

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

Bakı Slavyan Universiteti
Gəncə Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

**Ümummilli Lider Heydər Əliyevin
anadan olmasının
88-ci
ildönümünə həsr olunmuş**

II Beynəlxalq elmi konfrans

4 – 7 may, 2011-cu il

Bakı-Gəncə

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

K.M.Abdullayev	Bakı Slavyan Universitetinin rektoru, AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor
E.İ.Məmmədov	Gəncə Dövlət Universitetinin rektoru, kimya elmləri doktoru, professor
M.A.Əliyev	Bakı Slavyan Universitetinin elmi işlər üzrə prorektoru, fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Y.Ə.Yusifov	Gəncə Dövlət Universitetinin tədris işləri üzrə prorektoru, kimya elmləri doktoru, professor
S.Ə.Qafarova	Bakı Slavyan Universitetinin beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru, filologiya elmləri doktoru, professor
A.Ş.Cahangirov	Gəncə Dövlət Universitetinin tərbiyə işləri üzrə prorektoru, tarix elmləri namizədi, dosent
O.Ə.Səmədov	Bakı Slavyan Universitetinin tərbiyə işləri üzrə prorektoru, pədoqoji elmləri namizədi, dosent
N.V.İbadov	Gəncə Dövlət Universitetinin elmi işlər üzrə prorektoru, fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, dosent
E.Ə.Şükürlü	Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycanşünaslıq tədris- mədəniyyət mərkəzinin müdiri, filologiya elmləri namizədi, dosent
E.H.Heydərova	Gəncə Dövlət Universitetinin Rus dili kafedrasının müdiri, filologiya elmləri namizədi, dosent
R.M.Qeybullayeva	Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor
İ.Z.Qasimov	Bakı Slavyan Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor

H.H.Sadıxov	Gəncə Dövlət Universitetinin Ümumi tarix kafedrasının professoru, tarix elmləri doktoru
S.S.Məmmədov	Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycanşünaslıq tədris-mədəniyyət mərkəzinin böyük elmi işçisi, hüquq elmləri namizədi
Ə.S.Əhməd	Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycanşünaslıq tədris-mədəniyyət mərkəzinin elmi işçisi, tarix elmləri namizədi
A.Ə.Rəcəbli	Bakı Slavyan Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər və regionşünaslıq fakültəsinin dekanı, tarix elmləri namizədi, dosent
Ş.H.Əliyev	Bakı Slavyan Universitetinin Diplomatika və xarici siyasət kafedrasının müdiri, tarix elmləri namizədi, dosent
Q.N.Barxalov	Bakı Slavyan Universitetinin Ölkəşünaslıq elmi-tədqiqat laboratoriyasının müdiri, fəlsəfə elmləri namizədi, dosent
A.F.Namazlı	Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycanşünaslıq tədris-mədəniyyət mərkəzinin laborantı (<i>məsul katib</i>)

İÇİNDƏKİLƏR

Ağasiyeva Elşanə Əziz qızı
Бакинский Славянский Университета

НАЦИОНАЛЬНАЯ МЕНТАЛЬНОСТЬ И СВОЕОБРАЗИЕ ЭТНОГЕНЕЗА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА

Анализ азербайджанского менталитета представляет собою нелегкую задачу, но на современном этапе развития его исследование очень актуально, поскольку связано с проблемой самоопределения азербайджанцев.

Каждый народ живет в определённом социокультурном пространстве, со своей культурой и религией. Для того, чтобы понять проблему самоопределения азербайджанского народа, необходимо изучить генезис его ментальной эволюции, национальной культуры и отечественной истории. Ментальность как форма общественного сознания любого народа выражается в его обычаях, традициях и верованиях, проявляясь через культурные образцы, ценности, установки, привычки, стереотипы восприятия, символы. Ментальность определяет принадлежность индивида к определенному социуму, потому что именно менталитет является хранилищем коллективной памяти социума.

Ученые изучающие вопросы менталитета в основном выделяют такие типы ментальностей как: национальная и политическая. Ментальность, имея определенные познавательные и объяснительные модели, которые не всегда осознаются, способствует, тем не менее, формированию соответствующих мыслей, побуждений и чувств людей. В национальном характере азербайджанцев наблюдается множество противоречий. В основе коллективного бессознательного лежат устойчивые образы, названные Юнгом архетипами. Они сформировали на ментальном уровне обычаи, суеверия, символы и нормы поведения.

Ментальность азербайджанцев, как образ мышления и общая духовная настроенность показывает противоречивость азербайджанской души. Возможно, это вызвано тем, что в Азербайджане встречаются и приходят во взаимодействие два потока мировой истории, воплощая в себе Восток и Запад, соединяются европейский и азиатский мир. Характеру азербайджанцев присуще такие качества, как противоречия между трудолюбием и неорганизованностью в работе, между долгим терпением, послушанием и кратковременными приступами протеста, законопослушность и бунтарство, борьба в душе народа между восточным и западным началом; выносливость, мужество, стойкость и наивность, искренность, доброта, гостеприимство. В азербайджанской культуре,

наслоившись одно на другое, оказали воздействие различные вероисповедания: зороастризм, христианство и мусульманство.

Нет на земле двух народов, которые были бы одинаковы по своим этногенетическим, лингвистическим, психологическим признакам, традициям и культуре, так как каждый из них складывается по – своему, на основе длительного опыта жизнедеятельности нации. В последнее время очень часто наблюдаются попытки выдать два народа, например турецкий и азербайджанский, как единый народ, причем как турецкий. Но у азербайджанского народа есть своя история и культурное наследие, от чего он никогда не сможет отказаться и приписать все к турецкой культуре.

Азербайджанцы, имеющие свой генотип и отличающийся от турков этногенез, впитали в себя не одно религиозно-философское учение, что определило своеобразие эмоциональной–волевой и интеллектуально-познавательной сферы азербайджанского национального характера. Российский ученый А.И.Бочкарев, который исследовал основы этногенеза, пишет, что «поскольку главным механизмом этнической консолидации людей является в первую очередь культура, наследуемая в качестве традиции, то в процессах этногенеза можно выделить две равнозначные составляющие: формирование этнической популяции (за счет процессов эндогамии) и формирование этнической культурной системы (языка, обычаев, нравов, приемов хозяйственной практики и т.п.). Оба процесса протекают одновременно и лишь в совокупности представляют собой этногенез» [1,216-217]. Этногенез азербайджанцев происходил взаимосвязью двух этногенетических процессов, консолидацией автохтонных (родственных и неродственных) этнических компонентов и включением в процесс переселенных из числа завоевателей представителей их народов. Итак, в процессе этногенеза азербайджанцев, кроме местных жителей, приняли участие и пришельцы, в результате чего произошло слияния трех этнических групп: ираноязычных мидян (атропатенцев, азерицев), кавказоязычных албан и тюркоязычных огузов образовалась азербайджанская общность.

Менталитет азербайджанцев, как наиболее глубокий уровень коллективного и индивидуального сознания формируясь в ходе длительного исторического развития народа, способствовал определению и его национального характера. Как биосоциальное явление, национальный характер азербайджанцев представляет собой устойчивое энергоинформационное образование, выполняющее функции инстинктивного поведения его представителей.

. Социальный архетип обычно передается человеку по наследству от предыдущих поколений и существует глубоко в его сознании, и потому

импульс, который им возбуждается, обычно как-то проявляется. Например, в национальном характере азербайджанского народа рельефно выделяются такие черты: беспечность и добродушие. И то и другое – от природы и географической среды Азербайджана, которая щедро одарила его растительностью и полезными ископаемыми, словом азербайджанцы, как дети богатых родителей избалованы этим, что естественно сказалось на их характере. Азербайджанская судьба все еще остается не совсем ясной для иностранцев и азербайджанский народ не всегда понимают. Наверное, потому что и сами себя азербайджанцы не всегда понимают, хотя относятся к своей нации самокритично, а иррациональность поступков и решений составляют определенную черту их характера.

Развитие современного Азербайджана направлено на модернизацию, успех которого зависит от объективной оценки событий прошлого опыта. Где нет своих ценностей и ответственности за них, там нет народа, там просто население людей, которых можно с легкостью подвергнуть различного рода влияниям. Государственная забота о памятниках старины укрепляет историческую память народа, помогает сделать важные выводы об истоках национального характера азербайджанского народа. В последние годы в Азербайджане со стороны самого государства, а также Президента Фонда Гейдара Алиева - Мехрибан ханум Алиевой делается многое для сохранения и целенаправленного использования ценностей национальной культуры азербайджанского народа. Ментальность и характер любого народа воспринимаются другими народами через практическую деятельность представителей данной нации.

Будущее Азербайджана зависит от прочного национального самосознания, основанного на исторических и духовных традициях, на вере, которая несет в себе возвышенные и спасительные духовные идеи, а также сильные этические нормы, формирующих национальный характер. Чтобы общественное сознание могло выполнять свои функции, необходимо, чтобы в обществе были соответствующие условия и механизмы, обеспечивающие свободное выражение, сформировавшегося общественного мнения.

Судьба страны связана с менталитетом его народа, который столетиями формируется, в частности азербайджанский менталитет формировался с одной стороны - естественным образом, с другой стороны - с установкой господствующих империй, которые старательно уничтожали историческую память и культурное наследие азербайджанского народа, чтобы полностью сломить характер азербайджанского народа. Чем больше общность, тем увереннее чувствуют себя ее представители, которые не нуждаются в необходимости самоутверждения их национального самосознания. Но

даже тогда, когда Азербайджан был насильственно расчленен на две части – Северный (Российский) и Южный (Иранский), живя в различных государственных устройствах, азербайджанцы смогли сохранить специфику своей ментальности.

В советское время для расцвета науки и культуры Азербайджана, как и других республиках, были созданы все условия, и это было большим плюсом советского общества, но параллельно велась политика формирования единой советской общности, что ослабляла национальный характер, тем более, что и экономически Азербайджанская республика была в зависимом положении от России. Но благодаря этногенетическим корням, богатой древнейшей культуры, социально-политической памяти, азербайджанский народ всегда осознавал свою национальную общность, имеющий свой менталитет, свойственный в той или иной мере большинству населения на территории Азербайджана. И как пишет Э.Наджафов: «Хотя советскому тоталитарному режиму удалось подавить сопротивление национальной культуры азербайджанского народа и способность формированию субкультуры, однако ему не удалось снять противоречия между ценностями коммунистической цивилизации и национальной культуры».[3, 106]. За семьдесят лет социализма азербайджанский народ, что-то приобрел, но и не меньше потерял много ценного, что было заложено изначально и теперь ему предстоит возродить в себе все лучшие черты, и изжить недостатки, которые в условиях социализма переросли в пороки. После распада СССР и провозглашения государственной независимости Азербайджана, особенно с того момента, когда Гейдар Алиев вновь вернулся во власть, началась новая эра трансформации и формирования национального характера азербайджанского народа. За годы суверенитета Азербайджана сделаны очень существенные шаги в направлении самосознания и самоанализа нации, без чего невозможны сдвиги в сферах национальной психологии и национального характера. В этой связи общенациональным лидером Гейдаром Алиевым перед учеными были поставлены следующие задачи: тщательно изучить историю азербайджанского народа и создать фундаментальные труды, освобождающие отечественную историю от наслоений эпох, идеологий и анти-азербайджанских идеологических установок.

Азербайджанская нация, как социально-этническая общность людей отличается своим менталитетом, развитием национального самосознания, сформировавшимся на основе особенностей своего национального языка, культуры и этнической психологии. Г.Кулиев в своей книге «Архитипичные азе́ри: лики менталитета» очень правильно отметил, что «Сегодня

предоставляется возможность обстоятельно изучить свою ментальность и с «сознанием» пройти предстоящие испытания: только так можно отстоять свою самость, если мы действительно хотим пронести свое прошлое и в далекое будущее» [2, 11].. Ментальность азербайджанцев представляет собой исторически переработанные архетипические представления. Национальный характер азербайджанского народа это единство устойчивости и изменчивости; меняясь вместе с каждым азербайджанцем во времени, являясь средством воспроизводства системы ценностей и норм, он создает перспективу сочетания социального обновления с преемственностью, что позволяет в ходе социокультурных преобразований сохранить свою ментальность.

SUMMARY

Analysing Azerbaijani mentality is not an easy task, but such study is very relevant at the current stage of Azerbaijan's development as it is directly connected with issue of self-determination. Azerbaijani nation, as a socio-ethnic community of people, differentiates itself with its own mentality and ethnogenesis, which is based on particularities of national language, culture and ethnic psychology. Various religions such as Zoroastrism, Christianity and Islam together with influence from East and West left their deep impact on Azerbaijani culture.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бочкарев А.И. Фундаментальные основы этногенеза, М. Флинта: МПСИ, 2008.
2. Кулиев Г.Г. Архитипичные азери: лики менталитета. Баку: Ени несил, 2002.
3. Наджафов Э. Гейдар Алиев о необходимости сохранения и развитии ценностей национальной культуры азербайджанского народа в условиях глобализации, Ученые записки БСУ, серия общественно-политических наук, Баку 2008.

КАРАБАХСКАЯ ВОЙНА: ОТ ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМЫ К СТЕРЕОТИПУ И ОБРАЗУ МЫШЛЕНИЯ

Военно-политическое противостояние с Арменией, повлекшее за собой огромные человеческие потери, материальные утраты и социально-психологические потрясения, несомненно, повлияло на поведение и образ мышления людей. Это особенно глубоко прочувствовали и осознали представители творческой интеллигенции – поэты, писатели, художники, историки, журналисты и др. Ведь последствия войн, в том числе, проблема беженцев и боль потерь отразились во всех сферах духовной жизни страны. Зашедший в тупик вопрос урегулирования конфликта, невозможность предотвращения трагедии в Южном Кавказе задела чувства людей, стали тяжелой травмой в национальном сознании азербайджанцев. В связи с искусственным затягиванием конфликта миролюбивый и толерантный наш народ, открытый всем культурам и вероисповеданиям, находится в неведении, не примиряется со сложившейся ситуацией и ищет пути выхода из нее. В отличие от наших соседей, вооруженных вредной идеологией партии «Дашнакцутюн», вечно страдающих так называемой «армянской болезнью», пятидесятимиллионный азербайджанский народ мечтает о счастливом будущем, о добрососедстве, о максимальном использовании образовавшихся возможностей суверенитета в собственных интересах и в интересах народов региона. К сожалению, мировое сообщество пока еще не полностью осознало причиняемый армянскими идеологами вред существующему миропорядку. В апреле 2010 года, накануне годовщины так называемого «армянского геноцида», собственный корреспондент «Литературной газеты» Всеволод Марьян на страницах столь престижного печатного органа обвинял и обливал грязью не только Османскую Турцию, но и Россию, благодаря усилиям которой она и существует поныне. Ему даже не было стыдно напомнить о встречающихся в колыбели мировой демократии – США – табличках с надписью: «Собакам и армянам вход запрещён» (2). А руководитель кругосветного путешествия на корабле «Армения» писатель Зори Балаян, приплывая к берегам США, без стыда и совести сообщал очередную сенсацию, что «армяне появились в Северной Америке еще до образования США, в самом начале XVII века...» (3). Кругосветный путешественник не упускает возможности заговорить о встреченных им в Аргентине следах армянского геноцида встреченных и в Аргентине: «Младотурецкие головорезы в 1915 году в городе Урфе (Западная Армения) заживо сожгли сотни армян в церкви Святой Богородицы. В Аргентине немалая часть более чем стотысячной армянской

общины - из Урфы...» Насколько опасны эти бредовые идеи и сообщения, напечатанные на страницах «Литературной газеты», должно быть известно российским политикам, да и Западу тоже. Поддержка армянского сепаратизма в Азербайджане может серьезно расшатать государственные устои великих государств. Мало ли войн и катаклизмов на нашей крохотной планете, где никто не осмеливается заткнуть рты психически больным авторам, не идеологам, а врагам собственной нации. К счастью, в статье главного редактора «Литературной газеты», известного русского писателя Юрия Полякова, «Лезгинка на Лобном месте» и в откликах на эту статью разоблачаются и предупреждаются попытки, бьющие по фундаменту российской государственности (4).

При подготовке обзора новейшей азербайджанской литературы по заказу той же «Литературной газеты» нас поразило то обстоятельство, что чувства отчужденности, незащищенности, неверия в объективное и адекватное восприятие проблем народа преобладают в художественном миропонимании азербайджанских писателей. Пути спасения и предотвращения злейших намерений врага авторы ищут в самих себе, неиссякаемой воле азербайджанцев, в правильной политической и социально-экономической ориентации страны, в поддержке простыми гражданами этого курса, в истинном понимании ими ситуации вокруг Карабаха. Поэтому мы постарались привлечь к анализу произведения не только на сугубо военную тему. При этом хотелось бы подчеркнуть, что многие у нас не всерьез принимают произведения на карабахскую тему, считают их сиюминутными и недолговечными. Автор подлинной исторической летописи об армяно-азербайджанском конфликте – «Карабахского дневника» - известный ученый и публицист из Санкт-Петербурга Юрий Помпеев на первой же странице своей книги высказал верную мысль: «Жить настоящим, не ведая прошедшего, значит, войти в пустыню без пути и блуждать в ней без цели» (1), с которой вполне согласен и я.

Необъявленная война Армении против Азербайджана, изгнание миллиона наших соотечественников с родных земель, январские и ходжалинские события, тяжелые испытания, выпавшие на долю азербайджанского народа, наложили свой отпечаток и на литературу. Характеризуя азербайджанскую литературу рубежа веков, писатель Анар особо выделил именно эту черту: «Все эти страшные события... не могли не отразиться в нашей литературе, став стимулом не только для произведений патриотических, но и проникнутых отчаянием, болью, безнадежностью» (5).

Как известно, в конце 80-х–начале 90-х годов XX века на волне Карабахских событий, противостояния с Арменией и народного движения литература приобрела публицистический характер. Выдающийся поэт Бахтияр Вагабзаде, автор запрещенной в советские годы поэмы «Гюлюстан»

(1959), повествующей о трагической судьбе азербайджанского народа, разделенного на две части между Россией и Персией, откликнулся на январскую трагедию 1990 года поэмой «Шехиды» («Павшие за правое дело»). Зрелый период творчества маститых прозаиков - старейшин азербайджанской литературы И.Шыхлы, И.Эфендиева, С.Ахмедли, И.Муганны, тяжело переживавших общественно-политические и социальные потрясения в жизни общества, несправедливое отношение центральных властей к Азербайджану, неопределенность ситуации вокруг армяно-азербайджанского конфликта - ознаменовался выходом в свет их исторических романов о судьбах народа. Литературной учебной для авторов будущих исторических и социально-психологических романов стали именно произведения названных прозаиков.

С огромным интересом было встречено одно из последних произведений Ильяса Эфендиева - исторический роман «Хуршидбану Натаван», в котором освещается сложный период жизни Карабахского ханства и на передний план выводится образ поэтессы Натаван. Исследователи современной азербайджанской литературы творческое наследие И.Эфендиева оценивают как настоящее «Карабахнаме».

Суровая публицистическая интонация произведений Сабира Ахмедли (трилогия «Площадь» и роман «Нарост жизни») вызвала одобрение широкой общественности. «Январские рассказы», написанные в начале 90-х годов, продемонстрировали позицию писателя-патриота в отношении к кровавым январским событиям, стали воплощением боли души миллионов азербайджанцев.

Популярность публицистического труда поэта Сабир Рустамханлы «Книга жизни», научно-публицистической работы историка, академика Зии Буядова «Красный террор», документальных и публицистических книг профессора Муртуза Садыхлы «Память крови» и «Ответ тебе даст история», увидевших свет в начале 90-х годов, именно в тот период повлекла за собой появление целого ряда изданий, посвященных древней истории, этногенезу, культурной жизни Карабаха, репрессиям и депортации азербайджанцев в течение всего столетия, тяжелой судьбе азербайджанских эмигрантов.

Халил Рза Улутюрк, известный поэт и литературовед, один из активных идеологов национального возрождения и народного движения в конце 80-х–начале 90-х годов, за антисоветскую деятельность был заключен в Лефортовскую тюрьму. Под впечатлением пережитого был создан цикл его стихов под названием «Лефортовская тетрадь».

Публицистичность была присуща и литературе последующего десятилетия. В предисловии к последней своей книге «Береги себя, мой народ» (2002) поэт Джабир Новруз с болью в душе говорит о лишениях и мучениях азербайджанцев, насильственно изгнанных из Армении и

Нагорного Карабаха, о находящихся в армянском плену азербайджанских женщинах и детях. Характерным для его творчества является стихотворение «Я променял...», в котором поэт размышляет над тем, что он приобрел, «перебравшись в город из села», и с горечью вспоминает отчий дом, петушинный крик, бурные водопады, туманы из тихой мглы, которые он променял на многоэтажный дом, звон будильника, шум фонтанов, на заводской дым.

Поэт, прозаик, публицист С.Рустамханлы, в последние годы плодотворно работающий над исторической темой, нацелился на укрепление национального духа, воспитание у молодых читателей патриотических чувств, на возрождение веры в силу собственного народа. В романе «Вершина умерщвления» отражается героическая и, в то же время, трагическая судьба Джавад хана, достойного защитника гянджинской крепости от царского генерала Сисианова. Образ этого борца, сквозной во всем творчестве поэта, был великолепно воссоздан и в фильме по сценарию того же С.Рустамханлы «Джавад хан». В документальных романах известного поэта и публициста использован огромный материал, объективно отражающий темные и кровавые страницы истории Азербайджана, в том числе освободительное движение конца 80-х – начала 90-х гг. прошлого столетия. Его роман «Гек Танры» рассказывает о происхождении тюркских этносов, о первом этапе их верования в единого бога, каковым являлся Гек Танры. Этот роман является не только дидактическим повествованием об Огуз хане, о тюркских племенах, ставших родоначальниками зачинателей Великих кочевий. Здесь оживляется и мастерски вводится в текст древнетюркская лексика и образность.

Роман-утопия и антиутопия «Белый овен, черный овен» Анара, построенный на реминисценциях из азербайджанской народной сказки о Мелик-Мамеде («...Ты вскочи на белого овна, как только сядешь на него верхом, выберешься на белый свет. А сядешь на черного – окажешься в царстве тьмы...»), - это не только удачное художественное воплощение раздумий писателя о возможных перспективах развития общества, ретроспективный взгляд на прошлое страны, но и своеобразная реакция на безответственность, безвкусицу, отсутствие гражданского долга, патриотизма и национальных чувств в повестях и рассказах постмодернистов, препарирующих классиков и шестидесятников, представляющих человека лишь в черных красках. Анар своим романом-утопией и антиутопией как бы подтверждает «неполноценность» теории и мировоззрения радикально настроенных авторов, оказавшихся вредными и грозящих ущемлению национального достоинства и самосознания. На фоне пессимистических настроений произведений на военную тему, а также издержек литературного кредо постмодернистов «Белый овен, черный овен»

является удачным просветом в будущее, воскрешает уверенность человека переходного периода, в то же время предостерегает от потустороннего мрака, нежелательного для гражданина суверенного Азербайджана: «Теперь Азербайджан по уровню жизни оставил позади Арабские Эмираты, по степени развития экономики и культуры поравнялся с передовыми европейскими странами. За последние два года медицинское обслуживание, среднее и высшее образование, коммунальные услуги стали бесплатными, общественный транспорт – тоже; и за хлеб платить не надо.

Кровавые карабахские события, экономическая разруха ушли в далекое прошлое, в воспоминания. К слову, вчера Мелику позвонил сын из Шуши, он занимается сооружением фуникулерной линии от Джидыр-дюзю до лесного массива Топхана. В Навруз принято собираться всей семьей. Жаль, что на сей раз не удастся. Бейрек - в Шуше, жена Айпери оформляет спектакль в Тебризе, а дочь Бурла читает лекции в Керкуке...» (из «Сказки первой»); «Покинув Баку, он был вынужден обретаться в Турции. И там поначалу пришлось намыкаться. Материальные трудности не самое худшее – горше всего неведение об оставшейся в Азербайджане семье, невозможность получить хоть какую весточку о ней, пути-дороги были перекрыты, прерваны даже почтовое, телеграфное сообщения; после тех ужасных дней он не знал, живы ли жена Айпери, сын Бейрек, дочь Бурла...» (из «Сказки первой»). Мысли и чувства автора, переживающего за разделенную на южную и северную части родину, за разрозненность и разобщенность некогда единого Туркестанского историко-культурного ареала, за павших в годы репрессий и депортаций сограждан наводят искушенного читателя на очень серьезные размышления. Какие литературные образцы должны стать ориентиром? Ведь чрезмерным анти-эстетизмом и вредными символично-психологическими описаниями невозможно положительно воздействовать на публику. Это приведет к аномалиям, психологическим потрясениям и отклонениям, отчуждению, что чрезвычайно опасно для девятимиллионной читательской аудитории и на руку так называемого монстра глобализации. Литературное кредо француза Ф.Селина, турка О.Памука, русского Э.Лимонова не может быть приемлемо для писателя только что восстановившего свой суверенитет народа. В этом смысле очень привлекательны сюжеты и удачны творческие находки относительно молодых прозаиков Эльчина Гусейнбейли, Рашада Меджида, Яшара, Гюнель Анаргызы, Этимада Башкечида, произведениям которых присущи оптимизм и вера в силу и потенциал нации, в мудрость народа, Божью милость.

В отличие от других постсоветских стран, Азербайджану приходилось преодолевать все трудности перехода от однопартийной системы к многопартийной, от планового хозяйства к рыночной экономике

в тяжелейших условиях войны с Арменией, которой при военной и пропагандистской поддержке великих держав удалось оккупировать двадцать процентов территории республики, изгнать все азербайджанское население из самой Армении, Нагорного Карабаха, а также прилегающих к нему районов, совершить ужасы геноцида в Ходжалах, когда был уничтожен целый город со всеми жителями, и другие злодеяния...

Тема войны и беженцев вошла в литературную судьбу и биографию не одного десятка современных азербайджанских авторов, среди которых преобладают пессимисты, негативно относящиеся к последствиям Карабахской войны. Нарратив на тему карабахской войны не лишен и иронического восприятия событий, обернувшихся трагедией для обоих народов. В одном из последних рассказов Аждара Ола «Обезьянка полевого командира» военные события представлены как игра генералов - поставщиков оружия обеим сторонам, а также полевых командиров-непрофессионалов, любителей развлечений. Но эти игры азербайджанских и армянских командиров «в продажу оружия», в обезьян Аташ и Граг в дальнейшем обернулись трагедией для сотен тысяч людей. Прошло более двадцати лет, но никто не в силах поднять или сдвинуть с мертвой точки этот тяжелый камень.

Тоска по потерянным городам и селам, судьба бывших воинов, ужасы, пережитые в армянском плену, другие морально-этические проблемы жизни азербайджанцев в военных условиях нашли отражение в произведениях Мовлуда Сулейманлы, Сабира Ахмедлы, Видади Бабанлы, Фикрета Годжи, Гусейнбалы Мираламова, Агиля Аббаса, Агарагима Рагимова, Рашада Меджида, Гюнель Анаргызы, Камрана Назарли, Аслана Гулиева и др. Примечательно, что большая часть этих произведений издавалась на русском и английском языках, увидела свет и в других странах.

Трагедия Ф.Годжа «Третьи» затронула одну из злободневных проблем социально-бытовой и общественно-политической жизни республики. Это горькая судьба смешанных браков между азербайджанцами и армянами, ставшими жертвами войны.

Страшная картина войны воссоздана Камраном Назарли в рассказе «Старый ребенок». В азербайджанской семье, живущей в районе боевых действий под постоянными бомбежками, появился на свет ребенок с поседевшими волосами. А глава семьи, занятый обороной собственной деревни, вопреки завещанию не может бросить своего престарелого и тяжело больного отца здесь. Даже не верится, что эта человеческая боль, бессмысленная бойня и катастрофа происходят на глазах современного цивилизованного мира.

В этом плане следует отметить и рассказ Эльчина Гусейнбейли «Солнце бьет в глаза», напечатанный на страницах журнала «Дружба народов». В рассказе слышится протест главного героя против нравственной деградации и массовой потери памяти изгнанных из родного очага беженцев, которые по истечении двух десятилетий военного конфликта вынуждены утратить свои самые сокровенные чувства и быть морально ущемленными. Посадив «дерево мира» на захваченной территории, герой рассказа выражает твердую надежду на возвращение беженцев и, конечно, восстановление мирной жизни на этих землях. Герой Эльчина Гусейнбейли, врач по профессии, своим «деревом мира» предлагает спасти опустошенные земли от разрухи и одиночества, дать возможность и армянам и азербайджанцам возвратиться в вынужденно оставленные дома и деревни, где осквернены оставленные без присмотра могилы родителей, разрушены мечети, сожжены школы и библиотеки. Наше обращение к творчеству молодого и перспективного прозаика Э.Гусейнбейли не случайно. «... Его художественное мышление формировалось с одной стороны, на основе традиций нашей национальной прозы, а с другой стороны – традицией современной мировой прозы... Художественному языку и мышлению характерна синтетичность, – синтез смеха и слез, трагизма и комизма, города и села, национального и глобального, сна и реальности, природы и человека, романтики и реализма, эстетизма и антиэстетизма и т.д.», - пишет критик Асад Джахангир (7). Герой рассказа «Солнце бьет в глаза» не случайно хочет посадить дерево на оккупированной и безжизненной земле, обещает помочь ему в этом деле (хотя и за крупную взятку) и армянский офицер. Поиск Эльчином Гусейнбейли в рассказе «Солнце бьет в глаза» желаемого «синтеза мотивируется желанием достичь гармонии и душевного умиротворения в жизни. Но пока родные земли под оккупацией, могилы близких и святые места оскверняются, мирные люди погибают в местах проживания, расположенных на линии фронта, о каком же удовлетворении и умиротворении может идти речь?

Это актуализируется и на социальном уровне. Обратимся к стихотворению «Запись на последней странице журнала 8 «А» класса» поэта Гашама Наджафзаде, педагога по профессии:

Отец Зарифы – шехид,
Отец Анара – калека.
Мать Вюсали развелась с мужем,
Теперь она – уборщица в школе,
Вюсали стесняется собственной матери.
У Айдына – рабочий...
У Нигяр – рабочий...
У Гасана – нет ...

Отец Зульфийи в России,
Восемь лет нет от него вестей.
Отец Севиндж – безработный...
У Айсель – безработный...
У Сары – инвалид...
У Айгюн – нет отца,
Мать ее посудомойка...
Учитель каждый раз,
Читая классный журнал,
Забывает день своего рождения...

Как человек, достаточно хорошо знающий современную школьную жизнь, не могу согласиться с автором, увидевшим в перечне мест работы и определении состояния родителей школьников наши социальные беды, а также отголоски карабахской войны.

Думается, попытка анализа некоторых типичных образцов литературы постсоветского времени предостережёт читателя от неверного понимания и подхода к теме войны и конфликта с Арменией, ибо это не стереотип мышления, а объективная летопись войны, размышлений вокруг нее, без которых нам не обойтись. Мы рады констатировать тот факт, что эта тема подспудно проникает в художественную ткань и других наших значительных произведений последних двух десятилетий, в которых отражаются образ и стереотип мышления нашего современника, мотивация избранных им тем.

ЛИТЕРАТУРА

1. Помпеев Ю.А. Карабахский дневник, М., «Канон +РООИ «Реабилитация», 2010, с.5.
2. Марьян В. Неуместное потворство // Литературная газета, М., 2010, 21-27 апр.
3. Балаян З. Порыв. Заметки писателя и путешественника // Литературная газета, М., 2011, 9-15 фев.
4. Поляков Ю. Лезгинка на Лобном месте // Литературная газета, М., 2011, 2 - 8 фев.
5. Анар. Поэзия страны огней // Антология азербайджанской поэзии в 3-х тт., т.1, Баку, 2009, стр.75-76.
6. Джафаров Т.Г.(Велиханлы), Камал Р. Поставим многоточие (Обзор современной азербайджанской литературы) // Лит. газ., М., 2009, 18 февр.
7. Джахангир А. Глобализация или национальное: в чем выход из дилеммы? (Об основных направлениях современной

азербайджанской прозы; Об исторических корнях и исторической панораме азербайджанской поэзии) // Дружба народов, М., 2006, №3, с.198-211.

SUMMARY

The article deals with the Karabakh problem. The attitude of this problem to our literature and turning out a stereotype of our moderners' opinions are also mentioned in this article.

Coanne M. Lisoski

USA Fulbright Teaching Scholar

WHAT THE WORLD CAN LEARN FROM THE RICH TRADITIONS IN AZERBAIJAN

I am a university professor by profession, but I am a journalist and storyteller by vocation. A famous poet in the United States, Muriel Rukeyser once said, “the world is not made up of atoms but stories.” I believe this to be true.

It was my quest for unique stories that brought me to my U.S.A. Fulbright teaching assignment at Baku Slavic University. As a journalism student, I visited Moscow, Leningrad and Yalta in the former Soviet Union in 1983. It was a terrific experience for a journalist and offered me many amazing stories. In addition, my grandfather came the United States from the Ukraine in 1903, so I have an innate fondness for this part of the world. More recently I had heard of how modern Azerbaijan had grown since gaining independence from the Soviet Union and I wanted to see and hear the stories for myself.

I was astounded when I arrived on a cold evening in January to see the bright lights of the city of Baku. When I had left the Soviet Union in 1983, it seemed dark and grey, even when the sun was shining. I was impressed with all of the modern sky-scrappers and creative construction taking place in the city. Shopping centers like Bulvar Park appeared remarkably like the malls at home. I soon learned Baku wasn't just a 21st century city in outside appearances only. When I arrived for my teaching assignment at Baku Slavic University, I learned that the university recently had been awarded a new media grant from the Council of Europe and the BBC Trust—along with several other contributors. The department where I would be teaching was fully equipped with brand new I-Mac computers all connected to the Internet, fancy cameras and all the state-of-the-art journalism hardware and software available in the world today. I have taught journalism for 15 years in the United States, Europe, Africa and Australia and I

am certain this new media lab would certainly rival any university journalism program abroad, in the United States, Europe or Australia.

This new media lab no doubt will be of great value to Baku Slavic University and Azerbaijan with its amazing growth in Internet usage in the past ten years. Statistics show that since 2000, Internet growth in Azerbaijan has grown from just 12,000 users to more than three-and-one-half million users today or almost 50 percent of the population. Azerbaijan leads the Caucasus Region where Georgia has slightly more than one million Internet users and Armenia only 208,000 according the recent statistics. (Internet World Stats, <http://www.internetworldstats.com/stats3.htm#asia>, Retrieved April 25, 2011)

While the modernity of Azerbaijan might be a profound story, I have found the most intriguing stories are by in the strong traditions and customs of this modern global village. American's are often prone to making lists, so I would like to share with you my top ten list of rich traditions that I have enjoyed in Azerbaijan that should be shared with the rest of the world.

The very first on my list is the universal respect for elders. As an elder myself, I have been delighted to see young men and women jump from their seats on the murshrutka to offer me their chairs whenever I step into the autobus. I have witnessed young people helping elderly strangers off the curb and across the street. The world would do well to learn from this custom—especially in America where our elders are not always as warmly regarded.

Second, the Azerbaijani love of art and culture permeates the entire city of Baku. Statues are devoted to great writers and massive theaters can be found in all corners of the city. The theaters and art museums and entertainment houses are often filled with patrons—ostensibly because the cost to enjoy the riches of art and culture are well within the price range of the average citizen. As an artist myself, I applaud you and wish more of the world had the appreciation for fine art found in this country.

Third, I am impressed with the religious tolerance I have observed while a visitor in you city. While Islam is the dominant religion of this region, I have seen a host of other places of worship where people are allowed to attend freely and openly. As an American, I am not accustomed to hearing the chants of the Imam's call to prayers, but I must admit I have found this regular melody a welcome reminder that the world is a wonderful and fascinating place I should be grateful to be alive. I suspect if all the world's inhabitants had this kind of daily reminder, the world would be a more peaceful place.

Fourth on my list is the Azerbaijan tradition of festivals and celebrations. I was lucky to be in Baku for Novruz this year. I took part in several days of the festival in Iceriseher and was invited to celebrate with my Azerbaijani friends in their home as well. It was one of my most cherished memories of Azerbaijan

filled with laughter, spring flowers and sweets. This wonderful celebration welcoming spring would be a splendid way for the world to embrace the season.

And that bring me to the fifth tradition on my list: the many delicious sweets and luscious bread found everywhere in this culture. From paxhlava to shakerbura, to blinkees, I have indulged in many sweet concoctions my friends have made for me. And I have learned to share the Azerbaijani appreciation for bread. I am a well-known customer at my local tandir bakery where the heavenly smell of the bread beckons me on an almost weekly basis. I have also witnessed the great respect paid to bread in this culture—a respect the world would do well to acquire.

Sixth on my list of customs is the way the community works together to raise children. I have heard it from transplanted American mothers and local mothers and fathers—that this is a safe and generous place to raise a family. I have witnessed the way all members of the community take pride in children and how there seems to be little fear of allowing children to speak to strangers. In America, parents often share a great fear that their children may be in danger whenever the parents can't see them. But here, children and parents seem to be free of that fear of bad people. I was personally affronted with this freedom from fear when while waiting to board the murshrutka one evening, a young woman leaving the autobus handed me her baby so she could more easily disembark. I was initially shocked but then delighted that such trust in strangers exists in the world.

And it's the murshrutka, metro and autobuses that make the seventh Azerbaijan element on my list. It has been a delight living in a large city where daily travel is so easy, modern and civilized. While this kind of mass transportation is prevalent in Europe--many American cities do not have a transit system to compare to Baku.

Number eight on my list is something near and dear to me: the Azerbaijani attention to higher education. I have had the pleasure of serving as a faculty member at Baku Slavic University and witness the high caliber of students that grace the halls of this prestigious institution. I have seen first-hand Dean Dr. Ibrahimpasha Babayev's and his faculty's dedication to their students. I only wish that all of the countries of the world had this attention to learning that I have observed here. As an American, I am also impressed at the vast language skills of my Azerbaijani students. I am mindful that when they speak to me in English that it is their, at the very least, their third language after Azerbaijani and often Russian. As a student of life-long language study (I've been studying French for more than 10 years) I know how difficult it is to acquire a second language. I have immense admiration for my all of my multi-lingual colleagues and students.

My ninth tradition or custom is a bit more frivolous than education or language acquisition, yet a great deal more obvious. The average Azerbaijani's

attention to fashion is astonishing. I come from a part of the United States where most of the residents dress casually every day. But here, I have seen high fashion dresses on every street corner every day. My students are always wearing the most fashionable hairstyles and shoes. Even the men are never without stylish shirts and the universal black leather jacket. I was thrilled to be invited to a wedding in Baku where the fashions there reminded me of a New York City runway show. Please allow me to rename Baku as the Paris of the Caucasus.

Finally, I have been delighted to witness the joy young and old Azerbaijanis experience when dancing to their traditional music. I first witnessed this joy when attending the wedding I mentioned earlier. It was at this wedding that I observed nearly all of the 300 guests on the dance floor laughing and moving to the beautiful traditional melody. I have learned the basics of the tradition Azerbaijani dance and I continue to practice the steps at every possible opportunity. I only wish all people around the world shared a traditional dance like you do in Azerbaijan. This shared dance demonstrates a great respect and connection to your ancestors and a profound promise for your future.

It has been such a great pleasure to witness the beautiful connection you all make between your modern country and your traditional culture. I promise you I will share this with my friends and family—and students in America and my colleagues around the world. I only hope I can do justice to your delightful customs and stories.

Maçey Rañça
Baku Slavic University

MAIN PROBLEMS TEACHING POLISH LANGUAGE IN AZERBAIJAN

Polish teachers at BSU

Polish teachers have come to Baku Slavic University since 2004. Initially, it was one person, later on there were always two teachers. Now, there are once again two of us. We came to Azerbaijan in September 2009 and have stayed and worked here only with seasonal breaks.

Polish language is taught as one of the Slavic languages. Students may learn it in one of two departments: the Department of Translation or the Department of Regional Studies. Depending on the mother tongue of students, it is one of a few different languages they are obliged to study.

The Polish Language and Culture Center has been open since November 2006. It consists of two renovated classrooms, one of which works additionally as a compact, but rich, Polish library. It was officially opened by Bogdan Borusewicz, the Speaker of the Polish Senate. In the previous years, the Center has seen many great guests, like the tragically departed couple of Lech and Maria

Kaczyński or the former First Lady Jolanta Kwaśniewska. Also, many Polish parliamentarians, scientists and artists have paid visits to the University and have seen the Polish Center. Polish Ambassador Krzysztof Krajewski and his successor Michał Łabęda have shown a lot of interest in the development of Polish language at BSU.

There are many different institutions that contribute to the growth of our library. We keep receiving books, multimedia, electronics and other materials useful for teaching and studying. Government-funded Semper Polonia Foundation is most probably the greatest contributor to the library, but there are many others. Additionally, the Center receives support from the Polish Embassy in Baku.

The students have a chance to participate in various scholarship programs. The simplest one is a few weeks long summer course in Poland for the most successful and hard-working individuals. Others include ambitious post-graduate research programs, internships and even two-year long studies at Polish universities. Every year we send around eight people to summer courses at Polish universities. Although we have no formal statistics regarding scholarships for graduates, we know that at least a few people are accepted to research and internship programs every year. One notable partner in Poland is the East European Studies Institute at Warsaw University.

There are usually three or four years-groups of students, each consisting of between eight and twelve people, who learn Polish at each department. That gives a total number of 60–70 students (6–8 groups) of Polish language at one time. Polish native speakers have classes with only some of the groups, but in both departments. Apart from us, there are of course Azerbaijani teachers. Depending on the situation, we teach language skills, literature and the history of Poland.

Polish language in the Slavic family of languages

Polish is one of the West Slavic languages. The other main ones¹ are Czech and Slovak. These are the languages that are most “similar” to Polish. Keeping in mind that it is a very simplified, subjective judgment, I can say that Poles understand their Southern neighbors pretty well.

Here, in Azerbaijan, we often hear a question about similarities between Polish and Russian, their mutual comprehensibility. And as usual, when discussing linguistics, we answer with a phrase like “it’s not so easy to say” or “well, it’s difficult to draw a line”. Yes, they are both from the Slavic group and many Poles have studied Russian as a second language. But except for the ones,

¹ Naturally, the full list would also contain Sorbian and Kashubian languages (plus others, now extinct). Please keep in mind that the latter causes controversy, being by some treated as a dialect and by others as an independent language. The same thing applies to Silesian dialect, by some called a language.

who had some contact with Russian, few Polish speakers can understand spoken Russian and, obviously, just a limited number can read Cyrillic alphabet. For people who do not know much about Poland, its language is *just* Slavic and therefore – close to Russian, the “dominant” Slavic language. In reality, the theoretical division of the Slavic family of languages is supported by real differences and limitations in mutual intelligibility. Those categories make a lot of sense, indeed!

I am mentioning similarities and differences, because it is an important issue regarding acquisition of Polish by Azerbaijani students. As you shall see in a moment, it is not so simple to describe.

Main issues regarding teaching Polish language to Azerbaijani students

Mother tongues

To begin, I have to make a short remark about the division of Azeri students. As you may know, there is an Az-sector and a Rus-sector – groups with Azerbaijani or Russian as their first language. It reflects the situation of the entire nation of Azerbaijan, but I have no competence to discuss it here. What matters is that we have to work with at least two separate kinds of students, because the difference between functionality of Azerbaijani and Russian languages is indisputably big and relevant. Of course, since its separation from the Soviet Union, the official language of this country has been Azerbaijani, but still, many people function primarily in Russian and this university is no exception. What is important here is that Russian speakers can also speak anything between very basic and completely fluent Azerbaijani. It is natural in such an environment. It does not, however, work the other way. Young Az-sector Azerbaijanis who come to study Polish are not bilingual any more. However, from the reports and conversations with our predecessors we know that the situation used to be different. Both last and this season I started new courses with beginners and I realized that I could not use Russian² even as an emergency aid or linguistic substitution. My students simply did not understand it.

If I asked what it is like to teach each of these two groups Polish language, most people would guess that Rus-sector is definitely easier to work with. And it is true. It is definitely easier to handle a group of Russian speakers. But it does not mean they will learn better Polish. I will explain it in a moment.

Acquisition of a second language is traditionally divided into four categories: reading, listening, speaking and writing. To learn a language means to learn how to use the language in each of those four domains. If I read an

² I do speak basic Russian, but I never use it during classes. I only mention it as a possible way of solving a problem or answering some need.

Azerbaijani advertisement in a metro station and understand it is about a computer shop, it does not mean I know Azerbaijani language. If I answer “yox, yox!” to a waiter offering me *varene* with my glass of tea, it does not mean I speak Azerbaijani either. To learn a language means to learn its grammatical structure, its vocabulary and to be able to use it in new situations. You know a language if you know how to express yourself and its other users can communicate with you with ease.

Students (and some teachers) should be reminded of the above remark as often as possible. Knowing how to answer simple questions in a new way or how to count to ten is definitely a success, but it is still far from linguistic competence.

Last year we had an excellent occasion to observe how two parallel, but different groups of students learn differently. At the same time we started to teach the first year of Azerbaijani speakers and Russian speakers. Obviously, we compared their abilities and progress. After just a few weeks, Russian speaking students understood spoken and written Polish on the basic level without substantial problems, they could communicate easily from the very beginning and they had no difficulties in memorizing and implementing new vocabulary. They had their native Russian language as a basis for modifications and they only had to replace some elements with Polish ones to communicate successfully at a basic level.

In comparison, Azeri speaking students were still making their very first steps, trying to learn Polish sounds, wondering what the differences between Polish diacritics are and trying to understand rules of unfamiliar Polish syntax.

You could say now that Polish is much easier for Russian speakers, but that would not be exactly true. Polish is only easier for them at the very beginning. There is no need for the teacher to use another language, in many cases there is no need to explain vocabulary or grammatical rules, as they appear similar to Russian ones. The problem begins when expectations rise and the need for correctness starts to be important. You can no longer make mistakes, substitute words with their Russian cousins and assume that you will be well understood. There is a number of false friends between the languages and sometimes they cause a lot of misunderstanding.

Azerbaijani students tend to learn a bit more slowly, but their use of Polish is often cleaner and less “contaminated” with Russian elements. On the other hand, apart from their Polish course, they also have Russian language lessons, which may cause unwanted interference in acquisition of these languages. Please keep in mind that I am discussing general observations.

Methods

Teaching Polish to Azerbaijani students brings many specific issues. The division based on mother tongue of students is just one of them. It is interesting,

but not really crucial. What is more important to us as teachers is that students here are not used to working in a way that we would call a modern standard in Europe. Polish methodologies and the entire philosophy of studying have gone a long way in recent years. They follow global trends and standards, a constantly evolving world that aims to make education more and more successful, efficient and useful. Before we came here, I talked to a former professor of mine, who had personally worked in South Korea about fifty years ago as the first teacher of Polish language. He told me that the best method of teaching is to keep looking for the right method. And this is, in fact, what teaching languages has been like in the world for the last few decades.

One of the greatest difficulties we experience is a shock that results from the differences between our methods of teaching and expectations on one hand and the habits and expectations of students on the other. They come to university classes at the best age to learn,³ but they often don't make any progress until they first learn how to cope with new types of tasks, exercises and teaching methods. Also, despite our efforts, the output we receive after four years of training is far from what we expected. Naturally, there are multiple reasons for such situation and it's much more complex than the explanation however I am about to try to discuss a few issues that we think are the main causes of such situation.

Firstly, there is something we could call an educational gap between us and the students. Again, we have been trained to use the most up to date materials, techniques, methods, but we never go that far in our teaching practice. We stop much earlier⁴, because students simply cannot perform the tasks they are asked to do. They fail to understand some types of exercises widely used not only in Polish, but in most modern language courses. Instructions prompting students to come up with an original idea, express an individual opinion (not just any utterance) or compose a new sentence may turn out to be impracticable, at least in the desired way. It is connected with another problem, probably even more significant. Azerbaijani students are not used to studying a language without a help of their mother tongue, which is an absolute standard in modern didactics. Even with good local teachers, use of Azerbaijani or Russian is unnecessarily

³ It is widely believed and proved that the best age to learn a second language is one's teen years. Comprehending a new system of grammatical rules, extensive vocabulary and implementing it in real situations is opposed to natural acquisition of a language during the first years of life, when we can take in as many different languages, as we are exposed to, making all of them mother tongues. This, however, does not mean systematic knowledge or conscious studying of rules, rather natural, instinctive use of a language.

⁴ In a typical process, if we created a classification of different methodological approaches, 'classic', lecture based or conservative way of teaching would be the earliest (also chronologically) and 'modern', experimental, communicative approach would be the latest, the newest or on top.

excessive. And I know that for a fact. Most modern course books and curriculums, especially those prepared for courses based on international classifications (e.g. CEFR and American certification systems) are meant to be used with the studied language only, or with little help of mother tongue.

Of course, you might say that it is all just unnecessary and that “classic” methods and techniques are more than enough. Students can practice very well by writing typical dialogues, numerous examples of a grammatical structure, learning by heart, memorizing stiff expressions. But you might as well say that any scientific progress is unnecessary, because human kind is doing really fine now.

I may not know much about education in Azerbaijani schools, but I can deduce a lot from the quality and flexibility of students’ learning abilities when they start studying Polish. It is not only my opinion. All of my predecessors and colleagues from other Baku universities share this point of view.

Cultural gap

The above remarks need to be supplemented by another issue I consider crucial in the process of teaching Polish in Azerbaijan, the so-called cultural gap.

It is very easy to simplify it by saying that we are just of “different mentality”, as I often hear from many people here. I also hear from various people that Azerbaijani students do not comply with our expectations because “they are Muslims” or they are “handicapped” due to living in a post-Soviet republic. These would be some good points, if they were used carefully and in a broader context. All of the above definitely contribute to the cultural gap between us, but cannot be used as an excuse when discussing general difficulties in acquisition of Polish language. Moreover, the term “cultural gap” is too often reduced to morals and manners, like standards of behavior in public, benchmarks for politeness or national likes and dislikes. It is all true, but not complete.

By saying “cultural gap” I also think of different relations between students and teachers, children and parents, the subordinate and the superior, the rich and the poor. Cultural order of things is also well reflected in the way a country is organized. Students in Azerbaijan seem to be more bound with official and unofficial rules than their European colleagues. Here, cultural and moral issues mix with legal matters and they end up as a specific blend of formal “DOs” and informal “DON’Ts “. Definitely, the strong position of the state is clearly visible in Azerbaijani social culture, not only at the university as such, but also during our classes and other occasions we talk to students. Unfortunately, it has a lot of effects on them, which I consider negative. They may be obedient and respectful towards the authorities, which is good, but they have problems being critical or doubtful, which is crucial in modern, democratic societies. Similarly, automatism and a well trained set of habits are priceless when working in a typical, well known environment, but turn into obstacles, when flexibility and free thinking is

expected. What is more, cultural differences in their simplest form don't make our work any easier. Differences between local religious, social or interpersonal standards are matters that I have been aware of long before coming to Azerbaijan. I read and heard about them, I experienced them during my travels and, right now, even though I may not comply with all the expectations of Azerbaijani people, I am prepared to learn new rules. In other words, I know how little I know. Most of the students we teach had never been taught by native speakers before entering this university. They usually don't expect the shock they are exposed to. Polish teachers look different, teach differently, treat students differently, have different habits and different manners. It is easy to say that as a guest, I should respect the rules of the host culture. I should not behave like an intruder or try to change the *status quo*. Yes, it is true, but this is one aspect. Preserving one's own identity is the other. In this case, representing and teaching my own culture with all of its sharp edges and spiky contours is substantial for my work. If I tried to lie about my culture, I would betray it.

Perspectives

The last observation about our work in Azerbaijan is loosely connected with the others. Our students seem to have little motivation to learn Polish language. In the words of young Azerbaijanis whom we have met, Poland is not as attractive as Germany, the UK or the USA. Polish language does not guarantee a job here or anywhere else. Yes, it is a good basis for starting new studies in Poland, but that is time consuming, away from their homeland and often expensive. After some time, the majority of students start to doubt that they can use Polish in a reasonable, preferably profitable way. And I can't say I don't understand them. There is no space for twenty new translators or Polish culture specialists every year and not all of them can start a post-graduate faculty. There are not so many companies in need of a Polish–Azerbaijani translator or interpreter. Not everyone can afford to spend another three or five years studying in Poland and without a recognizable degree you cannot start a PhD career. Only a few adepts of Polish language are determined enough to master it. Again, I think I can understand (though not excuse!) the others. It is not my duty or intention to criticize the Azerbaijani system of higher education and I will not judge it as my knowledge is far from complete, however please, spare a moment and think about the numbers.

Nevertheless, we are really happy to see that many of the young people we learn are genuinely enthusiastic about learning Polish and we are even more excited when students discover that it has become their hobby and spend their extra time working to improve their skills. There is no better reward for a teacher than the progress his students make and their own linguistic proficiency. After all it's simply about the teaching.

Conclusions

Naturally, we could keep developing this topic with new thoughts and remarks, however this time I am limited to a short paper.

I presented the problems we consider the most significant and that cause the most trouble in our work. A longer list would also include issues like an incorrectly planned Polish language course, little or no feedback of the output on the administrative level, the very unreasonable system of recruitment to Polish studies or limited opportunities to raise teaching qualifications for Azerbaijani tutors. But, as I mentioned, there is no space here for the above.

Poland has spent a substantial amount of material and mental energy helping with the teaching of Polish in Azerbaijan. Our country rarely cuts funds when it's about promoting of Poland and its culture abroad. As you noticed, in the above article, I praised material and physical conditions of our work and focused on theoretical and organizational issues. Indeed, even if they existed, physical conditions and material insufficiency would still be of secondary importance and they would most likely not affect teaching as such.

We came to Azerbaijan with a strong conviction that our model of teaching is the best we can offer to Azerbaijani students right now. We brought modern books and a modern approach, but we brought along modern expectations as well. As a resident of this beautiful country, I have to recognize that there remains broad scope to improve in Azerbaijani education, at least in the matter of teaching foreign languages. It is not without reason that Azerbaijani students want to study abroad, that European scholarships and internship programs are so prestigious and popular. After all, few Azerbaijani universities issue diplomas that are recognized in Western Europe, which is still a model for reference and comparison. I am convinced that constructive criticism is a good way of improving things. Also, no criticism or reflection leads to stagnation. Thoughtless criticism is on the other hand pointless and can discourage wise decisions. My point is that even though we are pretty satisfied with what we have achieved here together, there is plenty of work to be done.

I am proud to represent a country that is more and more associated with the European Union rather than remembered for the Warsaw Pact. I am also proud to hear that more and more people want to learn Polish language and culture and consider my country a primary destination for further studies, not just a "Plan B" in case other countries don't work.

To finish, I will not say anything about infinite friendship or extraordinary and unique bonds between our nations, because I like to have a more realistic point of view. Instead I would like to express my hope that learning each others' languages brings people of different lands a bit closer together with every word. I can only imagine that the Azerbaijani National Leader Heydar Aliyev would share this particular hope too.

Matyuş Pavloviç Anatoli

*Белорусский государственный педагогический университет
имени Максима Танка*

**СОЦИОГУМАНИТАРНЫЕ ДИСЦИПЛИНЫ КАК ОСНОВА
ФОРМИРОВАНИЯ МИРОВОЗЗРЕНИЯ СПЕЦИАЛИСТОВ-
ИСТОРИКОВ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ БЕЛАРУСИ (1960-Е -
ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА 1980-Х ГГ.)**

Существенные социально-экономические, политические и социокультурные преобразования на постсоветском пространстве повлекли за собой крушение системы взглядов и принципов, служившей десятилетиями мировоззренческой опорой не одному поколению советских граждан. В связи с этим, в современных условиях актуальным представляется потребность мировоззренческого самоопределения личности, особенно в процессе ее профессионального становления.

Подготовка квалифицированного специалиста невозможна без формирования мировоззрения и ценностных ориентаций. Цель настоящей статьи - выявить основные мировоззренческие ориентиры в профессиональной подготовке историков через анализ внешних факторов, влиявших на организацию учебно-воспитательного процесса в высшей школе Беларуси в 1960-е-первой половине 1980-х гг.

С начала 60-х гг. прошлого века происходят социально-политические события, которые оказали мощное влияние на все стороны общественной жизни, в том числе и на сферу образования. В октябре 1961 г. на XXII съезде КПСС был провозглашен курс на построение коммунизма. Партийными идеологами формируется концепция развитого или зрелого социализма. Среди множества расплывчатых формулировок можно выделить следующее определение: «Развитой социализм есть новый, более высокий этап первой фазы коммунизма, когда новое зрелое общество на своей собственной основе начинает всесторонне раскрывать все свои преимущества и огромные неисчерпаемые возможности и комплексно решать задачи коммунистического строительства. Дальнейшее поступательное движение развитого социализма, таким образом, закономерно ведет к постепенному переходу к высшей фазе - коммунизму» [1, С.27-30].

В конце 1964 сменился лидер партии и государства, к власти пришел Л.И. Брежнев. Смена лидера не привела к кардинальным изменениям в идеологической, политической и экономической сферах. Сохранялся примат коммунистической идеологии в духовной жизни общества. Официальная идеология имела в своем распоряжении достаточный арсенал: средства

массовой информации, общественные организации, ученые кадры академических учреждений, профессорско-преподавательский состав вузов. Широкий «фронт» советской интеллигенции в своей повседневной работе должен был поддерживать идеологическую константу. В это время партией предлагается тезис об усилении идеологической борьбы на пути к коммунизму. При этом большая роль в этой «борьбе» должна была принадлежать обществоведам и историкам, выступавшими проводниками партийной политики в идеологической сфере. Этот фактор требовал определенного содержания их профессиональной подготовки.

Подготовку студентов-историков в системе высшей школы Беларуси в 60-е годы прошлого века осуществляли Минский, Гродненский, Могилевский педагогические институты и Белорусский государственный университет.

В педагогических институтах за счет специальностей широкого профиля профессиональная подготовка историка дополнялась лингвистическим, естественнонаучным, правовым образованием [2, С.296]. БГУ выступал как один из ведущих центров изучения марксистско-ленинской теории среди вузов республики. Ещё в 1966 г. на историческом факультете были открыты отделения «Политэкономии» и «Философии», а в 1983 г. специализация по «Истории КПСС» была преобразована в одноименную специальность [3, С. 23].

В течение рассматриваемого периода появились еще два университета, в которых осуществлялась подготовка историков. В 1969 г. Гомельский, а в 1978 г. Гродненский педагогические институты были преобразованы в классические университеты. Однако, если в Гомеле в 1960-е гг. не было набора на историческую специальность, то в Гродненском педагогическом институте традиции подготовки историков не прерывались [4, С.5].

Анализ учебных планов и программ, по которым осуществлялась подготовка историков в системе высшей школы Беларуси позволяет выявить основные содержательные моменты, которые указывают на формирование мировоззрения студентов того времени.

Вузы Беларуси в организации учебного процесса руководствовались только союзными учебными планами, и имели право вносить небольшие коррективы. Учебные планы по специальности «История» для всех форм обучения в рассматриваемый период разрабатывались Министерством высшего и среднего специального образования СССР. Все типы учебных планов по специальности «История», действовавшие в рассматриваемый период, базировались на принципах партийности, единства, научности и системности. В изучаемый период в высшей школе сложилась практика пересмотра учебных планов и программ, номенклатуры специальностей с

примерной периодичностью один раз в пять лет, что соответствовало цикличности планирования развития народного хозяйства [5. С. 233].

Принцип партийности требовал организации всего учебно-воспитательного процесса на основе марксистско-ленинской теории и коммунистической идеологии.

Принцип единства обеспечивал однотипность учебных планов для всех университетов и педагогических институтов в СССР.

Принцип научности определял соотношение теоретической и практической подготовки студентов по учебным дисциплинам, устанавливал количество часов на их изучение.

Принцип системности обеспечивал единство и взаимосвязь предметов, входивших в учебный план, логичность и последовательность в их изучении

По структуре в учебный план входило четыре блока дисциплин: обществоведческий, специальный, психолого-педагогический и общеобразовательный.

Безусловно, наибольшее влияние на формирование мировоззрения будущих специалистов оказывало изучение обществоведческих дисциплин. Доминировала точка зрения, что общественные науки, опирающиеся на марксистско-ленинскую идеологию являются точными науками [6, 69]. При этом изучение марксистско-ленинской идеологии начиналось ещё в средней школе. Об усилении обществоведческой подготовки свидетельствует тот факт, что в 1962/63 учебном году Министерством просвещения БССР, в соответствии с общесоюзной практикой, в учебный план для средней школы был введен курс обществоведения. Данный курс изучался в выпускных классах средней школы с целью формирования марксистско-ленинского мировоззрения и коммунистического воспитания молодежи. Он в популярной форме знакомил с философскими и экономическими основами марксистско-ленинского учения о развитии общества, давал развернутую характеристику советского социалистического общества. Появление обществоведения в средней школе вызвало необходимость подготовки соответствующих специалистов [7, С.9]. Преподавание обществоведения возлагалось как на выпускников педагогических институтов, так и на выпускников исторического факультета БГУ.

В 70-е гг. в обществоведческих науках, которые имели статус обязательных для изучения также происходят структурные изменения. Выделение из одного курса «Основы марксизма-ленинизма» «Политической экономии», «Марксистско-ленинской философии», «Научного коммунизма» должно было придать по мнению партийных идеологов «научность» обществоведению в высшей школе. Но придать «научность» дисциплинам так и не удалось. Курс «Марксистско-ленинской философии» преподавался

без учета зарубежной философии. Это значительно обедняло его образовательные и воспитательные возможности. Курс «Политической экономии» включал разделы по социально-экономическому развитию капитализма и социализма, но его преподавание осуществлялось с отрывом от реальных экономических процессов в капиталистических и социалистических странах. Преподавание курса «История философии» существенно дополняло профессиональную подготовку специалиста-историка, но отсутствие практических занятий по этой дисциплине не позволяла работать с первоисточниками (оригинальными философскими текстами). Курс логики также был ограничен в часах. Особенность изучения обществоведческих дисциплин заключалась в том, что оно охватывало студентов всех курсов и завершалась государственным экзаменом по «Истории КПСС»

В это же время такие дисциплины как «Основы марксистско-ленинской этики», «Основы марксистско-ленинской эстетики», «Основы научного атеизма» первоначально введенные в качестве факультативных, были признаны обязательными для обучения [8, 149-154]. Введение этих курсов было вызвано идеологической борьбой власти с тенденциями в молодежной культуре, которые характеризовались в том числе и увлечением западной культурой. С одной стороны преподавание указанных дисциплин обогащало подготовку специалиста-историка, с другой - «сковывала» преподавателя, заставляла согласно принятым установкам критиковать «буржуазную культуру». Кроме того, отсутствие методических пособий и квалифицированных специалистов по вопросам этики, эстетики и атеизма значительно снижали качество преподавания, что по мнению партийных идеологов не способствовало достижению заявленных целей. Введение курса «Основы научного атеизма» как раз приходится на время усиления антирелигиозной пропаганды. В условиях эволюции официальной идеологии в обществе усиливается тяга к религии, наряду с другими вытесненными в советский период направлениями духовной жизни. Место религии в духовной жизни общества при социализме советскими идеологами определялось на периферии общественного сознания. Ее главная функция - формирование духовности, нравственных и гуманистических ценностей - была отброшена. Для Беларуси фактор антирелигиозной пропаганды имел особое значение. У партийно-государственного руководства существовали планы превращения республики в абсолютно атеистический регион. Достижение поставленной задачи должно было осуществляться главным образом путем атеистической пропаганды [9]. Однако, идеологические структуры были не в силах окончательно удалить церковь из духовной жизни советских людей, так как

даже через десятилетия в сознании людей остались проявления религиозного мировоззрения.

На протяжении изучаемого периода достаточно большое внимание уделялось изучению партийной истории, которая преподавалась на исторических факультетах параллельно с «Историей СССР» и часто дублировала события и их оценки. После разоблачения культа личности Сталина была пересмотрена концепция исторического развития, которая доминировала в советском обществе до середины 1950-х гг. «Краткий курс истории ВКП (б)» был переработан и издан под названием «Краткий курс истории КПСС» под редакцией Б.Н. Пономарева. В течение не одного десятилетия названная работа была настольной книгой в области партийной истории для студентов-историков. Она знакомила с основными этапами партийного строительства и классовой борьбы.

На содержание исторического образования в рассматриваемый период влияли многочисленные юбилеи и памятные даты: 50-летие и 60-летие Октябрьской революции и образования СССР, годовщины со дня народэння В.И. Ленина и др. Все юбилеи сопровождались специальными постановлениями с перечнем обязательных к изучению мероприятий. Данью времени было изучение работ Л.И. Брежнева, что предписывалось вузам различными инструктивными письмами Министерств высшего и среднего специального образования СССР и БССР [10, С. 182].

Прогрессом в специальной подготовке студента-историка было появление в качестве обязательных дисциплин курсов «Историографии истории СССР» и «Источниковедения истории СССР», которые раньше изучались в качестве факультативов. Это позволило глубже подойти к изучению изучения различного вида источников и трудов историков, которое не предусматривалось в изучении курса «Истории СССР» [11, С.25]. В 1970-е-начале 1980-х гг. приоритет отдавался изучению историко-партийных источников. Искусственно выделенные из общего массива документов, они рассматривались как своего рода «эталон» в процессе проведения источниковедческой критики. Несмотря на то, что в разработке данного направления исследований участвовали известные российские и украинские ученые, оно не сыграло существенной роли в обогащении теории, методики и практики источниковедения. Свообразным откликом на создание в Москве и Киеве учебных пособий по источниковедению истории КПСС можно считать введение в 1980-х на отделении истории КПСС истфака БГУ курса источниковедения истории Коммунистической партии [12, С.28].

В контексте «Истории СССР» уже в 1960-е гг. предусматривалось и изучение национальной истории. На изучение родного края (республики) учебными планом отводились часы, но содержание курса истории БССР не

выходило за рамки четко обозначенных методологических подходов и базировалась на следующих постулатах:

- единстве исторического происхождения и развития белорусского народа с братскими русским и украинским;
- неразрывной связи истории западнорусских земель, на которых позже начала формироваться белорусская народность, с историей всей древней Руси;
- жестоким гнетом крестьян в период вхождения Беларуси в состав Великого княжества Литовского, а затем Речи Посполитой;
- классовой борьбе трудящихся масс Беларуси против феодально-крепостного и национально-религиозного гнета в XVI-XVIII вв.;
- борьбе белорусского народа за воссоединение с русским народом, прогрессивное значение воссоединения Беларуси с Россией в XVIII в.
- тесных экономических и культурных связей белорусского народа с братским русским и другими народами СССР;
- закономерном развитии капитализма в Беларуси, формировании буржуазии и промышленного пролетариата;
- историческими предпосылками распространения влияния большевизма в белорусском революционном движении;
- совместной революционной борьбой белорусов и рабочих других национальностей вместе с русским рабочим классом под руководством партии большевиков во главе с В. Лениным против царизма, помещиков и капитализма [13, С.29-35].

Такой подход к национальной истории делал ее изучение ограниченным, но положительным было уже то, что вузах велось преподавание этой дисциплины, создавались кафедры истории БССР, издавалась учебная литература.

Таким образом, раскрывая мировоззренческие особенности подготовки студентов-историков в системе высшей школы Беларуси, автором сделаны следующие выводы. Во-первых, анализ блока обществоведческих дисциплин позволяет утверждать, что партийное руководство решало не столько образовательные, сколько идеологические и политические задачи, направленные на формирование коммунистического мировоззрения студентов. Во-вторых, социогуманитарные дисциплины оказывали огромное влияние на формирование мировоззрения будущего специалиста-историка. Об этом свидетельствует сложившаяся, «стройная» система преподавания обществоведческих и специальных курсов. В-третьих, несмотря на «косность» всей системы и отсутствие альтернативных мировоззренческих ориентиров, высшая школа Беларуси обладала мощным интеллектуальным ресурсом, во многом благодаря которому у последующего поколения молодых специалистов-историков формировались

навыки критического мышления и научного переосмысления действительности.

SUMMARY

The role of social and humanitarian disciplines in formation of world outlook of historians in higher education in Belarus is discussed in the article. The author emphasizes the idea of monopoly of communist ideology and its big influence on educational process, which badly affected history teachers training.

ЛИТЕРАТУРА

1. Никонова, С. И., Государственная политика в области идеологии и культуры в контексте советской действительности (середина 60-х – середина 80-х годов XX века) : автореф. дис. ... д-ра истор. наук. : 07.00.02 / С.И. Никонова ; Казан. гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина. - Казань, 2009. - 44 с.
2. Моторова, Л.А. Опыт профильной подготовки специалиста-историка в Беларуси в 50-е годы / Л.А. Моторова // Германский и славянский миры : взаимодействие, конфликты, диалог культур (история, уроки, опыт, современность) : материалы Междунар. науч.-теор. конф., 6-8 дек. 2001 г. / Витеб. гос. ун-т им. П.М. Машерова. – Витебск, 2001. – С. 295-297.
3. Гістарычны факультэт. Да 70-годдзя з дня заснавання / адк. рэд. С.М. Ходзін. – Мінск.: БДУ, 2004. – 223 с.
4. Крэнь І.П. Гістарычны факультэт Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэтаімя Янкі Купалы: да 50-годдзя з дня заснавання і развіцця // Подготовка педагогических и научных кадров историков и развитие исторической науки в Беларуси: материалы респ. науч.-практ. конференции 30 сент. 2004 г. Гродно / под ред. Е.А. Ровбы, А.Н. Нечухрина, И.П. Крени. – Гродно: ГрГУ, 2005. – 404 с.
5. Елютин, В.П. Высшая школа общества развитого социализма / В.П. Елютин. – М.: Высш. школа, 1980. – 560 с.
6. Трапезников, С.П. Интеллектуальный потенциал коммунизма / С.П. Трапезников. – М.: Политиздат, 1976. – 94 с.

7. Абухаммуд, Х.М. Опыт изучения вопросов философии в средних учебных заведениях СССР : Курс обществоведения : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Х.М. Абухаммуд / НИИ содержания и методов обучения. – Москва, 1990. – 17 с.
8. Ушмаева, К.А. Развитие исторического образования на Северном Кавказе с 1945 по 2000 гг. (по материалам Дона, Кубани, Ставрополя) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / К.А. Ушмаева. – Ставрополь, 2004. – 330 л.
9. Свято-Успенский Жировичский ставропигиальный мужской монастырь // Официальный портал Белорусской Православной Церкви [Электронный ресурс]. – 2006. – Режим доступа : <http://www.church.by/resource/Dir0056/Dir0123/Page1721.html>. – Дата доступа : 10.04.2011.
10. Тимофеева, Е.Г. Государственная политика в сфере общественного образования российской молодежи в 50-е – 90-е годы XX века : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Е.Г. Тимофеева. – Астрахань, 2004 – 500 л.
11. Дербов, Л.А. О предмете и содержании университетского курса историографии истории СССР / Л.А. Дербов // Вопросы истории. – 1963. – №3. – С. 23-27.
12. Шумейка, М. Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны на гістарычным факультэце БДУ: гісторыя і сучаснасць / М. Шумейка // Беларус. Гіст. Часоп. – 2009. – №8. – С.27-30.
13. Каменская, Н. Пытанні гісторыі беларускага народа і Кампартыі Беларусі ў святле Праграмы КПСС / Н. Каменская // Камуніст Беларусі. -1962. - №9. – С. 29-35.

Medvedyeva Tatyana Vasilyevna

Московский государственный лингвистический университет

**ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ ФОНЕТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ
ПРИ ОБУЧЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМУ ЯЗЫКУ КАК
ИНОСТРАННОМУ**

В основу учебно-методического комплекса (УМК) по азербайджанскому языку для Международного института языков стран СНГ при МГЛУ, подготовленного авторским коллективом БСУ и МГЛУ (проф.

Абдуллаева С.А., проф. Мусаева Б.С., преп. Мамедова П.А. и проф. Медведева Т.В.) и состоящего из учебника по практическому курсу азербайджанского языка, хрестоматии и книги для преподавателя, положен компетентностный подход.

Такой подход к изучению иностранных языков, провозглашенный в рамках европейской языковой политики, предполагает формирование различных видов компетенций у обучающихся, в числе которых лингвистическая компетенция (ЛК). ЛК понимается как наличие способности активного использования фонетических, грамматических, лексических и стилистических норм языка в языковой и речевой практике. Таким образом, учебник по практическому курсу азербайджанского языка включает и фонетическую компоненту, способствующую формированию **фонетической компетенции** как части общелингвистической компетенции обучающихся.

Поскольку материал учебника ориентирован на взрослую аудиторию, формирование фонетической компетенции предполагает исключительно *сознательный*, аналитический подход к усвоению фактов языка в отличие от имитационного подхода, свойственного детской аудитории.

В книге «Общеввропейские компетенции владения иностранным языком» (МГЛУ, 2003) употребляется термин «фонологическая компетенция», которая включает как сугубо фонетические, не имеющие отношения к смысловозначению явления (аллофонические характеристики звуков, редукцию, ассимиляцию, элизию и т.п.), так и фонемные параметры, выполняющие функцию контраста в языке. Представляется, что на уровне А1 приоритетным должен быть, безусловно, фонологический подход к отбору языковых явлений, в то время как на уровне А2 на первый план выходит фонетический подход, нацеленный на снижение иноязычного акцента обучающегося, на развитие способности восприятия и воспроизведения более тонких оттенков звуков и интонации изучаемого языка, чем на уровне «выживания». На стр. 116 упомянутой книги в качестве результата освоения уровня А2 приводится следующее: «Несмотря на заметный акцент, произношение довольно понятное». При этом понятность речи как следствие относительной правильности ее фонетического оформления – это, без сомнения, цель раннего этапа обучения, конечная же цель – это достижение максимально аппроксимированного к произношению носителей изучаемого языка фонетического продукта. Именно эту цель как отдаленно перспективную следует внедрять в сознание студентов.

Формирование произносительных навыков обучающихся предполагает помимо интенсивной практической тренировки и усвоение

значительного количества теоретических знаний о произносительной специфике изучаемого языка. Как показывает опыт преподавания практической фонетики, в основе достижения эффективности учебного процесса лежит методический принцип *сравнения фонетической специфики* изучаемого и родного языков. Наибольшую сложность представляют сходные звуковые и просодические явления: как известно, обучающиеся идут по пути наименьшего сопротивления и обходятся произносительными ресурсами родного языка. Для того, чтобы они чувствовали разницу, требуется кропотливая работа по развитию фонетического слуха. Одновременно с помощью большого количества специально составленных тренировочных упражнений нужно довести произносительный навык до автоматизма, заставив мышцы с помощью многократного повторения «запомнить» требуемое положение.

Весьма действенный способ «подстроиться» под эталонное звучание – услышать себя со стороны. Поэтому, если есть возможность, обучающимся рекомендуется записывать свое исполнение на пленку и сопоставлять его с аутентичным образцом (например, используя запаузированный вариант текста или упражнения в лингафонном классе).

Поскольку учебник рассчитан на два года обучения, материал построен таким образом, чтобы обучаемые овладели произношением *комплексно* на основе сопоставления с фонетической системой родного языка:

1) получили систему знаний о фонетической специфике азербайджанского языка (план языка);

2) овладели произношением (внешним оформлением речевой деятельности) как процессом, то есть научились целенаправленно актуализировать в речи конкретные позиционные варианты фонем с учетом коартикуляционных особенностей звуков и их поведения в потоке речи, а также умели адекватно оформлять речь свойственными для азербайджанского просодическими средствами, сознательно пользоваться тембральными оттенками голоса для передачи тех или иных эмоций и чувств (план речи);

3) постепенно довели до автоматизма работу сформированных новых (иностраных) психофизиологических артикуляционно-звуковых, слогаобразующих и интонационно-ритмических механизмов, что можно достичь только при помощи специально составленных фонетических упражнений и длительной тренировки.

Вводный фонетический курс как часть комплексного вводного курса учебника охватывает один семестр и является лишь начальным этапом становления фонетических компетенций. Коррекция произношения производится в процессе чтения вслух (или наизусть) предварительно озвученного лексико-грамматического материала, т.е. со слуховой и

визуальной опорой. За время вводного курса обучаемые изучают весь звуковой состав азербайджанского языка, сопоставляя его со звуковым строем родного языка, усваивают базовые интонационные модели для различных коммуникативных типов высказываний, овладевают правилами чтения азербайджанского языка.

Последовательность введения фонем диктуется необходимостью максимально быстрого перехода от произнесения (чтения) отдельных слов к фразам и минитекстам. Поэтому уже на самом начальном этапе необходимо дать обучающимся достаточно полное представление о характере сцепления звуков в слове (слоге) и на стыках слов, о просодическом оформлении речевых единиц.

Упражнения вводного фонетического курса делятся на установочные (для первичного закрепления введенных произносительных явлений) и дополнительные (для вторичного закрепления), как правило, содержащие контрастные звуки или интонационные образцы. Кроме того, на занятии рекомендуется проводить специальные устные сеансы с использованием подстановочных устных упражнений, содержащих фразы с различной коммуникативной направленностью. Это можно рассматривать в качестве первой ступени «выведения в речь» изучаемых фонетических моделей языка. Помимо этого, курс содержит и фонетические упражнения для самостоятельной работы обучающихся, которые должны выполняться с магнитофоном или компьютерной поддержкой (в зависимости от технического оснащения аудитории) и которые обеспечивают интенсификацию учебного процесса на занятии и развивают умение работать над произношением самостоятельно. Данный вид упражнений может выполняться с ключом, составленным преподавателем.

К концу вводного курса студенты должны уметь не только относительно правильно фонетически оформлять ограниченное число заученных фраз, но и быть способными самостоятельно анализировать так называемые фонетические трудности в учебном тексте с последующим беглым прочтением и соблюдением правил его фонетического оформления.

В рамках *основного курса* работа над совершенствованием сформированных произносительных навыков ведется на базе основного и дополнительных текстов урока и материалов для аудирования.

В рамках основного курса ведется работа в плане освоения фоностилистической дифференциации речи на основе различных коммуникативно-фонетических вариантов речи, например, монологической/диалогической речи, официальной/разговорно-непринужденной и т.п. Студенты должны уметь пользоваться полученными фонетическими навыками при спонтанном порождении высказываний в

различных коммуникативных ситуациях – сначала на простом, а потом на все более усложняющемся лексико-грамматическом материале.

Что касается понимания речи на слух, составляющего неотъемлемую часть речевой деятельности студентов, то работа над речевым слухом осуществляется на основе специально подобранных для аудирования текстов, записанных в исполнении носителей языка. Аудирование аутентичных текстов, как известно, способствует совершенствованию как фонематического, так и фонетического слуха.

Существует две теории речевосприятия. Первая теория – моторная – постулирует активную роль слушателя в том смысле, что люди при речевосприятии внутренне моделируют артикуляторные движения говорящего, т.е. внутренне проговаривают услышанное, подстраиваясь под звучащую речь. По мнению сторонников другого подхода слушатель в равной степени активен, но его активность состоит в использовании правил анализа поступающего акустического сигнала и преобразования его в набор абстрактных признаков с их одновременным сличением с хранящейся в мозгу «эталонной» информацией. В любом случае, декодирование речевого сигнала идет на пользу студенту и совершенствует его лингвистическую компетенцию. Важным условием работы по совершенствованию навыков аудирования является естественный (не замедленный) темп звучания текста.

На уровне А2 студент должен понимать обращенную к нему речь в ситуациях повседневного общения на бытовые темы и уметь адекватно реагировать на услышанное, используя знание речевого этикета. Безусловно, на этом этапе студент делает некоторое количество фонетических ошибок, но он должен знать о своих недочетах и уметь их устранять.

Фонетическая специфика азербайджанского языка по сравнению с русским состоит, прежде всего, в действии **закона сингармонизма**, реализуемого в тюркских языках, к которым относится и азербайджанский. Суть закона сингармонизма состоит в том, что слово во всех своих формах должно состоять либо только из передних гласных и палатализованных согласных, либо только из гласных заднего ряда и твердых (веляризованных) согласных. Такая разновидность сингармонизма называется небной.

Однако не следует говорить обучающимся о полном соблюдении закона небного сингармонизма в слове в современном азербайджанском языке, так как почти треть лексического состава языка представляет собой отклонение от этого закона. Только в одном случае закон небного сингармонизма не знает исключений: гласные **исконных аффиксов** полностью подчинены гласным последнего слога (как правило, корня), к которому присоединяется данный аффикс. Таким образом, сингармонизм в

современном азербайджанском языке проявляется не в слове вообще, а во взаимоотношениях между гласными корневых и присоединяемых к ним аффиксальных морфем.

При ведущей роли вокализма в азербайджанском языке (из 32 единиц фонетического алфавита языка 9 - гласные) студентам необходимо знать и уметь применять на практике действующие в системе вокализма законы.

Другой специфической особенностью азербайджанских гласных по сравнению с русским языком является отсутствие редуции (нивелирования) качества гласных в безударном слоге. При этом диапазон варьирования тембра гласных по сравнению с русским языком незначителен. Несоблюдение данных правил приведет к интерференции и неизбежному русскоязычному акценту.

Что касается азербайджанских согласных, то помимо умения правильно произносить 6 специфических согласных звуков, отсутствующих в русском языке, студентам необходимо знать о том, что твердость/мягкость (велярность/палатальность) согласных не является важным дифференциальным признаком, способствующим различению смысла слов, как в русском языке (мать - мять). Кроме того, для тюркских языков, в том числе и для азербайджанского, не свойственно скопление согласных ни в начале, ни в конце слова.

Конечные /p, t, k / в азербайджанском языке произносятся с придыханием (аспирацией), совершенно не свойственной русскому языку.

К фонетической специфике азербайджанского языка относится и наличие фиксированного на последнем слоге словесного ударения в подавляющем большинстве слов в отличие от русского свободного ударения. Ударный гласный, как правило, не бывает долгим, то есть динамическая выделенность ударением и долготы гласного обычно несовместимы друг с другом. Если для русского языка наличие второстепенного ударения нехарактерно, то многосложные слова и словосочетания в азербайджанском языке характеризуются наличием главного и второстепенного ударения.

Сведения о специфически азербайджанских фонетических явлениях сообщаются студентам на самом начальном этапе обучения с тем, чтобы они осознанно добивались выработки правильных произносительных навыков, соотнося звучание азербайджанских слов со звуковыми образами родного языка.

В рамках основного курса совершенствование фонетической компетенции, как упоминалось выше, осуществляется на языковом материале текста урока и материалов для аудирования и заключается в:

- отработке произношения новых слов;

- тренировке интонационных моделей различных коммуникативных типов предложений;
- ознакомлении с фоностилиями и коммуникативно-фонетическими вариантами речи;
- обучении умению правильно оформлять речь в различных коммуникативных условиях.

В основу учебно-методического комплекса (УМК) по азербайджанскому языку для Международного института языков стран СНГ при МГЛУ, подготовленного авторским коллективом БСУ и МГЛУ (проф.Абдуллаева С.А., проф.Мусаева Б.С., преп. Мамедова П.А. и автор настоящей статьи) и состоящего из учебника по практическому курсу азербайджанского языка, хрестоматии и книги для преподавателя, положен компетентностный подход.

Такой подход к изучению иностранных языков, провозглашенный в рамках европейской языковой политики, предполагает формирование различных видов компетенций у обучающихся, в числе которых лингвистическая компетенция (ЛК). ЛК понимается как наличие способности активного использования фонетических, грамматических, лексических и стилистических норм языка в языковой и речевой практике. Таким образом, учебник по практическому курсу азербайджанского языка включает и фонетическую компоненту, способствующую формированию **фонетической компетенции** как части общелингвистической компетенции обучающихся.

Поскольку материал учебника ориентирован на взрослую аудиторию, формирование фонетической компетенции предполагает исключительно *сознательный*, аналитический подход к усвоению фактов языка в отличие от имитационного подхода, свойственного детской аудитории.

В книге «Общеввропейские компетенции владения иностранным языком» (МГЛУ, 2003) употребляется термин «фонологическая компетенция», которая включает как сугубо фонетические, не имеющие отношения к смысловозначению явления (аллофонические характеристики звуков, редукцию, ассимиляцию, элизию и т.п.), так и фонемные параметры, выполняющие функцию контраста в языке. Представляется, что на уровне А1 приоритетным должен быть, безусловно, фонологический подход к отбору языковых явлений, в то время как на уровне А2 на первый план выходит фонетический подход, нацеленный на снижение иноязычного акцента обучающегося, на развитие способности восприятия и воспроизведения более тонких оттенков звуков и интонации изучаемого

языка, чем на уровне «выживания». На стр. 116 упомянутой книги в качестве результата освоения уровня А2 приводится следующее: «Несмотря на заметный акцент, произношение довольно понятное». При этом понятность речи как следствие относительной правильности ее фонетического оформления – это, без сомнения, цель раннего этапа обучения, конечная же цель – это достижение максимально аппроксимированного к произношению носителей изучаемого языка фонетического продукта. Именно эту цель как отдаленно перспективную следует внедрять в сознание студентов.

Формирование произносительных навыков обучающихся предполагает помимо интенсивной практической тренировки и усвоение значительного количества теоретических знаний о произносительной специфике изучаемого языка. Как показывает опыт преподавания практической фонетики, в основе достижения эффективности учебного процесса лежит методический принцип *сравнения фонетической специфики* изучаемого и родного языков. Наибольшую сложность представляют сходные звуковые и просодические явления: как известно, обучающиеся идут по пути наименьшего сопротивления и обходятся произносительными ресурсами родного языка. Для того, чтобы они чувствовали разницу, требуется кропотливая работа по развитию фонетического слуха. Одновременно с помощью большого количества специально составленных тренировочных упражнений нужно довести произносительный навык до автоматизма, заставив мышцы с помощью многократного повторения «запомнить» требуемое положение.

Весьма действенный способ «подстроиться» под эталонное звучание – услышать себя со стороны. Поэтому, если есть возможность, обучающимся рекомендуется записывать свое исполнение на пленку и сопоставлять его с аутентичным образцом (например, используя запаузированный вариант текста или упражнения в лингафонном классе).

Поскольку учебник рассчитан на два года обучения, материал построен таким образом, чтобы обучаемые овладели произношением *комплексно* на основе сопоставления с фонетической системой родного языка:

1) получили систему знаний о фонетической специфике азербайджанского языка (план языка);

2) овладели произношением (внешним оформлением речевой деятельности) как процессом, то есть научились целенаправленно актуализировать в речи конкретные позиционные варианты фонем с учетом коартикуляционных особенностей звуков и их поведения в потоке речи, а также умели адекватно оформлять речь свойственными для азербайджанского просодическими средствами, сознательно пользоваться

тембральными оттенками голоса для передачи тех или иных эмоций и чувств (план речи);

3) постепенно довели до автоматизма работу сформированных новых (иноязычных) психофизиологических артикуляционно-звуковых, слогаобразующих и интонационно-ритмических механизмов, что можно достичь только при помощи специально составленных фонетических упражнений и длительной тренировки.

Вводный фонетический курс как часть комплексного вводного курса учебника охватывает один семестр и является лишь начальным этапом становления фонетических компетенций. Коррекция произношения производится в процессе чтения вслух (или наизусть) предварительно озвученного лексико-грамматического материала, т.е. со слуховой и визуальной опорой. За время вводного курса обучаемые изучают весь звуковой состав азербайджанского языка, сопоставляя его со звуковым строем родного языка, усваивают базовые интонационные модели для различных коммуникативных типов высказываний, овладевают правилами чтения азербайджанского языка.

Последовательность введения фонем диктуется необходимостью максимально быстрого перехода от произнесения (чтения) отдельных слов к фразам и минитекстам. Поэтому уже на самом начальном этапе необходимо дать обучающимся достаточно полное представление о характере сцепления звуков в слове (слоге) и на стыках слов, о просодическом оформлении речевых единиц.

Упражнения вводного фонетического курса делятся на установочные (для первичного закрепления введенных произносительных явлений) и дополнительные (для вторичного закрепления), как правило, содержащие контрастные звуки или интонационные образцы. Кроме того, на занятии рекомендуется проводить специальные устные сеансы с использованием подстановочных устных упражнений, содержащих фразы с различной коммуникативной направленностью. Это можно рассматривать в качестве первой ступени «выведения в речь» изучаемых фонетических моделей языка. Помимо этого, курс содержит и фонетические упражнения для самостоятельной работы обучающихся, которые должны выполняться с магнитофоном или компьютерной поддержкой (в зависимости от технического оснащения аудитории) и которые обеспечивают интенсификацию учебного процесса на занятии и развивают умение работать над произношением самостоятельно. Данный вид упражнений может выполняться с ключом, составленным преподавателем.

К концу вводного курса студенты должны уметь не только относительно правильно фонетически оформлять ограниченное число заученных фраз, но и быть способными самостоятельно анализировать так называемые

фонетические трудности в учебном тексте с последующим беглым прочтением и соблюдением правил его фонетического оформления.

В рамках *основного курса* работа над совершенствованием сформированных произносительных навыков ведется на базе основного и дополнительных текстов урока и материалов для аудирования.

В рамках основного курса ведется работа в плане освоения фоностилистической дифференциации речи на основе различных коммуникативно-фонетических вариантов речи, например, монологической/диалогической речи, официальной/разговорно-непринужденной и т.п. Студенты должны уметь пользоваться полученными фонетическими навыками при спонтанном порождении высказываний в различных коммуникативных ситуациях – сначала на простом, а потом на все более усложняющемся лексико-грамматическом материале.

Что касается понимания речи на слух, составляющего неотъемлемую часть речевой деятельности студентов, то работа над речевым слухом осуществляется на основе специально подобранных для аудирования текстов, записанных в исполнении носителей языка. Аудирование аутентичных текстов, как известно, способствует совершенствованию как фонематического, так и фонетического слуха.

Существует две теории речевосприятия. Первая теория – моторная - постулирует активную роль слушателя в том смысле, что люди при речевосприятии внутренне моделируют артикуляторные движения говорящего, т.е. внутренне проговаривают услышанное, подстраиваясь под звучащую речь. По мнению сторонников другого подхода слушатель в равной степени активен, но его активность состоит в использовании правил анализа поступающего акустического сигнала и преобразования его в набор абстрактных признаков с их одновременным сличением с хранящейся в мозгу «эталонной» информацией. В любом случае, декодирование речевого сигнала идет на пользу студенту и совершенствует его лингвистическую компетенцию. Важным условием работы по совершенствованию навыков аудирования является естественный (не замедленный) темп звучания текста.

На уровне А2 студент должен понимать обращенную к нему речь в ситуациях повседневного общения на бытовые темы и уметь адекватно реагировать на услышанное, используя знание речевого этикета. Безусловно, на этом этапе студент делает некоторое количество фонетических ошибок, но он должен знать о своих недочетах и уметь их устранять.

Фонетическая специфика азербайджанского языка по сравнению с русским состоит, прежде всего, в действии **закона сингармонизма**, реализуемого в тюркских языках, к которым относится и азербайджанский.

Суть закона сингармонизма состоит в том, что слово во всех своих формах должно состоять либо только из передних гласных и палатализованных согласных, либо только из гласных заднего ряда и твердых (веляризованных) согласных. Такая разновидность сингармонизма называется небной.

Однако не следует говорить обучающимся о полном соблюдении закона небного сингармонизма в слове в современном азербайджанском языке, так как почти треть лексического состава языка представляет собой отклонение от этого закона. Только в одном случае закон небного сингармонизма не знает исключений: гласные **исконных аффиксов** полностью подчинены гласным последнего слога (как правило, корня), к которому присоединяется данный аффикс. Таким образом, сингармонизм в современном азербайджанском языке проявляется не в слове вообще, а во взаимоотношениях между гласными корневыми и присоединяемых к ним аффиксальных морфем.

При ведущей роли вокализма в азербайджанском языке (из 32 единиц фонетического алфавита языка 9 - гласные) студентам необходимо знать и уметь применять на практике действующие в системе вокализма законы.

Другой специфической особенностью азербайджанских гласных по сравнению с русским языком является отсутствие редукции (нивелирования) качества гласных в безударном слоге. При этом диапазон варьирования тембра гласных по сравнению с русским языком незначителен. Несоблюдение данных правил приведет к интерференции и неизбежному русскоязычному акценту.

Что касается азербайджанских согласных, то помимо умения правильно произносить 6 специфических согласных звуков, отсутствующих в русском языке, студентам необходимо знать о том, что твердость/мягкость (велярность/палатальность) согласных не является важным дифференциальным признаком, способствующим различению смысла слов, как в русском языке (мать - мять). Кроме того, для тюркских языков, в том числе и для азербайджанского, не свойственно скопление согласных ни в начале, ни в конце слова.

Конечные /p, t, k / в азербайджанском языке произносятся с придыханием (аспирацией), совершенно не свойственной русскому языку.

К фонетической специфике азербайджанского языка относится и наличие фиксированного на последнем слоге словесного ударения в подавляющем большинстве слов в отличие от русского свободного ударения. Ударный гласный, как правило, не бывает долгим, то есть динамическая выделенность ударением и долгота гласного обычно несовместимы друг с другом. Если для русского языка наличие второстепенного ударения нехарактерно, то многосложные слова и

словосочетания в азербайджанском языке характеризуются наличием главного и второстепенного ударения.

Сведения о специфически азербайджанских фонетических явлениях сообщаются студентам на самом начальном этапе обучения с тем, чтобы они осознанно добивались выработки правильных произносительных навыков, соотнося звучание азербайджанских слов со звуковыми образами родного языка.

В рамках основного курса совершенствование фонетической компетенции, как упоминалось выше, осуществляется на языковом материале текста урока и материалов для аудирования и заключается в:

- отработке произношения новых слов;
- тренировке интонационных моделей различных коммуникативных типов предложений;
- ознакомлении с фоностиями и коммуникативно-фонетическими вариантами речи;
- обучении умению правильно оформлять речь в различных коммуникативных условиях.

SUMMARY

The present paper focuses on the problem of shaping students' phonetic competence in the process of teaching and learning Azerbaijan as a foreign language. The set of books including a text- book, a student's book and a teacher's book created for the purpose by a group of authors is based on the use of the competence development approach. The Azerbaijan phonetic competence development of Russian adult natives is achieved in the course of intensive comparison of the phonetic bases of the Azerbaijan and the Russian languages.

Mehdiyev Mehdi Əfqan oğlu

Бакинский славянский университет

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Дипломатические термины в азербайджанском языке имеют свою древнюю историю. Памятники древнего тюркского языка свидетельствуют о широком употреблении дипломатической терминологии. Так в произведении Ибн Муханна “Kitab – haliyyətül – nisan və haliyyətül lisan” (1340), “Divani – lügət – it – türk”, “Kitabi Dədə-Qorqud”, и во многих древних письменных памятниках встречаются такие слова как “sözçü” (elçi), “tünək” (həbsxsna), “keneş etmə” (məsləhət vermək). Из дастана “Kitabi Dədə-

Qoşud” можно процитировать следующие слова: “apl” (igid qəhrəman), “şəhid”, “bəylərbəyi”, “cəbhəxana” и так далее [6, 95].

В дальнейшем своим появлением и широким употреблением дипломатическая терминология обязана великим писателям и ученым, таким как Шах Исмаил Хатаи, И.Насими, М.Физули, Г.Бурханатдин и другие [5, 25].

Терминология как особый раздел азербайджанского языкознания сформировалась в основном, в послевоенные годы и пристально исследуется и в настоящее время. Одной из первых работ, посвященных вопросам терминологии, является статья М.Ширалиева “İstilahlar yaradılmasındakı əsas prinsiplər”, изданная в 1947 году. Необходимо отметить также “Краткий русско-татарский военный словарь” под редакцией А.Шихлинского (1926 г.). Насыщены богатым фактическим материалом труды М.Гасимова “Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları”, С.Садыховой “Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri”, И.Гасымлва “Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları”, З.Ш.Мамедовой “Azərbaycan dilinin kosmonavtika terminologiyası”, Р.Д. Джафарова “Azərbaycan dilinin texniki terminologiyası”, А.С.Джафаровой “Azərbaycan xalq təbabəti terminləri”, С.М.Кулиевой “Формирование и развитие литературоведческой терминологии в азербайджанском языке”, М.Гахраманова “Xarici dil dərslərində peşə terminlərinin öyrədilməsi” и другие [2, 29].

Слово “дипломатия” (от греч. diploma) обозначает “лист, сложенный вдвое”, “написанный на пергаменте”. Затем оно стало обозначать “официальные, юридические письма”. Из древнегреческого языка это слово перешло в классический латинский язык, где имело форму diploma atis, заимствованную из древнегреческого языка. Основными его значениями являются: 1) официальное рекомендательное письмо, дававшееся тем, которые отправлялись в провинции с поручениями от центральной власти; 2) подорожная; 3) грамота о помиловании; 4) грамота о принятии в римское гражданство; 5) охранный грамота, диплом.

Слово “diplomatie” заимствовано французским языком из классического латинского языка, где оно впервые было употреблено в 1681 году Ж.Мобильоном в книге “De re diplomatica”. Опорное слово было заимствовано учеными эпохи позднего Ренессанса из классического латинского языка “хартия, официальный документ”.

С 1726 года этот термин встречается в международных документах а со времени вступления в государственную должность видного французского дипломата, графа Вержен Шарля (Vergennes Charles) он стал применяться к искусству ведения переговоров [1, 87].

В 1791 году по аналогии со словом “aristocratie”, но в несколько пренебрежительном значении образуется термин “diplomatie”, а в 1792 году – “diplomate”. Слово “diplomatique” при этом вновь восстанавливает прежнюю форму, отмеченную Ж.Мобильном. В значении “университетского диплома” оно стало употребляться с 1829 г. [1, 87].

В эпоху средневековья на латинском языке ведется преподавание в школах и университетах Западной Европы, кроме того, на этой территории он функционирует как общий письменный язык.

В новое время, вплоть до XVIII в., латинский язык используется как язык науки и дипломатии.

Несмотря на последующее вытеснение латинского языка национальными языками, и до настоящего времени он сохраняет свое значение в области научной терминологии, особенно в юриспруденции, биологии, медицине.

Говоря о французском языке, он образовался из латинского народного языка, когда территория, заселенная ещё в середине 1-го тыс. до н. э кельтскими племенами (галлами), была завоевана римлянами. Складывалась галло-римская народность, смешанному населению необходимо было общаться между собой и с населением других римских провинций, а также с центральной властью. Родные языки галлов были вытеснены общеимперским языком - латынью, но, с одной стороны, латинский язык был усвоен народом в упрощенном виде - вульгарная латынь, а с другой стороны, кельтский и германский оказали свое влияние на формирующийся новый язык.

В галло-романский период было положено только начало становлению этих черт, окончательному же их формированию предшествовали многие века исторических изменений, воздействия этнических и культурно-исторических факторов.

На следующем этапе своего развития язык галло-романской народности оказался под влиянием франкского. Германские племена вестготов, бургундов, франков в 5 веке начали завоевание провинций ослабевающего Рима. К 6 веку франки подчинили всю Галлию, а также вестготов и бургундов и создали Франкское государство, превратившееся к началу 9 в. при Карле Великом в огромную империю [4, с. 271].

Германские завоевания способствовали формированию новых народностей - северофранцузской и провансальской. Север страны испытал большее германское влияние, юг остался более романизированным. Стали

формироваться два диалекта - южно-французский и северно-французский. Оба диалекта развивались на базе латыни, из которой исчезли падежи, средний род и много других элементов - народное упрощение языка после уничтожения римской системы образования, по сути, отражало деградацию языка.

Но высшие круги населения, особенно южные французы, по-прежнему продолжали пользоваться чистой латынью. Между тем оба диалекта французского активно развивались и уже к концу XI века и северные, и южные французы начали создавать собственную литературу, в XII веке французский язык обретает право на письменность. В средние века оба диалекта существовали рядом как литературные языки, но с течением времени северно-французский диалект стал вытеснять провансальский.

Развитию обще французского разговорного и литературного языка способствовало политическое и экономическое объединение французских земель вокруг Иль-де-Франса с центром в Париже. Этническая и языковая консолидация в Северной Франции в XII-XIV вв. проходила значительно быстрее и глубже, чем в Южной Франции, и при Франциске I именно северно-французский сделался единым книжным, деловым и судебным языком.

С утверждением в XVII - XVIII веках французской гегемонии в Европе Парижский королевский двор стал средоточием европейской культуры, а французский язык - языком дипломатии и аристократического общества европейских стран. Потребность в наречии, наиболее пригодном для общественных сношений, была одной из причин, сделавшей французский язык в высшей степени аналитическим, а вследствие этого точным. Философия французских просветителей, переводы французской классической литературы сыграли большую роль в распространении французского литературного языка в провинциях, где до того времени ещё стойко держались местные говоры, и в других странах. Реформы в области администрации и школьного дела способствовали стиранию областных различий и слиянию северофранцузской и провансальской народностей в нацию с единым литературным языком [3, с. 143]

Популярность этого языка объясняется очень просто. Мало того, что французскому присущи красота, изящество и мелодичность. Он долгие десятилетия остаётся языком дипломатов и просто культурных, хорошо образованных людей. Это один из тех языков, знание которого помогает лучше говорить на своём, так как количество заимствований из

французского, связанных с культурой, архитектурой, живописью, театром, танцем, кулинарией и модой, просто огромно.

С XIV века создается письменный язык. В XVI веке формируется французский национальный язык. Указом Виле-Коттере от 1539 года король Франции Франциск I объявил о том, что юридические акты и различные документы будут составляться “на родном французском языке и никак иначе”.

Уже к XII веку Франция заняла главенствующее положение в духовном мире Европы. Знаменитый венецианский путешественник Марко Поло диктовал свои заметки о совершенных им путешествиях на французском языке. Другой не менее известный итальянец Брунетто Латини написал свою “Книгу сокровищ” тоже на французском языке, поскольку использование этого языка делало его книгу доступной всем европейцам.

Говоря о дипломатическом стиле языка, стоит отметить, что в дипломатических документах часто употребляются слова, имеющие стилистическую помету *книжное, высокое*, которые придают дипломатическим документам торжественное звучание. Например: *Высокий Гость, визит вежливости, сопровождающие лица* и т.п. Используется так называемая *этикетная лексика*, в состав которой нередко входят историзмы: *Его Величество, Его Высочество, госпожа, господин* и т.д., а также близкая к этикетной лексике комплиментарная лексика (протокольные официальные формулы дипломатической вежливости): *свидетельствовать почтение, принять уверение в почтении* (в глубоком уважении) и т.п. Многие из этих протокольных, официальных формул имеют международный характер.

Языку дипломатии свойственна эмоционально-экспрессивная окрашенность. Это сближает дипломатический подстиль с публицистикой. Например: Мы с *огромным интересом* рассмотрим все вопросы, обозначенные в протоколах Совета Европы 2009 года.

Для синтаксиса дипломатических документов характерно употребление условно-уступительных предложений, гибких формулировок, что соответствует требованиям дипломатического этикета, дипломатического такта. Повелительное наклонение и соответственно императивные предложения (приказ, повеление) употребляются в дипломатическом подстиле в исключительных случаях – в нотах протеста, в ультиматумах.

Язык дипломатии имеет свою систему терминов (международные

термины). Правила дипломатической вежливости выработали определенные формы начала и особенно концовок различного рода дипломатических приемов. Так, личная нота пишется в первом лице от имени, подписывающего ноту. Имеется обращение, обыкновенно с добавлением слова “уважаемый” (но оно факультативно), и заканчивается перед подписью так называемым “комплиментом”: “*Прошу Вас, господин Посол, принять уверения в моем весьма высоком уважении*”. Поверенному в делах: “*Прошу Вас, господин Поверенный в делах, принять уверения в моем глубоком уважении*”.

Обыкновенно послы избирались из наиболее опытных членов римского сената. Им давались строгие инструкции, как действовать. Посол должен был поступать сообразно с достоинством римского народа.

О римских посольствах известно из сообщений греческих историков III-II вв. до н. э. Римские послы ездили и в Карфаген, и в Грецию, и во все эллинистические страны. И в эту эпоху обыкновенно римляне назначали послами лиц из знати, чаще всего лиц из состава сената.

ЛИТЕРАТУРА

1. Jacline P.F. Dictionnaire etimologique du français. Paris: Reimpression imprime, 1994.
2. Гасымов М.Ш. Основы терминологии азербайджанского языка. Баку: Наука, 1973.
3. Дубенюк Н.В. Всеобщая история дипломатии. Москва: Наука, 2009.
4. Пауль Г.Т. Принципы истории языка. Москва, 1960.
5. Романов Б.А. Очерки дипломатической истории русско-японской войны 1895-1907. Москва, 1947.
6. Уфимцева А.А. Семантика слова. Москва, 1980.

Mehdiyeva Gülbəniz Hacıbaba qızı
Bakı Sıvyan Universiteti

TARİXİ MƏNBƏLƏRDƏ BƏZİ AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ (Musa Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” əsəri əsasında)

Ən qədim dövrlərdən bu günə qədər gəlib çıxmış yazılı mənbələr dilimizin və xalqımızın tarixini müasirləşdirmək istəyənlərə qarşı dayanmaq, onun etnik kökü, etnogenezesini müəyyənləşdirmək, ən əsası isə dilimizin fonetik, leksik və qrammatik sistemini araşdırmaq baxımından çox böyük əhəmiyyətə malikdirlər.

Bu səbəbdən də yarandığı vaxtdan bu günə kimi dünyanın ən qiymətli yazılı mənbələrindən biri kimi türk elmi təfəkkürünün məhsulu olan Musa Kalankatuklunun «Albaniya tarixi» tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş və hələ keçən əsrlərdən türkoloqların (N.İ.İlminski, L.Z.Budaqov, V.V.Radlov, P.M.Melioranskiy, S.Y.Malov, Y.Sinkeviç, T.Yojef, K.Orenbax, M.F.Köprülü, Ə.Cəfəroğlu, Ş.Çağatay, E.Tenişev, M.Seyidov və b.) tədqiqat obyektinə çevrilmiş, dil materiallarından nümunə kimi istifadə etmiş, bəzi hissələri rus, alman və ingilis dillərinə tərcümə olunmuşdur. Bu sadalananları nəzərə alan bir çox tanınmış dilçilərimiz tərəfindən abidənin araşdırılmasının vacibliyi vurğulanmasına baxmayaraq, böyük elmi, ədəbi - bədii dəyər daşıyan, zəngin lüğət tərkibi ilə ümumtürk dilinin bir xəzinəsi olan «Albaniya tarixi» əsəri hələ əsaslı şəkildə tədqiq edilməmişdir. Bu gün yazılı abidənin öyrənilməsi ilə bağlı həllini gözləyən problemlər çoxdur. Onlardan birincisi bu vaxta qədər aparılmış araşdırmalarda mənbənin dili ilə bağlı konkret nəticəyə gəlinməməsidir. Belə ki, Strabonun «Albaniya ərazisində müxtəlif dillərdə danışan iyirmi altı tayfa olmuşdur» məlumatı və bizə gəlib çatmış nüsxənin qədim erməni qrafikası ilə erməni dilində yazılması onun kimə mənsubluğunun müəyyənləşdirilməsində saysız – hesabsız mübahisələr yaratmışdır. Əsərdə nümunə kimi verilmiş Dəvdəyin şeri Tərtər çayına atılan və odlarda yandırılan əsərlərin içərisində M. Kalankatuklunun «Albaniya tarixi» əsərinin digər bir nüsxəsi (yəni əsli) də olması fikrini söyləməyə əsas verir. Çünki bizə Dəvdəyin şerinin yalnız adı çəkilən mənbədəki qrabarca tərcüməsi çatmışdır. Şerin misralarındakı birinci sözlər əlifba sırası ilə düzülmüşdür. Ola bilsin ki, o əski ermənicəyə tərcümə olunarkən, tərcüməçi erməni dilinin də əlifba sırasını nəzərdə tutulmuşdur» (2).

İkinci problem buradakı onomastik vahidlərin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Bu məsələnin indiyə kimi nə türkoloqlar, nə də onomoloqlar tərəfindən dərindən araşdırılmaması keçmiş sovetlər birliyində fəaliyyət göstərən ermənipərəst tarixçilərə qədim erməni qrafikası ilə erməni dilində yazıldığını əsas götürərək onu erməni tarixi ilə bağlamağa və ermənilərin əsərdə göstərilən ərazilərin qədim sakinləri olduğunu sübut etməyə imkan vermişdir. Bəzi türkoloqlar isə əsərin erməni qrafikası ilə yazılmağına baxmayaraq əsaslı dəlillərlə mənbədə saysız - hesabsız türk sözlərinin, adlarının istifadə olunmağını, qədim türk etnoslarından danışıldığını əsas götürərək abidənin türk tarixinə, türklərə aid olduğunu sübut etməyə çalışmışlar. Çünki istənilən mənbədə adlar ilk növbədə milli - etnik tarixin daşıyıcısı kimi araşdırılır.

Bu dövr (V-VII əsrlər) Azərbaysan toponimiyası və etnonimiyasına aid ən qiymətli faktlar VII əsrin sonlarında yaşamış alban tarixçisi Maisey Kalankatvatsinin «Alban tarixi» əsərində öz geniş əksini tapmışdır. Həmin əsərdə ondan əvvəlki dövrlərdə yazılmış erməni mənbələrində qeydə alınmayan və Albaniya ərazisində mövcud olan bir sıra yeni adlara rast gəlinir: Qandzak, Şamkor, Xaçenk, Aqbid Qis, Dastakert, Daraqos, Daranaq, Mixraman, Şaqat,

Şagen, Tavis və s. Müəllif erməni erası ilə 158- ci ildə Albaniyanın xəzərlərin hakimiyyəti altında olması haqqında məlumat verir[14]. Göründüyü kimi, mənbədəki adların öyrənilməsi qədim türkün mifoloji, etik, estetik, etnoqrafik, dini, psixoloji, siyasi, tarixi bilgilərinə bələdçilik və istinad tələb etməklə yanaşı, həm də nəticə etibarilə bütün bu sahələr haqqında yeni biliklər doğurur. Digər tərəfdən isə əsər Azərbaycanın X əsrə qədərki vəziyyəti barədə fikir söyləməyə imkan verən yeganə yerli mənbədir.

Qeyd edək ki, əsərdə saysız-hesabsız türk sözləri işlədilmişdir. Lakin bu o demək deyildir ki, mənbədəki bütün adlar türk mənşəlidir. Təbii ki, əsərdə hansısa böyük bir dövlətin tarixindən danışılırsa da, burada başqa dillərə aid adlara da təsadüf ediləcək. Digər bir tərəfdən, bu cür təkmil dilin azsaylı, siyasi nüfuzu böyük olmayan etnoslardan hər hansı birinə mənsub olduğunu düşünmək də düzgün deyil. Belə ki, yeni eranın başlanğıcında Albaniyanın ərazisində yaşayan türk mənşəli aborigen tayfaların dilləri tədricən iki istiqamətdə inkişaf yolu keçir: bir tərəfdən, yeni gələn türk tayfalarının köməyi və iştirakı ilə Albaniya ərazisində türk - alban dili ümumiləşir, digər tərəfdən, İsgəndərin yaratdığı imperiya, Parfiya və sonralar sasanilər imperiyasının tərkibində alban-aran dili Cənubi Azərbaycanla birgə canişinliyin yaratdığı zəruri imkanlar əsasında cənubda eyni prosesi keçirən Azərbaycan dili ilə inteqrasiya prosesi keçirir və elə bunun nəticəsidir ki, yeni minilliyin ortalarında şimali və cənubi Azərbaycan ərazisində vahid ümumxalq türk-Azərbaycan dilinin keçdiyi uzun və maraqlı yol M.Kalankatuklunun «Albaniya tarixi» əsərində də geniş şərh olunmuşdur. Bunları nəzərə alsaq belə qənaətə gəlmək olar ki, mənbədəki onomastik vahidlərin leksik-semnatik və qrammatik xüsusiyyətlərinin müqayisəli şəkildə təhlili çox əhəmiyyətli olar və «Albaniya tarixi»nin dili haqqında düzgün elmi nəticələr əldə etməyə kömək edər. Kalankatuklunun əsərində qeydə alınmış toponimlər bunlardır: Alban, Habant, Aracank, Arandcinak,, Aranrot, Qarqar, Qoroz, Kanqark, Kolb, Kolt, Meda — Arank, Meda — Kolmank, Pazkank, Trtu, Tuçkatak, Çol, Çur, Şavarşen, Şakaşen, Gəncə, Xarqlank, Xunanakert, Türküstan, və s.də tayfa adlarından yaranmışlar. Bunlardan abant, araz, aran, qarqar, gorus, kəngər, kol, (kul), çol, (çul) peçeneq, tərter, katak, xun, (hun), savir, sak, türk tayfa adlarından yarandığı müəyyən edilmişdir. Əsərdə ərazinin relyefi ilə və ya təsviri xarakterli toponimlər də vardır. Bunlara Qak və Tavratəpə, Araşan, Qalaqudəşt, Vaykunik, İlerk, Dizak, Balasakan, Balaberd, Puhavank, Həcər ölkəsi, Dastakert, Varaçan, Qeqarekunik, Ağbəd, Şalat, Sqük, Kərnəkəş və s. toponimlərini nümunə göstərmək olar. Onlardan bir neçəsini nəzərdən keçirək.

Çlax - «Biz Arsaxın bir düzənliyində olan çayın sahilinə, sövməə olan Çlax adlı yerə gələndə, bizim gəlməyimiz barədə xəbər çox tez yayıldı və ətraf yerlərin sakinləri yığışib böyük dəstələrlə keşişlərlə və əyanlarla birlikdə buraya topladılar»[7,142].

Bu toponim Azərbaycan sözü olan *çaylaq* sözündən götürülmüşdür. Bu söz *çay* morfemindən və *laq* şəkilçisində ibarətdir. Çlax toponimii indii də Azərbaycan dilindəki çaylaq—«çay vadisi» sözünün fonetik şəklidir(4,129). M.Barxudaryana görə Çlax düzü Parskank düzənliyində Tərtər çayı sahili boyunca yerləşir[10,10]. Deməli, Arsaxın düzənliklərindən birinin adı da Çlax olmuşdur.

Kaku - «Mən Şakaşen vilayətindəki Kaku çölündə gizlənmiş bir darıyam. Yanımdan bir çox müştəri keçirdi, amma mənə əhəmiyyət verməyib almaq da istəmirdilər. İndi isə yaxşı günlər gəldi, çünki padşahlıq mənim Aclıq adlı qardaşımdadır. İndi mən knyaz Varaz - Tiridatın və katalikos Yeliazarın daim yemək masalarındayam. Məni yeyəni isə qan aparırdı. Onları təqsirləndirməyin» [7,186].

Kaku çölünün mənbədən Şakaşen vilayətində yerləşməsi məlumdur. «714-cü ildə baş vermiş yürüş ilə əlaqədar olaraq midiya adı olan Kaki antroponimi çəkilir. Bəzi tədqiqatçılar (K. Talkvist, F. Yusti və başqaları) bu sözü iran sözü olan kaka, kakay, farsca kaka, yəni «qardaş», «dayı», əfqanca kaka «dayı», «əmi» sözlərindən olduğunu iddia edirlər. Bu dillərdə işlənən kaka sözü türk dilindən keçmişdir»[13,267]. Yeni eradan əvvəl IX əsrdə Qərbi İranda dövlət bəşçısının adı, e.ə. VIII əsrdə yer adı kimi də müşahidə olunub. «Bu toponimə qədim erməni dilində *Keki* şəklində 1727-ci il mənbələrində rast gəlinir. Mənası məlum deyil. Lakin digər Azərbaycan kəndi olan Keki hazırda kəskin şəkildə fonetik dəyişikliyə məruz qalan toponim Kükü şəklində Naxçıvanda yerləşir...”qoyun pəyəsi, tövləsi” mənasında olan qədim türk sözünün tərkibindəki «Kak / Kaq» komponentindən qədim erməni deyilişində «y» samtini artırmaqla Kayk (Kürdəmir r-nunda orta toponim Kaq-Kacılı) *oy* komponentindən olan (Lerik rayonunda orta toponim Kaqoy) «yerləşdirmə» mənasında və s.»[13,444]. Bir başqa mənbədə «Kükü – gicitkənə oxşar xoş ətirli bitki adı» kimi verilmişdir»[1,265]. «Albaniya tarixi » əsərində (XII əsr Mxitar Qoşun əməyini xüsusən vurğulamaq vacibdir) Qaku şəklində qeyd olunmuşdur. «Qaku» (Quba) isə «boyunu tüksüz toyuq», toyuq cinsinin adı[1,275], holland dilində isə Qak - dəmirdən və ya poladdan olan qarmaq anlamındadır[9,110]. Erkən orta əsrlərdə Qaq Albaniyanın şimalında Gürcüstanın sərhədində yerləşmişdi[7,445].

Tancik - «Elə bu vaxt Tancikdən olan Mxitar adlı tərkidünyalılarından birisi, müqəddəs Qüds şəhərini iki yoldaşı ilə birlikdə oraya, bütün müqəddəslərin ziyarətinə getdi və tam bir il orada qaldı»[7,112].

«Tandzik --tan və zik \cik hissələrinə ayrılır, “Kiçik Tan mənasında olub, indiki Bulutan (əslə Ulu Tan) sözünün antonimi sayılır»(5,386). «Alvan tarixindəki türk sözləri, eləcə Zaqafqaziyanın V-X yüzilliklər yazılı abidələrində qeydə alınan türkiizmlər*Qafqazın şimal-şərqindəki savir-xəzər birliyi dillərinin (j - ,ç-/ç-,d-,c-,z-) dialektlərini əhatə etdiklərini deməyə imkan verir. Çünki «Alvan

tarixi» ndə(başqa VII – X əsrlər Zaqafqaziya mənbələrində olduğu kimi) (jabğu yerinə) «xaqan müavini», tidun «hunn və xəzərlərdə yüksək zabıt çini», zer(cer) tegin (yer teqin yerinə) «təkin, şəhzadə, vilayətin, ölkənin canişini və başqa sözlərə rast gəlinir. Bu o deməkdir ki, «Alvan tarixi»nin müəllifi savir-xəzər birliyi dillərinin z(dz) dialektlərindən olan turkizmlərlə cabğu, tidun və b yanaşı z (dz?) dialekt variantını da (zer- yer «yer») qeyd etmişdir»[8,49]. Deməli, belə nəticəyə gəlirik ki, z,(dz) hərf birləşməsi «yer» anlamında başa düşülür. *Tan* morfeminə «Dialektoloji lüğət»də rast gəlirik. *Tan* (Qazax, Mingəçevir, Şəmkir) – arxın içindən çıxarılaq kənarına tökülmüş torpaq – *Tan* olarsa, su arxadan daşar (Qazax) - Arxın tanına kimi əkiflər (Mingəçevir) - *Tan* suyu qoymur qırağa dağılmağa. (Şəmkir) [1,479] *Cik / cig* morfemini şəkilçi kimi deyil, məhz ayrıca bir söz kimi götürsək yenə yuxarıda göstərilən ədəbiyyatda *Qax* zonasında «Dağ ətəyində otlaq» [1,78] anlamında başa düşülür. *Tancik* toponimi «Dialektoloji lüğət» də verilən məlumatla əsasən «torpaq, otlaq» anlamında başa düşülür. Deməli, bütün bu təhlillərdən belə nəticəyə gəlirik ki, hərfilər və hərfbirləşmələri də *Tancik//Tanzik* «torpaq, yer, otlaq» mənasını verən məkan anlamlı xüsusi isimdir. Burada bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi. Beləki, türk dillərində *Tanrı* sözünün də kökündə “tan” morfemi durur.

Tiri - «Karfogenlilər isə Tirdən gəlmişdilər»[7,15]. Mənbədə toponimə 15-ci səhifədə *Tir*, 77, 25, 65, 56,197- ci səhifələrdə isə *Tsri* formasında rast gəlirik. *Tir* və ya *Tsri* sözlərində çox gümanlı, fonetik hadisə, səsartımı yəni proteza hadisəsi baş vermişdir. *Tsri* sözündə isə /ts/ hərf birləşməsi kiril əlifbasının /ü/ səsini verir. Daha doğrusu bu erməni deyilişi ola bilər. Məsələn, mənbədə belə verilmişdir. *Karfagenlilər isə Tirdən gəlmişdilər*. Sonra kitabda belə bir düzəliş də verilmişdir. *Tir – Lubnanın cənubunda şəhərdir*. Digər adı *Surdur*. «...*Tsiri* adlanan şəhərdə çoxlu əlamətdar hadisə və möcüzələr baş vermişdi»[7,65]. «...*Tsiri* şəhərində iranlı *Arkesin* əliylə şəhid olanların cəsədləri basdırılan *Haku* məntəqəsində yerli kilsənin keşişinin yuxusuna nurani sifətli və vüqarlı kişi və onunla birlikdə gözəl simallı bir gənc oğlan gəlib dedilər»[7,56]. «Bunların hamısı *Qarabağın* (*Arsaxın*) vilayətləri idi»[7,232]. *Zəngilan* rayonuna *Oxçu* çayının *Araz* çayına töküldüyü yerdə *Tiri* qalası vardır. XIX əsrdə isə burada *Diri* adlanan kənd var idi[13,76]. «*Dini* ədəbiyyatın alban dilinə tərcüməsi ilk dəfə *Suriya* dilindən olmuşdur. Çünki *Albaniyaya* xristianlıq məhz *Suriyadan* I—II əsrlərdə keçmişdir. «*Dairə*» sözü *suriya* dilindən keçən və monastır, məscid mənasını verən sözdür və bu da bəzi VII—X əsr alban toponimlərində öz əksini tapmışdır. Məsələn, *Daranak - Suriya* sözü olan «*Dairə*» sözündən və iran mənşəli «nak» şəkilçisindən ibarətdir. Fonetik təhriflər nəticəsində «*dairə*», «*deyr*» sözlərinə əsaslanaraq yaranan *Tri*, *Tiri* və halhazırdakı «*Diri*, *Deyri*»dən əmələ gəlmişdir[13,427].

Vay-vay dərəsi, («Vayos dzor») - «*Birdən Mozu* əyalətinə səmalardan dəhşətli zülmət endi. Qırx gün kəsilmədən yer əsdi və on minə yaxın adam yerin

içində yox oldu. Buna görə buranın adını «Fəryad dərəsi» qoydular»[7,192]. Mənbənin qeydlər şərhlər səhifəsində belə verilir: «Stepannosun qissəsi»ndə belə yazılıb: «Hər tərəfdən fəryad və «vay, vay» səsləri gəlirdi və buna görə də bu yerə «Vayos dzor» («Vay-vay dərəsi») adını veriblər»[18,68]. Diqqət yetirsək görürük ki, mənbəni tərcümə edən toponimi tamamilə tərcümə etməyə çalışsa da buna nail olmamış və sadəcə olaraq “vay”(yas) sözünə -os şəkilçisini artırmaqla onu erməniləşdirməyə çalışmışdır. «Elə həmin ildə Vay-vay dərəsində (Zəngəzurda) knyaz Supan vəfat etdi»[7,198].

Qeyd edək ki, müasir türk dillərində də “vay” - yas, ağlaşma, fəryad mənalarını ifadə edir. Mənbədən verilmiş bu məlumatdan sonra toponimin etimoloji izahı üçün əlavə şərhə ehtiyac yoxdur.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, tədqiqata cəlb edilən bu tip qədim toponimlərlə zəngindir və Azərbaycanın VII-IX əsrlərdəki vəziyyətinə dair o dövrdə Kalankatuklu Musa tərəfindən yazılmış «Alban tarixi» əsəri yeganə yerli mənbə sayıla bilər. Alban dilində yazılmış abidə Qrəbara tərcümə olunsa da, əsərdə türk mənşəli sözlərin oxunuşu çətinlik törətmir. Və əlbəttə tərəddüd etmədən demək olar ki, b.e. XIII əsrinə qədər ölkədə Alban dilində yəni qədim türk dilində danışılırdı və deməli, əsər də qədim türk dilində yazılmışdır. Əsərdə rast gəldiyimiz türkiyəmlər bunu bir daha təsdiqləyir. Biz bu türkiyəmlərə antroponim, toponim, hidronimlərin tərkibində aşkar rast gəlirik. Azərbaycanda bir çox yer adlarının dəqiq, fonetik tərkibcə daha düzgün əks olunması baxımından, X əsrə aid edilən abidə böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənbədə Albaniyada (yəni Azərbaycanın şimal hissəsində) yerləşən o dövrdəki inzibati ərazi bölgüsünə görə kəndlər, şəhərlər, dağlar, çaylar, müqəddəs məbədilər yaşayış məntəqələri və hətta təpə və düzəliklərin adı verilmişdir.

Abidənin dilində rast gəldiyimiz xüsusi adlar yazılı ədəbi dilimizin ilkin inkişaf dövrünün toponimik və antroponimik xüsusiyyətinin səciyyəsi ilə müəyyən dərəcə tanış olmağa imkan verir.

SUMMARY

In this article the scientific significance of “History of Albania” by Musa Kalankatuklu - which is one of the oldest sources of Azerbaijan is interpreted from the view point of learning our nation’s history and language and it is devoted to the lexicological, semantical, etimological explanation of “Chlak, Kaku, Tanchik, Tri and Vay-Vay” toponyms . Here the origin of the names is determined by using different scientific sources.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bircildlik. Bakı.:1964.
2. Cahangir Zeynalov, Müxtəsər Azərbaycan tarixi.

3. Qədim türk lügəti – M., 1969.
4. Qeybullayev Q. Qarabağ etnik və siyasi tarixinə dair- Bakı: Elm, 1990. 248 s.
5. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi, Təhsil, Bakı- 2003.
6. Mahmud İsmayıl Azərbaycan tarixi, Bakı, Azər nəşr, 1993-271 səh.
7. Moisey Kalankatuklu, Albaniya tarixi, Bakı-Elm- 1993.
8. Voroşil Q. Qafqaz Albaniyası, Bakı, 1993.99 s.
Rus dilində
9. Аракел Даврижеци. Книга историй. М., 1973.
10. Бархударян М. Арцах. Пер. с армянского Яргуляна. Научный архив Ин-та АН Азерб. ССР, инв №1662.
11. Геюшев Р.Б. О Хотованском храме и его надписях. Изв. АН Азерб. ССР. Серия истории. философии и права. 1972, №3.
12. Грантовский Э.А. Ранняя история Иранских племен Передней Азии, М., 1970.
13. Дьяконов И.М. Некоторые лингвистические данные и проблема связей населения Восточного Кавказа и Закавказья с древним Востоком с ЫЫЫ-Ы тыс. до н. э. (Тезисы) , Баку, 1966.
14. Еремян С.Т. Раннефеодальное государство Закавказья в ЫЫЫ-ВЫЫ вв. Очерки истории СССР, (ЫЫЫ-ЫХвв), М., 1958.
15. Киракос Ганзакечи. История. Пер с др. армянского предисловие и комментарии Л. А. Ханларяна, М., 1976.
16. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказа, Тифлис, 1913.
17. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказа. Тифлис, 1913.
18. Памятники армянской агнографии, 1, Ереван, 1973, с68.
19. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. том 1, М., 1974
20. Степоннос Орбелиан. Из истории рода Сисакан. Пер. с древнеармянского Г. Тер- Григоряна. Научный архив Института истории АН Азерб. ССР, инв №1274.
- 21 Симеон Ереванци. Джамбр. Перевод С.С Малахасянца. М., 1958.
22. Шопен И.И. Новые заметки из древней истории Кавказа и его обитателей. СПб:1866.

Mehdiyeva Sevinc Hamlet qızı
Бакинский славянский университет

ПИСАТЕЛЬ И ОБЩЕСТВО. ВЫСОКИЙ ИДЕАЛ Н.С.ЛЕСКОВА И ЕГО ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ

Участие Н.С.Лескова в общественной жизни России XIX столетия осуществлялось посредством его творчества. Первостепенное значение в этом аспекте имеют идеалы писателя, так как, будучи художником, он воплощает свои идеальные представления не в жизни, а в литературе. Центральное место в системе авторских идеалов Н.С.Лескова занимает *верное* отношение к вере, понимание того места, которое она должна занимать в мире.

Н.С.Лесков отрицает примат формы над содержанием, ищет истинный дух веры, может позволить себе отрицание догматов официальной церкви, провозглашение принципов деятельного христианства. Народная жизнь сама по себе, по Лескову, носит высоко-нравственный характер. Тот факт, что на русской почве религиозная принадлежность этой жизни связана с христианским вероучением, вовсе не означает, что русский народ стал обладать такими качествами, как честность, искренность, стремление к добру, терпимость исключительно после приобщения к христианскому учению. Напротив, христианское учение оказалось впору народному характеру, оно отвечало духу человеколюбия, свойственному простонародью. Например, во многих произведениях, посвященных раскольникам, или там, где фигурируют раскольники, правильность их жизни непосредственно связывается с правильностью и естественностью народной жизни. Например, А.А.Горелов пишет, что «Легенда о запечатленном ангеле, будто бы всего лишь репродуцированная художником в ее живом существовании, свидетельствовала о высоком моральном тоне народной массы» (4, 155).

Интересно, что исследователи тот мистический, подлинно реальный тип связи с Богом также связывают с русским народным типом, хотя ясно, что такое отношение к Создателю носит универсальный характер. Например, А.Л.Волынский пишет: «Каждое слово тайно говорит с душою читателя и открывает бездны своеобразной, первобытной психологии. Чувствуется Россия – с ее нетронутым религиозным экстазом, с ее склонностью к благородному юродству перед лицом Бога. Из бледного тумана выходит народ, - те слои его, которые не подверглись переделке

безрадостной византийской мудрости, с ее пышным, мертвым этикетом» (2, 53).

Русский священник, который сталкивается с непосредственно мистическим восприятием Всевышнего, потрясен, но именно он представляет христианскую Россию. Тунгус интересен своим пониманием христианства, в котором для него все носит реальный и осязаемый характер, а вовсе не религиозно-символический. Именно с этим язычески непосредственным восприятием Бога и связан религиозный экстаз, или даже нетронутый религиозный экстаз, о котором говорит А.Л.Волынский. Но неверно связывать его с русским вариантом христианства. Сравнение с византизмом говорит о том, что речь идет именно о русском варианте христианства. Ясно, что понимать под ним веру дикарей просто недопустимо. Последние даже не знают, что такое христианство. В лучшем случае у них может быть представление о конкретном человеке, герое, о котором им рассказали и в которого они по рассказам влюбились, которого они жалеют и любят.

Лесков противопоставляет народное, подлинно реальное представление о Боге и нравственной жизни тем концепциям нравственности и религиозной жизни, которые навязываются народному сознанию извне. Если кодекс человеку навязывается и, как правило, не является адекватным его представлениям о правильной жизни, то народный дух требует прежде всего ответственности перед самим собой. «Положительные герои Лескова, как правило, – цельные натуры, люди, честные перед самими собой. Они всегда поступают согласно своим взглядам и убеждениям. Цельность лесковских Героев определила принципиальное расхождение Лескова с Достоевским, представлявшим личность средоточием извечной борьбы добра и зла» – отмечает В.Ю.Троицкий (7, 59). Поэтому прав С.А.Голушкин, который, анализируя рассказ «Левша», утверждает, что «Религиозное мировоззрение туляков носит скорее народный, чем церковный характер» (3, 181).

В определенном отношении идеалом Лескова является его очарованный странник. В образе этого героя воплощается лесковская идея поиска истины, никак не связанного с формальным исполнением официальных требований государственно-религиозной морали. В этом смысле очарованный странник становится важнейшим символом Лескова-правдоискателя. Как отмечает И.В.Столярова, «Лесков снова и снова выявляет огромные личностные возможности своего героя, который совершает в повести не только бесконечные странствия по бескрайним просторам русской жизни, но и «хождение за истиной». В ре-

зультате герой заново обретает себя, во многом преодолевая прежнюю стихийность сознания и безответственность поступков» (6, 147).

Сложность лесковских верующих людей состоит в их многоплановости. Это простые и часто грубые натуры, которые раскрываются в процессе непосредственной жизнедеятельности. Однако суть в том, что их раскрытие бесконечно. Душевный и, возможно, духовный потенциал этих людей божьих бесконечен. Поэтому писатель и ставит их в самые разные условия, сталкивает с самыми разными людьми, раскрывая при этом различные стороны их душевного богатства.

Лесковские верующие люди – это праведники. Само это слово необходимо понимать в полном соответствии с его образной основой, т.е. это люди, живущие праведной жизнью. Отсюда актуальность вопроса, в чем же заключается праведность этой жизни? Закономерно противопоставление двух фундаментальных идей, ориентирующих мысль исследователя для решения этого вопроса. Первое связано с пониманием сути жизненной правды, второе – с пониманием сути Священного Писания и соответственно правильной жизнью, т.е. жизнью по Писанию.

Лесков выбирает первое. Выбор его, на наш взгляд, обусловлен двумя причинами. Во-первых, он исходит из того, что народ организует повседневность и быт, саму жизнь, которая без правды просто не может быть организована. Жизнь базируется на жизненной правде, она потому и возможна, что имеет глубинную правду и справедливость. Эта жизненная правда держится на определенных людях, которые, как атланты, несут на себе всю тяжесть жизни.

Во-вторых, правильность понимания и толкования Писания всегда связывается с образом учителя. Как и многие другие русские писатели, Лесков связывает образ учителя с образом официальной церкви, взявшей на себя прерогативу знания и объяснения Писания. В отличие от церковного понимания буквы закона, писатель проповедует провозглашение его духа, который он видит в практическом христианстве, христианстве делания добра.

Будучи людьми незаурядными, верующие люди Лескова пытаются изменить жизнь в соответствии со своим пониманием справедливости, должного и необходимого. Это коренным образом отличает героев Лескова от героев Л.Н.Толстого. Необходимо отметить, что эстетическая ценность присуща и тем и другим, но каждый тип высоконравственного религиозного человека раскрывается в присущей ему философской ситуации. Например, если мы приемлем образы святых у Достоевского и

Толстого, то мы приемлем и очарованного странника Лескова и даже его чиновников из «Инженерного училища». Характерно, что отец Сергей Толстого, не находя удовлетворения в отшельничестве, уходит в мир. Но даже пребывание в миру отца Сергея не носит того характера бурной деятельности как у праведников Лескова. Суть различия в том, что герои Лескова стремятся преобразовать мир, в то время как героев Толстого интересует прежде всего их душа.

Образ веры и верующего человека в понимании Лескова попутно выдвигает различные проблемы, актуальные и сами по себе, но приобретающие особую остроту именно в произведениях этого писателя. Во-первых, большое значение в творчестве Лескова приобретает язык как важнейшее средство характеристики персонажей. Поскольку искренне верующими людьми у Лескова являются простые люди, простонародье, то и язык этих людей, удивительно богатый и сочный, становится как бы самостоятельным действующим лицом его произведений. Многие отмечали глубокое знание писателем возможностей русского языка. Так, Ю.А.Бельчиков указывает, что «Прекрасным знанием народной жизни и особенно народной речи выделялся среди своих современников Н.С.Лесков. М.Горький признавался: этот «несомненно влиял на меня поразительным знанием и богатством языка» (1, 49).

Во-вторых, Лесков прекрасно знал культуру русского народа, особенности его национального мировидения и миропонимания. В сущности, конечно, невозможно и неправомерно отделять одно от другого. Например, блестящее владение русским языком, знание его широчайших возможностей от глубокого знания русской духовности, народного духа, отношения к миру, объяснения его. И, наконец, эти два фактора совершенно невозможно отделить от типа лесковского праведника, конкретных образов верующего человека в его творчестве. Поэтому вполне закономерен вопрос И.Окуневой, которая пишет: «Являются ли произведения Лескова тем, что позволяет нам поддерживать и узнавать традицию? Если да, то каким образом это становится возможным?» (5, 54).

Ответ достаточно прост. Именно путем глубинного прочтения произведений Лескова. Писатель ставит перед собой задачу выведения положительного русского типа. Ясно, что художественное решение этой очень сложной задачи возможно только на фоне традиции. Что значит «создать образ положительного русского типа»? Почему этот вопрос, как и ответ на него, может показаться просто бессмысленным? На наш взгляд, потому, что положительный человек вообще представляет собой

универсальный тип, не связанный с национальными чертами. Следовательно, если говорить о положительном национальном типе, то это значит раскрыть положительный национальный фон реализации содержания этого универсального общечеловеческого положительного типа. Любая национальная традиция несет в себе положительный общечеловеческий заряд. Прежде всего этот заряд связан с нравственным оптимизмом национальной традиции, так как она сама по себе ориентирована на жизнь и раскрытие национального духа.

Таким образом, разрабатывая одну и ту же нравственную проблематику, что и другие выдающиеся представители русской литературы XIX столетия, Лесков пошел своим путем. Это своеобразие Лескова в поисках нравственных ориентиров проявляется как на уровне формы, художественного решения, так и на содержательном уровне. Все это, с одной стороны, определяет место Лескова в истории русской литературы, в истории ее нравственных поисков, правдоискательства, с другой стороны, делает крайне актуальным изучение проблемы веры и верующего человека в творчестве этого писателя.

Изучение творчества Лескова в этом направлении важно еще по двум причинам. Одна связана с тем, что все же до сих пор творчество Лескова не изучено столь же тщательно как, например, творчество Ф.М.Достоевского и Л.Н.Толстого, хотя интенсивность разработки нравственных проблем у Лескова ничуть не ниже. Вторая непосредственно связана с общей актуальностью вопросов веры и нравственности верующего человека на современном этапе, характеризующемся общим упадком нравственности, в том числе и религиозной.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бельчиков Ю.А. Человек живет словами // Русский язык в школе, 1990, №6, с.48-55.
2. Волынский А.Л. Н.С.Лесков. Петербург: Эпоха, 1923.
3. Голушкин С.А. Мотив «военное одоление» в рассказе Н.С.Лескова «Левша» // Русская литература, 1982, №3, с.179-183.
4. Горелов А.А. Патриотическая легенда Н.С.Лескова (поэтика «преобразований» и стилизации в повести «Запечатленный ангел») // Русская литература. 1986, №4, с.153-165.
5. Окунева И. Телесность в «Очарованном страннике» Николая Лескова // Новое литературное обозрение, 2004, №69, с.53-69.
6. Столярова И.В. В поисках идеала (творчество Н.С.Лескова). Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1978.

7. Троицкий В.Ю. Лесков-художник. М.: Наука, 1974.

SUMMARY

Article deals with the works by N.S. Leskov. The focus is on implementation of the religious ideal of the writer. It is indicated that Leskov's - heroes-righteous are converters of the world. In this they differ from heroes of Dostoyevsky and Tolstoy. On the other hand, there is a difference between them and the evangelical ideal.

Mehdiyeva Səbinə Mətləb qızı

Бакинская Музыкальная Академия им. У.Гаджибейли

ТРАДИЦИИ У.ГАДЖИБЕЙЛИ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В РАЗВИТИИ ФОРТЕПИАННОЙ МУЗЫКИ Ф.АМИРОВА НА ПРИМЕРЕ ДВУХ “ФАНТАЗИЙ” У.ГАДЖИБЕЙЛИ И КОНЦЕРТА ДЛЯ ФОРТЕПИАНО С ОРКЕСТРОМ НАРОДНЫХ ИНСТРУМЕНТОВ Ф.АМИРОВА И А.БАБАЕВА

Роль великого У.Гаджибейли в истории культуры нашего народа общеизвестно давно. С именем гениального композитора связано становление и развитие многих жанров музыкального творчества на всем ближнем Востоке. Одним из широко известных коллективов, связанным с именем У.Гаджибейли является оркестр народных инструментов, организованный композитором в начале 30-х годов.

Созданию оркестра предшествовала реконструкция тара, давшая возможность исполнять на этом инструменте, наряду с народной музыкой с мугамами, и музыку общеевропейского репертуара по нотам, где нет необходимости исполнять четверти тонов и т.д.

Но следует отметить еще одну, важнейшую заслугу великого композитора: У.Гаджибейли являясь первым автором крупномасштабных произведений для созданного им оркестра, впервые ввел в данный коллектив и фортепиано, сделав его активным участником в процессе исполнительства. Обе Фантазии У.Гаджибейли для оркестра народных инструментов, предусматривают активное участие в них фортепиано во всех частях. Следует отметить, что У.Гаджибейли, создавая свои Фантазии (Шур и Чаргях) ставил перед собой и важную практическую задачу. Он пытался обосновать возможность исполнения оркестром народных инструментов крупномасштабную форму сонатного *allegro*, взяв в данном случае за основу сонату Моцарта C-dur (N15). Таким образом, он

доказывал возможность внедрения в азербайджанскую музыку классическую сонатную форму-композицию, а так же естественность “внедрения” фортепиано в “сферу” звучания народных инструментов. Фортепиано может и должно звучать в составе оркестра народных инструментов, доказал У.Гаджибейли. Таким образом, народные инструменты завоевывали право играть широкий репертуар, и фортепиано получало право партнерства с нашим фольклорным инструментарием. Таким образом, мы могли бы рассматривать эти две Фантазии, заложившими основу будущего концертного репертуара для фортепиано с сопровождением нового типа оркестра.

Заслуга композитора не только в факте включения фортепиано в оркестр необычного народного состава, но и в том, что он нашел возможным придать фортепиано заметную роль, выделить тембр фортепиано из числа народных инструментов и одновременно доказать естественность звучания фортепиано с этими инструментами. Отметим так же еще одну особенность в композиции Фантазий. Композитор условно, незримыми цезурами делит всю Фантазию на “части”, желая сделать их похожими на традиционные сонатные разделы.⁵ Разделы Фантазии контрастируют между собой. Темброво-метрический контраст создается благодаря противопоставлению размеров, характера движения между трехдольными и другими размерами и фортепиано играет заметную роль во всех этих узловых моментах. Таким образом, У.Гаджибейли обосновал возможность как использования особенностей народной музыки в концертном жанре в традиционной форме и традициях концертного жанра, так и введения в оркестр фортепиано. Именно У.Гаджибейли созданием своих Фантазий явился первым автором произведений для народного оркестра с участием фортепиано, соединив национальную музыкальную традицию с общеизвестным концертным стилем. С появлением “Фантазий”, таким образом, фактически была подготовлена почва для появления концерта для фортепиано в новом сопровождении, новыми оркестровыми тембрами. Естественно, что вскоре, опираясь на опыт и традиции классика, азербайджанские композиторы стремятся к поискам самых разных решений, создавая различные формы ансамблевого партнерства фортепиано с инструментами народной музыки, а так же, и все другие виды синтеза.

Естественным продолжением традиций У.Гаджибейли было вскоре появление фортепианных сочинений с оркестром народных инструментов и

⁵ Известно, что У.Гаджибейли предполагал перенести в свои Фантазии сонатную форму по типу сонаты Моцарта, доказывая возможность исполнения в оркестре крупномасштабных классических произведений.

народных ансамблей. Особо следует отметить, в плане претворения традиций, заложенных нашим классиком, создание выдающимся композитором Ф.Амировым и А.Бабаевым концерта для фортепиано с оркестром народных инструментов. Ф.Амиров – один из ярко национальных композиторов, и наглядных продолжателей опытов и традиций У.Гаджибейли. И неудивительно, что именно у него зародилась идея осуществить начинание классика в крупномасштабном жанре – Концерте с сопровождением оркестра народных инструментов, используя общеизвестные закономерности классических концертов. Концерт Ф.Амирова и А.Бабаева для фортепиано с оркестром народных инструментов традиционно трехчастен. В форме, в целом, и в каждой части, то есть в структуре их соблюдены традиционные закономерности, и, в целом концерт предстает как образец известных по классике концертных форм.

Первая часть со вступлением вводит в главную часть – сонатное *allegro*. Вторая часть – традиционно медленная, в форме вариаций. Третья часть – жизнерадостная, живая, вновь быстрая. Таким образом, классическая схема цикла соблюдается вполне. При наглядной ясности формы и структуры концерта, где Вступление – *Moderato maestoso*, далее сонатном *allegro* первой части есть главная, связующая и побочная партии, за которыми следует разработка. Таким образом, Ф.Амиров следует, как это видно традициям классики. Одновременно нельзя не заметить, что многие черты музыки концерта позволяют провести прямые параллели с мугамной композицией Дестгяхя. Как известно, слияние черт концерта с мугамной композицией, слияние двух типов мышления имевшего место уже в “Кероглы”, было прекрасным образцом для молодого композитора. Ф.Амиров и А.Бабаев, естественно ориентировались на У.Гаджибейли, и одновременно уже зная классические концерты, ориентировались на образцы европейского и русского концертного жанра. Именно поэтому в концерте столь органично воплотились черты народно-национальной музыки в известном им жанре концерта с традиционными формами. Концерт Ф.Амирова впечатляет в первую очередь именно ярко выраженным национально-народным обликом мелодики и метроритмического богатства, претворяющими фольклорные особенности. В этом плане особо следует отметить частую смену в музыке концерта метроритма и тембровой окраски. Это приводит к тому, что в концерте действует принцип картинной мозаики (особенно в I и III частях), и контрастных отставлений, корни которых в национальном фольклоре. Это помогает обособлению разделов сонатного *allegro*, из которого исключается принцип столкновения, борьбы противоположных начал. Таким образом, в сонатной форме концерта не оказывается присущей

обычной сонатности классиков проблемности, борьбы двух начал. И естественно, что закономерности сонатного *allegro* получают скорее внешнее воплощение, чем традиционное - конфликтное. Однако это не уменьшает интенсивности развертывания музыкального материала. Музыкальные образы, сменяя друг-друга, оттеняя, дополняя, остро иной раз, контрастируя, складываются в красочно калейдоскопическое полотно, и открывают фабулу музыкальных ситуаций. И естественно появляется возможность проведения прямых параллелей с мугамной композицией Дестгяха, о чем мы уже упоминали. Именно в такой органичной связи, естественном сосуществовании классической формы и его национально-народного заполнения, позволившего обогатить искусство новым для него типом концерта, новым его пониманием, в обновленном сопровождении народным оркестром легко усмотреть продолжение опыта У.Гаджибейли, ставшего традицией.

Продолжением традиции У.Гаджибейли является органичное синтезирование типов мышления в самой фортепианной партии концерта. Таковы, прежде всего частые синкопы (главная партия), метрические перебои, частые смены. Безусловным фольклорным воздействием отмечено мозаичное строение побочной партии первой части, в которой заметна и роль солирующей кеманчи. Лирические мугамные мелодии напоминает сама побочная партия, состоящая из секвентных звеньев – напевов. Каждая ячейка мелодии построена в побочной партии на сочетании выдержанного звука украшения. Что очень типично для народной музыки. Типично и нисходящее движение, а также выразительный резкий подъем рисунка мелодии в середине фразы, которая состоит из шести коротких попевок.

Воздействием народной музыки можно объяснить принципы повторности и варьирования, последовательно проводимые в концерте. Однако авторы концерта, как верные принципам новаторских поисков У.Гаджибейли сумели найти в своем изложении приемы имеющие национальные - народные корни и органично “вписать” их в жанр и форму классической концертной формы. Так, например, естественно сочетающиеся короткие мотивные обороты складываются в яркие мелодии. При этом размер часто не выдерживается до конца, меняясь на гранях формы, что знаменует смену одного раздела другим, одного образа, характера, настроения другим. Это является в концерте композиционным правилом. Много объясняется в этом плане и опорой на народную танцевальную музыку, для которой характерны мозаичность.

Много в концерте аккордики кварто-квинтового строения, ставшего в национальной музыке традиционным. Этот прием, идущий от народного инструментального искусства, от творчества ашугов сомкнулся в

произведениях азербайджанских композиторов с практикой современного музыкального языка. Разумеется и во всем этом несомненное воздействие новаторского начинания У.Гаджибейли, воздействие вершинного произведения национального искусства оперы “Кероглы”. Ф.Амиров – А.Бабаев смогли в своем письме, продолжив традиции классика, сомкнуть приемы национально-народной музыки с практикой современного музыкального языка. Это вновь и вновь подтверждает жизненность традиций и многообразие возможных путей их использования.

SUMMARY

The article by Sabina Mehdiyeva is dedicated to the consideration of Uzeyir Hajibeily's traditions and their importance in the development of Fikret Amirov's pianoforte music on the sample of two Fantasies by U. Hajibeyli and a pianoforte-folk orchestra concert by F. Amirov and A. Babayev.

The pianoforte art's wide spread in many countries and its important role in arts in general encourages Azerbaijani composers to create pieces for this instrument. The new themes and essence strange for the national instrumental art have significantly expanded the pianoforte art's genre range.

A synthesis of pianoforte (a European musical instrument) and folk instruments has been created for the first time. U. Hajibeyli was the author of the first considerable pieces for folk orchestras – two Fantasies with pianoforte participation, which lay grounds for the creation of pianoforte concerts accompanied by the orchestra of folk instruments.

The concert by F. Amirov and A. Babayev for pianoforte and folk orchestra continued the traditions started by U. Hajibeyli, who was a classical Azerbaijani composer. It lay a foundation for a new national sample of the concert genre.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агаева Х. «Узеир Гаджибеков, жизнь, деятельность и творчество великого азербайджанского композитора» Баку: азербайджанское государственное музыкальное издательство, 1955, 152 с.
2. Ашумова С. Р. Фортепианный концерт в творчестве композиторов Азербайджана (стилевые особенности и проблемы интерпретаций) : Автореф. дис. ... канд. искусствоведения. М.: 1991, 19 с.

3. Бабаев Э. А. Ритмика азербайджанского дестгяхя. Баку: Ишыг, 1990, 116 с.
4. Багиров Н. Г. О фортепианных концертах азербайджанских композиторов // Известия АН Аз. ССР, 1983, № 3, с. 4-16
5. Мирзоева С. Ф. Фикрет Амиров. Баку: Язычы, 1983, 70 с.
6. Сеидов Т. Развитие жанров азербайджанской фортепианной музыки. Баку: Шур, 1992, 307 с.
7. Qasımova S. Abdullayeva Z.- «Fikrət Əmirov», Bakı: 2004 il, Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət nazirliyi, Nağıl evi şirkətinin mətbəəsi, 210 s.

Mehman Musaoğlu*

Qazi Universiteti

**KAMAL ABDULLA MƏTNİNİN KONSEPTUAL-LİNQVİSTİK
TƏHLİLİNƏ GIRİŞ**

Giriş

Türk ədəbi dillərində yazılan müxtəlif ədəbi-bədii mətnlərin ənənəvi səciyyəli filoloji elmlərin klassik prinsiplərinə görə araşdırılması və öyrənilməsi türkologiyada bütün cidd-cəhdilə bu gün də davam etdirilməkdədir. Özəlliklə də tarixi mətnlərimizin ədəbi-tənqidi nüsxələri hələ də klassik filoloji-tekstoloji prinsiplərə görə hazırlanmaqdadır. Bəzən həmin mətnlərdə hər hansı bir sözün oxunuşu aylarla və illərlə sürən uzun mübahisələrə səbəb olur. Ancaq türk ədəbi dillərində və ya xarici dillərdə türk dillərinə və dialektlərinə dair yazılmış olan tarixi səciyyəli bütün mətnlərin ədəbi-tənqidi nüsxələri bu gün artıq, demək olar ki, hazırlanmışdır. Bu baxımdan görkəmli türkoloq-dilçi, professor Əhməd Bican Ərcilasunun sözügedən tekstoloji xarakterli araşdırma-öyrənilmə yönümü və yöntəmi haqqında söylədikləri çox ibrətamizdir. O qeyd edir ki, indi artıq klassik tekstoloji üsullarla ədəbi-tənqidi nüsxəsi hazırlanacaq tarixi mətnimiz, demək olar ki, qalmamışdır. Buna görə də mövcud ədəbi-tənqidi nüsxələri hazırlanmış tarixi mətnlərimizin bundan sonra yeni ədəbi-linqvistik yönüm və yöntəmlərlə öyrənilməsi haqqında fikirləşmək lazım gəlir (Ərcilasun 2009: 143-145). Sözügedən fikrə biz də qoşuluruq. Ancaq əlavə etmək istəyirik ki, bu gün tarixi yazılı ədəbi mətnlərimizlə bərabər, bədii və digər hər cür elmi, publisistik, ümumiyyətlə, ədəbi mətnlərimiz mətn dilçiliyi kontekstində konseptual-linqvistik

* Prof. Dr. Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü öğretim üyesi, mehman.musaoglu@gmail.com

yöntəmlərlə öyrənilməlidir. Bu bilgi və informasiya texnologiyaları dövrünün tələbidir.

Türk mətninin nüvəsini və bir milli mentalitet fenomeni olaraq var ola bilmə əsasını öncə əski şaman-türk və göy tanrı inancı təşkil etmişdir. Bu mətn sonralar türk-islam, təsəvvüf və çağdaş mədəniyyət tərkibində monoloji, dialoji və ritmik səciyyəli nəql etmə tərzilə seçilmişdir. Qopuza və saza söykənən şifahi xalq ədəbiyyatı örnəkləri, ümumxalq dilinin müxtəlif ifadə şəkilləri, dialektləri və şivələri sözügedən mətnin konkret anlatım vasitələri olmuşdur. Yunus İmrə, M. P. Vaqif, Aşıq Ələskər, Məhtimqulu, Əhmət Yəsəvi, Hacı Bektaş Vəli, Cambul, Manas, Kitabı-Dədə Qorqud kimi real və əfsanəvi tarixi-ədəbi şəxsiyyətlərin dilində müşahidə edilən türkcə təhkiyə sonrakı türk dil-danışıq mətninin əsasında durmuşdur. Türkcə yazılan divan ədəbiyyatı, məsələn, Nəsimi, Füzuli və Nəvainin dili də başlanğıcda türk ədəbi-bədii metamətninin formalaşmasında çox böyük rol oynamışdır. XIX yüzilin əvvəllərindən etibarən öncə heca, sonra isə sərbəst şeirlə, həm də nəsrilə yazılan, yeni bir nəql etmə hadisəsinə və ya dil-danışıq sistemində söykənən müasir türk ədəbi dilləri təşəkkül tapır. XX yüzildə həmin yeni ədəbi dillərdə və onların mətnlərində güclü bir tarixi-filoloji dəyişmə prosesi başlayır. XXI yüzildə isə ümumtürk ədəbi mətni artıq nətlərarası əlaqələr kontekstində inkişaf edərək formalaşır. Azərbaycan türk ədəbi mətnində, tarixi və müasir mətnlərarası kontekstdə gerçəkləşən konseptual-intellektual mahiyyətli nəql etmə hadisəsinin ilk örnəkləri ortaya çıxır. Sözügedən örnəkləri Kamal Abdullanın əsərlərinin makromətnlərində müşahidə edə bilərik. Məsələn, “Yarımçıq əlyazma” romanında əsərin süjet xəttini təşkil edən fərdiləşdirilmiş yarı mifoloji, ədəbi-tarixi səciyyəli hadisələr və novellavari gedişatlar yazıçının kəndinə məxsus bir Oğuz türkcəsi ilə nəql edilir. Daha doğrusu, XI-XIV yüzillərdə Anadolu-Qafqaz coğrafiyasında işlənən Oğuz türkcəsi ilə günümüz Azərbaycan türkcəsi arasında konseptual-lingvistik səciyyəli ədəbi paralellik qurulur. Belə bir konseptual-intellektual açıqlanma gerçəkliyi və ədəbi-lingvistik paralellik epik və nağılvəri səciyyəli söyləm-diskurs anlatımının və ya şifahi nəql etmə hadisəsinin gerçəkləşdirilməsi əsnasında həyata keçirilir. Məsələn, Kamal Abdullanın “Yarımçıq əlyazma” romanının mətninin anlatımına epik səciyyəli bir nəql etmə tərzilə xasdır. Yazıçının “Sehrbazlar dərəsi” əsərinin mətnində isə anlatım qissəvəri bir üslubla yerinə yetirilir. Daha doğrusu, hər iki əsərin mətnində fonetik, morfoloji, leksik və frazeoloji dil-danışıq vasitələri XI-XIV və XX-XXI yüzillər arasında mövcud olmuş ümumtürk mətnləri arası tarixi kontekstin konseptual-intellektual mahiyyətinə və dil-danışıq üslubuna uyğun olaraq işlənir. Söz birləşmələri, cümlə və mürəkkəb sintaktik bütövlər isə sözügedən mətnlərdə dialoji-çərçivəli kontekstual sıralanma, təkrarlı və qafiyəli ümumtürk mətninin sintaktik bütövdən-bütövə açılımlı arxitektonikası əsasında qurulur (Musayev 2011: 269-270).

Kamal Abdulla Mətni XX yüzilin 80-ci illərindən etibarən istər filologiya elmimizə, istərsə də bədii ədəbiyyatımıza gətirdiyi özünəməxsus elmi-bədii xarakterli qavramlar dünyası və yeni bir ifadə-anlatım tərzii ilə seçilir. Bu Mətn; Azərbaycan türk filologiyasına özü ilə bərabər essevari publisistik-semiotik açıqlanma dərinliyi və ya orijinal ifadə-anlatım tərzii ilə fərqlənən yeni bir ədəbi tənqid üslubunu gətirir (Səlcuq 2005; Hacılı 2010). Və tərcümə, ədəbi mətn uyğunlaşdırılması işlərinin mətnlərarası kontekstdə (Musaoğlu 2010; Hüseynzadə 2010: 120-127), bütövlükdə ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik araşdırmalarının isə ümumi bir filoloji istiqamətdə aparılmasını istiqamətləndirir. Buna görə məqalədə Kamal Abdulla Mətninin bədii qavramlar dünyası, özəl mətn işarələri və bunlarla bağlı olaraq bəzi konkret linqvistik özəllikləri üzərində durulur.

1. Kamal Abdulla Mətnində qavram, qavranılan və qavrayan komponentləri

Kamal Abdullanın elmi, ədəbi, bədii, publisistik və tərcümə yaradıcılığı bütövlükdə böyük bir mətnlərarası (intertekstual) Mətnidir və ya metamətnidir. Bu Mətnin və onun qavramlar dünyasının birbaşa müəllifi isə, əlbəttə, Kamal Abdulladır. Kamal Abdullanın özünəməxsus olan bədii qavramlar dünyası və həmin dünyaya görə müəllif tərəfindən gerçəkləşdirilən və obrazlaşdırılan mürəkkəb qavramlaşdırma əsnası və buna bağlı olaraq reallaşdırılan kateqoriyalaşdırma çərçivəsi vardır. Məhz bütün bunlar həmin Mətnin birinci, yəni danışan və ya adresant olan Kamal Abdulla “təfəkkür və təxəyyül fenomeni”ni (Hacılı 2010) və ya komponentini təşkil edir. Bu Mətnin ikinci komponenti qavranılındır, yəni müəllifin geniş oxucu kütləsinə təqdim etdiyi əsərdir, bu əsərdə ifadə edilən fikirdir və ya mətn dilçiliyi terminləri ilə ifadə etsək informasiyadır, referensdir və onlarla ifadə edilən denotatdır. Üçüncü komponent isə dinləyəndir, oxucudur, adresatdır. Kamal Abdulla Mətnində verilən fikir və ya informasiya adresatın qavrayışında yeni bir semiotik məkan və ya semiosfera yaradır, “semiotik prosesi (semiozisi^{*}) canlandırır, oxucu müəllifin tərəf-müqabili

* *Semiozis* (yunan. *sema* ‘işarə’) işarə prosesi deməkdir və işarələrin yaratma, qurma, hərəkət və açıqlama özəlliklərini ehtiva edir. Bu termin tez-tez kommunikasiya anlayışının və ya sözünün sinonimi kimi də işlədilir. Bunun nəticəsində işarənin işarələnlə işarələyən arasındakı uyğunluğu qurulmuş olur. *Semiosfera* (yunan. *sema* ‘işarə’, *sphaira* ‘şar’) isə işarələrin global sahəsi və əhatə dairəsi, məkan və zamanda mövcud olan işarələri və dil əlaqələrinin bütününi ehtiva edən semiotik məkandır. Semiosfera anlayışını, semiotik kulturologiyada ilk dəfə olaraq Y. M. Lotman işlətməmiş və elmi ədəbiyyata bir termin olaraq o gətirmişdir. Semiosfera öz obyektinə və mahiyyətinə görə mədəniyyət kimidir. O, hər şeydən öncə, verici (adresant) və alıcının (adresat) əvvəlki kulturoloji təcrübəsindən və eyni zamanda informasiya kanalından asılı olan zəruri dil kommunikasiyalarının zəminini təşkil edir. Semiosferanın bütün elementləri münasibət formullarının bir-biri ilə davamlı olaraq transformasiya olunduğu dinamik bir durumda yerləşir (Стариченок 2008: 539-540).

kimi fəallaşır, müəlliflə birlikdə mətnə hopmuş fəlsəfəyə dalır və özü sorğulamağa, axtarmağa və seçmə – öz qavrayışında alternativ dünya mənzərəsini qurmağa başlayır” (Hacılı 2010: 8).

1. 1. Semiotika, semiozis və semiosfera anlayışları. Günümüzdə “qavram, qavranılan və qavrayan” üçlüyü artıq sadəcə mətn dilçiliyində və ya funksional qrammatikada öyrənilmir. Sözügedən üçlüyün komponentləri arasındakı sintaktik, semantik və pragmatik münasibətlər həm semiotika elmində, həm də koqnitiv dilçilikdə hərtərəfli elmi tədqiqata cəlb olunur. Məlum olduğu kimi, semiotika elmində işarə və işarə sistemlərinin araşdırılması və öyrənilməsi üç əsas aspektə ayrılır: 1) *Sintaksis və ya sintaktikada* hər hansı yerinə yetirilən və ya edilən uyğun bir açıqlanmaya qeyd-şərtsiz olaraq aid olan işarə sistemlərinin daxili özəlliklərindən bəhs edilir. Bu bölmədə həm mətnin morfoloqiyası, kompozisiyası və sintaksisi, həm də bunlara bağlı olaraq nitq prosesində işlənən işarələr arasındakı əlaqələr müəyyənləşdirilir; 2) *Semantika* işarənin işarələnməyə və ya “dünyanın statik xəritəsi”ndə yer tutan hər cür əşyayı-dəlilə münasibətini və bütövlükdə işarələnməyə əlaqələrini işıqlandırır. Semiotikanın sözügedən sahəsində tədqiq edilən əsas predmet və ya obyekt bildirilənlərin və işarələrin açıqlanması və ya fikrin ifadə vasitəsi olan işarə sistemlərinin öyrənilməsidir; 3) *Praqmatikada* işarənin adresatla əlaqəsi və açıqlanma problemləri tədqiqata cəlb olunur: danışan və dinləyən və ya adresant və adresat arasındakı əlaqələr öyrənilir. Bir sözlə, semiotikanın sözügedən bölümündə işarə sistemləri və onlardan istifadə edənlərin arasındakı münasibətlər öyrənilir (Степанов 2001: 5-42; <http://ru.wikipedia.org/wiki>).

XX yüzilin axırlarında semiotika elminin inkişafında yeni bir mərhələ başlamışdır. Y. M. Lotmanın və müasirlərinin əsərlərində semiotika elminə aid yeni anlayışlar, məsələn yuxarıda göstərilən “semiozis” termin-anlayışı və onların da müxtəlif kateqoriyaları müəyyənləşdirilmişdir. Y. M. Lotmanın adı ilə bağlı olaraq semiotika elmində böyük bir məktəb yaranmışdır. Bundan daha öncə, XX yüzilin əvvəllərindən etibarən isə elmin və texnikanın inkişafına, canlı dünyanın doğulmuş zənginliklərinin müəyyənləşdirilməsinə bağlı olaraq elmsünəşliqda “neofera, biosfera” kimi anlayışlar ortaya çıxmışdır. *İşarə, məna və anlam* anlayışları isə yüzilin sonlarına doğru “semiosfera” termini ilə ifadə olunmağa başlamışdır. Bu termini Y. M. Lotman “neofera və biosfera” terminləri ilə müqayisədə yaratmışdır.

1. 2. Bədii mətnin ümumi və xüsusi özəllikləri. Çağdaş filologiyada bu gün artıq bədii mətnin yaradıcı və intellektual olaraq qavranılması və onun digər mətnlərə münasibətdə yozumu prinsipləri müəyyənləşdirilir. Hər hansı bir mətn yalnız mətnlərarası (intertekstual) kontekstdə və ya daha böyük mətdə (metatekstdə) digər bir mətnə görə var ola bilmə özəllikləri ilə seçilir. Eyni

zamanda daha böyük mətn də mətndə və ya “metatekst tekstdə” (Seçdirmə bizimdir- M. M.) özünü göstərir. Bir sözlə kontekst mətnə və ya mətn də parçalanaraq kontekstə çevrilir. Bütün bunlar mətnin ümumi özəllikləridir və hər yönüylə ədəbi-lingvistik tədqiqata cəlb oluna bilər.

İnformasiyavericilikdə ilk öncə mətnin əsas mənası və ya anlamı bəşəri və milli şüur səviyyələrinə görə dərk edilir. Daha sonra isə hər hansı bir ədəbi-bədii mətndə müəllifin verdiyi konkret bilgilər və ümumiləşdirilmiş biliklər mənalara və müxtəlif anlamlara ilə hafizədə və milli şüurda qruplandırılaraq yenidən işlənir. Bunlar təfəkkürdə konkret fikirlər və ya düşüncələr olaraq hazır hala gətirilir və öz oxucularına ötürülür. Çünki hər hansı bir mətnin iki əsas funksiyası və ya özünəməxsus özəllikləri vardır. Bunlar uyğun bir anlamın ötürülməsi və mətndə yeni fikir və ya fikirlərin ifadə edilməsindən ibarətdir (<http://slovar.lib.ru/dictionary/text>). Əks halda mətn anlamsız olar və yeni olaraq hər hansı bir fikri ifadə etməkdən də məhrum qalar. Belə mətnlər isə əslində ədəbi-lingvistik özəllikləri ilə seçilməyən adi “söz yığımı”ndan başqa bir şey olmaz.

Bədii mətn XX yüzil boyunca humanitar tədqiqatçıların əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur. Sözügedən tədqiqat əsnasında bədii mətnin digər ümumi və xüsusi səciyyəli özəllikləri və ya fəlsəfi, ontoloji, tipoloji, psixoloji, ədəbi və lingvistik-filoloji yönüm və yontəmləri hərtərəfli olaraq işıqlandırılmışdır. İlk tədqiqat mərhələsində bədii mətnin formal-semantik baxımdan öyrənilməsinə ən çox aşağıdakı konkret məsələlər cəlb olunmuşdur:

- Bədii mətn və bədii olmayan mətn;
- Mətnin ədəbi və lingvistik yönümdən dəyərləndirilməsi;
- Nəsr və nəzm;
- Mətn və müəllif;
- Mətn və dil;
- Mətn və dünya;
- Mətn və mətnlər;

Mətn tarixdə və mətn tarix xaricində və s. (Ревзина 1998: 301).

1. 3. Bədii mətnin özəl mətnqurucu işarələri. Çağdaş dilçilikdə artıq sadəcə dil işarələri, işarələr sistemi, onların söyləmədəki və diskursdakı təkrarının mətnin əsas adekvat əlamətləri olaraq öyrənilməsi işi qənaətbəxş hesab oluna bilməz. Çünki ədəbi-bədii mətni ayrıca bir fenomen olaraq təşkil edən və müəyyən konseptual və kateqorial əlamətləri ilə seçilən ayrıca bir “özünəməxsus işarələr sistemi” (Seçdirmə bizimdir- M.M.) və ya vahidləri də vardır. Onlar, hər şeydən öncə, ədəbi-semiotik mahiyyətli mətnqurucu vasitələr olaraq öyrənilir (<http://slovar.lib.ru/dictionary/text>). Bu isə o deməkdir ki, bir ədəbi-bədii mətn sadəcə fonemlərdən, morfemlərdən, leksemlərdən, frazemlərdən, söz birləşmələrindən və cümlələrdən ibarət deyildir. Və ya ədəbi-bədii mətn bütün

bunların birləşməsindən ibarət olan bir “söz yığını və ya monoton cümlələr birləşməsi” olaraq da öyrənilə bilməz.

Əgər mətnin sadəcə yuxarıda göstərilənlərdən ibarət olduğu düşünülseydi, o zaman onun komponentlərinin morfoloji, leksik və sintaktik təhlilinin nəticələndirilməsi ilə mətn dilçiliyinə dair bütün mövcud problemlər də həll edilmiş olardı. Ancaq mətn dilçiliyi və nəzəriyyəsi məhz ona görə ortaya çıxmışdır ki, onların da özünəməxsus bir tədqiqat obyektidir. Daha doğrusu, dil vahidlərinin ənənəvi olaraq fərqləndirilən özəlliklərindən hərəkətlə nə sözügedən linqvistik elmin, nə də ümumi mətn nəzəriyyəsinin elmi və praktik tələblərinə bütövlükdə cavab verilə bilməz.

Mətn, hər şeydən öncə, kommunikativ və informativ bir vahid olaraq sadəcə ona məxsus olan özəl işarələrlə qurulur. Bunlar ifadə planına görə yuxarıda göstərilən bildiyimiz dil işarələri ilə uyğun gəlir. Ancaq sözügedən hər iki işarə sisteminin mətndəki mənası və funksiyası elə hər hansı bir ədəbi-bədii mətndə məzmun planına görə bir-birindən prinsiplial olaraq ayrılır. Bədii mətni formal-semantik baxımdan formallaşdıran özəl işarələr digər hər cür mətn işarələrindən də fərqlənir. Bunlar mümkün olduğu qədər bədii mətnin açıqlığı, aydınlığı və başa düşülməsini və özəl yazıçı mövqeyini ehtiva edir. Həmin özəlliklər isə bir mətnə aid olan “özünəməxsus anlaşılabilirlik” və sadəcə hər hansı bir mətnin müəllifinə məxsus olan məzmun planı və ya “avtosemantiklik” (Seçdirmələr bizimdir-M.M.) olaraq da ifadə oluna bilər.

Mətn digər dil işarələrindən fərqli olaraq, yuxarıda göstəriləni kimi, həm kommunikativ, həm də informativ bir mahiyyət daşıyır. O, digər dil və nitq vahidlərindən informasiyavericilikdə daşdığı məqsədyönlü funksiya ilə bərabər, şifahi və yazılı olaraq gerçəkləşmə şəkillərinə görə də fərqlənir. Normal mətndə hər hansı bir konkret informasiya verilir. Diskursiv ortamda hər hansı bir konkret informasiyanın verilə və özəlliklə də müəyyən bir fikrin ifadə oluna bilməsi bədii mətnin “özünəməxsus anlaşılabilirlik”i və müəllifə aid olan “avtosemantiklik”in paralel olaraq mövcud olması ilə şərtlənir. Sözügedən mətn özəlliklərinin ifadəsi isə özəl mətn işarələrinin işlənilməsilə gerçəkləşir.

Qeyd olunmalıdır ki, filologiyada konkret tematik ifadələr yerində özünü göstərən başlıqların ayrı-ayrı diskursiv ortamlarda özəl mətnqurucu işarələr yerində işlənilməsi bədii mətn yaradıcılığı materialları əsasında geniş araşdırılmaqdadır. Görkəmli rus yazıçılarından A. P. Çexovun “Gecikmiş çiçəklər”, M. A. Şoloxovun “Xal” və V. M. Şukşinin “Yaşamaq yangını” hekayələrinin başlıqları tematik və semantik məna-anlam yükünün ağırlığı baxımından diqqət çəkicidir. Sözügedən əsərlərin və bunlara oxşar digər klassik və müasir əsərlərin mətnlərinin başlıqları ilə bərabər, formal-semantik quruluşu da rus dilçiliyində geniş öyrənilməkdədir (Поповская 2006: 130-156; 37-48; 168-297). Ümumiyyətlə, başlıqlar mətnlərdə ifadə edilən tarixi və gündəlik hadisə və gedişatların mühtəvasının bir əsas süjet xəttində birləşdirilməsini təmin edən

mətnqurucu özəl işarələrdəndir. Çünki onlar müəllif dünyası qavramlarının açıqlanmasında bir özək söz-ifadə olaraq özünü göstərməkdədir.

Azərbaycan ədəbiyyatında da mətnqurucu özəl işarələr olaraq çox böyük uğurla işlədilən həm klassik, həm də müasir səciyyəli bədii əsər başlıqları vardır. Bunlardan C. Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu”, “İranda hürriyyət”, “Quzu”, “Qurbanəli bəy” və “Saqqallı uşaq” hekayələrinin başlıqları göstərilə bilər. Ə. Haqverdiyevin “Bomba” hekayəsinin və M. Cəlalin “Bir gəncin manifesti”, İ. Şıxlının “Dəli kür” və Anarın “Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” romanlarının başlıqları da uğurla seçilmişdir.

1. 3. 1. Kamal Abdulla Mətnində özəl mətnqurucu işarələr. Yuxarıda göstərilən başlıqlar bədii mətnin tematik xarakterli məna-anlam yükü daşıyıcıları olaraq işlənilməsinə görə diqqət çəkicidir. Yazıcı və alim-publisist Kamal Abdullanın 2000-ci illərdə yazdığı və bir çox xarici dilə çevrilərək böyük uğurlar qazanan “Yarımqıq əlyazma” və “Sehrbazlar dərəsi” romanları isə həm mətn başlıqları, həm də konkret tarixi hadisələrin və dini-mifoloji keçmişimizin fərdiləşdirilməsi və türk-islam dünyası coğrafiyasına dair qavramların orijinal bədii açıqlanması və yozumu olaraq sadəcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, ümumtürk və dünya ədəbiyyatında yeni bir ədəbi-bədii və elmi-publisistik platforma yaratmaqdadır. O qədər ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının tarixi-mətnaltı motivləri və Şah İsmayıl şəxsiyyəti əsasında yazılmış “Yarımqıq əlyazma” romanı Türkiyədə Türkiyə Türkcəsində yayımlandıqdan sonra İstanbulda bir tədqiqatçı-türkoloq bir yazısında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının yeni əlyazmasının tapıldığını bildirmişdi.

Roman Türkiyədə yayımlandıqdan sonra belə bir allüziyanın və ya assosiativ xarakterli düşüncə faktının ortaya çıxması, hər şeydən öncə, “Yarımqıq əlyazma” başlığının və ya özəl mətnqurucu işarənin yazıcı tərəfindən çox uğurlu seçiminə bağlıdır. Əslində sözügedən başlıq özü başlı-başına bir metatekst və ya kontekstdir. Yazıcı onu obrazlaşdırmışdır. Çünki həmin başlıq romanın həm başlanğıcını, həm də nəticəsini ifadə edir. Yarımqıqlıq burada oxucunun qavrayışında bir semiozis yaradır və bir tamamlanma əsnasının başlanğıcını qoyur. Ümumiyyətlə, qədim əlyazma fenomeni tarixin müxtəlif zamanlarında semiotik işarə sistemlərinə görə gerçəkləşən konkret hadisələri ilə böyük bir ədəbi-tarixi və linqvistik-tipoloji kontekst təşkil edir. Yarımqıq, tamamlanmamış, yanlış, aydın və açıq olmayan qrafik işarələrlə, unudulmuş və ya ölü bir dildə yazılmış əlyazma fenomeni isə semiotik zaman və məkan çərçivəsində ayrıca bir qavram, yəni konsept ola bilmə özəlliyi ilə seçilir. Heç də təsadüfi deyildir ki, Umberto Ekonun məşhur “Qızılgülün adı” adlı əsərinin süjet xətti və bədii mətninin formal-semantik kompozisiyası da kilsədə tapılan qədim bir əlyazmasının oxunub deşifrə olunması ilə bağlantılı olaraq qurulur (Лотман 1998: 650-669).

Kamal Abdullanın “Yarımçıq əlyazma” romanının başlığı həm əsərin ümumi süjet xəttinin və ayrı-ayrı fabulaların qurulmasında, həm də müəllif dünyası qavramlarının və həmin qavramlara bağlı olaraq gerçəkləşən Kamal Abdulla reallığının ifadə olunmasında çox önəmli bir rol oynayır. Daha doğrusu, romanın mətnində Kamal Abdulla “avtosemantikası”na (Seçdirmə bizimdir-M.M.) bağlı olaraq ifadə edilən yeni bir mətnaltı “Dədə Qorqud dünyası” da sözügedən başlığın tarixi səciyyəli mətn və ya metatekst kontekstində gerçəkləşir. Bu yeni dünya isə müəllifin özünün yaratdığı bir reallıqdır. Və ya mətnaltı Dədə Qorqud dünyası modelidir. Bu reallıq-model əslində “Biz Cavanşirlər, Babəklər, Koroğlular nəslilik” patetikasını sarsıdır və bizi “papağımızı qabağımıza qoyub” çox dərinədən düşünməyə vadar edir. Və bununla bağlı olaraq buna bənzər digər mövcud patetik stereotipləri də qırır-dağıdır. Oxucusunu yeni bir semiosfera ortamına, semiotik məkana və zamana götürür. Dastan qəhrəmanlarının romanda yaradılan “mənfə obrazları”nın əsər çap olunduqdan sonra ədəbi tənqiddə çox geniş mübahisə doğurması da elə sözügedən reallığın yeni mətnqurucu işarələrlə ifadə olunmasına bağlı olaraq meydana çıxır. Başlıqlarla bərabər, çağdaş filoloji-linqvistik tədqiqatlarda bədii mətnin ilk cümləsi və paraqrafı və mürəkkəb sinaktik bütövləri (MSB) də müəllif fikrini və niyyətini qabaqcadan ifadə edən əsas mətn işarələri kimi öyrənilir. Sözügedən kontekstdə “metatekst, intertekstualıq”, müxtəlif mətnlərdən gətirilən sitatlar, anaqrammalar və s. isə dilçilikdə özəl bədii mətn işarələri olaraq təsbit edilir (<http://cc.bingj.com/cache.aspx>). Bu baxımdan Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” adlı romanı da süjet xəttinin qurulması və ümumi kompozisiyası, başlığı və janrı kimi digər özəl bədii mətn işarələri ilə diqqəti cəlb edir. Yazıçının bu romanı bir qədər dini və daha çox isə mifoloji-folklorik məzmunlu fəlsəfi-ibrətəməz qissə-hekayə (pritça) janrında qələmə alınıb. Və bu janrın konseptual və ədəbi imkanlarından sonuna qədər faydalanılıb. Ancaq romanda sakinləri məkanı və zamanı idarə etməyə qadir olan Sehrbazlar Dərəsi və həmin Dərədə baş verən hadisələr haqqında nağılları bir üslubla və nağılların süjetinin “quruluş morfolojiyası”na (Propp 1946) uyğun olaraq söz açılır. Romanda Karvanbaşının probleminin ortaya çıxması, onun problemi çözmək üçün Sehrbazlar dərəsinə getməsi, sehrbazlardan birini sarayına gətirməsi, atasının ruhunun çağırılması, həqiqətin meydana çıxması və Karvanbaşının dəhşətli aqibəti kompozisiyası lap nağıllarda olduğu kimi qurulur. Təbii ki, Karvanbaşının dəhşətli aqibətindən başqa. Nağıllarda nəticə müsbət olur, burada isə mənfidir. Çünki aqibət-nəticə romanda pritça/qissə janr-təhkiyəsinin tələblərinə uyğun olaraq ifadə olunur.

2. Kamal Abdulla bədii Mətninin qavramlar (konseptlər) dünyası

İnsan biliyi və ya bilik səviyyəsi sistemi necə qurulmuşdur, hansı formalarda və mexanizmlərlə işləyir? Bütün bunları və varlıq simvolları dəyişimlərinə dair fakt və hadisələrin və duyğuların yaratdığı biliklərin dərkətmə proseslərinin təfəkkürdə əks olunmasını indi birbaşa olaraq *koqnitiv dilçilik*

öyrənir. *Dil vasitəsilə insan beynində əks olunan bilik sisteminin alt və üst səviyyələri ilə qavramlaşdırılması və kateqoriyalaşdırılması koqnitiv dilçiliyin araşdırma prinsiplərinin cəmi kimi dərk edilir.* Bunun nəticəsində “qavram, kateqoriya, anlam və məna” kontekstli araşdırma-öyrənilmə istiqaməti də filologiyada gündəmə gəlir. Artıq filoloji-linqvistik araşdırmalarda paradigmatik və sintaqmatik faktorlar çox vaxt qavramlara, yəni konkret bir konseptə görə göstərilir. Funksiyaya, anlama, mənaya və ya arxetipik obrazlara, mətqurucu özəl işarələrə və nəhayət konkret dil-danışıq quruluşlarına doğru istiqamət onlardan hərəkətlə müəyyənləşdirilir. Elektronik və kompüter texnologiyalarının inkişafı əsasında insan biliyinin dil vasitəsilə modelləşdirilməsini isə *informasiya texnologiyaları dilçiliyi* yerinə yetirir (Bilgisayar destekli dil bilimi çalıştayı bildirişləri 2006).

Dilçiliyin konkret olaraq qavramlara və kateqoriyalara dayalı elmi əsası gözlə görünən bir şəkildə genişlənilir. Həll ediləcək problemlər araşdırıcılardan sadəcə dilçiliyi və uyğun sahələrini deyil, fəlsəfə, dərk etmə nəzəriyyəsi, mifologiya, folklor, tarix, psixologiya, antropologiya kimi digər sosial elmləri də bilməyi tələb edir. Buna görə də, müxtəlif dillərə dair ontoloji səciyyəli araşdırmalarda tətbiq olunan ən yeni linqvistik yontəmlər konseptual olaraq formalaşdırılır və koqnitiv dilçiliyin tətbiqi sahələri də buna bağlı olaraq genişləndirilir (Маслова 2004; Андреева 2004).

Günümüzdə çağdaş izahı ilə insan intellektinə və bir bütün kimi dərk edilən təcrübəsinə dair mücərrəd və konkret qavramların birləşdirilə bilən alt kateqoriyalarla fərqli açıqlanmalardakı təsviri işini koqnitiv dilçilik yerinə yetirir. Dünyanın dil xəritəsini “**kainat, yol, din, dil, inanc, müharibə, sülh, demokratiya, xoşbəxtlik, bədbəxtlik, düşmənlik, dostluq, acı, mərhəmət**” və s. kimi ümumi mədəniyyət səciyyəli qavramlar təşkil edir. Bu qavramlar koqnitiv dilçilikdə insana məxsus “*sitəm və ya giley-güzar etmək, təəssüf, niyyət, istək, səbəb, məqsəd, dəyərləndirmə, sevgi, sevinc*” kimi semantik sahələrlə bağlantılı olaraq gerçək prototipləri ilə müəyyənləşdirilir. Həmin kontekstdə məhəbbət-acıma və ya sevgi-nifrət kimi linqvistik qavramlar* konkret diskursiv variantları ilə də göstərilir.

* Sözügedən anlayış insan tərəfindən psixoloji səviyyədə dərk edilən və koqnitiv xarakterli şüurlanma ilə kamilləşən təfəkkürün yaranması və inkişafının dil çərçivəli faktorları ilə müəyyənləşdirilməkdədir. Bu anlayış Allahın yaratdığı insan təfəkkürünün inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır və dünya sistemi mütənəsibliyinin mühafizə olunmasında qavramaların rolu və linqvistik olaraq adlandırılması ilə isə bilvasitə əlaqəlidir. Dünyanın dil xəritəsini təşkil edən universal və milli səciyyəli fonetika, fonologiya, morfologiya, sintaksis, leksika, leksikoqrafiya və frazeologiya üst kateqoriyaları konkret linqvistik göstəricilərlə bilinir. Bunlar eyni zamanda mücərrəd konseptual quruluşlarla ifadə edilən qavram və komponentləri ilə də təsbit olunur. *Beləliklə, həm konkret dil göstəriciləri, həm də konseptual faktorlarla ifadə edilən anlayışlar linqvistik qavramlar olaraq tərif edilir.* Sözügedən kateqoriyalardan hər biri bir çox dildə

Məlum olduğu kimi, dünyanın konkret və ya somut bir denotatı (əşyayı-dəlili) olan qavramları və mücərrəd obrazları (məsələn, su pərisi, təpəgöz, kentavr kimi) vardır. Bunlar insan şüurunda dünyanın dil xəritəsinin semiotik işarələri olaraq koqnitiv-konseptual xarakterli *görmə, hiss etmə, dadma, eşitmə və oxuma* kimi dərkətmə vasitələri ilə əks olunur və ilk mərhələdə təhtəşüur olaraq müəyyənləşir. Həmin obrazlarla dünyanın ümumi dil xəritəsi və konkret dil kateqoriyaları arasındakı iyerarxik əlaqələr isə günümüzdə koqnitiv dilçilikdə araşdırılır. Daha doğrusu, səs, morfem, söz, deyim və mətn komponentləri sıralanmaları dil-danışıq vahidləri olaraq fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik və frazeoloji səviyyələri ilə yenidən kateqoriyalaşdırılır. Bunun nəticəsində toplum, fərd-danışan, verilən-informasiya və yozumlayıcı-dinləyən kimi diskurs faktorları ilə gerçəkləşən *konseptual sxemlər* də bu gün artıq daha konkret dil faktları ilə qurulur. Hətta daha geniş bir “konseptual müstəvi”də subyektivlik//obyektivlik dəyərləri müqayisə edilir. Subyektivliklə əlaqədar ayrıca bir *dil mərkəzçiliyi* və ya “*eqoizmi*”, bir başqa sözlə hadisə və faktların dəyərləndirilməsində məzmun və ifadə baxımından digər sosial əsaslarla müqayisədə “dil daşıyıcısı”na dayalılıq nəzəriyyəsi yaradılır (Мурясов., Самигуллина., Федорова 2004).

Koqnitiv dilçilikdə və bütövlükdə koqnitiv elmsünaslıqda insan faktoru çox vaxt çağdaş sosial elmlərin ümumi bir elmi araşdırma əsası səviyyəsində də irəli çıxarılmışdır. Belə bir araşdırma əsası isə insan intellektinə söykənən dil bağlılıqlarının bundan sonra dünyanın dərk edilməsində bir başlanğıc nöqtəsi yerində araşdırılacağına siqnallarını verməkdədir. Son 20-30 il içərisində müəyyənləşən koqnitiv dilçilik yontəmləri ilə *yeni dil gerçəkləri* öyrənilir. Bunları isə dil formalaşmaları ilə konkret olaraq obyektləşdirilən və insan təfəkküründə özəl quruluşları ilə mövcud olan çevrələri, çevrələnmələri, səhnələri və s. təşkil edir. Bu baxımdan dilin bilavasitə gerçəkliyi və ya varlığı deyil, insan hafizəsindəki konseptual tablonu əks etdirdiyi də deyilə bilər (Гуреев 2005). Bu fikir koqnitiv dilçiliyin tarixində ilk dəfə olaraq 1984-cü ildə ifadə edilmiş və dilin insan hafizəsində konseptual olaraq proyeksiyalar halına gətirilmiş biliklər sistemindən ibarət olduğu və bu bilikləri əks etdirdiyi göstərilmişdir (Jackendoff 1984).

konkret qrammatik göstəriciləri ilə işarətlənir. Bəzən isə müxtəlif dillərdə qrammatik kateqoriyaların konkret qrammatik göstəriciləri olmur. Məsələn, bir çox dildə leksik, sintaktik və morfoloji göstəricilərin birinci və sonrakı funksiyaları ilə kompleksiv olaraq ifadə edilə bilən ümumi aspektuallıq linqvistik qavramı və buna bağlı olaraq müəyyənləşdirilən tərz alt kateqoriyası və ya alt qavramı vardır. Aspektuallıq faktoru bu və ya digər şəkildə türk dillərində də vardır. Ancaq bir çox dünya dilində olduğu kimi ümumtürk dilində aspektuallığın konkret bir kateqoriya olaraq morfoloji göstəriciləri yoxdur (Musayev 2011:27).

Türk-islam mədəniyyətinə, təfəkkür və düşüncə tərzinə daha çox bağlı olan qavramlar dünyasının ayrı-ayrı fenomen çevrələnmələri və ya səhnələri isə aşağıdakı kimi sıralana bilər:

- Tanrı haqqı, axirət, qədər;
- Qardaşlıq, qonşuluq əlaqələri;
- Ailə, bəkirlik; bəkir və bəkirə;
- Qəhrəmanlıq;
- Sevgi və gözəllik;
- Qonaqpərvərlik,
- Əmanət;
- Şəhidlik;
- Səbr və təvəkkül və s.

Sözügədən qavramlar ümumtürk mətninin poetik-folklorik təhkiyəsində özünü daha çox göstərir. Dünyanın dil xəritəsinə və türk-islam mədəniyyətinə görə müəyyənləşdirilə bilən üst qavramlar Kamal Abdulla mətninin bədii qavramlar dünyası kontekstində Azərbaycançılığa uyğun üst və alt qavramlara bağlı olaraq qavramlaşdırılır. Bu isə müəllifin özünəməxsus bir “yaratıcılıq avtosemantika”sının, gerçəkliyinin və ədəbi-bədii dilinin təşəkkül tapmasına yol açır. Məhz bu dil bir zamanlar ədəbi tənqidimizdə yaxşı başa düşülməmiş, “ağırlaşdırılmış və daranmamış bir dil” kimi geniş mübahisələrə səbəb olmuşdur (Səlcuq 2005:189-192). Ancaq həmin dil “desant cümlələri”nin, “ləngərli dil qatları”nın özünəməxsus bir tərzdə işlənilməsi, dil və özəl mətnqurucu semiotik işarələrin bir çox halda üst-üstə düşməsi ilə seçilmişdir. Bunun nəticəsində yazıçının bədii qavramlar dünyasının ifadəsinə bağlı olaraq gerçəkləşən orijinal bir mətnlinqivistik* sıralanma ortaya çıxmış və həmin sintaqmatik sıralanma və bütövlükdə ədəbi-bədii dil bu gün artıq öz mütləq adekvatlığını sübut edə bilmişdir. Çünki Kamal Abdullaya məxsus qavramlar dünyası öz konseptual rəngarəngliyi seçilir. Bu rənglər, qavramlar və konseptual çizgilərin bir çoxu isə aşağıdakılardan ibarətdir:

- Dolğun an;
- Yol;
- Ruh və ruhun gözü;
- Tənhalıq; təklik və təkçənəlik;
- Sirr;
- Qəriblik;

* Azərbaycan türkcəsində tərəfimizdən “*mətnlinqivistik*” şəklində işlədilən söz mətnə aid olan linqivistik özəllikləri bildirir və bir termin olaraq ingiliscə *Text Linguistics* almanca *textlengüistik*, rusca *лингвистика текста*, Türkiyə türkcəsində isə *metindilbilimsel* sözləri ilə ifadə olunur.

- Xatirə, unutmazlıq və unutmağa kimsə yox;
- Oyun;
- Günah;
- Qisas;
- Sufilik və təsəvüff;
- Mif və tarix; mifin və ya tarixin təkcənələşdirilməsi;
- Azərbaycançılıq; etnik müəyyənlik və milli kimlik.
- “-Həyat-ölüm;
- Ədəbi-fani;
- Rəbbani-ərzani;
- Ruh-cisim;
- İdeal-gerçək;
- Batin-zahir;
- Azadlıq-zərurət;
- Fərd-cəmiyyət və nəhayət şair-hökmdar” qavramlaşdırmaları (Hacı

2010: 61).

Kamal Abdulla Mətni və onun paradigmatik sistemi çağdaş ədəbi-bədii prosesdə ədibin müasiri olduğu digər yazıçıların ədəbi-bədii mətnlərindən fərqlənir. Hər şeydən öncə, yuxarıda göstərilən qavramların dərk olunması, təxəyyülə ötürülməsi, fikir və düşüncə konteksti səviyyəsində müəyyənləşməsinə görə. Daha doğrusu, həmin Mətn qavramların yazıcının təxəyyülündə anlaşılandırılması və təfəkküründə fikir və düşüncə komponentlərinin konseptual çərçivələri və mürəkkəb obrazları olaraq formalaşdırılması özəlliklərinə görə başqalarının mətnlərindən seçilir. Bu qavramların özəl mətn işarələri və ana dili ilə homojen olaraq ifadəsi isə sözügedən mətnin, yuxarıda göstəriləni kimi, ən orijinal mətnyaradıcı cəhətlərindəndir. Bu böyük Mətnin sintaqmatik iyerarxiyası və ya funksional olaraq ifadəsi isə sözügedən qavramların özəl mətn işarələrinin və ana dilinin ən müxtəlif ədəbi-bədii formalarda və janrlarda işlənilməsilə müəyyənləşir. Məsələn, tezis, elmi monoqrafiya, dərs vəsaiti, məqalə; roman, hekayə, povest, pyes, şeir, qissə, esse və s. olaraq. Sözügedən metamətdə yuxarıda göstərilən janrların ədəbi, bədii, texniki, semiotik və işarəvi mətnqurucu imkanlarından maksimum dərəcədə istifadə olunur.

Beləliklə, Kamal Abdulla Mətninin konseptual təhlili işi həmin Mətdə dil və özəl mətnqurucu işarə paralelliyinin müəyyənləşdirilməsi ilə başlanılmalıdır. Belə bir təhlildə, hər şeydən öncə, mətdə ifadə edilən yazıçı gerçəkliyi ilə mətnlinqvistik quruluş arasındakı bağlantılar göstərilməlidir.

3. Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” romanının mətninin konseptual-lingvistik təhlili

Romanın başlığı “Sehrbazlar Dərəsi” söz birləşməsi və ya bir mürəkkəb söz-adlandırma ilə ifadə olunur. Bu, leksik mənasına görə adi adamlar tərəfindən

bilinməyən və əsrarəngiz bir aləmi ifadə edən mübhəm bir coğrafi anlayış deməkdir. Qrammatik funksiyasına görə isə həmin söz birləşməsi mürəkkəb söz səciyyəli bir leksik-sintaktik adlandırma anlamına gəlir. Sözügedən söz birləşməsi və ya mürəkkəb söz-adlandırmanın hər hansı bir qrammatik-sintaktik paraleli dildə işlənilmə genişliyinə və ya adekvatlığına malik deyildir. Yəni biz “sehrbazların dərəsi” və ya “türkün dünyası” (türk dünyası yerinə), “futbolun meydançası” (futbol meydançası yerinə), “gözəlliyin salonu” (gözəllik salonu yerinə) demirik. Beləliklə, konkret bir dil-danışıq vahidi ilə əsrarəngiz və möcüzəli bir yazıçı dünyası və ya reallığı dildə nisbətən yeni formalaşan leksik-sintaktik bir qəliblə ifadə edilir. Bu, Mətnin konseptual məzmunu ilə mətnlinqivistik ifadəsi arasındakı bağlantını göstərən dil və mətnqurucu özəl işarələrdən birinin çox yerində işlənilməsi anlamına gəlir. Nəticədə yazıçı bəzi semiozislərə və ya mürəkkəb işarə proseslərinə türk-islam dünyası semiotik məkanında özəl mətnqurucu işarə özəlliyi qazandırmış olur.

Romanın mətnində “Karvan, karvanbaşı, sarvan, xacə, dərviş” kimi dilimizin daha çox passiv lüğət fondunda qorunub saxlanılan sözlər işlədilir. Həmin sözlər mədəniyyətimizin önəmli faktorlarını və milli-tarixi keçmişimizin bəzi unikal cizgilərini ifadə edir. Burada ədəbi-fəlsəfi mahiyyətli və struktural səciyyədəki özəl mətnqurucu ifadələrlə linqvistik vahidlərin mətnyaratmadakı funksiyaları üst-üstə düşür. Bu isə Kamal Abdulla Mətninin təhlilinin yeni semiotik və konseptual yönümlərlə aparılmasını şərtləndirən amillərdən biridir.

Beləliklə, sözügedən leksik-sintaktik vasitələr həm sərbəst səciyyəli dil, həm də özəl mətnqurucu işarələr olaraq özünü göstərir. Bunlarla bərabər, “Xacə İbrahim, Məmmədqulu, Səyyah” kimi xüsusi adlar da türk-islam dünyası semiotik məkanında tarixi keçmişimizin çox özəl hadisələrini həm forma, həm də məzmun planına görə ifadə edə bilən semiotik işarələrdir. Dil və özəl mətn işarələri zamanın çox geniş bir mərhələsində sadəcə diaxronik deyil, həm də panxronik olaraq yaşanılan dini, psixoloji, fəlsəfi, milli və mənəvi özəlliklərə işarə edir. Bunlar çox vaxt interospektiv xarakterli milli mentalitetə söykənən adət və ənənələri daşıyanları adlandırır.

Romanda yer tutan paraqrafları və ya abzasları və onları təşkil edən MSB-ləri yazıçı əsərin mifoloji-folklorik səciyyəli təhkiyə üslubuna uyğun olaraq işlədir. Sözügedən təhkiyə isə müəllif nitqi, personajların özgə nitqi və dialoq şəklində gerçəkləşdirdikləri danışıqları ilə ifadə olunur. Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” əsərinin bədii mətninin birinci paraqrafı əslində romanda ifadə edilən müəllif fikrinin açıqlanmasında bir növ epiqraf səciyyəli özək (açar) mikromətn və ya mətnqurucu özəl işarə rolunu oynayır. Çünki elə başlanğıcda həmin paraqrafın anlaşılması mətndə verilən müəllif fikrinin oxucular tərəfindən dərk edilməsinə və əsərin başqa xarici və qohum dillərə daha rahat tərcümə olunmasına da yol açır. Öngöndərimli və konseptual bir mətnqurucu vasitə və semiotik işarə olaraq.

Mikromətnədə yorğun bir karvan təsvir edilir. Sehrbazlar dərəsindən keçərək yorğun addımlarla, ahəstə-ahəstə mənzil başına tələsən bir Karvan! Karvan qavramına türk-islam dünyasının “milli semiosferası”nda (Seçdirmə bizimdir- M. M.) çox təsadüf edilir. Sözügedən qavram mürəkkəb bir dil və digər “ədəbiyat, musiqi, rəsm, heykəl və s. semiotik işarələr sistemləri tətbiq olunma faktlarıyla”(Erkman-Akerson 2005:133-247) çox geniş ifadə olunur. Məsələn, “İt hürər, karvan keçər” atalar sözü və ya C. Hacıbəyovun “Karvan” simfonik poeması kimi. Bunlar həmin qavramın Şərqi mədəniyyətinə bağlı interospektiv*

* Müxtəlif dil-nitq kateqoriyalarına dair dil vahidləri və diskursiv parçalar və ya bütünləşmələr müasir linqvistikada koqnitiv-konseptual olaraq gələcəyə görə perspektiv, indiyə və gələcəyə görə prospektiv, tarixi keçmişə görə isə retrospektiv aspektlərdə araşdırılmaqdadır. Sosial elmlərdə konkret hadisə və predmetlər, tarixi aura və intellektual gedişatlar bütövlükdə retprospektiv və ayrılıqda interospektiv bir müstəvidə dyərləndirilərək, kompleksiv bir şəkildə birləşdirilməklə işıqlandırılmaqdadır. Məsələn, belə bir kontekstdə frazeologizmlərin ayrıca bir növünün və ya digər “milli səciyyəli dil-nitq vahidləri”nin (seçdirmə bizimdir- M.M.) araşdırılması diqqəti çəkməkdədir. Burada daha çox “müqayisəsiz səciyyəli” özbəöz olan milli mentalitetə, etnoqrafiyaya, demoqrafiyaya, folklorə, mifologiyaya və s. görə müəyyənləşən dil-danışq vahidlərinə və konkret dil-danışq ortamlarına bağlı olaraq gerçəkləşən diskursiv bütünləşmələr nəzərdə tutulur. Bunlar, hər şeydən öncə, interospektiv aspektdə öyrənilməkdədir. Məhz bu baxımdan yuxarıda göstərilən “*prospektiv, retrospektiv, perspektiv və interospektiv*” aspektlərin bütününe görə türkoloji dilçilikdə yeni bir retprospektiv və interospektiv araşdırma-öyrənilmə konteksti formalaşdırılmaqdadır. Sözügedən yönüm, fikrimizcə, koqnitiv dilçiliyin əsas linqvistik prinsiplərindən biri olaraq da qiymətləndirilə bilər (Musaoğlu 2002: 319-320; Musaoğlu, Hasanova 2006).

Sosial elmlərin intellektual kontekstin mahiyyətini dillə əks etdirən dərk etməyə (idraka), şüura və təfəkkürə əsasən tədricən dəyişdiyi, inkişaf etdiyi və getdikcə də həmin prosesdə bir-biri ilə qovuşduğu müasir elmsünaslıqda müşahidə olunmaqdadır. Müasir dilçiliyin əsas inkişaf meyli isə milli-mənəvi dəyərlərə, canlı və cansız aləmə dair faktorlara görə müxtəlif üst və alt qavramların və kateqoriyaların yeni bir konseptual-kateqorial kontekstdə bir-biri ilə bağlı olaraq qavramlaşdırılması və kateqoriyalaşdırılması ilə müəyyənləşir. Həmin qavramlaşdırmalar və kateqoriyalaşdırmalar müasir elmsünaslıqda böyük təkamül dəyişiklikləri keçirdən və artıq bütövlükdə koqnitiv xarakterli sosial elmlərin ayrı-ayrı sahələrinə dair inkişaf etdirilən və formalaşdırılan yeni elmi-tətbiqi metodlarla aparılır. Şübhəsiz ki, yeni bir konseptual-kateqorial kontekstdə gerçəkləşən bütün qavramlaşmalar və kateqoriyalaşmalar, hər şeydən öncə, təbii insan dilində öz əks-sədasını tapır, yəni sözün əsl mənasında dildə simvollaşır, sistemləşir, mücərrədləşir və konkretləşir. Buna görə də dəyişən, yeniləşən sosial elmlərin başında, bizcə, dilçilik gəlir. Dilçilik elminin isə bu gün tədqiq və tədbiq olunan sahələri getdikcə genişlənir. *Daha doğrusu, həmin elm sahəsinin yuxarıda göstərilən retrospektiv, prospektiv, perspektiv və interospektiv araşdırma aspektləri orijinal konseptual-semantik yönümləri və informasiya texnologiyaları və kompüter dilçiliyi proqram təminatları sistemləri ilə ortaya çıxır. Ümumi müqayisəli-tipoloji dilçiliyin bu gün həmin sistemlərlə təkmilləşdirilən müqayisəli-qarşılaşdırılmalı və -tutuşdurılmalı yönümləri isə yenidən müəyyənləşdirilir.* Türkoloji dilçilikdə müxtəlif sistemli dillərin və türk dilləri materiallarının müqayisəli olaraq öyrənilməsi nəticəsində müqayisəli-qarşılaşdırılmalı (kontrastiv) və müqayisəli-tutuşdurılmalı (konfrontativ) yönümlər bu gün artıq çox açıq bir şəkildə müəyyənləşdirilə bilməkdədir. Müqayisəli dilçilikdə *prospektiv+retrospektiv=perspektiv+inretrospektiv* səciyyəli binar aspektlər və ya artıq iyerarxik

özəlliklərini açıqlayan əsərlər olaraq dəyərləndirilə bilər. Bu baxımdan Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” əsərinin metamətni də istisna deyildir.

Kamal Abdulla Mətnindəki sözügedən mikromətn də yazıçı reallığının ifadə olunması baxımından bir müstəqil özəl işarələr sistemi olaraq seçilir. Türk-islam dünyasında ayrılıqda bir nəqliyyat, bütövlükdə isə bir mədəniyyət fenomeni olaraq özünü göstərən karvan qavramı keçmiş dünyanın xatırlatılmasına dayanılan özünəməxsus bir ədəbi yaradıcılıq üslubu və “zaman, məkan və insanlar” qavramlarını ifadə edən mürəkkəb işarələr sistemi ilə aşağıdakı mikromətnə ifadə olunur:

1. “Az qala bir balaca dartınıb əlini atsaydı, toxunacaqdı. Karvanbaşı başının düz üstündə dən-dən, duz-duz olmuş bu şiltaq və yorğun ulduzları yenə də heyran-heyran seyr eləməyində idi. Bir xeylaqdan sonra başını döndərüb bu dəfə dörd ətrafda qatırı, dəvəsi, atı hərə bir yerdə özünə gecəlik yer eləyən karvana nəzərini saldı. Karvan ləhliyə-ləhliyə gecənin səssizliyinə batırdı. Hərdən dörd bir tərəfdə quru toprağa çöküb bir-birinə qısılmış dəvələrdən kövşəyən, atlardan kişnəyən olurdu, haradansa bir az da uzaqdan ya köpək, ya qurd səsi idi qərib-qərib gəlib dürtürdü özünü adamın qulaqlarına. Başqa bir səs yoxuydu bu məşum sakitliyi pozaydı. Orda-burda ocaq çatmışdılar, yorğunluqdan üzülmüş gün kimi çatır-çatır yanıb közərməyində idi, dəvələr yerə çöküb bir-birinə qısılib üstünü mamır basmış daş kimi hərəkətsiz qalmışdı, atlar, qatırlar da ki... Qərəz gecəlik elə buradaca dincələn karvan, özü də böyük bir karvan-heyvanı ilə, nökeri ilə, sarvanı, qulu ilə...(Abdulla 2006: 9-10).

1.1. Birinci MSB: “Az qala bir balaca dartınıb əlini atsaydı, toxunacaqdı. Karvanbaşı başının düz üstündə dən-dən, duz-duz olmuş bu şiltaq və yorğun ulduzları yenə də heyran-heyran seyr eləməyində idi. /Bir xeylaqdan sonra başını

xarakterli tək bir araşdırma-öyrənilmə istiqaməti ortaya çıxmaqdadır. Həmin istiqamətdə sinxronik-diaxronik səciyyəli tədqiqatların davam etdirilməsi tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi dilçiliyin pro-, protodil dil səviyyələrinin canlandırılması işlərinin nəticələndirilməsinə də yol açmaqdadır. Beləliklə, türkologiyada tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi dilçilik bu gün artıq ümumi bir *prospektiv+retrospektiv=perspektiv+interospektiv* aspektdə müqayisəli-qarşılaşdırılmalı və -tutuşdurılmalı linqvistik yönümü ilə konseptual olaraq müəyyənləşdirilə bilməkdədir. Frazeologizmlər konseptual-kateqorial xarakterli qavramlaşdırmaların və kateqoriyalaşdırmaların ümumi və xüsusi prinsiplərinə görə sinxronik-prospektiv, diaxronik-retrospektiv və diaxronik-interospektiv səviyyələrdə təsnifləndirilməkdədir (Musaoğlu, Həsənova 2006). MSB də digər həmhüdüdü filoloji elm sahələri ilə müqayisəli olaraq müasir koqnitiv və kompüter mühəndisliyi dilçiliyindəki yeniliklərin işığında işıqlandırılır. Və *prospektiv+retrospektiv=perspektiv+interospektiv* aspektdə müqayisəli-qarşılaşdırılmalı və -tutuşdurılmalı linqvistik yönümü və yönümləri müəyyən bir ölçüdə təbiiq olunmaqla da öyrənilir.

döndərib bu dəfə dörd ətrafda qatırı, dəvəsi, atı hərə bir yerdə özünə gecəlik yer eləyən karvana nəzərini saldı.”

Sözügədən MSB üç sadə geniş cümlədən qurulur. Birinci cümlə MSB-də baş, ikinci cümlə orta, üçüncü cümlə isə son mərhələni təşkil edir. Birinci və ikinci cümlələr MSB-nin teması yerində işlənir. Çünki burada bəlli olan məlumat səmanı başdan-başa qaplayan və dən-dən, duz-duz olmuş ulduzlar dünyasından başqa bir şey deyildir. O dünya ki, hətta Karvanbaşı belə əlini atsaydı, ona toxunacaqdı. Karvanbaşı bir az sonra seyr elədiyi bu təbiət mənzərəsindən və ya mətnə görə bəlli olandan ayrılıb ətrafındakılara nəzər salır. Məhz bunlar, yəni ətrafında özünə gecəlik yer eləyənlər, bütövlükdə isə karvan sözügedən durumda MSB-nin remasını təşkil edir. Çünki MSB-də yeni verilən bunlardır, mikromətnə isə karvandır.

1.2. İkinci MSB: “Karvan ləhliyə-ləhliyə gecənin səssizliyinə batırdı. Hərdən dörd bir tərəfdə quru toprağa çöküb bir-birinə qısılmış dəvələrdən kövsəyən, atlardan kişnəyən olurdu, /haradansa bir az da uzaqdan ya köpək, ya qurd səsi idi qərib-qərib gəlib dürtüdü özünü adamın qulaqlarına. /Başqa bir səs yoxuydu bu məşum sakitliyi pozaydı.”

Sözügədən MSB formal olaraq üç cümlədən ibarətdir. Birinci cümlə MSB-də baş, ikinci cümlə orta, üçüncü cümlə isə son mərhələni təşkil edir. MSB-də birinci və ikinci cümlələr bütövlükdə onun temasını təşkil edir. Çünki burada məlum olan şey səssizlik və oradan-buradan eşidilən ayrı-ayrı səslərdən ibarətdir. Hərdən dəvlərdən eşidilən kövsəmə və atlardan eşidilən kişnəmə səsləri. Bir də ki, haradansa bir az da uzaqdan gəlib lap adamın qulaqlarına dürtülən köpək və ya qurd səsi. Üçüncü cümlə isə üslubi-sintaktik şəkildə ifadə olunan subordinativ-təyin mənalı və ya təyin budaq cümləli mürəkkəb cümlədir. Həmin cümlə həm MSB-nin remasını, həm də eşgöndərimli bir mətnqurucu vasitə olaraq bütövlükdə mikromətnin konseptual-predikativ mərkəzini təşkil edir. Çünki yeni veriləni və ya səssizliyin və orada-burada və haradansa eşidilən səslərin xaricindəki məşum sakitliyə işarə edir. Bu məşum sakitlik orta əsrlərin sirli-soraqlı şərq dünyasını ifadə edən mürəkkəb bir semiotik işarədir. Qeyd olunmalıdır ki, sözügedən MSB-də ikinci cümlə və ya parça-orta mərhələ olaraq ayırdığımız sintaktik konstruksiya isə əslində sadə quruluşdakı parselyatikli bir MSB-dir.

1.3. Üçüncü MSB: “Orda-burda ocaq çatmışdılar, yorğunluqdan üzülmüş gün kimi çatır-çatır yanıb közərməyində idi, dəvələr yerə çöküb bir-birinə qısılib üstünü mamır basmış daş kimi hərəkətsiz qalmışdı, atlar, qatırlar da ki... /Qərəz gecəlik elə buradaca dincələn karvan, özü də böyük bir kavran-heyvanı ilə, nökrəi ilə, sarvanı, qulu ilə...”

Sözügədən MSB-nin birinci cümləsi tipindəki sintaktik konstruksiyalar ənənəvi qrammatika kitablarımızda, əsasən, qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr kimi tərif olunurdu. Amma əslində sözügedən sintaktik konstruksiya iki sadə geniş cümlədən və bir də onlara qoşulan subyekt mənalı parselyatikdən

ibarətdir. “Orda-burda ocaq çatmışdılar, yorğunluqdan üzülmüş gün kimi çatır-çatır yanıb közərməyində idi” sadə geniş cümləsi MSB-nin baş mərhələsindən ibarətdir. “Dəvələr yerə çöküb bir-birinə qısılib üstünü mamır basmış daş kimi hərəkətsiz qalmışdı, atlar, qatırlar da ki...” parselyatikli parça isə MSB-nin orta mərhələsidir. “Qərəz gecəlik elə buradaca dincələn karvan, özü də böyük bir karvan-heyvanı ilə, nökrəri ilə, sarvanı, qulu ilə...” eliptik cümləli parselyatikli üslubi-sintaktik konstruksiya isə ayrılıqda sözügedən MSB-nin, bütövlükdə isə mikromətin temasıdır. Ondan əvvəlki cümlələr isə bütövlükdə MSB-nin remasını təşkil edir.

Hər hansı bir elmi, bədii və ümumiyyətlə prinsipial olaraq istənilən ədəbi mətn müəllifin bir fikir və müəyyən konkret düşüncələr ifadə edən mürəkkəb monoloğundan başqa bir şey deyildir. Diskursiv ortamda ortaya çıxan monoloq-mətn həm linqvistik, həm də ədəbi bir əsərə məxsus olan konseptual səciyyəli özəl işarələrlə gerçəkləşir. Yuxarıda göstərilən mikromətn də orta əsrlərin zaman və məkan şərtlərində yaşayan insanların arzu, xəyal və müşahidələrinin həm özəl mətn, həm də müstəqil mənalı dil-danışıq işarələri ilə konkret bir ifadəsidir:

Aylı-ulduzlu gecə, özünəməxsus gecə səsləri, məşum səssizlik və nəhayət yorğun bir karvan! Bütün bunlar ayrı-ayrılıqda və mikromətn özü bütövlükdə özəl bədii mətn işarələri olaraq qiymətləndirilə bilər. Mikromətn üç MSB-dən ibarətdir. MSB-lər sadə, sadə geniş, parselyatikli, ellipsisli cümlələrlə və üslubi-sintaktik variantlarda işlənən mürəkkəb cümlələrlə qurulur. Mikromətdə “Karvanbaşı, karvan, xeylaq, qatır, dəvə, qurd, nökrər” kimi daha çox arxaik leksik tərkiblə ifadə olunan kəlmələr də işlənilir. Bütün bunlar isə formal ifadə planına görə yuxarıda sözügedən semiotik özəl bədii mətn işarələri ilə üst-üstə düşən müstəqil mənalı dil-danışıq işarələri olaraq dəyərləndirilir. Bu baxımdan rəssamlıq, heykəl, rəqs, musiqi, səhnə və kinematoqrafiya mətnləri də özünəməxsus semiotik işarələrlə qurulur. Onlar da incəsənətə aid semiotika elminin müxtəlif şöbələrində tədqiqat obyektinə olaraq işıqlandırılır. Beləliklə, hər hansı bir bədii mətn ümumi “Semiotika” və daha çox sərbəst dil işarələrindən bəhs edən “Semiologiya” elmində “ədəbi-linqvistik işarələr” (Seçdirmə bizimidir-M.M) sistemi baxımından müştərək olaraq öyrənilə bilər.

Nəticə

Hind-Avropa dillərində kommunikasiya adresantla adresatın dil hafizəsində öncədən hazır olan söz şəkillərinin ünsiyyət əsnasında seçilərək işlənilməsilə reallaşır. Türkcədə (İng. Turkic, Rus. Тюркский язык) isə söz şəkli yuxarıda göstərilən söz işlənilmə formasından fərqli olaraq müxtəlif söz kökü, gövdəsi və şəkildələrinin ifadə etdiyi funksiya və anlam sahələrinin ünsiyyət əsnasında və ya “dolğun an”dakı (Kamal Abdulla) ard-arda düzülüşüylə gerçəkləşir. Məsələn, rus dilində “в его творчестве”, ingilis dilində isə “in his works” kimi işlənən sözlərin söz sırasına görə ifadə edə bildiyi anlam Türkcədə

“yaradıcılığındakı” sözünün “yarat” söz kök-gövdsi və -ıcı, -lıq, -ın, -dakı şəkilçiləri vasitəsilə formalaşan düzülüşüylə ifadə edilir. Türkcədə köklər və şəkilçilər; düz, yan və qrammatik anlamlarının yer tutduğu ard-arda bölünməyən bir düzülüşlə sıralanır. Sözügedən düzülüş dil-danışq ortamında konkret bir ünsiyyət ehtiyacına bağlı olaraq dolğun anda və ya dil və düşüncə fəaliyyətinin gerçəkləşdiyi aktual zaman kəsimində reallaşır. Beləliklə, flektiv dillərdə söz leksikonuna və sərbəst sırasına görə ünsiyyət öncəsi durum səviyyəsində müəyyənləşən söz forması türkcədə ünsiyyətin dolğun anı və dil daxili fəaliyyət fenomeni olaraq xarakterizə olunur. Belə bir söz forması dünyanın dil xəritəsini təşkil edən üst və alt qavramların dərk olunmasını, hər şeydən öncə, sözdüzəldici (leksik), formadüzəldici (leksik-qrammatik) və sözdəyişdirici (qrammatik) şəkilçilərin söz kökündən sonrakı məntiqi sıralanmasıyla gerçəkləşdirir (Musaoğlu 2009: 19). Kamal Abdulla mətni də kommunikasiyanın “qavram, qavranılan və qavrayan” mexanizminin işlənilməsini sözügedən morfoloj düzülüşdə simmetrik və asimmetrik sıralanmalı çevik və “ləngərli” bir söz sırası ilə reallaşdırır. Daha doğrusu, dünyanın dil xəritəsində müxtəlif işarələrlə işarələnən qavramlara dair informasiyalar və ya müəllifin uyğun semiotik məkanda və semiosferada adresata təqdim etdiyi fikirlər və düşüncələr sözügedən Mətnə qavrayana ana dilinin məntiqi-aqılütinativ söz forması və sırası ilə bərabər, həm də onun bütün sinxronik və diaxronik səciyyəli dil-danışq qatlarının özünəməxsus bir şəkildə ifadəsi ilə ötürülür.

ƏDƏBİYYAT

Abdulla K. M. 2006, *Sehrbazlar Dərəsi*. Roman, Mütərcim, Bakı, 222 s.

Андреева С. В. 2004, Типология конструктивно-синтаксических единиц в русской речи. – *Вопросы языкознания*, No 5, s. 32-44.

Bilgisayar destekli dil bilimi çalıştayı bildirileri. 14 Mayıs 2005, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 139-158.

Ercilasun A. B. 2009, Türk Dili Araştırmalarının Bugünkü Durumu ve Sorunlar. *Gazi Türkiyat, Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, Güz, Sayı:5, s.113-154.

Erkman-Akerson F. 2005, Göstergibilime Giriş, *MULTILINGUAL, Çemberlitaş-İstanbul*, 262 s.

Hacılı A. 2010, Kamal Abdulla: Seçimin morfolojiyası, Bakı-Mütərcim, 131 s.

Hüseynzadə Ç. M. 2010, Kamal Abdulla və qardaş Türkiyə. *Tədqiqlər*, 2, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, s. 120-127.

Jackendoff R. 1984, Sense and reference in a psychologically based semantics.//Talking minds. Cambridge (Mass.), s. 49-72.

Гуреев В. А. 2005, Проблема субъективности в когнитивной лингвистике.–Известия РАН. Серия литературы и языка, Т. 64, No 1, s. 3-9.

Лотман Ю. 1998, Выход из лабиринта. Эко У. Имя розы. Москва, с. 650-669.

Маслова Е. С. 2004, Динамика типологических распределений и стабильность языковых типов. –Вопросы языкознания, No 5, s. 3-16.

Мурясов Р. З., Самигуллина А. С., Федорова А. Л. 2004, Опыт анализа оценочного высказывания. –Вопросы языкознания, No 5, s. 68-78.

Musaoğlu M. M. 2002, Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemer, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 320 s.

Musaoğlu M. M., Hasanova V. Ç. 2006, Türkçede Deyimler. TÜRKSOY, Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi, Nisan 19, s. 46-53.

Musaoğlu M. M. 2009, Türk Lehçelerinin Bilgisayar Ortamında Aktarımı Mümkün mü? TÜRKSOY, Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi, Şubat 29, 14-19.

Musaoğlu M. M. 2010, Kemal Abdullanın Eserleri Türkiye Türkçesinde, Kültür Ajans Yayınları, Ankara, 207 s.

Musayev M. M. 2011, Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi, Dərs vəsaiti, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 401 s.

Поповская (Лисоченко) Л. В. 2006, Лингвистический анализ художественного текста в вузе, Высшее образование, Ростов-на-Дону, Феникс, 510 с.

Propp V. 1946, Masalın Biçimbilimi, Fransızcadan Türkçeye çevirenler Mehmet Rifat-Sema Rifat, İstanbul, 143 s.

Ревзина О. Г. 1998, Методы анализа художественного текста// Структура и семантика художественного текста. Москва, с. 301-316.

Səlcuq E 2005, Kədərin sirri. Kamal Abdullanın bədii yaradıcılığının özəllikləri, (ədəbi-bədii esse), “XXI”- YNE, Bakı, 285 s.

Стариченок В. Д. 2008, Большой лингвистический словарь. Ростов-на-Дону, Феникс, 811 с.

Степанов Ю. С. 2001, В мире семиотики. –Семиотика: Антология. Москва, с. 5-42.

<http://slovar.lib.ru/dictionary/text>

10.01.2011

<http://cc.bingj.com/cache.aspx>

02.01.2010

<http://ru.wikipedia.org/wiki>

02.01.2011

Mehrəliyev Elçin Eldar oğlu
Bakı Slavyan Universiteti

YENİ DÖVR ÇEX ƏDƏBİYYATINDA “QARAÇI” MÖVZUSU

Şərq mövzusu Yeni dövr çex ədəbiyyatında özünə mühüm yer tutur. Bu dövrün nümayəndələri arasında çex romantizminin görkəmli nümayəndəsi **Karel Hinek Maxanın** (1810-1836) yaradıcılığı özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu hər şeydən əvvəl yazıcının Şərq mövzusuna müraciətinin səbəbləri ilə bağlıdır.

Çex ədəbiyyatında Şərq mövzusu daha çox romantizmdə intişar tapmışdır. Məlumdur ki, romantizm həm çex, həm də Şərq xalqları ədəbiyyatında XIX əsrdə yaranmış və təbii ki, hər bir ədəbiyyatda özünəməxsus şəkildə təzahür etmişdir. K.H.Maxanın istər həyatına, istərsə də yaradıcılığına böyük ingilis şairi Corc Qordon Noel Bayronun təsiri olduqca güclüdür. Belə ki, K.H.Maxa məhz onun təsiri nəticəsində inqilabi romantizmin nümayəndəsi olmuş və həyatını xalqının azadlıq mübarizəsinə həsr etmişdir. Bu səbəbdən onların yaradıcılığında oxşar məqamlara tez-tez rast gəlinir. Hətta onların taleyi də oxşar olmuşdur, belə ki, C.Bayron 36, K.H.Maxa isə cəmi 26 il ömür sürmüşlər.

Bu paralellər onların yaradıcılığının Şərqlə bağlı olmasında da özünü büruzə verir. Hakimiyyət dairələri tərəfindən daim təqiblərə məruz qalan və irticanın güclənməsindən əndişələnərək Şərq mövzusuna üz tutan Bayron kimi, Maxa da Avstriya-Macaristan imperiyasının caynağında boğulan çex xalqının dərdlərini açıq şəkildə izhar edə bilməzdi, hər şeydən əvvəl almanların hakim olduğu senzura buna imkan verməzdi.

C.Bayronun vətənpərvər və üsyankar şeirləri ruhən K.H.Maxaya yaxın idi. Çex yazıcısının bu mənəvi ehtiyacı eyni zamanda xalqının düşdüyü ağır vəziyyətdən irəli gəlirdi. K.H.Maxa özünün sələflərindən fərqli olaraq, xalqını boş xülyalarla ovutmaq istəməmiş, əksinə onun düşdüyü ağır durumu bütün çılpəqlığı ilə göstərməyə çalışmışdır. Bir çox çex yazıcıları, o cümlədən, Yozef Junqman belə hesab edirdilər ki, “Bayronun əsərləri insanın başına salınmış qara pərdə kimi həqiqətləri ondan uzaqlaşdıran əyləncəli uydurmadan ibarətdir”, K.H.Maxa isə C.Bayron yaradıcılığını “baş tutmayan məqsədlərin həyata keçməsinə yönəlmiş acı istəklər” adlandırmışdır” [1, 379].

C.Bayronun “Şərq poemaları” ilə yaxından tanış olan K.H.Maxa da senzuranın diqqətini yayındırmaq məqsədi ilə Şərq mövzusuna müraciət etmək zorunda qalır. Belə ki, o özünün şah əsəri olan “May” poemasını yazarkən hiss edir ki, bu poemanı üsyankar motivlərinə görə çap etdirmək ona müyəssər olmayacaq. Məhz o zaman yazıçı Şərq mövzusunda əsər yazmağı qərara alır. Lakin yazıcının məhz qaraçı mövzusuna müraciət etməsinin öz tarixçəsi var.

1831-ci ildə Çexiyada Puşkinin “Qaraçılar” poemasının nəsr şəkilində tərcüməsi işıq üzü görür. Çox güman K.H.Maxa bu əsərlə tanış idi. 4 il sonra Şərq mövzusuna müraciət edərkən o hələ də hafizəsində təzə olan Puşkinin “Qaraçılar” poemasını xatırlayır. Poema çex dilinə nəsr şəklində tərcümə olunduğundan K.H.Maxa da eyniadlı roman yazmaq qərarına gəlir. 1835-ci ilin sonunda o, “Qaraçılar” əsərini tamamlayır və növbəti ilin yanvar ayında onu çapa təqdim edir. Lakin senzura əsərdə olan yüksək azadlıq meyllərinə görə poemanın çapına qadağa qoyur. Əlacsız qalan yazıçı yenidən “May” poeması üzərində işini davam etdirir

Bu əsərlər arasında ədəbi paralellər apardıqda təbiidir ki, müəyyən oxşar məqamlara da rast gəlinir. Məsələn, qaraçıların azad köçəri həyatının ideallaşdırılması, onların şərqilərə məxsus adət-ənənələrinin təsviri məhz bu qəbildəndir. Lakin çex yazıçısı bu əsərdə özünün azadlıq və vətənpərvərlik ideyalarından çıxış edərək dünya ədəbiyyatında çox populyar olan köhnə mövzuya yeni bir məna yükü gətirdi: vətəninə məhrum olan evsiz-eşiksiz qaraçının kədərində yadellilərin boyunduruğunda əzilərək vətənsiz, evsiz-eşiksiz qalan, lakin daim azadlığa can atan çex xalqının sonsuz dərini, böyük milli faciəsini təcəssüm etdirdi. Ümumiyyətlə, vətənə qovuşmaq K.H.Maxanın əsərlərində azadlıq rəmzi kimi təqdim edilir. Əsərin baş qəhrəmanı olan gənc qaraçının “Mənim nə evim var, nə də vətənim” sözləri dilindən düşmür [1, 167].

“May” poemasında olduğu kimi, burada da vətənsiz insanın faciəsi ön plana çəkilir. Daim ev, vətən axtarışında olan qaraçılar diyarbədiyar düşüklərindən dərin kədər hissi keçirirlər. Əsər hardansa Krkonoş meşəsinin cəngəlliklərindən axıb gələn qaraçı nəğməsi ilə başlanır:

Bublá potok stříbrnými hlasy,
Potok, co luh květný obepíná
Jak by dávné vypravoval časy,
Přejdu-slyším-mně nic nevzpomíná.
salmır.

Gümüşü rəngli çaylar elə hey qıjıldayır,
Çiçəkli çəmənləri sanki qoynuna alır.
Uzaq keçmişdən təzə bir söhbət açır
Keçirəm qulaq asım, ancaq məni yada

Rozplašen můj národ, bratr bratřím
tanımır

Xalqım qorxu içindədir, qardaş qardaşı

Neznámý, plačem cestu krátím,
qısaldır

Yolboyu tökdüyüm yaşlar mənzilimi

Dvkrát nic, vše jednou jenom spatřím,
Věčně dále,- nikdy se nevrátím.
qayıtmayır.

Harasa uzaqlara gözlərim daim baxır,
Ayaqlarımsa heç zaman geriye

[1, 157-158]

Bu qəmli qaraçı nəğməsi meyxanada şərab içən keçmiş hərbi qulluqçu yəhudi Bartanı bərk təsirləndirir. Çex yazıçısı heç də təsadüfən yəhudi obrazına müraciət etməmişdir. Məsələn burasındadır ki, əsrlər boyu vətəninə didərgin düşmüş digər Şərq xalqı olan yəhudilərə, onların timsalında isə Bartoya özündə

vətən həsrətini ehtiva edən qaraçı nəğməsi ruhən yaxın idi. İ.S.Braginski, haqlı olaraq, qeyd edir ki, “poeziya xalq həyatının rəngidir. Məhz poeziyada xalqın xarakteri, özünəməxsusluğu tam şəkildə təzahür edir” [2, 9].

Əsərdə başverən hadisələr gününü meyخانada keçirən, müştərilərə uydurma əhvalatlar danışmaqdan yorulmayan keçmiş əsgər yəhudi Barta Flokonun dilindən söylənilir. Ailəsini, evini, vətənini axtara-axtara gənc qaraçı nəhayət Kokorjinə gəlir. Burada o, yəhudi Bartadan eşidir ki, atası anasını, onunla birlikdə başqa qadınları məhv etmişdir. Doğrudur, o, oğlu üçün gözəl bir qəsr də miras qoyub getmişdir. Lakin bu acı xəbər gənc qaraçıya o qədər təsir edir ki, o, atasından qalan mirasdan imtina edir və yenidən naməlum istiqamətdə yoluna davam edir.

İtaliyadan Kokorjinə qədər vətən axtarışında olan gənc qaraçı təsadüfən Leyo adlı bir qızla tanış olur. Onların arasında dərin məhəbbət yaranır. Didərgin həyatı keçirən qaraçı elə zənn edir ki, indi onun nəhayət həm evi, həm də vətəni olacaq. Sevgilisi Leyonun onların evində qalmaq təklifini böyük sevinclə qəbul edən gənc qaraçı deyir: “Bəli, mən sizinlə qalırım, bura mənim evim, vətənim olacaq” [1, 189]. Lakin sonradan sevgilisi Leyonun ona xəyanət etdiyini görəncə gənc qaraçının ümidləri puça çıxır və tezliklə yenicə tapdığı yuvasını itirərək yenidən vətən axtarışını davam etdirməli olur. Nə evi, nə də vətəni olan qaraçılar əsər boyu nisgillərini belə bəyan edirlər: “Nədən həтта hər bir heyvanın öz yuvası olduğu halda, biz qaraçılar yurdsuz-yuvasız qalmışıq. Bu gün burdayıq, sabah başqa bir yerdə, beləcə elə hey yol gedirik” [1, 169]. Əsərdə gənc qaraçının yol yoldaşı kimi yaşlı qaraçı, həmçinin evindən qovulan, uşaqlarından ayrı salınan dəli görkəmli qaraçı qızı Angelinadan da bəhs olunur. Əsərin leytmotivini müəllif bu sözlərlə ifadə edir:

Proč jsi tak smutný, kmene múj, Nədən belə kədərlisən, ey mənim nəslim,
Ty kmene múj – rode cikanu? Ey mənim nəslim - qaraçılar nəsl?

[1, 93]

Göründüyü kimi, “konkret ədəbi material əsasında heç bir etnik fərq qoyulmadan bütün bəşəriyyətin ümumi tarixi qanunauyğunluqlarını müəyyən etmək olar” [2, 258].

“Qaraçılar” romanında K.H.Maxa həmçinin qaraçıların çox sevdiyi “Nağı-İday” nəğməsindən bəhs edərək yazır ki, Nağı-İday adlı hökmdar qalaların bir-bir düşmən əlinə keçdiyini görüb qaraçılara müraciət edir: Əgər siz məni və mənim qalamı qoruya bilsəniz, onda bu qala, üstəlik geniş çöllər sizin məskəniniz olar, nəhayət siz də özünüə vətən taparsınız. Bunu eşidən qaraçılara elə bir ruh gəlir ki, onlar düşməni qovub qaladan çıxarırlar. Sonra geriye çəkilməkdə olan düşmənin dalınca gülərək qışqırırlar: “Yaxşı ki, mühasirə uzun sürmədi, yoxsa az qala bizim azuqəmiz və silahımız tükənəcəkdə” [1, 168]. Bundan xəbər tutan düşmənlər geri qayıdır və qaraçıları qanına qəltan edərək qalanı ələ keçirirlər və bununla da qaraçıların son ümidi puça çıxır. Yazıçı etiraf edir ki, nisgillə dolu bu nəğməni hər bir qaraçı eşitəcək göz yaşlarını saxlaya bilmir.

Çex ədəbiyyatında “Qaraçı” mövzusunda müraciət etmiş yazıçılar arasında **Frantişek Ladislav Çelakovskinin** (1793-1852) yaradıcılığı özünəməxsusluğu ilə seçilir. XIX əsrin I yarısında yaşamış F.L.Çelakovskinin yaradıcılığına, şübhəsiz, bu dövrdə çex ədəbiyyatında tatar mövzusunun təşəkkül tapması və bununla bağlı çex xalqının milli-azadlıq hərəkatının vüsət alması öz müsbət təsirini göstərmişdir.

F.L.Çelakovskinin “Qaraçı” mövzusunda yazdığı ən mühüm şeir “Qaraçı tü-təyi” adlanır [3, 53]. Özündə yüksək vətənpərvərlik ideyası əxz edən bu məzəli nəğmə 1848-ci il inqilabı zamanı siyasi vərəqə kimi xalq arasında geniş yayılmışdı. Buna səbəb həmin şeirdə əcnəbilərin Çexiyadan çıxarılmasına çağırış idi [4, 70].

Qaraçı mövzusunda çex ədəbiyyatının digər nümayəndələri də müraciət etmişlər. Onların arasında XX əsr çex dramaturqu, “Qaraçılar” əsərinin müəllifi **Yan Çepi** (1902-1974) göstərmək olar. 1948-ci ildə Çexoslovakiyada kommunist rejimi bərqərar olduqdan sonra bir çox çex yazıçıları kimi Y.Çep də mühacirətə getməli olur. Burada o, bədii ədəbiyyatla demək olar ki, məşğul olmur. Yalnız 1953-cü ildə Münhendə 3 hekayədən ibarət “Qaraçılar” adlı kiçik bir kitab çap etdirir. Bu hekayələrin birində vətəninədən ayrı düşən Y.Çep öz məşəqqətli həyatını ömrü boyu diyarbadıyar gəzən qaraçılarla müqayisə edir [5, 604].

Qaraçı obrazı nəinki çex yazıçılarının yaradıcılığında, eləcə də qaraçıların özlərinə məxsus lirik parçalarda öz əksini tapır. Əgər əvvəllər Şərqi Avropada, xüsusən, Çexiyada uzun müddət hökm sürən sovet rejimləri zamanı qaraçıların bəstələdiyi küçə nəğmələri özündə sosial tənqidi ehtiva edirdisə, indi bu nəğmələr açıq-aydın mübarizə hayqırtılarına çevrilmiş, insanların bunu dərk etməsi üçün ətraf aləmə ünvanlanmışdır:

Biz yolumuza başladıq,
biz xalqlar arasında öz yerimizi axtarıq,
biz elə bir yer axtarıq ki,
orada ləyaqət və həqiqət tapa bilək

Maraqlıdır ki, qaraçı obrazı digər Avropa xalqları ədəbiyyatında mənfi çalarda təqdim olunduğu halda (məsələn, rumın ədəbiyyatında “tənbəl və tufeyli insan”, bolqar və slovak ədəbiyyatlarında “yalançı”, “kələkbaz”; yunan ədəbiyyatında “miskin”, “simic” [6, 217-218], çex ədəbiyyatında bu obraza tamamilə müsbət prizmadan yanaşılmışdır.

Göründüyü kimi, “qaraçı” mövzusu çex ədəbiyyatında ən geniş yayılmış mövzulardan biridir. A.S.Buşminə görə, “Oxşar mövzular, obrazların yaxınlığı, psixoloji səsleşmə subyektiv məfhumlar olduğu və təxəyyül üçün geniş imkanlar yaratdığı üçün bədii əsərlərdə onlardan tez-tez istifadə olunur” [7, 126].

SUMMARY

The article is devoted to “Gypsy” topic, which is one main topics in the Czech literature. The author analyses literary works of the Czech writers devoted to the given topic.

ƏDƏBİYYAT

1. Mácha K.H. Prozy, zápisníky, deníky. Dílo 11. Praha, 1986
2. Брагинский И. С. Проблемы востоковедения. М., 1974
3. Tisíc let české poezie. Česká poezie XIX. století. Svazek, II.Praha, 1974
4. Кузнецова Р.Р. История чешской литературы. М., 1987
5. Lehar J. aj. Česká literatura od počatku k dnešku. Praha, 1998
6. Lequa J.-P. Qaraçılar Avropada. Avropa Şurasının Nəşriyyatı: 2007
7. Бушмин А. С. Преемственность в развитии литературы. Л., 1975

Məhərrəmli Baba Balaca oğlu
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

TÜRK DİLLƏRİNDƏ FUZİALLAŞMIŞ KÖK MORFEMLƏR

Fuziya latın mənşəli *fusio* “ərinti” sözündəndir. Dilçilikdə bu söz daha çox köklə şəkilçinin birləşmə üsulu kimi xarakterizə olunur. Fuziya kök morfemlə şəkliçi morfemin morfoloji cəhətdən elə birləşməsidir ki, sonradan əmələ gələn morfoloji strukturda onların sərhədləri itir, əslində, düzəltmə quruluşa malik olan söz sadə sözə çevrilir. Dilçilikdə fuziya hadisəsi daha çox hind - Avropa dillərinə aid edilir. Bu da həmin dillərin daha çox flektiv təbiəti ilə bağlıdır.

Ancaq nəzərə alaq ki, dillərin tipoloji cəhətdən iltisəqi, amorf, aqqlütinativ dillərə bölünməsi nisbi məsələdir. Çünki iltisəqi quruluşlu türk dillərinin özündə həm amorf, həm də flektiv dil xüsusiyyətlərinin izləri mövcuddur. Türk söz köklərində amorfluğun və flektivliyin relikti qorunmuşdur. Bu morfoloji əlamətlər isə kök - protodilin izləridir. Yəni türk dillərinin morfoloji strukturunun formalaşmasında aqqlütinasiya (iltisəqilik) prosesinin yaranması sonrakı mərhələdir.

Məlumdur ki, hal - hazırda türk dilləri aqqlütinativ quruluşa malikdir. Aqqlütinativ quruluşun yaranmasına bir çox amillər təsir etmişdir. Tədqiqatlar göstərir ki, tarixən xüsusilə ahəng qanununun aqqlütinasiya prosesinə mühüm təsiri olmuşdur. Eyni zamanda aqqlütinasiyanın da söz köklərinin morfonoloji inkişafında, dəyişmələrində təkanverici rolu olmuşdur.

Fuzial köklərin yaranması türk söz kökünün inkişafının labüd nəticəsidir. Çünki iltisacı quruluşun təkamülü fuzial köklərin yaranmasını zəruriləşdirmişdir. Nəzərə alaq ki, flektivlik morfoloji inkişafın ən son mərhələsidir.

Dünyanın müxtəlif dil qruplarında kök sözlərdə müşahidə olunan fonetik, leksik, morfoloji paralelliklər bir daha kök dilin bir olduğunu isbat edir. Hətta qədim ölü dillərlə türk dilləri arasındakı kifayət qədər oxşarlıqların mövcudluğu türk dillərinin iltisacı quruluşu ilə bilavasitə bağlıdır. Çünki iltisacı quruluş qədim dilin kök xüsusiyyətlərini morfoloji sabitlik səbəbindən məhz türk dillərində daha çox mühafizə edə bilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində F. Cəlilov, B. Əhmədov, Y. Məmmədov, B. Xəlilovun araşdırmalarında fuziallaşma problemi şərh olunmuşdur. İlk növbədə, etimoloji araşdırmaların nəticələri şərh olunarkən fuzial köklərdən bəhs edilmişdir.

B. Əhmədov bu prosesi dialekt faktları əsasında birqat və ikiqat morfonoloji sadələşmə formasında səciyyələndirmişdir [6]. Bəzən bu hadisə “birikmə” də adlandırılır. B. Xəlilov haqlı olaraq dünya dillərində ölü köklərin türk dillərində daha çox uzunömürlük qazanmasını türk morfolojiyasının uzun müddət dəyişməməsi ilə əlaqləndirir [7, s.8].

Dünya dillərində kök morfemlər qədim dilin ünsürü kimi maraqlı dil xüsusiyyətlərini qoruyaraq minilliklərin izlərini mühafizə edir. Anoloji dil faktları fonetik, leksik, morfoloji səviyyələrdə müşahidə olunur.

Tarixən kök sözlərin morfoloji inkişafında bir neçə istiqamət olmuşdur: fuziallaşma, şəkilçiləşmə, kontaminasiya və s. Kök sözlərin inkişafında kontaminasiya hadisəsi də mühüm rol oynamışdır. S.S. Mayzel semit dillərində kök sözlərin struktur inkişafını analiz edərkən bu məsələyə xüsusi önəm vermişdir [18].

Türkologiyada A.T. Kaydarov, A. Kononov, B. Yunusəliyev, N. A. Baskakov, J. Mankeyeva, A. Zayonçkovskinin tədqiqatlarında söz köklərində kök + şəkilçi “daşlaşması” probleminə toxunulmuşdur.

Hind - Avropa, semit dillərindəki ablaut, fleksiya, fuziallaşma həmin dillərdə daha çox struktur dəyişmələrə yol açmış, söz kökü ilə şəkilçi sərhədi həmin dillərdə qarışmışdır. Ancaq türk dillərinin iltisacılığı kök sözlərin qədim formalarının daha çox mühafizə olunmasına şərait yaratmışdır. Yəni türk söz kökü öz mühafizəkarlığı ilə hind - Avropa söz köklərindən fərqlənmişdir.

Məhz qədim şumer, etrusk, akkad, kelt, maya, assur, qott, xett və digər dillərlə türk söz köklərinin qarşılaşdırılması, müqayisəsi zamanı ortaya çıxan anoloji faktların da əsas səbəbi türk söz kökünün iltisacı mahiyyəti ilə bağlıdır. Yəni iltisacı mexanizm qədim söz kökünün sabitliyini qorumağa nail olmuşdur. Türk dillərində fuzial köklərin yaranması bu dillərdə fleksiya, ablaut kimi səciyyəvi olmayan moronofoloji proseslərin mövcudluğu ilə bilavasitə

əlaqədardır. Ancaq türk dillərinin iltisacı təbiəti ilə bağlı olmayan bu morfonoloji proseslər kök dilin izləridir.

Qədim türk söz kökünün inkişafı nəticəsində çağdaş türk dillərində çoxlu fuziallaşmış törəmə sözlər (derivatlar) yaranmışdır. Derivasiya prosesi türk kök morfevlərinin inkişafının əsas tendensiyalarından biri olmuşdur. Yəni müasir türk dillərində quruluşca sadə olan söz köklərinin bir qismi tarixi - etimoloji baxımdan törəmə sözlərdir. Lakin kök + şəkilçi və ya kök + kök, kök + şəkilçi+şəkilçi şəklində formalaşmış sözlərdə tarixi inkişaf nəticəsində “birikmə”, “daşlaşma” həmin kökləri dəyişdirmişdir.

Kök sözlərin şəkilçiləşməyə doğru meyil etməsi qədim söz yaradıcılığının əsas istiqamətlərindən biri olmuşdur. Şəkilçiləşmə prosesi də morfonoloji dəyişmələr səbəbindən söz strukturlarında müxtəlif dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Fuziya söz kökünün morfonoloji inkişafının nəticəsi olaraq reallaşmış dil prosesidir. Türk söz köklərində fuziallığın yaranması asemantikləşmə ilə də əlaqədardır. Asemantikləşmə prosesinin tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Çünki əski türk yazılı abidələrində bu hadisənin izlərini müşahidə etmək mümkündür. Fuzial köklərin yaranması türk dillərinin aqqlütinativ quruluşunun formalaşması ilə bilavasitə bağlıdır.

Tipoloji cəhətdən fərqli dillərdə söz köklərinin yaranmasında müxtəlif üsullar olmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, semit dillərində kök sözləri araşdıran S. S. Mayzel bu qənaətə gəlir ki, həmin dillərdə alloteza və metateza hadisələri söz kökünün təşəkkülündə ən məhsuldar üsullardandır [18, s.24].

Hind - Avropa və german dillərində kök morfevləri tədqiq edən E.A. Makayev isə yazır ki, əgər morfoloji proseslər nəticəsində yaranan fleksiyanın təsiriylə proto hind - Avropa dillərində yeni köklər təşəkkül tapmışdırsa, sonralar determinativləşmə proseslərinin nəticəsi olaraq hind – Avropa və german dillərində yeni kök morfevlər formalaşmışdır [13, s.164].

A. N. Kononvun qənaətinə görə, türk söz kökünün şəkildəyişməsi mexanizmi prosesi bəzi şəkilçi morfevlərin məhsuldarlığının itirilməsi, zəifləməsi və fonetik cəhətdən formalaşma ilə sıx bağlıdır [9 , s.120]. Onun fikrincə, türk dillərində söz kökünün formalaşması aqqlütinasiya yolu ilə baş verir, şəkilçi morfevlər isə əsasən iki yolla yaranır: fuzial ərimə, birləşmə və müstəqil sözün şəkilçiyə çevrilməsi ilə [10, s.17].

Bu mövzuya dilçilikdə ən çox toxunan müəlliflərdən də biri A. A. Reformatski idi. A. A. Reformatski aqqlütinasiya ilə fuziyanı sözün qrammatik quruluşunun formalaşmasında, morfoloji cəhətdən bütövləşməsində iki əsas tendensiya adlandırır [20 , s.52]. Ənənəvi olaraq dilçilikdə bu proses “daşlaşma” da adlandırılır. Eyni zamanda müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında həmin prosesə leksikləşmə, sıxılma da deyilir

Məhz aqqlütinativ quruluşun təkamülündən yaranan fuzial kök morfevlər türk dillərinin morfoloji inkişafının əsas göstəricilərindəndir. İltisacı quruluşlu

Altay dillərində, o cümlədən türk dillərində onlarla fuziallaşmış kök morfoler mövcuddur. Türk dillərinin qədim qaynaqlarının, dil və dialektlərinin müqayisəsində də belə dil faktlarının işlənməsini müşahidə etmiş oluruq.

Təbii ki, qədim söz formaları müxtəlif morfoloji dəyişikliyə uğramış, onların əksəriyyəti asemantikləşmiş və ya fuziallaşmışdır. F. Cəlilovun ehtimalına görə, pratürkdə iltisqiliyəqədərki monosillabik quruluşda vurğudan deyil, tonlardan danışmaq olar [2, s.260]. B. Xəlilov isə yazır ki, vurğu amorf – monosillabik - sinkretik quruluşa məxsus olan ən qədim qrammatik vasitələrdən biridir. Amorfluq – asemantikləşmə - omonimləşmə inkişaf xətti (qanunauyğunluğu) türk dillərinin morfoloji quruluşunda iltisqiliyi sabitləşdirmişdir. Beləliklə, türk dilləri öz inkişafını amorf quruluşdan başlamış, iltisqi quruluşda sona yetirmişdir [7, s.13].

Türkologiyada ilk dəfə söz kökləri ilə şəkilçilərin birikməsi probleminə A. Vamberi toxunmuşdur. Məhz A. Vamberi ilk dəfə türk dillərində işlənən *ayt*- “demək” felinin *ay*- kökündən yarandığını qeyd etmişdir. O, *ertə // irte* “səhər” sözünün **ir* kökündən təşəkkül tapdığını göstərir. Türkoloq *ir* kökünün çaqatay dilində mühafizə olunduğunu qeyd edir [24, s.5; s. 44]. *Ir // ar // ur* kökü bir çox türk dillərində fuziallaşmışdır. XI - XIV əsr türkmən abidələrində **ay*- “demək” feli *ayıt*- şəklində işlənmişdir. Türkmən dilində *aydiber* “danış” sözündə də [19 , s.58] **ay*- “söyləmək” kökü fuziallaşmışdır.

Azərbaycan dilində işlənən *arala*- fel kökünün törəmə olmasını lobnor dilindəki *ar*-“ayrılmaq, aralamaq” fel kökünün müstəqil morfoler kimi işlənməsi bir daha sübut edir [16 , s.86]. Qədim türk dillərində də *ar*- “ayrılmaq” kökü olmuşdur [3, s.50]. Deməli, dilimizdə işlənən *arala*- feli etimoloji baxımdan *ar + a + la* şəklində kök və şəkilçi fuziallaşmasına uğramışdır, **ar*- kök morfoler qədim türk söz kökü kimi məhz lobnor dilində öz müstəqilliyini mühafizə edə bilmişdir. Digər fakta baxaq: dilimizdə işlənən *ayır*- felinin kök morfoler **ay*- “ayırmaq” çağdaş uyğur dialektlərində müstəqil morfoler kimi işlənməkdədir [26, s.10]. Qədim türk yazılarında *sa* – kök morfoler “saymaq” anlamında olmuşdur: *er qonuğ sadi* “kişi qoyunları saydı” [3, s.478]. Bu kök morfolerin derivatları olan *saq*- (“fikirləşmək, hesab etmək”), *saqın* (“düşünmək”) sözləri [3, s. 486] qədim abidələrdə müşahidə olunur. Deməli, *q, in* komponentləri bu köklərdə şəkilçi funksiyasındadır.

Xakas dialektlərində olan *saqış* “ağıl”, *saqaj* “yaddaş” [5, s.144] derivatları sübut edir ki, həmin kök morfoler yeni törəmə köklərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Deməli, qədim türk söz kökləri müxtəlif türk dillərində və dialektlərində, şivələrində fərqli sözlərdə asemantikləşmiş, fuziyayaya məruz qalmışdır. Qədim türk dillərində *ar*- “yorulmaq” kök morfoler işlənmişdi: *er ardi* “kişi yoruldu” [4, s. 50]. Həmin **ar*- “yorulmaq” kök morfoler Altay dilinin kumandı - kiji dialektindəki *arqın* “yorulmaq” [1, s.202] kökündə daşlaşmışdır.

Fuziallaşma prosesinin əsas səbəblərindən biri fonomorfoloji dəyişmələrdir.

Azərbaycan dilindəki *qarış-* felinin *qar-* kökü ilə *-ış* növ şəkilçisinin fuziallaşması nəticəsində yaranmasını digər türk dillərindəki faktlar təsdiq edir. Belə ki, türkmən dilində *qaar-* “qarışmaq” anlamındadır. Həmin söz türkmən dilində XI - XIV əsrlərdə *kar-* formasında işlənmişdir: *bir nen birqə karıldı* “bir şey digərinə qarışdı” [19, s.113].

Deməli, bir türk dilində fuziallaşan kök digər türk dilində kök morfemini mühafizə edə bilmişdir. Çox ehtimal ki, bu fel kökünün etimoloji əsasında qədim nostratik kök morfem olan **ka* “əl” kökü dayanır. Müqayisə edək: **ka* “əl”- (*k* // *q* refleksi) *qaşı-*, *qaz-*, *qar-* *qarış*. Deməli, bütün bu fel kökləri **ka* “əl” kök morfemindən yaranmışdır. Həmin fellərdə isim kökü daşlaşmışdır. Əslində, *kol* // *qol* sözünün kökü də **ka* “əl” morfemi ilə bağlıdır, *l* elementi sonradan artırılmadır.

Statistik araşdırmalar sübut edir ki, türk dillərində ən çox fuziallaşan kök morfemlər etimoloji baxımdan monosillabik V (sait) və CV (samit + sait) quruluşlu köklərdir. Kök morfemlərin şəkilçiləşməyə doğru inkişafında yaranan fuziallaşma prosesi dilin daxili quruluşu ilə bağlıdır.

Qədim türk sözünün morfonoloji inkişafında əsas istiqamətlərdən biri də sinkretik köklərin yaranması olmuşdur. Türk dillərində fuziallaşan kök morfemlərin bir qismi sinkretik köklərdir. Məlumdur ki, pratürkdə sinkretizmlik səciyyəvi morfoloji xüsusiyyətlərdən biri idi. Məsələn, qədim dövrdə **yaq* “tərəf”- *yaq* “yaxınlaşmaq” sinkretik kök morfemi olmuşdur [3, s.237]. Bu kök morfem dilimizdəki *yaxın* sözündə (*yaq* + *ın*) daşlaşmışdır.

Bu cür morfoloji inkişaf ad - fel omonimliyinin yaranması ilə yanaşı, cüzi fonetik fərqlə yaranan sinkretik köklərin də formalaşmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, qazax dilindəki *tok* “tox”- *toy-* “doymaq” sözləri **to-* morfemindən təşəkkül tapmışdır. A.T. Kaydarov bu cür köklərin yaranmasını **gizli sinkretizm** adlandırır [8, s.159]. Azərbaycan dilində isə cingiltiləşmə hadisəsi *doy-* və *tox* sözlərinin diferensiaslaşmasına səbəb olmuşdur. Yəni eyni kök morfemdən ad - fel omonimliyini əks etdirən törəmə köklər formalaşmışdır.

Orxon - Yenisey yazılarında *ula-* “birləşmək, bağlamaq” anlamındadır [22, 438]. Deməli, müasir Türkiyə türkcəsindəki *ulaş-* “çatmaq” felində *ş* affiks xarakterlidir. Həmin felin də kökü, çox güman ki, pratürkdə çoxfunksiyalı **u-* kök morfemidir.

Əslində, bizlərin bu gün quruluşca sadə hesab etdiyimiz çoxlu söz kökləri var ki, onlar etimoloji cəhətdən düzəlmədir. Belə faktlardan birinə nəzər salaq: Azərbaycan dilində sadə hesab etdiyimiz *tap-* feli ən qədim türk dillərindən biri olan və əski türk dil elementlərini daha çox mühafizə edən sarı uyğur dilində *ta-* formasındadır [17, s.109].

Qədim türk dillərində *yor-* “hərəkət etmək” fel kökü işlənmişdir [3, s.274], *yeri-* // *yürü-* felinin kökü **yü-* variantında çağdaş uyğur dialektlərində mühafizə edilmişdir [26, s.85]. Türkoloji ədəbiyyatlarda *kor-*, *gör-*, *göz* sözlərinin eyni kökdən təşəkkül tapdığı haqqında fikirlər vardır. Çox ehtimal ki, həmin sözlər uyğur dialektlərində qorunan **kö-* (CV formalı) “görmək” kök morfemindən yaranmışdır. Yəni *gör* felinin praforması *kö-* uyğur dialektlərində qalmışdır [26, s. 94]. Həmin prosesdə *k* // *g* refleksini nəzərə almaq lazımdır.

Deməli, vaxtilə *-r*, *-z* həmin söz köklərində şəkilçi vəzifəsində olsa da, sonradan kök + şəkilçi fuziallaşması baş vermişdir. Göründüyü kimi, müxtəlif türk dialektləri qədim dil əlamətlərini, kök dilin xüsusiyyətlərini ədəbi dillərdən daha çox qoruya bilmişdir.

Türk dillərində *yeri-* // *yürü-* sözününün derivasiyaya uğramasını uyğur dialektlərində işlənən *yü-* “hərəkət etmək” feli [26, s.85] sübut edir. Çünki kök morfemlərin morfoloji təkamülünün istiqaməti CV şəkilli köklərdən CVC şəkilli köklərə doğru olmuşdur.

Qədim kök sözlərdən olan *kü-* “qorumaq, mühafizə etmək” kökü [3, s.322] hazırda dilimizdə işlənən *güd-*, *qoru-* fellərində, *k* // *g* // *q* refleksləri ilə müşahidə edilən morfonoloji proses nəticəsində fuziallaşmışdır. Yəni etimoloji baxımdan, bu kök feldə *-d*, *-r* elementləri şəkilçi morfemlərdir.

Tatar dilinin Orenburq şivələrində olan *ula-* // *uyla-* (“fikirləşmək”) sözündə qədim V (sait) quruluşlu **ö-* // *ü-* “düşünmək” fel kökü “daşlaşmışdır” [23, s.29]. Fikrimizcə, *öyrən-* felinin kökündə də V (sait) formalı proto **ö-* // *ü-* “fikirləşmək” sözü fuziyaya məruz qalmışdır. Qədim türk dialektlərində işlənən *u-* “bacarmaq”, *u-* “yuxu”, *u-* “böyütmək” [4, s.133] fel kökləri çağdaş türk dillərindəki derivasiyaya məruz qalmış köklərdə fuziallaşmışdır. Türk dillərində tarixən fuziallaşma prosesi bir neçə istiqamətdə getmişdir: köklə şəkilçi arasında, şəkilçi ilə şəkilçi arasında və köklə kök arasında. Yəni bir çox şəkilçilərin özü etimoloji baxımdan iki şəkilçinin qovuşduğundan yaranmışdır.

Bəzi hallarda fuziallaşma prosesi Ural - Altay arealını əhatə edir. Məsələn, qədim türk yazılı abidələrində işlənən **u* “yuxu” morfemi türk dilləri ilə genetik qohumluğu olan Ural dillərində də fuziallaşmışdır: komi - permyak *un* “yuxu”, udmurt *um*, mordva *udoms*, mansı *uləm* “yuxu” sözlərində **u* “yuxu” kök morfeminin relikti qalmışdır [12, s.297]. Həmçinin sarı uyğur dilindəki *uzu-* “yatmaq” sözündə əski kök morfem izini saxlamışdır. Məlumdur ki, rus dilində işlənən *uyut* (“rahatlıq”) sözü də türk mənşəlidir.

**i-* // *ı-* “aparmaq, göndərmək” felinin kökü “Orxon - Yenisey” abidələrində işlənən *id-* // *ıd-* “göndərmək, aparmaq, yola salmaq” kökündə qalmışdır: *Tokuz oğuz bodun yerin, subın ıdıp Tabğaçğaru bardı* (“Bilgə Xaqan”): “Doqquz oğuz xalqı yerini, suyunu (vətəninini) buraxıb Tabğaç tərəf getdi” [22, s.106]. Həmin *id-* kökündən də abidələrin dilində işlənən *kıd-* “aparmaq, irəlilətmək, irəli aparmaq” sözü yaranmışdır: *ı* - > *id-* // *ıd-* > *kıd-*.

B. Yunusəliyev türk dillərində işlənən *doy-*, *toy-* “doymaq” fel kökünün **to-*+*d* şəklində formalaşdığını, Orxon abidələrində, qədim uyğur dilində *-d* elementinin şəkilçi funksiyasında olduğunu göstərir. Eyni zamanda *dol-* // *tol-* “dolmaq” felinin **to-* kökü ilə *l-* affiksinin birləşməsindən meydana çıxdığını qeyd edir [27, s. 44].

Türkoloqlar CVC (səmit+səit+səmit) quruluşlu kök morfemlərin əksəriyyətində sonuncu səmitin şəkilçi funksiyasında olduğunu dəfələrlə qeyd etmişlər [11, s. 77]. Yəni bu tipli köklərdə şəkilçi köklə elə birləşmişdir ki, onları ancaq etimoloji cəhətdən ayırd etmək mümkündür.

Əski türk qaynaqlarındakı faktlar fuzial köklərin kifayət qədər çox olduğunu göstərir. Həmin faktlar bir daha sübut edir ki, türk dillərində fuziallaşma prosesinin tarixi pratürk dövründən başlamışdır.

Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, fuziallaşma nəinki türk dillərində, eləcə də digər qeyri - türk dillərində yeni söz köklərinin yaranması, formalaşması üsullarından biri olmuşdur. Həmin proses söz kökləri üçün morfonoloji səciyyə daşmışdır.

SUMMARY

A number of ancient Turkic word roots have turned into fusia roots due to morphological development. That is root words have been influenced by asemantics. The research on these roots is very useful to study the history of these languages.

Key words: fusia, root, turkic, affix, word

ƏDƏBİYYAT

1. Баскаков Н.А. Северные диалекты Алтайского (ойротского) языка-Диалект кумандинцев (куманды - кижы). Москва, “Наука”, 1972, 279 с.
2. Сəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, “Maarif”, 1988, 286 s.
3. Древнетюркский словарь. Л., “Наука”, 1969, 676 с.
4. Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках. Фрунзе, Академия Наук Киргизской ССР, 1971, 196 с.
5. Диалекты хакасского языка. Очерки и материалы. Абакан, Хакасского Отделение Красноярского Книжного Издательства, 1973, 162 с.
6. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fono - semantik söz

- yaradıcılığı. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1994, 198 s.
7. Xəlilov V. Fellərin ilkin kökləri. Bakı, ADPU, 1998, 220 s.
 8. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма -Ата, 1986, 328 с.
 9. Кононов Н. О фузии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков. М., “Наука”, 1971, с. 108-138.
 10. Кононов А.Н. О природе тюркской агглютинации. Вопросы языкознания, № 4, М.: “Наука”, 1976, с. 3-18.
 11. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII - IX вв. Ленинград: “Наука”, 1980, 255 с.
 12. Лыткин В.И., Гуляев Е.С. Краткий этимологический словарь коми языка. Москва, “Наука”, 1970, 386 с.
 13. Макаев Э. Структура слова в индоевропейских и германских языках. М., “Наука”, 1970, 287 с.
 14. Манкеева Ж.А. Реконструкция первичных корней глагольных основ казахского языка. Алма-Ата, “Гылым”, 1991, 154 с.
 15. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. М. - Л. Изд - во Акад. Наук СССР, 1951, 451 с.
 16. Малов С. Е. Лобнорский язык. М., Фрунзе, Из.- во АН Киргизской ССР, 1956, 198 с.
 17. Малов С.Е. Язык жёлтых уйгуров. Словарь. Грамматика. Алма - Ата, Академии Наук Казахской ССР, 1957, 197 с.
 18. Майзель С.С. Пути развития корневого фонда семитских языков. Москва, “Наука”, 1983, 308 с.
 19. Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI - XIV вв. Ашхабад, “Ылым”, 1973, 234 с.
 20. Реформатский. А.А. Агглютинация и фузия как две тенденции грамматического строения слова (Реформатский А. А. Лингвистика и поэтика. М., 1987. - С. 52-76) // <http://www.durov.com/linguistics1/reformatskiy> – 87 с. Htm.
 21. Реформатский А.А. Введение в языковедение М.: “Аспект Пресс”, 1996, 536 с.
 22. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon - Yenisey abidələri. Bakı, “Yazıçı”, 1993, 400 s.
 23. Садыкова З.Р. Говоры Оренбургских татар. Казань: Татарское Книжное Издательство, 1985, 157 с.
 24. Vambéry H. (Armin). Etymologisches wörterbuch der turko - tatarischen sprachen. Ein Versuch. Leipzig: F.A. Brochhaus, 1878, 228 p .

25. Тенишев Э.Р. Язык жёлтых уйгуров. Алма - Ата, Издательство Академии Наук Казахской ССР Наука, 1957, 197 с.
26. Тенишев Э.Р. Уйгурский диалектный словарь. Москва, “Наука”, 1990, 200 с.
27. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология (Развитие корневых слов). Часть I, Фрунзе: Киргизское Государственное Учебно - Педагогического Издательство, 1959, 248 с.
28. Зайонцковский А. К вопросу о структуре корня в тюркских языках. Глагольные основы моносиллабические (односложные) типа С + Г (согласный + гласный) // Вопросы языкознания, 1961, М.: “Наука”, №2, с. 28-35.

Məhərrəmovə Afət Tapdıq qızı

Bakı Slavyan Universiteti

MÜASİR AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİNDƏ TELEVİZİYANIN ROLU

Əsası ulu öndərimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan təhsil islahatları bu gün respublikamızın hər yerində uğurlu nəticələrini verməkdədir. Təhsilin keyfiyyəti artır və bu sahəyə yeni baxışlar formalaşır. Təlim-tərbiyə prosesi təhsil alanların meyil və maraqları əsasında qurulduğu üçün onlarda müstəqil, demokratik fikirlərin formalaşdırır. Hal-hazırkı təhsil prosesində nəticəyönümlülük, tələbyönümlülük, şəxsiyyətyönümlülük kimi məsələlərə daha çox diqqət yetirilməsi önə çəkilir. Bu da təhsilin başlıca vəzifələrindən birini təşkil edir. Məhz bu baxımdan müəllimlərin üzərinə çox böyük məsuliyyət düşür. Buna görə də müəllimlər daim axtarışda olmalıdırlar.

Respublikanın prezidenti İlham Əliyev çıxışlarının birində qeyd etmişdi ki, insanın savadı, biliyi onun gələcək həyatını müəyyən edir, ölkənin hərtərəfli inkişafına xidmət edir və belələri ilə ölkənin intellektual potensialı da möhkəmlənir.

Təhsilin yüksəldilməsin prosesində texniki vasitələrin, xüsusilə televiziyanın əhəmiyyəti danılmazdır. Təsadüfi deyil ki, təhsildə aparılan islahatlar bu problemləri ön plana çəkir. Ancaq onu demək kifayətdir ki, mavi ekran maddi aləmi və həyatın gözəlliklərini şagirdlərə mənimsətməkdə əvəzsiz vasitədir. Şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasına təsir edən bu dəyərli məlumat mənbəyindən, texniki vasitələrin gücündən təəssüf ki, məktəblərimizdə hələ tam şəkildə istifadə edilmir.

Təlim prosesində texnoloji yanaşmalar 50-ci illərin ortaları 60-cı illərlə xarakterizə olunur. Texnoloji yanaşmaların nəzəri əsası proqramlaşdırılmış təlim ideyası, texnoloji əsasını isə audivizual vasitələr və məxsusi olaraq müəyyən təlim məqsədlərinin həyata keçirilməsi üçün hazırlanan əks-əlaqə qurğuları, təlimverici elektron maşınları, linqafon kabinetləri və s. təşkil edirdi [4].

Televiziya ilə göstərilən ədəbi proqramlar, ədəbiyyat üzrə materiallar şagirdlərin produktiv və reproduktiv təfəkkürünün inkişafını təmin edə bilər. Produktiv müstəqil yaradıcı təfəkkür subyekt üçün yeni problemin qoyuluşunu və həllini nəzərdə tutur. Burada problemin yeni olması deyil, onun həllində yeni yollarla icrası planlaşdırıla bilər. Reprodaktiv məntiq ya da alqoritm əsasında formalaşan təfəkkür subyektinin müzakirələrini sözlə ifadə etməkdən ibarətdir. Təfəkkürün bu növü yeni təlim materiallarını başa düşməyi təmin edir.

Təlim prosesini səciyyələndirən cəhətlərdən biri də modelləşdirməyə olan meyldir. Modelləşdirmə təlimi müəyyən qədər əyaniləşdirir. Belə ki, şagirdin şəxsi təcrübəsi ilə ona məlum olmayan materiallar arasındakı əlaqəsi üzə çıxarmağa şərait yaradır. Dəqiq desək, konkretliyə xidmət edir. əyani model təlim materiallarının əşyavi məzmunun o zaman düzgün və möhkəm mənimsətməyə gətirib çıxarır ki, onun tətbiqi sözlərlə geniş izah edilsin, nəticədə sözlə surət arasındakı əlaqələr möhkəmlənsin.

Ədəbiyyatın məktəb kursunun ənənəvi tədrisindəki xüsusiyyətləri sadalasaq belə bir faktla qarşılaşa bilərik: bilik çox, mənimsəmə isə azdır.

Ədəbiyyat dərslərinin ideya və prinsiplərini tədris prosesində ifadə etmək işində mavi ekranın iştirakı dövrümüzün baxımından çox böyük və səmərəli, praktik imkanlar yaradır. Mavi ekran ədəbiyyatın məktəb kursunun bütün siniflərdəki tədrisi prosesində müəllimin ən yaxın etibarlı köməkçisi ola bilər. Ancaq təəssüflə qeyd etməliyəm ki, respublikanın məktəbərində mavi ekran ədəbiyyat tədrisinin tutarlı komponentinə çevrilməmişdir. Həftəlik proqram materiallarına diqqət etsək görərik ki, ədəbiyyatdan materialların yarısı televiziya üzərində öz əksini tapır. Amma çox təəssüflə demək lazımdır ki, bu cür qiymətli materiallar fənn kabinetinə daxil edilmir.

Televiziya mütəxəsislərinin bir çoxu belə bir fikirlə razıdırlar ki, ədəbi əsərlərin ekrana çıxması ədəbiyyat tədrisində emosionallığı qüvvətləndirir, məktəblilərin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini sürətlə formalaşdırmağa qadir olur [5; 6; 7; 8]. Bununlada, mavi ekran adi ədəbiyyat kabinetində mümkün olmayan didaktik imkanlar yaratmalı, orta məktəbdə ədəbiyyat tədrisinin ağırlığının bir hissəsini “öz çiyinlərinə” götürməlidir.

Bütövlükdə götürdükdə ədəbi verilişlərin keyfiyyətinə görə hamısını məzəmmət etmək doğru olmazdı. Azərbaycan televiziyasının ədəbiyyatdan hazırladığı proqramların böyük əksəriyyəti qənaətbəxşdir. Bu da ədəbiyyat müəlliminin qarşısında yeni-yeni yaradıcılıq üföqləri açmalıdır.

Əgər ədəbiyyat müəllimi televiziya proqramları əsasında məktəblilərin idrak fəaliyyətini idarə edə bilirsə, belə verilişlərin faydalı iş əmsali tədqirəlayıqdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ənənəvi təlimdə proqram materiallarının çocu onların tədrisinə ayrılan saatlarla qənaətləndirici şəkildə öyrədilmir. Müəllim hər bir əsəri və yaxud da şagirdlərin maraqlı fikirlərini geniş təhlil etməyə vaxt ayıra bilmir. Məhz bu televiziya proqramları müəllimin yaxın köməkçisi ola bilər. Televiziya ilə ədəbi verilişlərin əhəmiyyəti və ümumi mənzərəsi burada göstərilənlərlə məhdudlaşır.

Ədəbiyyat müəlliminin əksəriyyəti belə bir fikirlə razıdırlar ki, mavi ekranda nümayiş olunan ədəbi əsərlər şagirdlərdə oxuya həssaslıq yaradır. Mənim sənətilmiş biliklərin müstəqil təhlilinə kömək edir, sözə və dilə marağı yüksəldir.

Televiziyanın potensial imkanları tükənməzdir. Orta ümumtəhsil məktəblərində onun iştirakı ilə aparılan ədəbiyyat məşğələlərinin sayı artırsa da hələlik biz bu tükənməz vəsaitdən lazımı fayda götürə bilmirik desək, səhv etmiş olarıq. Demək olar ki, müəllimlərimizin böyük qismi bu xəzinədən istifadə etməyi planlı və sistemli apara bilmir, fraqmentlərlə təşkil edilmiş söhbətlərdən uzağa gedə bilmirlər.

Azərbaycan söz ustalarının xüsusi pafoslu, ahəngli ifasında olan proqramlar şagirdlərdə ədəbiyyata olan marağı artırır. Məsələn, Nizaminin, Füzulinin, Nəsiminin şeir dünyası səhnə ustalarımızın ifalarında məktəblilərin ədəbiyyat aləminə qiyabi səyahət kimi təsir bağışlayır. Onların ifasında həm bədii zövq, həm emosionallıq, həm də bədii təhlil vardır. Bu cür şəraitdən istifadə etməmək müəllimlik sənətində təsadüfi yer tutmaqdan başqa bir şey olmamalıdır.

Şagirdlərə böyük estetik zövq verən, onların milli qürurunu artıran belə proqramları ədəbiyyatın tədqisindən ayırmaq olmaz. Bu proqramları əla ədəbiyyat dərsi hesab etmək olar. Nasir və şairlərimizin yubileyləri ilə əlaqədar təşkil olunmuş proqramları ən yaxşı ədəbiyyat dərsləri hesab etməyə mənəvi haqqımız var. Ancaq onuda qeyd edək ki, ədəbiyyat müəllimlərinin işə müdaxiləsi ilə bu proqramlar şagirdlərin bədii intellektual inkişafına meydan verir.

Məktəblərdə apardığımız eksperimentlərdə bir məsələ diqqətimi cəlb etdi. C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqqverdiyevin, C.Cabbarlının, S.Vurğunun əsərləri məktəblilər tərəfindən yüksək qarşılandı. Məsələn, C.Məmmədquluzadənin “Ölülər”, “Dəli yığıncağı”, “Poçt qutusu” əsərləri, Ə.Haqqverdiyevin “Diş ağrısı”, “Mirzə Səfər”, C.Cabbarlının “Od gəlini”, “Almaz”, “Oqtay Eloğlu”, S.Vurğunun “Vaqif”, “Aygün” əsərləri şagirdlər tərəfindən çox bəyənilmişdir.

Ümumiyyətlə, bu cür dərsləri təşkil etmək müəllimlərə bir qədər çətinlik törədə bilər, amma belə dərslər şagirdləri həm əyləndirir, həm də öyrədir. Məhz

televiziya proqramlarından ədəbiyyatın tədrisində istifadə etdikdə bədiiliklə elmilik, şəxsiyyətlə sənət arasındakı əlaqələr daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

V.V.Yeğorov qeyd edir ki, hər bir tədris proqramı sinifdə, ya da fakültativ məşğələdə istifadə edilməsindən asılı olmayaraq, həm öyrədir, həm də tərbiyə edir [9; s. 18-21].

“Dramaturgiya və teatr” proqramları ədəbiyyat müəllimlərinə imkan verir ki, məktəbdə ədəbiyyatın tədrisini şagirdlərin gündəlik tələbləri ilə əlaqələndirilsin, onların maraq və dünyagörüşlərini inkişaf etdirdirsin. Bu tipli proqramlar şagirdlərin dramaturgiyamız haqqında və dramaturqlarımızın şəxsiyyəti və yaradıcılıq laboratoriyaları haqqında təsəvvürlərini xeyli gücləndirir. Buna da televiziya şərait yarada bilər.

Ədəbi-bədii verilişlər C.Cabbarlının, S.Vurğunun, S.Rəhimovun iş üslubuna, yazıb-yaratmaq tərzinə məktəblilərin diqqətini cəlb etmək, proqrama daxil olan həmin yazıçı və şairlərimizin həyat və yaradıcılığını tədris edərkən ədəbiyyat müəllimlərinə böyük kömək olur.

Ədəbiyyat müəllimlərinin böyük qismi bu fikirdədilər ki, televiziya proqramları məktəbliləri bədii əsəri və onun sənətkarlıq xüsusiyyətlərini başa düşməyə kömək edir. Şagirdlərin müstəqil nəticə çıxartmağa hazır olmadıqları halda televiziya proqramları onlara xeyli kömək edir və bu tipli proqramlar problematikanı anlamağa şərait yaradır, həm düşündürür, həm də araşdırmağa sövq edir.

Keçən əsrin ikinci yarısında dövlət televiziyasında əks-səda doğuran bir proqram yayınlamışdı. Belə deyə bilərik ki, o zaman bu proqram özü-özünün təbliğatçısına çevrilmişdi. Mərhum aktyorumuz Həsən Turabovun klassik ədəbiyyatımızdan oxuduğu qəzəllər, qəsidələr, müxəmməs və müstəzadlar şagirdləri elə təsir altına almışdır ki, hər bir kitabxanalara axın etməyə başlamışdı. Hal-hazırkı vaxtda da bəzi televiziya kanalları Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Bəxtiyar Vahabzadə kimi görkəmli şairlərin şeirlərindən videoroliklər hazırlayıb yayımlayırlar. Bütün bunlar tədris proqramında olan şeirlərin yaddaşına həkk olunmasına səbəb olan müsbət hadisədir.

Ədəbiyyatşünaslıq üzrə mütəxəsislərimiz mavi ekran vasitəsilə ədəbiyyat dərslərinin iştirakçıları, bəzisi isə hətta aparıcıları olurlar. Belə uğur əldə edən ədəbiyyatşünaslarımızdan B.Nəbiyevin, X.Əlimirzəyevin, R.Hüseynovun, folklorşünas alim A.Nəbiyevin səlis və aydın çıxışlarını ədəbiyyat müəllimləri hər zaman minnətdarlıq hissi ilə qarşılayırlar. Onu da xüsusi qeyd edə bilərəm ki, yuxarıda adlarını qeyd etdiyim ədəbiyyatçılarımızda biz müəllimlərlə çiyin-çiyinə çalışırlar. ədəbiyyatın tədrisini günün tələbləri səviyyəsinə gətirilib çıxartmağa çalışmalıyıq.

Televiziyanı ədəbiyyat tədrisinin komponenti kimi qiymətləndirmək yalnız yuxarıda qeyd olunanlarla məhdudlaşmır. O dünya ədəbiyyatının klassiklərinin ən gözəl nümunələrini dərs otağına gətirir.

Eksperiment aparılan müddətdə şagirdlərin televiziyaadan məktəbdənkənar vaxtlarda istifadəsini idarə etmək, bu işi nəzərdə saxlamaq məqsədilə şagirdlərin fərdi planlı baxışlarını təşkil etməyə nail oldum. Belə bir nəticəyə gəldim ki, televiziya dünya ədəbiyyatının ən yaxşı ədəbi ənənələrini anlamağa, türk xalqları ədəbiyyatının görkəmli yazıçıları ilə qiyabi görüşərək tanış olmağa gətirib çıxarır. Televiziyanı bu cəhətdən dünyaya pəncərə adlandıranlar heç də səhv etməyiblər.

Televiziya informasiya mənbəyi, eləcə də ədəbiyyatın tədrisinin yeniliklərlə dolu prosesinin əsasıdır.

Bunun reallığına inanmaq üçün yenidən eksperiment zaman müşahidə etdiklərimi sadalayaraq məlumat vermək istəyirəm. İlk əvvəl onu qeyd edirəm ki, ötən illərlə indinin televiziyasını müqayisə edəndə bir qədər məyus oldum. Əvvəllər televiziya Dantenin, Şeksprin, Servantesin, Şillerin, Hemenqueyin, V.Skotun, Drayzerin, Hüqonun və başqalarının həyat və yaradıcılığı haqda proqramlar hazırlanırdı, əsərlərindən parçalar səhnələşdirilirdi. Ancaq bu günümüzdə televiziya bəzi əsərlərin kino versiyasını yayımlamaqla kifayətlənir. Bunun həm müsbət, həm də mənfi tərəfləri vardır. Müsbət ondan ibarətdir ki, yuxarıda adlarını qeyd etdiyim ədiblərin elə əsərləri vardır ki, ana dilimizə tərcümə olunmayıbdır. Kino versiyasını izləyərkən şagirdlər əsər haqqında məlumatlanırlar, mənfi tərəfi də ondan ibarətdir ki, əsərin ssenarisi hazırlananda bəzi dəyişikliklər edilir, orijinal versiyasından bir qədər fərqli olur. Bu da əsərin şagirdlərin yaddaşına seyr etdikləri formada həkk olunmağına gətirib çıxarır. Məktəblərdə apardığım eksperimentlərdə də bunun sahidi oldum. Şagirdləri dərs zamanı daha məlumat əldə etmək üçün internetə meylləndirmək daha da çox maraqlarına səbəb olur. Belə ki, Onlayn televiziyanın imkanlarından, Master pies və Google, YouTube kimi saytlara daxil olmaqla yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz yazıçıların əsərlərinə çəkilmiş filmləri orijinal halda izləyə bilirlər. Doğrudur, bəzən müəllimlər şagirdləri internetə alışdırmaqdan çəkinirlər. Ancaq bir məsələni unutmamalıyıq ki, dərs prosesində müasir tələblərlə ayaqlaşmağında bacarmalıyıq. Bu yolla həm dərs daha mükəmməl qavranılır, həm də ənənəvi üsullardan bir qədər uzaqlaşmış dərsə marağı artırmağa nail ola bilərik.

Yuxarıda Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin məktəbin ədəbiyyat kursuna bir komponent kimi daxil olmasından, onun ənənəvi məzmun və formasından danışdım. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materiallarını daha çox xalqımızın mədəniyyəti, məişəti və ənənələri ilə bağlamağı, bunlarla əlaqəli tədris etməyin bir sıra üstünlüklərini qeyd etdim. Həmin komponentlər mavi ekranın vasitəsilə tədris olunduqda müəllimin mövqeyi daha aydın görünər.

Ədəbi proqramlarımızda Qız Qalasının, Şirvanşahlar sarayının, Şəki Xan sarayının, Möminəxatun məqbərəsinin, klassik yazıçılarımızın portretlərinin, Nizami məqbərəsinin, M.P.Vaqifin, M.F.Axundovun, M.Ə.Sabirin, M.S.Ordubadinin, S.Vurğunun və başqalarının xatirə lövhələri, ev muzeyləri şagirdlərin mədəni irsimiz və müasirlərimiz haqqında təsəvvürlərini zənginləşdirir. Bu tipli proqramlarda ədəbiyyat, mədəniyyət, memarlıq, musiqi inteqrasiya edilir. Təcrübəli müəllimlər bundan məharətlə istifadə edir və metodik arsenallarını daha da zənginləşdirirlər.

Bir məsələni də qeyd edim ki, “teleməktəb” şagirdlərin nitqini səsləndirir, hətta onların ifasında bir qədər artistizm də vardır.

Nəticə olaraq onu qeyd edə bilərəm ki, onlarca faktın, sorğu materiallarının ixtisarı hesabına azdan çox bilik əldə etmək mümkündür. Şagirdin produktiv təfəkkürünün inkişafı üçün geniş imkan yaratmaq məhz bu səbəbdən vacibdir. ədəbi təhsil də yuxarıda qeyd etdiyim amillərin üzərində qurulmalı və formalaşmalıdır.

SUMMARY

“Role of the television to the school of Azerbaijan” of the television literary programs in literature lessons in the named article in the process of training from influence and this is talked lesson of pupils in way appropriate how.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Mühazirə kursu. Bakı.: BDU-nun nəşriyyatı, 2003, 536 s.
- 2.Qocayev S.A. Ekran vasitələrindən istifadə səmərəlidir // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. 2001, № 4, s. 21-23
- 3.Ocaqov R.A. Dil-ədəbiyyat dərslərində ekran vasitələrinin optimal istifadə imkanları // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, 1976, , № 1, s. 46-51
- 4.“Təhsil problemləri” qəzeti, , № 03-04, [274-275], 11-20 yanvar 2007
- 5.Арефьев Г.С. Социальная активность. Политиздат, М., 1974, 230 с.
- 6.Богалев А.А. Восприятие и понимание человекам. Изд-во Моск. ун-та, М., 1982, 200 с.
- 7.Дидактика средней школы. Некоторые проблемы современной дидактики. Просвещение , М., 1975, 303 с.

8.Зак Ф.З. Как определить уровень развития мышления школьника.
Знание, М., 1982,
6 с.

9.Егоров В.В. Телевидение и школа: Проблемы учебного телевидения.
Педагогика,
М., 1982, 145 с.

Məlikova Şəfəq Əliş qızı

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

**AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ BİTKİ TƏRKİBLİ
FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN LEKSİK-TEMATİK**

QRUPLAR ÜZRƏ TƏSNİFİ

Ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında frazeoloji qat araşdırılsa da, frazeologiyanın dünya dilləri üçün universal xüsusiyyətləri, struktur-tipoloji cəhətləri kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Bu, bütövlükdə obyektiv olaraq mövcud olan dil sistemində frazeoloji qatın tipologiyasını yaratmaq baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Frazeoloji vahidlər hər şeydən əvvəl söz birləşmələri olub, nominativ və kommunikativ vəzifə daşıyır. Müxtəlif sistemli dillər olan Azərbaycan və ingilis dillərinin frazeoloji sistemlərini araşdıran ayrı-ayrı tədqiqatçılar həmin dillərin frazeoloji vahidlərini müxtəlif cəhətdən təsnif etmiş, bununla bağlı müxtəlif bölgülər aparmışlar [bax: 2; 4; 5; 7; 8 və s.]. Qeyd etmək lazımdır ki, haqqında bəhs edilən bu təsnifat və bölgülər heç də başqa təsnifatların və ya bölgülərin aparılmasını istisna etmir.

Məlumdur ki, frazeoloji vahidlər dilin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edir. Frazeoloji vahidlər obyektiv gerçəkliyin əşya və hadisələrinin birbaşa, ilkin adlandırılması vasitəsi olmayıb, artıq ifadə olunmuş, işarələnmiş obyektlərə münasibət bildirən ifadələrdir.

Seçdiyimiz mövzu elədir ki, burada frazeologizmlərin semantik və qrammatik baxımdan təsnifindən daha çox onlar içərisində müəyyən leksik qruplara mənsub olan sözlərin frazeologizmə imkanları əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də biz bu yazıda ingilis və Azərbaycan dillərində bitki komponentli frazeoloji birləşmələri tematik qruplar üzrə bölgüsünü verməyə cəhd edəcəyik. Nümunələr ingilis və Azərbaycan dillərinə dair izahlı [1; 9; 10], tərcümə [12], frazeoloji lüğətlərdən [3; 6] və bədii ədəbiyyatdan toplanmışdır.

İngilis və Azərbaycan dillərində tərkibində bitki adları olan frazeoloji birləşmələrdə əsas komponent kimi *tree, bush, plant, vegetable, ağac, kol, tərəvəz, bitki* sözləri əsas mövqə tutur və frazeoloji fəallıq göstərir.

İngilis və Azərbaycan dillərində tərkibində bitki adları olan frazeoloji birləşmələrinin təhlili onları aşağıdakı tematik qruplar üzrə fərqləndirməyə imkan verir:

1. “Ağac” anlayışı ətrafında birləşmiş tematik qrup. Bu tematik qrupda birləşmiş frazeoloji birləşmələrdə ingilis dilində *tree*, Azərbaycan dilində *ağac* sözü mərkəzi mövqə tutur. İngilis dilində *tree* sözü 22 frazeoloji vahidin yaranmasında iştirak edir: məsələn: *as a tree falls, so shall it lie, as the tree, so the fruit, bark up the wrong tree, don't grow on trees, family tree, to flourish like a bay tree, pull up trees, shake the tree when the fruit is ripe, the tree is known by its fruit, the tree of life, the tree of the knowledge, up a tree, to judge of a tree by its bark – to shake the pagoda tree, to go (be) up a tree, to bark up the wrong tree* və s.

I think you are barking up the wrong tree. Trench. *I don't think Bob killed her* (D.Keene). *We are in grave trouble – we are up a tree – interposed Mr. Dadye* (A.Christie)

Azərbaycan dilində də *ağac* sözünün işləndiyi xeyli frazeoloji birləşməyə rast gəlinir. Məsələn: *ağac bar verəndə, ağacı əlindən düşmək, (kiminləsə) ağac ağaca qoymaq, əli ağac tutan, ağacın o biri başından yapışmaq* və s.

Əfsus, qocaldın, ağacım düşdü əlimdən! (M.Ə.Sabir). Ah-vay eləyə-eləyə və öskürə-öskürə rəngi qaçmış bir kişi ağaca söykənə-söykənə içəri girdi (C.Məmmədquluzadə). Ata ilə oğul, qardaş qardaşla kömək üstündə ağac ağaca qoyar və çəkişərdi (S.Rəhimov).

İngilis dilində *ağac* anlayışı ətrafında birləşən frazeoloji birləşmələrin təhlili onları bir neçə tematik sıraya bölməyə imkan verir. Belə ki, ingilis dilində *ağac* anlayışı ətrafında birləşən frazeoloji birləşmələrinin müəyyən hissəsi ağacların növlərini adını bildirir. İngilis dilindəki frazeoloji vahidlərin tərkibinə *apple, oak, pear, nut, coconut* və s. ağac adı bildirən sözlər daxil olur. Bunların içəri-sində ən yüksək frazeoloji fəallıq *oak* sözünə məxsusdur. O, aşağıdakı frazeoloji vahidlərin tərkibində iştirak edir: *every oak has been an acorn, oaks may fall when reeds stend the storm, sport one's oak*

Azərbaycan dilində bu tematik sıraya aid edilən frazeoloji birləşmələrə rast gəlinmir. Çünki Azərbaycan dilində frazeoloji birləşmə tərkibində işlənməsi baxımından *alma* sözü «meyvə» mənasında daha fəaldır.

İngilis dilində *ağac* anlayışı ətrafında birləşən frazeoloji birləşmələrin müəyyən hissəsi “ağacla örtülmüş ərazi” mənasında reallaşır. Bu tematik sırada *wood,*

garden daha aktividir: *don't halloo till you are out of the wood, not to see the wood for the trees, out of the wood, to take to the woods, to cultivate one's garden, everything in the garden is lovely, to lead smb. up the garden.*

Azərbaycan dilində “bağ –ağacın eyni və ya müxtəlif növlərindən ibarət olan ağaclıq” mənasını reallaşdıran birləşmələrə rast gəlinir. Müqayisə üçün deyək ki, yabını və barsız (bar verməyən) ağaclarını əmələ gətirdiyi çoxluq *meşə* sözü ilə ifadə edilir. *meşədən çıxmaq* (təbiiyəsiz, mədəniyyətsiz, kobud adam haqqında), *meşəyə baltasız getmək, meşəyə odun daşımaq.*

Bağ sözü həm söz birləşmələri, həm də cümlə şəklində olan frazeoloji vahidlərin yaranmasında iştirak edir: *Şəhər bağı, nəbatat bağı, Bağa baxarsan, bağı olar, baxmazsan dağı olar* (Məsəl). *Bizi görən kimi başladı bağı belə, bostan belə* (Dan.).

2. *Kol* anlayışı ətrafında birləşmiş tematik qrup. İngilis dilinin bu qrupda birləşmiş frazeoloji birləşmələri yüksək frazeoloji fəallığa malikdir. *Bush* sözü 7 frazeoloji vahidin tərkibinə daxil olur. *bang the bush, beat about the bush, beat the bushes for smb., go bush, he that feareth every bush must never go a-birding, mulberry bush, one beats the bush, and another catches the birds.*

Azərbaycan dilində misallar: *Bu kol sən (mən, o və s.) girən kol deyil = bu sənin hünərin deyil, bunu sən bacarmazsan, qırğovul kimi başını kolda gizlətmək*

3. “*Bitki*” ümumi anlayışı ətrafında birləşən tematik qrup. İngilis dilində *plants* sözü «bitki aləmi», yaxud «ağac» mənası yox, «bitki» mənasını verir. Bu tematik qrupa daxil olan frazeoloji birləşmələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) Dənli bitkiləri və tərəvəzləri birləşdirən bitkiləri ifadə edən qrup. Tərəvəz bildirən sözlər bir çox frazeoloji vahidin tərkibinə daxil olur. *Beans* («lobya», «maş», «paxla», «noxud») sözü yüksək frazeoloji fəallıq nümayiş etdirir:

every bean has its black, full of beans, get beans, give smb. beans, not a bean, not have a bean, spill the beans.

He employed his trip and arrived in the pink and has been *full of beans* ever since (J.Murdoch). Come in, sergeant. You seem to know about it. *Spill the beans!* (A.Hayer).

Azərbaycan dilində: *başında turp əkmək // başında turp əkdirmək, taxıl kimi biçmək, başında turp əkib soğan çıxarmaq, soğan qabığı kimi soyulmaq* və s.

b) “Yabanı bitki və göbələk” anlayışı ilə birləşən tematik sıra. İngilis dilində bura bir çox frazeoloji vahidə daxil olan *grass, reed, weeds, herb, mushroom, moss* sözləri aiddir. *be at grass, between grass and hay, go to grass, grass does*

not grow under one's feet, the grass is greener on the other side of the fence, green as grass, hear the grass grow, keep off the grass!, let the grass grow under one's feet // let no grass grow under one's feet, put smb. to grass, send smb. to grass, (as) green as grass, broken reed, lean on a broken reed, a reed shaken by the wind,

Göründüyü kimi bu tematik sırada böyük fəallıq *grass* sözünə məxsusdur.

You act quickly. I see you don't let the grass grow under your feet (A.Christie). Well, it worked with Lucy. – Yes, it did. Once. But she was forty years younger and *as green as grass* (A.Newman). Not yet. I'm *a grass widower* at the moment, with my wife and family away (N. Muskett). He didn't feel he could argue against that. Since Mrs Medway had proved herself the *snake in the grass*, she must be got rid of (N. Muskett).

Azərbaycan dilində: *ota düşmək, (kiməsə) ot otlatmaq, qəmiş qoymaq, qəmiş olmaq, qəmişini çəkmək // çəkməmək, qanqal otlamaq, boyuna qəmiş ölçmək, (yağışdan sonra) göbələk kimi çıxmaq // çoxalmaq* və s.

c) «Bitki hissələri» anlayışı ilə birləşən sözlərin təşkil etdiyi tematik qrup. Bura ingilis dilində *root, leaf, twig, thorn, stalk, seeds, bud, flower, fruit* sözləri aiddir. Azərbaycan dilində isə *kök, yarpaq, tikan, toxum, gövdə, meyvə, çiçək* və s. sözlər aiddir.

Burada aşağıdakı tematik sıraları ayırd etmək olar:

1 «toxum» anlayışı ilə birləşən tematik sıra: ingilis dilində: *to go to seed, to sow the seeds of discord, acknowledge the corn, corn in Egypt, to feed smb. on soft corn, to measure smb.'s corn by one's own bushel, not to carry corn, to step on smb.'s corns, against the grain, a grain of mustard seed, a grain of wheat in a bushel of chaff;* Azərbaycan dilində: *toxumunu (yer üzündən) kəsmək, toxumu (yer üzündən) kəsilmək, tum kimi çirtləmək.*

2. «gül, çiçək» anlayışı ilə birləşən tematik sıra: İngilis dilində: *the flowers of speech, in the flower of life, no flowers, printer's flower, say it with flowers! welcome as flowers in May, the flower of the flock, a bed of roses, (as) fresh as a rose;* Azərbaycan dilində: *gül açmaq, gül yarpağı kimi əsmək //titrəmək, gül kimi (tək) açılmaq // açmaq, gül(ünü) vurmaq, güldən ağır söz deməmək, çiçəyi çirtləmək.*

Misallardan göründüyü kimi, qarşılaşdırılan dillərdə “gül, çiçək” anlayışı ilə birləşən tematik sıranın komponentləri frazeoloji birləşmə əmələ gətirməkdə fəallıq göstərir.

3. «Meyvə» anlayışı ətrafında birləşən tematik sıra. İngilis dilində bu sırada daha fəal olanı *fruit* sözüdür: *bear fruit, bear the fruits of smth, a forbidden*

fruit, forbidden fruit is sweetest, he that would eat the fruit must climb the tree, reap (enjoy) the fruit of smth, fruit salad,

Həmin tematik sıraya meyvələrin növlərini bildirən başqa sözlər də aiddir: *(as) brown as berry, to be the apple of smb's eye, to hand smb. a lemon, be a lemon, be (dead) nuts on (smb), to be nuts on, to be nuts to smb., to be off one's nut, to drive smb. nuts, for nuts, to go nuts, a hard nut, he who would eat the nut must first crack the shell.*

We were lucky with the wether. They are as brown as berries (A. Newman). Well, well, you're brown as a berry. (S. Lewis). He doubted he had ever seen a brown berry (A. Newman). 'Dick,' said the dwarf, thrusting his head in at the door, 'My pet, my pupil, *the apple of my eye*, hey, hey!' (Ch. Dickens). George was *the apple of his father's eye* (S. Maugham). ...he's a good scout, and I'm dead sure he *wouldn't hand me a lemon*. (W. S. Maugham). an exitsible businessman continued, the car he had been sold *was a lemon*, argued with a dealer in the lot (A. Merzon). He was a regular Christmas free of contraptions when he took the field *in full fig*, with his water bottle, revolver, writing case and the lord knows what not (R.Kipling).

Azərbaycan dilində “bar, meyvə”, *arx.* “bəhər” sözləri belə frazeoloji birləşmələrin əmələ gəlməsində fəal iştirak edən sözlərdəndir: *bar vermək, bar verən budağı kəsmək, barsız zəhmət, bəhrəsini görmək, bəhrəsini yemək, meyvəsini dərmək.*

İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də bu tematik sıraya meyvələrin növlərini bildirən başqa sözlər də daxil edilə bilər:

Alma ağacından (<alma ağacından) uzaq düşməz, limon kimi suyunu sıxmaq, şabalıddan yağ çıxartmaq, şaftalı tabağı kimi ortaya düşmək.

Bütövlükdə, hər bir dildə bitki adları həmin dilin lüğət tərkibinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Onlar təbii olaraq müəyyən leksik-tematik birləşmələr təşkil edir. Bitki adları yenidən başa düşülməyə, məcazi mənada işlənməyə cürbəcür əsaslar verir. Məcəzi mənada işlənməklə sözün frazeoloji vahid əmələ gətirmək qabiliyyəti onun fəallığının göstəricilərindən biridir. Frazoloji vahidlər insanı əhatə edən gerçəkliyin obrazlı şəkildə inikas etdirilməsinin mühüm vasitələrindəndir. Frazoloji vahidlər hər bir dilin frazeoloji sisteminə mühüm yer tutur. Müxtəlif dillərin leksik sistemləri kimi, frazeoloji sistemləri arasında da bir çox oxşarlıqlar və müxtəlifliklər özünü göstərir.

SUMMARY

Despite the fact that the phraseological level has been investigated on the materials of different languages, universal and structural-typological peculiarities of phraseology common for all languages of the world have not been studied enough. Phraseological units consist an important part of the lexicon of language. A number of researches who investigated the phraseological systems of Azerbaijani and English have classified these units from different points of view. In this article, the author attempts to give, on the basis of materials of Azerbaijani and English, a classification of the phraseological units with floristic component in lexical-thematic groups.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (Nəşrə hazırlayanı, təkmilləşdirəni və redaktoru A.A.Axundov). I - IV cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2006.
2. Баграмов Н.А. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978.
3. Vəliyeva N. Azərbaycanca - ingiliscə -rusca frazeoloji lüğət. 2 cildə. Bakı: Azərənəşr, 2010.
4. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., ЛГУ, 1963.
5. Арсентьева Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц. На материале фразеологических единиц, семантически-ориентированных на человека в английском и русском языках. Казань, 1989.
6. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. Изд. 3-е, т. I, М.: СЭ, 1967.
7. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка М.: ВШ., 1986.
8. Смит Л.П. Фразеология английского языка. М.: Учпедгиз, 1959.
9. Fowler H. W. A Dictionary of Modern English Usage, 2-nd edition, Oxford: Oxford University Press, 1986.
10. Merriam - Webster's Collegiate Dictionary, 10-th edition, Merriam-Webster, Incorporated Springfield, Massachusetts, U.S.A., 2000
11. Oxford Dictionary of Current Idiomatic English vol. I-2, Oxford: Oxford University Press, 1984.
12. The Oxford Russian Dictionary (ed. by Paul Falla), Oxford-Moscow, 1999.

Məlikova Zümrüd Eldar qızı
Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCAN –NATO TƏRƏFDAŞLIĞININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan - NATO tərəfdaşlığı, Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı, siyasi dialoq, NATO-nun rəhbərlik etdiyi sülhü dəstəkləmə əməliyyatlarında iştirak, praktik əməkdaşlıq.

« Azərbaycan Respublikası Avratlantik strukturları ilə tərəfdaşlığı bütövlükdə Avratlantik məkanında ümumi təhlükəsizliyə, iqtisadi inkişafa və demokratiyaya dəstək verəcək vasitə kimi görür. Azərbaycan Respublikası Avropa və Avroatlantik məkanında qeyri-sabitliyin, münaqişələrin və təhdidlərin aradan qaldırılmasında NATO ilə birgə işləyir və təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipinə zidd coğrafi və siyasi ayrı-seçkilik olmadan Avropada və yerləşdiyi regionda vahid təhlükəsizlik sisteminin qurulması yükünü bölüşmək əzmindədir».

Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası, 4-cü hissə

4.1.2. [1]

1985-ci ildə sovet rəhbərliyinə Mixail Qorbaçovun gəlməsi ilə SSRİ Qərb ölkələri ilə münasibətlərində qarşıdurmadan əməkdaşlığa keçdiyini, həmçinin Şərq bloku üzrə müttəfiqlərinə münasibətdə qarışmamaq siyasətinə riayət edəcəyini bəyan etdi. SSRİ rəhbərliyi ölkə daxilində yeni siyasi kurs götürərək yenidənqurma və aşkarlıq siyasəti həyata keçirməyə başladı. Bu və bir çox amillər SSRİ-də mərkəzdənqaçma meyillərini gücləndirdi və geniş sovet məkanında etnik, milli və ərazi münaqişələrinə yol açdı. XX əsrin 80-ci illərin son illərində Ermənistanla müharibəyə cəlb edilmiş Azərbaycan 1990-cı ilin avqustunda müstəqillik Bəyannaməsini, 1991-ci ilin oktyabrında isə Dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktını qəbul etdi.

1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan xalqı (bu dövrdə xalqımız iqtisadi və sosial cəhətdən ağır, psixoloji cəhətdən isə gərgin vəziyyətdə idi) daha geniş demokratik dəyərlərə qovuşmaq imkanından istifadə edərək, özünün milli dövlətçilik ənənələrinə, tarixi və mədəni irsinə söykənən müasir demokratik hüquqi dövlət quruculuğu yolunu seçdi. Belə vəziyyətdə yeni müstəqilliyinə qovuşmuş Azərbaycan qarşısında milli dövlətçilik prinsiplərinə uyğun xarici siyasət kursunun formalaşdırılması və əsas prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirmək vəzifəsi durdu.

1991-ci ilin sonu-1992-ci ildə Azərbaycanın dünya dövlətləri tərəfindən ardıcıl şəkildə tanınması və diplomatik münasibətlərin yaradılması onun dünya birliyinə sistemli surətdə inteqrasiyasına geniş yol açdı. Hərbi sahədə gələcək Avropa və dünya nizamının sabitləşdirici dayağı kimi Şimali Atlantika Alyansının qorunub saxlanılması və beynəlxalq aləmdə getdikcə artan rolu Azərbaycanın bu İttifaqla əlaqələrini genişləndirməyə sövq etdi.

Azərbaycan-NATO əlaqələri öz başlanğıcını Mərkəzi və Şərqi Avropanın, eləcə də keçmiş Sovet İttifaqı respublikaları ilə birlikdə yeni yaradılmış məşvərətçi foruma – Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasına (ŞAƏŞ) (1997-ci ildə Avro-Atlantik Tərəfdaşlıq Şurasına (AATŞ) çevrilmişdir) qoşulduğu 1992-ci ilin mart ayına təsadüf edir [2,s.76]. Azərbaycan Respublikası ilə NATO arasında məzmunlu tərəfdaşlığın əsası isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 4 may 1994-cü il tarixində Sülh Naminə Tərəfdaşlıq (SNT) Çərçivə Sənədini imzalaması ilə qoyulmuşdur.[3,7]

Azərbaycan Respublikasının NATO ilə tərəfdaşlığı onun Avro-Atlantik strukturlara inteqrasiya strateji məqsədinə xidmət edir. Azərbaycan NATO ilə tərəfdaşlığında əsas istiqamətlər siyasi dialoq, sülhü dəstəkləmə əməliyyatlarında iştirak və əsas vurğusu müdafiə məsələlərinə yönələn geniş spektrli məsələlər üzrə praktiki əməkdaşlıqdan ibarətdir. Azərbaycan-NATO tərəfdaşlığı fərdi əsaslarla qurulub. Eyni zamanda, Azərbaycan AATŞ-nin işində də fəal iştirak edir. Azərbaycan Sülh naminə Tərəfdaşlığın prinsiplərinə əsaslanmaqla NATO ilə ortaq maraq kəsb edən geniş spektrli məsələlər üzrə **siyasi dialoq** aparır. Müxtəlif formatlarda və səviyyələrdə aparılan dialoq çərçivəsində Avro-Atlantika məkanında təhlükəsizlik, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, regional təhlükəsizlik, Əfqanıstan məsələsi, enerji təhlükəsizliyi kimi aktual məsələlər müzakirə olunur, eləcə də praktiki əməkdaşlığın vəziyyətinə qiymət verilir. Qarşılıqlı anlayışa əsaslanan, yüksək səviyyəli siyasi dialoq praktiki əməkdaşlıq sahəsində tərəqqini təşviq edir. Azərbaycan həmçinin NATO-nun rəhbərlik etdiyi sülhü dəstəkləmə əməliyyatlarında iştirak edir. Azərbaycan Respublikası Avro-Atlantik məkanda təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipindən çıxış edərək, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri ilə sanksiyalaşdırılmış, NATO-nun rəhbərlik etdiyi sülhü dəstəkləmə əməliyyatlarında iştirak edir.

SNT təlim və məşğələlərində mütəmadi iştirakı nəticəsində Azərbaycan NATO-nun rəhbərliyi altında aparılan sülhməramlı əməliyyatlara qoşularaq avro-atlantik təhlükəsizliyinin təmin olunmasına fəal töhfə verməyə qadir olmuşdur. Azərbaycan 1999-2008-ci illərdə NATO-nun Serbiyanın Kosovo əyalətindəki əməliyyatında (KFOR) iştirak etmiş, 2008-ci ildə bu bölgədə siyasi vəziyyətin dəyişməsindən sonra öz qüvvələrini oradan çıxarmışdır. Əfqanıstandakı Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Dəstək Qüvvələrində (ing.-ISAF) NATO-nun silahlı qüvvələri ilə birgə xidmət edirlər. Azərbaycan BTDQ-də iştirakını davamlı genişləndirir. Hazırda Azərbaycanın 90 nəfərlik birliyi BTDQ əməliyyatının tərkibində xidmət edir. Azərbaycan Əfqanıstanda sülh və sabitliyin bərqərar olunması üzrə NATO çərçivəsində və digər beynəlxalq siyasi proseslərdə yaxından iştirak edir və Əfqanıstan hökuməti ilə müntəzəm təmaslar saxlayır.

Terrorçuluğa qarşı Tərəfdaşlıq Əməliyyat Planında (PAP-T) iştirak edərək Azərbaycan terrorçuluğa qarşı mübarizəyə töhfə verir. Buraya NATO ilə kəşfiyyat və analitik məlumatların mübadiləsi və terrorçuluğa qarşı milli təlim imkanları və

sərhədlərin və infrastrukturun təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi sahəsində müttəfiq ölkələr ilə əməkdaşlıq da daxildir. NATO-nun terror təhdidləri üzrə kəşfiyyat birliyi ilə məlumat mübadiləsi yaradılmışdır. Azərbaycan həmçinin Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Akademiyası nəzdində beynəlxalq antiterror təlim mərkəzinin yaradılması üzərində iş aparır.[4]

Azərbaycanın hava məkanı və Xəzər dənizinin müvafiq olaraq hava və dəniz təhlükəsizlik səviyyəsinin artırılması üçün Azərbaycan və NATO birgə işləyirlər. Digər regional tərəfdaş ölkələrlə razılaşmalar əldə edərək NATO həmçinin Azərbaycanla onun Xəzər dənizi sektorunda qeyri-qanuni fəaliyyətlərin qarşısının alınması üzrə məsələlərin müzakirəsini aparır. Azərbaycanın sərhəd və dəniz sərhəd mühafizəsi qüvvələrinin gücləndirilməsi və bu sahədə islahatların aparılması üçün birgə işlər davam etdirilir və burada həmçinin peyk əlaqəsi şəbəkəsinin və hava axtarış-xilasetmə bölməsinin yaradılması nəzərdə tutulur.

Azərbaycan-NATO tərəfdaşlığının əsas sütunlarından olan praktiki əməkdaşlığın əsas istiqamətləri sırasına aşağıdakılar daxildir: təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq, müdafiə və təhlükəsizlik sektoru islahatları, fəvqəladə hallara hazırlıq, terrorizmə qarşı mübarizə, elm, ekoloji və humanitar məsələlər, ictimai diplomatiya, spesifik əməkdaşlıq layihələri.

Təhlükəsizlik şəraitinin təkamülü və yeni təhdidlər, milli müdafiə sistemi çərçivəsində yeni yanaşmanı və vasitələri tələb edir. Azərbaycan öz müdafiə və təhlükəsizlik sektorunun inkişafı vasitəsi ilə bütün bunlara adekvat cavab verir. Eyni zamanda, müdafiə və təhlükəsizlik sektorunda aparılan islahatlar və s. Çalışmalar Azərbaycanın Avro-Atlantik dəyərlərə sadıq olduğunu nümayiş etdirir.

Müdafiə islahatları sahəsində Alyansın dəstəyinə təminat yaradan, yeni SNT mexanizmi kimi NATO tərəfindən təklif edilmiş, **Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planına** (FTƏP) 2004-cü ildə qoşulan Azərbaycan ilk Tərəfdaşlardan biri olmuşdur. FTƏP çərçivəsində Azərbaycan milli strategiya və proseduralara və effektiv qurumlararası əməkdaşlığa əsaslanan effektiv müdafiə sistemini inkişaf etdirmək məqsədi ilə müxtəlif proseslərə başlamışdır [5]. 2007-ci ilin 23 may tarixində nəşr olunmuş Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının əsasında Azərbaycanda, 2010-cu ildə Hərbi Doktrina qəbul edilmişdir və hal-hazırda Dəniz Təhlükəsizliyi Strategiyası konseptual sənədi üzrə iş yekunlaşdırılmaqdadır. Bunlar daha effektiv və imkanlı müdafiə sistemi və silahlı qüvvələrin inkişaf etdirilməsinə əsas yaradan, Strateji Müdafiə İcmalı (SMİ) ilə davam etdiriləcəkdir. SMİ-in nəticələrindən istifadə etməklə, Müdafiə Nazirliyinin uzun müddətli modernləşmə planı daxil olmaqla, 2010-2015-ci illər üçün müdafiə planlarının təfərrüatları və prioritetləri dəqiqliklə hazırlanacaq və tətbiq olunacaqdır. Hər şeylə yanaşı bu, təminat dəstəyinin modernləşməsinə və təminat sisteminin inkişafını, hərbi avadanlığının tədrici modernləşməsi və əvəz olunması, silahlı qüvvələrin tərkibində müasir rabitə sisteminin qurulması və infrastrukturun inkişafını da özündə əks etdirir. Bu prioritetlər orta və uzunmüddətli məqsədlər kimi FTƏP-ə daxil

edilmişdir. 2009-cu ildə Azərbaycanın dövlət büdcəsində müdafiə xərcləri 1 milyard 205 milyon manat, 2010-cu ilin dövlət büdcəsinə isə əlavə və dəyişiklik edildikdən sonra müdafiə xərclərinin məbləği 1 milyard 605 milyon (2 milyard dollar) manata çatdırılmışdır. Eyni zamanda Silahlı Qüvvələrin digər strukturları olan Daxili Qoşunlar, Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidməti, Ədliyyə Alayı, Dövlət Feldyeger Xidməti və digər qurumlara əlavə olaraq ümumilikdə 200 milyon dollar vəsait yönəldilməsi nəzərdə tutulmuşdur.[10].

NATO standartlarına uyğun struktur dəyişiklikləri daxil olmaqla, Silahlı Qüvvələrin transformasiyası, bütün müdafiə islahatlarında əhəmiyyətli rol oynayır. Bundan əlavə yenidən təşkil olunma prosesi çərçivəsində, bir sıra vacib məsələlər yerinə yetirilir. Silahlı qüvvələrdə yeni vəzifə borcları, əməliyyat qaydaları, nizamnamələr və təlimatlar inkişaf etdirilir. Bu xüsusda Azərbaycana NATO-nun Müttəfiq Transformasiyası Komandanlığı dəstək göstərir. 2007-2010-cu illərdə NATO-nun ekspertlərindən ibarət həmin komandanlığın Səyyar Təlim Qrupları Azərbaycana dörd dəfə səfər etmişdir[4].

Azərbaycan - NATO tərəfdaşlığı təlim və təhsil sahəsində genişləndirilməkdədir. Müxtəlif NATO/SNT alət və vasitələrindən effektiv istifadə və Alyansın təcrübəsini öyrənmə imkanları, NATO-nun üzv dövlətləri ilə ikitərəfli hərbi əməkdaşlığın inkişafına əlverişli şərait yaradır. Azərbaycan, 10 Müttəfiq və 7 Tərəfdaş ölkə ilə ikitərəfli hərbi əməkdaşlıq proqramlarını yaratmışdır. Bu proqramların əhəmiyyətli hissəsi Azərbaycanın daha çox səy göstərdiyi- hərbi təlim və təhsil sahəsidir. 90-cı illərin ortalarından başlayaraq, Azərbaycan Türkiyənin dəstəyi ilə, özünün hərbi təhsil və təlim sistemini yenidən qurmuş, NATO və Tərəfdaş ölkələr ilə müvafiq əməkdaşlıq proqramlarını təsis etmişdir. Bu gün Silahlı Qüvvələrin Ali Hərbi Məktəbi, Hərbi Dəniz Məktəbi, Hərbi Hava Qüvvələri Məktəbi, Təlim və Tədris Mərkəzi və Ali Hərbi Akademiyası NATO standartları əsasında tədris planlarından istifadə edir. Azərbaycan NATO üzvləri və tərəfdaşlar ilə əməkdaşlıq etməklə əsas, taktiki, əməliyyat və strateji səviyyəli və eyni zamanda çavuşların təlimi və rəhbərliyi kurslarını təşkil edir, milli təhsil və təlim proqramları çərçivəsində NATO standartlarının tətbiq olunmasını davam etdirir.[9]

NATO Azərbaycanla humanitar və ətraf mühit sahəsində əməkdaşlığa önəm verir. Alyansın **Melanj layihəsi** buna misal olaraq göstərilə bilər. (Melanj keçmiş SSRİ Silahlı Qüvvələri tərəfindən qısa və orta mənzilli raketləri yanacaq təminatı olan 2 maddədən biri kimi istifadə olunan yüksək toksik maddədir) Məlumdur ki, keçmiş Sovet İttifaqının anbarlarından miras qalmış və tədricən aşınmaya uğrayaraq ictimai sağlığa və ətraf mühitə ciddi təhdid törədən 1400 ton təhlükəli raket yanacağı var idi. Azərbaycan melanjı məhv etmək məqsədilə NATO-nun yardımını istəmişdir. NATO-nun Təminat və Təchizat Agentliyi 2003-cü il 20-25 yanvar tarixlərində qiymətləndirmə səfəri həyata keçirdi. Səyyar melanj istismarı zavodunun tikintisi NATO-nun Sülh və Təhlükəsizlik naminə Elm Proqramı

tərəfindən dəstəklənmişdir. Bu layihənin büdcəsi tam olaraq 2.2 milyon avro olub NATO tərəfindən təmin edilmişdir. NAMSА layihənin icraçı qurumu kimi müəyyən olunmuş və səyyar zavod 2006-cı ilin iyulunda Azərbaycanda qurulmuşdur və qısa vaxtdan sonra Ələtdə (Qaradağ rayonu) melanjın zərərsizləşdirilməsinə başlanmışdır. 2007-ci ilin noyabrında zavod Ələtdə yerləşən 950 ton melanjı uğurla zərərsizləşdirdi. Bu zavod 2007-ci ilin sonunda Mingəçevirə daşındı və 2008-ci ilin mayında qalan 350 ton melanjın zərərsizləşdirilməsi başa çatdırıldı.[4]

NATO-nun Azərbaycanda həyata keçirdiyi digər layihə **NATO/SNT Saloğlu Etimad Fondu layihəsi olmuşdur**. Azərbaycanın Ağstafa rayonunda yerləşən sovet hərbi sursat anbarı Cənubi Qafqazda bu tipli ən böyük obyekt idi. 1991-ci ildə anbar oranı tərk edən sovet qoşunları tərəfindən dağıdılmışdır. Ərazidə baş verən partlayış nəticəsində minlərlə partlayıcı sursat 4400 hektar əraziyə səpələnərək davamlı olaraq yerli əhaliyə humanitar, sosial-iqtisadi və ətraf mühit təhlükəsi yaratmışdır. 1991-ci ildən bəri 32 nəfərin ölümü ilə nəticələnən 152 bədbəxt hadisə baş vermişdir. 2001-ci ildə Azərbaycan partlamamış sursatların məhv edilməsi məqsədilə NATO/SNT Etimad Fondunun yaradılması üçün NATO-ya müraciət etmişdir. NAMSА-nın ekspertləri 2002-ci ildə əraziyə səfər edərək lkin qiymətləndirmə hazırlamışlar.

28 aprel 2003-cü il tarixdə Saloğlu Etimad Fondu layihəsi NATO mənzil-qərargahında təqdim olunmuş və NATO ölkələri tərəfindən təsdiq olunmuşdur. NAMSА və ANAMA layihənin icraçı qurumları olaraq müəyyən edilmişlər. Bu layihə ən çox çirklənmiş ərazinin 568 hektarının təmizlənməsini nəzərdə tuturdu. Təmizlənməsi nəzərdə tutulan ərazilər çirklənmə səviyyəsinə görə 2 hissəyə (yaşıl və qırmızı) bölünmüşdür. Layihənin 1,2 milyon avro büdcəsi olan birinci mərhələsi az çirklənmiş yaşıl zonanın səthini və səth altını və çox çirklənmiş qırmızı zonanın səthini təmizləməyi nəzərdə tuturdu. Bu mərhələ 2007-ci ilin mayında başa çatdırılmışdır. Beləliklə, 439 min avro büdcəsi olan ikinci faza 2007-ci ilin iyununda başladı və çox çirklənmiş qırmızı zonanın səthaltı hissəsinin təmizlənməsini əhatə etdi.

Buna baxmayaraq, ikinci faza başlanğıcdan bir sıra çətinliklərlə üzləşdi. Yüksək səviyyədə çirklənmə maqnitli lokatorların istifadəsini məhdudlaşdırırdı. 2007-ci ilin oktyabr ayında NAMSА-nın müstəqil ekspertinin yenidən qiymətləndirmə səfəri nəticəsində layihənin tam şəkildə yerinə yetirilməsi üçün resursların artırılmasının mühüm şərt olduğu məlum oldu. Beləliklə, 2009-cu ilin fevral ayından başlayaraq layihənin daha 16 ay uzadılması qərara alınmışdır. Layihənin 1.96 milyon avro büdcəsi olan üçüncü mərhələsi qeyd olunan ərazidə partlamamış sursat problemini həmişəlik həll edəcək.[5] Saloğlu ərazisində tapılmış sursatların sayı da ciddi problem yaradır. Hal-hazırda, artilleriya sursatları, raketlər, qranat və pirotexnika daxil olmaqla təmizləmə əməliyyatında tapılmış və yığılmış müxtəlif tipli partlamamış sursatlar hələ də məhv olunmalıdır. Azərbaycan

hökuməti, layihənin uğuru üçün sahib ölkə kimi bağlılıq və sahibliyin vacib olduğunu anlayaraq, 3-cü, yəni yekun mərhələnin başa çatdırılması üçün tələb olunan ümumi məbləğin yarısını öz üzərinə götürmüşdür.

Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlığında Mülki Fövqəladə Planlama (MFP) xüsusi yer tutur. Bu milli, Avro-Atlantik məkanda və ondan kənarında mövcud olan çağırış və risklərin qarşılınması məqsədi daşıyan praktiki əməkdaşlıq sahələrindən biridir. Digər əsas əməkdaşlıq sahəsi NATO və Azərbaycanla NATO-nun əməkdaşlığının faydası barədə məlumatı çıxışın təmin olunması və ictimai məlumatlandırma səviyyəsinin artırılmasından ibarətdir. 2006-cı ilin iyul ayında Azərbaycan və NATO rəsmi qaydada Alyans barədə ölkədə əsas məlumat mənbəyi sayılan Avro-atlantik Mərkəzinin Bakıda təntənəli açılışını həyata keçirmişdirlər. 2003-cü ildən etibarən NATO Bakıdakı yay məktəbinin maliyyələşdirilməsində iştirak edir. İldən-ildə proqramların əhatə dairəsi genişlənir və nəticədə 2005-ci ildə Azərbaycanda NATO-nun Beynəlxalq məktəbi (NISA) yaradılmışdır. Seminarların mövzuları sırasına transatlantik enerji təhlükəsizliyi və regional təhlükəsizlik məsələləri daxil olunmuşdur.[7]

NATO Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının çərçivəsində aparılan Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinə yönəlmiş danışıqlarda birbaşa iştirak etmir. Lakin, NATO bu proseslə maraqlanır və hər iki ölkəni həmin münaqişənin sülh yolu ilə həllinə yönəlmiş səyləri davam etdirməyə şövqləndirir. Münaqişələrin sülh yolu ilə həlli NATO üçün əsas dəyər təşkil edən amildir və bütün tərəfdəş ölkələrin Sülh Naminə Tərəfdaşlıq proqramına qoşulduqları zaman öz üzərinə götürdükləri başlıca öhdəliklərdən biridir. Lakin NATO dəfələrlə münaqişənin nizamlanması prosesində öz iştirakını istisna edərək bu münaqişənin tənzimlənməsi işi ilə ATƏT-in Minsk Qrupunun məşğul olduğunu dəfələrlə bəyan etmişdir. Nəticə etibarilə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində Azərbaycanın NATO-ya ümid bəsləməsi əbəsdir. Şimali Atlantika İttifaqı 2008-ci ilin avqust müharibəsi zamanı üzvlüyə qəbul etməyə hazırlaşdığı Gürcüstanı münasibəti ilə Cənubi Qafqazdakı münaqişələrin həllində iştirakının qeyri-mümkünlüyünü göstərdi.

NATO-nun şərqə doğru genişlənməsini maraqları üçün təhlükə hesab edən Rusiya postsovet ölkələri, xüsusən Ukrayna və Gürcüstanın Alyansa qəbuluna qarşı daim çıxış etmişdir. Rusiya rəsmiləri bu mövqelərini dəfələrlə nümayiş etdirmişlər. Məsələn, Rusiya Prezidenti Dmitriy Medvedyev özünün ukraynalı həmkarı Viktor Yanukoviç ilə keçirdiyi birgə konfransda “Bizim hər zaman Gürcüstan və Ukraynanın Şimali Atlantika Alyansına daxil olması ilə bağlı sadə mövqeyimiz olub – biz hesab edirik ki, bu Avropanın təhlükəsizlik məkanını pozacaq”, - deyərək bəyan etmişdir[6].

Qeyd edək ki, əvvəl Gürcüstanın sonra isə Azərbaycanın NATO-ya qəbul edilməsi NATO-ya üzv dövlətlərin, xüsusilə ABŞ-ın Qafqazdakı maraqlarına uyğundur. Məlumdur ki, NATO qoşunları üzv dövlətlərin sərhədlərinin qorunmasını

həyata keçirmir. Odur ki, Azərbaycanın da işğal edilmiş torpaqlarının erməni qoşunlarından NATO vasitəsilə ilə azad edilməsi “arzusu” əsasızdır.

Qərbdə Azərbaycanın NATO-ya üzvlüyü perspektivinə müsbət münasibət sezilməkdədir. Belə münasibət ABŞ və onun şərqə avropalı müttəfiqlərində daha açıq-aydın görünür. ABŞ-ın NATO-dakı keçmiş səfiri (2008-2009), Con Hopkins Universitetinin Transatlantik Əlaqələr Mərkəzinin baş elmi işçisi və icraçı direktoru Kurt Volkerin APA-nın Vaşinqton müxbirinə müsahibəsində “Azərbaycanın NATO-ya üzv olmasında bir problem görmürəm. Ölkənin güclü iqtisadiyyatı var və perspektivdə NATO-nun üzvü ola bilər”. bildirmişdir.[8]

Lakin perspektivdə Azərbaycanın NATO-ya qəbulu real görünmür. Belə ki, Alyansa qəbul olunmaq üçün namizədlər qarşısına bir sıra vəzifələr qoyulur. İslahatlar siyasi və hərbi xarakterli olub həyata keçirilməsi çox zaman və vəsait tələb edir. Azərbaycan demokratiyanın və bazar iqtisadiyyatının bərqərar edilməsi, silahlı qüvvələrinin NATO standartlarına uyğunlaşdırılması, Müdafiə Nazirliyinə mülki nəzarətin qoyulması, hərbi büdcənin şəffaflığı və s. sahələrdə əməli fəaliyyətini genişləndirərək Avro-Atlantik inteqrasiya yolunda daha səmərəli iş görməlidir.

Azərbaycanın Cənubi Qafqazda malik olduğu strateji əhəmiyyəti, eləcə də karbohidrogen ehtiyatları baxımından önəmli ölkə olduğu NATO tərəfindən lazımcı qiymətləndirilmir. Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək üçün Alyans dəyişən regional şərait və rəsmi Bakının NATO-ya üzvlüyə hazır olmamasını nəzərə almalıdır. Eləcə də FTƏP(İPAP)-ı gücləndirilərək ÜFP(MAP)-a maksimum yaxınlaşdırılmalı və Azərbaycan NATO ilə gücləndirilmiş tərəfdaşlığa cəlb edilməlidir. “Azərbaycana yönəlmiş bu siyasət alyansın üzvü olan ABŞ və Türkiyə ilə strateji tərəfdaşlıq və Aİ ilə assosiativ üzvlük siyasəti ilə də dəstəklənərsə yaxın perspektiv üçün səmərəli olar. Azərbaycan da öz növbəsində daha artıq vaxt itirmədən Milli Təhlükəsizlik konsepsiyasında (may 2007) göstərdiyi kimi avroatlantik məkana inteqrasiyanı başlıca strateji hədəf götürməklə hərbi doktrinanın (2010) ardınca öz xarici siyasət konsepsiyasını da qəbul etməli, gücləndirilmiş tərəfdaşlığa keçməklə Alyansla əlaqələrini inkişaf etdirməli, yuxarıda qeyd edildiyi istiqamətlərdə ABŞ, Aİ və Türkiyə ilə münasibətlərini keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırmalıdır.

SUMMARY

Key words: Azerbaijan-NATO partnership, IPAP Presentation Document, political dialogue, participation in the NATO-led operations, practical cooperation.

The partnership with NATO serves Azerbaijan's strategic goal of integration into Euro-Atlantic structures. Political dialogue, participation in the NATO-led operations and practical cooperation on broad range of issue with a

special focus on defence reform constitute main directions of Azerbaijan's partnership with NATO. Azerbaijan-NATO partnership is based on individual approach and self-differentiation. At the same time Azerbaijan actively participates in the work of the EAPC. Following areas constitute main directions of Azerbaijan-NATO partnership: political dialogue, participation in the NATO-led operations. The practical cooperation includes a number of projects in following fields: civil emergency planning, anti-terrorism, science, environment and humanitarian issues, public diplomacy, specific cooperation projects, defence and security sector reform and ets.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası
<http://www.iom.az/legislation/files/NationalSecurityConcept-Azeri.pdf>
2. Əzimli A. Azərbaycan-NATO münasibətləri: (1992-2000).- B.: Adiloğlu, 2001.- 226 s.
3. Azərbaycan NATO ilə sıx əməkdaşlıq edir //Azərbaycan.- 2004.- 4 fevral.- S.7.
4. Azərbaycan – NATO münasibətləri yetərlidirmi?
<http://www.milaz.info/news.php?id=11295>
5. Individual Partnership Action Plans. <http://www.nato.int/issues/ipap/index.html>
6. Ukraynanın NATO-ya inteqrasiyası Avropanın təhlükəsizlik məkanını korlayacaq
<http://deyerler.org/72314-medvedev-ukraynanin-nato-ya-inteqrasiyasi-avropanin-tehlukesizlik-mekanini-korlayacaq.html>
7. Hərbi doktrina milli təhlükəsizlik konsepsiyasının törəməsidir və onun tərkib hissəsi sayılır. <http://www.anl.az/down/meqale/ses/2010/iyun/122862.html>
8. Azərbaycanın NATO-ya üzv olmasında heç bir problem görmürəm.
<http://hrc.az/news/politics/2202-az601rbaycan305n-nato-ya-252zv.html>
9. NATO science workshop examines global climate change and local adaptation.
www.nato.int/science
10. Güclü ordu Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin, müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün qarantıdır.
http://az.apa.az/xeber_Guclu_ordu_Azerbaycanin_milli_191637.html

Məmmədov Habil Nurkişi oğlu
Bakı Slavyan Universiteti

**AZƏRBAYCAN - POLŞA MÜASİR MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİNDƏ
MİLLİ DİASPORUN İŞTİRAKI:
REALLIQLAR, PROBLEMLƏR VƏ PERSPEKTİVLƏR**

Azərbaycan xalqının zəngin tarixi – mədəni irsi dünya mədəniyyətinin ən qiymətli səhifələrindən biridir. Yüksək mədəni dəyərlərə, humanist ideyalara əsaslanan, dərin fəlsəfi məzmunu və estetik əhəmiyyətə malik olan, insanlara məhəbbət, dostluq, ədalət, gözəllik hissələrini aşılamanı irsimizin öyrənilməsi, mənimsənilməsi, təbliği və inkişafı ilk növbədə, xalqımızın bütün dünyada tanınması və müstəqil dövlətimizin tərəqqisi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [1, s. 101 - 102]. Bu mənada milli diasporun fəaliyyəti Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasəti ilə sıx bağlı olub, Azərbaycançılığın, milli – mənəvi dəyərlərin qorunması və dünyada təbliği işinə xidmət edir. Azərbaycanın mədəniyyət siyasətinin tərkib hissəsi və beynəlxalq mədəni əlaqələrinin bir qolu olan milli icma və birliklərin rolunun araşdırılması aktuallığı və elmi – siyasi əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Ona görə də bu məruzə Azərbaycanşünaslığın aktual problemlərindən birinə - Azərbaycan və Polşa xalqları arasında mədəni əlaqələrin inkişafında yaxından iştirak edən milli diasporun fəaliyyətinə həsr olunmuşdur.

Hər şeydən əvvəl onu qeyd edək ki, 1991- ci il dekabrın 27-də Polşa Azərbaycanın müstəqilliyini tanımış və 1992–ci il fevralın 21-də iki ölkə arasında diplomatik əlaqələr qurulmuşdur. 2001-ci ildə Polşanın Azərbaycanda, 2004-cü ildə Azərbaycanın Polşada səfirliyi açılmışdır. Səfirliklərin açılması və DİDK - nin diaspor quruculuğu sahəsində gördüyü işlər Polşada da soydaşlarımızın mənəvi - ideoloji birliyinin yaradılmasına, təşkilatlanmasına və xalqlarımız arasında mədəni əlaqələrin inkişafında fəal iştirakına təkan vermişdir.

2006-cı ilin təxmini statistik məlumatına görə, Polşada 10 - 12 min nəfər azərbaycanlı yaşayır [2; 3, s. 343]. Ölkədə milli azlıqların, o cümlədən azərbaycanlıların hüquqları Konstitusiyaya və digər müvafiq qanunlarla qorunur. Belə ki, Polşa Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsində göstərilir: «I. Polşa Respublikası milli və etnik azlıqlara aid polyak vətəndaşlarının ana dilini qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək azadlığına, adət və ənənələrini saxlamasına, həmçinin öz mədəniyyətini inkişaf etdirməsinə təminat verir. II. Milli və etnik azlıqlar öz milli təhsil, mədəniyyət və dini özünəməxsusluğunu mühafizə edən qurumlarını yaratmaq, həmçinin onların mədəni xüsusiyyətlərinə aid məsələlərin həllində iştirak etmək hüququna malikdirlər» [4].

XX əsrin 90 - cı illərinin əvvəllərində Polşada rusların, belarusların, ermənilərin və başqa xalqların güclü birlikləri olduğu halda Azərbaycan diasporu

yeni- yeni yaranır və təşkilatlanırdı. Bu illərdə soydaşımız E. Mustafazadənin sədrlik etdiyi Azəri Cəmiyyəti (sonralar Azərbaycanın Dostları Cəmiyyəti oldu) informasiya blokadasında olan Azərbaycanı Polşada layiqincə təmsil etməyə çalışdı. Həmin illərdə milli birlik yaratmaq istiqamətində E.Mustafazadə ilə yanaşı, T.Cəfərov, H.İmanov kimi ziyalılarımızın da rolu diqqəti cəlb edir. Rəqiblərimiz isə bu birliyin yaranmasına müxtəlif yollarla mane olurdu. Soydaşlarımız arasında nifaq salanlar tairırdı. Bütün bu cətinliklərə baxmayaraq burada milli diasporun mütəşəkkil qüvvəyə çevrilməsi istiqamətində müəyyən nailiyyətlər əldə olundu. Belə ki, E. Mustafazadə, T.Cəfərov, H.İmanov, N. İmanlari, İ.M. Yıldırım və digər soydaşlarımız Polşada çox cətinliklərlə Azərbaycan diasporunun bünövrəsini qoymuş və yaratmışlar. Sonrakı illərdə isə Polşada milli diasporun nümayəndələrindən K.Hacıyev, H.Əliyeva, R.Rzayev, X.Səlimzadə, Ş.Kazımova, M.İmanov, M. Səfərov, N. Səfərov və digərlərinin məqsədyönlü və geniş fəaliyyəti nəticəsində yeni Azərbaycan milli – mədəni birlikləri yaradılmışdır [5]. Yeri gəlmişkən qeyd etmək istəyirəm ki, 1992–93-cü illərdə Polşada «Azərbaycanın dostları təşkilatı» tərəfindən çox maraqlı jurnal nəşr olunurdu. Təşkilatın yaradıcıları Fransaya köçdükdən sonra quruma rəhbərlik K.Hacıyevə həvalə olundu [5].

Mövcud qanunvericilik aktlarının və dövlət orqanlarının yaratdığı əlverişli şəraitdən və Dövlət Komitəsinin yardımından yararlanan soydaşlarımız 2001–ildə K.Hacıyevin sədrlik etdiyi Azərbaycan – Polşa Mədəniyyət Assosiasiyasını, 2002–ci ildə V.Hebanovskinin başçılığı ilə Demokratik Azərbaycan Təşkilatını, 2003-cü ildə R.Rzayevin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan – Polşa Mədəniyyət Cəmiyyətini, 2003-cü ildə Hicran Əliyevanın rəhbərliyi və E.Mustafazadənin böyük yardımı ilə Azərbaycan Mədəniyyət və İnformasiya Mərkəzini yaratdılar. Hicran Əliyeva 2007-ci ildə Azərbaycan Mədəniyyət və İnformasiya Mərkəzinin əsasında «Qafqaz Evi»ni yaratmışdır ki, bu barədə bir qədər sonra bəhs ediləcəkdir. Göründüyü kimi, Polşada azərbaycanlıların təşkilatlanması son illərə təsadüf etmiş və bir çox problemlərdən xali deyildir. Bununla belə, bu az bir müddətdə Polşada Azərbaycan tarixi, mədəniyyət və incəsənətinin tanıtılması, Azərbaycan və polyak xalqları arasında dostluq tellərinin möhkəmləndirilməsi, mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi istiqamətində milli – mədəni birliklər tərəfindən bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Milli diasporun mədəniyyət sahəsindəki fəaliyyəti əsasən aşağıdakıları əhatə etmişdir:

- Azərbaycan - Polşa mədəni əlaqələrinin inkişafına şamil olunan «Dəyirmi masa», konfranslar, seminarlar, brifinqlər, konsert proqramları və digər tədbirlərin təşkili;

- təhsil kurslarının, «bazar günü» məktəblərinin açılması;

- kitabxanalarda Azərbaycanşünaslığa aid, Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyət və incəsənətinə dair kitablardan ibarət guşənin yaradılması;

- Varşavada məşhur «Asiya və Sakit Okean ölkələri» muzeyində Azərbaycan guşəsinin açılması;
- Polşa və Azərbaycan tələbələrinin mübadiləsinin təşkilinə yardım edilməsi;
- Azərbaycan xalqının mədəni irsi haqqında məlumatların yerli qəzetlərdə dərc edilməsi və s.

Milli diaspor nümayəndələrindən Hicran Əliyeva və onun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Mədəniyyət və İnformasiya Mərkəzi Polşada Azərbaycan mədəniyyəti haqda məlumatların yayımlanması və Polşa - Azərbaycan mədəni əlaqələrinin genişləndirilməsi istiqamətində xüsusi fəallıq nümayiş etdirmişdir. Belə ki, Hicran Əliyevanın 2001-ci ildə AzTV-nin beynəlxalq əlaqələr redaksiyasında çalışarkən Polşa dövlətinin 3 may Konstitusiya günü ilə əlaqədar hazırladığı veriliş Polşanın Azərbaycandakı səfirliyi tərəfindən rəğbətlə qarşılınmış, sonra onu Varşava Universitetinin təşkil etdiyi müsabiqəyə dəvət etmişlər. Müsabiqədən uğurla keçdikdən sonra Hicran Əliyeva Varşava Universitetinin Şərqi Avropa tədqiqatlar İnstitutunun magistraturasına qəbul olundu. Polşa Elmlər Akademiyasının doktorantı kimi «Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Azərbaycanın informasiya siyasəti» adlanan elmi işində həm də Avropa dəyərlərinin dilimizdə necə əks olunması məsələlərinə toxunmuşdur. 2002- ci il iyunun 4-də Azərbaycanın Respublika günü ilə əlaqədar Varşava Universitetində keçirilmiş tədbirdə, müəllim və tələbə auditoriyası qarşısında polyak dilində Polşa-Azərbaycan tarixi və mədəni əlaqələrindən bəhs edən film nümayiş etdirilmişdi. Tədbirdə Türkiyə, İran və Rusiya səfirliklərin nümayəndələri, həmçinin Polşa Xarici İşlər Nazirliyinin Avropa Departamentinin nümayəndəsi İ.Naquarska da iştirak edirdi. Sənarinin müəllifi və aparıcı Hicran Əliyeva idi. 35 dəqiqəlik film 2001-ci ildə Bakıda çəkilmişdi. Sonda həvəskar musiqiçilər tərəfindən ifa olunan Azərbaycan mahnıları, xüsusilə muğam böyük maraqla qarşılandı. Varşava Universitetinin rəhbərliyinin bildirdiyinə görə, Universitetin binasında Azərbaycana həsr olunmuş bu cür tədbir ilk dəfə olaraq keçirilirdi [6, s.3].

Hicran Əliyeva 2002 –ci ilin dekabrında ATƏT-in Demokratik İnstitutlar və İnsan hüquqları üzrə Bürosunun Varşava ofisi ilə əməkdaşlıq proqramı əsasında Kentşin şəhərində Polşa Milli Təhlükəsizlik Akademiyasının bazasında təlim keçən 15 nəfər azərbaycanlı sərhədçi haqqında bir veriliş hazırladı. Film polyak – Azərbaycan sərhəd xidmətinin əməkdaşlığından bəhs edirdi. 20 dəqiqəlik film Azərbaycan Dövlət Televiziyasının bazasında hazırlandı və həmin kanalla da yayımlandı.

İnformasiya Mərkəzinin fəaliyyətində polyak təşkilatları ilə əməkdaşlığı gücləndirmək, Azərbaycan və Polşa arasında informasiya əlaqəsi qurmaq, iki ölkənin mədəniyyət və təhsil sahəsində əməkdaşlığının inkişafına yardımçı olmaq kimi məsələlər mühüm yer tutmuşdur. Belə ki, 2003–cü ildə Mərkəzin yaxından

vasitəçiliyi ilə Bakı Slavyan və Varşava Universitetləri arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında saziş imzalandı.

2003-cü il fevralın 20-də Azərbaycan İnformasiya Mərkəzi Varşavada fəaliyyət göstərən Stefan Batori adına Fondun binasında Xocalı faciəsinin Anım Gününü təşkil etdi. «Education for Democracy Foundation» Fondunun dəstəyi ilə təşkil olunmuş bu tədbirdə türk rejissoru S.Altaylının «Azərbaycan faciəsi» filmi göstərildi (Ankara TV TRT, 1994, orijinal dil - türk, titr – polyakca). Filmdə 1992-ci il fevralın 26 –da Xocalı şəhərinin bütün əhalisinin vəhşicəsinə qətli ilə bağlı hadisələrdən danışılırdı. Filmə baxdıqdan sonra Varşava Universitetinin müəllim və tələbələrinin iştirakı ilə müzakirə keçirildi. 2004-cü il fevralın 27-28 tarixlərində Azərbaycan İnformasiya Mərkəzi tərəfindən Xocalı faciəsi polyak ictimaiyyətinin diqqətini cəlb edən marafonla yad edilmiş, martın 2-də isə Varşavada «Naməlum ərazi», «Azərbaycan faciəsi» və «Azərbaycan qaçqınları» qısa metrajlı filmlər göstərildi.

2004-cü ilin may ayının 8-də Varşavada fəaliyyət göstərən Robert Şuman adına Fondun Polşanın Avropa Birliyinə daxil olması ilə əlaqədar «Zamkovo» meydanında keçirdiyi və Birliyə üzv olan ölkələrin nümayəndə heyətlərinin qatıldığı yürüşdə həmvətənlərimiz də fəal iştirak etmişlər. Polşada fəaliyyət göstərən Azərbaycan İnformasiya və Mədəniyyət Mərkəzi və Azərbaycan – Polşa Mədəniyyət Assosiasiyası bu tədbirə dəstək vermiş və yürüşdə Azərbaycan nümayəndələrinin də iştirakını təmin etmişlər. Yürüşə qatılmış soydaşlarımız əllərində Azərbaycanın Dövlət bayraqları «Avropa Birliyinin qapısı» adlanan yerdən rəmzi olaraq keçmişlər [7].

Elə həmin gün Azərbaycan İnformasiya və Mədəniyyət Mərkəzi və Azərbaycan – Polşa Mədəniyyət Assosiasiyasının təşəbbüsü ilə Varşava şəhərində «Xarenda» mehmanxanasında «Azərbaycan: Avropa birliyinə gedən yol» mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Konfransın başlıca ideyası dünya ictimaiyyətinin diqqətinin Azərbaycana yönəldilməsi və Avropa birliyinin Şərqə doğru genişləndirilməsi məsələsinin müzakirəsi olmuşdu. Tədbirdə Avropa Komissiyasının Polşadakı səfiri Bruno Dethomas və Robert Şuman adına Fondun prezidenti Roza Tun da iştirak edirdilər [7].

Azərbaycan İnformasiya və Mədəniyyət Mərkəzindən verilən məlumata görə, 2004 –cü ilin yayında «Lider» kanalında Azərbaycan və Polşanın Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığını əks etdirən «Avropa və biz» filminin layihəsi üzərində işlənmişdir. Senari müəllifi və aparıcısının Hicran Əliyeva olan bu 3 seriyalı film Polşa televiziyasında nümayiş etdirilmişdir. Filmdə Avropa İttifaqının əsas dəyərlərindən, birgə layihələrdən və s.-dən danışılır, Avropa ölkələrinin Azərbaycanda və Polşadakı səfirlərindən götürülmüş çoxsaylı müsahibələrdən istifadə edilir.

Bunu qeyd etmək lazımdır ki, milli diasporun elm və təhsil sahələrinin nümayəndələri öz elmi işlərini Azərbaycanşünaslığın aktual problemlərinə həsr

etmiş polyak tələbələrinə diqqətlə yanaşmışlar. Belə ki, «Sovet və postsovet Azərbaycanında müsəlman dindarlığında dəyişikliklər» kitabının müəllifi Y.Roqozinski 4 il ərzində Hicran Əliyevadan araşdırılan problemin bəzi məsələləri ilə əlaqədar məsləhətlər almışdır. Y.Roqozinski kitabı Krakovda çap olunmuş və təkcə Polşanın deyil, həmçinin Şərqi Avropa ölkələrinin elmi dairələri arasında böyük maraq doğurmuşdur.

Azərbaycan İnformasiya və Mədəniyyət Mərkəzi Polşanın KİV nümayəndələri ilə də əməkdaşlıq etmişdir. Belə ki, 2005–ci ildə «*Rurociagi*» («*Boru kəməri*») jurnalının Azərbaycanın neft layihələrinə, ermənilərin Xocalıda törətdikləri soyqırma, həmçinin Polşa və Azərbaycan arasındakı tarixi əlaqələrə həsr olunmuş xüsusi sayı işıq üzü gördü. Dərginin 2006–cı il 4–cü sayında məşhur polyak geoloqu, 1893 -1904 –cü illərdə Bakıda yaşayaraq neftçixarma sahəsində mühüm ixtiralar etmiş və Xəzərin dibindən neft çıxarılmasının əsasını qoymuş V. Zqlenitskiyə həsr olunmuş məqalədə Polyak – Azərbaycan siyasi və xüsusilə ədəbi –mədəni əlaqələrindən ətraflı bəhs edilmişdir [8]. Azərbaycanın Polşa Respublikasındakı səfiri V.Quliyevin dəvətilə «*Rurociagi*» jurnalının redaktoru V.Mixalovski Azərbaycana gələrək dərgi üçün ölkəmizlə bağlı zəruri faktik materiallar toplamışdır. Bütün bunlarla yanaşı, Polşa mətbuatı və televiziyasında sistemli şəkildə Azərbaycan tarixinin və milli- mənəvi dəyərlərinin təbliği və eləcə də xalqlarımız arasında mədəni əlaqələrə dair məlumatların verilməsi qənaətbəxş deyildir və bu istiqamətdə xüsusilə milli diasporun fəaliyyətinin gücləndirilməsi tələb olunur. Bizim fikrimizcə, bunun üçün Polşada informasiya məkanının strukturu müəyyənəşdirilməli, təbliğat işinin təşkili yolları aydınlaşdırılmalıdır.

2007–ci ildən Hicran Əliyeva Azərbaycan İnformasiya və Mədəniyyət Mərkəzinin ideya və məqsədlərini digər təşkilat çərçivəsində davam etdirir. Belə ki, Hicran Əliyevanın təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə 2007–ci il martın 26–da Polşada «Qafqaz Evi» yaradıldı. “Polşada Qafqaz Evi”nin idarə heyətinin üzvləri arasında Y.Lubax (rejissor, senaristi,prodüser, publisist, Odissey Fondunda Filmlər Bölməsinin sədr müavini və rəhbəri, Polşa Televiziya Şirkətinin əməkdaşı), V.Mixalovski (1995–ci ildən rüblük çıxan «*Rurociagi*» jurnalının redaktoru və naşiri) kimi nüfuzlu polyak ziyalıları, elm və mədəniyyət xadimləri vardır.

Qurumun prezidenti Hicran Əliyevanın açıqlamasına görə, «Qafqaz Evi»nin əsas məqsədi Qafqaza maraq oyatmaqdır. Biz bu regionun bütün nümayəndələri üçün onların öz fikir və düşüncələrini sərbəst şəkildə ifadə edə biləcəkləri açıq bir forum yaratmaqla Qafqaz xalqlarının bir-birlərindən təcrid olunmasını dayandırmaq istəyirik. Biz, effektiv ünsiyyət şəbəkəsi yaratmaq üçün müxtəlif nöqtəyi-nəzərləri nümayiş etdirmək arzusundayıq. «Qafqaz Evi» heç şübhəsiz bizim üçün – Qafqazın uşaqları – oğulları və qızları üçün yaradılıb. Buna görə də biz aşağıdakı məqsədlərə nail olmaq niyyətindəyik:

- Xalqlarımız və ölkələrimiz haqqında bilgilər yaratmaq. Xüsusən də bu, «Azəri evi», «Gürcü Evi» və «Erməni Evi» deyil, ümumi «Qafqaz Evi»dir;

- İnformasiya mübadiləsi üçün ümumi platforma yaratmaq. Ümid edirik ki, bu Qafqazlıların inteqrasiyasına kömək edəcək və digər tərəfdən bizim regionda informasiya sahəsindəki boşluğu dolduracaq.

- Biz devizə riayət etmək üçün əlimizdən gələni edəcəyik: harmoniya yaradıcı, düşmənçilik isə dağıdıcıdır. Beləliklə, bizim informasiya siyasətimiz bu sözlərin üçlüyü kimi müəyyən ediləcək: Məlumatlılıq – Dialoq - Anlaşma» [9]. Qurum başlıca olaraq bu ölkədə məskunlaşmış Cənubi Qafqaz (Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının) xalqlarının nümayəndələrini öz ətrafında birləşdirir, Cənubi Qafqaz ölkələrində paralel layihələr həyata keçirəcək və bu məqsədlə Cənubi Qafqaz ölkələrinin paytaxtlarında təşkilatın filialları yaradılacaq [10].

Bunu qeyd etmək lazımdır ki, Qafqaz evinin yaradılması ideyası ADR–in yaradıcılarından biri olan Məmmədəmin Rəsulzadəyə aid olmuş, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri olmuş və hal-hazırda respublikamızın regional fəaliyyətinin prioritet sahəsini təşkil edir. Eyni zamanda, Avropada Qafqaz əsilli mühacirlərin və diaspor təşkilatlarının birləşmə prosesi xeyli dərəcədə sürətlənmişdir. Bu sırada gürcü, çeçen, inquş və azərbaycanlı mühacir təşkilatlarının arasında dərin anlaşma xüsusilə müşahidə olunur. Əlbəttə, bu təqdirəlayiq haldır. Lakin, bizim fikrimizcə, «Qafqaz Evi» ideyasının reallaşma istəyi regionun daxilində yetişməli, bunun üçün Qafqaz dövlətləri və xalqları birinci növbədə ərazi iddialarından imtina etməlidirlər. «Böyük Ermənistan yaratmaq» xülyasına qapılmış Ermənistanın Azərbaycan ərazisinin beşdə bir hissəsini işğal etdiyi, Gürcüstanda azərbaycanlılara məxsus etnotoponimlər və tarixi ərazilərin gürcüləşdirildiyi, soydaşlarımızın minillərlə yaşadığı yurdunda sıxışdırıldığı bir zamanda «Qafqaz Evi»ni yaratmaq mümkün deyildir. Buna görə də erməni icmasının hələ XII əsrdən yaşadığı, daxili və xarici siyasətinə təsir etmək imkanına malik olduğu Polşa və digər Avropa ölkələrində Azərbaycan diasporu birinci növbədə təşkilatlanma işini yüksək səviyyədə başa çatdırmalı (Polşa Azərbaycanlıları Konqresinin yaradılmasına nail olmalı və s.), Azərbaycançılıq ideyasını təbliğ etmək və ermənilərin xalqımıza və dövlətimizə qarşı apardıqları mənfur təbliğatın qarşısını almaq üçün vahid qüvvəyə çevrilməlidir. Bu gün Polşada və digər ölkələrdə yalnız öz tariximizi, mədəniyyətimizi tanıdaraq xalqımız haqqında müsbət rəy formalaşdırdıqdan sonra Azərbaycanın mədəniyyət və incəsənətinə böyük maraq və həssaslıqla yanaşan digər ölkələrin nümayəndələrini Azərbaycanın problemlərinin həllinə cəlb etmək olar.

SUMMARY

Participation of national diasporas in modern cultural relations between Azerbaijan and Poland: reality, problems and prospects.

After finding independence by Azerbaijan the Azerbaijan diaspora became more active and has amplified and in the Republic of Poland . There are several organizations are involved with the diaspora activities in Poland. In Poland successfully functions the Azerbaijan diaspora . In the Poland Republic some centers and societies («Azerbaijani Informational Center in Poland», «Cultural Association of Poland - Azerbaijan») uniting our compatriots. It is possible to tell, that Azerbaijanians in Poland take a worthy place in a public and cultural and international life of republic.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan diasporu: böyük yolun başlanğıcı. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 208 s.
2. Azərbaycan diasporu / http://www.azerbaijan.az/_Society/_Diaspora/_diaspora_a.html
3. Əliyev Z. Diaspor. İzahlı sözlük və məlumat kitabı. Bakı: Yurd, 2007, 366 s.
4. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. / <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/polski/kon1.htm>
5. http://www.insan.azeriblog.com/2009/01/25_qurbetde_-azərbaycanın/başını-uca-eden-ata-ve-ogulun-hekayesi
6. Azərbaycan Respublikası Diasporla iş üzrə Dövlət Komitəsi IV Ərazi şöbəsinin (Şərqi Avropa ölkələri) Cari arxivi. Polşada Azərbaycan diasporunun fəaliyyətinə dair Arayış, qovluq № 13 (Polşa), 5 s.
7. Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin 2004- cü ilin yekunları barədə hesabatı <http://www.diaspora.gov.az/files/news/new1251708790310809.doc>
8. Witold Zglenicki Redivivus- uroczystości w Woli Kiełpińskiej / *Rurociagi*, 2006, № 4/45, s.23-26
9. [Stowarzyszenie Dom Kaukaski w Polsce http://domkaukaski.org/index.php?option=com_content&task=view&id=95&Itemid=37&lang=az](http://domkaukaski.org/index.php?option=com_content&task=view&id=95&Itemid=37&lang=az)
10. Polşada «Qafqaz evi» təşkilatının iclası keçiriləcək / «Ədalət» qəz., 2008, 08 yanvar, №1(1742)

Məmmədov İsmayıl Teymur oğlu

Bakı Slavyan Universiteti

**MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ YENİLƏŞMƏ
MEYLLƏRİ**

Tarixi kateqoriya kimi insan toplumlarının yüksək inkişaf forması olan millətin formalaşması dövründə onun aparıcı atributu kimi dil xüsusi fəaliyyət statusu qazanır, yeni inkişafetmə imkanlarına malik olur. Ümumən cəmiyyətdə mədəni səviyyənin, elmin, texnikanın, təhsil sisteminin tərəqqisi dilin lüğət fondunun, qrammatik quruluşunun, funksional üslublar sisteminin də inkişafına dilxarici amil kimi ciddi impulslar verir, milli dilin сәнки əl-qolu açılır, fəaliyyət dairəsi genişləndirilir.

Bununla yanaşı dünya düzümündəki dəyişmələr, yeni dövlət tiplərinin yaranması, böyük dövlətlərin təzə ərazilərdə hökmranlığı, müxtəlif dillərdə danışan xalqlar arasındakı siyasi, hərbi, mədəni əlaqələrin intensiv formasının təşəkkülü yeni bir dil situasiyasının, dillər və dildə danışan insanlar arasında yeni münasibətlərin yaranmasına səbəb olur, milli dil və dövlət dili məfhumları bir-birindən fərqləndirilir. Müxtəlif dövlətlərdə yerləşdiyi ərazilərdən asılı olmayaraq Avropa dillərindən birinə dövlət dili statusu verilir, milli dillərin fəaliyyət dairələri daralır. Uzun müddət Hindistanda, Nigeriyada ingilis dili, Əlcəzairdə, Malidə, Gvineyada fransız dili, Sovetlər birliyində rus dili ayrı-ayrı milli dillər fəvqündə dövlət dili funksiyası daşımışdır. Bəzi sənaye mərkəzlərində qarışıq (kreol) dillər meydana çıxmışdır: Cənubi Çin limanlarında «pici-ingilis», Polineziyada «bi-lamar», fransızların afrikadakı müstəmləkələrində «pti-neqr» və s. Müxtəlif dil areallarında başqa tendensiyalar da müşahidə olunur. Xalq dili əvvəlki əsrlərdən başlamış prosesi davam etdirərək yazılı ədəbi dilin elementlərilə zənginləşməklə onu funksional cəhətdən üstələyir. Rus dili slavyan kilcə dilini, fransız dili latıncanı bir sıra türk dilləri ərəb və fars dilinin işlənmə sferasını daraldır, milli dillərin müəyyən dialekt əsasında aydın seçilən konturları formalaşır. Beləliklə «milli dil», «ədəbi dil», «bədi ədəbiyyatın dili» anlayışları arasındakı yeni qarşılaşmalar, yeni социал-лингвистик münasibətlər meydana çıxır. Bu bölümün bir üzvü, tərkib щиссяси olan milli dil müəyyən tarixi inkişafın məhsulu kimi millətin meydana çıxması ilə şərtlənir. Milli dil xalq dilinin vahid normaya malik olan bir formasıdır, ümumxalq dilidir. Dilin bu forması cilalanmış, nizama salınmış ədəbi (və ədəbi yazılı) dil statusundadır. Bu dil millətəгядрярки köhnə ədəbi dildən qidalanmaqla yanaşı, onun fəaliyyətini məhdudlaşdırır. «Yeni dil»in yazılı və şifahi qolları bərabər inkişaf yoluna çıxır.

Humboltun konsepsiyasında dilə fəaliyyət və sistem kimi yanaşma dilin tədqiqinə də zəruri olaraq prosesual yöndən yanaşma tələb edir, təsadüfi deyildir ki, Humboltun dünyaya baxışı antistatik səciyyəlidir. Onun nəzəriyyəsində dil, fikir,

ruh və s. hərəkət, fəaliyyət, inkişaf, proses kimi *тягдим олунур*. O, dünyaya fasiləsiz proses kimi baxır, onun üçün varlıq nəşə dəyişən, davam edən bir şeydir. *Сюз ися* «hansısa bir artıq hazır substansiya kimi məlumat vermir və özündə yekunlaşmış, bitmiş məfhum daşır, sadəcə müəyyən üsullarla məfhumun müstəqil əmələ gətirilməsinə təhrik edir. İnsanlar şeylərin işarələrini dərk etdiyi və qaşılıqlı olaraq eyni bir mükəmməl məfhumun yaranmasına cəhd etdikləri üçün bir-birini anlamırlar. Onlar bir-birini ona görə anlayırlar ki, qarşılıqlı olaraq öz hisslərinin yaratdığı təsəvvürlər zəncirinin eyni bir həlqəsinə, daxili aləmlərində eyni bir məfhumlar sferasına toxunur, öz mənəvi aləmlərinin alətinin eyni bir dilinə toxunurlar, əvəzində hər birində müvafiq *фягят* eyni olmayan məfhumlar ortaya çıxır». Dilin də məhz təfəkkürlə münasibətdə nisbi müstəqilliyi qabarıq şəkildə onda özünü göstərir ki, eyni bir təfəkkür məzmunu müxtəlif tipli dillərdə (eyni bir dildə də) ayrı-ayrı strukturlarda reallaşır. Buna görə də dil və təfəkkür kateqoriyalarını eyniləşdirmək olmaz. Bəzən dilçilikdə doğru olmayaraq dilin sintaktik tipindən çıxış edərək xalqın təfəkkürünün səciyyəsi və səviyyəsi barədə mülahizələr söyləyirlər. Lakin müxtəlif inkişaf səviyyəsinə malik olan dillərin müqayisəli təhlili sübut edir ki, təfəkkür dil münasibətində dilin tipologiyasının həlledici rolu yoxdur.

İnsanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan dil mütəhərrik bir orqanizmdir, bu orqanizmin hər bir nöqtəsində ətrafda baş verən hadisələrlə, xüsusilə bu dilin xidmət göstərdiyi cəmiyyətin ictimai, iqtisadi və mədəni həyatında günbəgün, dəqiqəbədəqiqə özünü göstərən iri və xırda dəyişmələrlə bağlı nə isə dəyişir, nə isə itir, nə isə yeni-yeni cücərib gələcək inkişafın ilk pilləsinə qədəm qoyur; bu və ya başqa bir səsin yeni bir tələffüz çaları yaranır, hər hansı bir söz konkret bir fərdin şəxsi fəaliyyəti nəticəsində tamamilə yeni bir qonşuluğa düşür, digər bir sözün bədii, elmi və ya rəsmi mətn daxilində orijinal mənə əlaqəsi, mənə çaları törənir, bir qrammatik formanın passivləşməsinin başqa bir formanın isə aktivləşməsinin ilkin şərtləri müəyyənləşir və s. Lakin ayrı-ayrılıqda bu dəyişmələrin baş verməsi hələ heç də dilin dəyişməsi demək deyildir, çünki bu dəyişmələrin hər biri ilk əvvəl nitqdə, yəni konkret bir fərdin yaradıcılığında meydana gəlir və yalnız müəyyən bir müddət keçəndən sonra, başqa nitq fəaliyyətlərini də ehtiva edərək ümumi dil faktına çevrilir, ictimai dəyər qazanır. Məhz buna görə də dildə baş verən dəyişməni həmin dəyişmənin baş verdiyi konkret anda deyil, bu dəyişmənin nitq faktı kimi meydana gəldiyi dil vəziyyəti ilə həmin nitq faktının inkişaf edərək dil münasibətinə yüksəldiyini müqayisə etməklə müəyyənləşdirmək mümkündür. Deməli, nitqdə baş verən dəyişmələr hər hansı bir konkret dil vəziyyətinə aiddirsə, dilin dəyişməsi bu dilin iki müxtəlif sinxron vəziyyətlərində özünü göstərən sistem və struktur münasibətlərin fərqi daha çox üzə çıxır. Beləliklə, hər bir dil dəyişməsinin bünövrəsini konkret nitq dəyişməsi, nitq aktı təşkil edir ki, dilin lüğət fondunda baş verən dəyişmələr buna daha aydın misaldır.

Dilin leksik – semantik həddi cəmiyyətin ictimai-iqtisadi və mədəni hayatında baş verən dəyişikliklərə daha fəal və ardıcıl reaksiya verən dil səviyyəsidir, həyatımızda yaranan hər yeni anlayış təbii şəkildə öz söz ekvivalentinin yaranmasını şərtləndirir, dilin üslubları inkişaf edib şaxələndikcə hər hansı bir sözün ilkin mənası bu üslublar daxilində yeni-yeni işlənmə şəraitlərinə düşərək əlavə çalarlar qazanar və beləliklə, hər bir leksik vahid ierarxik, yəni nərdivanvari növbələşən və sıralanan müxtəlif semantik çalarlar sisteminin ifadəsinə çevrilir. Bu sistem nə qədər zəngindir, yəni hər hansı bir leksik vahidin daşdığı məna yükü nə qədər ağırdırsa, zəngindir, deməli bu vahidin məxsus olduğu dilin tarixi bir o qədər qədim, funksional əhatə və fəaliyyət dairəsi bir o qədər çoxşaxəli və tutumludur. Çünki həyata konkret bir əşyanın və yaxud da hələlik tərkib komponentlərinə parçalanmanın ümumi və mücərrəd bir kontinumun ifadəçisi kimi qədəm qoyan söz, bu gün onu səciyyələndirən bütün məna çalarlarını qazanmaq üçün müxtəlif şəraitlərə düşmüş, bədii mətn daxilində bədii, elmi mətn daxilində elmi, rəsmi üslub daxilində rəsmi və s. çalarlar qazanmış, bir məna çalarını başqası ilə əvəz etmiş, bir növ arasıkəsilməz nitq-dil-nitq keçidlərinin hər bir mərhələsində müəyyən bir deformasiyaya məruz qalmışdır. Şübhə yoxdur ki, dilimizdəki sözlərin bugünkü məna zənginliyi onların çatdığı son hədd deyildir və hər sözün sabahı həm də onun işləmə biləcəyi yeni şəraitlər və qazana biləcəyi yeni-yeni məna çalarlıqları deməkdir. bu yeniləşmə prosesinə və onun lüğətlərdə əks olunmasına böyük önəm verən görkəmli dilçi H.Kasares yazırdı: «XX əsrin nəhəng lüğətçilərinin bütün təşəbbüsçüləri ilk addımdan başlayaraq müəyyən ölkələrin təşkilatçıları, habelə bu yolda fədakarcasına öz qüvvələrini əsirgəməyənlər elə bir vətəndaşlıq işini yerinə yetirirlər ki, qazanılacaq uğur təkcə təşəbbüsçülərə və tərtibçilərə deyil, ümumiyyətlə millətin mədəni nüfuzuna şöhrət gətirəcək, onu bütün dünyanın gözündə ucaldacaqdır.

Dilin sintaktik quruluşunda təkamül, dəyişmə və yeniləşmə sadə cümlə tiplərinin, müxtəlif sintaktik-linqvistik elementlərin (sual əvəzliliklərindən törəmiş nisbi əvəzliliklərin, intonasiya və mürəkkəb strukturları bağlayan vasitələrin) müdaxiləsilə yaranan mürəkkəbləşmə, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrin yeni tiplərinin yaranması (yaxud çoxalması), mürəkkəb quruluşlu sintaktik vahidlərin meydana gəlməsi, düşüncə dil münasibətində (koqnitiv aspekt) yeni-yeni ifadə modellərinin yaranması şəkildə özünü göstərir. Fonoloji və morfoloji quruluşda yeniləşmə isə daha ləng və ən çox dildaxili qanunların müdaxiləsilə baş verir. Dilxarici sferada baş verən proseslərə maksimum həssaslıq göstərən leksik-semantik sistem bir tərəfdən müxtəlif dil səviyyələrindəki yeniləşmə fonunda sabit qalmır, o biri tərəfdən cəmiyyətlə bir başa təmasda olan mətbuat, kütləvi informasiya vasitələrinin yardımı ilə yeni-yeni vahidlərlə yeniləşir, lüğət tərkibi durmadan müxtəlif mənbələrdən gələn məhsullarla zənginləşir.

Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları sistemində mətbuat və digər informasiya vasitələrinin xüsusi yeri və özünə xas xüsusiyyətləri vardır. Başqa

üslub nümunələri ilə müqayisədə tarixən formalaşması o qədər də uzaq olmayan mətbuatımız fəaliyyət göstərdiyi qısa müddət kəsiyində həm özünün, dil-nitq əlamətlərini, deyim biçimini müəyyənləşdirmiş, həm də ümumi Azərbaycan ədəbi dilinin, inkişafında, saflaşmasında, yeni-yeni ifadə vasitələrinin ümumi dil faktına çevrilməsində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir.

Mətbuat üslubunun, xüsusilə gündəlik çap olunan qəzetlərin dil və üslubunun bədii, elmi, rəsmi dil materiallarından ən önəmli fərqi onun cəmiyyət üzvləri ilə fəal əlaqədə, təmasda olmasıdır. Gündəlik çap olunan mətbuat dünyada baş verən müxtəlif hadisələr barədə insanlara dərhal məlumat vermə vəzifəsi kimi çox çətin və faydalı bir işin öhdəsindən gəlməklə yanaşı, yeni-yeni anlayışların, münasibətlərin, siyasi-ictimai, elmi qurumların adlarını yaratmaq, dilimizin daxili imkanlarını üzə çıxarmaq, yersiz alınmaların dilimizin lüğət tərkibinə yol tapması kimi tendensiyanın qarşısını almaq sahəsində də xidmət göstərməlidir. Hər bir dilin lüğət tərkibindəki yeniləşmə tendensiyası bir başa mətbuatın dil quruculuğunda mövqeyindən və bu sahədə oynadığı roldan çox asılıdır.

Çağdaş Azərbaycan mətbuatının dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, yeni ifadə formalarının yaranmasında, ümumxalq dilində işlənən leksik vahidlərin mətbuat dilinə gətirilməsində, sintaktik və morfoloji üsulla yeni sözlərin yaradılmasında xidmətlərini danmaq olmaz. Ədəbi dil üslublarının aydın cizgilərlə bir-birindən ayrılmasında və kütləviləşməsində, qrammatik normalaşmadakı sabitliyin qorunub möhkəmlənməsində və milliləşməsində də mətbuatın xüsusi rolu vardır. Mətbuat dövrün mənzərəsini əks etdirən söz, termin, sabit və sərbəst birləşmələri özündə əks etdirən ensiklopedik lüğətə bənzəyir. Azərbaycanda on doqquzuncu yüzilliyin yetmişinci illərindən başlayaraq dilimizə qondarma yolla gətirilmiş kəlmələrin mətbuat səhifələrində şüurlu surətdə milliləşdirmə prosesi başlanmışdı: 1) qədim türk sözlərinin yenidən fəallaşdırılması; 2) dialekt sözlərinin ədəbi dilə gətirilməsi; 3) mövcud modellər əsasında yeni sözlərin yaradılması: nümunə -örnək, ənənə-gələnek, nömrə-say, köhnə-əski, qədim-ulu, nəsil-uruğ, müharibə-savaş, hadisə-olay, etiqad-tapınma, inşaat-tikinti, tormoz-əyləc, reallıq-gerçəklik, neqativ-pis, yaramaz, situasiya-şərait, mühit, qlobal problem-böyük çətinlik, ideal vaxt-əlverişli vaxt, nümayiş etdirilmə-göstərilmə və s. Bu milliləşdirmə prosesi indi təəssüf ki, ardıcıl, sistemli şəkildə davam etdirilmir.

Gerçəkliyin ayrı-ayrı elementlərinin dildə sözlər, söz birləşmələri vasitəsilə ifadə olunması, adlandırılması motivli və motivsiz olur. Dilin lüğət tərkibinə yenicə yol tapmış, söz motivlidirsə, onun ümumxalq tərəfindən anlaşılmasında, heç bir çətinlik olmur, sözün daxili forması şəffaf olduqda anlayışın mahiyyəti barədə ilkin məlumatı verir (tanıq sözünün, tanımaq felindən törəndiyi kimi). Bu cəhət mətbuatda işlənən yeni söz və ifadələrin seçilməsində nəzərə alınmalıdır.

Mətbuat səhifələrində yeni anlayışların, terminlərin dilin daxili imkanları hesabına sabit və sərbəst birləşmələrlə təsviri yolla ifadəsi lüğət tərkibinin özünə-

məxsus zənginləşmə yollarındandır: təmas xətti, etiraz aksiyası, kütləvi aksiya, birmənalı, dilə gətirmək, enerji dəhlizi, Laçın dəhlizi. özünü sensor düşüncəsi, qarşılıqlı anlaşma, legion qrupu, sərhəd məntəqəsi, prezident iqamətgahı, qaçaqmalçılıq, gömrük idarəsinin terminalı, güc strukturu, gerçək barış, uzaqbaşı, sayılan rejissor, göy cızıqlı maşın, soyqırım, vitse spiker, dövlətlərin yetkililəri, hakim komanda, yeni azərbaycanlılar, sülh konsepsiyası, hərbi kontingent, yeraltı, yerüstü sərvətlər, Qafqazın gözü, baxış bucağı, bir araya gəlmək, vətəndaş həmrəyliyi işçi qrupu, gömrük rüsumları, mənzil sertifikatı, humanitar yardım, sosial xidmət, beynəlxalq terrorçu, inisiativ qrupu, media mənsublari, miqrasiya mütəxəssisi, reabilitasiya məsələsi, müqəssirçilik qərarı, özəlləşdirmə payları, imtiyazlı təbəqə, yuxarı eşalon, çoxsaylı, sözügedən, işbirliyi, partiyalarüstü qurum, rejim-daxili gərginlik, aydınlıq gətirmək və s.

Mətbuatın dilində ümumxalq dilində işlənən, yaxud unudulmuş ədəbi dildə istifadə edilməyən türk mənşəli sözlərin fəallaşması hadisəsi müşahidə olunur, bu gedişat yersiz işlənən alınma sözləri sıradan çıxarır dilin soluxmuş rəngini özünə qaytarır: sonuc, önəm, sınır, səngimə, eşcinsəl, başqan, dəstəkləmək, qarşıdurma, soydaş, işbirliyi, toplantı, fikirdaş, partiyadaş, çiyindəş, sıcaq, açıqlama, genişlənmək, geniş, genişçisi, yetgin, sonuclamaq, qınaq, yağ, tutarqa, unutqanlıq, zaman-zaman, təkləmək, yetərincə, sorğu, qopma, seçim, suç, suçlandırmaq, gündəm, görsəniş, çözümlər, yön, örrən, çağ, bağlaşma, ödü, gerçək, bilgi, bilgili, toparlamaq, görkəzmə, qaçqın, köçgün, öncül, güney, anayasa, anlaşma.

Mətbuatımızın dilində müşahidə olunan ən təhlükəli tendensiya mənası geniş oxucu kütləsinə aydın olmayan, yalnız dar bir sahənin mütəxəssislərinin başa düşdüyü çox saylı söz - terminlərin başqa dillərdən olduğu kimi alınmasıdır. Belə sözlərin dilimizin lüğət tərkibinə gətirilməsində əksər halda ehtiyacın olmadığı aydınca hiss olunur. Bir çox mətbuat işçiləri alınma sözləri saf-çürük etmədən bu və ya digər sözün, yaxud ifadənin dilimizdə qarşılığının olub-olmamasının fərqi varmadan, sanki özlərinin "intellektual səviyyələrini" nümayiş etdirmək xatirinə işlədirlər: demarş, ştrix, faktor, kommunikasiya, kurasiya, skandal, neqativ, impuls, transfer, ambisiya, aksiya, super market, vitrin, təhəddid, tarif, insident, rezyume, fiasko, konflikt, presedent, analoq, unikal, ajiotaj, cüzi, infrastruktur, formirovka, dominant, zənn, eks, inteqrasiya, kompramat, passiv, situasiya, optimal variant, təkzib etmək, musaj, adekvat, ironiya, hotel, skeptik, təbəə, qrimas (görkəm), diversiya, restrukturizasiya, postsovet, provayder, sayt, antiqlobalist, moralist, sinerkizm, prezentasiya, matç, liqa, klip, montaj, kompaniya, müsafir, verbovka, razborka, məxfi, intensivləşdirmək, spiker, raund, pressinq, anklav, akkord, koorupsiya, kanonik, transformasiya, dizayn, tusovka, meqafon, preventiv və s.

Müasir Azərbaycan dilinə müxtəlif münasibət və əlaqələrin nəticəsində kənardan, başqa xalqların dilindən gətirilən söz, yaxud anlayışlar ilk dəfə mətbuat səhifələrində gözə dəyməyə başlayır, sonradan gəlmə sözlər tədricən ədəbi dilə,

onun müxtəlif üslublarına, ümumxalq dilinə yayılır. Müxtəlif mənbələrdə, rəsmi sənədlərdə, əcnəbi dilli mətbuatda rast gəlinən sözlərin doğma dilimizdə qarşılığı axtarılmadan azacıq fonetik dəyişiklik edilərək olduğu kimi lüğət tərkibinə gətirilməsi çox təhlükəli haldır. Belə sözlərin dilimizdə qarşılığı olmadığı halda həmin anlayışlar kalka üsulu ilə tərcümə olunmalı, yaxud dilin daxili imkanlarından istifadə edib sintaktik yolla yeni sözlər yaradılmasına cəhd olunmalıdır.

Müstəqilliyimizi qazandıqdan sonra Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, zənginləşməsi, milliləşməsi üçün dövlət səviyyəsində beynəlxalq tələblərə cavab verən bütün hüquqi bazalar yaradılmışdır. Dilimizin dövlət dili və rəsmi dil kimi bütün fəaliyyət sahələrində başqa dillərlə bərabər hüquqda işlənməsi haqda qanunlar qəbul olunmuşdur. İndi bircə şey qalır: ana dilini sevənlər – sırası vətəndaşlar, ziyalılar, yazıçılar, qəzetçilər, dilçilər məsuliyyət hissini artırsın, işlətdiyi hər sözə şüurlu yanaşsın, dili ürəkdən sevsin.

Müasir Azərbaycan dili lüğət tərkibinin ümumi mənzərəsi, müxtəlif leksik – semantik kateqoriya və qrupların kəmiyyət və keyfiyyətə artım səviyyəsi ona dilimizin dünyanın durmadan tərəqqi edən elmi, mədəni, siyasi, texnoloji inkişafı ilə bərabər addımladığını təsdiqləyir, zəngin lüğət ehtiyatına, mükəmməl qrammatik quruluşa, sonsuz poetik ifadə gücünə malik olan Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş dillərilə bir sırada dayanır, müasir sivilizasiyanın mürəkkəb elmi-fəlsəfi anlayışları ilə yüklənmiş dərin məzmunları ifadə etmək gücündədir.

SUMMARY

In the 90-s of the last century after gaining the independence of Azerbaijan, a new language situation arose in the development of Azerbaijan language and in the enrichment of its vocabulary. Azerbaijan language which was tied to the world only with Russian now has an opportunity of direct connection with the languages and countries of the world. The article deals with new borrowings of European origin and new lexicon-semantic methods created at the expense of inherent opportunities or borrowed from cognate languages in sociolinguistic condition.

Məmmədov Nizami Tağı oğlu
Bakı Slavyan Universiteti

**BƏDİİ TƏRCÜMƏ ÜSLUBİ EKVİVALENTLİK KONTEKSTİNDƏ
(KAMAL ABDULLANIN “SEHRBAZLAR DƏRƏSİ” ROMANININ RUS
TƏRCÜMƏSİ)**

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi Kamal Abdullanın yaradıcılığı illərdir ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində dayanmaqla, müxtəlif yönərdən öyrənilmiş hekayələri, povestləri, romanları, pyesləri, esse xarakterli yazıları nəsrimizin nüfuz qazanmasında mühüm rol oynamışdır. Kamal Abdullanın əsərləri “Gizli Dədə Qorqud” (2006), “Yarımqıç əlyazma” (2006), “Hamısı mənim günahlarım” (pyesləri – 2009) və nəhayət “Sehrbazlar dərəsi” (2010) ardıcıl olaraq başqa xalqların, o cümlədən, rus dilinə tərcümə olunaraq tələbkar oxuculara təqdim olunmuşdur. Bununla belə bu əsərlərin tərcüməsi ilə bağlı, fikrimizcə, nəzəri mülahizələr, praktik təkliflər və metodik işləmələr hələ də yetərinə deyildir. Tərcümənin özü yaradıcılıq fəaliyyəti olduğundan bu əsərlərdən hər birinin xüsusiyyəti və keyfiyyəti üzərində dayanıb onu orijinala müqayisəli şəkildə təhlil etməyə ehtiyac vardır. Bu nöqtədən çıxış edərək biz Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” (“Долина кудесников”) kimi postmodernist romanının tərcüməsi üzərində dayanmaq istərdik. Qeyd etdiyimiz kimi, roman 2006-cı ildə işıq üzü görsə də, onun tərcüməsi 2010-cu ildə baş vermişdir. Kamal Abdullanın əvvəlki əsərlərinin tərcümələrindən fərqli olaraq “Sehrbazlar dərəsi” romanı mədəniyyətimizin yaxın dostu tanınmış rus tənqidçisi Lyüdmila Lavrova tərəfindən rus dilinə çevrilmişdir.

Bədii yaradıcılıq sənətkarın gerçəkliyi və dünyanı dərkən və qəbulun xüsusi üsulu olduğundan Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” romanında bu dərk və qəbul xüsusilə maraqlıdır. Əsərin adından tutmuş obrazlar sistemi – Karvanbaşı, Məmmədqulu, Ağ dərviş, Şah, Səyyah, Xacə İbrahim, Seyid Sarı və b. birlikdə qaynaq, məzmun, tarixi kontekst, hadisələr arasındakı zaman əlaqələri (yaxud bu əlaqələrin bilərəkdən pozulması), hadisələrin cərəyan etdiyi məkan, məkanın Görükməzliyi və s. – hamısı son dərəcə maraqlı olduğu qədər də qəribədir. Müəllif, biz deyərdik ki, bir yerə yığılması mümkün olmayanları birləşdirmiş, onların bədii konsentrasiyasını təmin etmişdir. Əsər tamamilə Şərq koloriti, metafizik düşüncə tərz, mifoloji-folklor ruhu ilə müasirimizin dünyabaxışı və dərkənin uğurlu bağlantısıdır. Burada yaşadığımız dünyanın (məkanın) yer-zaman distansiyaları, bu distansiyalardakı insanların həyatı dərkə oxucuya sırf fərdi baxış bucağından təqdim edilir.

Kamal Abdulla milli koloriti yaradıcılığında yetərinə qabarıq verməyi bacaran yazıçı olduğundan (obraz, dil, üslub, məzmun, forma, struktur və s.) onun yaradıcılığını digər dillərə tərcümə etmək də asan deyildir. Məsələn çətinləşdirən

tərcümə olunan, yəni hədəf dilin məxəz dillə, yəni orijinala heç bir əlaqəsi (leksik, morfoloji, söz yaradıcılığı, sintaktik, üslubi və s.) olmadığından mütərcimin çevirmədə uğur qazanmasını bir qədər şübhə altına alır. Bu şübhələrin nə dərəcədə əsaslı, yaxud əsassız olduğunu dəqiqləşdirmək üçün yalnız məxəz və hədəf mətnləri bir-biri ilə tutuşdurduqdan sonra hökm vermək olar.

Lyüdmila Lavrovanın çevirməsini orijinala müqayisəli şəkildə oxuyub təhlil etdikcə ümumi qənaətimiz romanın adekvat tərcümə olunduğu fikrini ortaya qoyur. Əvvəl sırf formal xüsusiyyətlərə nəzər salaıq. Məxəz mətn 212 səhifədən, hədəf mətni 236 səhifədən ibarətdir. Müəllif mətninin daxilindəki başlıq, yarımbaşlıq və abzasları hədəf mətnində, demək olar ki, 95% qorunub saxlanılmışdır. Hadisələrin cərəyan etdiyi məkan, yer, obrazlar və s. məxəz və hədəf mətnində üst-üstə düşür. Lavrovanın çevirməsini orijinala müqayisə etdikcə mütərcimin tərcümə strategiyasına və bədii tərcümə sənətinin sirlərinə yaxşı bələd olduğunu təxmin etmək mümkündür.

Orijinalda Kamal Abdulla ətraf aləmi öz dünyabaxışından necə dərk edib “həzm” edirsə, mütərcim də əsərdə təsvir olunmuş aləmi ona uyğun olaraq verməyə çalışır. Kamal Abdulla müşahidəli sənətkar kimi “Sehrbazlar dərəsi”ndə olduğu kimi həm də digər əsərlərində müasir dövrdə daha çox axtardığımız suallara cavab üzərində düşünür və, heç şübhəsiz ki, bu suallara cavabı obyektiv və subyektiv faktorlarla mifoloji düşüncə, epik zaman, folklor-nağıl motivləri ilə bağlamaqla həll etmək istəyir. L.Lavrovanın tərcüməsini orijinala paralel olaraq təhlil etdikcə mütərcim ideyasından, bu ideyanın təcəssümündən tək onun həllinə qədər olan mərhələləri düzgün tutduğu, subyektiv və obyektiv faktorların mürəkkəb və ayrılmaz vahidliyini verə bilmə bacarığı nümayiş etdirdiyini görürük: “Karvan ləhliyə-ləhliyə gecənin səssizliyinə batırdı. Hərdən dörd bir tərəfdə quru torpağa çöküb bir-birinə qasılmış dəvələrdən kövşəyən, atlardan kişnəyən olurdu, hardansa bir az da uzaqdan ya köpək, ya qurd səsi idi qərib-qərib gəlib dürtürdü özünü adamın qulaqlarına. Başqa bir şey yoxuydu bu məsum sakitliyi pozaydı [1, 9]. İndi də bu parçanın rus tərcüməsinə nəzər salaıq:

«Тяжело переводя дыхание, караван медленно погружался в немоту ночи. Лишь иногда слышался рев какого-то неугомонного из верблюдов, уже опустившихся на землю и прижавшихся друг к другу, или ржание коня, откуда-то доносился лай собаки, смешиваясь с завыванием волка, вонзающим в уши человека тревогу, как от встречи с одиноким путником на дороге. И не было больше ничего, что могло бы нарушить нависшую зловещую тишину [2, 14].

Görüdüyümüz kimi, orijinal mətnində bəlkə də elə bir söz, ifadə yoxdur ki, onu L.Lavrova tərcümə mətnində verməmiş olsun. Orijinala tərcümənin bütün parametrləri bir-birini uğurla tamamlayır. Məsələn, “bu məsum sakitliyi pozaydı” tərcümədə “могло бы нарушить нависшую зловещую тишину” kimi verilir və bu, orijinalın tərcümədəki enerjisini bir az da gücləndirir.

Ruscaya tərcümə zamanı L.Lavrova ana dilinin rəngarəng, mifoloji, leksik, morfoloji, söz yaradıcılığı, sintaktik-üslubi xüsusiyyətləri və s. əksər hallarda diqqətdən kənar qoymur. Kamal Abdullanın romanında söz, söz birləşməsinin, cümlənin mənası bəzən onların hərfi mənasında gizləndiyindən, müəllifin obraz vasitələrinin quruluşu, təhkiyə manerası, onun xüsusi intonasiyasını təşkil etdiyi də mütərcimi az məşğul etmədiyini görürük.

Təhlilləri davam etdirmək üçün məxəz və hədəf mətnlərin digər parçalarına müraciət edək:

“... mən çox uzaq bir yerdənəm, ağa, inanmıram sən öz karvanınla o yerlərə nə zamansa getmişən, nə zamansa da gedib çıxacaqsan. Çərxi-fələk deyərlər öz vətənlərinə bizimkilər. Özləri də yaşayışlarını, inam-əqidələrini, söz-söhbətlərini, münasibətlərini eynən çərx kimi, çevrə kimi qururlar. Hər şeyi yumru bənzədərlər, yerişləri, oturuşları da dairəyə oxşar, nəinki ev-eşikləri, hətta bütün dünya, bütün səltənəti-kainat onlar üçün beləcənə dairə, çevrə, çərxdir. Yolu mənim həmvətənlərim heç vədə düzünə getməzlər. Eləcə dairə cıza-cıza gedərlər. Evlərini dairəvi tikərlər, düzünə olan, bucağı olan hər şey onlar üçün qəbuledilməzdir. Ox atan zaman ox hökmən atıldığı yerə qayıtmalıdır, öz hədəfinə dəydikdən sonra da belə olur, çün Böyük Dairənin öz cazibəsi vardır, əgər ox qayıtmırsa, deməli, bu dünyanı bürüyən boşluqda bir dəşik tapıb başqa bir dünyaya uçub gedib. Hər hansı bir yazı yazılırsa, o da hökmən dairə kimi öz əvvəlinə can atmalıdır ... Çərxi-fələk ölkəsindən çıxıb başqa bir məmləkətə getmək isə heç mümkün deyil [1, 59-60].

Tərcümədə oxuyuruq:

“ - ... я из дальнего далека, ага, не поверю, что даже ты со своим караваном бывал в тех краях и вряд ли когда – либо будешь...”

Черхи-фелек, колесо судьбы – вот как мы называем свою родину. Мои соотечественники всю свою жизнь, убеждения, веру, даже разговоры и отношения меж собой строят наподобие колеса судьбы. Во всем прозревают они очертания круга, все уподобляют окружности, их труды и странствия тоже ходят на круг. В их понятиях не только дома и двора, весь мир, вся вселенная – это круг, замкнутая кривая, колесо. Мои земляки никогда не двигаются по прямой, они делают круги. Они и свои жилища строят с ободком, все, что имеет равные линии и углы, там не приемлемо. При стрельбе из лука стрела у нас непременно возвращается туда, откуда была выпущена, возвращается даже после того, как поразила цель, потому что Великий Круг имеет огромную притягательную силу. Если же стрела не возвратилась назад, это значит, что она нашла дыру в обступившей со всех сторон мир пустоте и улетела в другие миры. И письменные тексты в моей стране обязательно устремляются к своему началу... Выехать из страны Черхи – фелек, перебраться в другую страну невозможно» [2, 75-76]. Мəхəз mətnlə hədəf mətndə işlənmiş söz və ifadələr burada bir-birini uğurlu

tamamlamaqla, tərcümədə müəllif fikri və ideyası yetərincə dolğun təqdim olunmuşdur.

L.Lavrova məxəz mətndəki “çərxi-fələk” sözünü əvvəl “çərxi-fələk” kimi verməklə, həm də “”колесо судьбы” kimi əlavə izah verərək tərcümə edir. Nümunə gətirdiyimiz parçada mütərcim məxəz mətndə bəzi cümlələri iki yerə bölür və bu, parçanın rus oxucusu tərəfindən doğru-dürüst mənimsənilməsi üçün əngəl törətmir. Mütərcim orijinal mətnin üslubi çalarlarını, müəllifin məram və məqsədlərini, onun daxili hiss və duyğularını düzgün anlamış, sözbəsöz tərcümədən kənar olmuş, müasir rus dilində istifadə edilən bədii ədəbiyyatda mövcud ünsiyyət ölçülərini lazımınca dəyərləndirmiş, tərcümə üçün söz seçimini və onu sıralama bacarığını nümayiş etdirə bilmişdir. Lavrova tərcümə zamanı hədəf dildə deyimlərin mənasının, məzmununun, onların leksik tutumunun və sintaktik strukturunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı müvafiq tərcümə yolları aradığı da aydın şəkildə göz önünə gəlir. Yad mətnin doğru-dürüst tanıtılmasını şərtləndirən mətndəki mövzu, dil və üslubi elementlər, mütərcim tərəfindən dərinlən öyrənilmiş, orijinalın və tərcümənin ayrı-ayrı elementlərinin ümumi məna və üslubi ekvivalentliyi mümkün qədər təmin edilmişdir.

Dediklərimizin sübutu kimi orijinala tərcümənin daha bir parçasını müqayisə edək:

“ - ... Sən doğru eşitmisən. Ağ dərvişin qətlindən sonra şeyirdləri intihar etdilər. Bəli, bu intihar qəlbimizi odlayan ustadın qətlilə bağlı idi. Amma vilayətin Böyük Ruhani Birliyi bu intihardan sonra əməlli-başlı vahiməyə düşmüşdü. Bu intiharın səbəbini araşdırmaq istəyirdilər. Seyid Sarı məni yanına istədi. Məni onun yanına gətirdilər. Mənim tanıdığım, Böyük Birliyin qəzəbli və nüfuzlu üzvü, Ağ dərvişlə qarşı-qarşıya durub nə kimi sinə gərən, ağzından od püskürdən Seyid Sarı deyildi bu, bir qoca, qırıxıq üzünün dalğalarında tər dənələri donub qalmış, gözləri bir yerdə aram tapmayan, naçar bir Allah bəndəsi idi. Məndən şeyird yoldaşlarım barəsində bir para şeylər soruşdu. Mən də bəzi qaranlıq məqamların üzərinə aydınlıq gətirdim” [1, 119].

Bu isə tərcümədir:

“ - ... Ты узнал правду. После убиения Ак дервиша его ученики покончили с собой. Да, эти самоубийства связаны с казнью нашего Устада, его гибель нанесла смертельную рану нашим сердцам. Самоубийство учеников привело в смятение умы членов Великого Союза Духовенства, они захотели выяснить истинную причину того, почему молодые люди решили расстаться с жизнью. Сейид Сары пожелал увидеть меня, и меня привели к нему. Это был уже не тот влиятельный огнедышащий член Великого Союза Духовенства Сейид Сары, который, выпятив грудь, некогда противостоял Ак дервишу, передо мной сидел поникший, немощный, с бегаящими беспокойными глазками раб Божий, на чьем морщинистом лице выступили

крупные капли пота. Я постарался прояснить для него все, непонятное ему [2, 138].

Orijinala tərcüməni tutuşdurduqda cümlələrin sintaksisində, üslubunda nəzərə çarpacaq fərqlər görürük. Məxəz mətndəki sadə cümlələr hədəf mətndə tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələrlə, feli bağlama ilə qarışıq şəkildə verilmişdir. Bəzi hallarda mütərcim ümumi isimi (ustad) xüsusi isimlə (Ustad) əvəzləməklə, rus oxucusunun bu sözün semantik effektini düzgün anlaması məqsədi ilə verdiyi qənaəti ortaya gəlir. Orijinal parçada ikinci dəfə “Böyük Ruhani Birliyi” əvəzinə “Böyük Birlik” işlənməsinə baxmayaraq, mütərcim onu yenə də “Böyük Ruhani Birlik” (“Великий Союз Духовенства”) kimi saxlamışdır. Orijinaldakı “qəzəbli və nüfuzlu üzv”ü tərcümədə “влиятельный огнедышащий член” bu parçanın və ümumi kontekstin ruhuna uyğun çevrilmişdir. Bununla L.Lavrova tərcümə oxucusunda Kamal Abdullanın “Sehrbazlar dərəsi” romanının obrazları, personajları haqqında adekvat təsəvvür yaradır. Məxəz mətn müəllifinin bədii üslubu ideya-estetik, məna-emosional xüsusiyyətləri, mifoloji dünya, görünməyən və dərk olunmayan aləm, görünən və dərk olunan gerçəklik mütərcim tərəfindən yetərinə uyğun yaradıla bilər.

L.Lavrovanın tərcüməsini orijinala müqayisə etdikcə mütərcimin “sətri”, “sərbəst”, “sözbəsöz”, “anlamı axtaran tərcümə”, “qaynaq mətnə söykənən tərcümə” üsullarından istifadə etməsinin müəyyənləşdirilməsində çətinliklərlə üzləşdik. Çünki “Sehrbazlar dərəsi”nin tərcüməsində, bəlkə də, sadaladığımız tərcümə yanaşmalarının birləşməsindən uğurla istifadə olunmuşdur. Mütərcim məxəz mətndə yazıcının işlətdiyi bədii ifadə vasitələrini rus dilində, fikrimizcə, düzgün əks etdirmiş milli kolorit və zəminə daha çox bağlı ifadə və terminlərin ya izahını (məsələn, хасə - приставка к имени, обозначающая евнуха; кəніз – служанка; qotazlı - кличка верблюда; sarvan – погонщик верблюдов; səyyah – путешественник; vird – чтение Корана и молитв в определенное время, повторение прекрасных имен Аллаха; nəstəliq - вид почерка в арабском письме; cübbə - мантия və s.), ya da mətnin özündə bu tipli söz və ifadələr elə şəkildə təqdim olunur ki, onlar mətndən özündən kifayət qədər doğru anlaşılır. Bu tipli ifadələrə “çərxi-fələk”, “ustad”, “karvanbaşı” və başqalarını aid etmək olar. L.Lavrovanın tərcüməsində ara-sıra ixtisar və artırmalar olsa da, onlar ümumiyyətlə götürdükdə əsərin axıcılığına xələl gətirməmiş, hədəf dilə oxunaqlıq və məna baxımından adekvatlıq gətirmişdir.

L.Lavrova Azərbaycan dilini bilməsə də, o, elə bir sətri tərcümədən istifadə etmişdir ki, bu sətri tərcümə məxəz mətndə müəllif tərəfindən işlədilmiş bütün söz və ifadələrin tam bədii əksi olmasa da, onlara son dərəcə yaxın olan invariantlar bədii tərcümənin həyata keçirilməsində mütərcim üçün geniş seçim imkanı yaratmışdır. “Sehrbazlar dərəsi” romanının L.Lavrova tərəfindən rus dilinə tərcüməsi, bir tərəfdən, Azərbaycan nəsrinin, digər tərəfdən, Kamal Abdulla yaradıcılığının uğuru hesab edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kamal Abdulla. Sehrbazlar dərəsi (roman). – Bakı, Mütərcim, 2006.
2. Камал Абдулла. Долина чудесников: Роман – фантазия. – СПб; Златоуст, 2010

SUMMARY

The article deals with one of the main representatives of modern Azerbaijani literature Kamal Abdulla's novel named "Sehrbazlar dərəsi". After publishing they were writing a lot of articles, critical thoughts about this novel. With the specific choosing of interesting appearance, composition this novel was translating by close friend of our literature L. Lavrova in 2010. In the was analysing with the original translation "Sehrbazlar dərəsi" in different ways, was taking the text goal to the suitability (insuitability) of original samples and was looking such.

Məmmədov Rövşən Rafiq oğlu
Bakı Slavyan Universitetinin

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN DİASPORU

Fəaliyyətinin ilk günündən Azərbaycan diasporunun gücündən yararlanmağı, xaricdə yaşayan soydaşlarımızın iqtisadi, siyasi və mədəni sferada əldə etdiyi uğurlardan milli – mənəvi prinsiplərin təbliği yönündə yetərincə istifadə etməyi tarixi zərurət kimi qarşıya qoyan müstəqil respublikamız həmvətənlərimizlə əlaqələrin genişlənməsinə, respublikamızda və xarici ölkələrdə irimiqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsinə, eləcə də dövlət və vətəndaş səviyyəsində əhəmiyyətli, məqsədyönlü addımların atılmasına zəmin yaratdı. Görülən işlərin məntiqi yekunu isə özünü çox gözlətmədi. 1988-ci ildə "Vətən" cəmiyyətinin yaradılmasını diaspor quruculuğunda əldə olunan ilk ən böyük uğur kimi səciyyələndirmək olar. Qazanılan uğurların davamı olaraq bir il sonra İstanbulda Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı keçirildi, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin 25 dekabr, 1991-ci il tarixli fərmanı ilə 31 dekabr Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik günü kimi elan edildi, 2001-ci ildə Bakıda Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı təşkil olundu, 2002-ci ildə Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı, 2006-cı ildə isə yenə də paytaxtımızda Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayı təşkil olundu və s.

Diaspor hərəkətinin qurulması istiqamətində atılan bu addımlar, uzun illər aparılan işlərin, düşünülmüş siyasətin məntiqi yekunu kimi xarakterizə edilən tarixi uğurlar, əldə olunan nailiyyətlər isə ümummillə lider Heydər Əliyevin adı ilə

bağlıdır. Məhz dahi öndər ölkə rəhbərliyinə qayıtdıqdan sonra Azərbaycan Respublikası dünya azərbaycanlılarının mənafə və maraqlarının təminatçısı olduğunu rəsmən bəyan etdi və məhz milli lider ilk dəfə olaraq, xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla dövlət səviyyəsində sistemli iş aparmağa başladı. Bu fəaliyyətin nə qədər ciddi və geniş miqyaslı olduğunu “Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla bağlı Dövlət Siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi bir daha təsbit etdi. 27 dekabr 2002-ci il tarixli fərman diasporçuluq siyasətinin həyata keçirilməsilə əlaqədar dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əsaslarını müəyyən etdi. Qanunda Azərbaycan diasporu ilə bağlı təsbit olunmuş maddələrin effektivliyinin artırılması, diasporumuzun təşkilatlanması, dünya azərbaycanlılarının birliyinin yaranması, dövlətimizin bu sahədə apardığı siyasətin təbliğinə nail olmaq kimi konkret məqsəd və vəzifələr yer alır.

Milli liderin xaricdə yaşayan soydaşlarımızla apardığı məqsədyönlü və səmərəli işlərin, çoxsaylı görüşlərin məntiqi nəticəsidir ki, indi dünyanın bir çox guşələrində yaşayan həmvətənlilərimizin Vətənlə bağlılıq hissi daha da güclənib. Diaspor nümayəndələrimiz gözəl başa düşürlər ki, mənsub olduğu xalqın dövləti var və bu dövlət onlarla maraqlanır. Bunun da məntiqi davamı kimi, qısa zaman kəsiyində dünyanın bir çox ölkələrində - Avropada, Şimali Amerikada, MDB məkanında artıq mütəşəkkil cəmiyyətlərin, təşkilat və ocaqların yaradılması prosesi başlandı. Təsadüfi deyil ki, hazırda dünyanın 63 ölkəsində 200-dən artıq Azərbaycan icma və birliyi çalışır və diasporumuzun təşkilatlanma prosesi bu gün də uğurla davam etdirilir[5].

H.Əliyev milli-mənəvi dəyərləri, uzun illər xalqımızın başına gətirilən tarixi faciələri, soykökümüzü, azərbaycançılığı, vahid ideologiya və ümummilli birlik prinsiplərini dünya azərbaycanlılarına təbliğ edən ilk azərbaycanlı oldu. Bütün bunlar isə həmin illər formalaşma dövrünü yaşayan Azərbaycan diasporunun özünü təsdiqinə və milli-mənəvi maraqlar müstəvisində inkişafına zəmin yaratdı, diasporumuzun vahid proqram əsasında, qarşılıqlı münasibət və qarşılıqlı anlaşma prinsipləri çərçivəsində genişmiqyaslı fəaliyyətinə, dünya arenasında layiqincə tanınmasına stimül verdi. Respublika Prezidenti Heydər Əliyevin xarici dövlətlərə rəsmi səfərləri zamanı soydaşlarımızla görüşməsi, onları vahid proqram, ümummilli məqsəd naminə fəaliyyətə səsləməsi isə xaricdəki soydaşlarımızla əlaqələrin genişlənməsi, həmçinin diasporumuzun formalaşması və vətənlə bağlılıq hissinin daha da güclənməsində önəmli rol oynadı.

Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmlənməsi, beynəlxalq əlaqələrin yüksək səviyyədə qurulmasında diasporun əhəmiyyətini xüsusi qeyd edən milli liderin ABŞ, Almaniya, Fransa, Türkiyə, Böyük Britaniya, Rusiya, Çin və digər ölkələrə işgüzar səfərlərində oradakı həmvətənlərimizlə görüşərək dediyi sözlər həm ölkə vətəndaşları, həm də Azərbaycan diasporu üçün səmərəli fəaliyyət proqramı kimi bu gün də xüsusi önəm kəsb edir. Bu baxımdan, milli birliyin ilk növbədə mənəviyyat, məfkurə birliyi olduğunu təsbit edən H.Əliyevin 1996-cı ilin iyul

ayında Almaniyaya səfəri zamanı Bondakı soydaşlarımızla görüşdə dediyi sözlər hələ də öz aktuallığı ilə qarşıda durur: “...mən demirəm ki, azərbaycanlıların hamısı bir yerə yığılsın, bu heç lazım da deyil. Ancaq hamısının qəlbi, fikri, gələcəyə baxışı və Azərbaycan haqqında fikirləri bir olsa, əlbəttə ki, respublikamız da öz müstəqilliyini bundan sonra da möhkəmləndirər, inkişaf yolunu məharətlə keçə bilər...Mən Azərbaycan Prezidenti kimi, xalqımızın mənə göstərdiyi etimada güvənərək respublikamıza rəhbərlik edən şəxs kimi deyirəm: Azərbaycanın özündə də bu günümüzün, gələcəyimizin zəmanəti, rəhni birlikdir və bütün dünyada da soydaşlarımızın bir olması vacibdir”[1, səh 5-6].

Soydaşlarımızla hər görüşündə mövcud problemlərə, diaspor quruculuğu sahəsində yol verilən boşluqlara toxunan milli lider Heydər Əliyev həmin problemlərdən çıxış yollarını göstərir, dünyanın hansı ölkəsində yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlıni Vətənin inkişafı və formalaşması işində yaxından iştirak etməyə çağırırdı: “Mən, İsveçrə, Belçika, Fransa, Böyük Britaniya, Norveç və digər ölkələri özlərinə yeni vətən seçən azərbaycanlılarla görüşmüşəm. Onlar öz vətənləri, dili, milli mədəniyyəti üçün darıxırlar. Məhz bu etnik və dini bağlılıq onları bir – birinə bağlayır, daha da yaxınlaşdırır. Təəssüf ki, azərbaycanlıların əksəriyyəti siyasi aktivlik göstərmirlər. Bilirəm ki, Almaniyada 200-dən çox azərbaycanlı yaşayır. Türkiyəli qardaşlarımızın sayı isə iki milyona çatır. Məlumdur ki, hər iki ölkənin diaspor nümayəndələri arasında sıx əməkdaşlıq edir. Odur ki, bu əməkdaşlıqdan səmərəli istifadə olunmalıdır”[6, s.356].

1998-ci ilin iyul ayının sonlarında Böyük Britaniyada rəsmi səfərdə olarkən isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev bu ölkədə yaradılan cəmiyyət və birliklərimizin gələcək fəaliyyət prinsipləri barədə fikirlərini bildirmişdir: “Siz burada, Böyük Britaniyada yaşayan azərbaycanlıların nümayəndələrisiniz. Azərbaycanlılar dünyanın çox ölkələrində yaşayırlar. Mən 1993-cü ildən Azərbaycan Respublikasının Prezidentiyəm və daim qeyd edirəm ki, müxtəlif ölkələrdə azərbaycanlıların problemlərindən biri də ondan ibarətdir ki, soydaşlarımız bir-birilə yaxın əlaqə qurub, ümumi Azərbaycan üçün təəssübkeşlik naminə yaxşı birləşə bilmirlər”[3, s.66].

Milli lideri diasporçuluq işində narahat edən əsas məsələlərdən biri də Fransada yaşayan təxminən 200 minə yaxın azərbaycanlının nisbətən zəif təsir bağışlaması, ideoloji savaşa istənilən kimi əzmkarlıq və mübarizlik nümayiş etdirməməsi idi. Odur ki, Fransada hökumət nümayəndələri ilə görüşündə H.Əliyev iki ölkə arasında iqtisadiyyat, mədəniyyət, elm, təhsil və digər sahələrdə uzunmüddətli əməkdaşlığın perspektivləri barədə fikir mübadiləsi aparmaqla yanaşı, Azərbaycan torpağında gedən müharibə ilə əlaqədar məsələlərə, bu ölkədə milli ideoloji işin düzgün qurulmasına, Fransada yaşayan soydaşlarımızın həyat tərzinə geniş yer verirdi[4, s.50].

Məhz bunun da məntiqi davamı kimi, 13-15 yanvar 1997-ci ildə baş tutan növbəti səfər çərçivəsində ümummilli lider Fransada yaşayan azərbaycanlılarla

görüşərək, soydaşlarımıza erməni diasporu ilə ideoloji savaşa uğurlar arzuladı. Lakin onlara öz iradını bildirməyi də unutmadı: “Fransanın 60 mln. əhalisi var, onun 300 mini ermənidir. Prezident Jak Şirak mənimlə söhbətində dedi ki, Fransada 5 mln. müsəlman yaşayır. Sözsüz ki, o, müsəlman deyəndə ərəbləri, türkləri, farsları, azərbaycanlıları və sairə nəzərdə tutur. Amma həmin müsəlmanların Fransanın siyasi həyatına elə bir təsiri yoxdur. Ancaq 300 min erməni Fransanın siyasətinə təsir edə bilər” [2, s.110].

Deyilən iradlar və aparılan məqsədyönlü siyasət Fransada Azərbaycan diasporunun formalaşmasına, milli-mənəvi dəyərlər uğrunda daha inamla və daha sıx şəkildə mübarizə aparmasına zəmin yaratdı. Milli liderin diaspor quruculuğu istiqamətində atdığı önəmli addımlar nəticəsində xaricdə yaşayan soydaşlarımızla əlaqələr dövlətimizin beynəlxalq siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrildi. Əsas ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş bu siyasətin məqsədi isə dünya azərbaycanlılarının tarixi vətənlə hərtərəfli münasibətlərini qurmaq, milli özünəməxsusluğunu qorumaq və inkişaf etdirmək, diasporlararası əlaqələri genişləndirmək, onların mədəni-siyasi hüquqlarını müdafiə etməkdir.

Bu baxımdan, Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı bu birliyin və əməkdaşlığın artması, dünya azərbaycanlılarının vahid amal, vahid ideya ətrafında birləşməsi yolunda böyük addım, gələcəyə istiqamətlənmiş önəmli tədbirlərdən idi. Qurultay milli ideologiyamız olan azərbaycançılıq ideyası ətrafında soydaşlarımızın birlik və həmrəyliyinə nümayiş etdirdi.

Qurultayda iştirak etmiş ümummillə lider Heydər Əliyev azərbaycanlıların təşkilatlanması üçün bir çox vəzifələrin həllinin vacibliyini xüsusi ilə vurğulamışdır. O, Azərbaycan icmalarının fəaliyyətini əlaqələndirmək üçün əlahiddə bir dövlət orqanının yaradılması ideyasını irəli sürməklə, bu tarixi missiyanın daha müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsinin konkret yollarını da müəyyənləşdirdi.

Prezident Heydər Əliyevin “Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında” 2002-ci il 5 iyul tarixli fərmanı Azərbaycan diasporunun fəaliyyətinin mütəşəkkil şəkildə əlaqələndirilməsi, dünya azərbaycanlılarının siyasi və mənəvi birliyinin təmin olunması baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edən mühüm tarixi sənəddir.

Diaspor quruculuğunun mühüm sahələrindən biri də xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasətinin hazırlanması və həyata keçirilməsidir. Bu siyasət uzun illər boyu Heydər Əliyevin bilavasitə məqsədyönlü fəaliyyəti sayəsində reallaşdırılmışdır. 2002-ci ilin dekabr ayının 27-də qəbul edilmiş “Xaricdə Yaşayan Azərbaycanlılarla bağlı Dövlət Siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu XXI əsrdə xaricdə yaşayan soydaşlarımız və həmvətənlərimiz qarşısında çox geniş perspektivlər açır və onların ölkəmizin milli mənafeləri ətrafında daha sıx birləşməsinə nəzərdə tutur. Qanun Azərbaycan diasporunun inkişafına dövlət qayğısının daha da artırılması, bu sahədə ciddi

nailiyyətlər əldə olunması məqsədi ilə vahid strategiyanın hazırlanması kimi mühüm məsələlərin həllinə imkan yaradan hüquqi prinsipləri müəyyənləşdirir. Görülən işlər dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması və diaspor quruculuğu sahəsində həmvətənlərimizin mənəvi-ideoloji birliyinin yaradılmasına ciddi təkan vermişdir.

Heydər Əliyev diaspor siyasətini uğurla həyata keçirməklə yalnız xaricdəki soydaşlarımızın özünüdərkinə, təşkilatlanmasına və dövlətçilik naminə mübarizə aparmasına nail olmadı. O, həm də, azərbaycançılıq ideologiyasının düzgün və düşünülmüş şəkildə təbliği mexanizmini, strateji inkişafın əsas yollarını və istiqamətlərini müəyyənləşdirdi, milli dilimizin sarsılmazlığına nail oldu. Bütün bunlar həm regional, həm də qlobal xarakterli vəziyyətlərdə ölkənin dəyişməkdə olan rolunu başa düşməklə formalaşan milli ideoloji model kompleksini təcəssüm etdirir.

Milli liderin uzun illər ərzində həyata keçirdiyi diasporçuluq siyasəti, həm dövlət, həm də qeyri – hökumət təşkilatları səviyyəsində görülən işlər Azərbaycan diasporunun özünü təsdiqinə və milli-mənəvi maraqlar müstəvisində inkişafına zəmin yaratdı, diasporumuzun vahid proqram əsasında, qarşılıqlı münasibət və qarşılıqlı anlaşma prinsipləri çərçivəsində genişmiqyaslı fəaliyyətinə, dünya arenasında layiqincə tanınmasına stimül verdi. Odur ki, müasir dövr aktiv ictimai-siyasi fəaliyyəti, təşkilatçılıq bacarığı və potensial gücü ilə diqqəti cəlb edən Azərbaycan diasporu formalaşması və inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymasında məhz milli lider Heydər Əliyevə borcludur.

Möhkəm əsaslar üzərində qurulan dövlət-diaspor münasibətləri, xaricdə yaşayan azərbaycanlılara dövlət qayğısı bu gün də davam etdirilir. Respublika Prezidenti İlham Əliyevin bilavasitə qayğısı və nəzarəti altında həyata keçirilən diaspor siyasəti öz uğurlu töhfəsini verməkdədir. Əldə olunan nəticələrin daha da çoxalması, diaspor hərəkatının yüksələn xətt üzrə inkişafı, dövlət – diaspor münasibətlərinin daha uğurlu və məqsədyönlü şəkildə qurulması üçünə bir sıra vacib prinsiplər önə çəkilir. Həmin prinsipləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

Təşkilatı sahədə:

- Avropa Azərbaycanlıları Konqresinin III Qurultayının keçirilməsi;
- Kanada Azərbaycan Assosiasiyaları Assambleyasının III Qurultayının keçirilməsi;
- Azərbaycanlıların kompakt halda yaşadığı, lakin diaspor təşkilatlarının mövcud olmadığı regionlarda yeni icma və birliklərin təsis edilməsi istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi;
- Azərbaycan icmalarının fəaliyyətinin koordinasiya edilməsi istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi;

Lobby quruculuğu və digər xalqların diaspor təşkilatları ilə əlaqələr sahəsində:

- “Azərbaycan və Türk diaspor təşkilatlarının birgə fəaliyyət strategiyası”nda nəzərdə tutulmuş vəzifələrin həyata keçirilməsi istiqamətində səylərin gücləndirilməsi;

- “Azərbaycan və türk diaspor təşkilatlarının birgə fəaliyyət strategiyası”nın 12 və 16-cı bəndlərinə uyğun olaraq, “Ahıska türklərinin repatriasiyası sahəsində mövcud olan problemlərin həllində Azərbaycan və türk diasporlarının rolu” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfransın təşkili;

- Xarici ölkələrin parlamentlərində və hökumətlərində təmsil olunan siyasət adamları, ictimai xadimlərlə əlaqələrin qurulması işinin davam etdirilməsi;

- Azərbaycan və türk diaspor təşkilatlarının III Forumunun keçirilməsi;

İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunması, habelə cəmiyyətə inteqrasiyası sahəsində:

- Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində vəziyyətin öyrənilməsi işinin davam etdirilməsi;

- Rusiya Federasiyasına miqrasiya etmiş soydaşlarımızın, eləcə də Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikasında yaşayan azərbaycanlıların problemlərinin diqqət mərkəzində saxlanılması;

- Gürcüstan azərbaycanlılarının Gürcüstan cəmiyyətinə inteqrasiyasına xidmət edən tədbirlərin həyata keçirilməsinə dəstək verilməsi;

- Azərbaycanlıların yaşadıkları ölkələrin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirakının təmin olunması məqsədilə müvafiq tədbirlərin görülməsi, habelə bu prosesin ideoloji əsaslarını müəyyənləşdirən sənəd layihəsinin hazırlanması;

Təbliğat sahəsində:

- Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş terror və soyqırım aktları ilə bağlı həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasını təmin etmək məqsədilə etiraz aksiyalarının, foto və rəsm sərgilərinin, elmi-praktik konfransların təşkili işinin davam etdirilməsi, bu barədə filmlərin xarici televiziyalarda nümayiş etdirilməsinə nail olunması;

- Qondarma “erməni soyqırımı” iddialarını ifşa edən təbliğatı işlərin həyata keçirilməsi;

- Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi;

- Xarici KİV-lərdə Azərbaycan həqiqətlərinin yayılması ilə bağlı tədbirlərin davam etdirilməsi və Azərbaycan həqiqətlərini təbliğ edən yeni kütləvi informasiya vasitələrinin təsis edilməsi;

- Diaspor quruculuğu və Azərbaycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması sahəsində müasir informasiya texnologiyalarının daha geniş miqyasda tətbiqi;

Mədəni irsimizin təbliği sahəsində:

- Azərbaycanın mədəni irsini təbliğ edən mədəni-kütləvi tədbirlərin keçirilməsi;

- Avropa ölkələrinin birində xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlı rəssamların sərgisinin təşkili;

- Müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən muzeylərdə Azərbaycan guşələrinin açılması;

- Azərbaycanlıların kompakt yaşadığı regionlarda fəaliyyət göstərən “Həftə sonu” məktəblərinin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsinə yardım göstərilməsi, habelə yeni məktəblərin yaradılması;

Görülən işlər Azərbaycan Respublikasının diasporçuluq işində, dünya dövlətlərində güclü və potensial təsir imkanlarına malik cəmiyyət və ictimai birliklər yaratmaqda maraqlı olduğunu və bu istiqamətdə konkret addımlar atdığını söyləməyə əsas verir. Odur ki, Respublika Prezidenti İlham Əliyevin də qeyd etdiyi kimi, bu gün Azərbaycan diasporu müdafiə taktikasından hücum taktikasına keçməklə milli mənəvi dəyərlərin, azərbaycançılıq prinsiplərinin təbliğində, müstəqil respublikamızın dünya arenasında müsbət imicinin formalaşmasında inamla mübarizə aparır. Azərbaycan diasporunun həm intellektual səviyyə, həm maddi baxımdan güclənməsi isə respublikamızın beynəlxalq arenada layiq olduğu yeri tutmasında, soydaşlarımızın ümummillə məqsədlər naminə bir araya gəlməsi və vahid konsepsiya əsasında çalışmasında, həmvətənlərimizin hüquq və azadlıqlarının qorunmasında mühüm rol oynayır. Xüsusən də Avropada qədim tarixə malik olan və aktiv ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə seçilən Azərbaycan diasporu müasir dövrdə qazandığı uğurlar, əldə etdiyi nailiyyətlərlə bizləri sevindirir. Diasporumuzun tarixi uğurlarının kökündə isə ilk növbədə Azərbaycan Respublikasının xaricdəki soydaşlarımıza qarşı diqqət və qayğısı, diasporçuluğun inkişafı istiqamətində yürüdülmüş düzgün və səmərəli strateji fəaliyyət proqramı durur. Görülən işlər, Azərbaycan diasporunun dünya siyasi arenasında aktiv fəaliyyəti isə gələcəyə ümidlə baxmağa əsas verir. Lakin daha uğurlu nəticələrin əldə olunmasında həm Azərbaycan Respublikası, həm də Azərbaycan diasporu təbliğat aparatına, daha dəqiq desək Kütləvi İnformasiya Vasitələrinə ehtiyac duyur. Məhz bu baxımdan diaspor təşkilatlarımızın qarşısında duran önəmli vəzifələrdən biri də dünyada, xüsusən də Avropa məkanında mətbu orqanlar yaratmaq, onları aktiv təbliğatçılıq işinə cəlb etməkdir. Fərəhli haldır ki, diasporçuluqla yanaşı, diaspor mətbuatının formalaşması yönündə də konkret nəticələr əldə olunub. Bütün bunlar isə əsaslı milli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş diasporçuluq siyasətinin bu gün də uğurla davam etdirildiyini və

diasporumuzun gələcəkdə daha böyük uğurlara imza atacağını söyləməyə əsas verir.

SUMMARY

These steps made in direction to build Diaspora movement, conducted works during long years, historical successes can be characterize as logical result of thought-out policy and getting achievements are connected with the name of national leader Heydar Aliyev. Namely after coming of genius leader came back to the country management he officially stated him as guarantor of interests of World azerbaijanians and namely national leader for the first time began to conduct regular work with azerbaijanians living abroad in the level state. Heydar Aliyev was first azerbaijanian who propagate to World Azerbaijanians principles of our national values, historical tragedies brought to the head of our people, our roots, azerbaijanizm, single ideology and national unity. All of these created ground for Azerbaijan Diaspora living at those years period of formation to proof itself and develop, on the base of national values and single program of our Diaspora, within principles of mutual relations and consent gave stimulus to large-scaled activity and to be decently known at World arena.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan diasporuna dövlət qayğısı”, ikinci nəşr, Bakı, Çəşoğlu, 2006
2. “Azərbaycan–Fransa: əməkdaşlığın genişlənməsinə mühüm töhfə”, Bakı, Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 1997
3. Ə.M.Həsənov “Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ(1991-1996)”, Bakı, Azərnəşrin qıfı ilə çap olunub, 1998
4. Musa Qasimov “Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində”(1991-1995-ci illər), Bakı, “Gənclik”, 1996
5. Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin hesabatı-2003
6. Ибрагим Шукуров “Дипломатия мира об итогах визитов президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева в зарубежные страны (1993-1997 гг.)” Баку-1997, издательства “Азербайджан”

Məmmədov Sadir Surxay oğlu
Bakı Slavyan Universiteti

**AZƏRBAYCANIN İŞĞAL OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ
BMT-NİN NARKOTİKLƏR HAQQINDA KONVENSİYALARININ
TƏTBİQİ PROBLEMLƏRİ**

Həyatın eybəcər sosial bələsi sayılan Narkorizm bir çox cinayət hadisələrinin səbəkarıdır. Tibbi problem çərçivəsindən çıxan bu məsələ artıq cinayət hüququ probleminə çevrilmiş və ona qarşı mübarizənin sosial mahiyyəti strateji əhəmiyyət daşıyır. İstər Azərbaycan, istərsə də dünya ölkələri kontekstində narkotizmin cəmiyyətdə yayılmasına qarşı mübarizə daha da aktuallaşaraq, məsələnin mahiyyəti dərhal dəyişərək qloballaşır və dünyanın əksər ölkələrində ona qarşı mübarizənin beynəlxalq səviyyədə aparılması tələb olunur. Mübarizə tədbirlərində səylərin birləşdirilməsi isə beynəlxalq təşkilatların problemə yanaşma metodları müəyyənləşdirilir ki, onlardan ən mühümü ümumi beynəlxalq hüquqi aktlardır ki, mənbələrin birində deyildiyi kimi, «iqtisadi, sosial, mədəni və humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həllində, eləcə də irqindən, dil və dini fərqiindən asılı olmayaraq hamı üçün insan hüquq və azadlıqlarının təşviq və inkişaf etdirilməsində beynəlxalq həmrəyliyin həyata keçirilməsi» [1,83-86] məqsədi əsas götürülür. Qeyd olunanlar isə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının nizamnaməsinə uyğundur.

Təbii olaraq narkotizmlə mübarizə tədbirlərini tənzimləyən xüsusi beynəlxalq hüquq normaları birdən-birə yaranmamışdır. Bunlar uzun illərin sınaqlarından çıxaraq bu günümüze çatmış, təkmilləşmiş və yenə də düzəlişlərə ehtiyacı olan xüsusi beynəlxalq hüquqi aktlardır. Bunların differensiasiyası o qədər çoxşaxəlidir ki, hamısı haqqında məlumat vermək məsələni mürəkkəbləşdirir. Lakin, təkcə XX əsrdə beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilən tədbirlərə nəzər yetirməklə problemin mahiyyətini aydın şəkildə dərk etmək olar. Beynəlxalq əhəmiyyətə malik, dünyəvi mahiyyət daşıyan bu tədbirlər aşağıdakılardır:

– narkotik vasitələrdən istifadə üzrə Çində Şanxay tiryək komissiyasının iclasları (1909-cu il fevralın 5-dən 26-dək); Haaqada keçirilən tiryək üzrə beynəlxalq konfransda 1912-ci il Konvensiyasının işlənilib hazırlanması (1911-1912-ci illərdə); tiryək üzrə Cenevrə konfransı (1924-1925-ci illərdə); tiryək üzrə ikinci Cenevrə konfransı 19 fevral 1925-ci il konvensiyası; 1931-ci il iyulun 13-də Cenevrədə imzalanmış və 1933-cü ildə qüvvəyə minmiş və 1936-cı il 26 iyun konvensiyaları; BMT-nin iqtisadi və sosial şurasının narkotik vasitələr üzərində daimi beynəlxalq nəzarətin təmin edilməsi və bunun üçün narkotik vasitələr üzrə komissiya yaradılması haqqında qətnaməsi (1946-cı il); BMT-nin Baş Məclisinin 19 noyabr 1946-cı il tarixli 54/1 sayılı qətnaməsi ilə 1946-cı ilin 11 dekabrında

Leyk-Sakssedə imzalanmış narkotiklərə dair Protokolun təsdiqi; Narkotik vasitələr üzrə komissiyanın təşəbbüsü ilə 1931-ci il Konvensiyasının təsirindən kənar qalan narkotik vasitələrə beynəlxalq nəzarət müəyyən edən Protokolun BMT Baş Məclisinin üçüncü sessiyasında təsdiqi (19 noyabr 1948-ci il); Nyu-Yorkda BMT-nin tiryək üzrə konfransında Preambula və Yekun aktı da daxil olan, xammal (tiryək xaşxaşı) üzərində nəzarət müəyyənləşdirən beynəlxalq müqavilə – protokol imzalaması (23 iyun 1953-cü il); BMT-nin Nyu-Yorkda keçirilən konfransında narkotik vasitələrə dair Vahid Konvensiyanın qəbul edilməsi və həmin konvensiyanın bu gün də qüvvədə qalması (1961-ci il); Vyanada keçirilən xüsusi diplomatik konfransda psixotrop vasitələr üzərində nəzarət müəyyən olunmasına dair Konvensiyanın qəbul edilməsi (1971-ci il); BMT-nin Vyanada keçirilən konfransında narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə haqqında Konvensiyanın qəbulu (1988-ci il); aparıcı yeddi sənaye dövləti və ya hökumət başçılarının, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsi nəticəsində əldə olunan pulların «təmizə çıxarılması» ilə mübarizə haqqında qanunvericilik aktlarının qəbul olunması və onların səmərəli tətbiqi ilə bağlı qərarın verilməsi (1989-cu il) və s.

Hesab edirik ki, ilk illərini yaşadığımız XXI əsrdə narkotizmə qarşı mübarizə tədbirləri birgə əməkdaşlıq çərçivəsində beynəlxalq səviyyədə daha səmərəli şəkildə aparılmalıdır və problemin həllinə nail olmaqdan ötrü BMT-nin qüvvədə olan üç konvensiyası əsasında narkotizmlə mübarizənin yeni təkmil konvensiyasının qəbul edilməsi zərurəti yaranır ki, bu da XXI əsrə narkotikasız yaşamağı təmin etsin.

Əlbəttə, bu, çox mürəkkəb prosesdir, lakin millətinin gələcəyini düşünən hər bir dövlət yubanmadan həmin konvensiyalara qoşulmalı, öz milli qanunvericiliklərinə uyğun olaraq beynəlxalq səviyyədə qərarları qəbul etməlidir. Çünki, dünya ölkələrinin beynəlxalq arenada birləşməsi, qəbul olunmuş konvensiyalarda fikir birliyini reallaşdırır və məsələnin getdikcə qloballaşdığını görən beynəlxalq qurumlar son dövrdə məqsədyönlü fəaliyyətlərini bir qədər də gücləndirmişlər. 2003-cü ilin dekabrında Bakı şəhərində «Narkotiklərə nəzarət üzrə regional əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu»nun üzv tərəflərinin beşinci görüşünün keçirilməsini buna misal göstərmək olar. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin həmin görüş iştirakçılıqlarına ünvanladığı müraciətdə deyilir: «Əminəm ki, «Narkotiklərə nəzarət üzrə regional əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu»nun üzv tərəflərinin beşinci görüşü narkomanlığa və narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizədə öz dəyərli töhfəsini verəcək, beynəlxalq birliyin qəti iradəsini bir daha nümayiş etdirərək, söylərimizi səfərbər edəcəkdir» [2,1-2”].

Müraciətdən aydın görünür ki, respublika rəhbərliyi narkotizmə qarşı mübarizə tədbirləri istiqamətində beynəlxalq səviyyədə görülən işlərdə Azərbaycanın maraqlarının nə qədər yüksək dərəcədə olduğu bildirilir.

«Narkotiklərə nəzarət üzrə regional əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu»nun üzvü olan tərəflərin 5-ci Bakı görüşünü qısa giriş sözü ilə açıq elan edən Baş nazirin müavini, Narkomanlığa və Narkotik Vasitələrin Qanunsuz Dövriyyəsinə Qarşı Mübarizə üzrə Dövlət Komissiyasının sədri Əli Həsənov da ölkəmizin xoşməramını açıqlayaraq bildirdi ki, Azərbaycan hökuməti narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsinin ümumdünya problemi olduğunu bilir və ona qarşı mübarizə aparılmasının daha da gücləndirilməsi istiqamətində ciddi addımlar atmağa hazırdır [3,2].

Həqiqətən, ölkəmizin böyük iqtisadi imkanlara malik olduğu, respublikamızın Avropa və Asiyanın kəsişdiyi coğrafi məkanda yerləşdiyi, Şərqi-Qərbi, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin qovşağında qərar tutduğu, zəngin potensiala malik olması və s.[4,3]amillər nəzərə alınmalıdır. Sadalananlar isə Azərbaycanı diqqətdən kənar qoya bilməz. Çünki belə bir şərait narkotizmdən faydalanan dövlətlər üçün sosial-siyasi, iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələri qurmaq pərdəsi altında narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə də Azərbaycan ərazisindən tranzit yol kimi istifadəyə şərait yaradır. Məhz bu cür halların qarşısını almaq məqsədi ilə keçirilən beynəlxalq səviyyəli tədbirlərin faydası çox əhəmiyyətlidir.

Sadalanan amilləri nəzərə alan BMT-nin Baş katibinin müavini, A.M Kosta da müxtəlif regionlarda təşkil olunan konfranslarda, görüşlərdə qeyd edir ki, memorandum əvvəllər, əsasən, Orta Asiya ölkələri regionunu əhatə edirdi. Lakin problemin qloballaşması təhlükəsinin qarşısını almaq məqsədi ilə son illər «Narkotiklərə nəzarət üzrə regional əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu»na üzv olan tərəflərin sayının artmaqda olduğuna görə, BMT-nin narkotiklərə nəzarətlə bağlı ölkələrin regional əməkdaşlığına mühüm əhəmiyyət verilməsi zəruri haldır, həmin idarənin funksiyasına aşağıdakıları aid etmək olar:

– Ümumilikdə narkotizmə, qarşı mübarizə; dünya dövlətlərində bu funksiyaları yerinə yetirən aidiyyətli qurumlarla, dövlət komissiyaları ilə əlaqələr yaratmaq; narkotiklərə nəzarətlə yanaşı, insan alveri, korrupsiya, çirkli pulların yuyulması, terrorizm kimi cinayətlərə qarşı mübarizə xidmətləri ilə regional əməkdaşlığı təşkil etmək; informasiya mübadiləsi üçün ölkələrarası əlaqələrin, ümumi məlumat bankının yaradılması, narkomanıyanın səhiyyə sahəsində profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi, narkotizmə qarşı mübarizədə hüquq-mühafizə orqanlarının beynəlxalq hüquq normalarına əsasən koordinasiyası və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, BMT-nin Narkotiklər və Cinayətkarlıq üzrə İdarəsi təkcə Orta Asiyada deyil, Şərqi Avropada, Sakit okean ölkələrində, Yaxın Şərqdə korrupsiya və digər cinayətlərin öyrənilməsi və qarşısının alınması məsələləri ilə də məşğul olur. Önemli odur ki, Azərbaycan Respublikası heç bir

dəvət gözləmədən, BMT-nin müvafiq konvensiyalarına qoşulmuş və həmin konvensiyaların tələbləri çərçivəsində üzünə götürdüyü öhdəliklərə əməl edərək tədbirlər həyata keçirmişdir. Azərbaycan Respublikasının müvafiq fərmanları ilə ölkəmizdə Narkomanlığa və Narkotik Vasitələrin Qanunsuz Dövriyyəsinə Qarşı Mübarizə üzrə Dövlət Komissiyasının və yerlərdə onun strukturuna uyğun qurumların, Daxili İşlər Nazirliyinin regional şöbələrinin yaradılmasını, bu sahədə milli Dövlət Proqramının qəbul edilməsini, Avropa və beynəlxalq standartlara cavab verən zəruri normativ hüquqi sənədlərin hazırlanmasını göstərmək olar. Narkotizmə qarşı mübarizə tədbirlərinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans və görüşlərdə dövlət səviyyəli rəsmi bildirişdə deyilir: «Ölkəmizin ərazisində narkotiklərin qaçaqmalçılıq yolu ilə daşınmasının qarşısını almaq üçün Avropa Birliyinin və BMT-nin 1997-ci ildən bu günədək Azərbaycana davam edən yardım proqramının mühüm əhəmiyyəti olmuşdur»[4.3] Daha sonra «Cənubi Qafqazda Narkotiklərə Nəzarət Regional Yardım Proqramı», digər maliyyə və texniki yardımlar nəticəsində Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər, Milli Təhlükəsizlik nazirliklərinin, Sərhəd Xidmətinin, Gömrük Komitəsinin və digər hüquq-mühafizə orqanlarının maddi-texniki bazasının əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırıldığını, əməkdaşların peşəkarlığının və ixtisas səviyyəsinin yüksəldildiyi»[5, 3-4] bildirilir.

Eyni zamanda iştirakçıların nəzərinə çatdırılmışdır ki, ölkəmizin ərazisinin 20 faizi və dövlət sərhədlərimizin 132 kilometri 11 ildir ki, Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altındadır. 8 milyonluq əhalimizin 1 milyonu qaçqınlıq şəraitində yaşayır. Ermənistan tərəfi işğal olunmuş ərazilərdə çoxlu narkotik xassəli maddələr əkir və onun satışından külli miqdarda vəsait əldə edir. Bu ərazi nəzarətsiz olduğu üçün yeni beynəlxalq narkomarşrut yaranıb və tranzit ərazi kimi istifadə olunaraq narkotiklər buradan MDB dövlətlərinə, Avropa ölkələrinə daşınır. Haqlı olaraq Prezident İlham Əliyev bu barədə Avropa Şurası Parlament Assambleyasının sessiyalarında məsələ qaldırmış və Dövlət Komissiyası rəsmi olaraq Vyana ofisini məlumatlandırmışdır ki, bu da bir daha məsələyə aydınlıq gətirmək üçün çox əhəmiyyətlidir. Regionda beynəlxalq əhəmiyyətli layihələr, o cümlədən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, İpək Yolu, TRASEKA proqramının həyata keçirilməsi özü də zəruri tədbirlərin görülməsini vacib amilə çevirir. Azərbaycanın həmin layihələrdə iştirakı ölkəmizi tranzit dövlətə çevirir. Bu isə təbii olaraq Azərbaycan ərazisində bütün növ nəqliyyat vasitələrinin və yolların işini kəskin şəkildə intensivləşdirir və tranzit ərazisinin narkoibəzərlər tərəfindən istifadə olunması ehtimalını artırır. Həmin amil özü isə Azərbaycanın coğrafi-strateji mövqeyini nəzərə alaraq regionun iqtisadi, siyasi və sosial cəhətdən ən sabit və inkişafda olan ölkəsi kimi BMT-nin və başqa beynəlxalq qurumların respublikamızda cinayətkarlıq, narkotizm, terrorizm üzrə regional və milli ofislərinin açılmasının vaxtı çatdığını göstərir. Nəticədə Bakı şəhərində TRASEKA-nın katibliyinin ofisi açıldı ki, bu da Beynəlxalq səviyyəli görüşlərin

əhəmiyyətinin bir cəhətidə ondan ibarətdir ki, müxtəlif dünya dövlətlərinin narkotizmə qarşı mübarizədə əlaqəli effektiv addım atmaq üçün müvafiq şərait yaratdı. Baxmayaraq işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində BMT-nin məlum konvensiyalarının tələblərinin tətbiqi müvəqqəti də olsa mümkünsüzdür.

BMT Baş katibinin müavini və bu təşkilatın Narkotiklər və Cinayətkarlıq üzrə İdarəsinin icraçı direktoru 2003-cü ilin dekabrında A.M.Kostanı qəbul edən Prezident İ.Əliyev haqlı olaraq BMT rəsmisinin qarşısında xalqımızın milli maraqlarını tam əhatə edən global problemi qaldırmış və onların sülh yolu ilə beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həll edilməsini vacib saymışdır. Müraciətdə deyirki: «Bildiyimiz kimi Azərbaycanda narkotiklərin qeyri-qanuni dövriyyəsinə qarşı mübarizə üçün xüsusi dövlət komissiyası təşkil olunmuşdur və milli proqram həyata keçirilir, son illər ərzində bu istiqamətdə böyük uğurlar qazanılmışdır. Narkomaniya ilə bağlı cinayətlərin sayı 1995-ci illə müqayisədə 25 faiz azalmışdır. Bu, onu göstərir ki, Azərbaycanda bu istiqamətdə işlər yaxşı təşkil olunmuşdur. Amma narkomaniya və narkotik vasitələrin qeyri-qanuni dövriyyəsi ilə, ümumiyyətlə, müxtəlif cinayətlərlə mübarizə o vaxt tam mənada uğurlu sayıla bilər ki, nəzarətdən kənar olan bütün zonalarda beynəlxalq monitoring keçirilsin. Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı aparılan işğalçı siyasət nəticəsində torpaqlarımızın 20 faizi zəbt edilmiş ərazilərdə tamamilə beynəlxalq nəzarətdən kənar olan hadisələr baş verir. Bizdə olan məlumata görə, bu nəzarətsiz zonada narkotik tərkibli bitkilər yetişdirilir və narkotik vasitələrin tranziti həyata keçirilir. Azərbaycan tərəfindən beynəlxalq təşkilatlarda dəfələrlə bu məsələ kifayət qədər qaldırılmışdır və orada qəbul edilmiş sənədlərin bir çoxunda öz əksini tapmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi beynəlxalq auditə imkan yaratmır və o ərazidə tamamilə nəzarətsizlik hökm sürür. Ona görə də beynəlxalq monitoring keçirilməlidir [6,2-3].

Azərbaycan Prezidentinin fikirlərini və iradlarını səmimi qəbul edən BMT rəsmisi A.M.Kosta isə öz cavabında demişdir: «... Cənab prezident, yəqin ki, xatırlayırsınız, bir neçə ay bundan əvvəl, Siz hələ baş nazir olarkən, biz Yaltada görüşmüşdük. Bu görüşdə mənim söhbətlərimin əsas mövzusu Əfqanıstanla bağlı idi. Bunun səbəblərindən biri o idi ki, Yalta görüşündə Mərkəzi Asiya respublikalarının prezidentləri iştirak edirdilər və Rusiyanın dövlət başçısı Vladimir Putin də bu məsələ ilə dərinədən maraqlanırdı»[6,2-3].

Azərbaycan Prezidentinin müfəssəl məlumatından məmnun qalan BMT-nin idarə rəisi xüsusi olaraq belə bir fikir vurğulamışdır ki, Sizdən aldığımız məlumatlar bizə işimizi konstruktiv əsaslarda qurmağa imkan verir. Mənə həmişə narkotiklərlə, onların daşınması, cinayətkarlıqla, korrupsiya ilə bağlı müraciətlər daxil olur. Müraciət edənlər bizim məsləhətlərimizi, bir növ, həkim müayinəsi kimi qəbul edirlər. Deyə bilərəm ki, son zamanlar olduğum yerlərlə müqayisədə Azərbaycandakı vəziyyət qat-qat yaxşıdır. Bəli, həqiqətən, ölkə

özünün çətin bir dövrünü yaşayır... Məmnunluq hissi ilə demək isləyirəm ki, ölkə artıq bu problemlərin öhdəsindən müvəffəqiyyətlə gəlmişdir. Azərbaycan terrora qarşı koalisiyaya qoşulmuşdur və bu sahədə BMT-nin bütün sənədlərinə imza atılıb və mühüm irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Statistik məlumatlara görə, müəyyən etmək olar ki, ölkəniz düzgün istiqamətdə irəliləyir. Həm narkotiklərin daşınması və istifadə olunması, həm də QİÇS xəstəliyinin yayılmasının qarşısının alınması baxımından sizdə göstəricilər çox qənaətbəxşdir. Bununla əlaqədar mən bütün ölkəniz və ilk növbədə sizi uğurlarla bağlı təbrik etmək istəyirəm. Bu inkişaf sizə gələcəkdə Azərbaycanı firavan ölkəyə çevirmək imkanı verir. Əlbəttə, ölkə həmin neft hasilatı satışından böyük gəlir götürəcəkdir ki, bu da xalqınızın mənafeyinə xidmət edəcəkdir»[7,1].

Artıq təcrübədən məlumdur ki, hər hansı bir ölkədə müəyyən irəliləyişlər əldə olunmağa başladıda gözlənilməyən hadisələrin baş verməsi bəzi tədbirlərin qabaqcadan həyata keçirilçəsini,zəruri edir və beynəlxalq hüquq qaydalarının təmin edilməsi, Regional əməkdaşlığın inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq «Vyana Mərkəzi» Asiya Regional İnformasiya Mərkəzinin[8,3] yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, bu amil narkotik cinayətkarlıqla mübarizədə birgə əməkdaşlığa çox etibarlı şərait yaradır. Çox təəssüflərki, ilk növbədə Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyi hələ ki, bu istiqamətdə əməli addımların atılmasına imkan verməməsi ucbatından məsələlərin həllinə nail olmaq mümkün olmamışdır. Belə bir vəziyyət təbii olaraq müəyyən qurumların işğalçı dövlətlərə qarşı təzyiq göstərmək üçün birliyini zəruri edir. Bəzən birtərəfli mövqe tutan beynəlxalq ictimaiyyət problemə ikili standartlar səviyyəsində yanaşmanı üstün tuturlar. Artıq bu barədə Azərbaycanın irad və təklifləri yüksək beynəlxalq tribunalardan dəfələrlə səslənmiş və bəllidir ki, Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı digər işğal olunmuş rayonlar Azərbaycan ərazisidir. Lakin həmin ərazi indi başqa ölkənin nəzarətindədir və orada narkotik tərkibli bitkilər becərilməsində və narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsində sərbəstlik vardır. Bu isə bütün dünya ictimaiyyətini narahat etməlidir. Bunun isə əsas yollarından biri odur ki, problemin müsbət həlli üçün beynəlxalq təşkilatlar və qurumlar ikili yanaşma yolundan əl çəkərək haqqın yolunu tutmalıdırlar. Yəni beynəlxalq ictimaiyyətin, BMT-nin və digər beynəlxalq təşkilatların təzyiqi Ermənistanı vadar etməlidir ki, bu nəzarətsiz əraziyə beynəlxalq auditorlar, müşahidəçilər buraxılsın, orada lazımi monitorinq aparılsın. Ona görə ki, həmin nəzarətsiz ərazi bütün bölgə üçün təhlükə yaradır. Müəyyən məlumatlara görə orada narkotik bitkilərin əkilib-becərilməsi, narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə yanaşı, bəşəriyyət üçün daha təhlükəli olan məsələlərdə mövcuddur. Belə ki, bu nəzarətsiz zonada Ermənistanın rəhbərliyi ilə müxtəlif terror düşərgələri yaradılmış və bəzi beynəlxalq terror təşkilatları orada təlim keçirirlər. Problemin

ciddiliyi bir də ondadır ki, burada törədilən bir cinayət digər cinayətlərin törədilməsinə səbəb olur.

Beynəlxalq təşkilatlar və qurumlar səviyyəsində keçirilən əksər yığıncaqların sənədlərində Azərbaycanın irad və təklifləri öz əksini tapmışdır. BMT-nin problemlə bağlı Azərbaycanın qaldırdığı məsələlərə münasibət bəsləməsi prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Qeyd olunmalıdır ki, həmin məsələ 2003-cü ildə xarici işlər nazirlərinin Vyanada keçirilən konfransında da qaldırılmışdır və qəbul olunmuş deklarasiyalarda özünün əksini tapmışdır. Məsələn, bu deklarasiyaların birində deyilir: «Narkotiklərə nəzarət üzrə əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu»na üzv olan təzə dövlətlərin görüşünün iştirakçıları narkotik və psixotrop vasitələrin və prekursorların qeyri-qanuni istehsalı, dövriyyəsi, onlardan sui-istifadə sahəsində qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq sahəsində əlaqələrin genişləndirilməsinə tərəfdardırlar. Dünyanın sivil ölkələri səviyyəsində qalxmağa çalışan və bu yolda uğurla irəliləyən Azərbaycanın istər-istəməz beynəlxalq ictimaiyyətin nəzər-diqqətində qalmasını təbii saymaq olar. Belə olmasaydı yəqin ki, «Böyük İpək Yolu dövlətlərində narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə» mövzusunda beynəlxalq konfrans Azərbaycanda keçirilməzdi. Buna misal Ümumdünya Gömrük Təşkilatının baş katibi Mişel Danienin (ÜGT) və Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin birgə təşkil etdikləri «Böyük İpək yolu dövlətlərində narkotik vasitələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə» mövzusunda həsr edilmiş iki günlük müşavirə bunu bir daha sübut etdi. Təhlillər göstərir ki, Azərbaycanda narkotik bitkilərin əkilib-becərilməsi problem deyil, əsas problem narkotik vasitələrin qaçaqmalçılıq vasitəsilə ölkəyə gətirilməsi və onun tranzitidir. Həmin prosesin qarşısının alınması müvafiq orqanların sıx əlaqəli işindən, güclü texniki vasitə və kommunikasiya təminatından, mütləq beynəlxalq əməkdaşlıq və informasiya mübadiləsinin gücləndirilməsindən asılıdır.

Odur ki, ölkəmizdə mütəmadi tədbirlərin həyata keçirilməsi, narkotik situasiyaya nəzarətin gücləndirilməsi, məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2007-ci il 28 iyun tarixli 2271 sayılı sərəncamı ilə “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorların qanunsuz dövriyyəsi narkomanlığın yayılması ilə mübarizə üzrə proqramın (2007-2012-ci illər) təsdiqi ölkədə mübarizənin gücləndirilməsi, antinarkotik təbliğat, əhalinin maarifləndirilməsi, narkomanların müalicəsi, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi cəza tədbirlərinin səmərəliliyinin öyrənilməsi və beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsindən ibarət olmuşdur.”

Bu işə göstərir ki, qlobal təhlükə mənbəyi sayılan narkotizmin; cinayətkarlığın coğrafiyasının genişlənməsinin qarşısının alınması istiqamətində beynəlxalq aləmdə görülən işlərin səviyyəsi getdikcə yüksəlir və Azərbaycanın bu prosesdə rolu güclənir. Lakin problemin get-gedə qloballaşacağını nəzərə alaraq dövlətimiz narkotik cinayətkarlıqla mübarizədə yeni layihələrə qoşulmalı, dünya

ölkələri ilə səmərəli birgə əməkdaşlığa nail olmalıdır ki, xalqımız gələcəkdə ümumbəşəri bələdan əziyyət çəkməsin.

SUMMARY

In the article we put the problem of the conversion of UNO against drugs in our occupation regions . In this direction our lidere did many works. Work against drugs has straight of the conversion offers.

ƏDƏBİYYAT

1. Росипашвили В.В. Уголовно провоя борба с незаконным изготовленийем, распространенийем наркотических веществ В. Азербайджанской ССР. Баку. 1968 стр. 83-86

2. Əliyev İ.H. " Biz narkotiklərə qarşı qətiyyətlə mübarizə aparacağıq" Azad Azərbaycan" qəzeti, Bakı ;2003, 3 dekabr səh 1-2

3. Ə. Həsənov " Narkotiklərə nəzarət üzrə regional əməkdaşlığa dair anlaşma memarandumu"

4. "Respublika" qəzeti Bakı; 2003 4 dekabr səh. 3

5. "Respublika" qəzeti Bakı; 2003 4 dekabr səh 3-4

6. Əliyev İ.H. Ermənistanın işğal etdiyi nəzarətsiz ərazilərdə monitoring keçirilməlidir." Azərbaycan qəzeti 2003 5 dekabr səh. 2-3

7. Əliyev İ.H. Ermənistanın işğal etdiyi nəzarətsiz ərazilərdə monitoring

keçirilməlidir." Azərbaycan" qəzeti səh. 3

8. Vyanada mərkəzi Asiya Regional İnformasiya Mərkəzinin yaradılması lahiyəsi, "Azərbaycan"

qəzeti, 2003, 5 dekabr səh. 3

9 Məmmədov S.S BMT-nin narkotiklər haqqında konvensiyalar və Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyi. Bakı; 2006, səh. 7-145

Məmmədov Şahkərəm Mirzəməmməd oğlu

Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCAN İCTİMAİ FİKRİNDƏ SƏXSİYYƏT TƏRBIYƏSİ

Azərbaycan xalqı tarixən öz övladlarının mənəvi və fiziki saflığına (tərbiyəsinə) böyük əhəmiyyət vermişdir. Folklor nümunələri: müdrük deyimlər, atalar sözləri, nağıllar və dastanlar, ən qədim mənəvi mədəniyyət abidələri, fikir

nümunələri ilə tanışlıq sübut edir ki, Azərbaycanda yaşlı nəslin gənc nəslə tərbiyəvi təsiri tarixin ilk mərhələlərindən şüurlu olmuş və məqsədəuyğun tətbiq edilmişdir. Şifahi və yazılı abidələr, ictimai fikir, sənət abidələri, qədim filosoflar və bədii söz sənəti nümayəndələri insanın şəxsiyyət kimi tərbiyəsindən bəhs edərkən əldə olan həyat təcrübəsinə, adət-ənənələrə və ictimai əxlaq normalarına əsaslanırlar.

Olduqca qədim və zəngin tarixi olan Azərbaycan xalqının mədəni-tarixi keçmişinə müraciət bizə imkan verir ki, tərbiyənin xarakterini müəyyən edərək müasir şəraitdə tərbiyənin ümumi strategiyasını, Azərbaycan məktəbinin ikişafının yeni yollarını axtarıb tapa bilək.

Bildiyimiz kimi, insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına, inkişaf etməsinə dörd əsas amil təsir edir: irsiyyət, mühit, tərbiyə və insanın özünün şəxsi fəallığı. Tarixin bütün mərhələlərində Azərbaycan xalqı tərbiyəyə böyük əhəmiyyət vermiş, onu yaşamaq və inkişaf etmək üçün qazanılmış təcrübənin yeni nəslə ötürülməsində əsas vasitə kimi qiymətləndirmişdir. Azərbaycan ictimai fikrində insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir edən amillərdən tərbiyəyə üstünlük verilməsi mövqeyi əksəriyyət təşkil edir. Buna sübut olaraq, müxtəlif tərbiyə institutlarını göstərmək olar: ailə, təhsil-tərbiyə ocaqları, cəmiyyət, din, dövlət. Azərbaycan ictimai fikrinə görə insan bütövün tam hissəsi olmaqla yanaşı ikili daxili xarakterə malikdir, bu ikiliyin əsasını onun xeyir və şər qüvvələri daşması təşkil edir. Tərbiyə, öz növbəsində, xeyir qüvvələri daha da gücləndirməyə, şər qüvvələri isə cilovlamağa qadir olan əsas vasitə olmuş və olacaqdır.

Qədim və zəngin tarixə malik olan Azərbaycanda tərbiyənin öz xüsusiyyətləri olub. Bir sıra elmi tədqiqatlardan məlum olur ki, Azərbaycan ərazisində antropogen dövrdən insanlar yaşamışlar. Onların "izləri" indiyədək qalmaqdadır. Müasir insanların əcdadları yaşamaq üçün yeməli bitkiləri, yerli relyefi, heyvanların xüsusiyyətlərini yaxşı tanımalı və bilməli, güclü və dözümlü olmalı idilər. Yaşamaq uğrunda mübarizədə insanlar nitq qabiliyyətinə yiyələnirlər. Qazanılan bilik və bacarıqlar əsasən şifahi nitq vasitəsi ilə gənc nəslə çatdırılırdı. Çünki, şifahi nitq qazanılmış təcrübənin gənc nəslə ötürülməsinin ən güclü vasitəsi idi. Təcrübənin nəsildən-nəslə ötürülməsi üçün tərbiyə geniş məzmun kəsb etdikcə onun digər vasitələri yaranır. Məsələn, Azərbaycan ərazisində (Qobustanda və s. yerlərdə) qayaüstü rəsmlər ulu babalarımızın oyun, əmək, yaradıcılıq və tərbiyə fəaliyyətindən xəbər verir.

Qaya və dağ saxurları üzərində çəkilmiş insan, it, keçi, öküz, ilan, günəş, xəritə və s. rəsmlər, fikrimizcə gənc nəslin həyata hazırlanmasında yeni vasitə - "yazılı nitq" kimi qiymətləndirilə bilər. Üzərinə şəkillər çəkilmiş qaya və dağ saxurlarını "yazı taxtası", həmin şəkilləri qaya üzərinə "yazaraq" uşaqları həyata hazırlayan ibtidai insanları "ilk müəllimlər" adlandırsaq, Azərbaycanda tərbiyəvi fəaliyyətin çox qədim tarixi olduğunu müəyyən etmiş olarıq. Azərbaycanda tədris və tərbiyənin qısa tarixindən bəhs edərək prof. İ.A.Mollayev yazır: "Qədim

insanların, kağız olmadığından, qaya üstündə cizgilərdən istifadə edərək çəkdiqləri rəsmlər özləri üçün də bir işarə olmuşdur.

Belə rəsmlər çox olduğundan bunun bir nəfər tərəfindən deyil, bir neçə adam tərəfindən çəkildiyi də məlum olur. Sözsüz, bunların Naxçıvan, Ordubad, Kəlbəcər, Qazax, Gəncə ərazisində deyil, Şirvan, Ağdam, Laçın, Ağcabədi və s. kimi yerlərdə də tapılması bu “sənətin” bir nəsildən gələcək nəsələ öyrədildiyi ehtimal olunur.

Həmin şəkillərin bu formada yazılmasını biz “ibtidai təlim” forması kimi başa düşsək, zənnimizcə yanılmarıq." (4, s.5-6).

Orxon abidələri türk xalqının böyük bir dövrünün ən gerçək, ən çılpaq və dəqiq şəkildə yaşadan mənbələridir. Bu abidələr təkcə Göytürk imperatorluğunun məşhur hökmdarı Bilgə xaqan dövrünü bizə çatdırmır, o həm də türk millətinin xarakterini, yüksək mədəniyyətini, millətsevərliyini, tərbiyə ənənələrini də yaşadır. On üç qəbir daşlarından ibarət olan Göytürk abidələri qədim türklərdə, o cümlədən azərbaycanlılarda vətən əxlaqının, vətənpərvərlik hissəsinin indiki kimi güclü olduğunu sübut edən mənbələrdəndir.

Qədim şumerlər insanın mənəvi aləminin formalaşmasında, qəlbinin təmizlənməsində, müdriqliyi dərk etməkdə tərbiyənin rolunu yüksək qiymətləndirirdilər. İnsan həyatında tərbiyənin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək uşağı kiçik yaşlarından düzgün tərbiyə etməyi tövsiyə edirdilər. Tərbiyəsiz uşaqların “Kitabələr evinə” (yəni məktəbə) göndərilməsi məsləhət görülmürdü: “Əgər axmağın ürəyi yoxdursa, hikmət əldə etmək üçün əlində tutduğu kitabə onun nəyinə gərəkdir?”. Bu fikirlər qədim Şumerdə uşaqların “məktəbə” hazırlanmasında “məktəbəqədər”, ailə tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verdiklərini güman etməyə əsas verir. Şumerlər əxlaq tərbiyəsinə xüsusi fikir verirdilər. O dövrdə ləyaqətlə yaşamaq, camaat arasında yaxşı ad çıxarmaq ən gözəl əxlaqi keyfiyyət sayılırdı.

Şumer dilində şifahi şəkildə yaranan, sonralar akkad dilində gil lövhələrə köçürülən “Bilqamis” dastanı Şərqdə tərbiyə haqqında fikirlərin və tərbiyəvi fəaliyyətin formalaşması ideyasının nə qədər qədim tarixə malik olduğunun bariz nümunəsidir. On iki gil lövhə üzərində yazılmış bu qədim şərq dastanında insan, onun taleyi, istək və arzusu, həyat eşqi və idealı, mübarizə və qəhrəmanlıq salnaməsi, mənəvi dünyası, əxlaqi fikirləri mühüm yer tutur.

Zərdüşt dininin əsaslarını özündə əks etdirən “Avesta” tarixi, dini, ədəbi abidə kimi b.e.ə. XV-X əsrlərdə formalaşmışdır. “Avesta” Azərbaycan ictimai-pedaqoji və fəlsəfi fikrinin, o cümlədən şəxsiyyətin formalaşması ideyasının ilk mənbələrindən biridir. Bu dini-fəlsəfi-pedaqoji əsərdə təqribən e.ə. II-I minilliyin yaradıcılıq məhsulları toplanmışdır”(1, s. 53)

“Avesta”da təlim-tərbiyəyə geniş yer verilir. Burada göstərilir ki, təhsil almaq məqsədilə yanınıza gəlib sizə müraciət edən şəxs kim olmasından asılı olmayaraq, onu qəbul edin və istədiyini ona öyrədin.

Professor F. Rüstəmovun sözlərilə desək: “Avesta”da insanın düşüncəsinə, ağılına, uğurlu əməllərinə inam, xeyirxahlığa çağırış, günahsız yaşamaq istəyi düclüdür (6, s.103).

Kamil əxlaq sisteminə malik olan islam dini Azərbaycanda yayıldıqdan sonra burada tərbiyə, tərbiyəvi fəaliyyət daha geniş mənə ifadə edir. İslamın nöqteyi- nəzərində yer üzünün əsrəfi olan insan dünyaya xeyirli əməllər üçün gəlmişdir və o, öz insanlıq borcunu o zaman düzgün şəkildə həyata keçirər, Ulu Tanrının onun qarşısında qoyduğu vəzifələrə əməl edə bilər ki, yaxşı tərbiyə məktəbi keçsin, gözəl əxlaq sahibi olsun, təkcə özünü yox, həmvətənlərini də düşünsün, yalnız bu günü üçün yox, axirət dünyası üçün də yaşasın.

Qədim dövrdən orta əsrlərə doğru və daha sonralar tərbiyənin zənginləşmiş məzmununu və bu məzmandan doğan vəzifələrin həlli yolları ictimai-pedaqoji fikir nümayəndələrinin və klassik söz ustalarının yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Azərbaycan xalqının dahi pedaqoji yaradıcılığı böyüyük nəsilə kişilik, yoldaşlıq, dostluq, həqiqi humanizm, sadəlik, ciddilik, qəhrəmanlıq kimi gözəl, xeyirxah hisslər, əməyə, elmə, incəsənətə hörmət, xalqına, doğma torpağına hədsiz məhəbbət və s. bu kimi müsbət insani keyfiyyətlər tərbiyə etmiş və etməkdədir. Xalq yaradıcılığından gələn bütün xeyirxah hisslər, gözəl adətlər Azərbaycanın klassik ədəbi yaradıcılığında daha yüksək formada inkişaf etdirilmişdir. Qeyd etməliyik ki, dahi mütəfəkkir Əbülhəsən Bəhmənyar Əl-Azərbaycani, elmi fikrin görkəmli nümayəndəsi Eynəlüzət Abdulla Miyanəçi, ensiklopedik düha sahibi Xacə Nəsirəddin Tusi, Ə.Xaqani, N.Gəncəvi, M.Əhvədi, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai və digər qüdrətli fikir sahiblərinin tarixin dərinliklərlərdən indiki dövrdək gəlib çatan parlaq yaradıcılığının sönməz işığı daha rəvnəq şəkildə gələcəyi işıqlandırır.

Xacə Nəsirəddin Tusi ümumiyyətlə, insan adlı varlığa qiymət verərək yazır: «İnsanın mənəvi ehtiyacları, mənəvi qüvvələri, kamalı, fəzilətinin şərafəti - fikir, əql, şüur və iradə vasitəsi ilə təmin və idarə edilir. İnsanın xoşbəxtlik və bədbəxtlik açarı, kamillik və naqislik sükanı onun ağıl və iradəsinin ixtiyarına verilmişdir. Əgər düzgün, ardıcıl, məqsədəuyğun, müstəqim xətlə (ən qısa yol ilə) hərəkət etsə, tədriclə elm, mədəniyyət, bilik və hikmətə yiyələnsə, təkamülə qadir olan fitri istedadı hədləri aşaraq onu bir mərtəbədən başqa bir mərtəbəyə, bir dərəcədən o biri dərəcəyə yüksəldər, dübbədüz gətirib arzu elədiyi məqsədə, ilahi nurun şəfəq saldığı ali məqama çatdırar və allahın yaxın adamları cərgəsinə daxil edər; lakin yaradıldığı fitri dərəcədə oturub qalsa, cilovlu öz nəfsinin ixtiyarına versə, nəfsi onu aşağıya - heyvani mərtəbəyə sövq edər, şəhvani hissləri çuşa gətirər, qəbih, bəzi xəstələrə xas olan nalayiq hərəkətlərin artmasına səbəb olar, gunbəgün, anbaan alçalır, düşkünlük və naqisliyi artırır, yuxarıdan aşağıya yuvarladılan daş kimi az bir müddət ərzində onu rəzalət çirkabının ən dərin yerinə salar və bu onun ən dəhşətli sonu olar. Odur ki, deyiblər : «Nəfs elə bir şeydir ki, onu özbaşına buraxsan alçaqlığa meyl göstərər, bataqlığa batar; cilovlayıb

istiqlamət versən, fəzilət yüksəkliklərini fəth edib kamala çatarsan.» Tusi hər hansı sahədə ixtisas seçmədə uşağın hansı sahəyə meylinin nəzərə alınmasını və qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verərək bildirirdi ki, “İlk növbədə uşağın təbiətinə, nəyə qabil olduğuna nəzər yetirmək, ağıl, fərasətinə fikir vermək, müşahidə nəticəsində onun fitrətində hansı sənətə və elmə çox meyl olduğunu müəyyənləşdirmək ... vacibdir. ... Kimin nəyə qabiliyyəti varsa, onunla məşğul olsa, tez nəticə verər, böyük sənətkar olar, əks təqdirdə zəhmət hədəf gedər, ömür puç olar. Hansı fənni öyrənmək, o sahədə ixtisas sahibi olmaq istəyirsənsə, o fənlə əlaqəsi olan bütün elmlər və sənətlərlə tanış olmağa həvəs göstərilməlidir” (2, s.160-161).

Tərbiyə insanın inkişafında, ardıcılıq baxımından, təlimdən əvvəl gəlir. Axı, uşaqlara elmi biliklərin öyrədilməsi üçün, yəni təlim verilməsi üçün, onlar müəyyən əqli səviyyəyə çatmalıdırlar. İnsan ömrünün bütün mərhələlərində tərbiyə vacibdir, lakin onun özülünü və formalaşma mərhələlərini iyirmi dörd yaşa qədərki dövr təşkil edir. Sonrakı mərhələlərdə özünütərbiyə yolu ilə daha çox yetkinləşmə və kamilləşmə baş verir. Tusi tövsiyə edirdi ki, “... uşağı körpəlikdən tərbiyə etmək lazımdır. Sonra dərs öyrətməyə, təlimə başlarlar, hikmətli kəlamlar, tərbiyəvi şerlər əzbərlədər ki. öyrətmək istədikləri şeylər yadında qalsın, mənasını unutmasın” (2, s.157).

Nizami Gəncəvi özünün “İsgəndərnamə” poemasında ali şəxsiyyət - ədalətli hökmdar və müdrik hakim konsepsiyasını daha mükəmməl şəkildə ortalığa qoya bilir. O, tarixi (Flippin oğlu) İsgəndəri proobraz seçsədə, onun yaratdığı İsgəndər fərqlidir. Yəni, şair bizim tarixdən tanıdığımız işğalçı, fateh İsgəndəri deyil, hökmdar-filosof olan İsgəndəri göstərməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Nizaminin yaratdığı İsgəndərin etdiyi yürüşlər hakimiyyəti gücləndirmək və torpaqlarını genişləndirmək arzusundan deyil, o incidilmiş və əzilmiş insanlara yardım cəhdindən doğmuşdur. Nizami oxuculara ideal müdrik və ədalətli bir hökmdar surəti təqdim edir. O eyni zamanda mərdlik və mənəvi iradə nümunəsidir. Maraqlıdır ki, İsgəndərin qoşununu sufilərin mistik təlimatçısı olan Xızır müşayiət edir. Xızırın köməyi ilə İsgəndər dirilik suyu (abi-həyat) bulağını tapır – qəhrəman və cəngavər İsgəndər müdrik filosofa, ideal hökmdara, İlahi sirlərə yaxın olan müqəddəs bir şəxsiyyətə çevrilir. Sufi-mistiklər kimi İsgəndər də bilik və maarif pillələri ilə dünyada çatıla biləcək ən uca zirvəyə qalxır. Nəticədə məlum olur ki, İsgəndərin missiyası "dünyanı divlərin zülmündən qurtarmaq, onu aləmlərin rəbbinə tərəf çevirmək, yatanları yuxudan oyatmaq, ağılın üzündən pərdəni qaldırmaqdır". Bu yürüş-yolçuluğun yekununu qəhrəmanın düşdüyü xoşbəxtlər ölkəsi təşkil edir.

Məlumdur ki, Azərbaycanda tarixin bütün dövrlərində ailə tərbiyəsinin ən mühüm elementi - uşaqlarda ağsaqqallara, xüsusən ataya qarşı böyük hörmət hissənin aşılınması olmuşdur. Həmişə əməlisaleh övlad böyütmək üçün atanın

davranış və hərəkətləri bir örnək saymışdır. Nizaminin bu xüsusda fikri olduqca maraqlıdır:

Sənin övladın səninlə necə rəftar eləsə, bil ki,
O da öz övladından haman rəftarı görəcək.
Övladın yaxşılığı, pislili haqqında qəm eləmə,
Sənə nə etsə, öz uşağından da onu görəcək.

Tərbiyə probleminə önə çıxan bir sıra əsaslı vasitələr mövcuddur ki, onlardan biri də təsiretmədir. Belə ki, tərbiyədə təsir qüvvəsinin rolu böyükdür. Zəngin həyat təcrübəsi əsasında ağsaqqalların müdrik nəsihətlərinin çox mühüm təsirə malik olduğu orta əsr müəlliflərinin əsərlərində də öz əksini tapır. Burada Nizami Gəncəvinin “Kərpickəsən qocanın hekayəsi” yada düşür. Təcrübəli qoca deyir ki, mən əlimi bu sənətə ona görə uzatmışam ki, heç kimin qabağında dilənməyəm, öz zəhmətimlə ruzimi qazanam. Qocanın məzəmmətli sözlərindən cavan oğlan ağlaya-ağlaya gedir. Tərbiyədə təsiretmənin əhəmiyyəti barədə olan fikirlərə Nizaminin əsərlərində tez-tez rast gəlmək mümkündür. Məhinbanunun Şirinə öyüd nəsihəti də bu qəbildəndir. Məhinbanu Şirinə o qədər təsirli sözlər deyir ki, axırda Şirinə ona and içib dediklərini qulağında sırğa edir. Bütün bunlarla şair ağıllı nəsihətin, məsləhətin təsiramiz rolunu qeyd edir.

Nizami Gəncəvinin oğlu Məhəmmədə nəsihətində isə deyilir :

Ey on dörd yaşlı gözümün işığı!
İki dünya elmlərində tam yetkin,
O gün ki yeddi yaşındaydın,
Çəməndəki gül kimi idin.
İndi ki on dördünə çatmışan,
Sərv kimi yüksəkliyə baş qaldırmısan,
Qafil oturma, oynamaq vaxtı deyil,
Hünər, başıucalıq vaxtıdır.
Bilik ardınca get, böyüklük öyrən ki,
Gündən-günə sənə yaxşı nəzərlə baxsınlar.
Ad və nəsəb (mənsə) kiçik yaşlı üçündür.
Böyük ağacın nəslə axtarılmaz.
O yerdə ki, böyük olmağın lazımdır,
Mənim oğlum olmağının sənə faydası yoxdur.
Aslan kimi özün ordu qıran ol!
Öz xislətinin övladı ol!
Səadət istəyirsənsə, səbəbini mühafizə et!
Allahın xalqı ilə ədəblə riayət et!

Nizaminin bu ibrətaiz fikirləri orta əsrlər dövründə tərbiyənin nə qədər böyük rola malik olduğunu göstərir. Şair burada həmçinin insan psixologiyasının formalaşmasında yaş həddinin rolu məsələsinə də toxunmuşdur.

XII əsrdə yaşayıb yaranan Azərbaycanın böyük ustad şairi Nizami Gəncəvi təhsilə, təlimə, öyrənməyə böyük önəm verərək “Yeddi gözəl” əsərində yazır:

Öyrənməkdən utanmayan hər kəs,
Sudan dürr çıxarar, daşdan isə ləl.
O kəsə ki, bilik qismət deyil,
Elm öyrənməyi özünə ar bilər.
Nə çox istedadlı, lakin tənbel adamlar
Öz tənbellikləri nəticəsində saxsı satan olublar.
Nə çox ürəyi korlar (qabiliyyətsizlər) isə təlimin sayəsində
Yeddi iqlimə qazılar qazısı olublar (5, s.48)

İmadəddin Nəsimi tərbiyənin əhəmiyyətini düzgün qiymətləndirərək deyir ki, nadan adamın tərbiyəsindən yenə də nadan bitər. (, s 334). Şair həmçinin deyir :

Hər kişinin ki, əsli çün div ola ol eşitməyə,
Min deyəsən qulağına nükteyi-pəndi-moizət.
Söz bilə cahilin dili alim önündə lal ola.
Mərifəti nə söyləyə olmayan əhli mərifət ?
Yaxşılıq eylə sən, sənə yaxşılıq eyliyə xuda,
Aqibət əslinə qılır xeyr ilə şər müraciət. (3, s. 503)

Azərbaycan ictimai fikrində tərbiyənin konkret metodlarının olduğunu, qanunauyğunluqlara və müvafiq prinsiplərə əsaslandığını müəyyən etdikdə görürük ki, Azərbaycan xalqı uşaqların tərbiyəsinə yalnız o, dünyaya gəldikdən sonra, onun həyatının ilk dövrlərində deyil, hətta uşaq ana bətnində olduğu dövrdə böyük əhəmiyyət verir.

Böyük məmnunluq hissi ilə qeyd edə bilərik ki, qədim tarixə, zəngin ədəbi irsə və milli tərbiyə sisteminə malik olan Azərbaycan xalqının tərəqqipərvər, qabaqcıl övladları - azərbaycan pedaqoqları Dünyada formalaşan elmi pedaqoji biliklərdən, məktəb təcrübəsindən azərbaycan pedaqogikasında uğurla istifadə edərək milli tərbiyə sistemini daha da təkmilləşdirmiş və Dünya təhsil sisteminə qovuşdura bilmişlər.

SUMMARY

Azerbaijan people attaches importance to his children's spiritual and physical health (that's upbringing) all over the history.

There are concrete methods of upbringing in Azerbaijan social thought and it is guided by accordance's to the law and corresponding that Azerbaijan people attaches importance to his children's upbringing not after their born, not in the first time of their life but when they will in the mother uterus.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə.A. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. Bakı, Avropa, 2005, 288 s.
2. Xacə Nəsrəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. İkinci nəşri. Bakı, Elm, 1989.
3. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. B.: Azərnəşr, 1973.
4. Mollayev İ.A. Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirləri təlim-tərbiyə haqqında. Bakı: Maarif, 1996, 304 s.
5. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Filoloji tərcümə. Bakı, Elm, 1981.
6. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi.(Dərslik), Bakı: Nurlan, 2006, 748 s.

Məmmədov Tural Rafail oğlu

Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASINDA MİLLİ İLƏ BEYNƏLMİLƏLİN VƏHDƏTİ

“İdeologiya” yunancadan tərcümədə “ideya haqqında təlim” mənasını verir. Yəni ideologiya ideyanı həm daxili təkamül şərtləri, həm də sosial kontekstdə sistemləşdirilmiş formada ifadə edir. İdeologiya bu mənada ideyanın özünün öyrənilməsi ilə onun tarixi təbiiqinin vəhdətidir. İdeya insan fəaliyyətindən kənarında ideologiya yarada bilməz. İdeologiyanın insan fəaliyyəti ilə birbaşa bağlılığı onun funksiyalarını müəyyənləşdirir. Başqa sözlə, ideologiya funksiyaları vasitəsi ilə konkret məzmun və mahiyyət kəsb edir. İdeologiyanın insan fəaliyyətində özünü reallaşdırması onun cəmiyyətdə oynadığı rolun təməlinə durur. İdeologiya haqqında tarixən formalaşan fikirlər də bunu təsdiq etməkdədir. Cəmiyyət üçün ideologiyanın əhəmiyyətini və zəruriliyini Qərbdə ilk dəfə fransız filosofu Etyeni Kondilyak dərk etmişdir [1]. E.Kondilyak ideologiyanın cəmiyyətin inkişafında əsas güc olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Dövlətin fəaliyyəti üçün ideologiyanın zəruriliyini dərk etməyə çalışan fransız filosof bununla Avropada ideologiyanın daha geniş miqyasda fəlsəfi rəfəkkürün tədqiqat obyektinə çevrilməsinin əsasını qoymuşdur. Onu demək lazımdır ki, Kondilyakın yaşadığı VIII əsr Avropada millətlərin formalaşması, dövlətçiliyin yeni mərhələyə keçidi ilə xarakterizə olunur [bax: məs., 2]. Deməli, ideologiya ideyalar sistemi kimi dövlətçiliyin cəmiyyətdə rolunun artması daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. İdeologiya nəzəri konsept olaraq bu mənada dövlətçilik fenomeni ilə sıx bağlıdır. İlk dəfə “ideologiya” terminini işlədən Destüt de Trasi [bax: 3] və onu uğurlu idarəçiliklə əlaqələndirən K.A.Helvetsi [4] də problemə məhz bu aspektdə yanaşmışlar. Müasir tarixi mərhələdə bu vəziyyətin dəyişmədiyi qənaətindəyik. Bu fikirlərin işığında azərbaycançılıq

ideologiyasının müasir tarixi mərhələdə mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafında oynadığı rola nəzər salmaq aktualıq kəsb etməkdədir. Ulu öndər Heydər Əliyevin azərbaycanşılıq ideologiyasının həm Azərbaycan cəmiyyəti üçün, həm də başqa cəmiyyətlərlə qarşılıqlı əlaqələrin inkişafında imkanları barədə söylədiyi fikirlər bunu tam təsdiq edir. Məsələnin bir tərəfi ideologiyanın cəmiyyətdaxili dialoqu təmin edə bilməsi potensialına, digər tərəfi isə fərqli mədəniyyət sistemləri ilə qarşılıqlı əlaqələrə açıq ola bilmək imkanlarına bağlıdır. Bu iki aspektin dialektik vəhdətdə olduğu şübhə doğurmur. Eyni zamanda, bu aspektlərin hər birinin rolu vardır, onlar müasir tarixi mərhələdə cəmiyyətin təkamülünün mühüm tərəflərini ifadə edirlər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, müasir dövrün mahiyyətində qlobal qarşılıqlı təsirlər cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edirlər. Bu proses o dərəcədə geniş miqyas almışdır ki, milli suverenliklə resursların beynəlxalq təşkili arasında ziddiyyətlər artır. Bu prizmada baxanda hər hansı milli dövlətin ideoloji konseptində bir sıra vacib məqamların nəzərə alınması zərurət olaraq dərk edilir. Görünür, bu xüsusiyyəti nəzərdə tutaraq Herbert Markuze istehza ilə yazır ki, “doğurdan da...resursların beynəlxalq təşkilinə mane olan milli suveren hüquqların məhdudlaşdırılmasından rəşional nə ola bilər?” [5, s.41]. Bu fikirlər bədbin əhval-ruhiyyə yaratmamalıdır, əksinə başa düşmək gərəkdir ki, müasir tarixi mərhələ tamamilə fərqli düşüncə tərzini, mədəni dəyərlər tələb edir. İdeoloji konseptin beynəlxalq reallıqlara uyğunluğu məsələsinə də məhz bu aspektdə baxmaq lazımdır. Bütün deyilənlər aşağıdakı tezisni doğruluğunu təsdiqləyir: müasir tarixi mərhələdə istənilən ideoloji konsept yalnız lokal məkanın daxili qanunauyğunluqlarına uyğun gəlməməlidir, həm də qlobal miqyasda cərəyan edən proseslərin ruhuna uyğun olmalı, müxtəlif mədəniyyətlər arasında dialoqun baş tutmasına xidmət etməlidir. Müasir cəmiyyətlər bir-biri ilə o dərəcədə qarşılıqlı təsirdədirlər ki, faktiki olaraq “ortağ ritmdə təkamül etməyə” məhkumdurlar. Təcrid olunmuş halda heç bir cəmiyyət uzun müddət mövcud ola bilməz.

Beləliklə, problemin bir tərəfində cəmiyyətdaxili dialoqun təmini, digər tərəfində isə ideologiyanın fərqli mədəniyyətlərə münasibətinin aktualığı durur. Yəni cəmiyyətdaxili dialoqu təmin etməyə qadir olan ideoloji konseptin fərqli mədəniyyət sistemləri ilə qarşılıqlı əlaqələrə açıq olması zəruri tələblərdəndir. Həmin keyfiyyətdə azərbaycanılığın böyük potensiala malik olduğunu vurğulamaq lazımdır. Bu tezisni məzmunu azərbaycançılıqda müasirliyin üç təməl punktlarından biri olmasından qaynaqlanır. Müasirləşmə həm azərbaycanlıların fərd olaraq mənəvi-ideoloji təkamülünü, həm də Azərbaycanın bir cəmiyyət olaraq başqa cəmiyyətlərlə münasibətlərini ifadə edir. Burada fərdin tərbiyyəsi ilə cəmiyyətin kollektiv reallıq olaraq fərqli kultür faktorlarına verməli olduğu reaksiya əksini tapmışdır. Azərbaycançılığa görə, hər bir azərbaycanlı fərqli kultür elementlərinə tolerant yanaşmalıdır, çünki söhbət daim yeniləşməyə, müasirləşməyə açıq olmaqdan gedir. Bunun üçün azərbaycanlıların mənəvi-əxlaqi

potensialı kifayət qədərdir. Həmin fikrin sübutu kimi müasir elmi nəzəriyyələrdə dialoqa layiq olan cəmiyyətlərin üzvlərinin dialoqa açıq olması ənənəsi göstərilir [bax: məs., 6]. A.Berqsonun belə bir fikrinə istinad edilir ki, hər bir insanın empatiyası onun mahiyyətini təşkil edir və bu faktor bütövlükdə cəmiyyətin kimliyinə ciddi təsir edir. Bizi maraqlandıran problem baxımından bu o deməkdir ki, cəmiyyətin bütövlükdə fərqli cəmiyyətlərlə dialoqa hazırlığı məsələsi onun fərdlərinin tarixi tərbiyə ənənəsi, onların daxili mənəvi-əxlaqi mühitinin başqaları ilə dialoqa hazırlığı məsələsi ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan ictimai fikir ənənələri, bədii yaradıcılıq tarixi əyani surətdə göstərir ki, azərbaycanlılar beynəlmiləli ruhda tərbiyə olunublar. Azərbaycanın folklor nümunələri, şair və yazıçıların əsərləri, tarixən mövcud olmuş ideoloji konseptləri bu fikri tamamilə əsaslandırmağa imkan verir. Azərbaycanlılar bütün bunlara görə, tarixən fərqli din və mədəniyyətlərə açıq olmuşlar, onlara ən azından tolerant münasibət göstərmişlər. Azərbaycan cəmiyyəti fərqli mədəniyyətlərin tarixən qarşılıqlı əlaqəsindən formalaşmışdır. Burada müxtəlif kultür elementlərinin uyğunlaşmasını, harmoniyasını görmək mümkündür. Bu məqam azərbaycanlıların tərbiyə sistemində öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda “qonaq” və “dost” anlayışlarının məzmununda başqasına tolerant münasibətdən onunla dialoqa, şəxsi yaxınlığa keçidin mənə çalarları ifadə olunmuşdur. Özü də ənənəvi olaraq burada fərqli din və kultürə sahib olma maneə kimi göstərilməmişdir. Digər tərəfdən, Azərbaycan dövlət olaraq başqa cəmiyyətlərlə geniş əlaqələrə imkan verən ideologiyalara sahib olmuşdur. Tarixən bu fakt mövcuddur. Bunun bariz nümunəsi milli ideyanın məzmunudur. Milli ideya problemi üzərində bir qədər geniş dayanıb, onun müasir tarixi mərhələdə azərbaycançılıq çərçivəsində mənalandırmasını təhlil etmək lazım gəlir.

Milli ideyanın cəmiyyətin xilaskarı kimi çıxış etməsi öz qüvvəsini indi də saxlayır. Əslində bunun fəlsəfi əsasını İ.Kantın ideya haqqındakı fikirlərində tapmaq olar [bax:7]. Kant ideyanı xalis zəkanın anlayışı kimi qəbul edir. Bu keyfiyyətdə ideya insan idrakına məqsəd verən ən ümumi prinsip kimi başa düşülə bilər. Başqa sözlə, ideya insan fəaliyyətinə məzmun, mənə və məqsəd verən zəkavi fenomendir. İdeya həmişə insan fəaliyyətini hədəfə yönəldir. Eyni zamanda, stratejidə bu hədəfi ideya müəyyənləşdirir. Deməli, ideya həm məqsəddir, həm də bu məqsədə aparıcı “yoldur”. O, bütün fəaliyyəti stimullaşdırır, onları azadlığa səsləyir. Həm də fərddə yanaşı, toplumun da uzaq hədəflərinin obrazını verir. Hər bir etnos gələcəyinin obrazını yarada bilmirsə, tarixin dolanbaclarında mütləq fəlakətə düşər olacaqdır. Müasir elmi terminologiya ilə deyilsə, milli ideya dövlətçiliyin və cəmiyyətin azadlığının idarəedici parametridir. Millət üçün gələcəyin uyğun obrazının yaradılması ideya ilə ideologiyanın strateji əhəmiyyətinin əsas tərəfini ifadə edir. Elə bir ideologiya lazımdır ki, dövlətçiliyin inkişafı ilə uğurlu total modernləşməni qloballaşmanın şərtləri çərçivəsində həyata keçirmək işində istiqamətverici rol oynaya bilsin.

Azərbaycançılıq müasir tarixi mərhələdə məhz bu vəzifənin öhdəsindən gəlməyə imkan verən ideologiyadır. Məsələnin bu cür qoyuluşu azərbaycançılıq ideologiyasının müasir tarixi şəraitdə nəzəri və praktiki əhəmiyyətini və Heydər Əliyevin bu istiqamətdə verdiyi töhfələri daha dərinə dərk etmək imkanı qazandırır. Məsələ burasındadır ki, bu ideologiyanın müxtəlif aspektlərdə analizi verilmişdir. Burada isə azərbaycançılığın ideoloji sistem olaraq ideya gücü ilə onun praktiki yararlığının harmoniyası prizmasında Azərbaycan dövlətini zamanın tələbləri müstəvisində inkişaf etdirmək potensialının qiymətləndirilməsi diqqət mərkəzinə gətirilir. Müstəqil dövlətçiliyin inkişaf etdirilməsi ayrıca böyük bir vəzifədir. Cəmiyyətin total modernləşməsi də kifayət qədər kreativ yanaşma tələb edən mürəkkəb problemdir. Cəmiyyətin modernləşməsinin müstəqil və demokratik dövlət quruculuğu bağlılığında həyata keçirilməsi isə daha mürəkkəb struktura, ideya bazasına söykənən yanaşma tələb edir. Məsələ ondan ibarətdir ki, indi milyonları birləşdirən ümumi dəyərlər bir tərəfdən fərdlə cəmiyyət arasında maraqların uyğunluğunu təmin etməlidir, digər tərəfdən hər iki sosial qütb dövlət adlandırılan xüsusi idarəetmə sistemi ətrafında birləşdirilməlidir, eyni zamanda, hər iki aspekt dünya səviyyəsində gedən sosial-siyasi, mədəni, geosiyasi, geomədəni, geoiqtisadi proseslərin ümumi ruhu ilə uyğunluq təşkil etməlidir. Ona görə də azərbaycançılıq kimi ideologiyaların pozitiv potensialının tədqiq edilməsi və onun səmərəli təşviqi olduqca ciddi elmi yanaşmalar tələb edən problemdir.

Deməli, hər bir cəmiyyət üçün yararlı ola biləcək ideoloji konsepsiyalar olmalıdır. Azərbaycançılıq həmin mənada modernləşmə mərhələsində Azərbaycan dövləti və cəmiyyəti üçün böyük strateji dəyəri olan konsepsiyadır. Bu keyfiyyətdə onun əhəmiyyəti milli ilə beynəlmilləlin uyğunlaşdırılması imkanlarına sahib olmasından daha aydın görünür. Özü də bunu azərbaycançılıq həm fərd, həm də cəmiyyət səviyyəsində həyata keçirmək potensialına malikdir. Məsələnin digər tərəfi azərbaycançılığın bütün bu faktorları qloballaşma dövrünün ruhuna uyğun harmonik surətdə inkişaf etdirmək imkanına malik olmasına bağlıdır. Həmin məqamları nəzərə alan bəzi tədqiqatlar artıq mövcuddur [məs., bax: 8]. Bu aspektdə azərbaycançılığın ən dolğun xarakteristikasını Heydər Əliyev vermişdir. O, dünya azərbaycanlılarının I qurultayındakı nitqində vurğulamışdı: "...hər bir millət, hər bir xalq yalnız öz doğma torpağı çərçivəsində, milli məhdudiyət şəraitində yaşaya bilməz. Bizim hamımızı, azərbaycanlıları birləşdirən milli mənsubiyyətimizdir, tarixi köklərimizdir, milli-mənəvi dəyərlərimizdir, milli mədəniyyətimizdir - ədəbiyyatımız, incəsənətimiz, musiqimiz, şerlərimiz, mahnılarımızdır, xalqımıza mənsub olan adət-ənənələrdir... Bizim hamımızı birləşdirən, həmrəy edən azərbaycançılıq ideyasıdır, azərbaycançılıqdır. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra azərbaycançılıq aparıcı ideya kimi həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar üçün əsas ideya olubdur. Biz həmişə bu ideya ətrafında

birləşməliyik. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir” [9].

İdeologiyanın bu funksiyasını yerinə yetirməsi əsasən özündə milli ilə beynəlmiləlin vəhdətinə nail ola bilməsi vasitəsi ilə həyata keçə bilər. Ulu öndərin bu fikirləri tarixi gerçəkliklərə əsaslanır. Heydər Əliyev üçüncü minilliyin başlaması münasibəti ilə Azərbaycan xalqına etdiyi müraciətdə vurğulamışdı: “Eramızdan əvvəl birinci minilliyin sonunda, eramızın birinci minilliyinin əvvəlində Azərbaycan müxtəlif mədəniyyətlərin və dinlərin təsirinə məruz qalmışdır. Məhz bunun nəticəsində tarixən ölkəmizdə müxtəlif dinlərə münasibətdə yüksək tolerantlıq, dözümlülük mühiti yaranmışdır...Karvan yollarının üstündə yerləşərək, “Böyük İpək yolu”nun mühüm mərkəzlərindən biri olmuş Azərbaycan müxtəlif siyasi baxışların, iqtisadi münasibətlərin, dövlətçilik formalarının təsirini öz üzərində hiss etmişdir” [10, s.1]. Yəni qədimdən Azərbaycan müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsinin mövcud olduğu məkan olaraq seçilmişdir. Ona görə də Azərbaycançılıq ideoloji sistem olaraq həm məzmun və məqsəd baxımından tarixiliklə müasirliyin vəhdətidir, həm də kultürlərarası transformasiyaların təmin edilməsi üçün lazımi mütəhərrikiyə malikdir. Kultürlərin transformasiyası kanalları məsələsi müasir mərhələdə son dərəcə ciddi əhəmiyyəti olan məsələdir. Çünki digər mədəniyyət sistemlərinə açıq ola bilən kultürlər qloballaşma şəraitində milli ilə ümumbəşərinin sintezini təmin edə bilər. Digər hallarda ya etnik məhdudluğa, ya da başqa güclü mədəniyyət sistemləri içərisində əriyib getməyə meyl yaranır. Burada konkret mədəniyyət sisteminin hansı ideoloji meyarlara söykənərək digər mədəniyyət sistemləri ilə təmasda olması birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, azərbaycançılıq insan faktorunu diqqət mərkəzində saxlayan və milli ilə ümumbəşərini müasir tarixi şəraitə uyğun uzlaşdırma bilən açıq və dinamik bir ideoloji sistemdir. Azərbaycanın müstəqil dövlət quruculuğunda demokratik cəmiyyətin formalaşmasını təmin edən mənəvi dəyərlər sistemidir. Azərbaycançılıq ideologiya olaraq kultürlərarası əlaqələrin inkişafına maksimum imkan yaradan mexanizmə malikdir. Bu mexanizm Azərbaycan mədəniyyətinin (folklor, populyar və elitar növlərinin hər üçünü əhatə edir) dialoqa hazır olması xarakterindən qaynaqlanır. Azərbaycan mədəniyyətinin translyasiyası kanalları həmin prosesi təmin etməkdədir. Bu keyfiyyət milli ilə ümumbəşərinin harmoniyasını təmin edir ki, nəticədə ideologiya müasir tarixi tələblərə uyğunlaşa bilər. Azərbaycanın dövlət və cəmiyyət olaraq əldə etdiyi nailiyyətlər həmin baxımdan həm də azərbaycançılıq ideologiyasının potensialının əyani sübutudur.

SUMMARY

This article examines the unity of national and international elements in Azerbaijanism ideology and contains clarities how the national leader Heydar Aliyev noted the main points of interconnection of national and international in Azerbaijanism ideology. Therefore he emphasized the importance of studying this issue by the scholars of Azerbaijan. Azerbaijanism as an ideological concept reply the requirements of modern history. In particular, this ideology has proved his vitality and usefulness in building of an independent, democratic society. One of the signs of this aspect is the role of the Azerbaijanism ideology in development of intercultural relations.

ƏDƏBİYYAT

1. Богуславский В.М. Етъени Боно де Кондиляк. М., 1984, Мысль, 1984, 190 с.
2. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Пер. с нем. Медведева Ю. С. под ред. Складнева Д. А. М.: Наука, 2001, 417 с.
3. Дестют де Траси. Элементы идеологии. 1801
4. Гельвеций К.А. О человеке, его умственных способностях и его воспитании. М.: Соцэкгиз, 1937, с.
5. Маркузе Г. Погробальная идеология // Кризис сознания: сборник работ по «философии кризиса». М.: Алгоритм, 2009, с. 41-58.
6. Аршинов В.И., Савичева Н.Г. Гражданское общество как проблема коммуникативного действия // Синергетическая парадигма. Человек и общество в условиях нестабильности. М.: Прогресс-Традиция, 2003, с. 426-436.
7. Кант И. Авторский сборник // Критика чистого разума. М.: [Эксмо](#), [Мидгард](#), 2007, с. 23-506.
8. Xəlilov S. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi / elmi red. R. Ə. Mehdiyev. - Bakı : Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2002, 232 s.
9. Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. Bakı, 9 noyabr 2001-ci il.
10. Əliyev H. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibəti ilə Azərbaycan xalqına müraciət // "Azərbaycan" qəzeti, 30 dekabr 2000-ci il, № 300 (2712).

Məmmədova Şəbnəm Şükür qızı
Bakı Slavyan Universiteti

TƏRKİBİNDƏ AĞ VƏ QARA RƏNG APELYATİVLƏRİ OLAN HİDRONİMLƏRİN SEMANTİK TƏHLİLİ

Rəng bildirən sözlər hər hansı bir rəngin dildə ümumiləşdirilmiş işarəsi olsa da, yalnız ayrıca lüğət vahidi kimi götürüldə sırf ümumi ad mahiyyəti kəsb edir. Yəni rəng bildirən söz əlaqədar olduğu obyektə xüsusi ad kimi maksimum dərəcədə konkretləşdirməzdən əvvəl təyinedici kimi bir növ ümumi adla xüsusi ad arasında mövqe tutan funksiya daşıyır. Şübhə yoxdur ki, obyektə əlaqədar olan rəng bildirən sözlərdən əmələ gəlmiş hidronimlərin tərkibindəki rəng komponenti daha əvvəl təyinedici ümumi ad olmuşdur. Lap qədimdə bunu hidronimlərin zahiri əlamətlərinə görə qoymuşlar (yəni su sahəsinin qara, ağ, sarı, qırmızı və s. şəkildə görünməsi ilə əlaqədar olaraq).

Lakin hidronimlərin rəng anlayışı ilə əlaqədar olan mühüm bir qismi neçə yüzilliklər ərzində müxtəlif mərhələlərdən keçərək daha mükəmməl bir şəkildə sabitləşmiş, rəngarəng hidronimik formullar sayəsində zənginləşmişdir.

İlkin yaranmış rəng komponentli hidronimlərdən bəzilərinin mürəkkəbliyə doğru inkişafını nümayiş etdirən bir neçə nümunəni nəzərdən keçirək: Göy göl, Göy çay, Qara su, Ağ su, Qara bulaq, Sarı arx, Qara arx → Göygöl, Göyçay, Qarasu, Ağsu, Qarabulaq, Sarıarx, Qaraarx → Göygöl çay, Göyçay çayı, Qarasu çayı, Ağsu çay, Qarabulaq çayı, Qaraarx kanalı və s.

Bu mürəkkəbləşmə özünü təkcə struktur yox, eyni zamanda semantik baxımdan da göstərmişdir. Belə ki, rəng komponentli hidronimlər zaman keçdikcə sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf etmiş, rəng apelyativləri su obyektlərinin təkcə zahiri əlamətini bildirməmişdir.

Azərbaycan ərazisi su mənbələri – göllər, çaylar, bulaqlar, kəhrizlər, axmazlar, kanallar, mineral sular və s. ilə zəngin olduğu üçün onun hidronimik sistemi də rəngarəng və müxtəlifdir. Bu hidronimlərin mühüm bir qismini tərkibində rəng komponenti olan hidronimlər tutur. Hidronimlərin təşəkkülündə ağ və qara apelyativlərinin verdiyi məna çalarlıqları ilə maraqlanan alimlərin fikirləri bəzən bir-birindən fərqlənir. Yəni, onlar məsələyə birtərəfli yanaşır və bu apelyativləri /ağ və qara/ təkmənalı leksik vahid kimi səciyyələndirirlər.

A.M.Qurbanov, İ.V.Dron, E.Q. Mehraliyev, M.İ.İslamov, R.M.Yüzbaşov, K.Əliyev, S.Sədiyev, A.Axundov və b. kimi alimlər hidronimlərin tərkibindəki qara və ağ apelyativlərini suyun keyfiyyəti ilə əlaqəli olduğunu qeyd edirlər. Adı çəkilən alimlər yekdilliklə bildirirlər ki, Qarasu, Qaraçay, Qaragöl və s. bu kimi adlarda "qara" termini suyun içmək üçün yararlı olmadığını göstərir: "Həmin hidronimlərin tərkibində "qara" sözü rəng deyil, suyun tərkibini bildirir. İçdikdə böyrəyin çətin süzdüyü və mədədə çöp əmələ gətirən su "qara su" adlanır." [3,51]

"Гидро /кроме моря/ имеющий в своей структуре термин "кара" /например: Карачай, Карабулаг, Карасу и др./ означает , что объект с таким наименованием считается грунтовыми водами вторичного происхождения, и вода непригодна для питья." [9, 135-136]. "Аккуйы "белый колодец", каракуйы " черный колодец " они имеют смысловое значение: аккуйы - колодец с чистой водой /там вода пригодна для питья / каракуйы - колодец с грязной водой / непригодна для питья / [5,41].

Ancaq tədqiqatlar göstərir ki, ağ və qara apelyativləri, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, təkcə suyun keyfiyyətinə görə yox, eyni zamanda tərkibindən asılı olmayaraq rənginə görə də verilə bilər. Məsələn: Qaraçayla paralel Ağçay da axır. Lakin Qaraçayın mənbəyi əsasən gilli şistlərdən, qum daşlarından təşkil olunmuş Baş Qafqaz silsiləsinin quzey yamacından /yüksək dağlıq ərazidən/ başlayır. Ağçayın mənbəyi isə orta dağlıq zonada, meşə və çəmənlə örtülməklə əhəng daşları və gilli süxurların yarandığı ərazidə yerləşir. Adı vaxtda Ağçayın suyu şəffaf, Qaraçayın suyu bulanıq olur. Yağışdan sonra Qaraçayın suyu kəskin bulanaraq qara rəngə çalır. Deməli, həmin hidronimlərin tərkibindəki ağ və qara apelyativləri rəng anlamında işlədilib. Burada suyun keyfiyyətindən söhbət gedə bilməz. Çünki göstərilən məkanda həm Qaraçay, həm də Ağçayın suyu şirin və istifadəyə yaralıdır.

Oğuz qrupu türk dilləri ailəsinə mənsub olan Türkiyə Türkcəsində də tərkibində ağ və qara apelyativi olan bəzi hidronimlər obyekt suyunun şəffaf və ya qeyri-şəffaflığını bildirir. "Aksu, Karasu, Aknehir, Karanehir- bazan nehir, su karşısındaki ak və kara apeleytivleri suyun vasfına göre isimlendirilmiş oluyor." [10,19].

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, hidronimlərdə qara termini heç də suyun rəngini bildirmir. E.Кочубаевин fikirlərinə nəzər salaq: "В гидронимах, как нам кажется, кара может являться древнетюркским или тюркологический формой "хара" в значении "простой", "обыкновенный". В литературе отмечалось что в сочетании Карасу характерном для обозначения *чистой, прозрачной воды*, слово кара переводится не как черный, а является древним тюркским словом, обозначающим землю, сушу." [9,186] E. Кочубаевин bu fikrində həqiqət var.Məs: Qara göl – İsmayılı rayoinunda Girdmançayın sağ tərəfində şirin sulu, təmiz, şəffaf, kiçik göl; Laçın rayonunda Alagöllər dağının cənub-qərb yamacında şirin sulu, axarlı göl; Laçın rayonunda isə Keçəldağın şimal yamacında şirin sulu , axarsız göldür.

Deməli, hidronimlərin tərkibindəki "qara" apelyativi həm də təmiz, şəffaf anlamını da daşıyır. Bu halda, "qara" apelyativi "ağ" apelyativi ilə, demək olar ki, eynilik təşkil edir.

Bu cür adlandırılmaya digər türkdilli xalqlarda da rast gəlinir. Məsələn, Xabçiyev M.A. bu haqda yazır: "Интересно также, что огузскому карасау - "черная вода", "черная река" в современном карачаево- балкарском языке

соответствует словосочитание KARA SUV со значениями "черная вода", "черная река", источник, родник, "чистая (прозрачная вода)"[8,126-129] Göründüyü kimi, bu nümunə dediklərimizi bir qədər də dəqiqləşdirir. Bir sözlə, keyfiyyətsiz, istifadəyə yarasız, mənalərini bildirmək üçün çox vaxt hidronimlərin tərkibində qara apelyativi işlənməklə bərabər bu apelyativ həm də bəzi hidronimlərin tərkibində şirin sulu, içməyə yaralı, təmiz, şəffaf mənasını verir.

Qeyd etdik ki, tərkibində "ağ" apelyativi olan hidronimlər təmiz, şəffaf, içməyə yararlı, yüngül su mənalərini verir. Ağ sözü hidronimlərdə rəng, təmizlik mənasını qoruyub saxlayır, yəni suya ağ dedikdə əsasən onun duruluğu nəzərdə tutulur.

Eyni zamanda, bəzi hidronimlərin tərkibindəki ağ apelyativi şorluluq, istifadəyə yarasız anlamını da əks etdirir. Məsələn: Ağcəbədi rayonu Mil düzü ərazisində yerləşən Ağ göl şor göldür. Suyun tərkibində duzun həddindən artıq olması onu /suyu/ ağ rəngə çaldırır.

Hidronimlərin tərkibindəki ağ və qara apelyativi həm də suyun üzə çıxdığı yerdə süxurların rəngi ilə əlaqədardır: "Ağbulaq – Qobustan rayonunun Ceyrankeçməz çayı ərazisində soyuq sulu, kükürlü mineral bulaqdır. Ağ sözü bulağın üzə çıxdığı yerdə süxurların ağ rəngdə olmasını bildirir. Qarabulaq - Şamxor rayonu ərazisindədir. Burada da qara apelyativi bulağın üzə çıxdığı yerdə süxurların qara rəngdə olmasını bildirir." [3, 15]

Gölə, çaya, bulağa "ağ" adının verilməsi ilə bağlı digər maraqlı məlumatlar da var. Məsələn: məşhur türkoloq A.N.Kononovun əsərində hidronimlərdə ağ anlayışı bildirən mənalara nəzər salaq: "Слово ак в значении проточный быстротекущий /глагол ак – течь, протекать/ вошло в состав словосочетания обозначающих географическую номенклатуру ак: ак су – реки питающиеся водой от таяния черных снегов, "обычно при разделении реки – писал В.В. Бартолд- часть ее, текущая в первоначальном русле называется Аксу или Ак Дарья, а искусственный канал – Карасу или Карадарья"[6,163].

Göründüyü kimi, A.N.Kononova görə, ağ komponenti hidronimlərin tərkibində "axmaq, tökülmək" feli ilə əlaqədardır.

Bu barədə Koyçubayevin də fikirləri Kononovla üst-üstə düşür: "Так слово ак понимается в значении обилии, обилие воды в реках, озерах, ручьях или же компонент ак рассматривается как результат выпадения определительного аффикса –ык, в словах акык и акыксу – текущая вода /теперь Аксу/, акыккел – текущее озеро /теперь аккель/, акык булак – текущий ручей /теперь акбулак/ и т.п. " [7,184].

Başqa bir nümunəyə nəzər salaq: "Akbalık" çayının /Türkmənistan/ adı haqqında deyilir ki, "ağ" – axar və "balık" - su deməkdir. Yaxud Akkollar adlı göllər adətən dərələrlərdə yerləşir və onlarda su mübadələri fəal gədir. Ona görə

də "akkol" /akık göl/, axar göl kimi izah edilir.[4,77] Onu da deyək ki, Azərbaycanda olan Ağ göl də axarlıdır. Çox güman ki, Ağcabədidəki bu gölün adı da Türkmənistanda olan göl kimi "axar" göl mənasını verirmiş. Mil düzündəki Ağgölün isə axarı yoxdur. Bu hidronimdə "ağ" sözü rəng adı bildirən "ağ", "bozumtul" mənasındadır.

Türklərdə ağ və qara apelyativləri hidronimlərin tərkibində suyun vəsfini /şəffaf, və yaxud qeyri- şəffallığı/ bildirməklə yanaşı, həm də cəhət, istiqamət anlayışını verir. Kononov bu barədə yazır: "Слово ак использовалась в тюркских языках для обозначения западе; западной страны света, а слово кара использовалась для обозначения севера, Средиземное море у турок обозначается АК denis - Западное море, Кара denis – Северное море"[8,164].

Azərbaycan toponimiyasında bəzi toponimlərin tərkibində "ağ" və "qara" apelyativləri cəhət, istiqamət bildirir. Lakin Türkiyə Türkcəsindən fərqli olaraq "qara" rəng Azərbaycanda qərbi, " ağ " – şərq bildirir. Lakin Azərbaycanda ağ və qara apelyativləri cəhət, istiqamət anlamında hidronimlərin tərkibində demək olar ki, işlənmir. Amma bir az geriye dönüb baxsaq görürük ki, əvvəllər azərbaycanlılar Xəzər dənizinə həm də Ağ Dəniz demişlər. Həqiqətən də, Xəzər dənizi Azərbaycanın şərq hissəsini əhatə edir. Bu barədə Kononov yazır: "Одно из тюркских названий Каспийского моря – АК deniz". [8, 164]

Belə bir real fakt da diqqəti cəlb edir ki, bir sıra yanaşı yerləşən çayların adlarında ağ və qara komponentləri coğrafi obyektlərin birinin digərinə nisbətən uzun və ya qısalığını /kiçik və ya böyüklüyünü/, göl adlarında isə onların tutduqları ərazilərin həcmi bildirməyə xidmət edir: Ağçay /uz. 68 km./, Qaraçay /uz. 93 km./- Quba və Xaçmaz r.-nlarından axıb Xəzər dənizə tökülən çaylar. Ağçay /uz.12 km./, Qaraçay /uz. 27 km. / - Qax rayonunda Qurmux çayının qolları.

Deyilənlərə əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, dilimizin qədim dövrlərində ağ və qara sözləri "qısa" və "uzun" semantik çalarlarına da malik olmuş , daha doğrusu, ağ sözündən qısalıq və qara sözündən isə uzunluq ölçü vahidini bildirən söz kimi də istifadə edilmiş və göstərilən, eləcə də bu tipli bir sıra başqa toponimlərin /xüsusilə çay adlarının/ tərkibində indiyə qədər həmin mənalar saxlanmışdır.

Yuxarıdakı nümunələrin sayını yetərinə artırmaq olar: T.Əhmədov qeyd edir ki, qara sözünün qədim türk dillərində "böyük", "iri" mənasında işləndiyini nəzərə alıb "Qara arx" adlı hidronimlərdən bəzilərini "Böyük arx" mənası daşdığını ehtimal etmək olar Məs: Qaraarx - /Xaçmaz/. [2,40]

Qaraboğazqol körfəzinin də tərkibində qara apelyativinin aşağıdakı şəkildə açıqlaması var: "Qaraboğazkul"-türkmən dilindədir. Xəzər dənizinin suyu boğazla axaraq gölə töküldüyündən buranı belə adlandırmışlar. "Qara" sözü

burada "iri", "böyük" /boğaz/ mənasındadır. Bu boğazdan axan su iri çayı xatırlatdığından belə ad almışdır. [1, 155]

Masallı rayonunun Hacıtəpə kəndi içərisindən Ağqobu çayı keçir, Ağqobu hidronimləri qədim türk soylarından yadigar qalan toponimdir. Ağqobu türk sözüdür. Çay Ərəb kəndi yaxınlığından keçərək çalaya tökülür. Qədim türk dilində çayı qobu, ağ rəngi isə kiçik adlandırmışlar. Mənası isə "kiçik çay" deməkdir. Belə adlara Türkmənistanda, Türkiyədə, Orta Asiyada, Sibir, Qazaxıstan, İran və başqa torpaqlarda da rast gəlmək olur.

Göründüyü kimi, rəng apelyativləri su obyektlərinin təkəcə zahiri əlamətinə görə yox, həm də obyekt növlərinin yerləşdiyi sahənin həcmi, böyük və kiçikliyini, dərin və dayazlığını, obyekt və süxurlarının rəngini, suyun keyfiyyətini və s. müəyyənləşdirmək vəzifəsində yerinə yetirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Budaqov V. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, 1994, 270s.
2. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı, 1984, 128 s.
3. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiya məsələləri. Bakı, 1986, 100 s.
4. Будагов Б. Тюркские топонимы Евразии. Баку, 1998, 244 ст.
5. Дрон И.В. Названия гагаузских сел Молдавской ССР, Советская Тюркология. Баку, 1982, № 4, ст. 41.
6. Кононов А.Н. Семантика цветообозначения в тюркских языках. Тюркологический сборник., М., 1975, ст. 157-179.
7. Койчубаев Е. Нецветовая сущность топонимических компонентов ак, кара, сары. Всесоюзная конференция по топонимике. 1968, ст. 183-189.
8. Хабчиев М.А. О этнонимах кагасайлы. Советская Тюркология. Баку, 1971, № 2, ст. 125-126.
9. Юзбашев Р.М. О некоторых чертах топонимики Азербайджана. Известия А.Н. Азерб ССР. Серия наука о земле, 1968, № 1, ст.135-136.
10. Arif Alagöz. Türkiye yer adları üzerine bazı düşünceler. Türk yer adları sempozyumu bildirileri, Ankara, 1984. s. 19.

SUMMARY

The functions of hydronyms including white and black components were explored in the article. It is stated that the colour components in the content of hydronyms define not only appearance of water objects, but also probe the size of the areas with the kinds of the matter.

Məmmədova Afaq Heydər qızı
Bakı Slavyan Universiteti

ŞİRVAN FOLKLORUNDA MƏRASİM NƏĞMƏLƏRİNİN SPESİFİKASI

Şirvan folklor mühitində lirik janrlar içərisində mərasim nəğmələri xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. Bəllidir ki, mərasim nəğmələri insan həyatının ən mühüm tərkib hissəsi ilə bağlı olan hadisələrlə ilgilidir. Hələ qədim zamanlardan ilk insan həyatında baş verən ən mühüm hadisələri xüsusi yaradıcılıqla müşayiət etmişdir. Burada təbiətin və cəmiyyətin harmonik vəhdəti özünün göstərir. Bu nəğmələrdə xalqın məişətinin ən kiçik etnoqrafik detalları da öz yerini tutur. Bu nəğmələri ümumi şəkildə təhlil etdikdə regionun məişətinin təbiətlə nə dərəcədə uyumlu vəhdətdə olduğunu görmək olar. Başqa sözlə bu, regionun həyat ritminin modelinin kamil şəkildə təqdim etmiş olur.

Şirvan mühitində yaranan məişət və mərasim nəğmələri bu regionda yaşayan etnosun sevinc və kədərinin göstəricisi olmaqla yanaşı, onların təbiətə qarşı həssaslıqlarının da ifadəçisidir. Bu nəğmələrdə bir tərəfdən etnik yaddaşın fərqli məzmunu ortaya çıxırsa, digər tərəfdən ənənəvi modellər də özünü göstərmiş olur.

Şirvan folklor mühitindəki nəğmələri geniş şəkildə təhlil etməzdən əvvəl onları iki qrupa bölmək lazımdır:

1. Mərasim nəğmələri
2. Mövsüm nəğmələri

Mərasim nəğmələrinə insan həyatının ən mühüm üç hadisəsi – doğum, toy və yas daxildir. Bunların semantik olaraq işarələdiyi mahiyyəti belə ifadə etmək olar:

Doğum - Bu an bütün bəşəriyyətin doğumunu, törəyişini, artımını işarə edir. Əslində bütün mifologiyanın mahiyyəti bu mənə ətrafında intişar tapmışdır. İnsanlar yeni doğum halını nəslin, kökün davamı, inkişafı kimi dəyərləndirərək ona çox saylı nəğmələr, mahnılar qoşmuşlar. Onu da demək lazımdır ki, onlar yalnız insanın doğumu ilə deyil mal – qaranın artımına da həsr olunmuşdur. Doğuma həsr olunmuş nəğmələr daima təbiət harmoniyasının tərkibi kimi özünü göstərir. Belə ki, insanlar daima doğum halını yaz, baharla əlaqələndirmiş daha çox bunlar arasında semantik bağlılıq görmüşdür.

Toy - Bu, əslində semantik baxımdan həyat işarəsidir. Onlar həyatın mənasını toyda görmüş və bu halı yalnız iki nəfərinin birləşməsi, bir araya gəlməsi kimi deyil, onu cəmiyyətin mühüm tərkibi kimi anlamışdır. Aşağıdakı təhlilərimizdən də görəcəyimiz kimi, onlar toy mərasimini yerinə yetirməyə tələsməmiş, onu müxtəlif səpkili ritual mərasimləri ilə müşahidə etmişlər.

Ölüm - Dünyaya gəlmiş hər bir adam bir gün dünyadan köçəcəyini də bilməkdir. Elə bununla əlaqədardır ki, şifahi xalq ədəbiyyatının ən mühüm mövzularından birini ölümlə bağlı detallar təşkil edir. Həyatın bu qanunu qarşısında aciz qalan insan övladı ölümü bədiiləşdirməyə, metaforik ifadə və tərkiblərlə “yüngülləşdirməyə” çalışmışdır. Bu düşüncə əsasında o dünyayla bağlı inam və etiqadlar yaranmışdır ki, bunun nəticəsində də ölüm təkcə yox olmaq deyil, bir aləmdən başqa bir aləmə səfər kimi anlam qazanmağa başlamışdı.

Şirvan folklor mühitindəki mərasim nəğmələri də əslində onu yaradan şüurun sosial, fəlsəfi, mənəvi tərəflərini özündə birləşdirir.

Şirvan mərasim nəğmələrindən olan toy nəğmələrini izləyərkən aydın olur ki, burada toya qədər müəyyən mərhələlər qət edilir. Bu zaman ilk olaraq oğlan tərəfinin ağsaqqalı qız evinə gedərək öz məram və məqsədini ifadə edir. Bu zaman o öz fikrini birbaşa deyil, xalq ruhunun min illik təcrübəsindən qaynaqlanan deyim və duymlarla ifadə edir. Məsələn, “əl sizdən ətək bizdən”, “üzük bizdən barmaq sizdən” və s. kimi qəlib ifadələrdən istifadə olunur. Əgər qız evinin razılığı olarsa, sonrakı mərhələlər ardıcılıqla izlənilir. Bu zaman mühitin zəngin söz xəzinəsi ilə qız evinin tələbləri irəli sürülür. Bu heç də quru sözlərlə deyil, hər iki tərəfin daxili ehtirasını “yumşaq” şəkildə ifadə edən edən poetik qəliblərlə ifadə olunur. Məsələn, Şirvan folklorundan olan bir nümunədə gəlin tərəfinin nümayəndəsi gəlinin ehtiyacını bu şəkildə ifadə edir:

Gəlin üç köynək istəyir,
Bu mahalda tək istəyir,
Gəlin beş tuman istəyir,
Şaldan, kimxadan istəyir.
Gəlin bir ipək istəyir,
Tək güllü, xoşrəng istəyir.
Gəlin bir başmaq istəyir,
Tirmədən yaşmaq istəyir.
Gəlin arxalıq istəyir,
Bir güllü yaylıq istəyir.
Nə versəz öz adınıza,
Gətirin baxaq dadınıza [s. 39].

Kamil bir poetik nümunə kimi diqqəti cəlb edən bu örnək Şirvan mühinin bir örnəyi kimi Azərbaycan xalqının etnoqrafik təsvirini təqdim edir. Bundan əlavə burada etnoqrafiya ilə yanaşı, Azərbaycan xalqının etnopsixoloji yaddaşı da öz əksini tapır. Əslində bu lirik nümunədən aydın olur ki, qız evi tərəfindən tələb olunan bu əşyalar yeni bir həyata qədəm qoyan insanın tələbatlarını təcəssüm etdirir. Bununla o sanki, yeni dünyaya keçir və bu dünyada yaşamaq üçün lazım olan vasitələrlə təmin olunur. Əslində buradakı fikirlərin poetik qəliblərdə ifadə

olunması tələbatdan irəli gələcək gərginlikləri aradan qaldırmaq məqsədi güdür. Bu nümunənin ənənənlivliyi situasiyanın ənənənlivliyindən doğur. Bu da toy ritualının tərkib hissəsi kimi çox vacib və gənclərin gələcəkdə xoşbəxt olması üçün zəruri bir mərhələdir. Burada həm qız, həm də oğlan evi çalışır ki, yerinə yetirilməsi vacib olan bu işlərin heç birisi xüsusi narahatlığa səbəb olmasın.

Məsələnin başqa bir tərəfi də diqqətimizi cəlb etdi. Belə ki, zahirdə bu işlər maddi təminatla xidmət edirsə, alt qatda bu mərhələlərin sakral-mifoloji dəyəri yatır. Belə ki, toyun müqəddəs bir mərasim olduğuna inanan qədim insan, sanki bu mərhələlərdən birinin buraxılmasının bədlük gətirəcəyindən qorxmuşdur. Məhz buna görə bugünün özündə belə toy edən hər bir ailə bu mərhələləri yerinə yetirməklə kosmik nizamı yaratmış olur. Çünki, mifoloji düşüncədə subaylıq xaotiklik, nizamsızlıq, törəməzlik anlamı daşıyır. İnsan ailə qurmaqla cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvü olmaq üçün ilkin addımı atır və bundan sonra övlad sahibi olaraq nizamlı aləmə daxil olur. Biz hələ bunun ən qədim nümunəsinə ana abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rast gəlirik. Belə ki, dastanın “Dirse xan oğlu Buğac” boyunda övladı olmayan Dirse xan qara çadırdə oturdu. Bunun oğuz düşüncəsində yeri isə cəmiyyətin bərabərhüquqlu üzvü olmaqdan kənarlaşdırılmadır. Dirse xan bunu özünə böyük təhqir hesab edir.

Bu gün də xalqın yaddaşında ailə qurmaq, övlad sahibi olmaq ən vacib şərtlərdən hesab olunur. Sanki ailə qurmaqla yeni bir mərhələyə keçid baş verir.

Daha sonra toy zamanı qız və oğlan adamı arasında bu gün şən zarafat kimi qəbul olunan lakin vakti ilə ritualın tərkibi olan deyişmə baş verir. Bu mətn isə əslində mövsüm mərasim nəğmələrində olan qış və yazın deyişməsini xatırladır. Fikirimizi izah etmək üçün aşağıdakı mətinə diqqət yetirək:

Ana

Mən gəlinin anasıyam
Axar sular sonasıyam.
Süd pulunu kəm eyləsəz
Od tutuban yanasıyam

Ata

Mən gəlini atasıyam
Qızıl gülün butasıyam
İpək köynək gətirməsəz
Sizi itə atasıyam. [s. 39].

Əslində bu mətnlərin hər ikisi semantik baxımdan bir mənanı ifadə edir. Şirvanlılar arasındakı “qız evi xan evi” deyimi fəlsəfəsindən doğan mənə ifadə olunub. Hər iki mətndə tələb vardır. Düzdür, bu tələb özü kontekstdə zarafat, acıtma xarakteri daşısada, mahiyyəti etibarını ilə xalqın ritual qəlibindən doğur. Bundan əlavə bu mətnə poetik oynaqlıq, axıcılıq özünü göstərir ki, bu da bir tərəfdən yuxarıdakı dediyimiz gərginliyi “yumuşaltmağa” xidmət edirsə, digər bir

tərəfdən mükəmməl bədii qəlibə, formaya salır. Həm də burada ananın dilindən süd pulu istənilməsinin təsviri verilmişdir. Süd pulu bu gün də toy mərasimlərində öz varlığını qoruyub saxlamaqdadır. Yəni süd pulu semantik baxımdan qədim ritualda qızın pulla alınmasına işarə edir. Müasir mənada isə bu ananın haqqının ödənilməsi, onun razı salınmasını simvolizə edir. Yaxud atanın “İpək köynək gətirməsəz, sizi itə atasıyam” ifadəsinə baxanda burada bir sanəmə, acıtma olduğunu görmək mümkündür. Bu isə, tətərlər arasında xoş əhval-ruhiyyənin yaradılmasına xidmət edir. Şirvan folklorunun ən məşhur tədqiqatçısı olan Seyfəddin Qəniyev bu barədə yazır: “Yumorlu, xoş ovqatlı bu deyişmədə bir neçə cəhət diqqəti cəlb edir. Burada, hər şeydən öncə, milli toy etnoqrafiyasının ruhu özünü saxlayıb, poetik dillə ciddi mətləblər ifadə olunur. Əslində, bu mətləblərin “ciddiliyi” indiki şeirdən “görünür”. Müasir dinləyici bunu şən notlarla qəbul edir. Tarixi baxımdan isə bu nəğmə toyun ən vacib tətərlərinə gedib çıxır” (Qəniyev S. Şirvan folklor mühiti. Bakı, “Ozan”, 1997, 260 s., s.13). Göründüyü kimi, alim bu faktı izah edərkən buradakı yumoristik mahiyyəti xüsusi vurğulayır. Bu yumorun altında isə təbii ki, gülüş və onun magik xarakteri durur. Çünki, yuxarıda da əsaslandığımız kimi, insanlar bu mərasimdə hər şeyin xeyir-dua üzərində qurulmasına çalışırlar.

Mərasim nəğmələri içərisində yas nəğmələri də xüsusi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, bu nəğmələrdə ölənlərin xatırlanması, onunla bağlı arzu və diləklərin qəmli, kədərli notda təqdimi özünü göstərir. Hələ ilkin nümunələri Orxon-Yenisey abidələrindən bizə bəlli olan ağılar ən qədim dövrlərdən bugünümüzdə qədər gəlib çataraq, əzizlərini itirmə, bədbəxt hadisə ilə qarşılaşmış insanların özünüifadə formasına çevrilmişdir.

Şirvan regionunda yaranmış ağı nümunələrində də ağı janrının spesifik cəhətləri qorunub qalmışdır. Məsələn,

Ağıbaşı: Sözümlü Kürdən desəm,
 Sədəfdən, dürdən desəm,
 Uçulur Baba dağı,
 Dərdimi birdən desəm!
Xor: Şah Hüseyin, vay Hüseyin!
 Şah Hüseyin, vay Hüseyin!

Göründüyü kimi, çox qəmli və kədərli notlar üzərində qurulmuş bu ağı nümunəsi konkret toponimik adlara söykəndiyi üçün daha təsirli xarakter daşıyır. Kür çayı, Baba dağı kimi yer adları ifadə olunacaq emosiyaları daha da artırmaqla məlum obyektlərə münasibəti ortaya qoymuş olur. Xor şəklində təqdim olunan “Şah Hüseyin, vay Hüseyin” ifadəsi isə dini mərasimlərdə, təziyyələrdə söylənilən ifadədir ki, bu mətndə də kontekstə uyğun olaraq işlənmişdir.

Formaca bayatılarla eyni struktura malik olan ağılar məzmunca kədərli, qüssəli mahiyyət üzərində qurulur. Şirvan ağı nümunələrində isə daha çox Şirvan

semantemi özünü bariz şəkildə göstərir. Şirvan sematemi altında əslində bütün mənalar, məkan, zaman, hadisələr işarə olunur. Nümunələrə diqqət yetirsək fikrimiz daha aydın olar:

Mən aşiq qara bağlar,
Ağ üstən qara bağlar,
Şirvanın həsrətindən,
Ürəyim yara bağlar. [s. 297].

Nümunədə həsrət, kədər ifadə olunur. Şirvanın həsrətindən qara bağlayan, ürəyi yara bağlayan sanki ağ deyir. Burada “ağ üstən qara bağlar” ifadəsinə xüsusi diqqət yetirək. Belə ki, ifadədə xalqın mifoloji düşüncəsində yer alan ağ və qara rəngin semantikasını özünü göstərir. Ağ rəng sevincin, xoşbəxtliyin rəmzi, qara rəng isə kədərin qəm-qüssənin ifadəsidir. Ta qədim zamanlardan bu rənglər arasında kəskin fərq görən insanlar onların fəlsəfi anlamında da ziddiyyət yaratmışlar. Məhz bunun nəticəsidir ki, “ağ gün, qara gün”, “ağ bədbəxt, qara bəxt” və s. kimi ifadələr yaddaşlaşmışdır.

Yaxud digər bir nümunəyə baxaq:

Şirvanın günü qara,
Həftəsi, ünü qara.
Neçə oğulu şəhid,
Analar günü qara.

Bu nümunədə isə, oğlu şəhid olan anaların yaşadığı dərd-kədər, qəm-qüssə öz ifadəsini tapmışdır. Və bu kontekstdə kədərin ifadəsi Şirvanın ümumi halı kimi dəyərləndirilir. Ona görə Şirvanın günü, həftəsi qaradır ki, onun qucağında böyüyüb boya-başa çatmış övladları şəhid olub. Burada bioloji analıqla, mənəvi analıq sanki məcazi şəkildə qarşılaşdırılır. Bu mənada Şirvan da ana kimi obrazlaşdırılır.

SUMMARY

Shirvan is talked in the article from specific features of the lyrical genres arising in the folk-lore environment. Originalities of character of the ceremony songs, genre have at the same time been elucidated in this context.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. XI kitab, (Şirvan), Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2005, 443 s.
2. Qəniyev S. Şirvan folklor mühiti. Bakı, “Ozan”, 1997, 260 s.
3. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı, Maarif, 1985, 414s.
4. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər), Bakı, 1972.

Məmmədova Almaz İbadulla qızı
Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİ TƏDRİSİ METODİKASININ İNKİŞAF TARİXİNDƏN

*Həyat böyük bir prosesdir.
Bu prosesdə uğurla iştirak etmək üçün
insan müasir tələblərə uyğun olan
təhsilə malik olmalıdır. Təhsil də daim
təkmilləşdirilməlidir.*

Heydər Əliyev

Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra təhsilimizin inkişafı, qabaqcıl ölkələrin təhsil sistemlərinə davamlı inteqrasiyası üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Bu imkanları yüksək qiymətləndirən ulu öndərimiz Heydər Əliyev təhsilin milli məqsəd və mənafeələr əsasında qurulması zərurətinə toxunaraq deyirdi: «Respublikamız müstəqil dövlət kimi Azərbaycanın öz milli ideologiya konsepsiyasını yaradaraq, inkişaf etdirərək, şübhəsiz ki, təhsil sahəsini də milli məqsədlər, mənafeələr əsasında qurmalıdır» [3, s.3]. Bu, rəsmi tələb idi, dövrün və müstəqil respublikanın tələbi idi.

Azərbaycan qədim sivilizasiya, elm, mədəniyyət, incə sənət mərkəzlərindən biri kimi tarixin çox qədim zamanlarından özünün təhsil sistemini formalaşdırmışdır. Milli mədəniyyətimizin əsas qolu hesab edilən dilimizin inkişaf tarixi, başlanğıc tarixi haqqında dünyanın ən qədim yazılı abidələrindən olan «Avesta»da müfəssəl məlumat verilir. «Avesta» bütün sivilizasiyanın və mədəniyyətlərin başlanğıcıdır və eyni zamanda bütün qədim «Şərqi dillərinin anasıdır...» [8, s.1].

İlk öncə dilimizin inkişaf tarixinə qısa da olsa nəzər salaq.

Türk dilləri ailəsinə malik olan milli dilimiz əbədi dil kimi formalaşmasına qədər müəyyən inkişaf mərhələləri keçmişdir. Azərbaycan dilinin inkişaf tarixini üç mərhələyə ayırmaq olar:

- 1) dil tariximizin qədim qaynaqlarından tutmuş «Oğuznamələr»də daxil olmaqla «Dədə Qorqud» abidəsinə qədər olan mərhələ;
- 2) XII-XVI əsr Füzuli dilinə qədər olan mərhələ;
- 3) XVI əsrin sonu və XVII əsrdən günümüzdə qədərki mərhələ [8, s.35].

Dilimizin inkişafındakı **ilkin mərhələni** tarixi salnamələr, gil və daş kitabələr, qayaüstü rəsmlər, qədim türk yazıları, eposlar, eyni zamanda folklor nümunələri təşkil edir. Bu zəngin mədəniyyət qaynaqlarında xalqımızın qan yaddaşları toplanıb gələcək nəsillərə ötürülmüşdür. Əsrlərin imtahanından çıxmış bu qaynaqlar istər dilçilik, istər ədəbiyyatşünaslıq, istər tarixçilik, istər etnoqrafik,

istər fəlsəfilik və s. elm sahələri baxımından bu gün də aktual əhəmiyyətə malikdir.

Uzaq minilliklərdən xəbər verən xalqımızın ən qədim kitabı olan «Avesta» bütün türkdilli xalqların «daşlar üzərində yazılmış ilk tarixi abidəsi», «Orxan-Yenisey» yazıları, mənəvi yüksəlişimizi əks etdirən «Oğuznamə»lər, zəmanəmizə kimi gəlib çıxmış «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu və onların şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri dilimizin inkişaf tariximinin ən qədim dövrlərini işıqlandıran dəyərli mənbələrdir.

Ədəbi dilimizin inkişafının **ikinci mərhələsi** XIII əsrin sonlarından XVI əsr Füzuli ədəbi dilinə qədər olan bir zamanı əhatə edir. Bu dövrlərdə yetişən sənətkarların əsərlərində dilimizin həm bədii, həm də elmi imkanları bütün dolğunluqları ilə əks etdirilir.

Ümumtürk mədəniyyəti zəminində getdikcə təkmilləşən və təkmilləşə-təkmilləşə inkişaf edən Azərbaycan türkcəsinin XIII–XVI əsrlərindəki yüksəlişi ölkənin mədəni inkişafı ilə, dövlət quruculuğunun milli əsaslar üzrə güclənməsi və güclü bir dövlətə malik olması ilə sıx bağlıdır.

XV–XVI əsrlərdə Şərq intibahının səciyyəvi ifadə forması olan poeziyada ana dilimizə meyl daha da güclənir. Dövrün ziyahları ana dilimizin kamilləşməsi uğrunda məzmunu ilə fərqlənən əsərlər yaradırlar. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli kimi sənətkarların yaradıcılığında yeni zirvəyə çatır. Üç dildə (ərəb, fars, Azərbaycan türkcəsində) yüksək poetik əsərlər yaradan Füzuli zəngin ədəbi irs yaratmışdır. Ədəbi dilimizin saflaşması, inkişafı və formalaşmasında Şah İsmayıl Xətəinin böyük xidmətləri olmuşdur. Dövlətçiliyimizin və milli dilimizin bərpası, inkişafı və mühafizə olunması uğrunda dönmədən əzmlə mübarizə aparmışdır.

Dilimizin inkişafının **üçüncü mərhələsi** demək olar ki, əsasən XVII əsrin əvvəllərindən başlayır. Bu dövr Azərbaycan türkcəsinin inkişafında yeni mərhələ adlandırılır. Bu dövrdən başlayaraq müasir dilimizin əsas lüğət fondu, quruluşu və tələffüz norması müəyyənləşir. Həmin dövrdə yaşayan Azəri türkləri həm elmi, həm də ədəbi bədii baxımından milli dil mədəniyyətlərinin hüquqi səviyyəsini saxlaya bilmişlər. Daha sonra XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Mola Pənah Vaqif yeni dövr açmışdır. O, özündən əvvəlki dil ənənələrini, xüsusən, Füzuli irsini davam etdirmişdir. Dilimizdəki ərəb və fars sözlərinə qarşı mübarizə aparmış, öz əsərlərində xalis Azərbaycan sözlərinə daha çox yer vermiş, yazılı ədəbi dilimizin şifahi dilə daha yaxınlaşmasına nail olmuşdur [8, s.61].

XIX əsrdə ədəbi dilin sabitləşməsində və inkişaf etməsində M.F.Axundovu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Bütün fəaliyyəti boyu Azərbaycan dilinin milli müstəqilliyini qorumuş və onun inkişafı uğrunda mübarizə aparmışdır. Böyük mütəfəkkir yazığımız M.F.Axundov Azərbaycan mədəniyyətinin, ictimai-siyasi fikrinin görkəmli nümayəndəsi kimi təkcə Azərbaycanda deyil, Yaxın Şərq ölkələrində də maarifçi kimi tanınmışdır. Ömrünün iyirmi ilini ərəb əlifbasının

dəyişdirilməsinə həsr etmişdir. 1857-ci ildə o, ərəb əlifbası əsasında yeni əlifba tərtib edib, həmin əlifba layihəsini dövrünün dilşünas alimlərinə, İran və Türkiyənin dövlət başçılarına göndərir, əlifba islahatı uğrunda fəal mübarizə aparmağa başlayır. O, ərəb əlifbasındakı çətinlikləri belə izah edirdi: «Hərflərin çoxunun şəkli eynidir. Onlar nöqtələrlə fərqlənir. Nöqtə yerində qoyulur, təzə öyrənən uşaqlar bunun üçün çətinliyə məruz qalır. Sait hərflər əlifbada yoxdur. Soldan-sağa yazılıb oxunan, sözlərin tərkibində bütün sait hərfləri samitlər sırasına daxil olan və bütün nöqtələri atılmış olan alfabetli əlifbadan başqa heç bir əlifbanı qəbul etmirəm» [6, s.66]. Yeni əlifba uğrunda M.F.Axundovun fəaliyyətini üç mərhələyə ayırırlar. Ərəb əlifbası türkdilli xalqların dil sisteminə uyğun gəlmir. Ona görə də çətinlik törədir. Elə buna görə də maarifpərvər yazıçı bu əlifbanın dəyişdirilməsinə böyük səy göstərmişdir. Bu əlifbanın həyata tətbiqini görə bilmədi, onun min bir əziyyətlə başladığı bu iş yeni dövrdə həyata keçdi. Ərəb əlifbası yeni əlifba ilə əvəz edildi. Yeni dövrdə Azərbaycan yeni əlifbanın bəhrəsini gördü.

M.F.Axundov təlimin ana dilində aparılmasını tələb edirdi. O, Azərbaycan dilini hər cür ərəb, fars və osmanlı təsirlərindən qorumaq üçün var qüvvəsi ilə mübarizə aparmışdır. O, bilirdi ki, azadlıq uğrunda mübarizədə mədəni səviyyənin yüksəldilməsində, elmi biliklərə yiyələnməkdə ictimai və siyasi münasibətlərdə doğma ana dili kəskin silahdır.

1830-cu ildə Şuşada, 1831-ci ildə Şəkiddə, 1832-ci ildə Bakıda, 1833-cü ildə Gəncədə, 1837-ci ildə Şamaxıda və Naxçıvanda dövlət tərəfindən qəza məktəbləri açıldı. Bu məktəblərdə başqa fənlərlə birlikdə Azərbaycan dili də tədris olunurdu. Azərbaycan dili tədris planlarına daxil edildikdən və məktəblərdə öyrədilməyə başlandıqdan sonra, həmin fənnə dair dərsliklər nəşr olunmağa başlandı. Bu zamanlar M.F.Axundovun bilavasitə səyi və təşəbbüsü ilə görülən böyük bir tədbir – Qori seminariyası nəzdində tatar (Azərbaycan) şöbəsi açmaq, təşəbbüsü Azərbaycan xalqının gələcək maarifi və məktəb sisteminin qaydaya salınması işində çox böyük rol oynadı.

1879-cu ildə yazıçının ölümündən bir az sonra Qori seminariyasının nəzdində tatar (Azərbaycan) şöbəsi açılır. O vaxtdan etibarən Azərbaycanın müxtəlif yerlərində tədricən yeni məktəblər açılmağa başlanır [2, s.8; 104; 107]. Bu zaman azərbaycanlı balaları üçün sövti üsulla tərtib olunmuş ana dili dərsliyi yox idi; fars və ərəb dilində yazılmış kitablardan istifadə olunurdu. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq görkəmli müəllim və Azərbaycan dili metodisti Aleksey Osipoviç Çernyayevskinin öhdəsinə düşdü. O, qısa bir müddətdə ərəb əlifbasını öyrəndi, təcrübə və müşahidələr apardıqdan sonra, 1882-ci ildə «Vətən dili» adlı əlifba kitabını nəşr etdirdi. Bu dərslik sövti üsulla yazılmış ilk Azərbaycan dili dərsliyidir. Həmin kitab 48 səhifədir, 1910-cu ilə qədər çap olunmuş və azərbaycanlı uşaqlar həmin kitabın vasitəsi ilə məktəblərdə savad öyrənmişlər. A.O.Çernyayevski «Vətən dili» dərsliyindən istifadə etmək yolunu müəllimlərə

öyrətmək üçün ayrıca bir metodika («Üsul kitabı») da yazmışdır. «Vətən dili» kitabı zamanı üçün faydalı dərs vəsaiti idi. Kitabın üzərində «Türki-Azərbaycan dilində təlimi-qıraət və inşa və imla məşğuliyyəti üçün kitabçadır» sözləri yazılmışdır. Bu dərslik ikinci sinif şagirdləri üçün düzəldilmiş 150 səhifəlik qıraət dərsliyidir. Kitabın II cildində yazı qaydaları və orfoqrafik bilik, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün də müəyyən materiallar verilmişdir. Mətnlər, şeirlər, atalar sözü və tapmacalar zamanı üçün məzmunlu parçalar verilmişdir [2, s.104; 107].

Azərbaycan dilinin tədrisi tarixində Azərbaycan dili metodisti, müəllim A.O.Çernyayevskinin xidmətləri böyükdür. O, ilk dəfə sövti üsulla azərbaycanlı uşaqlara ana dilində dərs vermişdir; öz «Vətən dili» dərslikləri ilə Azərbaycan məktəblərində sövti üsulla dərs deməyin əsasını qoymuşdur. İlk dəfə olaraq Azərbaycan dilində tədris vəsaiti yaratmışdır.

XIX əsr Azərbaycan maarifçiliyi tarixində yarım əsrə yaxın dövrü Həsən bəy Zərdabının adı ilə bağlıdır. Maarifçi alim Həsən bəy Məlik Zərdabi xalq oyadıb inkişaf yoluna çıxarmaq üçün mətbuatı misilsiz mənəvi silah hesab edirdi. 1875-1877-ci illərdə «Əkinçi» qəzetini çap etdirmiş, Azərbaycan mətbuatının bünövrəsini qoymuşdur. 1875-ci ildə 12, 1876-cı ildə 24, 1877-ci ildə isə 20 sayı çapdan çıxmışdır. Anadilli məktəblər yaradılması, milli mətbuatın, milli teatrın özülünü qoymuş, xalqın ümumilli səviyyənin yüksəldilməsi ilə bağlı ardıcıl səy göstərmişdir. «Əkinçi» ilə türk-Azərbaycan mətbu sözünün bünövrəsi qoyuldu. Onun davamçıları – Bil və Cəlal Ünsizadə qardaşları, Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Həsən bəy Vəzirov, Üzeyir və Ceyhun Hacıbəyov qardaşları öz adlarını milli mətbuat tarixinə yazdılar.

Görkəmli maarifçilərdən Abbasqulu ağa Bakıxanov 1836-cı ildə yazdığı «Nəsihətnamə» (102 nəsihətdən ibarətdir) əsəri XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan dilini öyrədən yeganə vəsait olmuşdur. Əsəri Azərbaycan dilində yazmışdır. Təlimin ana dilində təşkil edilməsi üçün çalışırdı. Doğma Azərbaycan dilinin canlanmasına qarşı təkidlə müqavimət göstərirdi. «Fars dilinin qrammatikası» adlı əsəri dərslik xarakterində olmuş və fars dilini daha asan öyrənmək üçün Rusiya və Qafqaz gənclərinə kömək etmək məqsədini güdmüşdür. O rus və ərəb dillərinin qrammatikasından istifadə etmişdir. O, bu əsər üzərində böyük təkidlə, diqqətlə işləmiş və onu rus dilinə tərcümə etmişdir. Bakıxanov bu əsərində özünü bir alim, tədqiqatçı, pedaqoq-metodist, ictimai xadim və insanpərvər maarifçi kimi göstərmişdir. Əsər dörd hissədən ibarətdir: giriş, fonetika, morfolojiya, sintaksis. A.Bakıxanovun fikrincə dili düzgün və asan öyrənmək üçün, o dilin qaydalarını bilmək lazımdır [2, s.72].

XIX əsrin ortalarından Rusiyada, eləcə də Avropada məşhur olan Azərbaycan dilçisi professor Mirzə Kazım bəyin yaratdığı qrammatika kitabları rus ziyalılarının Şərqi mədəniyyətini daha yaxından öyrənmələrinə misilsiz

xidmət göstərmişdir. O, «Azərbaycan dili qrammatikası» dərsliyinin ilk tərtibatçısı, ilk müəllifi hesab edilir. O, 1889-cu ildə «Qrammatika tureükoqo-tatarskoqo əzıka» adlı 556 səhifəlik mükəmməl bir dərslik nəşr etdirmişdir [4, s.31].

Birinci hissə (8 fəsil), əlifba, səslərin tələffüzü, saitlərin növləri, isim, sifət, ismin quruluşca növləri, say və əvəzlik bəhsini əhatə edir. İkinci hissədə (2 fəsil), fel, onun mənaca növləri, köməkçi fellər, fel formaları, felin təsrifi, müxtəlif fellərin zaman və şəxsə görə dəyişməsi, qoşma, zərf, bağlayıcı və nidalardan danışıq. Üçüncü hissəyə (3 fəsil) daxil olan fəsillər aşağıdakılardır:

- 1) Sözlərin uzlaşması;
- 2) Sözlərin bağlanması;
- 3) Cümlə quruluşunun ümumi sistemi.

Bu dərslik ruslara Azərbaycan dilini öyrətmək məqsədilə yazılmış olsa da, ilk mükəmməl «qrammatika» dərsliyidir. Professor Mirzə Kazım bəyin çap olunmuş 45-dən çox əsəri vardır; bundan 10-u ingilis, alman, fransız dillərində, 30-u rus dilində, qalanı isə Azərbaycan, ərəb, fars və tatar dillərində yazılmışdır. Mirzə Kazım bəyin dərslikləri Azərbaycan dilinin əsasında tərtib edilmişdir, bütün nitq kateqoriyaları, qrammatik quruluş və misallar Azərbaycanın o zamankı ədəbi dilindən götürülmüşdür. Azərbaycan dilinin xüsusiyyətləri düzgün şərh edilmişdir. Onun Azərbaycan dili dərslikləri təkmilləşmiş ilk dərsliklərdir. Ərəb əlifbasında savad almağı asanlaşdırmaq üçün Kazım bəyin dərsliyində seçdiyi materialların böyük pedaqoji və metodiki əhəmiyyəti olmuşdur. Ərəb əlifbasını asan mənimsəmək üçün yollar araşdırırdı. Materialların məzmununun maraqlı olmasında folklordan və Şərq xalqlarının ədəbiyyatından istifadə edirdi. Mirzə Kazım bəy var qüvvəsi ilə bu işə girişmiş və onun öhdəsindən gəlmişdir. «Rus-türk (Azərbaycan) lüğəti»ndə üç yüz söz vardır. O zaman belə lüğət tərtib etmək olduqca vacib idi. Mirzə Kazım bəy öz dərsliklərini tərtib edərkən o zamankı pedaqoqların kifayət qədər hazırlıqlı olmadığını və tələbələrin müstəqil işləmək imkanını nəzərə almışdır. Ərəb və fars istilahlərini ataraq onların əvvəlində rus və Avropa istilahlərini öz qısa lüğətinə daxil etmişdir; onun lüğəti sadəcə lüğət deyil, Azərbaycan dilinin ilk izahlı lüğətidir [10, s.13-16].

Nəticə olaraq demək olar ki, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının keçdiyi inkişaf yolunu üç mərhələyə bölmək olar:

- 1) XX əsrin əvvəllərinə qədər
- 2) XX əsrin əvvəllərindən əsrin 20-ci illərinə qədər
- 3) 20-ci illərdən sonrakı dövrlər.

Azərbaycan dili fənni yalnız 1933-34-cü illərdən sonra stabil proqrama malik əsas fənn kimi tədris edilməyə başlamışdır. Bu sahədə B.Çobanzadənin, prof. Ə.Dəmirçizadənin və başqa alimlərin xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan dili tədrisi metodikası elmi son illər xüsusi müstəqil inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan dili tədrisi metodikası üzrə ilk elmlər doktoru olan

prof. A.S.Abdullayevin yazdığı «Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası» dərsliyi bu fənnin ali məktəblərdə stabilləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. A.S.Abdullayevin bu dərsliyi və «Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən» kitabı Azərbaycan dili tədrisi metodikası üzrə ilk elmi-metodiki əsərlərdir. Son illərdə fonetika yazı təlimi və Azərbaycan dili təlimində istifadə olunan metodların təkmilləşməsində prof. Ə.Əfəndizadənin, prof. Y.S.Kərimovun, nəzəri məsələlərin tədqiqi sahəsində B.Əhmədovun və başqalarının tədqiqatları Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin inkişafında mühüm rol oynamışdır [5, s.9].

Arxiv sənədlərinə əsasən yüzlərlə maarifçi, zamanın qabaqcıl müəllim və metodistləri Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri ilə yaxından məşğul olmuş və öz qiymətli fikirləri, məqalə və dərslikləri ilə Azərbaycan dilinin inkişafına, təkmilləşməsinə, məktəblərdə geniş tədrisinə yorulmadan xidmət etmişlər. Biz məqalədə qismən də olsa bu tarixə bir nəzər salmaq istədik.

Azərbaycanın qabaqcıl maarifçi və demokratik fikirli ziyahları, görkəmli müəllimləri ana dilində məktəb açmaq, bu məktəblər üçün Azərbaycan dilində dərsliklər tərtib etmək, ana dili tədrisinin metodikasını yaratmaq, əlifba, orfoqrafiya, istilah və bu kimi mühüm məsələləri həll etmək barədə uzun illər boyu bütün təzyiq və məhdudsiyyətlərə baxmayaraq, yorulmadan mübarizə aparmışdır.

Bütövlükdə Azərbaycan maarifpərvərlərinin ideya-nəzəri irsində, elmi-pedaqoji yaradıcılığında, bədii estetik görüşlərində əksini tapan və dünya təcrübəsinə qovuşan tarixilik, varislik, millilik, ümumbəşəriyyət, elmlilik və s. kimi məzmun kəsb edən çağırışları xalqı bu yolda milli mübarizə və azadlıq ideyaları ilə silahlandırır. Ədəbi irsimizdə, pedaqoji fikir dünyamızda kök salmış bu didaktik ideyalardan milli-mədəni dəyər kimi faydalanmaq bütün dövrlər üçün zəruri və aktualdır.

Azərbaycan Respublikası öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan dilinin daha da inkişaf etdirilməsi üçün davamlı olaraq qərarlar qəbul etdi. 1995-ci il noyabrın 12-də referendum yolu ilə qəbul olunmuş konstitusiyada Azərbaycan dili dövlət dili kimi təsbit edilmişdir. Ana dilimizə qarşı edilmiş haqsızlıq aradan qaldırıldı, onun hüquqları qorundu, cəmiyyətdəki mövqeyi tam bərpa edildi. Konstitusiyanın 21-ci maddəsində deyilir: «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir» [3, s.10].

Azərbaycan dilinin inkişafına, tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsinə bu gün daha böyük qayğı və diqqət göstərilir. Bütün bunlar ulu öndərimiz, müstəqil dövlətimizin ümummilli lideri Heydər Əliyevin xidmətlərinin, öz ana dilinə olan tükənməz məhəbbətinin nəticəsidir. 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanda deyilir: «... Dilimiz xalqın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamış, xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub möhkəmləndirmişdir.

İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əzilməzdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalan bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalıdır» [6, s.114]. Fərman ana dilimizin saflığının qorunması istiqamətində əhəmiyyətli sənəddir.

Nəhayət, 9 avqust 2001-ci il tarixli fərmanda «Azərbaycan dili günü» təsis edilməsi haqqında qərar qəbul olunmuşdur. «Azərbaycan dili günü» təsis edilməsi, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayında təmin edildi. Artıq latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası beynəlxalq aləmə daha da yaxınlaşıb. Ulu öndərin daxili və xarici siyasətini uğurla davam etdirən Prezidentimiz İlham Əliyevin 12 yanvar 2004-cü ildə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çapı nəzərdə tutulan əsərlər indi də davam etdirilir [10, s.1].

Bu gün Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın ən mötəbər tribunalarından eşidilməsi ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsas qoyulan dil siyasəti ilə bağlıdır. Bütün bunlar hər bir soydaşımız üçün örnək deməkdir [4, s.1].

Müasir dövrdə bu günün ədəbiyyatı milli-mənəvi dəyərləri ehtiva edən azərbaycanşünaslıq, vətənpərvərlik təməlini bu amillər üzərində qurmalıdır. Tarixi sələflərimizin ideya irsindən gənc nəslin maariflənməsində istifadə etmək, ədəbi və pedaqoji fikrimizi zənginləşdirən mənbə kimi çox böyük əhəmiyyətli bir iş sayılmalıdır. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində milli istiqlala təşnə olan xalqı milli mücadiləyə səsləyən şair və yazıçılarımızın, görkəmli mütəfəkkirlərin, qabaqcıl pedaqoji düşüncə sahiblərinin yaradıcılığı diqqətlə öyrənilməlidir.

Bu gün Bakı Slavyan Universitetində təhsil alan tələbələr istər bakalavr, istər magistr pilləsində təhsil sistemimizin ilk qurucuları, yaradıcıları, onların yazdıqları dərslər vəsaitlərini öyrənərək Azərbaycan dilinin, onun tədrisinin inkişaf mərhələləri haqda keyfiyyətli biliklərə yiyələnirlər. Universitetdə tədris olunan fənlər içərisində «Azərbaycan dilinin tarixi», «Azərbaycan dilçiliyinin tarixi», «Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası», «Azərbaycan dilinin tarixi və metodologiyası», «Müasir Azərbaycan dili», «Azərbaycan ədəbi dili», «Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti» və bu kimi fənlər tələbələrimizin qarşısında onu qorumaq, yaymaq və inkişaf etdirmək kimi vəzifələr qoyur. Onlarda tədqiqatçılıq, müstəqil işləmək, elmə həvəs yaradır. Azərbaycan dilinə dərin məhəbbət oyadır.

Sonda, ulu öndərimiz H.Əliyevin 10 noyabr 2001-ci il tarixində keçirilmiş dünya azərbaycanlılarının qurultayında söylədiyi sözlərlə bitirmək istəyirəm: «Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra azərbaycançılıq aparıcı ideya kimi Azərbaycanda, həm də bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar üçün əsas ideya olubdur. Biz həmişə bu ideya ətrafında birləşməliyik. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyəti, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, inteqrasiyasından bəhrələnmək və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir» [5]. Hər il Bakı Slavyan

Universitetində keçirilən «Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri» adlı Beynəlxalq elmi konfrans mənəvi ideyanın həmişəyaşar davamıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, «Qanun» nəşr. 1996, s.10.
2. Abdullayev A. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. «Maarif», 1966, s. 8; 72; 104; 107.
3. Bədəlov Ə. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi rəsmiləşdirilməsi və inkişafı işi milli lider H.Əliyevin adı ilə bağlıdır. «Xalq qəzeti», 1 avqust, 2009, s.1.
4. Balıyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2007, s.31.
5. Əliyev H. C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseyin 30 illik yubileyində söylədiyi nitq. 11 noyabr 2001-ci il.
6. Hacıyev İ. Dil quruculuğunun nəzəri problemləri. Bakı, 2005, s.101; 114.
7. Mərdanov M. Heydər Əliyev ideyaları müasir təhsil quruculuğunun əsasları. «Azərbaycan müəllim» qəzeti, 7 may 2008-ci il, s.2; 3.
8. Nizamimülk T. «Tarix Azərbaycandan başlanır». Bakı, 1998, s.35; 46; 61.
9. Seyidov Y. «Yazıçı və dil». «Yazıçı» nəşr. 1979, s.66.
10. Seyidov Ə. Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişafı tarixindən. Bakı, 1953, s.11; 16.

SUMMARY

In the article attention is paid to the development of the methods of the Azerbaijan language teaching. Azerbaijani enlighteners and the great leader H.Aliyev have had particular role in the development of the methods of the Azerbaijan language.

Məmmədova Aytac Məmmədağa qızı

Bakı Dövlət Universiteti

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ VƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

«Hər bir xalqın özünəməxsusluğunu müəyyən edən başlıca ünsürlərdən biri onun dilidir. XX əsrdə xalqımızın bu sahədə əldə etdiyi uğurlar təqdirəlayiqdir. Biz fəxr edirik ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət

dili olan Azərbaycan dili son bir əsrlik dövr ərzində böyük inkişaf yolu keçərək lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, qrammatik quruluşu cilalanmış və dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur». Bu fikirlər möhtərəm prezidentimizin dil haqqında fikirlərindən bir parçadır.

Yeni dövrdə dilimizin mahir bilicisi, gözəl natiq Heydər Əliyevin ana dili haqqında fikir və mülahizələri, eləcə də onun nitqinin əlamətdar cəhətləri dilçi alimlərimizi də özünə cəlb etmiş, maraqlı məqalələr, kitablar yazılmışdır. A.Axundov, Y.Seyidov, N.Cəfərov, N.Xudiyev, M.Məmmədov, M.Mahmudov, M.Yusifov, Ə.Quliyev və başqaları dahi dövlət başçısının ana dili barədə fikirlərini təhlil, dövlət dili, dövlət dilinə qayğı və s. məsələləri tədqiq etmişlər.

Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrilməsindən sonra müstəqil ana dilimizin öz dövlət dili statusunu asanlıqla qazanmasında 1978-ci il Konstitusiyamıza dilimizin dövlət dili haqqında olan maddənin salınmasının böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Respublika Prezidenti Heydər Əliyevin o zaman bu sahədə gördüyü işlərin və çəkdiyi zəhmətin nə qədər önəmli olması bu gün daha aydın görünür (bu haqda akademik A.Axundovun rəhbərliyi ilə hazırlanmış «Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili» (Bakı, Elm, 1998) əsərində məlumat verilir). Kitabda ümummillə liderimizin çıxış, nitq və məruzələrinin dil-üslub xüsusiyyətləri ətraflı tədqiq edilərək öyrənilmişdir [1].

Y.Seyidov əsərlərinin V cildini «Heydər Əliyev və demokratiyanın şərəfli yolu» adlandırmışdır. Dilçi-alim XX-XXI əsrləri Heydər Əliyev əsrləri adlandırır. Dahi rəhbəri dilimizin böyük havadarı adlandırır, onun dövlətçilik strategiyasının bir tərəfinin milli dilə dövlət qayğısında təzahür etdiyini əsaslandırır. Y.Seyidovun fikrincə, Dövlət dili haqqında qanun Heydər Əliyevin milli dövlətçilik siyasətinin tərkib hissəsidir [5].

M.Yusifov dahi şəxsiyyətin nitq fenomenini araşdırıb. Kitabda Heydər Əliyevin ana dilimizə qayğısı, onun nitqinin ecazkar qüvvəsi, nitqinin xəlqiliyi, onun nitqində yeni sözlərin və alınma sözlərin yeri, bu nitqin tədqiqi, tədrisi və təbliği məsələləri araşdırılmışdır. Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, Heydər Əliyevin nitqində dilin tarixiliyi və müasirliyi, həmçinin dil üslublarının ifadə incəlikləri bir vəhdət şəklində birləşir və ümumiləşir [7].

Nizami Xudiyevin kitabında müasir dünyamızın böyük dövlət xadimi və siyasətçisi, Azərbaycan dövlətinin qurucusu və memarı Heydər Əliyevin 70-ci illərdən başlanan dil siyasəti və dilimizin dövlət dili statusu qazanması və beynəlxalq aləmdə tanınması uğrunda apardığı mübarizə öz əksini tapmışdır [6].

Heydər Əliyev haqqında kitab Türkiyə türkcəsində də nəşr edilmişdir [4].

Nizami Cəfərovun tədqiqatlarında Heydər Əliyevin bir prezident kimi ana dilimizin təbliği sahəsindəki xidmətləri ardıcıl olaraq öyrənilib. Alim yazır ki, Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürü olan Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra dil məsələlərinə - ana dilinin adıyla, inkişafıyla, sosial-siyasi

problemləri ilə əlaqədar məsələlərə xüsusi diqqət yetirməyə başlandı. Bu diqqətin xüsusi elmi, ideoloji məzmununu qeyd etmək yerinə düşər. O zaman ana dilinin adıyla bağlı 1995-ci ilədək müstəqil Azərbaycan Konstitusiyasının qəbuluna qədər müxtəlif səviyyələrdə xeyli müzakirələr aparıldı və dilimizin adı Azərbaycan dili olaraq yenidən təsbit edildi. Azərbaycan dilinin ölkəmizdə qərarlaşması, onun tarixi hüdudlarının bərpa olunması, müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas problemlərindən biri idi [2].

2001-ci il iyun ayının 18-də Azərbaycan prezidenti «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» fərman verdi. Həmin fərmanda dilimizin tarixi barəsində məlumat verildi və göstərildi ki, Azərbaycan dili dünən, srağagün meydana çıxmayıb, ümumtürk dilinin diferensiyası nəticəsində formalaşmış, yüksək mədəniyyətin daşıyıcısı olan mükəmməl bir dildir. Fərmanda Azərbaycan dilinin müasir dövrdəki vəziyyəti və problemləri ətrafında konkret göstəricilər irəli sürüldü. Fərmanın birinci ideyası ondan ibarət idi ki, Azərbaycan dili ölkəmizdəki müxtəlif dillər mühitində müdafiə olunmalıdır. Bu fərmanda ikinci bir mühüm məsələ - Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi göstəriş şəklində qoyuldu. Çünki inkişafda olmayan bir dili müxtəlif dillərin mövcud olduğu bir dövrdə müdafiə etmək çox çətindir. Həqiqətən də Azərbaycan dilinin bir sıra problemləri vardır ki, onlar da öz həllini tapmalıdır [3].

Heydər Əliyevin «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi» haqqında fərmanda Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq qorunması və Azərbaycan dilinin bir dövlət dili olaraq inkişaf etdirilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Prezidentin nitq fenomenini öyrənən dilçilər natiqlik ustalığının, məharətinin əsl örnəyini onun nitqində tapırlar. Sübut edirlər ki, Heydər Əliyevin nitqini də vətəndaşlıq dərslisi, dövlətçilik dərslisi, vətənpərvərlik dərslisi kimi öyrənmək və öyrətmək gərəkdir. Heydər Əliyevin nitqinin böyük təsir gücünün səbəbi onun doğma dilini dərinlən bilməsi, ürəkdən sevməsi, ana dilinə olan hörməti ilə bağlıdır.

Dilimizin leksik tərkibinin sistemli şəkildə öyrənilməsi məhz sovet dövrünü əhatə edir.

Azərbaycan dilinin leksikasına aid materiallara müxtəlif tədqiqat əsərlərində də rast gəlmək olur. Belə əsərlərdən biri AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən yazılmış olan “ Müasir Azərbaycan dili ” (1978) əsəridir. B u kitabın məsul redaktorları akademik M.Şirəliyev və prof. Z.Budaqova olmuşdur. Azərbaycan dilçi alimlərinin uzun illərdən bəri apardığı tədqiqat işləri əsasında yazılmış olan “ Müasir Azərbaycan dili ”ələri Azərbaycan dilinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunun müasir vəziyyəti geniş və elmi səviyyədə əhatə olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, müasir dilimizin leksikası ilə yanaşı onun tarixi aspektdən tədqiqi və təhlili də diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilinin leksik tərkibinin tarixən keçdiyi inkişaf və təkamül dövrü ardıcıl şəkildə tədqiq edilmişdir. Bundan başqa, Azərbaycan dilində Nəsiminin, Füzulinin, Vaqifin və digər sənətkarların əsərlərinin leksik – semantik və üslubu xüsusiyyətləri haqqında dəyərli elmi tədqiqat işləri aparılmışdır. Təkcə bir fakt demək kifayətdir ki, 1920-ci ildən 1980-ci ilə qədər dilimizin tarixi leksikologiyasına dair 100-dən çox elmi məqalə, monoqrafiya və başqa xarakterli əsərlər həsr edilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilçiliyinin əsas hissəsini təşkil edən leksikologiya XX əsrin 60 - 80-ci illərində xüsusi tədqiq edilən sahəyə çevrilmişdir. Ümumiyyətlə, bu dövrdə leksikologiya və onun əhatə dairəsi, leksikologiyaya aid olan problemlərin təhlili geniş araşdırılmışdır. Söz və söz qrupları, çoxmənalı sözlər, onların formalaşması, omonim sözlərdən çoxmənalılığa keçid, çoxmənalı sözlərin üslubu cəhətləri geniş tədqiq edilir. Bu dövrdə bu sahəni tədqiq edən dilçilərin bir-birindən fərqli yanaşmaları bu mövzuların genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilinin leksik – semantik sistemi, söz qrupları, alınma sözlər, sözyaradıcılığı, semasiologiya, hərbi leksika, idman leksikası, leksikoqrafiya, etimologiya, sözün variantları, onların yeri, rolu və xüsusiyyətləri hərtərəfli araşdırılır.

Hər hansı bir sözün çoxmənalı və ya omonim olduğunu izah etmək üçün Azərbaycan dilinin semantik əsaslarını dərinləndirərək bilmək, yəni sözlərin və mənaların əmələgəlmə, dəyişmə və inkişaf yollarını düzgün müəyyənləşdirmək lazımdır. Çünki, dildə gedən dəyişikliklər dilin leksikasının zənginləşməsinə, yeni mənalar törəməsinə böyük təsir göstərir.

Ümumiyyətlə, ümumxalq dilinin incəliklərinə qədər qavranılmasında xalqımızın duyğu və düşüncələrini, təfəkkür tərzini, müəyyən mənada öyrənmək baxımından dilçiliyin bir şöbəsi kimi frazeologiyanın tədqiq edilib öyrənilməsi tarixinin araşdırılması əhəmiyyətli və aktualdır.

Hər bir dilin leksik sistemində küllü miqdarda funksiyaca tək-tək sözlərə uyğun olan, ayrıca formalaşan müstəqil dil vahidləri vardır. Belə leksikləşmiş söz birləşmələri dilçilik ədəbiyyatlarında frazeoloji vahidlər, yaxud frazeologizmlər, məcmusu isə frazeologiya adlanır. Frazeologiya yunanca “pharsis”- ifadə və “loqos”- təlim deməkdir. Dilçilikdə bu termin çoxmənalıdır. Geniş mənada müəyyən dildəki frazeoloji vahidlər məcmusu, nisbətən dar mənada emosional və ekspressiv səciyyə daşıyan sabit söz birləşmələri haqqında işlənir. Bundan başqa, bir yazıçının əsərlərinin (M.F.Axundovun əsərlərinin frazeologiyası), müəyyən bir dövrün (XX əsr mətbuatının frazeologiyası), müəyyən dil abidələrinin (Orxon–Yenisey abidələrinin frazeologiyası) ifadələrindən bəhs etdikdə frazeologiya termini işlədilir.

Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyaya həsr olunmuş əsərlərdə bu vahidlər frazeoloji material, frazeoloji birləşmələr, frazeoloji vahidlər, frazeoloji ifadələr,

sabit söz birləşmələri adı altında işlənmişdir. Frazeoloji vahidlər üçün sabitlik əsas xüsusiyyət hesab edildiyindən buraya atalar sözləri və məsələlərin hamısı (S.Cəfərov, Ə.Orucov, A.Qurbanov), məcazi mənada işlənən obrazlı təsviri tərkiblər yəni, daş qəlbli, parlaq qeyrət (R.Məhərrəmova), mürəkkəb sözlər (S. Cəfərov), müxtəlif tipli söz birləşmələr vəcdə gəlmək, ümidini kəsmək, alnı açıq, başı aşağı (H. Bayramov) daxil edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, frazeologiyanın həcmnin belə geniş götürülməsi nəticəsində dilçiliyin bir qatı kimi frazeologiya öz müstəqilliyini itirir və onun hüdudunu təmin etmək çətinləşir. Frazeologiyanın həcmi düzgün müəyyənləşdirmək üçün sabit tərkiblərinin bütün növlərini leksik tamlıq cəhətdən təhlil etmək gəlir.

Frazeoloji vahidlər dildə möhkəmlənmiş, daşlaşmış bir dil vahidləridir. Dil sistemində özünə möhkəm yer tutmuş bu tipli ifadələrin elmi - nəzəri araşdırmalarında ümumi, yekdil nəticə yoxdur. Bu müxtəlif fikirlər təkcə Azərbaycan dilçiliyində deyil, Avropa, rus, eləcə də türk dillərində mövcuddur. Türk dilçiləri bu məsələyə ən çox təcrübi cəhətdən yanaşırlar. Rus dilçilərinin fikrincə artıq dörd ilə yaxındır ki, Avropa dilçiləri frazeologiyanın sərhədlərinin müəyyənləşməsində yekdil fikrə gələ bilmirlər. Rus və Azərbaycan dilçiləri də bu mərhələni keçə bilməmişlər. Azərbaycan dilçiliyində, ümumən türkologiyanın uğurlu sayıla biləcək son tədqiqat işi də, zənnimizcə, sonuncu olmayacaqdır. Frazeoloji vahidlər öz inkişafının təşəkkül dövründə sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin məcazlaşma prosesinə məruz qalaraq semantik bütövlük, işlənmə sabitliyi, struktur qapalılıq və yeniləşmə qazanmaqla frazeoloji çevrilmə yaranmışdır. Bu mərhələlər təşəkkül, keçid və sabitlik dövrlərindən ibarətdir. Dilin lüğət tərkibində, leksik sistemində mövcud olan frazeoloji birləşmələrdə ki, onların öz mənə xüsusiyyətlərinə görə hazır vahidlər olub xüsusi bir qrup yaradır. Həmin qrupa aid olanlar öz leksik – semantik səciyyəsinə görə ümum sözlərdən və xüsusi adlardan fərqlənir. Bu cür birləşməni təşkil edən leksik vahidlər öz lüğəvi mənələrindən azad olurlar. Ayrılıqda müstəqil mənaya malik olmayan bu dil vahidləri qrammatik cəhətdən də həmin birləşmələrin tərkib hissələrini müstəqil hüdudundan da məhrum olurlar.

Azərbaycan dilçiliyində son nəticə kimi frazeologiya leksikologiyanın bir bölməsi kimi qəbul olunmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində ən sürətlə inkişaf edən sahələrdən biri məhz semasiologiyadır. Ə. Rəcəblinin qeyd etdiyi kimi, “ Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində semasiologiyaya müstəqil dilçilik sahəsi kimi tədqiq olunub, araşdırılır ” [10].

Semasiologiya yunanca "semasia" - işarə, mənə, təlim sözlərindən ibarət olub işarə və ya mənə haqqında elm deməkdir. Konkret olaraq bu termin dilçilikdə sözlərin mənəsinin dəyişilmə üsul və sistemini öyrənən dilçilik sahəsini bildirir. Bu termin dil elmində semantika şəklində də işlədilir. Müasir elmi ədəbiyyatda

mənaya dilin ən vacib və ayrılmaz tərkib hissəsi, onun daimi tərkib hissələrindən biri kimi yanaşılmalıdır.

Semasiologiyanın tarixi dilçiliyimizdə o qədər də qədim deyil. XIX əsr alimləri (Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Kazım bəy və s.) sözün mənə cəhətinə toxunmuşlar, XX əsrdə Nəriman Nərimanov, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov və başqaları sözlərdəki çoxmənalılıq cəhətlərini göstərmişlər, amma bu, semasiologiya kimi sahəni müstəqil şəkildə meydana gəlməsi deyildir.

Bu sahəyə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq, 1929 - cu ildə Bəkir Çobanzadə və F. Ağzadənin "Türk qrameri" adlı əsərində rast gəlirik. Burada "Azərbaycan dilinin mənşəyi ", "Sövtiyyat", "Şəkliyyat" və s. sahələrlə yanaşı, nəhv və mənə adlı fəsil də vardır. Bu fəsildə müəlliflər semasiologiyaya münasibət bildirmişlər. Onlar semasiologiya haqqında o dövr səviyyəsində elə əsaslı və dəyərli fikirlər söyləmişlər ki, həmin fikirlər bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir. Belə ki, "Sözlər mənaların işarətidir " fikri müasir dilçilik üçün də çox aktual və bir o qədər də önəmlidir. Əsərin "Lüğət və mənə dəyişmələri "(leksika, semantika) bölməsi semasiologiya nöqtəyi-nəzərdən diqqəti cəlb edir. Bu fəsildə semasiologiyanın və bu elmin mövzusu, hüdudu, bölmələri o zamankı ən qabaqcıl dilçilik nailiyyətləri baxımından düzgün müəyyənləşdirilmişdir. Tarixi və təsviri semasiologiyayı fərqləndirən müəlliflər yazırdılar: "Lakin indiyə qədər yalnız sözlərin əsilləri ilə məşğul olan etimologiya bu sözlərin müasir, canlı qiymətlərini bulmaqda böyük bir fayda verməmişdir. Çünki, sözlərin tarixlərini bilmək o sözlərin bugünkü vəziyyətini izah etməyə yaramaz". Onlar göstərir ki, "sözün mənası onun daxili cəhətidir. Lüğət üzərində müşahidə-sözlərin mənaları üzərində müşahidə deməkdir. Bu müşahidələrin iki mühüm cəhəti var:

1. Sözlərin əsas və ikinci dərəcəli mənalarını
2. Mənaların dəyişmələrindəki qanunları müəyyənləşdirmək.

Burada diqqəti cəlb edən mühüm cəhət yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sözün işarə hesab edilməsidir. Mənaların həyatı durmadan əslidən məcaziyə keçməkdən ibarətdir.

Daha doğrusu, sözlər şeylər və hadisələrin yalnız işarətlərindən ibarət olduğundan əsl və məcazi mənaları qəti surətdə bir - birindən ayırmaq mümkün deyildir" [9,327].

Semasiologiya haqqında dərsləklərin müvafiq bölmələrində verilən məlumatlardan başqa, bu haqda demək olar ki, tədqiqat aparılmamışdır.

Azərbaycan dili semasiologiyasının ətraflı şəkildə araşdırıb tədqiq edən dilçilərdən biri də Həsərət Həsənov olmuşdur. Onun 1978 - ci ildə filologiya fakültələri üçün "Azərbaycan dilini semasiologiyası " adlı nəşr etdirdiyi dərs vəsaiti öz xüsusiyyəti ilə seçilir. Əsər ənənəvi olaraq "Giriş" hissə ilə başlayır. Və göstərilir ki, "sözün mənası və mənənin dəyişməsi ilə məşğul olan sahə dilçilikdə semantika və ya semasiologiya adlanır. Semasiologiya sözün mahiyyətini, leksik

mənanın təbiətini, növlərini, məna strukturunu, strukturun ayrı-ayrı üsürlərinin qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərini, məna inkişafının qanunauyğunluğunu araşdırır. Konkret olaraq, semasiologiyanın tədqiqat obyektinə aşağıdakı məsələlər daxildir:

1. Sözlə əşya və məfhum arasındakı əlaqə və münasibətlər
2. Məna strukturu
3. Məna dəyişməsi və inkişafı
4. Leksik - semantik söz qrupları (çoxmənalı sözlər, omonim, sinonim və antonim)"

Daha sonra əsərdə dil sistemi məsələsi, söz və sözün mahiyyəti, sözlər arasında mövcud olan əlaqələr, eynilik problemi təhlil edilmişdir. Forma və məna eyniliyinə görə sözlər iki qrupa ayrılmışdır:

1. Formaca eyni olanlar
2. Formaca müxtəlif olanlar

Müəllif, formaca eyni olan sözlər dedikdə aşağıdakı anlayışları nəzərdə tutmuşdur:

1. Forma və mənacə eyni olanlar (variantlar)
2. Formaca eyni, mənacə müxtəlif olanlar - çoxmənalı sözlər, omonim, omofon, omofon, omograf, paronimlər. Formaca müxtəlif olan vahidlər isə belə qruplaşdırılmışdır:

1. Formaca müxtəlif, mənacə eyni olanlar (sinonimlər)

2. Formaca müxtəlif, mənacə eyni olanlar (dubletlər)

3. Həm formaca, həm də mənacə müxtəlif olanlar (antonimlər) Dərslikdə göstərilir ki, söz müəyyən mənanın daşıyıcısıdır. Məna söz müəyyən maddi işarə ilə möhkəmləndirilir. Sözün müəyyən mənaya malik olması o deməkdir ki, söz müəyyən məna sisteminə, müxtəlif məna tiplərinə, başqa sözlərlə əlaqəyə; söz yaratma yuvasına, üslubu xüsusiyyətlərə malikdir. Söz mənacə üç yolla dəyişir (sözün mənacə dəyişməsi tədrisidir).

1. Əvvəlki məzmun qalır, lakin əşya və hadisələr aidlik genişlənir

2. Məfhumlar yeni ümumiləşmiş əlamət və xüsusiyyət qəbul etdiyi zaman da söz məzmunca dəyişir.

3. Forma qalır, əsas məzmun qalır, lakin sözlər bir sıra məna çalarlarını itirir. Əsərin digər bölmələrində söz və onun çoxmənalılığı, təkmənalılığı məsələsi təhlil olunur. Və göstərir ki, sözlər nitqdə təkmənalı, dildə isə çoxmənalı olur, başqa sözlə desək, nitq vahidi kimi tək, dil vahidi kimi isə sözlər çoxmənalıdır. Nitqdə söz əlavə məna çalarlıqlarından uzaqlaşır, ancaq bir əsas mənada başa düşülür. O nitqdə özünün yalnız bir variantını bürüzə verir. Söz yaranmasına görə təkmənalı olmuşdur. Sözlərin çoxmənalılıq kəsb etməsi prosesi bu gün dilimizin daxili inkişaf qanunlarından birini təşkil edir. Söz müəyyən müddət təkmənalı kimi işlədilir. Sonra öz mənasını genişləndirərək çoxmənalı vahidə çevrilir.

Bundan başqa, dərslikdə çoxmənalı sözlərin müəyyənləşdirilməsi məsələsi, çoxmənalı sözlərin inkişaf və yaranma yolları təhlil edilmiş;

məcazlaşmanın əlamət və xüsusiyyətləri, onun üç əsas tipi (metonimiya, metafora, sinekdoxa), habelə çoxmənalı sözlərin nitq hissələrinə görə təsnifatı (isim, sifət, fel) geniş planda araşdırılmışdır [8].

Dilçiliyin bir-birindən fərqli olan sahələri – fonetika, leksikologiya, qrammatikanın (morfologiya və sintaksis) sistemli şəkildə sahələr üzrə tədqiq olunması 1930-cu ildən sonrakı dövrü əhatə edir. Bu cəhətdən də Azərbaycan leksikologiyasının öyrənilmə tarixini bir necə dövr üzrə müəyyənləşdirmək olar:

- 1) XIX əsrdən 1960-cı ilə qədər
- 2) 1960 - 1980-ci il
- 3) 1980 – 1990-cı il
- 4) 1990 – 2000-ci il
- 5) 2000-ci ildən indiyədək

İki yunan sözünün birləşməsindən ibarət olan leksikologiya “söz haqqında elm” və ya “söz haqqında söz” deməkdir. Dilin əsas vahidlərindən biri kimi söz həm işlənmə dairəsinə, həm çox cəhətliliyinə görə dilin başqa vahidlərindən seçilir. Buna görə də söz çox qədim zamanlardan alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Məlumdur ki, söz həm də morfologiya söz yaradıcılığı sahələrində öyrənilir. Əgər morfologiyada söz qrammatik quruluşu və sözyaratma modellərini öyrənmək üçün bir vasitə rolu oynayarsa, leksikologiyada bir lüğəvi vahid kimi müstəqil şəkildə çoxcəhətliliyi ilə öyrənilir. Sözdəki bu çoxcəhətlilik onu bəzən bu və ya digər sahədə müxtəlif aspektdən tədqiq etməyə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində leksikologiyanın bu və ya digər sahəsi (leksikologiya, semasiologiya, etimologiya) haqqında köklü tədqiqat aparılmasa da, müxtəlif cəhətdən bu sahələrə toxunulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A., Məmmədov M., Mahmudov M., Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı: Elm, 1998.
2. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri: 5 cildə, I cild, Bakı, 2007, 340 s.
3. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında. “Azərbaycan” qəz., Bakı; 18 iyun 2001-ci il.
4. Hudiyev N. Haydar Aliyev: devlet kuruculuğu ve dil politikası. Bakı: “AzATAM”, 2005.
5. Seyidov Y. Əsərləri, V cild, Heydər Əliyev və demokratiyanın şərəfli yolu. Bakı, 2007.
6. Xudiyev N. Heydər Əliyev: dövlət quruculuğu və dil siyasəti. Bakı, 2005.
7. Yusifov M. Dahi şəxsiyyətin nitq fonemeni. Bakı, 1997.
8. Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1978.

9. Bəkir Çobanzadə və F. Ağazadənin "Türk grameri " Bakı, 1929.
10. Rəcəblinin Ə. Dilçiliyinə giriş. Bakı,

SUMMARY

The years of independence of Azerbaijan, Azerbaijani, Heydar Aliyev, the founder of a speech about the laws of the Azerbaijani language and culture are reflected in this article. Research shows that skilled orator, with a wide diversity of the dictionary definition of a new era was the President of Azerbaijan language. The article also from different sections of linguistics-lexicology, phraseology, semasiology etc. is about.

Məmmədova Əsmətxanım Bəyəhməd qızı

Bakı Dövlət Universiteti

FARS DİLİNDƏ TÜRK (AZƏRBAYCAN) ALINMALARININ FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ədəbi dil kimi IX əsrdən formalaşmağa başlayan fars dilinin təşəkkülü və inkişaf tarixi bu dildə danışan xalqın tarixi ilə vəhdət təşkil edir. Minilliklər boyu fars dili bir sıra dəyişmələrə, çevrilmələrə məruz qalsa da, öz İran mənşəliliyini qoruyub saxlamışdır. Dünya dillərində olduğu kimi fars dilinin lüğət tərkibi də iki mənbə əsasında zənginləşir:

I. Dilin öz daxili imkanları hesabına

II. Başqa dillərdən alınan sözlər hesabına

Tarix boyu dünya xalqları arasında sıx qonşuluq, ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi-texniki, mədəniyyət səviyyəsində əlaqə və münasibətlər mövcud olmuşdur. Zaman keçdikcə bu münasibətlərin inkişaf dairəsi daha da genişlənməmişdir. Xalqlar arasında bu sahədə yaranmış olan əməkdaşlıq dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsirinə və inkişafına şərait yaratmışdır. Bir dildən digər dilə alınma sözlərin keçməsi və rolu barədə "dillərin lüğət tərkibinin zənginləşməsində xalqlar arasında yaranan əlaqə əsas olur". [1,90]

Dünyanın bütün dillərində müşahidə olunan bu proses müxtəlif sahələrdə əlaqə və münasibətlərin qurulduğu andan başlamış bu gündə davam etməkdədir. Bu mülahizələri nəzərə alaraq dünyadakı dillərin heç birisini təmiz dil hesab etmək olmaz; dillərin yalnız lüğət tərkibində deyil, onların əsas lüğət fondunda da alınma sözlərə rast gəlmək mümkündür.[8,25]

Fars dilinin leksikasına alınma sözlər iki yolla keçmişdir:

I. Vasitəsiz yolla keçən alınma sözlər. Bunlar hər hansı bir dilin təsirinə məruz qalmadan sərbəst şəkildə fars dilinə daxil olmuşdur. Belə ki Azərbaycan və ərəb dilindən alınan sözlər fars dilinin leksikasına vasitəsiz şəkildə keçmişdir.

II. Vasitəli yolla keçən alınma sözlər. Bu qəbildən olan sözlər fars dilinə üçüncü bir dil vasitəsi ilə daxil olurlar. Daxil olan zaman artıq onun leksik, fonetik tərkibi dəyişilmiş olur. Latın, yunan, arami alınmaları dolaylı yolla ərəb dili vasitəsi ilə həmin dilin fonetik, orfoqrafik təsirinə məruz qaldıqdan, müərrəbləşdikdən sonra keçmişdir.

I. Ərəb alınmaları-VII əsr

II. Monqol dilindən alınmalar-XIII əsr

III. Azərbaycan-Türk alınmaları-XVI əsrdən əvvəl və sonrakı dövrdə

IV. Avropa mənşəli alınmalar-XX əsirdən başlayaraq

Bu kiçik tədqiqat işində biz başqa dillərin alınmalarından deyil, fars dilinə türk

(Azərbaycan) dilindən keçmiş sözlərin fonetik dəyişikliklərinin, fonoloji adaptasiyasının şərhinə həsr etmişik. Fars dilində işlənən azərbaycan sözlərinin böyük əksəriyyəti xarici formasını, fonetik tərkibini dəyişmişdir. Ona görə ki, həm Azərbaycan dili, həm də fars dili genoloji və tipoloji baxımdan bir-birindən fərqli dillərdir.

Məlumdur ki, fars dili genoloji baxımdan, yəni mənşəcə Hind – Avropa dillərinin İran qrupuna, Azərbaycan dili isə Ural-Altay dillərinin türk qrupuna, fars dili dillərin morfoloji təsnifinə görə insirafi (flektiv), Azərbaycan dili isə iltisəqi (aqlütinativ) dillər qrupuna daxildir və tipoloji cəhətdən bir-birlərindən köklü surətdə fərqlidirlər. Buna baxmayaraq bu dillərin qrammatik quruluşunda, xüsusən fellər sistemində bir-biri ilə tam eyniyyət təşkil edən xüsusiyyətlərin varlığı ilə də qarşılaşırıq (məsələn „şühudi keçmiş,nəqli keçmiş)Bu dillərin qrammatik sistemindəki morfoloji mənalar eyniliyi bu xalqların uzun müddətli etnik və dil əlaqələrinin interferativ nəticəsi kimi uzah oluna bilər.Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, fars dili və Azərbaycan dillərinin fonetik sistemində oxşar cəhətlər olsa da (bir sıra samit səslərin tələffüzündə) xeyli dərəcədə fərqli cəhətlər də mövcuddur. Bu dillər əsasən bir-birindən fərqlənən özünə məxsus fonetik sistemə, fonetik qayda-qanunlara, fonetik xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə xas olan bir sıra xüsusiyyətlər fars dilində yoxdur və əksinə. Məs.: Azərbaycan dilində əsas qanunlardan olan ahəng qanunu fars dilində mövcud deyildir. Azərbaycan dilində isə fars dilindən fərqli olaraq hecanın əvvəlində və ortasında uzun saıtlər demək olar ki, işlənir. Fars dilində isə bu pozisiya da uzun saıtlər geniş şəkildə işlənir. Demək, fars dilinə daxil olmuş Azərbaycan sözlərinin tərkibində hər hansı bir ünsür bu dilin fonetik sisteminə “yad olarsa”, mütləq həmin ünsür dilin fonetik qayda-qanunlarına uyğun şəkildə dəyişdirilir. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində 9 saıt (a, o, u, ı, ə, ü, ö, i, e) olduğu halda fars dilində isə 6 saıt (a, o, u, e, ə, i) vardır. Demək,

Azərbaycan dilində olan /ı/, /ü/, /ö/ saitləri fars dilində yoxdur. Odur ki, fars dilində işlənən Azərbaycan-türk alınmalarında aşağıdakı fonetik dəyişikliklər müşahidə olunur:

I. Azərbaycan dilində olan /ü/ saiti fars dilində /u/ və /o/ saiti ilə əvəzlənir.

a) Azərbaycan dilində sözün son hecasında adi kəmiyyətdə tələffüz olunan /ü/ saiti fars dilində /u/ saiti ilə əvəz olunur. Məs.: Azərbaycanca süpür sözü-sopur, tütün-tutun və s.

b) Azərbaycan dilində sözün ilk və ya orta hecasında qısa tələffüz olunan /ü/ saiti /o/ ilə əvəz olunur: tufəng-tofəng, sürmə-sormə, tümən-tomən.

II. Azərbaycan dilində olan /ı/ saiti fars dilində /e/, /i/, /o/, /u/ kimi tələffüz edilir.

a) Azərbaycan dilində sözün son hecasında işlənən və adi kəmiyyətdə tələffüz olunan /ı/ saiti fars dilində /u/ və ya /i/ saiti ilə əvəz olunur. Məs.: qırğı-qerği, qapı-ğapı və s.

b) Azərbaycan dilində sözün ortasında işlənən və qısa tələffüz edilən /ı/ saiti fars dilində /e/, /o/, bəzən isə /i/ ilə əvəz olunur. Məs.: qızıl-ğezel, çadır-çador, qatır-ğater, çarıq-çaroğ, dayı-dai və s.

III. Azərbaycan dilində olan /ö/ saiti fars dilində əsasən /o/ ilə əvəz olunur. Məs.: ördək-ordək, bölük-boluk və s. “Azərbaycanca /ö/ ilə tələffüz edilən sözlər alınma və doğmalığından asılı olmayaraq, ya qalınlaşaraq /o/ ilə həm qalınlaşaraq, həm də uzanaraq /u/ ilə əvəz edilir.” Məs.: döşək-doşək, köç-kuç və s. Nəticə olaraq fars və azərbaycan dili saitlərinin bir-birinə keçməsinin, adaptasiya olunmasının aşağıdakı sxemlərdə vermək olar:

1. ö→u; yaxud→o

2. ü→o; yaxud→u

3. ı→ə; →e; →o; →i [7, 11]

Həm Azərbaycan, həm də fars dilində heca və söz vurğusu sözlərin sonuna düşdüyündən bir qayda olaraq /a/, /u/, /i/ saitləri uzun, /ö/, /e/, /o/ saitləri qısa tələffüz edilir. fars dilində ahəng qanunu olmadığından bu dilə keçən Azərbaycan sözlərində ahəng qanunu demək olar ki, pozulur. Fars dilindəki Azərbaycan sözlərinin fonetik tərkibinin dəyişməsinə, fars dilinin fonetik hadisələri (proteza, eliziya, metoteza, assimilyasiya) də təsir göstərir. Fars dilində xüsusi ilə proteza hadisəsi geniş yayılmışdır. Başqa dillərdən alınmış sözlərin bir qismində bu hadisəni müşahidə etmək olur. Həm sözün əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda səs artımı hadisəsinə rast gəlinir. Məs.: tofəng leksik vahidinə əvvəlki şəklinə (tufək) fərqli olaraq, sözün ortasına /n/ samiti artırılmışdır. Bir sözlə alınma alınma sözlərin fonetik qabığının dəyişməsində başqa amillərlə yanaşı dilin fonetik sistemi və qanunlarının rolu inkaredilməzdir. Fars dilində işlənən alınma sözlərin istər mənə və formaca, istərsə də fonetik cəhətdən dəyişməsi bu dilin ümumi daxili inkişaf qanunlarına tabedir. Fars dilində işlənən Azərbaycan sözlərini müəyyən etmək üçün aşağıdakı üsullar meyar kimi göstərilir:

I. Fars dilində işlənən və öz-özlüyündə alınma söz olduğu məlum olan leksik vahidlər. Məs.: “bacı”, “quş”, “yüz başı” və s.

II. Ərəb əlifbası ilə yazılmış və tərkibində qaf samiti olan sözlərin çoxu Azərbaycan-türk dilindən alınmışdır. Məs.: “qaçaq”, “qaşiq”, “qiymə”, “qoruq”, “qayıq” və s.

III. Fars dilində sonu aşağıdakı səslərlə bitən sözlərin əksəriyyəti Azərbaycan-terk sözləridir:

a) Sonu “aq”, “ağ”, “ək”, “ok” ilə bitən sözlər. (otaq), (sorağ), (ələk), (çabuk) və s.

b) Sonu “mə”/”me” səs birləşməsi ilə bitən sözlər. Məs.: (ğeymə//ğeyme), (çəkmə//çəkme), (sormə//sorme) və s.

c) Sonu “uq”, “oq”, “iq”, “uk” səs birləşməsi ilə bitən sözlər. Məs.: (ğoroğ), (iliğ), (boluk) və s.

ç) Sonu “çi” və “ci” şəkilçisi ilə bitən sözlər. Məs.: (gurçi), (surçi) və s.

d) Sonu “lıq”, “leq”, “loq” səs birləşmələri ilə bitən sözlər. Məs.: (ətaliğ), (ğarleğ), (başloğ) və s.

e) Sonu “laq”, “lax” ilə bitən sözlər. Məs.: (yeylağ), (ğeşlağ), (batlağ) və s.

ə) Sonu “maq”, “məq” səsləri ilə bitən sözlər. Məs.: (çəxmağ), (ğeymağ), (çəxməğ) və s.

f) Sonu “ar”, “ər” səsləri ilə bitən sözlər. Məs.: (çapar), (açar), (çəpər) və s.

g) Sonu “er”, “or” səsləri ilə bitən sözlər. Məs.: (ğater), (çaroğ), (çador) və s.

ğ) Sonu “ol”, “avol” səsləri ilə bitən sözlər. Məs.: (ğaravol), (ğerğavol) və s.

h) Sonu “daş”, “taş” səsləri ilə bitən sözlər. Məs.: (dadaş), (adaş), (Teymurtaş) və s.

x) Sonu “ğə//ğe”, “qə//qe”, “kə//ka”, “gə//ge” səsləri ilə bitən sözlər. Məs.: (daruğə//daruqe), (yorğə//yorqe) və s.

ı) Sonu “qi”, “qu”, “ğu” səsləri ilə bitən sözlər. Məs.: (ğerği), (yorğu) və s.

Fars dilində işlənən türk (Azərbaycan) sözlərindən bəhs edərkən üç mühüm əhəmiyyətli əsərin adı mütləq çəkilməlidir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Azərbaycan şairi Nizami [4] Həsən Zərinəzadə, Fars dilində Azərbaycan sözləri] [8], Əlisa Şükürlü, Gəncəli Nizamidə türkçülük[2] “Gəncəli Nizamının dövrümüzə qədər qorunub saxlanan bütün qəzzəl və məsnəviləri fars dilindədir. Buna əsaslanan İran filoloqları bu görkəmli söz sənətçisini İran şairi olaraq öyrənməklə bərabər onun fars əsilli bir şair olduğunu da söyləməkdədirlər. Bəzi ədəbiyyatçılar Gəncəli Nizamının atasının İranın Qum vəya Tus şəhərindən Gəncəyə köçdüyünü və şairin də fars əsilli olduğunu iddia edirlər.” [2,17]

Lakin Nizamının əsərlərinin mütailəsi zamanı şairin Gəncə şəhərinə, Azərbaycana bağlılığı, türkə olan dərin sevgi və məhəbbəti, bu xalqın yüksək mənəvi dəyərlərinin təbliği ilə məşğul olması və onun öz milli kimliyi haqqında söylədiyi fikirlərdən aydın olur ki o fars əsilli, fars ailəsində deyil, türk ailəsində

doğulmuş bir azərbaycanlı, türk oğlu türkdür. Şair əsərlərini farsca yazmış olsa da məsnəviləri boyunca yeri gəldikcə onun bu işdən narahat olduğunu da görmək mümkündür. Nizami “Yeddi gözəl” əsərindən götürülmüş aşağıdakı parçaya nəzər salsaq, bunu aşkar görürük:

عقل داند که من چه می گویم
زین اشارت که شد چه می جویم

نیست از نیستی شکست مرا
گل زاری کس که هست مرا
ترکیم را در این حبش نخرند
لاجرم، دقبای خوش نخورند

[86,s.110-111]

Ağıl bilir ki, mən nə deyirəm,
Bu işarə ilə hansı məqsədi güdürəm.
Yoxluq məni sındıra bilməz,
Gileyim o gilək ediləsi adamlardandır.
Bu cəhalət aləmində mənim türkcəmi almırlar,
Əlacsızam, çünki mənim ləzzətli dovğamı yemirlər.

Nizami Gəncəvi dövrün tələbinə görə əsərlərini fars dilində yazsa da türk dilinə biganə qalmamış, yeri gəldikcə, imkan daxilində fars sözünü deyil, məhz türk sözünü işlətməmişdir. Onun əsərlərində işlətdiyi türk sözlərini alınma qaynağına, işlədilmə məqsədinə, fars dilinə keçmə və bu dildə yaranma tarixinə görə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- XII əsrdən əvvəl, yəni, Nizami yaradıcılığına qədər fars dilinə keçmiş türk sözləri.
- Nizaminin özünün doğma dildən və yazılı qaynaqlardan alıb fars yazı dilinə gətirdiyi türk sözləri. Belə sözlər onun əsərlərində mühüm yer tutur.
- Nizaminin özünün yaratmış olduğu və faydalandığı türk sözləri. Belə sözləri şair demək olar ki, fars sözlərinə uyğun kalka üsulu ilə yaratmışdır.
- Türk şəkilçilərinin yardımı ilə fars və ərəb sözlərindən düzələn leksik vahidlər.
- Həm türk, həm də fars dilinə aid olan ortaq təqlidi sözlər.

Nizami əsərlərində işlənən türk-Azərbaycan sözləri istisnasız olaraq. Yuxarıda bəhs açdığımız fonetik süzgecdən keçərək, fars dilinin fonetik qanuniyyətinə uyğunlaşaraq işlədilmişdir.

Məsələn: “bayraq” sözünə diqqət yetirək- “bir millətin, bəlli bir insan toplumunun və ya bir quruluşun simvolu olaraq işlədilən, rəng və biçimlə özəlləşdirilmiş, ümumiyyətlə dördbucaq biçimdə qumaş anlamını ifadə edən türk sözüdür. Fars dilinin fonetik çevrilmələrində “bayraq”- “beyraq” kimi tələffüz edilir və Nizami Gəncəvi əsərlərində də məhz bu şəkildə işlənmişdir:

زمین را ارض نیزه تنگ داده
هوا را موج بیرق رنگ داده
[664, s. 14]

Nizələr yer üzünü daraltmışdı,

Bayraqların dalğalanması havaya rəng vermişdi.

Bir qeyd də nizamişünaslıq baxımından maraqlıdır ki, mütəxəssislərin fikrinə görə “bayraq” sözünün “baydaq” variantında işlədilməsi yalnız Azərbaycan türkcəsinə məxsusdur. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” məsnəvisində sözün bu variantını da işlətmişdir:

مرا پیلی سزد کورا کنم بند
تو شاهی، بر تو نتوان بیذق افکند

[558, s.17]

Mən bir fili tutub, bağlamağa layiqm(bacararam)

Sən şahsan, sənə qarşı bayraq qaldıra bilmərəm və s.

Fikrimizcə bu maraqlı və ayrıca bir geniş tədqiqatın obyektı olmalı, azərbaycanşünaslığa öz töhvələrini bəxş edəcək, dönö-dönö üzərində israrla dayanmalı bir məsələdir. Azərbaycan dilindən fars dilinə sözlərlə yanaşı bir sıra grammatik ünsürlər də keçmişdir. Bu keçmələrin tarixi çox qədim olmaqla bərabər miqdarı durmadan artmışdır. Görkəmli alim H.Zərinəzadə bu haqda yazır: “Səfəvilər dövründə fars dilində işlənmiş azərbaycanca sözlər bu dövrdən əvvəlkilərə nisbətən, müasir fars dilində isə Səfəvilər dövrünə nisbətən daha artıqdır.” [8.,419]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat.

1. Булаховский Л.А., Введение в языкознание, часть II, М., 1954
2. Əlişə Şükürlü, Gəncəvi Nizamidə türkçülük, Bakı, 2002
3. Хатами Н.З., лексика персидского языка и пути его обогащения, автореферат диссертации, на соискание учен. стер. Доктора фил.наук. ав. дис. Наук, Б, 1968
- 4.Mehmet Emin Resulzade, Azərbaycan şairi Nizami, Ankara, 1951
- 5 Nizami Gəncəvi, Yeddi gözəl, Моква 1987
- Nizami Gəncəvi, Xosrov və Şirin, Bakı 1981
6. Пейсиков А.С., Лексикология современного персидского языка, М., 1975
7. Sultanov R., Fars dili tədrisinin metodikası, Bakı, 1973
8. Zərinəzadə H., Fars dilində Azərbaycan sözləri, Bakı, 1962

The lexicon of the Persian language during its historical development underwent significant changes, testing influence of various languages and replenishing due to numerous loans.

We understand the adaptation of these words as adaptation of borrowed words to norms of borrowing language. Adaptation can be phonetic and grammatic.

Məmmədova Gülbəniz

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

**FRANSIZ VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İŞLƏDİLƏN BİTKİ
ADLARININ LEKSİK SİSTEMDƏ YERİ VƏ ƏMƏLƏ GƏLMƏ
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Dilin leksik tərkibinin əhəmiyyətli hissəsini və leksikanın semantik nüvəsini təşkil edən terminologiya bu gün getdikcə dünya və Azərbaycan tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etməkdədir və hal-hazırda terminlər haqqında olan elmə prioritet yerlərdən biri verilir və hər bir dilin lüğət tərkibinin əhəmiyyətli hissəsindən birini flora ilə bağlı sözlər təşkil edirlər. Bu sözlər özlərinin spesifik xüsusiyyətlərinə görə ümumi sozlərdən fərqlənsələr də, onlar mənsub olduqları dillərin leksik-qrammatik normalarına əsasən formalaşır, sonuncuları bu və ya digər formada özlərində əks etdirirlər. Floraya aid leksik adlar bəşər tarixinin yaranması ilə üzvi surətdə bağlıdır və bu sahə fransız və Azərbaycan tədqiqatçılarının diqqətini həmişə cəlb etmiş və etməkdədir.

Fransada bu tipli tədqiqatlar XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərindən başlamışdır. Bu tədqiqatlar Buillard M., Brongniard A., Cuvier G., Dumont C., Germain de Saint-Pierre, Lacroix S. F., və qeyrilərinin adları ilə bağlıdır. Azərbaycanda isə floraya aid leksikanın tədqiqi tarixi nisbətən gənc olan bir sahədir.

Azərbaycan tədqiqatçılarının bir çoxu (Axundov A., Qurbanov A., Adilov M. və başqaları) terminologiya məsələlərinə fundamental əsərlər həsr etmişlər. Onlardan biri

“Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları” əsərinin müəllifi M. Qasımovdur. Onun fikrincə terminlər ümumi sözlərdən aşağıdakılarla fərqlənir: 1) termin təkmənalılığa (monosemiyaya) daha çox meyl etməsilə fərqlənir; 2) termin dəqiqdir, nominativ funksiya daşıyır; emosionallığa və ekspressivliyə malik deyildir; 3) termin üslubi cəhətdən neytraldır; 4) termin terminologiyanın müəyyən sahəsində bir neçə dildən hətta beynəlxalq miqyasda vahid şəkildə işlənə bilər; 5) termin sistemləşdirici xasssəyə malikdir [1, səh 13].

Fransız dilinin leksikası fransızlarla yanaşı həmişə dünya dilçilərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Yazılmış yüzlərlə məqalə, dissertasiya və kitablarda fransız leksikologiyasının müxtəlif məsələləri tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Azərbaycanda, müqayisəli planda bir sıra tədqiqat işlərinin aparılmasına baxmayaraq, bu məqalənin müraciət etdiyi mövzu ilə bilavasitə tədqiqat işləri aparılmamışdır və fransız və Azərbaycan dillərində işlədilən bitki adları ilə bağlı bir boşluq vardır. Bu sahədə bizə məlum olan işlər yox dərəcəsinədir. Yalnız R.C Cabbarovun “Fransız dilində işlədilən ərəb sözləri” adlı dissertasiya işində flora ilə bağlı 50 leksik vahidin təhlili verilmişdir [4, səh. 125-127]. Fransız və Azərbaycan dillərindəki botanikaya aid leksikanın müxtəlif aspektlərdən müqayisə edilməsi bir çox maraqlı dilçilik məsələlərinə aydınlıq gətirilməsinə kömək edə bilər.

Leksik fondunun zəngin olmasına baxmayaraq fransız dilini öyrənənlər söz işlətmə sahəsində tez - tez böyük çətinliklərlə üzləşir və əksər hallarda, ən zəngin olan leksikoqrafik mənbə belə, dil daşıyıcısını lazım olan vəziyyətdə və kontekstdə qane edə bilmir. Məhz bu səbəbdən tədqiqatçılar belə çətinliklər yaranan hallarda çıxış yolunu müxtəlif tipli kontekstləri ayrı-ayrı hissələrə bölməkdə görürlər. Çox vaxt bu da məsələnin tam və uğurlu həllinə kömək etmir.

Fransada keçən əsrin sonlarından başlayaraq fransız dili yalnız ölkə leksikoloqları tərəfindən və fransız xalqı üçün öyrənilirdi. Bu dilin faktları digər bir dilin faktları ilə müqayisə edilirdisə, bu yalnız tarixi-müqayisəli planda edilirdi. Bu tipli işlər dil daşıyıcılarını qane etsədə digər xalqların nümayəndələrini qane etmirdi. Dillərin öz tarixindən asılı olmayaraq müqayisəli şəkildə öyrənilməsi elə keçmiş leksikoloji tədqiqatların çatışmayan cəhəti idi.

Bu tədqiqat işinin məqsədi də elə ardıcıl surətdə və indiyədək həmin “xüsusiyyətlərin” bəzi cəhətlərini aşkara çıxarmaq üçün fransız və Azərbaycan dillərinin leksikasında botanika terminlərini müqayisə etməyə yönəlmişdir.

Deyilənlərlə əlaqədar olaraq söyləmək gərəkdir ki, Rusiyada fransız və rus dili leksikasının müqayisəli öyrənilməsi hələ XIX əsrin sonlarında tərcümə problemləri ilə başlamışdır. Deyilənlər baxımında V. Q. Qak öz tədqiqatında haqlı olaraq göstərir ki, dillərdə ümumi semasioloji kateqoriyaların funksiyaları eyni adlı anlayışın müqayisəsi zamanı aşkara çıxır. Bu vaxt bir dildə sadə sözlə ifadə olunmuş anlayış, başqa bir dildə mürəkkəb sözlə və ya söz birləşməsi ilə ifadə oluna bilər, bir dildə həqiqi ifadəyə malik olan söz digər dildə obrazlı ifadə ilə verilə bilər [3, səh. 4-8].

Göstərilən müstəvidə bitki adlarını təşkil edən leksik vahidlər, sabit söz birləşmələrinin komponentləri kimi bütün dünya dillərinin leksik bazasının ən qədim və geniş yayılmış hissəsini təşkil edir. Dilxarici reallığın dərk edilməsi xüsusiyyətləri dilin digər sahələrinə nisbətən bitkilərə aid leksikada daha aydın

surətdə öz əksini tapır. Bu leksik layın əsas səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar ayrı-ayrı dillərdə müxtəlif keyfiyyətləri ifadə edirlər. Bu da müxtəlif etnosların dünya xəritəsini qiymətləndirməsində olan müxtəlifliyini, hər bir konkret xalqın özünəməxsus obrazlı düşünmə tərzinin mövcudluğunu açıb göstərir. Botanika terminləri tədqiqat obyektini kimi xüsusi diqqət tələb edir və elə bir spesifik sistem yaradır ki, bu sistem daxilindəki qanunauyğunluqlar ayrıca tədqiqat tələb edir.

Bitkilər aləmi çox müxtəlif, zəngin və rəngarəngdir. Onlar torpaqda, suda, havada, bəziləri isə bitkilərin orqanizmində yaşayır. “Quid” ensiklopediyasının hesablamalarına görə planetimizdə bitki aləminin yaranması tarixi 3 milyon ildən yuxarıdır. Bitki növləri öz daxili və xarici quruluşuna, çoxalma və inkişafına görə müxtəlifdir və sonuncular onların bitdikləri mühitlə sıx bağlıdır və yer kürəsində 500 min növ bitki yayılmışdır ki, bunun 200-250 min növü çiçəkli bitkilərdir. [12, səh. 164].

Bitkiləri leksik strukturuna görə sadə quruluşlu birkomponentli, düzəltmə və mürəkkəb quruluşlu çox komponentli sözlərə, mənşəyinə görə müxtəlif qruplara ayırmışlar. Bitki morfoloqiyası (fitomorfoloqiya) bitkilərin xarici və daxili quruluşunu öyrənən elmdir və ondan üç müstəqil elm: bitki anatomiyası (bitki orqan və toxumlarının daxili quruluşunu öyrənən bölməsi), bitki sitologiyası və bitki embriologiyası yaranmışdır. Biosferin mühüm komponenti sayılan bitki örtüyü torpaq, relyef, su rejimi, iqlim və s. ilə sıx əlaqədədir və biosenozun əsas tərkib hissəsini təşkil edir.

Bitkilər morfoloji strukturuna görə 400-dən çox müxtəlif fəsilələrə bölünürlər (süsənbərkimilər fəsiləsi, nərgizçiçəyikimilər fəsiləsi, şamkimilər fəsiləsi, danaayağikimilər fəsiləsi və başqaları). Bu bitkilər quraqlıq, nəmişlik yerlərdə, su kənarında, suda, dağlıq ərazilərdə və meşələrdə və s. yerlərdə bitən orqanizmlərdir və onların adlarının bir çoxu canlı aləmlə bağlıdır (məs.: milçəkqapan, quşəppəyi, ayıqulağı, kəpənəkçiçək, quzuqulağı, quşqonmaz və s.).

Tarixin bütün dövrlərində bitkilər bəşər cəmiyyətinin sağlamlığının bərpa edilməsində iştirak etmiş və etməkdədir. Bitkilərin insanların müalicəsində istifadə olunması tarixən lap qədim zamanlara gedib çıxır. Bu növ müalicə ilə məşğul olan elmin adı fitoterapiya-bitkilər və çiçəklərlə aparılan müalicə üsuludur. Bu vaxt ən çox işlədilən fitomaddələr *avocat*- avokado, *camphre*-kamfora, *fenouil*-şüyüd, *girofle*-qərənfil (mixək), *graine de coton*-pambıq toxumu, *moutarde*-xardal, *paprica*-paprika, *sauge*-sürvə, və digərləridir.

Məişətdə mövcud olan çoxsaylı digər əşyalar kimi, bitki adları da müxtəlif yollarla əmələ gəlmişdir. Çoxları bilir ki, “pomme de terre” - “ yer alması - kartof ” anlamını verir. Bəs bu tipli adlar necə formalaşırlar ? Bu adların əmələ gəlməsi hər bir xalqın cəmiyyətdə onlar haqqında mədəni təsəvvürləri, anlayışları, dünyəvi reallığı dərk etməsi ilə əlaqədardır. Bitkilərin əksəriyyəti öz adlarını rəng (*acajou*- qırmızı ağac, *aulne* - qızılağac), dad:-acı: *poivre* - isitiot ,

poivron- bibər (şirin):- turş: *alise* // *alizer* - üvəz və s.) olması, formaları (*acanthé*- ayıpəncəsi, *acuminé*, *-ée*- itiyarpaqlı, *aster*- astra, *campanule*- zəngçiçəyi), iyi - *cataire*- kater // şater, *férule*- ilankölgəsi (pis qoxu verən kitrə), ətri- *ambroisie*- ətirşah // ətirçiçəyi (Qədim yunan əsatirində : allahlara daimi cavanlıq və həyat verən ətirli yemək), onların zəhərli (*absinthe* -yovşan, *aconit*- kəpənəkçiçək) olması, onların tikanlı, yandırıcı olması (*argousier* - çaytikanı, *bugrane* -buqran, *églantier*- itburnu, *févier*- şeytan ağacı), müxtəlif tibbi xassələrə malik olmaları (*agnus-castus*- avraam ağacı, *ailante*- ailant, *fumeterre*- şahtərə), folklor nümunələrində işlədilməsi (*symphorine*- qaragilə).

Fransız və Azərbaycan dillərində işlədilən bəzi bitki adlarının yaranma prosesini müqayisə etməklə fikrimizi daha aydın ifadə edə bilərik. Fitoleksikanın əmələ gəlməsi və formalaşması dilin daxili inkişaf normaları və qanunauyğunluqları ilə sıx əlaqədardır. Fitoleksimlər dilin leksik – semantik sisteminin ən maraqlı hissələrindən biri olub dildə geniş fəaliyyətə malik leksik vahidlərdir.

Onomastik motivlərlə əmələ gələn bitki adları: Onomastika dildə şəxs, xüsusi adları və onların sistemliyini öyrənən elm sahəsidir və toponimika, antroponomika, etnonimika və s. sahələri əhatə edir. [5, s. 35]. A.Qurbanovun yazdığı kimi dildəki hər bir xüsusi ad - onomastik vahid ictimai-tarixi inkişafın məhsulu olub keçmişin izlərini özündə mühafizə edib müasir zamana kimi gətirən real faktlardır, tarixin canlı şahididir. A. Qurbanov özünün “Azərbaycan onomastikası” əsərində onomastik vahidləri etnonimlər, antroponimlər və toponimlər ardıcılığı ilə öyrənir [2, s. 3-14].

Bizim tədqiqatımızda onomastik qrupa daxil olan bitki adları aşağıdakı yarımqruplara bölünür: a) toponimlərdən əmələ gələn bitki adları; b) antroponimlərdən əmələ gələn bitki adları; c) etnonimlərdən əmələ gələn bitki adları.

1) *Toponimlərdən əmələ gələn bitki adları*. Fitonimlərin bir qismi onların əmələ gəldiyi və məskunlaşdığı yerlər – materiklər, dövlət və ölkələr, şəhər və kəndlər, ada və dağlar və s. bildirən toponimlərdən əmələ gəlirlər. Tədqiqat materiallarında bu tipli botanika terminləri xeyli qədərdir. Biz onları iki qrupa ayırmışıq: a) sırf fransız toponimlərindən əmələ gələnler; b) qeyri toponimlərdən əmələ gələnler.

a) sırf fransız toponimlərindən əmələ gələnler: bu qəbildən olanlar 11 leksik vahid, və ya ümumi söz korpusunun 1,001 % -ni təşkil edir. Aşağıdakılar deyilənlərə misal ola bilər: *cabernet* - kaberne (Fransanın cənub- qərbində bitən üzüm növü); *cavillon* - kavalyon. (Voklüz əyalətində bitən, sarı ətli və çox ətirli olan, Fransada daima yeyilən qovun); *crassane* - krassan (armud növü; Səntonj kəndinin adı); *parisette* - qarğagözü. (*Paris* sözünün kiçildilmiş forması). Ona

bəzən *raisin de renard* “tülkü üzümü” də deyirlər; *picardan* // *picardant* - pikardan; (Aşağı Langödoqda bitən ağ üzüm növü.). və s.

b) qeyri toponimlərdən əmələ gələnlər: bu qəbildən olanlar 12 leksik vahid, və ya ümumi söz korpusunun 1,002 % -ni təşkil edir. Aşağıdakılar deyilənlərə misal ola bilər: *bancoulier* - tunq (*Bancoulen*, Sumatranın bir şəhərinin adı; Sond adalarında bitən nəhəng ağac); *batavia* - bataviya (Niderlandda olan Batavlar ölkəsinin adı); *campêche* – kampeş (Meksikanın bir şəhərinin adı); *canada* - kanada (Canada sözündən); *courbaril* - kopal ağacı (Karaib sözü); *grenache* - qronaş (İtaliyanın Vernazza şəhərinin adı); *valériane*- valerianotu (Romanın Valeria əyaləti) və başqaları.

Tədqiqat materialları göstərdi ki, Azərbaycan dilində də bu yolla yaranan fitonimlər vardır, lakin onların miqyası o qədər də geniş deyil. Deyilənlərə misal göstərmək olar: tarla albalısı; meşə fıncığı; dəniz kələmi və sairə.

2) *Antroponimlərdən əmələ gələn bitki adları*. Bəzi fitonimlər onları aşkar edən və ya onların seleksiyasında birbaşa iştirak edən, onları aşkar edən və ya yetişdirən insanların soyadları ilə adlandırılmışlar. Bu tipli yaranma antroponimlərdən əmələ gələn fitonimlərə şamil edilir. Tədqiqat materiallarında bu tipli botanika terminlərinin sayı kifayət qədərdir. Biz onları iki qrupa ayırmışıq: a) sırf fransız antroponimlərdən əmələ gələnlər; b) qeyri antroponimlərdən əmələ gələnlər. a) *sırf fransız antroponimlərdən əmələ bitki adları*: bu qəbildən olanlar 12 leksik vahiddir. Aşağıdakılar deyilənlərə misal ola bilər: *bignonia* - biqnonia (XV Lüdoviqin kitabxanaçısı Bignonun soyadı); *bougainvillée* - buqenviliya (Fransalı dəniz səyyahı Bougainville-in soyadı); *gailarde* - iriçiçəkli qayardiya (fransız botanisti Gayardin soyadı); *guyot* - qüiyo (*Jules Guyot* -nun soyadı); *julienne* - gecəgülü (Jules və ya Julienin adından); *jussié* - eşşəkqulağı (fransız botanisti və həkimi Jussieu-nün soyadı); *landolphia* - landolfiya (*Landolphe* fransız səyyahının soyadı); *lobélie* - firəngotu (XVI əsr botanisti Lobelin soyadı); *magnolia*- maqnoliya ağacı (fransız botanisti Magnolun soyadı); *marchantia* - ciyərotu (fransız botanisti Marchant-in soyadı); *sarracénie* - sarraseniya (fransız həkiminin Sarrasinin soyadı); *robinier* -ağ akasiya (botanist Robinin soyadı). b) *qeyri antroponimlərdən gələn bitki adları*.: bu qəbildən olanlar 36 leksik vahiddir. Bu terminlər başqa ölkələrdə yaşayan və təbiət elmləri ilə bağlı olan insanların soyadları ilə əlaqədardır. Aşağıdakı misallara müraciət edə bilərik: *bauhinie* - bauhini (isveşrəli həkim və naturalist Bauhinin soyadı); *Camélia* // *camellia*- kameliya (ata Kamellinin şərəfinə verilən ad); *cattleya* // *catleya* - səhləb (ingilis. *W. Cattley*-in soyadı); *dahlia* - georgin (isveç botanisti *Dahl*-in soyadı); *fuchsia* - küpəçiçəyi // fuksiya (bavariyalı botanist *Fuchs* -un soyadı); *gerbera* - gerbera (alman naturalisti *Trangott Gerber*-in soyadı); *kerrie*- kerri (ingililisi botanisti *Ker*-in soyadı); *maranta* - maranta (italyan botanisti *Maranta*-nın soyadı); *poinsettia* - puansettya (amerikan botanisti *Poinsett* -in soyadı); *sequoia* - sekvoya (*See-Quayah* - məşhur hindu

qəbiləsi başçısının soyadı); *tradescantia* - tradeskansiya (holland botanisti *Tradescant* -in soyadı); *williams* -vilyams (ilk distribütörün soyadı); *zinnia-zinnia* (alman botanisti *Zinn*-in soyadı) və başqaları.

3) *Etonimlərdən əmələ gələn bitki adları*. Botanika terminlərinin çox cüzi bir qismi etnonimlərdən əmələ gəlmişdir. Tədqiqat materiallarında bu tipli botanika terminlərinin sayı çox azdır. Onlar yalnız başqa xalqların adları ilə bağlıdır. Bu qəbildən olanlar 3 leksik vahid təşkil edir. Məsəllər: *arabica* - arabika (ərəb qəhvəsi və ağacı); *atalpa* - katalpa (Karolina ştatındakı hindu qəbilələrinin birinin adı); *hickory* - qikor. (Virjiniyada yaşayan bir hindu qəbiləsinin adından).

SUMMARY

The article deals with the with the learning of plant names in comparative plan in french and azeri languages, way of formation of plant names which take part in restoring of humanity. The author also speak about the 3 groups of plant names (toponyms, antroponyms, and forming from etnonyms).

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımov M. Ş. “Azərbaycan dili terminologiyası əsasları”. Elm. Bakı. 1973. – 186 səh.
2. Qurbanov A. “Azərbaycan onomastikası”. Bakı. 1986.- 116 səh.
3. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. Москва., 1977. - 260 стр.
4. Джаббаров Р. Дж. Арабские заимствования во французском языке. Дисс... на соиск. уч. ст. канд. филол. наук. Баку 1984. - 252 стр.
5. Dilçilik ensiklopediyası. 2-ci cild. Mütərcim, 2008. - 526 səh.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti., I-IV hissə, “Şərq-Qərb”, Bakı, 2006.
7. Azərbaycanca-rusca lüğət. Azərbaycan dövlət nəşr-tı. Bakı. 1985. – 417 səh.
8. Fransızca-Azərbaycanca lüğət. “Maarif”, Bakı, 1965, - 494 səh.
9. Azərbaycan florasının lüğəti. Akademik C. Ə. Əliyevin baş redaktorluğu ilə. “Elm” nəşriyyatı, 2008. - 270 səh.
10. Гак В. Г., Ганшина К. А. Новый французско-русский словарь. Москва.
«Русский язык». Медиа. 2006. -1160 с.
11. Le Petit Larousse. Dictionnaire encyclopédique. – P. : Larousse, 1996. - 1786 p.
12. Quid. Edition Robert Laffon. P. 1986. 1800 pages.

Məmmədova Güllər Məmməd qızı
«British sYhool in Baku» innovasiyalar məktəbi

MÜASİR DÜNYA SİYASƏTİNDƏ XƏZƏR HÖVZƏSİNİN YERİ

XX əsrin 90-cı illərində ABŞ və Rusiya münasibətlərini təyin edən mühüm amillərdən biri də Xəzər dənizi şelfindəki neft ehtiyatları, transmilli nəqliyyat kommunikasiyaları və enerqosistemləri idi. Hələ 90-cı illərin əvvəllərində özünü ehtiyatla aparan ABŞ bu regionun Moskvanın təsir sferası olduğunu qəbul edərək Rusiya ilə birbaşa qarşıdurmaya getməkdən çəkinirdi. Bu səbəbdən də Vaşinqton hələ 1993-cü ildə imzalanması planlaşdırılan «Əsrin müqaviləsi»ni imzalamağa tələsmir, hətta açıq şəkildə bildirirdi ki, müqavilənin imzalanmasında heç bir problem olmasa da o Azərbaycan nefti üçün Rusiya ilə qarşıdurmaya getmək istəmir. Hətta o vaxt ABŞ mətbuatı yazırdı ki, Vaşinqtonun Bakıya yolu Moskvadan keçir [1].

90-cı illərin əvvəllərində yerli mətbuatda da biznesin inkişafında sabillik amilində maraqlı olan ABŞ-ın beynəlxalq nüfuzunu və kapitalını riskə ataraq Cənubi Qafqaz kimi qeyri-stabil və onun üçün hələlik maraq kəsb etməyən regiona gəlməyəcəyi haqda fikirlər səsləndirilirdi. Lakin tezliklə neft faktoru, Amerikanın siyasi, iqtisadi maraqları onu bölgəyə münasibətdə yürütdüyü siyasətini 180 dərəcə dəyişməyə məcbur edir və artıq mövqelərini gücləndirmək üçün mübarizəyə hazır olduğunu göstərmək məqsədi ilə ABŞ 1994-cü il, sentyabrın 20-də Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı «Azəri», «Çıraq», «Günəşli» neft ehtiyatlarının işlənməsi və pay bölgüsünə dair Azərbaycanın ARDNŞ və 5 ölkəni (ABŞ, Rusiya, Norveç, Türkiyə, B.Britaniya) təmsil edən 11 iri beynəlxalq neft şirkətinin imzaladığı «Əsrin müqaviləsi» layihəsində iştirak edir. Bu müqaviləni imzalayan ABŞ-ın 5 şirkəti-AMOKO-24,3%, Pennzoil-4,8, Remko-17%, Yunokal-16%, MakDermott-3,5% böyük paylar alırlar və 11 şirkət arasında ən çox pay ABŞ şirkətlərinin (40%) payına düşür. [2]. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, müqavilədə BP, Statoyl, Delta İnternational və s kimi böyük şirkətlər də iştirak edirdilər.

«Production shear agreement» (PSA) və ya «Hasilatın Pay bölgüsü» iqtisadi modelinə əsaslanan «Əsrin müqaviləsi»ni Azərbaycan üçün sərfəli hesab etmək olar, çünki müqaviləyə əsasən bölgü və ya gəlirin bölüşdürülməsi şərtlərinə görə, 30 il ərzində Azərbaycan müqavilədən bütün gəlirin 80 faizini, xarici neft şirkətlərinin hamısı isə bir yerdə cəmi 20 faizini götürməli idilər. Şərtə görə 30 il ərzində hasilatı proqnozlaşdırılan 630 ml ton neftin çıxarılması üçün lazımı kapitalın 80 faizi konsorsiuma daxil olan qərb şirkətləri tərəfindən ödənilməli idi. Neftlə bərabər çıxarılan 55 milyard kubmetr qazın hamısı isə Azərbaycanın istifadəsinə verilirdi. Müqavilədə qeyd edilirdi ki, strukturlarda kommertiya baxımından sərfəli ehtiyatlar olmadıqda Azərbaycan heç bir öhdəlik daşımır.

Xarici neft şirkətlərinin 30 il ərzində bu layihəyə üst-üstə 60 milyard dollar sərmayə qoyması nəzərdə tutulurdu. Son iqtisadi hesablamalara görə isə Azərbaycanın neft müqavilələrindən əldə edəcəyi gəlir üst-üstə 210-215 milyard dollar olmalıdır [3].

«Əsrin müqaviləsi»nin imzalanması sırf iqtisadi deyil, həm də böyük siyasi, geostrateji və beynəlxalq əhəmiyyət daşıyırdı. Əsrin müqaviləsi imzalandıqdan sonra Cənubi Qafqazda geosiyasi vəziyyət tanınmaz dərəcədə dəyişir. Bill Klinton: «Mən «Əsrin müqaviləsi»nin regionun inkişafında müstəsna rol oynayacağına, Qafqazda sabit həyat, sərbəst ticarət və gələcək nəsillər üçün tamamilə yeni imkanlar açacağına şübhə etmirəm» [4] dedikdə yanılmırdı. Belə ki, «Əsrin müqaviləsi» adını almış bu saziş XXI əsrdə Azərbaycanın dinamik inkişafının əsasını qoyur və Azərbaycanın neft strategiyası onun dünyada siyasi-diplomatik və beynəlxalq çəkisini artırır.

Beləliklə, regiona uzun müddətli investisiyalar qoyan ABŞ-ın iqtisadi maraqları onun regiona olan siyasətini dəyişir, çünki neft gələcəkdə onun Xəzər hövzəsindəki siyasi və iqtisadi varlığını təmin edəcək əsas amilə çevrilə bilər. Regionda mövqeyinin güclənməsi isə Vaşinqtona Yaxın Şərqdən neft asılılığını azaltmaqla bərabər, bölgədə Rusiya, İran, Orta Asiya və Cənubi Qafqaz kimi regionlar üzərində nəzarət imkanı verə bilərdi.

SSRİ-nin çöküşündən sonra Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanın Xəzər regionunda Avropa və Asiya bazarları üçün «yanacaq tədarükçüsü» kimi artan rolunu qiymətləndirən ABŞ mətbuatı, hətta bu regionun ikinci Fars körfəzinə çevriləcəyi haqda proqnozlar da verirdi. O vaxt ABŞ dövlət departamentinin, ABŞ Enerji Nazirliyinin və neft kompaniyalarının hesablamalarına görə XXI əsrdə dünyanın əsas neft tədarükçüsü olacaq Xəzər hövzəsinin təxminən 163- 200 mld barreldən artıq neft ehtiyatına malik olduğu və bu rəqəmin dünya neft ehtiyatlarının 16%-ni təşkil etdiyi, bu faizlə onun Fars körfəzi və Sibirdən sonra neft ehtiyatlarına görə dünyada üçüncü olduğu bildirilirdi. Bu məlumatlarda neft ehtiyatlarının ən çox olduğu Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft ehtiyatı 50 mld barrel olaraq göstərilmişdi [5]. Lakin 1998-ci ildə London Beynəlxalq Strateji Araşdırmalar İnstitutu bu rəqəmlərin şişirdildiyini və Xəzər dənizində neft ehtiyatlarının ABŞ dövlət departamentinin göstərdiyi kimi dünya neft ehtiyatının 16%-ni yox, gözləniləndən daha az hissəsini, cəmi 3%-ni təşkil etdiyini, yəni 60-140 mld barreli keçmədiyini elan edir. Azərbaycan sektorunda isə əvvəl 50 mld barrel göstərilən miqdarın 27 mld barrel, BR-yə görə isə 7 mld, ən yaxşı halda isə 8,8 milyard barrel olduğu qeyd edilmişdi [6, səh 45].

Əslində Qərb qaynaqları Azərbaycanın, bütövlükdə Xəzərin karbohidrogen ehtiyatları məsələsində ən pis halda belə nikbin idilər. Rəqəmlər müxtəlif olsa da nəticə bir idi: regionun alternativini yoxdur. Bütün bu polemikalara, xammal istehlakçılarının uzaqda yerləşməsinə, zəif nəqliyyat infrastrukturuna, regiondakı münaqişələrə, iqtisadi və siyasi qeyri-stabilliklərə baxmayaraq SSRİ-nin

süqutundan sonra Xəzər hövzəsi regionuna marağın artacağı və bu regionun yaxın gələcəkdə ticari-iqtisadi, hərbi, siyasi rəqabət meydanına çevriləcəyi bəlli idi. Ekspertlər artıq 1993-1994-cü illərdə regionda Rusiya və ABŞ-ın əsas rəqib olacağı «böyük oyun»un başladığını bildirdilər.

«Əsrin müqaviləsi»nin imzalanmasından bir neçə ay əvvəl, 1994-cü il aprelin 28-də Rusiyanın Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən verilən bəyanat bu rəqabətin ilk signalı idi. Bu bəyanatda Rusiyanın iştirakı olmadan Xəzər dənizinə və onun resurslarına aid hövzə dövlətlərindən hər hansı birinin imzalayacağı müqavilələri rədd etmək hüququndan və Azərbaycanla imzalanacaq istənilən müqavilənin hüquqi əsaslardan məhrum olmasından bəhs edilirdi. Əslində Böyük Britaniyaya ünvanlanmış notada ABŞ sadəcə şifahi şəkildə protest edilsə də mətbuat səhifələrində əsas rəqibin ABŞ olduğunu və artıq Vaşinqtonun Bakının Xəzərdəki fəaliyyətini dəstəklədiyi üçün Rusiya ilə Qafqazda maraqlarının toqquşduğu barədə yazırdılar [7].

Neft və qaz ehtiyatlarına görə dünyanın 3 zəngin bölgəsindən biri olan Xəzər hövzəsini öz nüfuz dairəsində saxlamağa çalışan Rusiya, nəinki təkcə Xəzər hövzəsini, həm də onu əhatə edən Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz ölkələrinin geosiyasi baxımdan nəzarətində qalmasını və region dövlətlərinin əvvəl olduğu kimi yenə də Rusiyanın xammal əlavəsinə çevrilərək, yarıməsli vəziyyətdə olmasını arzulayırdı. Moskva məqsədlərini həyata keçirmək üçün 90-cı illərin birinci yarısında Azərbaycana açıq-aşkar təzyiqlər edirdi. Kənardan ixrac olunan sifarişli qiymətlər, çevriliş senariləri vasitəsilə hökuməti devirmək cəhdləri, terror aktı təşəbbüsləri, Ermənistanı dəstək həmin təzyiqlərin təzahür forması idi.

Çətin vəziyyətdə qalan Azərbaycan Rusiyanın Xəzərin statusu məsələsində mövqeyini dəyişdirə bilmək məqsədi ilə yataqların işlədilməsində payına düşən hissədən rus neft şirkəti Lukoyla 10% pay ayırır. Lukoyl-Azəri, Çıraq, Günəşli yataqlarının işlənməsi haqda konsersiumda 10%, sonralar isə Qarabağ neft yatağının işlənməsi üzrə müqavilədə 30%, Şahdəniz üzrə isə 10% paya malik olur.

Bütün 90-cı illər ərzində iqtisadi maraqlarının olduğu regionu itirməmək, burada ABŞ-ın güclənməsinə imkan verməmək, Xəzərin enerji ehtiyatlarının çıxarılmasına nəzarəti artırmaq, alternativ enerji nəqliyyat dəhlizlərinin yaranmasına əngəl olub, bölgədə rəqiblərinin təsirini məhdudlaşdırıb, neft gəlirlərindən pay almağa cəhd edən Rusiya Xəzərin statusu məsələsini müzakirə obyektinə çevirirdi. Rusiya hələ 90-cı illərin əvvəllərində Xəzər resurslarının bütün Xəzəryanı dövlətlər tərəfindən bərabər işlənməsini tələb edərkən onun milli sektorlara bölünməsinin əleyhinə çıxış edir və Azərbaycanı nəqliyyat blokadasında saxlamaqla bu məsələnin həllinə çalışırdı.

1994-cü il iyunun 21-də Xarici İşlər naziri A.Kozirevin təkidilə Rusiya prezidenti «Rusiya Federasiyasının Xəzər dənizində maraqlarının təmin edilməsi barədə» 396 №-li qərarı qəbul edərək Azərbaycanı nəqliyyat blokadasına salır. Bu

sənəddə Rusiyanın bütün orqan və təşkilatlarına Azərbaycanı iqtisadi və siyasi blokadaya salmaq tövsiyyə edilirdi. Moskva Azərbaycan donanmasına aid gəmilərin Həştərxan limanı vasitəsi Rusiyanın daxili sularına girməsinə, Azərbaycanın nəqliyyat gəmilərinin Azov və Qara dənizə keçmək üçün Volqa-Don kanalından istifadəsinə rəsmi qadağalarla icazə vermirdi. Bu blokada Azərbaycana böyük maddi ziyanlar vurduğu kimi Rusiyaya da mənfi təsirini göstərirdi. Belə ki, Rusiya iqtisadiyyatı blokada üzündən 1997-ci ilə qədər 2 mld dollarlıq zərərə düşmüşdü [8].

Xəzərin hüquqi statusunun həll edilməmiş olması Rusiyaya Bakının imzaladığı neft müqavilələrini şübhə altına almağa imkan yaradırdı. Xəzərin sektorlara bölünməsinə ABŞ mövqeyinin ifadəsi adlandırılan Rusiya Xəzəryanı dövlətlərin bu məsələni öz aralarında həll etmələrini tələb edirdi. Rusiya Xəzərin hüquqi statusu təyin edilənə qədər xarici şirkətlərin burada iş aparmayacaqlarına, yeni müqavilələr imzalamayacaqlarına dair öhdəliklərin qəbul edilməsinə çalışırdı. Lakin Rusiyanın təhdidləri nəticəsiz qalırdı, çünki Rusiya üçün Xəzərin statusu məsələsi prestij və nüfuz dairəsinin itirilməsi məsələsi olduğu halda, hövzə dövlətləri xüsusilə də, Azərbaycan üçün bu məsələ həyati məna kəsb edirdi.

1996-cı il 11-12 noyabrda Aşqabadda Xəzər dənizinin statusu məsələsi ilə əlaqədar çağrılan Xəzəryanı dövlətlərin Xarici İşlər nazirlərinin görüşündə Rusiya, İran və Türkmənistan Xəzərin sektorlara bölünməsinə etiraz edirlər. Bu görüşdə Rusiyanın Xəzərdə ərazi sularının 40 milə qədər genişləndirilməsi haqda təklifi və həmçinin Xəzər dənizi məsələlərində veto hüququ tələbi rədd edilir [9]. Rusiyanın Xəzər dənizi məsələlərinin həllində veto hüququ tələbini artıq enerji təhlükəsizliyinə təhdid kimi qəbul edən ABŞ, bu görüşdən həmin sonra Bakıya ABŞ dövlət katibinin yeni müstəqil dövlətlər üzrə nümayəndəsi Ceyms Kollinzi göndərir. Açıq şəkildə Vaşinqtonun Xəzərin sektorlara bölünməsi prinsiplərini dəstəklədiyini bildirən C.Kollinz ABŞ-ın uzun müddətli strateji maraqlarının olduğu Azərbaycanı partnyoru kimi qəbul etdiyini bəyan edir [4].

1997-ci il iyulun 22-də Gürcüstan Prezidenti Eduard Şevernadzenin, avqustun 1-də isə Azərbaycan Prezidenti H. Əliyevin Ağ evdə B.Klintonla görüşlərindən sonra avqust ayında siyasi və iqtisadi iştirakını daha da gücləndirmək məqsədi ilə rəsmi olaraq Xəzər regionunu öz milli maraq dairəsi elan edən ABŞ bölgədə fəaliyyətini aktivləşdirərək, məkanda müstəqil siyasət yürütməyə başlayır. Bu bəyanatdan sonra artıq Xəzərin mənimsənilməsi prosesində yaxın 10-15 ildə ABŞ və Rusiyanın toqquşacağı və bu mübarizənin olduqca sərt keçəcəyi proqnoz edilirdi.

Bu illərdən başlayaraq ABŞ ciddi-cəhdlə neftin nəql edilməsi məqsədi ilə çəkiləcək neft kəmərləri layihələrinin həyata keçirilməsinə çalışır ki, burada da onun Rusiya ilə maraqları üst-üstə düşür. Hələ 1995-ci il mayın 25-də Bakıya səfər edən ABŞ Energetika naziri Vaşinqtonun bütün Xəzəryanı dövlətlərin bərabər qazanc əldə edə bilmələri üçün imkan yaradılması məqsədi ilə Xəzər

ehtiyatlarının nəqli problemini, çoxvariantlı neft kəmərləri vasitəsi ilə həll etməyin tərəfdarı olduğunu bəyan etmişdi [10, səh 23]. Hətta 1995-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) ilkin neftin iki-şimal və qərb marşrutu ilə nəqli barədə qərar da qəbul etmişdi.

Əslində Rusiya ərazisindən keçməyən neft-qaz nəqliyyat infrostrukturunun yaradılmasında maraqlı olan və regionda strateji maraqlar güdən ABŞ bir neçə neft kəmərinin çəkilməsi prinsipini sözdə dəstəkləyərək, bu bəyanatlarla Moskvanın ambisiyalarını müvəqqəti olaraq yatırmaq imkanı əldə edirdi. Vaşinqtonun «böyük Xəzər oyunu» məhz Rusiyanı neft nəqliyyatı üzərindəki nəzarətdən məhrum etmək planının həyata keçirilməsinə yönəlmişdi. ABŞ prezidenti 1997-ci il iyulunda E. Şevernadze ilə görüşündə açıq şəkildə bildirmişdi ki, Zaqafqaziyada müvafiq infrostrukturların inkişafında maraqlıdır və Xəzər yataqlarından çıxarılan neftin böyük hissəsi Gürcüstan və Türkiyə ərazisi vasitəsilə nəql ediləcəkdir [11].

XX əsrin 90-cı illərinin ortalarında rus-çexen müharibəsi neft kəmərləri məsələsində təşəbbüsün Amerikanın əlinə keçməsinə şərait yaradır. Rusiyanı regiondakı neftin nəqli prosesindən kənar saxlamağa çalışan ABŞ məhz bu illərdən etibarən açıq şəkildə antirusiya mövqeyi tutur və əsas diqqətini Bakı-Tbilisi-Ceyhan marşrutunun həyata keçirilməsinə yönəldir. Onun strateji maraqları da məhz bu layihənin həyata keçirilməsini tələb edirdi. Siyasiləşən və region dövlətlərini Rusiyadan uzaqlaşdıran bu layihəni o zamanlar Moskvada «Antirusiya mahiyyətli Amerikan layihəsi» də adlandırırdılar[12]. Ümumiyyətlə rusiyalı politoloqlara görə Xəzər dənizi neftinin nəqli məsələsi bu illərdə Rusiya üçün ən ciddi geosiyasi məsələ idi.

1996-2000-ci illərdə B.Klinton administrasiyasının əsas ixrac boru kəməri marşrutu kimi dəstəklədiyi BTC layihəsi ekspertlər tərəfindən ticari yöndən qeyri-rentabelli layihə kimi qiymətləndirilirdi. Ekspertlərə görə Xəzər neftinin Azərbaycan və Mərkəzi Asiyada artıq mövcud olan neft kəmərləri vasitəsi ilə daşınması iqtisadi yöndən daha məqsədə uyğun idi, çünki BTC layihəsinin həyata keçirilməsi neftin nəqlini Rusiya şkalaları ilə müqayisədə ildə 3 dəfə bahalaşdırırdı. 1997-1998-ci illərdə Amerikanın aparıcı neft şirkətlərinin və potensial investorların Xəzərdən Aralıq dənizi sahillərindəki terminallara neft kəmərinin çəkilməsini nəzərdə tutan və 4- 4,5 mld dollara başa gələcək layihənin rentabelliyyəti haqda şübhələrə düşdükləri və bu layihənin həyata keçirilməsi planlarının pozulacağı idda edilmişdi. Tezliklə bu iddialara cavab kimi ABŞ dövlət katibinin birinci müavini S.Telbott «bütün proqnozlara baxmayaraq BTC-nin əsas marşrut kimi nəzərdə tutulduğunu və ABŞ-in mütləq bu layihəni həyata keçirməyə nail olacağını elan edir» [13, səh 15].

Sözsüz ki, regionda BTC-nin ən aktiv tərəfdarı Xəzərdə zəngin neft ehtiyatları və əlverişli geosiyasi–strateji mövqeyə malik olan, regionda ABŞ üçün xüsusi maraq kəsb edən Azərbaycan idi. Rusiya və İran arasında yerləşən bu ölkə ABŞ

üçün cəlbədicə hərbi-siyasi müttəfiq olmaqla bərabər ərazi cəhətdən də regionda transkontinental kommunikasiyalar üçün ən uyğun olanı idi. İri neft ehtiyatlarına və geniş dəniz sərhədlərinə malik Azərbaycan Amerika tərəfindən kapital qoyuluşu üçün də regionda sosial, iqtisadi, siyasi cəhətdən ən məqbul ölkə hesab edilirdi. İqtisadi cəhətdən güclənən Azərbaycan «Əsrin müqaviləsi»ndən sonra bir-birinin ardınca Xəzər dənizinin Azərbaycan sektoru və quruda yerləşən sahələri üzrə «birgə kəşfiyyat, işlənmə və hasilatın pay bölgüsü» üzrə 14 ölkəni təmsil edən 33 şirkətin iştirakı ilə 23 iri PSA tipli neft müqaviləsi imzalamışdı ki, bu da Azərbaycana kapital axınına gücləndirmişdi. 1997-1999-cu illərdə isə Azərbaycanda yeni «Qarabağ», «Əşrəfi» kimi qaz-kondensat və neft-qaz yataqları, 1999-cu ildə isə böyük qaz yatağı «Şah-dəniz» aşkar edilir. Bu yatağın qaz ehtiyatının bir trilyon kubmetr və kondensat ehtiyatının isə 200 milyon tondan artıq olduğu ehtimal edilirdi. AMOKO prezidenti Devid Buqvorda görə Azərbaycan artıq qaz ixracatçısı kimi də çıxış edə bilirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1994-2002-ci illərdə Azərbaycanın neft və qaz sektoruna 10 mld dollar sərmayə qoyulmuşdu. 1994-1998-ci illərdə Azərbaycan kapital qoyuluşuna görə MDB dövlətləri arasında xüsusi yer tuturdu. Təkcə 1998-ci ildə Azərbaycana 1028 ml dollar investisiya qoyulmuşdu. Siyasətçilər tərəfindən Amerikanın regionda əsas müttəfiqi adlandırılan bu ölkə Rusiyanın Fars körfəzində təsir dairəsinə malik olmaq cəhdlərinin qarşısını ala biləcək əsas qüvvə kimi qiymətləndirilirdi [14, səh 320].

BTC layihəsinin həyata keçirilməsində qərarlı olan ABŞ-ın dəstəyi ilə 1998-ci il oktyabrın 28-də Xəzəryanı dövlətlərin-Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan, Türkmənistan və Qazaxıstanın Xarici İşlər nazirlərinin görüşündə iştirakçılar BTC layihəsinin texniki-iqtisadi əsasları ilə tanış olurlar. Rusiyanın dəvət edilmədiyi görüşdə bu kəmərin reallaşdırılması haqda «Ankara bəyannaməsi» imzalanır. 1999-cu ilin noyabrında isə ABŞ-ın patronatlığı ilə keçirilən ATƏT-in İstanbul sammitində ABŞ, Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistan prezidentlərinin BTC layihəsini bəyəndikləri haqda bəyannamə imzalamaları ilə alternativ marşrutlar kənara atılır. ABŞ İstanbulda 2005-ci ildə istismara buraxılması nəzərdə tutulan ixrac boru kəməri layihəsinin həyata keçirilməsinə 20 mld dollar investisiya cəlb edəcəyini bildirməklə bərabər layihəyə dəstək verən bütün dövlətlər və firmalarla əməkdaşlığa da söz verir [15].

Lakin Rusiya ilə münasibətlərini korrəlamaq istəməyən Azərbaycan hələ 1997-ci il noyabrın 12-də Bakı-Novorossiysk kəmərinin işə düşməsinə şərait yaratmış və bu kəmərlə Rusiya Federasiyasının Qara dəniz sahilindəki terminalı ilə neft ixracına başlamışdı. İldə 10 ml ton neftin ixrac edilməsi nəzərdə tutulan Bakı-Novorossiysk kəmərinə xammal Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundan və Qazaxıstanın 25 mld barrel neft-qaz ehtiyatlarının olduğu güman edilən Tengiz yatağından gəlirdi.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Xəzəryanı dövlətlərin müstəqillik əldə etdikdən sonra ehtiyatlarının çıxarılması və nəqli məsələsində Qərb şirkətləri ilə əməkdaşlığa can atması, ehtiyatlara dair müqavilələrin imzalanması bu illərdə Rusiyayı qıcıqlandırır. Rusiya qərb şirkətlərinin bu regiona daxil olmasının qarşısını almaq məqsədi ilə hələ XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində diplomatiya və beynəlxalq münasibətlər tarixində analoqu olmayan bir hadisə-Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyən edilməsi barədə məsələni ortaya atır.

Lakin 90-cı illərin sonlarına doğru Rusiyada cərəyan edən siyasi proseslər Xəzər hövzəsi regionuna da təsirsiz qalmadı. Vəziyyətin Rusiya əleyhinə inkişafı artıq 90-cı illərin sonlarında praqmatizmdən uzaqlaşaraq, yeni geosiyasi reallığı nəzərə almamaqda günahlandırılan Moskvanın bir çox məsələlərdə-həmçinin Xəzərin statusu məsələsində mövqeyini dəyişdirməsinə səbəb olur. Əvvəllər Xəzərə münasibətdə ısrarlı mövqe nümayiş etdirən Rusiya anlaşma istiqamətində qəti addım ataraq, əgər əvvəl Xəzər sektorunda 5 dövlət arasında gedən mübarizədə İran və Türkmənistanın tərəfində idisə, indi Azərbaycan və Qazaxıstan cəbhəsinə yönəlməyə məcbur olur. Rusiya anlayırdı ki, Sovet İttifaqının süqutuna qədər Xəzər dənizi faktiki olaraq «rus gölü» hesab edilirdisə, indiki vəziyyətdə o sadəcə Xəzər dənizi zənginliklərinə iddialı olan 5 dövlətdən biridir. Rusiya, 1998-ci ilin iyulunda Qazaxıstan ilə Xəzərin şimal hissəsində dənizin dibinin bölünməsi haqqında saziş imzaladıqdan sonra Xəzərin milli sektorlara bölünməsinə, yəni sektorial prinsipi tamamilə tanıyır.

SUMMARY

The new geopolitic situation at the Caspian sea, concerned with the exploring and working up of hydrocarbon deposits incuded Azerbaijan in the number of countries, determining the character of the world oil policy, turned it into the major economical centre of the region.

The publication illuminates the oil strategy of the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev before and after the signing ‘The Contract of the Century’. The review of many-sided work, implemented in the oil field of the country after his return to the power is given. Due to the skilful policy of the head of the state, all efforts of internal and external enemies to disturb the implementation of the oil strategy by means of destabilisation of situation in Azerbaijan were met with a rebuff.

In the end, the author arrives at a conclusion that relying on the United States’ support, Turkey gives its preference to the Transcaspian oil pipeline. And just from this point of view, the policy conducted by Azerbaijan in the region as the biggest exporter of oil must be directed towards obtaining a bigger place in the economic market.

ƏDƏBİYYAT

1. Olcott M. U.S. policy toward Central Asia and the South Caucasus. «New-York Times», 5. 11. 1993
2. Goble P.A. Pipeline and pipedreams: the geo-politics of the Transcaucasus //Caspian Grossroads. Washington №1, 1995
3. Алиев И.Г. Каспийская нефть Азербайджана. М.: Известия, 2003, 712 с
4. Klinton Azərbaycan təhlükəsizliyi barədə. «Azərbaycan» qəz., Bakı, 2000, 15 Yanvar
5. U.S. Department of State Dispatch, 27, 09, 1994
6. Bahgat G. The Caspian Sea. Geopolitical Game prospects for the new millenium. // OPEC. Rewiev. Oxford 1999, vol 23, p 200
7. Давыдов С. Берега каспийских противоречий. Газ «Независимая газета». 2001, 27 июня
8. [http:// www. gov. ru](http://www.gov.ru)
9. [http:// www. svoboda.org](http://www.svoboda.org). program 26.02. 2000 радио «Свобода». Программы Кавказа и Центральной Азии
10. Корнеев А.В, Гардаш. С.В Каспийская нефть и интересы США// США- Канада: ЭПК, 2002 , №12
11. Перевтень Н. Противостояние на Каспии обостряется. Газ «Независимая газета», 2001, 6 июня
12. Внешняя политика и безопасность современной России (1991-2002). Хрестоматия в четырех томах. Документы. Т. 4., М., РОССПЭН , 2002, с 371
13. Talbott. S. U.S. Polisy for the Caucasus // Azerbaijan International, Spring, 1998.
14. Bzezinski Zb. The Grand Chessboard. American Primasy and its Geostrategic Imperatives. N.Й., 1997 p 445
15. [http:// İnterfaks-news.com](http://İnterfaks-news.com)

Məmmədova İlahə

Бакинский славянский университет

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ПЕРЕВОД В КОНТЕКСТЕ ДИАЛОГА КУЛЬТУР

(НА МАТЕРИАЛЕ ПЕРЕВОДОВ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ)

Русская литература, благодаря переводам на иностранные языки, сегодня является достоянием мировой литературы. Начиная с XIX века, произведения русских авторов привлекают внимание переводчиков самых разных стран, в том числе и Азербайджана. С этого времени и начинается

процесс взаимодействия русской культуры и культуры тех народов, на язык которых переводятся книги русских авторов.

Говоря словами Б.Пастернака, «переводы - не способ ознакомления с отдельными произведениями, а средство векового общения культур и народов», в связи с чем возникает настоятельная потребность разобраться во многих проблемах, так или иначе связанных с этой стороной взаимодействия и взаимообогащения культур и литератур, а именно в контексте диалога культур.

Процесс взаимодействия литератур посредством художественного перевода был предметом исследования целого ряда известных исследователей, которые в своих работах искали ответы на многие вопросы, возникающие при анализе переводной литературы. Это и вопросы терминологического определения процесса перевода в целом, и истории его развития и основных этапов, и критериев оценки результатов перевода, и адекватности восприятия и переводов и многие другие.

Среди исследователей, наиболее полно разрабатывающих проблемы переводной литературы можно назвать А.В.Фёдорова, Л.С. Бархударова, Р.Якобсона, В.Н.Комиссарова, Г.Гачечиладзе, В.Россельса, А.Поповича и многих других. Одной из наиболее сложных среди проблем, связанных с художественным переводом и разрабатываемых названными учёными, всегда была проблема восприятия перевода как межкультурной коммуникации.

Надо сказать, что эта сложность связана с тем, что сам процесс перевода носит диалектический и весьма сложный характер и связан со многими факторами развития общества, истории и культуры. Ю.М.Лотман считал, что для культуры важно «сохранение предшествующего опыта, и поэтому она всегда связана с историей, всегда подразумевает непрерывность нравственной, интеллектуальной, духовной жизни человека, общества и человечества» (1).

Ведь не секрет, что каждая литература, в том числе и русская, на разных этапах своего развития испытывала на себе влияние самых различных литератур. Наибольшее влияние на неё оказывали, например, английской, французской, немецкой и др. Творчески освоенный опыт этих литератур, который был реализован в русской литературе, возвращается в процессе перевода русской литературы на эти языки к первооснове.

Исследователи в той или иной мере освещали отдельные аспекты этой проблемы «отраженного света», которая присутствует между литературами и культурами. Среди них можно назвать книгу В.Багно «Дорогами Дон Кихота» (2), в которой речь идёт о том, как освоенная в мировой литературе идея донкихотства при переводе этих произведений, например, на испанский язык оказывает влияние на испанскую литературу.

В этом смысле русская литература занимает одно из ведущих мест, так как творчество Сервантеса, как известно, оказало большое влияние на русскую литературу, и, прежде всего, на творчество Гоголя, Достоевского. Переведённые на испанский язык на рубеже XIX-XX веков произведения этих авторов приносят в испанскую культуру те моменты и стороны произведения Сервантеса, которые не были увидены и оценены в испанской культурной среде.

Дело в том, что перевод художественного произведения, конечно, речь здесь может идти лишь о талантливых образцах, - это всегда новая интерпретация текста, а не только передача его содержания. Текст переводного произведения в силу языка, на который оно переведено, стоящих за языком национальных особенностей мироощущения, культурной системы координат вводится в новое культурное измерение.

Так, с помощью перевода обнаруживается, с одной стороны, открытость, с другой, дифференцированность культур разных народов. Об этом писал М.Бахтин в своей «Эстетике словесного творчества»: «Произведение литературы раскрывается прежде всего в дифференцированном единстве культуры эпохи его создания, но замыкать его в этой эпохе нельзя: полнота его раскрывается только в большом времени» (3).

Исследователи перевода, очень часто выражали применительно к взаимодействию переводческих проблем и культуры своё отношение к высказыванию М.Бахтина о том, что «единство определённой культуры - это открытое единство» (4). В частности Ю.Оболенская писала: «Открытость единства национальной культуры - залог её обогащения, а с другой стороны она обусловлена и самой природой творчества, в основе которого лежит желание и надежда человека открыть неизведанные миры или создать свой собственный мир, познать окружающую его действительность и дать ответы на волнующие его вопросы» (5).

Переводная литература даёт возможность сопоставления того, что в ней содержится с собственным опытом инационального читателя, а отсюда и новые смыслы, которые он в ней находит. И как справедливо отмечает М.Бахтин, в этом случае происходит следующее: «Один смысл раскрывает свои глубины, встретившись с другим, чужим смыслом: между ними начинается как бы диалог, который преодолевает замкнутость и односторонность этих смыслов, этих культур. Мы ставим чужой культуре новые вопросы, каких она себе не ставила, мы ищем в ней ответа на эти наши вопросы, и чужая культура отвечает нам, открывая перед нами новые свои стороны, новые смысловые глубины» (6).

О важнейшем значении переводной литературы во взаимодействии языков и культур, о её роли в развитии той литературы, на которую она

переводится, писали многие. Так, например, И.Бехер выражал, на первый взгляд, парадоксальную мысль о том, что «значительная национальная литература немислима без хорошей переводной литературы. Создание высокой культуры перевода способствует росту данной национальной литературы и созданию ею своего национального характера» (7). Получается, что чужая литература является одним из факторов усиления национального звучания родной литературы.

О том, что собственная культура каждого народа зиждется на освоении чужого опыта, особенно через переводную литературу, писали многие, открывая в этой проблеме самые различные аспекты. Так, например, одним из них является изучение истории переводов. Одним из значимых выводов, к которому приходят исследователи, является мысль о том, что появление нового перевода не означает вытеснения предыдущего из культурного обихода.

Переводы эти сосуществуют, и не всегда последующий перевод, даже если он лучше по своим качествам, принимается читателем таковым. Точно так же, как не просто отказаться от той или иной, ставшей привычной интерпретации творчества того или иного писателя на новом этапе развития литературоведения. Сторонником этой мысли является и В.Багно: «Как бы мы не относились к старым переводам, искажавшим шедевры мировой литературы, именно они, благодаря тому, что иноязычное произведение оказывалось трансформированным, приспособленным к литературным вкусам эпохи и духовным запросам современников, становились культурным явлением» (8).

Уточняя эту мысль, Ю.Оболенская отмечает: «Столкновение и сложное взаимодействие переводческих, издательских и читательских позиций, неизбежно актуализирующих и одновременно сужающих смысл оригинала, всегда отражается на характере и качествах нового перевода ... И довольно часто это приводит к тому, что последующий перевод, даже в том случае, если он выявляет новый смысл оригинала, оказывается лишь современным его прочтением, не обязательно более полным и глубоким, а лишь более соответствующим данной эпохе...» (9).

Перевод с одного языка на другой осуществляется тогда, когда возникает потребность в этом. В случае с переводом художественной литературы, то стимулирующим фактором является, прежде всего, потребность обогащения переводящей литературой не похожей на неё, отличной от неё литературной продукцией, которая способна обогатить переводящую литературу. Необходимым фоном для этого являются и исторические условия. На примере русско-азербайджанских и азербайджано-русских переводов можно сказать, что такие условия стали

складываться в Азербайджане по отношению к русской литературе в 1830-е годы.

Уже в XIX веке были переведены многие выдающиеся образцы русской литературы на азербайджанский язык - произведения А.С.Пушкина, М.Ю.Лермонтова, Н.В.Гоголя, И.С.Тургенева, М.Е.Салтыкова-Щедрина, Л.Толстого и многих других. В результате тесного взаимодействия русской и азербайджанской литературы в рамках «многонациональной советской литературы» в годы советской власти процесс перевода азербайджанской литературы на русский и русской литературы на азербайджанский и интенсифицируется.

После перестройки и обретения независимости Азербайджанской республикой наблюдается определенный спад в деле перевода азербайджанской литературы на русский и наоборот. Новый виток в переводческом деле между Россией и Азербайджаном начинается к концу XX-XXI веков и продолжается по сей день. Так историческая обстановка влияет на интенсивность и характер переводов между литературами этих двух стран.

Так, история переводов органично вписывается в историю развития отношений между странами, соответствуя основным этапам развития этих отношений, социокультурной политике и исходящих из неё приоритетов времени. Востребованность или невостребованность той или иной литературы той или иной эпохой, нацией, литературой, наличие между ними диалога - всё это далеко не случайно.

В диалоге культур участвуют и исследователи переводной литературы, которые представляют культуру своего народа. Они переносят на предмет своего изучения и свой собственный опыт, исходя из своих национально обусловленных эстетических идеалов и жизненной позиции. В этом мы убеждаемся и на примере переводов русской литературы на азербайджанский язык, а также работ о русско-азербайджанских и азербайджано-русских взаимосвязях в плане переводов художественной литературы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре. СПб., 1994, с. 8.
2. Багно В. Дорогами Дон Кихота. М., 1988.
3. Бахтин М. Эстетика словесного творчества. М., 1979, с. 333.
4. Там же.
5. Оболенская Ю.Л. Художественный перевод и межкультурная коммуникация. М., 2006, с. 16.
6. Бахтин М. Эстетика словесного творчества, с.334-335.

7. Бехер И. В защиту поэзии. М., 1959.
8. Багно В. Дорогами Дон Кихота, с. 186.
9. Обленская Ю.Л. Художественный перевод и межкультурная коммуникация, с. 20.

Məmmədova Samirə Camal qızı
Bakı Slavyan Universiteti

**MUSTAFA ZƏRİRİN “YUSİF VƏ ZÜLEYXA” POEMASININ
DİLİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN STRUKTUR
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Ünsiyyət prosesində zəruri tələbat nəticəsində formalaşan tabeli mürəkkəb cümlələr Azərbaycan dilçiliyində uzun illərdən bəri tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Sintaksisin bu sahəsi üzrə M.İ.Şirəliyev, Ə.Z. Abdullayev, Q.Ş.Kazımovun xüsusi xidmətləri vardır. Dilin iyerarxik sistemində ən böyük vahid hesab olunan cümlənin, ilk növbədə tabeli mürəkkəb cümlənin mənşəyi və təkamülü haqqında ümumi dilçilik və türkoloji araşdırmalardakı mübahisələr bu mühim məsələlərin ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməsini inadla təkid edir. Tabeli mürəkkəb cümlələrin əmələ gəlməsi haqqında bir çox dilçilər maraqlı fikirlər söyləmişlər.

Azərbaycan dilində işlənən tabeli mürəkkəb cümlələri hərtərəfli təhlil edən və tabeli mürəkkəb cümlə probleminə aid fundamental əsər yazan Ə.Z.Abdullayev göstərir ki, mürəkkəb cümlənin mahiyyəti onu təşkil edən sadə cümlənin mexaniki surətdə toplanması ilə ölçülür. Mürəkkəb cümlə ifadə etdiyi fikri təşkil edən ayrı-ayrı komponentlər arasındakı məntiqi əlaqələri, həmçinin modal və ekspressiv münasibətləri də ifadə edir.[1,s.377]

Ə. Abdullayev mürəkkəb cümlələri təşkil edən komponentlər arasında müxtəlif əlaqələr, ən çox adi sadalama, şərt, səbəb-nəticə, məqsəd, ziddiyyət, güzəşt, aydınlaşdırma və s.əlaqələr qeyd etmişdir. Tabeli mürəkkəb cümlələri struktur xüsusiyyətlərinə görə Ə.Z.Abdullayev iki yerə ayırmağı daha məqsədə uyğun sayır. Müasir türk dillərindəki tabeli mürəkkəb cümlələri quruluş tiplərinə görə iki qismə bölmək olar.1. bağlayıcılarızsız, yəni bağlayıcı sözlərlə(nisbi əvəzliliklərlə və -sa//-sə əlaməti ilə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələr), 2. Bağlayıcıli tabeli mürəkkəb cümlələr [Ə.A.s.38] .Ə. Abdullayevin tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur xüsusiyyətlərinə verdiyi sistemi qəbul edən Ə.M.Əliyev qeyd edir ki, tarixi abidələrin tədqiqi də göstərir ki, Azərbaycan dilində əvvəllər bağlayıcılar olmamışdır. Zaman keçdikcə əsas nitq hissələrinin

müəyyən qanunauyğunluqla inkişafı bağlayıcıların yaranmasına səbəb olmuşdur. [6,s.11]

Türk dillərində, əsasən də, Azərbaycan dilində ilkin olaraq bağlayıcısız tabeli mürəkkəb cümlələrin yaranması haqqında fikrə F.A.Cəlilov da öz münasibətini bildirərək qeyd etmişdir ki, dildə yaranan ilk budaq cümlələr baş cümləyə bağlayıcısız şəkildə bağlanır. [4, s.115]

Mürəkkəb cümlələrin hissələrinin qeyri-bərabərliyinin təşkili həm ayrı-ayrı bağlayıcılar vasitəsilə, həm də ekstralinqvistik vasitələrlə reallaşır. Bu qeyri-bərabərliyi struktur baxımdan reallaşdıran bu vasitələr eyni zamanda həmin hissələrin özünəməxsus şəkildə, daha möhkəm şəkildə bir vahid bütövdə birləşməsinə təmin edirlər. [3,s.131]

Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, tabeli mürəkkəb cümlələrin inkişafı sadəcə mürəkkəbə doğru getmişdir. Yəni, ilk öncə bağlayıcısız, sonra isə bağlayıcı vasitə ilə baş və budaq cümlələr bir-birinə bağlanmışdır. Bu tipli mürəkkəb cümlələrin qurulmasında komponentlərin sırası, onların sintaktik paralelliyi də böyük əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan dilindəki cümlə üzvləri ilə budaq cümlələr arasında möhkəm bir bağlılıq və uyğunluq özünü göstərir. Mürəkkəb cümlənin əsas komponenti olan budaq cümlə hansı cümlə üzvünün sualına cavab verirsə, mürəkkəb cümlə də o üzvün adını daşıyır. Beləliklə də, mürəkkəb cümlənin növləri budaq cümlənin növünə görə müəyyən edilir. Bu prinsipə əsasən, Azərbaycan dilində yalnız “qoşulma” budaq cümləsi cümlə üzvü ilə əlaqələnir. Qoşulma budaq cümləsi haqqında qeyd olunur ki, bu tipli mürəkkəb cümlələr əlavələrə əsaslanır. Buna görə də ona “əlavə budaq cümləsi” də demək olar [2, s.336]

Q. Kazımov zərflik budaq cümlələrin bir növü kimi verilmiş nəticə budaq cümləsi haqqında yazır: “Dilimizdə nəticə zərfliyinin işləndiyi qeyd edilməmişdir. Şübhəsiz, səbəb olan yerdə nəticə də olur. Lakin faktlar göstərir ki, sadə cümlədə nəticə mənası zərflik şəklində deyil, xəbər vasitəsilə ifadə olunur” [8,s.327]

Müasir Azərbaycan dilinə əsasən müəyyən olunmuş tabeli mürəkkəb cümlələrin bu məna növləri daha qədim dövrün bədii nümunələrində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, araşdırma apararı zaman XIII-XIV əsr abidələrimizin əksəriyyətində budaq cümlənin bütün növlərinə az və ya çox dərəcədə rast gəldik.

XIV əsrdə yaşamış Ərzurumlu Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” əsəri üzərində apardığımız araşdırma zamanı bu nəticəyə gəldik ki, dilin ən üst, o cümlədən də, mürəkkəb təbəqəsi olan sintaksis o dövrdə heç də bəsit şəkildə olmamış, sadəcə olaraq müəyyən inkişaf yolu keçərək bugünkü vəziyyətini almışdır. “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi üzərində işləyən zaman belə qənaətə gəlmək olur ki, əsərin dilində daha çox tamamlıq və xəbər budaq cümlələrindən istifadə olunmuşdur.

Mübtəda budaq cümləsi baş cümlənin işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan və ya qəlib söz şəklində təsəvvür edilən mübtədasını izah edib aydınlaşdırmaq üçün işlədilir. Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” əsərinin dilində budaq cümlə+baş cümlə tipinə daha çox rast gəlmək olur və mübtəda budaq cümləsi baş cümlə ilə *kim, hər kim, hər nə* və s. bağlayıcı sözlər vasitəsilə əlaqələnmişdir; məs.: *Hər kim anın üzünə qıldı nəzər, Əqli zail oldu, düşdü bixəbər (12,s.10), Bunca malü neməti ki, tökmüşəm, Qamusu oldu həba, ömrü heç[12.,s.29], layiq idi kim, bana ola həlal (12.,s.41), Hər kim gəldi sidq ilə dərgahinə, Andə buldu ol muradın izzi-naz (12.,s.56), Hər nə kim, buyurdun, oldu əyan (12,s.55), Dilbəri oldu kimin kim fani dünya aqibət, Keçdi ömrü, doymadı, irişmədi dildarinə (7,s.71),Hər kim Mənsur oldu, çıxdı şahı-eşqindarinə (7,s.71), Kim ki gəflət içrə keçər, canı zəval suyun içər (14,s.48), Kim ki, bu halə düşmədi, qoy vara kəndi halinə (7,s.79),*

Mustafa Zəririn bu əsərində demək olar ki, mübtəda budaq cümləsinin birinci-baş cümlə+budaq cümlə tipinə rast gəlmədik.

Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan və ya qəlib söz şəklində təsəvvür edilən tamamlığını izah edib aydınlaşdırır. Poemanın dilində tamamlıq budaq cümlələrinin bir qismi intonasiya ilə bir-birinə bağlanır, bu zaman qəlib söz asanlıqla təsəvvür edilir; məs.: *Yusif eşitdi, babası var imiş, Yusif üçün illa qatı zar imiş (12,s.75), Bilmədik, baba, şahın-əsrarini, Yükmüzdə qızıl-altun varini (12, s.79), Yusif aydır, qəncəri getdi əyan (12,s.77), Buyurdu, qığırın eldəvü şərdə, Bulun, istən, aran əğyari yarda (5,s.27), Dilərdim, bənim ilə yar olaydın, nə bilirdim, belə əğyar olaydın (5,s.47), Dedilər, gəldi bir kişi əbalı, Durur qapuda bilməziz nə halı(5,s.57), Buyurdular yarağ edin düğünə (5,s.64), Dilərəm zaman-zaman kim səni qaxayım cahənə (7,s.72), Yunus aydır, miskin olan Həqqi bunda buldu gedər (14,s.37), Könlüm aydır, varayın sana gerü gələyin (14,s.54), Aydırlar filan öldi, mülkilə malı qaldı (14,s.55), Bildim bu şəbi-ehsanın üçündür (13, s.35),*

Əsərin dilində işlənən tamamlıq budaq cümlələrinin *baş cümlə+ budaq cümlə* tipi geniş şəkildə işlənib və daha çox *kim// ki* tabelilik bağlayıcısı vasitəsilə əlaqələnmişdir; məs.: *Pəs yəqin bil kim, yeməgi qayğudur (12, s.69), Bilmədilər kim, nə der ol şəhriyar(12,s.71), Gördi Yusif kim, gəlir qərdaşləri, Biləsində bir neçə yoldaşləri, Yusifin qərdaşləri bildi xəbər kim, Əzizi-Misrə irişdi mötəbər (12, s.74), Dedilər kim, elimsiz Kənan olur, Bu duaçılar qəmu andən gəlir(12,s.76), Biləsən kim, ol duaçdır sizə (12, s.80), Bir sorun ona ki, dərmanı nədir?(12,s.63); Nəzər qıldı qıza gördü ki, qızdı, Sarayda gördüyüdür, bildi, sezdi (5, s.25), Dilərəm ki, duram qapında mən də (5,s.32), Dedi ki, bən bunu qardaş edinəm, Verəm bir yigidə yoldaş edinəm; Yigit aydır ki, qızı gizləyəlim (5, s.52), Başıma bir zaval gəldi nedeyin, Bilməzim ki, qancaru gedəyin(5, s.58), Gördü Yusif kim, xələyqlər gəlir(12,s.32), Cahanda kimsə görməmiş ki, bayquş ala göyərçin.(7,s.65), Xalqın dilində gür ki, nə əfsanəyəm yenə(7,s.68), Anlayasan ki, bigümandır söz (7,s.76), Anla kim, imdi rayigandır söz (7,s.77), Nazilü münzil*

anla kim, birdir, Kəndü kəndüyə tərcümandır söz (7,s.76), Ta biləsən ki, nəsnə candır söz (7,s.78), Mən bilirəm ki, can ilə susamışamzülalınə(7,s.79), Gör kim, nə feyzə gəldi yenə bəhrü kanımız (7,s.85), Aydursun kim, gözüm görür, dəviyə məniyə irir (14,s.34), Quran aydur ki, “ittəqu”, genə aydur ki, “tərzə”ü (14,s.63),

Tamamlıq budaq cümləsini *budaq cümlə+ baş cümlə* tipindən əsərdə çox da geniş şəkildə istifadə olunmayıb. Bu quruluşlu mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlə baş cümləyə *hər kim, kimə, nəyi* və s. bağlayıcı sözləri vasitəsilə bağlanır, baş cümlədə isə tamamlıq vəzifəsində qarşılıq bildirən söz işlənir; məs. : *Hər kim ərdir, oları sevmək gərək* (12.,s.90), *Hər ki, Yusifdən xəbər verir idi, Ana ol gəncü gövhər verir idi* (12,s.66), *Hər kim izzətdən keçmədi, aşıqlıq böhtandır ana* (14,s.16), *Dost yüzindən niqabi hər kim gedərdiysə, Hicab qalmaqda ona ayruq nə xeyrü, nə şər* (14,s.24), *Kimə endiysə ol nüzul, ana gəlür cümlə üsul* (14,s.44), *Biz kimə aşıqsəvüz, aləmlər ana aşıq* (14,s.57), *Biz nəyi seversəvüz, məşuqə anı sevər* (14,s.57),

Əsərin dilində olan tamamlıq budaq cümlələrinin bir qismi poeziyanın tələbinə uyğun olaraq inversiyaya uğramışdır; məs.: *Qoynumuz dağılmasın, der idik* (12,s.17), *Nə tapərsiz, dedi Yusif anlara* (12,s.31), *Uşbu oğlan bənim olsun,der idi* (12,s.44), *Sonra bana xayin oldu, bildim* (12, s.64);

Xəbər budaq cümləsi baş cümlənin işarə əvəzliyi-qəlib sözlə ifadə olunan xəbərini izah edir. Əsərin dilində bəzən işarə əvəzliyi- *bu, o* vasitəsi ilə düzəlmiş xəbərlərdən sonra *ki* bağlayıcısı iştirak etmir; məs.: *Məqsudu oldur, baba, həm sizləri, Qamusunuzu görmək istər özləri*(12,s.80), *Padişah aydır, əya saqi, ana layiq oldur kim, vəzir ola bana* (12,s.64), *Sadiq oldur dilini könlü ilə bir eyləyə* (7,s.71), *Danişmənd oldur, gəldi oquduğında buldı* (14,s.44), *Əvvəl bizə vacib budur, eyü xülqü əməl gərək* (14,s.63), *Ariflərdən nişan budur, hər könlüdə hazır ola* (14,s.18).

Qeyd etmək lazımdır ki, baş cümlə +budaq cümlə tipi həm bağlayıcılı (*ki*), həm də bağlayıcısız variantda, işarə əvəzliyi –*xəbər* işlənir və *xəbər, əsasən, oldur, budur* şəkilində işlənmişdir. *Diləgim oldur ki, bən sizi görəm, Ana dəxi malu nemət həm verəm.*(12,s.78), *Məqsudum oldur ki, bən anın ünün Eşidib bulaydım bayram günün* (12,s.60), *Layiq oldur kim, vəzir ola bana* (12,s.64), *Adət budurur kim, dili dildarə verərlər* (7, s.81),

Təyin budaq cümləsi baş cümlədə işarə əvəzliyi ilə ifadə olunan və ya qəlib söz şəklində təsəvvür edilən təyinin mənasını izah edib aydınlaşdırır. H.Mirzəzadə bu budaq cümlə haqqında qeyd etmişdir ki, “Təyin budaq cümləsi yazılı abidələrin dilində geniş yayılmış budaq cümlələrdəndir. Baş və budaq cümlə arasında sintaktik əlaqə,əsasən, kim//ki bağlayıcıları vasitəsilə yaradılır. Bu cəhət istər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində, istər klassik şeir dilində, istərsə də nəsr əsərlərinin dilində nəzərə çarpır” (9,s.356) .

“Yusif və Züleyxa”məsnəvisində təyin budaq cümləsinin müxtəlif formalarına, o dərəcədə də, rast gəlmədik. Əsərdə işlənən təyin budaq

cümlələrində baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənir, budaq cümlə baş cümləyə *ki//kim* bağlayıcısı vasitəsilə bağlanır. Əsərdən seçdiyimiz nümunələrin bir qisminə işarə əvəzlilikləri işlənmiş, bəzilərində isə işlənməmişdir; məs.: *Qurusun ol əl ki, pəs bir gəz səni, Urə, yaxud ala səndən könlünü* (12,s.60), *Aytdı, ey xəllaqi-ələm, bu nə hal Kim, bəni uş qayğısı qıldı hilal?* (12,s.29), *İş »edəyim sənə ələmdə düpdüz ki, anın kibi iş heç görməmiş göz* (5,s.47), *Bir adəmdir ki, canı yox içində, Güləndamı görür çarmux içində* (5,s.51).

Zaman budaq cümləsi baş cümlədəki hərəkət və ya əlamətin zamanını bildirir. Əsərin dilində müşahidə etdiyimiz zaman budaq cümlələrinin bir qisminə budaq cümlə baş cümlədən əvvəl gəlir və onunla *necə kim, ol zəman kim, eylə kim* bağlayıcı sözlər vasitəsi ilə əlaqələnir. Bu tipli zaman budaq cümləsi haqqında Q.Ş.Kazımov qeyd etmişdir ki, “Bu cür hallarda yeni informasiya baş cümlədə olur və baş cümlə tabeli mürəkkəb cümlə üçün rema rolunu oynayır”(8, s.365).

Məsələn.: *Eylə kim, buluda girdi afitab* (12,s10), *Ol zəman kim, hicrətə gəldi rəsul, Məkkədən Mədinəyə qıldı nüzul*(12,s.11), *Necə kim,ol Yusifə söylər idi, Yusif ana təvazö eylər idi* (12,s.38), *Necə kim söylər Züleyxa sözünü, Qapiyə tutar Yusif üzünü* (12,s.43), *İçildi şərbət anda,yəndi çün xon, Ululara geyirdi xələti don* (5,s.31), *Qaçan xurşid ki, məşruqdən göründi, Ulu dağlar qamu nur tac urundu* (5,s.26), *Hərəmi anda qondu bir dərəyə ki, insan uğramazdı ol arayə* (5,s.46), *Hərəmi ol bağı qaçan ki gördi, Enib atdan gəlib içəri girdi* (5,s.71).

Zaman budaq cümləsi baş cümlədən sonra gəlir və onları *çünki, , çünkim, çün* bağlayıcıları bir-birinə bağlanır. Bu bağlayıcılar haqqında Muharrem Ergin yazır:” Farsca çün ve çu-dan gelirler. Çün ve çu başlanğıcla Türkcədə də hər haldə qalın vokallı olaraq çün ve çu şəklində idilər. Sonradan inçəlmışlərdir. Çün ve çü Osmanlıcanın sonlarında ortadan qalxmışdır. Çün ve ki-nin birleşmesi ile meydana gələn bu ədat əskidən çünki şəklində idi”(11,s.335).

Çün bağlayıcısı bütün türk dilləri üçün eyni dərəcədə səciyyəvi olmamışdır. Beləki, Orxon-Yenisey və digər qədim abidələrin dilində bu bağlayıcı işlənmiş, amma özbək dilinə aid yazılı abidələrdə geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. XIII-XIV əsr Anadoluda yaşamış Mustafa Zəririn əsərində də *çün* bağlayıcısından lazımi qədər istifadə olunmuşdur; məs.: *Çün Züleyxa gözləri anı görür, Ah edər, əqli gedər, ol ol dəm nigar* (12,s. 28), *Çün Züleyxa qatinə gəldi geri, Dərd ilə ah qıldı, gəldi geri* (12,s.37), *Çün bu sözü eşidər zindanban, Özü göynür, ağlər, qılır fiğan* (12,s.60), *Çün Züleyxa Yusif ünün dinlədi, ol dəxi bivasitə bir inlədi*(12,s.60), *Çün Züleyxa şərhi Yusif dinlədi, Ah qıldı, qatı-qatı inlədi* (12,s.65), *Çün sərayə gəldi ol gülüzar, Girdi Yusif içəri xurşidvar* (12,s.67), *Çün səadət oldı həmrəz, həzaran minacat olur* (14,s.43), *Çün ərde dirlik ola, həqq ilə birlik ola* (14,s.37), *Çün dənizə qər q oldun, boğazuna gəldi su, Dəli gibi talbınma, ey biçarə, batdun tut* (7,s.21), *Buldu Nəsimi çün səni, keçdi qamudan , ey sənəm* (7,s.80),

Cünkü bağlayıcısı vasitəsilə : Çünki doğdu Yusif, öldü anəsi, Bir qəravas aldışatın atəsi (12,s.9), Çünki Yusif endi ol daş üstünə, Başladı ol şer söyləməklilik qəsdinə(12,s.16), Çünki dedim Yəqubun əhvalini, Necə oldu gör Yusifin halini (12,s.19).

Çünkim bağlayıcısı ilə: Məkkədən yönəldilər çünkim bəri, Evlərinin tərkin urdu hər biri (12,s.11), Çünkim eşitdi, oldu canı şad, Açdı qapıyı kim, görünə ol qubad (12,s.28), Padşah çün kim yarağın eylədi, Nemətilə xəlqi qamu doylədi (12,s.28).

Şərt budaq cümləsi baş cümlədə ifadə olunan hərəkət və ya əlamətin şərtini bildirir. Bağlayıcı vasitələrə , baş və budaq cümlənin yerinə görə şərt budaq cümləsinin iki tipi var. Q.Kazımov qeyd etmişdir ki, şərt budaq cümləsinin baş cümlə əvvəl, budaq cümlə sonra işlənən tipi birözlükli cümlə tipi olub nisbətən az işlənir və özünü daha çox canlı danışiq dilində göstərir (8,s.387). Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” əsərində yalnız budaq cümlə+baş cümlə tipinə rast gəldik. Əsərin dilində işlənən şərt budaq cümləsinin bu növündə budaq cümlə baş cümləyə -sa, -sə şəkilçisi ilə baəlanır; məs.: Çünki böhtan oldu bana bu xəbər, Mən dəxi ət yeməyim, ey bəxtəvər(12,s.18),Hər kim anın üzünə qılsa nəzər , Gümrah olub əql başdan gedər (12,s.67), Dinlə,əqlin var isə, ey bəxtəvər (12,s.69),Yedi hindi qılıç, yedi gözəl at, Yügürsə eyləyə karlanqıcı mat (5.,s.30), Əgər atam bəni buna verirsə, Həlal olsun qanın kim öldürürsə (5,s.37). Əgər göstərməz isəm ər degiləm (5,s.47), Bu iş bitməzsə, könlüm sakin olmaz (5,s.67), Əgər nərrə dev dursa, gör anı çəkər, yırtar, həlak edərlər anı (5,s.73), Dünyanın miqdarı yoxdur, gər bilirsən qədrini(7,s.63), Əgər anlar isə, əyandır söz (7,s.77), Çün qəm yeyirəm qəm degil, ey aşıq, əgər kim, Qəm yürəgə kar eylədi, qəm xar ələ girməz (7,s.83), Tərrar gər aparsa, qamu rəxti rəvadır(7,s.80), Əgər gerçək aşıq isən, boyundağı mənşür nədür? Həqq yoluna sadıq isən, yanlış sanu təzvir nədür? (7,s.45), Yunis, əgər aşıq isən, varlığın dəgşir yoqlıqa (14,s.33), Xain olsaq əgər bu dünyədə, İrzü namusumuz gedər badə (13,s.392), Böylə gedərsə, Bakı əldən gedər (13,s.44).

Səbəb budaq cümləsi baş cümlədə ifadə olunan hərəkət və ya əlamətin səbəbini bildirir.”Yusif və Züleyxa” poemasının dilində səbəb budaq cümləsindən az istifadə olunmuşdur. Əsərdən seçdiyimiz nümunələr yalnız baş cümlə+budaq cümlə quruluşundadır; məs.: Yola girir ol Yəhuda xoşnihad, çünki bir mənzil yola göndərdilər (12,s.99), Bixud olub, əlimizi doğradıq, Çünkim anın həzrətinə uğradıq (12,s.65), Tənridən utan kim, oldur layəzal (12,s.43).

Səbəb budaq cümləsinin “Yusif və Züleyxa” əsərinin dilində az işlənməsinə baxmayaraq, eyni dövrdə yazılmış digər əsərlərin dilində geniş şəkildə işləndiyinin şahidi olduq; məs.:Dükəli çünki açıldı qapılar (5,s.22), Buyurdu, çünki qonaqlar oturdu (5,s.66), Çarə yoxdur yarə, əbsəm, ey könül, yar istəmə!, Dərdə çün dərman bulunmaz, rəncə timar istəmə (7,s. 63), Çün bu yalançı dünyanın aqibəti fəna imiş, Keç qamudən Nəsimi tək, baxma onun bəqasına

(7,s.73), Həqqə münkirdir fəqih. Inanma ol, şeytanə kim(7,s.74), ,Ərşi-rəhman dedi, nəbi, könülə, Çünki gördü könüldə kandır söz (7,s.76), Qamuya söz de kim, hamandır söz (7,s.77) , Var dərdə təhəmmül qılı səbr eylə cəfayə, Çün dil diləyi əndəkü bisyar bulunmaz (7,s.82), Var razım faş etmə, Nəsimi, bu avama, Aləmdə bu gün məhrəmi-əsrar bulunmaz (7,s.82), Dildarə həris olma ki, dildar ələ girməz(7,s.83), Dərmanını dərd eylə ki, timar ələ girməz (7,s.83), Ey axirətin darına aşiq, bu sərədən Keç kim, bu keçər ərsədə şol dar ələ girməz (7,s.84), Çarə yoq ayrılmaga, çün səndə göründü Həqq (14,s.58), Sən bu Nəsiminin dilini anla, bil sözün kim, var bu dildən özgə bizim bir lisanımız (7,s.85).

Məqsəd budaq cümləsi baş cümlədə ifadə olunan hərəkərin məqsədini bildirir. Səbəb budaq cümləsi kimi məqsəd budaq cümləsi də əsərin dilində çox az şəkildə işlənmiş budaq cümlələrdəndir; məs.: Həbsə buraxalım anı bir zəman, Ta ki bizdən götürülə xəlqən güman (12,s.50), Verəydim sana Quran, ey həbib, Ta ki, qövmin bilə bula həm nəsim (12,s.11), Ya quyuya buraxalım biz anı, Ta ki, andə ölə, ol verə canı (12,s.12), Könül laçın deyü düşdü ki, ala sol göyərçini(7,s.65).

Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” əsərinin dilində digər budaq cümlələrə aid nümunələrə demək olar ki, az rast gəlinir.

SUMMARY

This article analyses the compound sentences used in the poem “Yusif and Zuleykha” written by Arzurumian Mustafa Zarir on Koran motives and also defines their systematizing

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev. Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974
2. Abdullayev. Ə.Z. Seyidov. Y.M. Həsənov. A.Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı. 1985
3. Abdullayev. K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı. 1999
4. Cəlilov. F.A. Mürəkkəb cümlə sintaksisi. “Maarif”, Bakı, 1983
5. Dastani-Əhməd Hərami (tərt.edən: Ə.Səfərli), Bakı: Gənclik, 1978, 94 s.
6. Əliyev Ə.M.. Tabeli mürəkkəb cümlələr və onların xüsusiyyətləri. Bakı. 1992
7. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri (tərt.edən: Ə.Səfərli), Bakı: “Maarif”, 1985, 440 s.
8. Kazımov. Q.Ş.. Müasir Azərbaycan dili. Bakı. 2007
9. Mirzəzadə. H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990
10. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı. 1959
11. Muharrem Ergin . Türk dil bilgisi. İstanbul. 1993
12. Mustafa Zərir. Yusif və Züleyxa. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 128 s.

13. M.Ə.Sabir.Hop-hopnamə
14. Yunus Əmrə. Əsərləri.Bakı.2004, 333 s.
- 15.

Məmmədova Tamilla Nəsən qızı
Бакинский славянский университет

ПРОИЗНОШЕНИЕ И НАПИСАНИЕ В ДВУХ РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ, РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ

Изучение любого конкретного языка связано с орфоэпией, назначением которой является прежде всего установление единообразия в произношении с целью облегчения устного общения между членами общества.

Орфоэпия (как, в принципе, и орфография) основывается на понятии нормы. О месте нормы в различных языках в системе понятия сосюрховской дихотомии «язык – речь» так писал Э.Косериу: «Функциональный язык (язык, на котором можно говорить) – это система функциональных противопоставлений и нормальных реализаций, или, точнее, это система и норма. Система есть система возможностей, координат, которые указывают открытые и закрытые пути в речи, понятной данному коллективу, а норма, напротив, – это системы обязательных реализаций, принятых в данном обществе и данной культуре. Норма соответствует не тому, что можно сказать, а тому, что уже сказано и что по традиции говорится в рассматриваемом обществе» [1, С.174].

Динамика орфоэпической нормы в русском и азербайджанском языках наблюдается как в области вокализма, так и в области консонантизма.

В области вокалической нормы интерес в обоих языках представляет безударный вокализм, поскольку ударный вокализм в этих языках – это сильная позиция для ударного гласного, требующая четкого качественного и длительного количественного произношения.

Безударный вокализм русского языка в отличие от безударного вокализма азербайджанского языка более изменчив. Наличие трех степеней редукции гласных русского языка осуществляется по принципу: I степень редукции – первая предударная позиция, II степень – вторая, третья и др. предударные позиции, III степень редукции – заударные позиции. Формула А.А.Потебни ...1231... четко отражает сказанное: цифрой 3 обозначен гласный под ударением, цифрой 2 – первая предударная позиция, цифрой 1 – остальные предударные и заударные позиции для гласных русского языка. В словах типа *молоко́, но́чка, заводско́й* [мьлАко́, но́чкь, зьвЛцко́й] отражена

произносительная норма безударных гласных *a*, *o* после твердых согласных (транскрипционные знаки указывают на отличие безударных и ударных гласных русского языка). К двум гласным (*a*, *o*) следует добавить еще один гласный русского языка /*e*(э)/, который также, как и гласные *a*, *o*, подвергается в безударной позиции количественно-качественной редукции: после твердых согласных *e*(э) в первой предударной позиции произносится как [ы]: женá [жына́], а во второй и заударной позициях как редуцированный гласный, обозначающийся в транскрипции знаком [ь]: ж[ь]лезьяка, Кéш[ь] (сокр. от *Иннокентий*).

Безударный вокализм для *a*, *o*, *e*(э) после мягких согласных немного прост: в первой предударной позиции на месте всех трех гласных произносится [и]: ст[и]на́, з[и]мля́, ч[и]сы́, ч[и]щоба́. Во второй и других предударных, а также заударной позициях произносится редуцированный гласный, обозначаемый в транскрипции знаком [ь]: з[ь]мляно́й, по́л[ь].

Следует отметить, что основное направление изменения системы безударного вокализма в русском литературном языке – это уменьшение различительной способности гласных, проявление которого мы наблюдаем в развитии иканья, т.е. в вовлечении фонемы <и> в процессы нейтрализации, а тем самым – умножении слабых позиций, увеличении количества гиперфонем и усложнении их состава [2, С.231]. Так, если в слове *билингвизм* в системе *эканья* все позиции для гласных были сильными и фонемная транскрипция не содержала гиперфонем (<б'ил'ингв'йзм> в отличие от <б'^е_ьл'^е_имн'йт>), то в системе *иканья* оба безударных гласных оказываются в слабой позиции и представляют собой гиперфонемы: <б'^и_ьл'^и_ингв'йзм> как <б'^е_ьл'^е_имн'йт>.

Безударные гласные в слове *перегру́з* в любой орфоэпической норме ([п'ър'и^егрúс] или [п'ър'игрúс]) представляют собой гиперфонемы, но в икающей норме состав их усложнился: в *эканье* <п'^е_р'^е_грúз>, в *иканье* – <п'^и_ьр'^и_игрúз>.

Следует отметить, что социологического распределения вариантов икающего и экающего произношения не производилось: по всей вероятности, люди сейчас не делятся на «экальщиков» и «икальщиков». Эти варианты сосуществуют в речи отдельно взятой личности и распределяются в зависимости от условий продуцирования речи – в замедленном темпе, в художественной и певческой речи бóльшая вероятность проявления *эканья*; в разговорной речи господствует *иканье*.

Что же касается орфоэпических норм в области русского консонантизма, то в этой области динамика нормы указывает на определенное сближение произношения с написанием. Сюда можно отнести ослабление ассимилятивного смягчения согласных по признаку твердость – мягкость, что связано с приходом в русский язык огромного количества

иноязычных слов, в которых согласные перед <e> сохраняют твердость вопреки прежде свойственному русской фонетике правилу обязательного их смягчения в этой позиции. Это повлекло за собой пересмотр качества данной позиции в отношении различительного признака твердость – мягкость: ам[п'э]р, ас[б'э]ст, га[р'э]м, ко[л:'е]дж, ла[ф'э]т – [дэ]нди, [зэ]рб, ин[вэ]стор, кура[рэ], мета[тэ]за, мо[дэ]ль и др. Первый ряд заимствованной лексики адаптировался к русской фонетике путем произношения мягкого согласного, а во втором ряду твердое произношение перед [e] не подчинилось русской фонетической норме, сохранив произносительную норму языка-источника.

На сближение произношения и написания в области русского консонантизма указывает также расширение круга слов с [ч'н] за счет [шн]: було[ч'н]ая, коне[ч'н]о, ску[ч'н]о, праче[ч'н]ая, скворе[ч'н]ик и др.

Л.В.Щерба, занимавшийся проблемами орфоэпии, отмечал: «Прежде всего совершенно очевидно, что в произношении будущего будет отмечено все чересчур местное, московское или ленинградское, орловское или новгородское, не говоря уже о разных отличительных чертах других языков, вроде кавказского или среднеазиатского «гортанного» х, украинского з, татарского ы и т.д., и т.п. Второе, что является несомненным, – это стремление опереться на что-либо твердое и для всех очевидное. Ясно, что таким твердым и очевидным является письмо, а потому не менее ясно и то, что будущее русское образцовое произношение пойдет по пути сближения с письмом. Из этого, между прочим, вытекают некоторые обязательства и для письма: если мы не хотим, чтобы люди произносили *Доде* и *Гете* с мягкими *д* и *т*, и с *ё* в соответствии с немецким *ц*, то мы и должны писать *Додэ* и *Гетэ*, а не *Доде* и *Гете*» [3, С.111-112].

В связи со сказанным хотелось бы отметить фактор, связанный с приходом в русский язык огромного количества иноязычных слов, в которых согласные перед <e> сохраняют твердость вопреки прежде свойственному русской фонетике правилу обязательного их смягчения в этой позиции, что повлекло за собой пересмотр качества данной позиции в отношении дифференциального признака «твердость – мягкость». Если в работах 50-х гг. она характеризовалась как слабая, то в последние десятилетия ее предпочитают рассматривать как сильную, поскольку появилось некоторое количество «минимальных пар», в которых твердость или мягкость согласного играет смыслоразличительную роль: [мэ]р – [м'э]р, пас[тэ]ль – пос[т'э]ль. Этому противоречит, однако, то обстоятельство, что во многих словах твердое или мягкое произношение согласного перед <e> вариативно и равноправно с точки зрения орфоэпической нормы, а следовательно не фонологично. На сохранение твердости согласного перед <e> в заимствованных словах влияют следующие факторы:

1. Качество согласного. Отмечается, что чаще всего произносятся как твердые переднеязычные согласные, реже – губные, крайне редко – заднеязычные.

2. Положение согласного в слове по отношению к ударению. Процент произношения твердых согласных уменьшается с удалением от ударения (наибольшее количество твердых согласных сохраняется в ударном слоге, наименьшее – в третьем предударном).

3. Морфологическая неосвоенность слова. Считается, что морфологическая неосвоенность слова способствует сохранению твердого согласного перед <e> в ударном конечном слоге и никак не влияет на его сохранение в безударном.

М.Я.Гловинская пришла к заключению, что тенденции к укреплению твердого или, напротив, мягкого согласного перед <э> не наблюдается, что смягчение согласного в этой позиции «перестает быть живым фонетическим законом», происходит процесс лексикализации, т.е. закрепление за определенной лексической единицей одной из двух произносительных возможностей. Она выделила три (в зависимости от произношения) группы слов с согласным перед <э> [5, С.100-122]:

1) слова с укрепляющейся твердостью согласного: *артерия, бактерия, брюнет, инертный, инерция, энергия, критерий*;

2) слова с уменьшающейся твердостью согласного: *конкретный, консервы, портвейн, резерв, рейс, тема, берет, демобилизация, лидер, конгресс, текст*;

3) слова без тенденции: *нашлет, прогресс, сессия, стратег, темп, шатен, цистерна, бутерброды, декан, интенсивный, интернационал, экземпляр, синтез, дегазация*.

При твердости согласного перед гласным на месте *e* следующая за ним гласная <э> утрачивает свое [и]-образное начало, становится однородной в своей начальной фазе, одновременно немного отодвигаясь назад. Так произносится <э> перед твердым согласным и на конце слова: [стэк], [кЛшнэ], кана[пэ] (надо учесть, что отодвижка назад здесь несколько меньшая, чем после <ш, ж, ц>: [шэф], [жэст], [цэп']). После твердого согласного перед мягким произношению ударного гласного при отсутствии [и]-образного начала свойственно легкое [и]-образное окончание: о[тэ^ил'], ту[нэ^ил'], мо[дэ^ил'].

Как было отмечено выше, не все согласные в равной мере оказываются способными произноситься твердо перед <э>. В этом отношении выделяются следующие группы согласных: 1) заднеязычные <к, г, х>; 2) согласный на месте <л>; 3) губные <п, б, м, в, ф>; 4) зубные <т, д, с, з, н> и согласный <р>.

Заднебные согласные в заимствованных словах смягчались в любом положении в слове (ср. [к'э́]кс и пи[к'э́]; ба[г'э́]т, [г'э́]незис; [сх'э́]ма, тра[х'э́]я), но в новых заимствованиях отмечается тенденция твердого произношения: ср. название буквы г [гэ́]; слова: [кэ́]б, [кэ́]мпинг, [хэ́]ппенинг, [хэ́]нда́ут, [хэ́]ппи-энд, овер[хэ́]д.

Согласный <л>, по наблюдениям Р.И.Аванесова, либо смягчался, либо сохранял невелиризованное «европейское» произношение (к[le]рк) [б, С.213-214]. В настоящее время, по-видимому, ранее усвоенные слова адаптировались к русской фонетике путем произношения мягкого согласного (к[л'э]рк, ко[л'э́]га (коллега), а в новых заимствованиях практикуется твердое произношение – дисп[лэ́]й, п[лэ́]ер, с[лэ́]нг, [лэ́]йбл; но перед конечным ударным <э> – только мягкое: суф[л'э́], ре[л'э́], фи[л'э́], ша[л'э́].

Проблемы орфоэпических норм азербайджанского языка, представителя тюркской семьи языков, связаны прежде всего с ударением, которое является (как, впрочем, и во всех других языках) основным признаком слова, поскольку в любом языке, и в азербайджанском в частности, нет слов без ударения. Однако в рамках целостного предложения азербайджанского языка, в некоторых его самостоятельных членах, выраженных личными местоимениями, а также в служебных частях речи отсутствует ударение или имеется только второстепенное ударение.

Следует отметить также, что ударение в азербайджанском языке, в отличие от русского ударения, носит морфонологический характер. Это выражается прежде всего в постоянном месте ударения (на конце слова или словоформы). Учитывая агглютинативную структуру слов азербайджанского языка, фиксированное ударение в этом языке имеет некоторые особенности, которые связаны с тем, что азербайджанский язык по своей морфологической структуре относится к языкам, в которых грамматические значения определяются при помощи однозначных аффиксов. Например, в русском языке в слове *в садах* аффикс (окончание) *-ax* выражает одновременно значение и мн.ч., и предл.п. Разделить окончание на отдельные фрагменты *-a*, *-x* считается невозможным. В агглютинативном азербайджанском языке для выражения вышеназванных двух значений в одном грамматическом понимании требуются два аффикса: *bağ+lar+da*.

Таким образом, если в языках, подобных русскому, употребляется один словообразующий аффикс, то в азербайджанском языке число словообразующих аффиксов неограничено, т.е. в составе слов или словоформ азербайджанского языка может быть один, два, три, четыре и более различных словообразующих аффиксов: *məktəb+imiz+də+ki+lər+dən+dir+lər* (те, которые из нашей школы). Как

видно из примера, к корню *məktəb* были прибавлены 7 аффиксов, каждый из которых имел свое конкретное грамматическое значение. Следует отметить, что подобное приклеивание немалого числа аффиксов к корню слов присуще только агглютинативным языкам.

Орфоэпическая норма слов типа вышеприведенного составляет трудность при произношении, а именно напряженность артикуляционного аппарата. Но фиксация ударения на аффиксе мн.ч. *-lər* в конце слова сокращает протяженность слова во времени. Еще один фактор, способствующий пониманию вышеприведенного утверждения, – это то, что корень слова (*məktəb*) в нашем примере лишается ударения.

Однако в азербайджанском языке нередко наблюдаются случаи, когда ударение корня не переходит на словообразующий аффикс (*aldinmi*, *gəldinmi*). Другими словами, слова или словоформы подобного типа теряют фиксацию ударения на последнем слоге слова. Сущность азербайджанского ударения в таком случае подвергается своеобразной коррекции.

Таким образом, наша обращенность к ударению в азербайджанском языке тесно связана с орфоэпическими нормами в области вокализма данного языка. Можно сделать и обобщающие выводы о том, что постоянство ударения на последнем слоге с некоторыми отклонениями (типа: *adəmdir* / он человек; *müəllimdir* / он учитель и др.) облегчает произносительные нормы в области вокализма этого языка. А такая трактовка орфоэпических норм азербайджанского языка сближает произношение и написание слов или словоформ данного языка.

SUMMARY

Purpose of orthoepy is installing common pronunciation in every language to simplify verbal communication among members of society.

Orthoepy (as orthography) is based on notion of norm.

Dynamics of orthoepy norm in two different system languages (Russian and Azeri) is observed both in vocalism and consonantism.

Pronunciation and writing in Russian and Azeri languages is the main idea of this article.

ЛИТЕРАТУРА

1. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. Вып. III. М., 1963, с. 174.
2. Князев С.В., Пожарицкая С.К. Современный русский литературный язык: фонетика, графика, орфография, орфоэпия. М., 2005, с. 231.

3. Щерба Л.В. О нормах образцового русского произношения // Избранные работы по русскому языку. М., 1957, с. 111-112.
4. Ахундов А. Азәрбајҹан дилинин фонетикасы. Бақы, 1984.
5. Гловинская М.Я. Вариативность произношения заимствованных слов в современном русском языке // Социально-лингвистические исследования. М., 1976, с. 100-122.
6. Аванесов Р.И. Русское литературное произношение. М., 1984, с. 213-214.

Məmmədova Venera Cavad qızı
Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası

**AZƏRBAYCAN FORTEPİANO MƏKTƏBİNİN İNKİŞAFINDA
YURİY SABAYEVİN
PEDAQOJİ VƏ İFAÇILIQ PRİNSİPLƏRİ**

Üzeyir Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyasının “İxtisas fortepiano” kafedrasının professoru Yuri Mixayloviç Sabayev Fəridə Quliyeva məktəbinin parlaq davamçısı, eyni zamanda yüksək peşəkarlığı ilə sənətdə iz qoymuş bir şəxsiyyətdir. İncə qəlbə, böyük istedadla malik, parlaq fərdiliyi ilə seçilən Yuri Sabayev mənalı həyat yolu keçmişdir.

1947-ci ilin 20 oktyabrında Bakı şəhərində dünyaya göz açmış Yuri Mixayloviç Sabayev 1961-1965-ci illərdə Ü.Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının (indiki Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası) nəzdindəki 10 illik Orta İxtisas musiqi Məktəbində (indiki Bülbül adına Orta İxtisas Musiqi Məktəbi) təhsil almışdır. Məktəbi əla qiymətlərlə bitirən Y.Sabayev 1965-ci ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının fortepiano şöbəsinə, Azərbaycanın əməkdar İncəsənət xadimi, professor Fəridə xanım Quliyevanın sinfinə daxil olur. Fəridə Quliyeva ən sevimli tələbəsi olmuş Y.Sabayevi belə xatırlayır: “Məktəbdə Y.Sabayev L.B. Umanskayanın sinfində təhsil alırdı. Müəlliminin digər şəhərə köçməsi ilə əlaqədar Y.Sabayev mənim sinfində təhsilini davam etdirdi. Yüksək insani keyfiyyətləri ilə yanaşı o, böyük istedadla malik idi. Məktəbi qurtararkən Y.Sabayev Skryabinin konsertini çox məharətlə ifa etmişdir. Konservatoriyada təhsil aldığı illərdə o, Skryabinin Vals, prelüdiya və sonatalarını da müvəffəqiyyətlə ifa etmişdir”.

1970-ci ildə Konservatoriyanı əla qiymətlərlə bitirən Y.Sabayev, oradaca konsertmeyster kimi əmək fəaliyyətinə başlayır. 1965-ci ildən 1970-ci ilə qədər 13 saylı musiqi məktəbində, 1972-ci ildən 1987-ci ilə kimi isə Dzerjinski adına orta ixtisas musiqi məktəbində müəllimlik edir. Bu illərdə Y.Sabayev çoxsaylı konsert proqramları ilə çıxış edərək, müvəffəqiyyətlər əldə edir. 1971-ci ildən

professor Fəridə Quliyeva tələbələrinin arasından məhz Y.Sabayevi assistent vəzifəsinə layiq görür. Ona göstərilən bu yüksək etimadı Y.Sabayev gərgin iş fəaliyyəti ilə doğrultmağa çalışır və öz üzərində yorulmadan işləyir. Dərsə hazırlıqsız gələn tələbəni Fəridə xanım ilk növbədə Sabayevin yanına göndərir və tələbə burada bütövlükdə hazırlıq keçdikdən sonra, yenidən professor F.Quliyevanın sinfində əsərin bədii obrazı üzərində yaradıcılıq işini davam etdirir. Sonralar (1975-ci ildən) Y.Sabayev öz sinfində müstəqil pedoqoji fəaliyyətdə olarkən, F.Quliyevanın artıq digər assistenti olduğu halda tələbələrinə müşayiət etmək üçün o, məhz Y.Sabayevi dəvət edirdi⁶. Y.Sabayev virtuaz ifa tərzli, yüksək musiqi zövqü ilə seçilən bir pianoçu idi. O, qısa müddət ərzində işlədiyi kollektivin rəğbətini qazanmış tələbələrinin sevimlisinə çevrilmişdir.

1976-cı il mayın 19-da Moskva Dövlət Konservatoriyasının “Bəyaz zal”ında SSRİ-nin xalq artisti, professor T. Nikolayevanın elmi-rəhbərliyi ilə solo konsert proqramı ilə çıxış etmişdir.

- Skryabin - Sonata № 3 fa diyez minor.
- 12 prelüd op. №11
- Vals lya bemol major op.38

SSRİ-nin xalq artistləri, P.İ.Çaykovski adına Moskva Dövlət Konservatoriyasının professorları T.P. Nikolayeva, S.L.Dorenski, L.N. Vlasenko Yuri Sabayevin yüksək musiqi zövqünü, böyük ifaçılıq istedadını, özünə qarşı yüksək professional tələbkarlığını rəylərində xüsusilə vurğulamışdır.

Y.Sabayev Azərbaycan fortepiano sənətini 1979-1982-ci illər ərzində Yəmən Xalq Respublikasının Ədəna şəhərində yüksək səviyyədə təbliğ etmişdir. O, Milli Rəqs Ansamblının musiqi rəhbəri və İncəsənət Universitetinin professoru vəzifəsində çalışmışdır. Fəaliyyət göstərdiyi ölkədə Y.Sabayev bir sıra milli opera və operattalarımızı səhnələşdirmişdir. Onun yaradıcılığı yüksək qiymətləndirilmiş, belə ki, o, SSRİ səfirliyinin, həmçinin Yəmən Xalq Respublikasının fəxri fərmanı ilə təltif olunmuşdur.

Yuri Sabayev 1987-ci ildən Bakı Musiqi Akademiyasının baş müəllimi, 1991-ci ildən dosenti, 2005-ci ildən isə professoru vəzifəsində çalışmışdır. Təhsilin inkişafında böyük əməyinə görə Y.Sabayev 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasının əməkdar müəllimi fəxri adına layiq görülmüşdür. Bakı Musiqi Akademiyasında çalışdığı müddətdə o, 70-dən artıq ixtisaslı musiqi kadrları hazırlanmışdır. Y.Sabayev sinfinin yetirmələri ölkəmizdə və ölkəmizin hüdudlarındakı musiqi ocaqlarında müvəffəqiyyətlə çalışır, Sabayev məktəbi ənənələrini gələcək nəsillərə layiqincə ötürürlər.

Bir çox azərbaycan pianoçu pedaqoqları kimi Y.Sabayevin də pedoqji fəaliyyəti rus fortepiano məktəbinin ənənələri ilə sıx bağlı idi. Dərs prosesində o, ciddiliyi, tələbkarlığı, eyni zamanda mehribanlığı və səmimiliyi ilə seçilirdi.

⁶ Fəridə Quliyevanın müəlliflə canlı söhbətlərindən.

Professor ilk növbədə əsərin bəstəkarı və məzmunu haqqında tələbəyə geniş məlumat verir, obraz üzərində yorulmadan çalışırdı. Əsərin əsas məğzinin tapılmasına yardım edir, tələbədə bəddi yaradıcılıq meylləri düzgün istiqamətləndirirdi. Y.Sabayev tələbənin ifadəli intonasiyalara diqqət verməsini önəmli hesab edir və xüsusən də “səs” üzərində ciddi işləməyi tələb edirdi. O, əsasən “səs”in keyfiyyətinə, rəngarəngliyinə daha çox diqqət yetirirdi. Bununla bəhəm professor Sabayev hər bir tələbənin ifasında dərin, oxunaqlı səsə nail olmağa can atır, yumşaq, aydın səsə çalmağı təklif edirdi. Melodiyanın xasiyyətindən asılı olmayaraq Sabayev tələbəyə fortepianoda oxunaqlı səsə yiyələnməyi məsləhət görürü və öz ifasında bunu dəfələrlə nümayiş etdirirdi. O, ən çətin passajları ağır tempdə çalmağı tələb edərkən, onu nəzərdə tuturdu ki, tələbə ifa etdiyi passajı aydın eşitməyə müvəffəq olsun. Y.Sabayev həmçinin ifa olunan melodiyanı intonasiyalı səsə oxumağı da məsləhət görür və bunun zəruriliyini vurğulayırdı.

Yuri Sabayevin pedoqoji və ifaçılıq fəaliyyətində F.Şopenin əsərləri mühüm yerlərdən birini tutur. Dərs prosesində Sabayev Anton Rubinşteynin Şopen haqqında söylədiklərini dəfələrlə təkrar edirdi: “Friderik şopen –fortepianonun ruhu, ürəyi, qəlbidir”. Bildiyimiz kimi Şopen fortepiano musiqisini yeni musiqili janrlarla, obrazlarla zənginləşdirmişdir. Sabayev tələbə ilə 4-cü ballada üzərində işləyərkən ilk növbədə onun geniş inkişafa malik üçhissəli formada yazıldığını izah edirdi. Tam səssizlikdən yaranan musiqi girişin sonunda işıqlı bir xəyalda sona çatır. Balladanın orta hissəsi –həyata çıxış kimi səslənir və xatirələrdə qadın obrazı yaranır. Bu yerdə Sabayev tələbəyə məsləhət görür ki, gözləri önündə xəstəlikdən üzülmüş, gah ümidlə parlayan, gah da ümitsizliklə qapılan, incə bir sifət canlandırılınsın. Beləliklə, həyat və ölüm arasında dəhşətli mübarizə gedir.

Professor Sabayev balladanın əsas ideyasını tələbəyə belə təfsir edirdi: Bu “Məhəbbət və ölüm” faciəsidir və burada musiqi vasitələrinin köməyi ilə qeyri-adi bədiiliklə danışılır. Bu gözəl balladanın özünəməxsus musiqi konsepsiyasının daxili aləmini anlamaq üçün Sabayev tələbələrində hər an həyatı obrazlar təsəvvürdə canlandırmağı tövsiyə edirdi.

Pedoqoji fəaliyyətində Y.Sabayev tələbə ilə bilavasitə artikulyasiyaya: səslənmənin müxtəlif üsullarının mənimsənilməsinə -legato, non legato, staccato, portamento və 1-yə böyük diqqət yetirirdi və bunun gələcək pianoçu üçün nə qədər zəruri olduğunu vurğulayırdı. Bununla yanaşı Y.Sabayev ifa zamanı barmaqları klavişlərə yaxın tutmağı, kəskin, artıq hərəkətlərdən isə uzaq olmağı tələb edirdi. Səslənmənin keyfiyyətinə gəldikdə isə o rəbitəli, aydın, ifadəli, oxunaqlı olmalı idi. Professor legato səslənmə üsulunu pianoçu üçün əsas və həlledici şərt kimi hesab edirdi. Dərin, oxunaqlı səsə nail olmaq üçün tələbəyə daha çox çalışmağı tövsiyə edirdi. Musiqi əsərinin əsas elementi olan fakturanın mənimsənilməsi Y.Sabayevin fikrincə əsərin öyrənilməsi prosesində tələbənin qarşısında duran ən çətin məsələlərdən biridir. Fakturanın öyrənilməsində əsas

şərt ondan ibarətdir ki, pianoçu nəyin əsas və nəyin ikinci dərəcəli olduğunu eşitməli, musiqi parçasının elementlərinə qulaq asmağı bacarmalı, polifoniyani, ayrı-ayrı səsləri, registri eşitmək qabiliyyətinə malik olmalı idi. Onu da qeyd etməli ki, çoxsəsli fakturada professor Sabayev hər bir səsin ifadəli, düşünülmüş ifasını tələb edirdi. Tələbənin bütün diqqətini liqa, artikulyasiya işarələri, aksent, dinamikanın dəqiq yerinə yetirilməsinə yönəldirdi. Baxın freqaları üzərində işləyərkən Y.Sabayev adətən əvvəlcə hər bir səsi ayrılıqda çalmağı, (məs: bas, tenor, alt) daha sonra bu səsləri vahid bir şəkildə birləşdirməyi məsləhət görürdü. Ümumiyyətlə, professor Sabayev hər bir tələbənin alət arxasında müntəzəm olaraq yaradıcılıq işi ilə məşğul olmasını zəruri hesab edirdi.

Y.Sabayev pedaqogikasında applikatura önəmli yerlərdən birini tutur. Düzgün, rahat barmaq seçimi etmək üçün professor tələbəyə tələsməməyi, dərindən fikirləşməyi tövsiyə edirdi. Hər bir tələbənin əl imkanlarını nəzərə alaraq, onlara fərdi yanaşır, lazım gəldikdə barmaqlar üçün daha rahat applikatura seçilməsini məsləhət görürdü ki, bu da musiqi parçalarının daha rahat ifasına kömək edirdi. əsərin ən məsuliyyətli və ən çətin hissələrinin ifası üçün Y.Sabayev bir neçə variantda applikatura seçimini önəmli hesab edirdi. Öz yetirmələrini applikatura problemlərinə daha məsuliyyətlə yanaşmağa istiqamətləndirən professor Sabayev tam əminliklə bildirirdi ki, düzgün seçilmiş applikatura rahat hərəkət və yaradıcılıq məqsədlərini tam reallaşdırmaq üçün pianoçuya yardım edir. Ümumiyyətlə, Sabayevin sinfində bu istiqamətdə tələbələr çox ciddi çalışırdılar. F.Şopenin sol bemol major etüdündə əsər 10№5 qara dillərdə yüngül ifaya nail olmaq üçün beşbarmaqlı applikaturadan istifadə etmək məsləhət görülürdü.

Tempin düzgün müəyyən edilməsinə Y.Sabayev böyük diqqət yetirirdi. Əsərin bədii obrazının açılması üçün müəyyən əsərlərdə tez-tez temp dəyişkənliyinə rast gəlmək olur, lakin bununla yanaşı professor Sabayev çalışırdı ki, tələbənin bədii musiqi zövqünə xələl gəlməsin. O, tələbələrə ən sürətli tempdə belə bir notun da diqqətdən yayınmamasını, səslərin aydın və dəqiq çatdırılmasını, əsərin intonasiya ifadəliliyinin pozulmasını məsləhət görürdü. Klassik musiqinin ifası zamanı Y. Sabayev bəstəkar tərəfindən qeyd olunmuş tempin dəqiqliklə ifasını önəmli və labüd hesab edirdi. Pianoçu ifasının ritmik cəhətdən özünü doğrultmasına və dəqiqliyinə professor daima nəzarət edirdi. Ümumiyyətlə, Y.Sabayev dərs prosesində çalışırdı ki, tələbə geniş və hərtərəfli inkişaf etsin, daima yaradıcılıq axtarışlarında olaraq öz üzərində yorulmadan çalışsın.

Tədris prosesində professor Sabayev düşünülmüş dinamikaya daha çox diqqət yetirir, belə ki, dinamik işarələr əsərin daxili aləmi ilə sıx bağlı olaraq aydın və ifadəli olmalı idi. Y. Sabayev forte, piano, crescendo, diminuendo və s. bu kimi işarələri musiqinin xasiyyətinə uyğun olaraq ifa etməyi məsləhət görürdü. Dərs prosesində o, *fff* ilə *ff* və ya *f* arasındakı, *ppp* ilə *pp* və ya *p* arasındakı fərqi

tələbəyə izah edirdi. Pinpoco, subito, sf, fp, colando, morendo kimi dinamik işarələri bilməyin və ifa zamanı onlardan düzgün istifadə etməyin nə qədər önəmli olduğunu dönə-dönə vurğulayırdı. Klassiklərin əsərlərini tələbə ifa edərkən Y. Sabayev bütün dinamik işarələri diqqətlə nəzərdən keçirir və çalışırdı ki, tələbə onları dəqiqliklə öyrənsin. Professor Sabayevin fikrincə tembr rəngarəngliyi ilə dinamik nüanslar bir-biri ilə sıx bağlı olaraq ifadəli ifa tərzini üçün ən vacib amillərdən hesab olunur. Sabayev tələbənin nəzərinə onu da çatdırırdı ki, ifa olunan əsərdə müəllif tərəfindən qeyd olunmuş eyni bir işarə, ştrizlər məs: Bethovendə, Şopendə, Şumanda, Prokofyevdə müxtəlif mənə və xarakter daşıya bilər. Bunları bilmək və düzgün tətbiq etmək zəruridir. Əsərin əsas məğzinin açılması ilə bəhəm Y.Sabayev tələbənin müxtəlif redaksiyalara da yönəldirdi. O, Baxın “yaxşı temprə olunmuş klavir”ində redaktor qeydlərinin böyük əhəmiyyətini vurğulayırdı. İfaçılıq redaksiyalarına qarşı diqqətli olmağı məsləhət görürdü. Beləliklə, professor Sabayev tərəfindən tələbənin qarşısına qoyulan əsas məsələlərdən biri musiqi səri üzərində iş prosesində eşitmək, duymaq, hiss etmək, qavramaq, qarşıya qoyulan məqsədi həyata keçirmək idi.

Musiqidə ən vacib məqamlardan biri olan ritmin inkişafına Y.Sabayev böyük tələbkərlə yanaşırdı. Tələbə ifa etdiyi əsərin ritmini və tempini düzgün müəyyənləşdirməli və qavramalı idi, buna görə də o, öz ifasını eşitməli, sona qədər özünə qulaq asmağı bacarmalı idi. Bütövlükdə professor çalışırdı ki, tələbə tempin, ritmin və dinamik aspektlərin köməyi ilə ümumi emosional ifaya nail olsun.

Məlumdur ki fortepiano ifaçılığın sənətində pedal ən əsas yerlərdən birini tutur, belə ki, yalnız pedalın köməkliyi ilə işlənən səsə nail olmaq olar. Anton Rubinşteyn etiraf etmişdir ki, fortepiano ifaçılığının incəsənətinin dördüncü hissəsini yaxşı pedalizasiya təşkil edir¹. Y.M.Sabayevin “forte-piano pedalizasiyasının ümumi məsələləri” mövzusunda məqaləsində fortepiano pedalının ifaçılıq imkanları, cəhətləli funksiyaları və istifadə metodikasından söhbət açılır. İlk növbədə Y.Sabayev hər bəstəkarın üslubuna uyğun pedalizasiyasını təklif edirdi. Daha sonra, ən əsas məqamlardan biri də düzgün pedalizasiyanın pianoçunun özünü eşitmək qabiliyyəti ilə dəqiq ifası ilə sıx bağlılığıdır. Nəhayət sonda professor Sabayev pedal texnikasına dərinlən yiyələnməyə xüsusi diqqət yetirməyi zəruri hesab edirdi. Təbii ki, dərs prosesində pedalizasiya ilə bağlı problemlər pedoqoji üsullar və metodik priyomlar tətbiq edilərək öz həllini tapırdı. Pedalın funksiyaları 3 əsas xüsusiyyət daşıyır. 1-ci xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, pedal səsi uzadır, onu bütöv və yaraşlıq edir. –ci xüsusiyyət odur ki, ayrı-ayrı səs və akkordların rabitəli ifasını təmin edir, əks halda pedalsız bu cür ifaya nail olmaq qeyri mümkündür. 3-cü xüsusiyyət bir-birinin ardınca gedən arpedjio səslərinin vahid harmonik kompleksdə, pedalda səslənməsidir. Y.sabayev tədris prosesində pedalın bir çox cəhətlərinə aydınlıq gətirmişdir: a) sadə pedal, b) gecikmiş pedal, c) bir pedalın digər gecikmiş pedala keçməsi, d) yarım pedal, e)

tremollaşdırılmış yarım pedal.

Dərs prosesində professor Sabayev F.Şopenin əsərlərinə müraciət edərkən dahi polşa bəstəkarının yaradıcılığının pedal sahəsində etdiyi yeniliklərlə sıx əlaqəsini tələbələrə təfsir edirdi. F.Şopendən əvvəl virtuaz bəstəkarlardan Motsart, Klementi, Qummel öz təcrübələrində pedaldan çox az istifadə etmişlər. F. Şopen isə köhnə qaydalardan uzaqlaşaraq pedalı fortepiano səsinə incəlik, gözəllik gətirən səsin yeni tonda rəngarəng səslənməsi üçün əsas şərt hesab etmişdir. Professor Sabayevin fikrincə ifa etdiyi əsərin musiqi ideyasını və məzmununu anlamayan insan, düzgün pedalizasiya edə bilməz . [1, s. 55-58]

Y.M.Sabayevin sinfində ifa olunan əsərlərin repertuar diapozonu geniş və rəngarəngliyi ilə seçilirdi. Pedaqoji –ifaçılıq təcrübəsində professor fortepiano musiqi ədəbiyyatının müxtəlif əsərlərinə müraciət etmişdir. Onun tələbələri müxtəlif dövrlərdə yaşamış bəstəkarların əsərlərini ifa edirdilər. Bu da tələbədə intellekt gücünün artması, musiqi zövqünün və dünya görüşünün inkişafı üçün nəzərdə tutulurdu. Məs: İ.S. Bax –B.Marçello “Konsert” d-moll, L.V. Bethovenin N1, 8,13, 14,17,27 sayılı sonataları, Q.Qarayev “Tsarskoye selo heykəli”, N.mether – “Sonata –xatirə”, R.mendelson “Ciddi variasiyalar”, K.Debüssinin “Ekstamplar”, M. Musorqskinin “Sərgidən şəkillər” məcmuələri, S.Raxmaninovun fortepiano və orkestr üçün konsert №2, etüd-lövhələr, prelüdlər və s. A.Skryabinin 1,3,5,9 sayılı sonataları, vals –as –dur, P.Sviridov Partita f-moll, R.Şuman “Meşə səhnələri” op.82, “Rəngbərəng səhifələr” op 99, məcmuələri və h-moll, İnternetso”su, “Üç romans”, “Fantastik pyes”lər, F.Şopenin Balladaları, etüd, noktürn, vals, polonez mazurkaları. İ.Bramsın Hendel mövzusuna variasiyalar və fuqası onun tədris proqramının əsas hissəsini təşkil edirdi.

Dinləyicilər onun tələbələrinin açıq konsertlərdə, fortepiano gecələrində, Dövlət imtahanlarında, Ümumşəhər, Respublika müsabiqələrində, müxtəlif bəstəkarların əsərlərinin müvəffəqiyyətli ifasının şahidi olmuşlar.

Professor Sabayevin elmi-tədqiqat işləri sahəsində də böyük əməyi olmuşdur. Belə ki, onun “V.Adıgözəlovun fortepiano üçün 6 prelüdünün metodik təhlili” (1993), Sviridovun fortepiano üçün f-moll Partitasının metodik tövsiyələri” (1993), “azərbaycan xalq melodiylarının fortepiano üçün işləməsi və digər janrlı əsərlərin transkripsiyası”adlı metodik tövsiyələri (1992) “Ümumi pedalizasiya məsələləri” mövzusunda elmi-metodik məqaləsi, “F.Şopenin f-moll Balladası üzərində iş zamanı ümumi suallar və praktik tövsiyələr” mövzusunda elmi-metodik işləri ali musiqi məktəblərində təhsil alan fortepiano ixtisası tələbələri üçün gözəl bir töhfədir.

Y.Sabayev həmçinin Bakı Musiqi Akademiyasında Dövlət İmtahan komissiyasının üzvü kimi fəaliyyət göstərmiş, belə ki, o, Xankəndi, Şuşa,

Sumqayıt, Qubada komissiyanın sədri olmuşdur. A.Zeynallı, Q.Qarayev, N. Əliverdibəyov adına keçirilən pianoçuların Respublika müsabiqələrinə münisflər heyətinin üzvü kimi dəvət olunmuşdur.

Y.Sabayevin tələbələri onun sənətini yaşadır, Sabayev məktəbi ənənələrini gələcək nəsillərə layiqincə ötürürlər. Y.Sabayev vətəninə fədakarlıqla xidmət etmiş parlaq şəxsiyyət olaraq daim qəlblərdə yaşayacaqdır.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Fortepiano ifaçılığının və pedaqogikasının aktual problemləri. Y.M. Sabayev "Fortepiano pedalizasiyasının ümumi məsələləri". Səh. 55-56, 58

SUMMARY

Venera Mammadova of Azerbaijan in the article submitted by the school's piano in the development of a successor to the role of the well-known pianist Yuri Sabayev Farida Guliyeva bright creative and pedagogical principles of performance are investigated.

Məmmədzadə Pakizə Daməd qızı

Azərbaycan Texniki Universiteti

**KƏMİYYƏT KATEQORİYASININ İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN
DİLLƏRİNDƏ TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Son illər respublikamızda xarici dillərlə, xüsusən ingilis dili ilə Azərbaycan dilini müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə bir çox monoqrafiyalar, dərs vəsaitləri və dissertasiya işləri həsr edilmişdir. Xüsusən, dissertasiya işlərində xarici dillərlə Azərbaycan dilinin fonetika, qrammatika, leksika səviyyələrində müqayisəsi aparılmış, müəyyən elmi nəticələr əldə edilmişdir. Lakin göstərilən tədqiqat işlərində praktik məqsəd ön planda olduğundan onlar daha çox metodik xarakterdədir və alınan tipoloji mahiyyətdə olan nəticələr, bəzi əsərlər nəzərə alınmazsa, bir növ təsadüfi səciyyə daşıyır. Şübhə yoxdur ki, qohum olmayan dillərin müqayisəli surətdə öyrənilməsinin eyni zamanda, ciddi nəzəri əhəmiyyəti vardır; xüsusi dil universalıyalar nəzəriyyəsi baxımından tipoloji dilçilik üçün faydalıdır.

Bu məqamda ingilis və Azərbaycan dillərində isim nitq hissəsinin hər iki dilə məxsus tipoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Əlbəttə, istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində isim əşya bildirən, hallanan, cəmlənə bilən, cümlədə daha çox mübtədə və tamamlıq vəzifəsində çıxış edən nitq hissəsi kimi səciyyələndirilə bilər. Nitq hissəsinin leksik və sintaktik prinsipləri baxımından hər iki dildəki isimlər arasında elə bir fərq yoxdur. Bu prinsiplər üzrə hər iki dildə, demək olar ki, tipoloji eynilik mövcuddur. Morfoloji cəhətdən, yəni onların malik olduqları qrammatik kateqoriyaların həcmi, ifadə

formasını, semantik momentləri cəhətdən isə hər iki dilə aid bəzi özünəməxsusluqlar vardır. Ümumi universal qrammtik kateqoriyaların ingilis və Azərbaycan dillərində isim nitq hissəsinə münasibətini belə ümumiləşdirmək olar:

1. Qrammatik kateqoriya hər iki dilə aiddir;
2. Qrammatik kateqoriya yalnız ingilis dilinə aiddir;
3. Qrammatik kateqoriya yalnız Azərbaycan dilinə aiddir;
4. Qrammatik kateqoriya hər iki dilə aid deyil.

İngilis və Azərbaycan dillərində hər iki dilə aid olan qrammatik kateqoriyalar bunlardır: kəmiyyət kateqoriyası, hal kateqoriyası.

İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində kəmiyyət kateqoriyasının qrammatik semantikasını birdən artıq olan kəmiyyətin oppozisiyası kimi səciyyələndirilə bilər. Həmin oppozisiyanı $1:(1+n)$ şəklində göstərmək olar. Burada n sıfırdan başqa bütün qiymətlərdə ($n > 0$ şərti ilə olması) mümkündür. İngilis və Azərbaycan dillərindəki kəmiyyət kateqoriyasının bununla əlaqədar olaraq, daha bir tipoloji eyniliyi vardır. O da bundan ibarətdir ki, hər dildə kəmiyyət üzrə mövcud oppozisiya binar səciyyəlidir və bu səbəbdən, məsələn, ərəb dili kimi üç üzvlü kəmiyyət kateqoriyası olan dillərdən fərqlənir. Məlum olduğu üzrə ərəb dilində göstərilən qrammatik kateqoriya üzrə mövcud oppozisiya belədir: tək təcniyə; cəm, yaxud $1:2(1+n)$. Belə oppozisiyalı qrammatik kəmiyyət kateqoriyası, məlum olduğu üzrə, qədim yunan, sanskrit və latın dillərinə də aiddir.

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də təcniyənin (cüt kəmiyyətinin) olduğunu və bunun **z** (məsələn, *göz, diz* və s.) və **q** (məsələn, *qulaq, yanaq, dodaq, ayaq* və s.) vasitəsilə ifadə edildiyini göstərirlər. Lakin bu müasir Azərbaycan dili üçün məhsuldar deyil, qrammatik mahiyyətdən ziyadə, tarixi cəhətdən söz yaradıcılığı səciyyəsinə aiddir; həmin sözlərin üzərində morfoloji əməliyyat keçirmək üçün əslində etimoloji tədqiqat aparmaq lazımdır.

İngilis və Azərbaycan dillərindəki kəmiyyət kateqoriyaları arasında bir sıra tipoloji fərqlər də vardır. Bu fərqlər özünü istər semantik, istərsə də qrammatik (morfoloji və sintaktik) planda aydın surətdə göstərir.

Bizə qalırsa, ingilis və Azərbaycan dillərindəki mövcud kəmiyyət kateqoriyaları arasındakı əsas semantik fərq sözlərin qrammatik kəmiyyət baxımından leksik-morfoloji cəhətdən təcrid olunması sahəsində özünü göstərir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində yalnız təkde və yaxud yalnız cəmdə işlənə bilən isim qrupu yoxdur. Başqa sözlə, hər hansı bir isim müxtəlif qrammatik və üslubi şəraitdə təkde və yaxud cəmdə işlənməsi mümkündür. Bu hal, Azərbaycan dilindəki kəmiyyət kateqoriyasının leksik-qrammatik əlaməti kimi qeyd edilə bilər. İngilis dilində isə kəmiyyət kateqoriyası baxımından leksik-qrammatik cəhətdən təcrid olunmuş sözlər qrupu mövcuddur. Daha doğrusu, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində heç bir qrammatik və üslubi mühtədən asılı olmayaraq, yalnız təkde və yaxud yalnız cəmdə işlənən sözlər

qrupu vardır. İngilis dilində leksik-morfoloji cəhətdən təcrid olunmuş təklik kəmiyyətində işlənən isimlərin müxtəlif qruplarını göstərirlər. Yalnız təkdə işləmə ilə isimləri, bircə, ümumi şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Sadalana bilməyən isimlər. Buraya həm müəyyən əşya, həm də mücərrəd anlayışlar *suqar – qənd; iron – dəmir; love – məhəbbət; frendship – dostluq; advice – məsləhət; information – məlumat,, xəbər; proqress – uğur bildirən kimi isimlər* daxildir. Qeyd edək ki, bu qrupa daxil olan isimlər Azərbaycan dilində də daha çox işlənir. Hətta onların bəzilərini məndən kənarında cəmdə təsəvvür etmək belə çətindir. Bu cəhətdən, məsələn, *məlumat* sözü diqqəti xüsusilə cəlb edir. Məlum olduğu üzrə, həmin söz mənşəcə ərəb dilinə mənsubdur və həmin dildə qrammatik cəhətdən cəm formasındadır. Maraqlıdır ki, eyni bir anlayışı ifadə edən *information* və *məlumat* sözləri arasında ingilis-ərəb dilləri binarlığı üzrə necə deyərlər, ziddiyyət vardır. Bizə belə gəlir ki, *məlumat* sözü Azərbaycan dilində öz ilkin qrammatik mənasını müəyyən dərəcədə mühafizə etdiyindən onun cəmdə işlənməsinə ordinar linqvistik situasiyalarda ehtiyac olmur. Lakin əlverişli sintaktik mövqələrdə həmin sözün cəmdə işlənməsi tələb olunur: bəzi məlumatlar birləşməsində olduğu kimi eyni sözləri birinci qrupa daxil olan bütün isimlər barəsində bu və ya digər dərəcədə demək olar.

2. *Money – pul; hair – saç* isimləri ingilis dilində yalnız təkdə işlənir. Birinci söz Azərbaycan dilində də çox vaxt təkdə işlənir. Görünür ki, işlənmə sahəsindəki məhdudiyət «İngilis dilinin praktik qrammatikası» kitabının müəlliflərini dəqiq olmayan belə bir fikir irəli sürmələrinə səbəb olmuşdur ki, guya «ingilis dilində *money* sözü dilimizdə olduğu kimi həmişə təkdə işlənir».

Şübhəsiz, Azərbaycan dili üçün belə hökm vermək olmazdı. Bəzi pullar, qızıl pullar, oğurlanmış pullar və s. birləşmələr Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir və onlara həm ədəbi dildə, həm də danışıq dilində rast gəlinir.

Yalnız təkdə işlənən isimlərin bir qrupunu da formaca cəmdə, məzmunca həmişə təkdə olan *news*, habelə müxtəlif elm sahələrinin adlarını bildirən *mathematics – riyaziyyat, phonetics – fonetika* və s. kimi sözlər təşkil edir. Belə isimlər qrupunu yalnız semantik cəhətdən təcrid olunmuş təklik kəmiyyəti kimi izah etmək daha doğru olardı. Məhz buna görə də, biz ingilis dilində təklik kəmiyyətinin iki növünü qeyd etməyi lazım bilirək:

1. leksik-morfoloji cəhətdən təcrid olunmuş təklik;
2. semantik-sintaktik cəhətdən təcrid olunmuş təklik.

Belə isimlər Azərbaycan dilində adətən təkdə işlənir. Lakin onların potensial şəkildə cəmdə işlənmə imkanı olduqlarını qeyd etməmək olmaz.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilində isimlərin bir qismi də yalnız cəmdə işlənir. Plural Tantum adlandırılan həmin isimlərin iki qrupunu göstərmək olar:

1. Tərkibi iki bir-birinin eyni olan hissədən ibarət əşya bildirən isimlər rus dilində olduğu kimi, ingilis dilində də həmişə cəmdə işlənir. *Spectacles – eynək, scales – tərəzi, scissors – qayçı.*

2. *Contents – məzmun, mündəricat; goods – mal, əmtəə; clothes – paltar və s.* kimi isimlər ingilis dilində yalnız cəmdə işlənir. İ.Rəhimov və T.Hüseynzadə yalnız cəmdə işlənən isimlərin siyahısında *stairs – pilləkən* sözünü də vermişlər. Lakin həmin söz ingilis dilində *pilləkən* mənasında təkdə də işləyə bilər. Görünür həmin sözü yalnız təkdə yox, daha çox cəmdə işlənən isim hesab etmək daha doğru olardı.

İstər birinci, istərsə də ikinci qrupa daxil olan sözlərin tərcüməsindən görüldüyü kimi, onlar Azərbaycan dilində təkdə işlənir. Ümumiyyətlə, dilimizdə leksik vahid kimi yalnız cəmdə işlənən bir dənə də olsun isim yoxdur və bu, Azərbaycan dili üçün müəyyən semantik-qrammatik xüsusiyyət hesab edilə bilər.

Morfoloji cəhətdən kəmiyyət kateqoriyası Azərbaycan dilində yalnız şəkilçi vasitəsilə ifadə olunur. Cəmlik mənasının qrammatik əlaməti **-lar/lər** şəkilçisidir. Azərbaycan dilçiliyində cəmlik mənasını ifadə edən digər şəkilçilərin də olduğunu göstərir. Məsələn, professor M.Hüseynzadə **-lıq/lik, luq/lük, lı/li, lu/lü, q/k** və s. şəkilçiləri cəm şəkilçisi kimi qeyd etdikdən sonra yazır: «Deməli, **lar, lər, luq, lik, luq, lük, lı, li, lu, lü** şəkilçiləri əşyadakı keyfiyyət və xasiyyətin, yaxud əlamətin (ya qrammatik cəhətdən, ya da məntiqə) çoxluğunu bildirdiyi halda **ıq, ik, uq, ük** şəkilçiləri şəxsə görə çoxluğunu göstərə bilər. Bu şəkilçilər fellərdə də birinci şəxsin cəmini ifadə edir. Məsələn: **yazırıq, gəlirik, qururuq, görürük** və s.

Qeyd etmək lazımdır, **-lar,-lər** şəkilçiləri də xəbərlilik kateqoriyasında həm isimlərin çoxluğunu, həm də fellərdə üçüncü şəxsin çoxluğunu göstərə bilər; məs: onlar tələbədir, tələbələr hazırlayırlar və s.

Əlbəttə, **-lar, -lər** şəkilçilərindən başqa, yerdə qalanları kəmiyyət kateqoriyasının qrammatik əlaməti kimi qəbul etmək olmaz.

İngilis dilində kəmiyyət kateqoriyası iki müxtəlif qrammatik vasitə ilə ifadə olunur: Azərbaycan dilində olduğu kimi: şəkilçi vasitəsi ilə Azərbaycan dilində olmayan daxili yolu ilə. Həmin dildə cəmlik şəkilçisi kimi **s -es** çıxış edir: **book** "kitab" **books** "kitablar", **paper** "vərəq", **papers** "vərəqlər", **box** "qutu", **boxes** "qutular" və s.

Daxili fleksiya yolu ilə cəmlik anlayışını bildirmək üçün müxtəlif modellərdən istifadə edilir. Qeyd edim ki, bəzi flektiv dillərdən məsələn, ərəb dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində məhsuldar modellər son dərəcə azdır. Cəmiyi üç sözdə cəmlik, kökdən qalın qapalı dodaqlanan saitin incə qapalı dodaqlanmayan saitle əvəzlənməsi vasitəsi ilə olur: **foot (fut)** "ayaq" **feet** (ayaqlar), **tooth (tu :o)** "diş" **teeth (ti :o)** "dişlər", **goose (gu :s)** "qaz" **geese (qi :s)** "qazlar". İki sözdə cəmlik (ae) **-(e)**, bir sözdə (av) diftonqunun (ae) diftonqu ilə əvəzlənməsi yolu ilə yaranır.

Azərbaycan və ingilis dillərində cəmiyin morfoloji yolla ifadəsində nəzərə çarpan fərqli xüsusiyyətlərdən biri də budur ki, Azərbaycan dilində klassik şərq dillərindən keçən sözlər öz qrammatik cəmlik mənalarını mühafizə edə bilir. Məs, ərəb dilindən Azərbaycan dilinə keçən məlumat, əvvəldə qeyd edildiyi kimi, ərəb dilinə -at şəkilçisini qəbul edərək cəmdə işləndiyi halda, Azərbaycan dilində həmin ərəb alınmasının cəmdə işləndiyini bildirmək üçün ona -lar cəm şəkilçisi artırılmışdır: məlumatlar

Sintaktik baxımdan ingilis və Azərbaycan dillərində kəmiyyət kateqoriyası bir cəhətə görə diqqəti daha çox cəlb edir. İngilis dilində birdən çox kəmiyyəti bildirən miqdar sayları ilə söz birləşməsi əmələ gətirən isimlər cəm şəkilçisi qəbul edir. Azərbaycan dilində isə tamamilə əksinə, belə birləşmələrdə isimlər cəm şəkilçisi olmadan işlənir. Azərbaycan dili özünü bu xüsusiyyətinə görə yalnız ingilis dilindən deyil, bir cıra başqa dillərdən, o cümlədən, rus dilindən də fərqlənir.

İngilis dilində isə latın dilindən keçən sözlərdə latın dilinin qrammatik kəmiyyət kateqoroji öz gücünü saxlayır. Məsələn:

TƏKDƏ	MƏNASI	CƏMDƏ
addendum	əlavə	addenta
datum	verilmiş vahid	data
basis	bazis	bases
crisis	böhran	cises
erratum	səhv	errata
memorandum		
phenomenon	bəyannamə hadisə	memoranda phenomena

Qeyd etdiyimiz kimi kəmiyyət ismin qrammatik kateqoriyalarından biri olub, söhbətin bir və ya daha çox əşya haqqında getdiyini göstərir. Buna müvafiq olaraq da isim iki formada- tək və cəm formada işlənir. Əgər söhbət bir isimdən gedirsə, tək forma (a man, a girl, a book və s.), iki və daha çox isim haqqında danışılırsa, cəm forma(girls, books, cars) işlənir. Müasir ingilis dilində tək formada isimdən heç bir xüsusi şəkilçiyə malik olmur, məsələn:

A table, a boy, a garden, a fox, a bench, a book, a horse, və s.

İsmin cəm formasının düzəldilməsi: Müasir ingilis dilində əksər isimlərin cəm forması –s (-es) şəkilçisi vasitəsi ilə düzəlir, məsələn:

Tables, boys, gardens, foxes, benches, books, horses və s.

Müasir ingilis dilində ismin cəm formasını düzəltmək üçün işlənən –s (-es) şəkilçisi Azərbaycan dilində cəmlilik ifadə edən –**lar, -lər**, şəkilçisinə uyğun gəlir, məsələn:

Books-kitablar, pens-qələmlər və s.

Cəm şəkilçisi –s (-es) özündən əvvəl gələn sözdən asılı olaraq 3 cür oxunur:

1) Kar samitlərdən sonra(s): parks [pa:ks], caps [kæps], cats [kæts], books [buks] və s.

2) Sait və cingiltili samitdən sonra [z]; pencils [penslz], boys [boiz], plays [pleiz], doctors [doktəz] və s.

3) Fışılıtlı samitdən sonra [iz]; horses [ho:siz], noses [nosiz], carriages [kæridziz] və s.

Müasir ingilis dilində yeddi isim vardır ki, onların cəm forması arxaik üsulla, yəni, kökdəki saitin dəyişməsi ilə düzəlir. Bu isimlər aşağıdakılardır:

A man	men
A woman	women
A foot	feet
A tooth	teeth
A goose	geese
A mouse	mice
A louse	

ƏDƏBİYYAT

1. Ворно, М.А.Кашина, Е.Вишневская, Лексикология английского языка. Ленинград, 1995, стр.14
2. N.Məmmədov. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı, 1968. Maarif
3. В.Н.Ярцева. Становление и развитие современного английского языка. Москва. 1962 г.

4.Ə.Dəmirçizadə.Müasir Azərbaycan dili.Bakı,1984."ELM" nəşriyyatı.

SUMMARY

The article speaks about the grammatical category of pronoun in English and, its compare its same kinds such as personal, demonstrative,interrogative, definite and indefinite pronouns.

Mindiaşvili Nino Mixaylovna

Сухумский государственный университет

Dolidze Maka Otarovna

Университет Грузии им. Давида Агмашенебели

ГРУЗИНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ И МЕДИА

Уже много лет грузин и азербайджанцев связывают дружеские отношения. Очень много азербайджанцев живут в Грузии, а грузины – в Азербайджане. Для того, чтобы установить, какую роль уделяет медиа грузино-азербайджанским отношениям, мы решили рассмотреть как грузинские, так и азербайджанские публикации. Считаем важным, что медию обеих стран особое внимание уделяют вопросам политики, экономики, внешних отношений как Грузии, так и Азербайджана, оперативно освещая текущие события обеих стран и чаще принимают решительные меры. На эту тему печатаются материалы разных жанров. Например, один из корреспондентов онлайн Азербайджана “Inews.az”, говоря о грузино-азербайджанских отношениях, заявляет, что дружба и сотрудничество грузинского и азербайджанского народов являются показательными. И вправду, власти двух стран делают все для того, чтобы эти отношения еще больше улучшились и укрепились. Они думают и о том, что между этими странами не должно существовать визового режима.

Надо принять во внимание мнение многих экспертов и публицистов об объединении Грузии и Азербайджана в федерацию или конфедерацию. Они считают, что наступило время покончить с геополитическими интригами, которые происходят в этих странах. Хотя, тут же надо отметить, что, возможно, это вызовет различные мнения и споры. Это, конечно, дело будущего и не должно решаться только экспертами и публицистами. Все это зависит от доброй воли двух стран. Грузинские и азербайджанские средства информации заявляют, что грузино-азербайджанские отношения динамически развиваются, и они имеют как экономические, так и политические интересы.

В грузинской медики часто выходят в свет публикации об обостренных отношениях Азербайджана и Армении, в частности о Карабахе. Они отмечают, что Карабах является провинцией Азербайджана, контроль над которой он потерял в 1993 году. Азербайджан и Армения оказались в тупике из-за замороженного конфликта Нагорного Карабаха, и если остальные лидеры Европы к этому вопросу не отнесутся серьезно, они, возможно, окажутся «свидетелями горячего конфликта», – читаем в газете «Квирис палитра» (Воскресная палитра) [2]. Здесь же публицист проводит параллель с Грузией и замечает, что два года назад была точно такая же ситуация, когда Россия и Грузия начали войну, на которую Европа затруднилась дать ответ. В связи с этим публицист приводит примеры. Читателю был предложен политический анализ. Сделав прогноз будущего, он заявляет, что лидеры Евросоюза к вопросам безопасности на Южном Кавказе и предупреждениям Азербайджана в адрес Армении должны отнестись серьезно. В конце статьи публицист справедливо заявляет, что если на Кавказе начнется новая война, безопасность Евросоюза окажется перед серьезной угрозой. Публицист, говоря о безопасности Евросоюза, дополняет, что такая политика обеих сторон приведет к гибели. «Грузия обеспокоена карабахским конфликтом», – под таким названием опубликована краткая информационная заметка “Inews.az”, где говорится, что карабахский конфликт отрицательно действует на весь Кавказ и особую опасность создает для Грузии. «Конфликты в регионе Северного Кавказа РФ, этническое и религиозное противостояние, а также неурегулированный карабахский конфликт негативно влияют на безопасность всего Кавказа», – пишет публицист [3]. Следует согласиться с таким доводом. К сожалению, грузины имеют опыт того, как легко можно «втянуться» в войну. Как раз о втягивании в войну говорится в публикации газеты «Квирис палитра» (Воскресная палитра) [4], где сказано, что «в возобновленной войне Карабах существует несколько условий втягивания в нее Грузии». Статья тем интересна, что в ней несколько интересных сведений: первая: в зоне артиллерийской и авиационной бомбежки могут оказаться граничащие с Грузией районы; вторая: с обеих сторон диверсионные взрывы могут осуществлять на тех участках Грузии, где проходит газовая магистраль (а также железнодорожная) из России в Армению и из Азербайджана, проходящая через Грузию нефть и газопровод; третья: подключение граждан Грузии по этническим знакам.

В публикациях, напечатанных в грузинской медики, хорошо видно отношение и сочувствие грузинского народа братскому народу Азербайджана. Грузинские публицисты стараются показать, что помочь выходу Азербайджана из тяжелого положения могут лишь лидеры Евросоюза.

Не менее интересно то обстоятельство, что следует за этой войной и как встретят ее граждане Азербайджана, которые все еще не могут забыть случай, который произошел 26 февраля 1992 года, и который известен как трагедия Ходжалы. В этот день жертвами пуль армянских бойцов стали 613 человек. «Это была большая трагедия, когда погибли сотни людей, в том числе дети и женщины» [5], – пишет публицист. В публикациях говорилось и о том, как отмечали этот день в Грузии, в частности, какова была реакция азербайджанцев, проживающих в Марнеули.

В грузинской и азербайджанской прессе особое внимание уделялось тому, что для обоих государств одинаково важны судьбы как азербайджанцев, так и грузин. Например, в азербайджанской медиі прозвучала информация, в которой отмечалось, что президент Грузии поздравил живущих в Марнеули азербайджанцев с праздником Новруз-Байрам: «Я хочу, чтобы вы знали, что этот день вместе с вами празднует вся Грузия» [6]. В этой же публикации отмечено, что азербайджанцев с праздником поздравил и лидер «Сакартвелос алианси» (Альянс Грузии) Иракли Аласаниа. Но он вместо Новруз-Байрам поздравил их с Куман-Байрам, что вызвало возмущение азербайджанцев. Азербайджанцы заявили всем, что прежде чем поздравить с каким-либо народным праздником, стоит хорошо ознакомиться с их культурой и историей. Эта публикация интересна тем, что посредством медиі азербайджанцы поняли, что проживающие в Грузии азербайджанцы ничем не отличаются от грузин. У них нет никаких ограничений, и они не чувствуют воздействия со стороны кого-либо. У них в Тбилиси, в районе серных бань, имеется своя Джума-мечеть, где сунниты и шииты молятся вместе. Приезжих в Грузию мусульманских гостей удивляет совместная молитва суннитов и шиитов, что впоследствии они приводят своих близких в эту мечеть, чтобы показать им это «чудо». В этой информации мы хотим обратить особое внимание на одно обстоятельство: автор подчеркивает, что третья сила всячески старается разделить исламистов и навязать свою власть им. Но существующая в Тбилиси мечеть не дает им эту возможность. «Тбилисская Джума-мечеть будет общей для всех мусульман», – читаем в «Кавказ онлайн» [7].

Важным считается и то, что азербайджанская медиі подает обществу информацию о том, что в Тбилиси рядом находятся грузинская церковь, синагога и мечеть. Видно автор хотел этим сказать, что в Грузии люди разной национальности живут дружно, но тут же отмечает, что иногда вмешательством третьей силы вносится разлад, приведя в пример абхазцев и осетин. В одной из публикаций говорится о том, как и какими путями Грузия потеряла контроль над Абхазией и Осетией. Тут же говорится о беженцах Абхазии, которые устраивают акции у резиденции президента и Министерства экономики с требованием жилой площади. Публицисты не

ограничиваются только показом состояния беженцев. Они показывают и другую сторону, которая заявляет: «Беженцы до сих пор жили во временных убежищах. Министерство им предлагает передать в собственность полностью отремонтированные для проживания объекты» [8].

Как в грузинской, так и в азербайджанской медиі печатаются информации о взаимосотрудничестве Грузии и Азербайджана: «Грузия и Азербайджан создадут совместный культурно-экономический фонд», «Грузия будет получать газ от Азербайджана еще 10 лет», «В Баку проходит презентация, приуроченная к 120-летию всемирно известной торговой марки «Боржоми», – вот такими цитатами отличаются информационные средства обеих стран.

В азербайджанской медиі часто выходят в свет публикации о культурной жизни Грузии. «В Тбилиси проходит международная выставка Caucasus Build-2006» – под таким названием опубликована краткая информационная заметка “TREND” [9], где говорится, что вырос интерес к участию в выставке не только кавказских народов, но и представителей стран Европы и Азии. Такое взаимоотношение, возможно, будет являться невыигрышным и не устраивающим условием для многих стран, а, по нашему мнению, именно такие взаимоотношения поддержат слияние кавказских народов «в единый организм».

Из всего вышесказанного можно сделать следующие выводы:

1. Как в грузинской, так и в азербайджанской медиі печатаются информации о взаимосотрудничестве Грузии и Азербайджана;
2. Информационные средства большое внимание уделяют явлениям, происходящим в Грузии и Азербайджане;
3. Как грузинская, так и азербайджанская медиі объективно освещают текущие процессы в двух дружеских странах.

SUMMARY

Georgians and Azerbaijanians have had friendship for many years. Many Azerbaijanians live in Georgia and many Georgians – in Azerbaijan. To find out what kind of attention pays Media to Georgian-Azerbaijani relationships we tried to discuss publications of either Georgian or Azerbaijani medias. In our opinion it is very important that media of both countries pays special attention to either Georgian or Azerbaijani politics, economics, external relationships. Current events in both countries are reviewed strategically and mostly they take decisive actions. Either in Georgian or Azerbaijani media information about mutual collaboration of Georgia and Azerbaijan is systematically published. This kind of relationships may not be profitable and enviable for many countries but in

our point of view exactly relationships of these type will help to form Caucasian people as “one whole organism”.

ЛИТЕРАТУРА

1. <http://www.lnews.az/> “lnews.az”, 15 октября 2010 года.
2. «Квирис палитра» (Воскресная палитра), 8 ноября 2010 года.
3. <http://www.lnews.az/> “lnews.az”, 18 февраля 2010 года.
4. «Квирис палитра» (Воскресная палитра), 21 февраля 2011 года.
5. <http://www.trend.az/> “TREND”, 24 февраля 2011 года.
6. <http://www.lnews.az/> “lnews.az”, 23 марта 2010 года.
7. <http://kavkasia.net/> “Кавказ Online”, 21 февраля 2011 года.
8. <http://www.lnews.az/> “lnews.az”, 29 июля 2010 года.
9. <http://www.trend.az/> “TREND”, 5 октября 2010 года.

Musayeva Bella Sirac qızı

Бакинский славянский университет

РОЛЬ ЦЕНТРА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И КУЛЬТУРЫ ПРИ МГЛУ В ФОРМИРОВАНИИ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ И СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Распад великой державы под названием Союз Советских Социалистических Республик, представляя собой реальную необходимость, принёс с собой и ряд потерь, связанных с разрывом многих устоявшихся связей во всех сферах общественной жизни. Одной из весьма заметной из них стало культурное разобщение между народами, распад некогда единого культурного пространства. Думаю, не будет преувеличением сказать, что конфликты, разлад между представителями бывших союзных республик, ксенофобия, ставшие, к сожалению, приметой нашего времени и особенно характерные сегодня для молодого поколения, во многом стали результатом непонимания иной культуры, иного менталитета.

В этой связи создание в МГЛУ, являющимся Базовой организацией по языкам и культуре государств – участников СНГ, Международного института языков стран содружества (МИЯ СНГ) стало важным и эффективным шагом в формировании гуманитарного, культурного пространства, что в современных условиях приобретает особую значимость. В рамках этого проекта на основе Договора о сотрудничестве между Московским государственным лингвистическим университетом и

Бакинским славянским университетом с 2007/2008 учебного года на переводческом факультете МГЛУ начато преподавание азербайджанского языка как второго иностранного. Знакомство со студентами ещё раз подтвердило, что современная молодёжь очень мало информирована о жизни, культуре народов СНГ. Так, сведения студентов об Азербайджане ограничивались только знанием столицы – Баку и главного богатства республики – нефти. Такое положение и практически отсутствие языковой среды, безусловно, создают большие трудности в обучении и требуют серьёзной, взвешенной, продуманной стратегии с опорой на новейшие рекомендации и достижения методической науки в области преподавания иностранного языка.

Сегодня ни у кого не вызывает сомнения тезис о необходимости изучения иностранного языка в неразрывном единстве с миром, культурой носителей этого языка, так как «любой язык несёт на себе следы национального миропонимания того народа, который на нём говорит, мы начинаем видеть и мир глазами того народа...» [1;1] отсюда закономерно смещение акцентов с овладения языковым материалом на формирование коммуникативной компетенции, учет социокультурного и социолингвистического содержания обучения, составляющие основу инновационных требований к обучению иностранному языку. Соблюдение этих требований может создать прочную основу для обеспечения эффективного общения, диалога национальных культур.

Социолингвистическая компетенция реализуется в различных сферах общения с учетом правил речевого этикета и правил речевого поведения, она «предполагает способность коммуникантов к общению и знание ими условий речевого общения и их адекватное использование в речи в зависимости от контекста» [3;78]. Социокультурная компетенция, обеспечивающая эффективное участие в межкультурном взаимодействии, связана с приобретением этнокультурных знаний, пониманием национальной ментальности, духовных и материальных ценностей. Этнокультурный компонент, за счет которого происходит погружение обучающихся в мир культуры страны изучаемого языка через страноведческий материал, присутствует на всех этапах занятия, а формирование социокультурной и социолингвистической компетенции достигается посредством различных технологий обучения как во время занятий, так и во внеаудиторной работе и самостоятельной деятельности.

Наряду с формами и видами работы, о которых говорилось на предыдущих конференциях, [3;112,229] в формировании межкультурной коммуникативной коммуникации трудно переоценить роль Центра азербайджанского языка и культуры, который был торжественно открыт 15

апреля 2009 года ректорами Московского государственного лингвистического университета – академиком Российской академии образования (РАО) проф. Халеевой И.И и Бакинского славянского университета чл-корр. Национальной академии наук Азербайджана (НАНА) проф. Абдуллаевым К.М.

На торжественной церемонии открытия Центра присутствовали Чрезвычайный и Полномочный Посол Азербайджанской Республики в Российской Федерации Полад Бюльбюль оглы, Советник Посольства Азербайджанской Республики по гуманитарным вопросам Ахундова Н. В., Председатель Комитета по делам СНГ Государственной Думы Российской Федерации Островский А.В., член Комитета Государственной Думы Залиханов М.Ч., заместитель директора 4-го Департамента стран СНГ МИД РФ Крючко А.А., исполнительный директор Всероссийского Азербайджанского Конгресса Кулиев Э.Д., проректоры Бакинского славянского университета, проректоры и деканы МГЛУ, журналисты, а также студенты Московского государственного лингвистического университета и Бакинского славянского университета.

Выступившие на церемонии открытия выразили уверенность в том, что Центр сыграет огромную роль в сближении наших народов, пропаганде языков и культур. Ректор МГЛУ Халеева И.И. отметила, что в успешную подготовку специалистов со знанием азербайджанского языка большой вклад внесло руководство Бакинского славянского университета, в котором, в свою очередь, при помощи МГЛУ готовят русистов высокой квалификации.

В художественной части мероприятия студенты МГЛУ, изучающие азербайджанский язык, выступили с большой программой на азербайджанском языке. В их исполнении прозвучали стихи классиков азербайджанской поэзии Физули, Насими, Вагифа и современных поэтов, а также народные песни и песни известных азербайджанских композиторов.

Надо сказать, что студенты МГЛУ, изучающие азербайджанский язык, с самого начала занятий ощущали заботу Бакинского славянского университета, откуда были присланы учебники, словари, справочники, необходимые на первоначальном этапе обучения. Центр азербайджанского языка и культуры стал ещё одной вехой в этом направлении. БСУ оснастил Центр самой современной техникой – плазменным экраном, компьютером, периферийным оборудованием, аудио- и видеоматериалами по культуре, искусству, литературе, истории Азербайджана, а также богатой библиотекой, где собраны произведения азербайджанской литературы как на языке оригинала, так и на русском, английском языках; книги, отражающие историю карабахского конфликта, героическую борьбу

азербайджанского народа за территориальную целостность, ходжалинскую трагедию; русско-азербайджанские и азербайджанско-русские словари, среди которых особо хотелось бы отметить словарь, подготовленный коллективом БСУ под редакцией видного лингвиста проф. Тагиева М.Т.. Работа студентов с этим словарём (а к нему они обращаются почти ежедневно) во многом обеспечивает эффективность учебного процесса, помогает при написании сочинений, курсовых работ и т.п.

Большую помощь и поддержку Центру оказывают Посольство Азербайджана в Российской Федерации, Фонд Гейдара Алиева в России, Азербайджанская молодёжная организация России (АМОР), Всероссийский Азербайджанский конгресс (ВАК), а также частные лица. В результате этого Центр азербайджанского языка и культуры, интерьер которого наполнен национальным колоритом – национальные костюмы, музыкальные инструменты, изделия народного творчества – представляет собой как бы уголок Азербайджана в МГЛУ, позволяет окунуться в азербайджанский мир, почувствовать традиции и обычаи народа, проникнуться красотой и величием азербайджанской природы. Здесь всегда можно послушать азербайджанскую народную музыку, песни в исполнении легендарных Рашида Бейбутова, Муслима Магомаева и др., посмотреть фильмы производства «Азербайджанфильм» и т.д.

Студенты, изучающие азербайджанский язык, знают и отмечают памятные для республики даты, национальные праздники. Так, в Центре ежегодно отмечается день рождения общенационального лидера, выдающегося политика современности, великого азербайджанца Гейдара Алиева, день Независимости Азербайджана. Здесь имеется уголок, посвящённый Гейдару Алиеву и нынешнему Президенту республики Ильхаму Алиеву, где представлены альбомы, книги, раскрывающие их жизнь и деятельность, направленную на укрепление государственности, дальнейшее процветание и восстановление территориальных границ республики, на повышение благосостояния азербайджанского народа. Эти материалы используются и в учебных целях.

Центр стал местом встречи студентов, изучающих азербайджанский язык, а также всех, кто хочет ознакомиться с этой страной, с представителями культуры и науки Азербайджана. Так, гостями Центра были известная пианистка, народная артистка Азербайджана и заслуженная артистка России Тамилла Махмудова, лауреат Государственной премии Азербайджана, поэт-переводчик Алла Ахундова, чьи творческие и жизненные судьбы являются олицетворением азербайджанско-русских культурных взаимосвязей, видный журналист, дипломат Рамиз Абуталыбов, представители Посольства Азербайджана в Российской Федерации,

профессоры Бакинского славянского университета и др. Отрадно видеть, как студенты встречают, провожают гостей соответственно с нормами этикета изучаемого языка, что и является одной из задач формирования социолингвистической компетенции.

В Центре действуют постоянно обновляющиеся фото-выставки «Изучаем азербайджанский язык» и «Азербайджан глазами студентов МГЛУ», демонстрируется видеофильм, подготовленный студентами «Мы полюбили тебя, Азербайджан!»

Традиционным стало проведение в Центре любимого праздника азербайджанцев Новруз. Начав празднование уже с первого курса, студенты, используя заметно обогащающуюся с каждым годом лексику, знания о традициях и истоках этого праздника, усложняют программу, которая готовится на азербайджанском языке. Они рассказывают зрителям о значении Новруза как праздника Весны, о четырёх предпраздничных вторниках, олицетворяющих силы стихии, иллюстрируя свои слова видеоматериалами (лаго в Центре имеются для этого все технические условия).

Большой резонанс в университете вызвал День Азербайджана, приуроченный к празднованию Дня Государственного флага Азербайджана. В этот день с самого утра в фойе университета и в Центре прокручивался видеоролик об Азербайджане, была развёрнута фотовыставка, отражающая азербайджанские впечатления студентов, посетивших республику. Во время торжественной части праздника гости и участники праздника смогли увидеть волнующие кадры торжественного открытия Площади Флага в Баку. Художественная часть была представлена выступлениями русских студентов англо-азербайджанской группы на азербайджанском, а студентов-азербайджанцев, обучающихся на других факультетах МГЛУ, на русском языке. Завершился праздник дегустаций блюд азербайджанской кухни, которая также является частью национальной культуры.

Надо сказать, что на все мероприятия Центр гостеприимно распахивает двери перед студентами других групп, на них приглашаются преподаватели, представители администрации вуза. И если учесть, что каждый гость поделится своими впечатлениями, знаниями с родными, близкими, друзьями, то можно представить, насколько расширится круг информированных о жизни, культуре, искусстве, представителях Азербайджана, и это, безусловно, позволит разрушить барьеры непонимания, некоторые сложившиеся, к сожалению, негативные стереотипы.

Таким образом, Центр азербайджанского языка и культуры в МГЛУ, создавая широкие возможности для формирования социокультурной и

социолингвистической компетенции при обучении языку, в то же время своей деятельностью стремится внести посильный вклад в развитие межкультурных связей, ведущих к взаимопониманию, сближению людей разной национальности, в объективное информирование об успешном развитии республики во всех сферах общественной жизни, его справедливой борьбе за территориальную целостность страны, т.е. в формирование положительного имиджа современного Азербайджана.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мамедли А. Ещё раз о русском языке в Азербайджане. Размышления лингвиста. // Зеркало, 2008, 24 января.
2. Манухина Ю.В. Об опыте формирования социолингвистической компетенции будущих лингвистов-преподавателей. Вестник МГЛУ, № 516. – М., 2007.
3. Мусаева Б.С. Пути формирования вторичной языковой личности при обучении иностранному (азербайджанскому) языку. // Формирование гуманитарного пространства в странах СНГ. Материалы научно-практической конференции. – Баку, 2008; Формирование межкультурной коммуникативной компетентности при обучении азербайджанскому языку вне языковой среды. // Диалог языков и культур СНГ и ШОС в XXI веке. Сборник материалов VI международного форума. – М., 2011.

SUMMARY

The present paper tackles various kinds of activity carried out by the MSLU Centre of Azerbaijan language and culture with an aim of shaping sociolinguistic and sociocultural competence in students learning Azerbaijan. The activities involve meeting Azerbaijan culture representatives, commemorating national holidays, watching Azerbaijan films, etc.

The successful realization of projects is supported by the hi-tech equipment in the Centre, as well as the rich collection of books in Azerbaijan, Russian and English languages, video and audio-aids about Azerbaijan. The Centre activities promote the consolidation of crosscultural relations between people of different nationalities.

Mustafayev Məhəmmədəli
Lənkəran Dövlət Universiteti

**ÇAĞDAŞ ƏDƏBİYYAT TARİXÇİLİYİMİZ VƏ XIX ƏSR
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQININ YENİ
İSTİQAMƏTLƏRİ**

Milli mənəvi dəyərin, klassik irsin öyrənilməsi bu gün aktual bir məsələ kimi qarşıya çıxır. Ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın əsas vəzifəsi klassik və müasir ədəbi təcrübəni öyrənmək, ədəbi-tarixi prosesin, müasir ədəbi yaradıcılığın elmi texnologiyalarını müəyyənəbşdirməkdir. Hər bir xalqın çağdaş ədəbiyyatı öz yaradıcılıq axtarışlarında yeni nailiyyətlər əldə etmək üçün öz tarixi keçmişinə müraciət edir, ədəbi ənənələrə hörmətlə yanaşır, bu zəmində formalaşır və dünya ədəbiyyatı arenasına öz milli kaloriti, fərdi xüsusiyyətləri ilə çıxır.

Bu cəhətdən Azərbaycan klassik ədəbiyyatının zəngin tarixi keçmişi, böyük ədəbi simaları mövcuddur. Milli ədəbiyyatının müxtəlif dövrlərini, onun ayrı-ayrı ədəbi simalarının yaradıcılığını tədqiq etmək ciddi bir vəzifə kimi meydana çıxır. XIX-XX yüzilliklərdə tənqid və ədəbiyyatşünaslığımız milli ədəbiyyatın elmi tarixini yaratmaqla, özü də bir elm kimi formalaşmış, ədəbi-tarixi ənənələrini yaradıb. Müstəqil yanaşmalar, müasir ədəbi konsepsiyalar, yeni elmi texnologiyalar ədəbi-nəzəri fikrimizi müasir ədəbi-tarixi prosesin nüfuzlu bir sahəsinə çevirib. Klassik irsin dəyərlən-dirilməsində çağdaş Avropa və dünya ədəbiyyatşünaslığının nəzəri bazasına əsaslanmaq, əvvəlki dövrlərin klassik irs təliminə qiymət vermək bugünkü ədəbiyyatşünaslığın əsas problemlərindən biridir: «Ədəbiyyat tarixinin yenielmi konsepsiyalarının hazırlanması yollarında yeni təfəkkürə və baxışa əsaslanan tarixilik axtarışlarında biz ömrümüzü mümkün qədər inkarçılıq təsirindən qorunmalıyıq; inkar yox dərkətmə, təhlil yolu ilə getməliyik...milli ədəbiyyatın elmi tarixinin yaradılması uzunmüddətli bir prosesdir. O bir sıra zəruri mərhələdən keçməlidir.Ədəbiyyatşünaslıq müəyyən tədqiqat ideyalarını, metodoloji istiqamətləri və prinsipləri işləyib hazırlamalıdır» (1)

Digər tərəfdən, müasir ədəbi-tarixi prosesin vəziyyətini qiymət-bəndirmək, onun gələcək inkişaf yollarını müəyyənəbşdirmək üçün klassik irsimizin, o cümlədən yeni dövr ədəbiyyatının ədəbi ənənələrini yaxşı öyrənmək lazımdır.

Müasir tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sovet dövrü ədəbi irsini elmi tədqiqat predmeti kimi götürərkən, ancaq Qərbi Avropa ədəbiyyatşünaslığının mövqeyi və dəyərləndirmələri ilə kifayətlənməməlidir. Çünki Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrində sovet ədəbiyyatına və ədəbiyyatşünaslığına münasibətdə sırf ideoloji-siyasi amillər az rol oynamayıb. Əgər sovet ədəbiyyatı anlayışı kimi qəbul etdiyimiz bir dövrün ədəbi-nəzəri və bədii fikrini çoxəsrlik mədəniyyətimizin bir parçası, ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qəbul ediriksə, həmin dövrün

ədəbiyyatşünaslığın, onun XIX əsr ədəbiyyatının tədqiqindəki nailiyyətlərinə vicdanlı, qərəzsiz münasibət bildirməliyik. Birmənalı şəkildə qəbul etməliyik ki, «elmin tarixi yoxsa, nəzəriyyəsi də yoxdur, o olmazsa, onun tarixini xəyala belə gətirmək olmaz» (2, c.218)

XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərindən etibarən bədii düşüncədə yeni ədəbi ənənənin əsası qoyulub. XX əsr boyu ədəbiyyatımız həmin davam etdirib, onu müasir ideyalarla, yeni formalarla zənginləşdirib və bu zəmində sovet dövründə ittifaq miqyasında ön cərgədə dayanıb. Buna görə də çağdaş ədəbi-nəzəri fikrimizdə XIX və XX yüzilliklər eyni, vahid ədəbi-tarixi prosesin tərkib hissəsi kimi dərk olunur. Müstəqillik dövrü ədəbiyyatımız bu cür zəngin ədəbi ənənənin əsasında yaranır. Yeni dövr ədəbiyyatı təkcə bədii düşüncə faktı olmaqla məhdudlaşmır, həmin dövr həm də milli şüur, milli düşüncənin də başlanğıc mərhələsidir: «Çağdaş dünya ədəbiyyatının tarixi yolunun, antik dövr orta əsrlər intibah-maarifçilik epoxsı-XIX əsr XX əsr ədəbiyyatları sxemi üzrə hərtərəfli tədqiq və ehtiva olunması təcrübəsi irəli gəldi; o sıradan milli ədəbiyyatların da ümumən bu kontekst daxilində araşdırılmaı üçün metodoloji zəmin rolunu oynadı. (4, s.78)

Müstəqillik dövründə artıq bütün qadağalar, ədəbi stereotiplər aradan qaldırılıb, yazıçıların yaradıcılıq imkanları genişləndirilib. Müstəqil dövlət quruculuğundakı nailiyyətlərimiz milli şüurun inkişafına şərait yaradıb. Bu cür şəraitdə tənqid və ədəbiyyatşünaslığın öz potensialını reallaşdırmaq imkanı yaranır. Dövrün ideoloji konsepsiyasında milli məfkurə, mədəniyyətimizin çağdaş strukturu, azərbaycançılıq ideologiyası dayanıb. Estetik fikrin özülündə dayanan milli məfkurə və azərbaycançılıq ideologiyası ədəbiyyatımızda bütün mərhələləri kimi XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının da öyrənilməində bir sistem təşkil etməlidir.

Yeni metodologiya, müasir tədqiqat üsulları və meylləri tənqid və ədəbiyyatşünaslığın qarşısına çox mühüm vəzifələr qoyub: 70 il marksist estetikaya əsaslanan çoxmillətli sovet ədəbiyyatının tərkib hissəsi olan Azərbaycan ədəbiyyatının qiymətləndirilməsində obyektiv-tarixilik prinsiplərindən çıxış etmək, inkarçılıq, rədd etmək meyllərinə imkan verməmək bugünkü tənqid və ədəbiyyatşünaslığın əsas vəzifəsidir. Klassik ədəbi irsə obyektiv-tarixi mövqedən yanaşmaq, bu kontekstdə milli ədəbiyyatın elmi tarixinə dəyər vermək çağdaş ədəbiyyatşünaslığın qarşısında mühüm vəzifə kimi durur. Klassik irsin ayrı-ayrı mərhələlərinin, müasirlik əhəmiyyətinin tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda öyrənilməsinin yeni tədqiqat ideyaları və konsepsiyaları müəyyənləşdirilməli, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi də bu əsasda həyata keçirilməlidir.

Milli müstəqillik dövründə ədəbi-tarixi prosesə, onun ayrılmaz hissəsi olan klassik ədəbi irsə qiymət vermə və dəyərləndirmə sistemi dəyişmişdir. Bu kontekstdə müxtəlif dövrlərdə tənqid və ədəbiyyatşünaslığın klassik ədəbi irsə

yanaşma metodologiyasına da yenidən baxmaq, onu müasir ədəbiyyat tarix-çiliyi materialına çevirmək zərurəti yaranır. Həm ədəbi-tarixi proses, həm də onu öyrənən ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq çağdaş elmi-nəzəri fikrin tarixi smağmdan keçməli olur. Bu mənada müasir tədqiqat üsulları və ideyaları Azərbaycan klassik ədəbiyyatının, bu sırada yeni dövr ədəbi irsinin tədqiqində də nəzərə alınmalıdır.

Ədəbi düşüncənin mühüm bir sahəsinin - klassik irsin öyrənilməsi, nəşri və təbliğində milli estetik fikrin roluna aydınlıq gətirmək ədəbiyyat tarixinin fundamental məsələlərindən birinə münasibət bildirmək deməkdir. Buna görə də klassik irsin müasirlik əhəmiyyətinə tənqid və ədəbiyyat-şünaslığın təşəkkülü və inkişaf mərhəbbri fonunda diqqət yetirilməli, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına veri qiymətdə həm Şərqi mənəvi, ədəbi dəyərlərinin, həm də Qərb ədəbiyyatşünaslıq məktəbbinin təcrübəsi nəzərə alınmalıdır.

Müstəqillik dövrü tənqid və ədəbiyyatşünaslığın klassik irsə bağlı qayğı və problemləri çağdaş estetik fikrin klassik irsə konsepsiyasının elmi metodoloji əsasları milli məfkurə istiqamətində müəyyən bəşdiriməlidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən yeni yazılacaq tədqiqatları nəzəri-metodoloji cəhətdən istiqamətləndirmək nəzəri fikrimizin əsas qayğılarından biridir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olması ib yeni müstəmbəkçilik siyasətinin əsası qoyulub. Siyasi rejimin sərtliyindən əziyyət cəkən, torpaqları iki imperiya arasında bölüşdürüb xalqımız əsil faciəsi başlayıb. Çox keçmədən ədəbiyyatımızda çarizmin müstəmbəkçilik siyasi-sətinin ifşasına yönəlib ictimai satira yaranıb, satirik şairimiz çar hökumətinin yerindəki nümayəndəbrinin zülmünə cavab olaraq onları satirik gülüşün hədəfinə çevirib. Tənqid hədəbrinin sırasmda çar çinovnikbri də, bəybr də, var-dövbətinin toxunulmazlığını qoruyan mülkədarlar da, din admdan möhtəklik edən ruhanibr də yer alıb.

Artıq təkcə milli ədəbiyyatşünaslıq deyil, Avropa və Rusiya ədəbiyyatşünaslığı, Şərqişünaslıq mərkəzləri XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına xüsusi diqqət yetirməyə başlayıb. Avropa və Rusiyanın Şərqişünaslıq mərkəzləri Azərbaycan ədəbiyyatının yeni dövrünü öyrənməklə, xalqımız psixologiyasını, milli mentalitetini, imperiya siyasətinə etirazını üzə çıxarmağa çalışıb. Birmənalı şəkildə deyə bərik ki, bütün ziddiyyətbrilə birlikdə həmin proses Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına təkan verib.

Ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq birlikdə ədəbiyyatının müxtəlif mərhələləri arasında bədii qanunauyğunluğu, ədəbi ənənədəki varisliyin spesifikasiyasını elmi prinsiplər əsasında müəyyən ləşdirmək vəzifəsini icra edir. Bu prosesdə təbii ki, ədəbi prosesin gələcək inkişaf istiqamətləri müəyyən ləşdirilir, ictimai-sosial həyatda yeni yaranan əsərlərin yeri və rolu dəqiqləşdirilir. Ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq ictimai rəyin formalaşmasında aktiv iştirak edir. Bədii ədəbiyyatda insan amilinə diqqət yetirir, onun ictimai həyatdakı rolunun bədii

ədəbiyyatdakı dərkinə aşkara çıxarır. Bəb ki, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq ictimai-sosial faktor kimi cəmiyyətdə baş verən proseslərin önündə gedir.

Bu cəhətdən elmi-nəzəri fikrimiz ədəbi irsimizin bir hissəsi olan XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiqat predmeti kimi götürmək, onun yaradıcılıq nailiyyətlərini izah etmiş, həmin dövrün ayrı-ayrı mərhələlərinin ədəbi təcrübəsini ümumibşdirmiş, novator meylbrin müəyyənəşdirilməsində müstəsna mövqə nümayiş etdirmişdir. Ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq yeni dövr ədəbiyyatının tədqiqi prosesində yeni tədqiqat metodologiyası ilə zənginləşmişdir.

İki əsrə yaxındır ki, milli tənqid və ədəbiyyatşünaslıq XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq metoduna, ədəbi axtarışlarına müxtəlif aspektdən yanaşmaqla, bu prosesdə obyektiv dəyərləndirmələr yanaşı, subyektiv mülahizələrə, dəqiq olmayan mülahizələrə də yol vermişdir. Belə nəticəyə gəlirik ki, ədəbi-tarixi prosesin həmin mərhələsinin ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqdakı dərkinə bu gün yeni nəzərlər baxmaq zərurəti meydana çıxır. XIX və XX əsrlərdə elmi-nəzəri fikrin yeni dövr ədəbiyyatını öyrənmə təcrübəsinə çağdaş ədəbiyyatşünaslıq yenidən müraciət edir, ədəbi prosesin tarixi mərhələləri ədəbiyyatşünaslıq tərəfindən yenidən qiymətləndirilir. Nəticə olaraq söyləyək ki, həm yeni dövr ədəbiyyatı, həm də həmin dövrü tədqiqat predmeti kimi qəbul edən XIX və XX əsr ədəbi-nəzəri fikri eyni ədəbi-tarixi prosesin tərkib hissəsidir. Bədii təfəkkür faktorunun elmi təfəkkür işığında öyrənilməsi ədəbiyyat tarixçiliyimizin elmi tarixinin yaradılmasına, metodoloji təşəkkülünə səbəb olmuşdur.

Bədii ədəbiyyat daim inkişaf prosesində olduğu kimi, onunla təmasda olan elmi-nəzəri fikir də nəzəri bazasını yeniləşdirir, ədəbi təcrübənin nailiyyətlərini ümumiləşdirir, yeni ədəbiyyat tarixi konsepsiyaları yaranır. Bu cəhətdən tənqid və ədəbiyyatşünaslığımız XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında metodların təşəkkülü, milli gerçəklik və ədəbi fikir, ədəbi inkişafın ümumi qanunauyğunluqları kimi problemlərin tədqiqində müvəffəqiyyətli nəticələr əldə etmişdir.

XIX əsrdə klassik ədəbi epoxa başa çatdı, milli ədəbiyyatın ümumşərq, islam ədəbi-fəlsəfi sistemindən ayrıldı, Avropa tipli ədəbiyyata qoşuldu. Onu öyrənən ədəbi-nəzəri fikrimiz də estetik hadisə kimi Qərb tipli ədəbiyyat tarixçiliyinə üstünlük verdi. Əsası M.F.Axundovla qoyulan həmin proses XX əsrin 20-30-cu illərində daha da dərinləşdi, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə yeni elmi baxışda ədəbi-tarixi faktorlara, nəzəri səpgidə aparılan təhlillərə geniş yer verildi. Ənənəvi təzkirəçilikdən bioqrafik və sosioloji təhlillərə, poetika problemlərinin izahla keçid baş verdi. Lakin bu o demək deyil ki, bədii təfəkkür, elmi-nəzəri fikir öz kökündən, ədəbi ənənəvi qaynaqlarından tamam uzaqlaşdı. Əslində yeni dövr ədəbiyyatı və onu öyrənən tənqid və ədəbiyyatşünaslıq Şərq və Qərb kontekstinin vəhdətində, qovşağında formalaşdı, eyni zamanda Yaxın və Orta Şərq ədəbi fikrində örnək funksiyası yerinə yetirdi.

Yeni dövr ədəbiyyatının novator xüsusiyyətləri, ədəbi ənənələrindən qaynaq-lanması, Avropa tipli mədəniyyət hadisəsi olması tənqid və ədəbiyyatşünaslığın marağını özünə cəlb etmişdir. Elmi-nəzəri fikrimizin XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına müraciəti təkcə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin müəyyən mərhələsinin ədəbi dəyərbinə münasibət bildirmək istəyi ilə bağlı deyildir. Tənqid və ədəbiyyatşünaslıq bu kontekstdə həm də özünü təsdiq edir, ədəbiyyat tarixinin praktik problemlərinə, ədəbi-nəzəri kateqoriyalarına yeni tədqiqat üsulları prizmasından yanaşır. Deyə bərik ki, ədəbiyyat tariximizin başqa müqayisədə XIX əsr ədəbi irsimiz yeni ədəbi hadisə olduğu kimi, onun yaradıcılıq nəliyyətlərinə aydınlıq gətirən tənqid və ədəbiyyatşünaslığımız da müasir tədqiqat konsepsiyalarından kifayət qədər faydalanmışdır.

Ədəbiyyatda yaranan yeni janrlar, bədii-estetik təmayüllər, ədəbi cərəyanlar nəzəri fikirdə əsaslı yeniliklərə yol açıb. Məsələn, milli ədəbiyyatda realist nəsrin, dramaturgiyanın, publisistikanın meydana çıxması realist sənət konsepsiyasının formalaşması ilə nəticələnib. Ədəbi-estetik fikrin tədqiqat predmeti bədii irs olduğundan, ədəbi təcrübədə əldə olunan yaradıcılıq nailiyyətləri ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın dinamik inkişafına səbəb olub, bədii təcrübə nəzəri təfəkkür eyni səviyyədə inkişaf edib. Ədəbiyyatımızda ictimai satiranın, maarifçi-realist sənət tipinin yaranması, təşəkkül və inkişaf tempi növbət ədəbi mərhələlərdə milli satiranın və realizmin nəzəri əsaslarının formalaşmasına imkan yaradıb. Yeni dövr ədəbiyyatında realist ədəbi ənənənin özünü təsdiq edən realizmlə bağlı diskussiyaların və müzakirələrin keçirilməsini zəruri edib, ədəbi fikir realist sənət tipinin spesifik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə yönəldilib.

Yeni dövr ədəbiyyatı çağdaş ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslığın da diqqət mərkəzindədir. Ədəbi-tarixi prosesin inkişaf istiqamətini müəyyənəndirmək, onun gələcəyini təmin etmək üçün ədəbiyyatımızın son iki əsrinin tarixini ardıcılıqla izləmək mənəvi ehtiyac, dərk olunmuş həqiqət kimi qarşıda durur.

ƏDƏBİYYAT

1. Salmanov Ş., Ədəbiyyat tariximizə yeni elmi baxış. Xalq qəzeti, 7 may, 1993-cü il
2. Salmanov Ş. Ədəbiyyatşünaslıq və yeni təfəkkür // Azərbaycan jurnalı, Bakı, 1990, №3, s. 173-179
3. Чернышевский Н.Г., Избранные философские сочинения - в 3-х томах, т.1, М., 1950
4. Əlişanoğlu T., XX əsr ədəbiyyatı-tarixi-tipoloji vahid kimi. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsəbbri, Bakı, Elm, 2006
5. Qarayev Y., Tarix: Yaxımdan və uzaqdan. Bakı: Sabah, 1995, 710 s.
6. Qarayev Y., XXI yüzilliklərin ibtidai gedirliyi. «Ədəbiyyat» qəz., Bakı, 1997, 30 oktyabr.

Kh.B .Mustafayev

SUMMARY

Historicity of modern literature opened a new stage in learning of classical literary heritage. There was an opportunity to expose a modernity importance of classic heritage ignoring any political order, officials' interference, and political situation during years of independence. It is possible to conduct the learning of XIX century Azerbaijan literature basing to new methodology in this context.

Mustafayev Tehran Əlişanoğlu
Bakı Slavyan Universiteti

ƏN YENİ ROMANÇILIQDA “ROMAN” SUBSTRATI

Aydın Talıbzadənin fikrincə: Yeni Azərbaycan romançılığı Kamal Abdulladan başlanır (1). Bu, təkcə onun deyil, ədəbi əfkari-ümumiyyənin rəyidir. 2010-cu ilin sonunda ölkədə keçirilən III Nəsimi müsabiqəsi çərçivəsində Kamal Abdullanın “Yarımçıq əlyazma” romanı (2004) ən önəmli kitab kimi “Son on ilin ədəbi əsəri” nominasiyasını qazanmış; və xüsusən o da maraqlıdır ki, müxtəlif ədəbiyyat instansiyalarını təmsil edən on münisifdən doqquzu bu ada məhz “Yarımçıq əlyazma”-nı namizəd göstərmişdir (2). O cümlədən müsabiqənin şərtlərində ən önəmli əsərin ictimai rezonans doğurması, əcnəbi dillərə çevrilməsi kimi şərtlər qoyulmuşdu ki, bu göstəricilərə görə “Yarımçıq əlyazma”nın milli ədəbiyyatda alternativini olmamışdır. Roman haqqında onlarla ədəbi-tənqidi, o sıradan polemik məqalələr yazılmış, türk, rus, fransız, ispan, rumın və s. dillərə çevrilərək xaricdə nəşr olunmuşdur.

Son illərdə Kamal Abdulla yeniliyi ilə seçilən daha iki – “Sehrbazlar dərəsi” və “Unutmağa kimsə yox” romanlarını yazmışdır. Amma indilikdə “Yarımçıq əlyazma”nın ədəbiyyatımızdakı rolundan - ən yeni romançılıq tendensiyasına rəvac verməsindən söhbət gədir. Vaxtilə bu sətirlərin müəllifi yazılarından birində “Yarımçıq əlyazma”-nı “əsri çevirən əsər” adlandırmışdır. Romançılığımız gəlişdikcə əsərin həmin missiya və mənası getdikcə daha artıq bəlli olur. “Yarımçıq əlyazma”ya qədər Azərbaycan romanı, bir qayda, maarifçilik görüşləri üzərində gəlirdi. Hətta xalqın qədimlik təsəvvürləri – Dədə Qorqud obrazında, yaxud Orta əsrlər çabaları – Nizami, Nəsimi, Xətai kimi rəngarəng tarixi simaların obrazında ən çox maarifçi məzmunu ilə yadda qalırdı. K.Abdulla romanda inqilabi sıçrayışla həmin görüşləri bugünün müstəvisinə dekonstruksiya edir. Romanda Dədə Qorqud mifi dağılır; müəllif onu Ağsaqqallıq, qocalıq yükündən azad edərək, katibə, yazara, tarix yazarına çevirir. Günün düşüncə sırasında Qorqudu hardasa uzaqda, haləyə bürünmüş əlçatmazlıqda yox, yanımızda görüb sevinir, az qala diksinirik də. Bizim ictimai təfəkkürümüzdə Tarixən gələn romantik bir Padşahlıq kultu var; “Yarımçıq əlyazma” Tarixi taxtdan salmağa

cürət etdi; Saray üzərindəki örtünü qaldırmaqla , onu İnsan işləklərinin məharətli mistifikasiyonu kimi yarğılamaqla Tarixə adilik kimi, yanımızda olanlar qismindən yanaşmağı öyrətdi. Beləliklə, Romanda tədqiqatçı-romançı-tarix yazarı (katib) birikərək Günü yazdı... Məhz bu addım digər yazarlara da cəsarət-əzm-istiqlamət verdi. Hamı Günü yazmağa girişdi, ən yeni romançılıq belə irəli gəldi.

Bu, əsl postmodern roman modeli idi. Amma diqqət etsək: Yeni dövrdən Postmodernə Qərbdə müasir roman nə qədər təcrübə, yol keçmiş! Yazılarımdan birində “Yarımqıq əlyazma”nı həmçinin əsl “mədəniyyət romanı” adlandırırım. O mənada ki: mədəni (Yazı) düşüncəmizdəki qatları böyük çevikliklə bugünə kökləyir. Roman tarixinə qısaca ekskursla hansı mühüm amildən söhbət getdiyini anlatmağa çalışaq. Janr (roman) indiki adını məhz Yeni dövr romançılığı ərsəyə gəlirəkən (XVIII-XIX yüzillər), onu Antik və Orta əsrlərin bu növ poeziyasından (yəni indi deyildiyi kimi: Antik romandan, Orta əsrlər romanından) məxsusi fərqləndirərəkən qazandı. Bu həməncə: Tarixin düzxətli tarixilik oxu üzərində dərk dövrü idi. Məsələn, romantizmin nəzəriyyəçilərindən biri, Fridrix Şlegel dedi ki: Antik romanların əsasında Mif dururdu, müasir (romantik) roman isə Tarixə söykənəcək. Yaxud çoxlu romanlar yazmış Valter Skot təsnifat verərək, bugün bizim dil təcrübəmizdə bir-birinə qarışmış janrlara aydınlıq gətirdi; dedi ki: roman iki cürdür; birisi, məhz Romandır – təxəyyül əsasında (təxəyyülə əsaslanıb) Tarix yazacaq (yəni tarixin yazıçı versiyasını cızacaq), ikincisi isə Cəmiyyət əxlaqını təsvir edəcək, bu – Noveldir (3). Romantik və realist roman konsepsiyası məhz belə intişar tapdı.

XX yüzildə Modernist roman yenidən Mifə qayıtdısa da, keçmiş kimi yox, düşüncə tərz-i-strukturu kimi və: Tarixi Mif kimi qavramağı öyrətdi (4). Birincilərə (romantik-realist) nisbətdə Azərbaycan romanının modern(izm) təcrübəsi barmaqla sayılacaq qədər azdır; bəlkə buna görədir Modernizm bugünün romançılığında yenə də israr etmədədir. Bütün bunların fonunda “Yarımqıq əlyazma” təcrübəsinin önəmi daha da qabarıq görünür.

Ən yeni romançılıq deyəndə, romanın yaşadığımız postmodern epoxanın havası-ruhu, poetika və estetikasını ehtiva eləməsi nəzərdə tutulur; “Yarımqıq əlyazma” bunu elədi, üstəlik göstərdi ki: daha başqa cür eləmək olmaz, yoxsa köhnəyə qayıtmış olacaqsan. Son iki ildə məxsusən gənc yazarların roman yazmaq cəhdləri bu tendensiyanı bir daha təsdiqlədi; heç yaşlı yazarlar da geri qalmaq istəmədilər. Roman ümumən Fərdin ətrafı-əhatəsi ilə (ictimai-mənəvi-əxlaqi-fəlsəfi-psixoloji... və s.) münasibətlərini cızan-çözən-görk və dərk edən – bədii modelləşdirən janrdır. Romanın son iki əsrdə intensiv gəlişməsi həmin müstəvilərin sayını daha da artırmışdır; əlavə olaraq indi Fərdi həm də: magik-mistik-fövqəl- və təhtəlüur-elmi-fantastik-kosmik-texnogen-qlobalist-(və antiqlobal)-kriminal-detektiv və s. və s. əhatələrdə almaq-eləmək-ələşdirmək romanın janr qeydiyyatını olduqca differensiallaşdırmışdır.

Odur ki, K.Abdullanın ardınca ən yeni romançıların da ilk öncə Cəmiyyət Situasiyasını bütövlüyü ilə almaq-modelləşdirmək-dəyərləndirmək cəhdlərini anlamaq olar; durduğumuz Əhatəni bilmədən irəli necə gedə bilərik?! Maraqlıdır ki: Pərvizin “Yad dildə” romanında eyni Situasiyanın faciə kimi, şəbih-Kərbəla müsibəti zəminində dekonstruktəsinə cəhd olunursa (birbaşa işarələr olmasa da, Z.Yağmurun “Allah qayıdır” romanı da bu havadadır), Samir Sarı “İks günü”ndə həmincə mənzərədən gülüş-parodiya zəminində roman-anekdod çıxarır. Aydındır ki, hər iki halda (ağlaya qımı, güləkmi?) Roman Fərdi əhatələyən Avtoritarizmin bədii dərkinə yönəlir; amma indikdə hələ yalnız məsələnin qoyuluşu diqqət çəkir. Bədii nəticə, yəni məsələnin bədii həlli imkanları niyyətlə adekvat olmaya da bilir; məsələn, birinci romanda roman(çı) mövqeyi konstruktiv inkar müstəvisi tapmayıb, hətta yalançı qəhrəmanın (Yalınçıq) şirnikləndirici nümunəsində sanki Situasiyadan çıxış yolu təsiri bağışlayır. Yaxud ikinci romanda sərhədsiz parodiya bəzən felyetonçuluğa aparır, dürüst predmetləşməyə əngəl olur. Avtoritar cəmiyyətə (tutaq ki) yox! – Roman düşüncəsi yalnız o zaman qəti işə düşə bilər ki, total (!) inkarçılıq mövqeyinə yox, demokratik-dialogi-plüralist düşüncəyə söykənə və rəvac verə bilər.

Gənc yazar Kəramət Böyükçöl “Çöl” romanında əlverişli nöqtə, kənar mövqə tapıb Cəmiyyət Situasiyasını ordan dəyərləndirməyə cəhd edir; şərtən təcriddə götürülmüş (idillik) çoban-tərəkəmə həyatı buna tam yarıyır. O da əsaslandırılmış priyomdur ki, şifahi həyatdan (kənardan) sivil Cəmiyyət olayları yalnız dastanlaşmış variantda (bu halda “Koroğlu” üzərində) görünə bilər. Amma təəssüf ki, uğur bununla da bitir: gənc romançı yaşanan ictimai-siyasi, tarixi-mənəvi Situasiyanın mürəkkəbliklərini saf İdilliyə mövqeyindən durultmaqda acizdir; çox təbii: mədəniyyəti ibtidailiyə dekonstruktə etmə çətinlikləri ilə üzləşir.

Əksinə, Aqşin Yenisey “Göləqarğısancan” romanında Situasiyanı cəmiyyətin bacardıqca daha da çox içərisindən modelləşdirmək-çözmək istəyir; amma Fərd mövqeyində sosial ağırlıqların altında qalıb-əzilən Lümpeni seçdiyindən bu yükü qaldırmaq elə də asan olmur, hətta: uğursuz olur. Gənc romançı Situasiyanı sosial-psixoloji romana dekonstruktə cəhdi edir, amma Lümpen – mahiyyət deyil, sosial nəticə-təzahür-atribut olduğundan roman Sosiumun metafizikasına açıla bilmir.

Məqsəd Nurun “Şəhər meri” romanında da Situasiyanın sirri Avtoritar Cəmiyyətdə axtarılır. Amma romançı Avtoritarizmin mahiyyətini Fərdin içindən, ekzistensial varlığından çözməyə cəhd edir. Ömrü boyu Avtoritar mühitə məhkum Fərdin ekzistensial dünyası olmur, Avtoritarizm – fərdin öldüyü yerdir. Situasiyanı ekzistensial romana dekonstruktə etməklə bu tədrici ölümün mexanizmini açmağa səy var burda.

A.Talıbzadənin “Kəpənək modeli-102”sində də Günü çözməyin üsulu ekzistensial roman əsasında; amma burda əvvəlkinin əksinədir: Cəmiyyət əhatəsi görüntüdür, hər nə varsa Fərdin iç dünyası, ekzistensial varolulumunda ehtiva olunub, hətta milli-sosial varlıqda baş verən son realiyalara qədər – Fərdin

iç dünyasında virtual mövcud olanlardan başqa bir şey deyil. Qəfil partlayış verən virtuallıqların reallaşması, real olanların virtuallıqda aşkarlanmasıdır.

Bir cümlə ilə desəm: Cəmiyyət Situasiyasını “Xunxarlar”da Natiq Rəsulzadə 1960-80-ci illərin əxlaqi-mənəvi romanını magik realizm zəminində sındırmaqla; Aslan Quliyev isə “Sonuncu”da realist romanı fentezi üslubunda təzədən kökləməklə verir; “Şəhər” romanında Sevinc Pərvanə mövzunu Gender məsələləri üzərinə keçirməklə, yəni 1960-80-ci illərin “kişi romanları”nı təzədən (Qadın mövqeyindən) yazmaqla çözməyə çalışır.

Nərimin Kamal isə “Aç mənəm”də təptəzə bir yolla gedir; Günün qlobalist romanını yaratmağa çalışır; onun Azərbaycanı bizim olduğu qədər də özgəlik (hamılıq) xasiyyətinə malik birisidir. Ümumən uğurlu saydığım bu romanda özgəlik axtarışları o qədər çox, “bizimki”lər isə o qədər oturuşmuş ki, hətta indilikdə bir-birilərini basmaqla Fərdin dürüst, (bütün rakurslardan!) Əhatəli görünməsinə əngəl də olurlar...

Bugün roman çox yazılır; əvvəlki illərin romantik-realist və modern təcrübəsini ehtiva edən romanlar da var. Məruzədə tipologiya etibarilə ən yeni romana müvafiq nümunələr üzərində dayanıldı. Tendensiyanın ümumən gəlişməsi ilə yanaşı, ayrı-ayrı nümunələrdə roman əsası-cövhəri-substratı da tənqidi təhlilə cəlb olundu.

SUMMARY

In recent years in Azerbaijani literature many works written in novel genre.

The conception of "New novelism" contains the novels which embraces spirit and aesthetic of postmodern epoch. In this paper investigated the new examples of novel and analyzed not only the general trends, also involved in a critical analysis the substrate - the basis of the novel in different samples

ƏDƏBİYYAT

1. Aydın Talıbzadə, “Sehrbazlar dərəsinin ağ dərvişi və ya qutlu olsun Kamal Abdullanın 60 yaşı” - “Azərbaycan” jurnalı, 2010, № 12, səh. 20-22
2. Вах: Тəнқид.net jurnalı, № 7, 2010, səh. 438-439
3. Н.Т.Нефедов, История зарубежной критики и литературоведения – Москва, 1988, с. 93-110
4. В.П.Руднев, Словарь культуры XX века/ Неомифологическое сознание – Москва, 1997, с. 184-187

Nağıyeva Nərgiz Cəlil
Bakı Slavyan Universiteti

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN -DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNDƏ QƏRBİN ROLU

Dağlıq Qarabağ problemi, Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı regionda maraqlı olan fəvqəl dövlətlərin özünəməxsus siyasətləri vardır. Xəzər dənizində zəngin neft və qaz ehtiyatına və Avropa ilə Şərqi kəsişməsində mühüm strateji mövqeyə malik olan Azərbaycan fəvqəl dövlətlərin qlobal planlarında xüsusi bir yer tutur. Regionda maraqları olan ABŞ və Rusiyanın münaqişədəki bu və ya digər rolunun olması təbii maraq doğurur.

Yeltsinin Rusiyada hakimiyyətə gəlməsi uzun illər Rusiyanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı siyasətində hansısa bir müsbət dəyişiklik etmədi. Yəni Rusiyanın apardığı siyasət dəyişməz qaldı: münaqişəni elə həll etmək lazımdır ki, Ermənistanın ekspansionist maraqları hansısa dərəcədə təmin olunsun və Azərbaycanla xoş münasibətlər inkişaf edilsin. Lakin Rusiyanın regiondakı uzunmüddətli maraqlara söykənən siyasəti Ermənistana daha artıq simpatiya göstərilməsini şərtləndirirdi. Əslində Rusiyanın Ermənistana və Azərbaycana olan münasibətlərinin kökündə iqtisadi və siyasi maraqlar dayanırdı. SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycanın Rusiyanın nüfuz dairəsindən amerika yönümlü siyasət yeritməyə cəhd etməsi, Xəzərin zəngin neft və qaz ehtiyatlarının istismarına Qərbin və ABŞ-ın nəhəng neft şirkətlərinin cəlb edilməsi və rusiyanın belə “yağlı tikə”dən kənarda qalması, təbii ki, Rusiyanın maraqları ilə əks qütb təşkil edirdi. Məhz buna görə Rusiyanın siyasətçiləri və hərbi sənaye rəhbərləri Azərbaycanı diz üstə çökdürmək üçün münaqişənin dərinləşməsində daha maraqlı idilər və münaqişənin başlanmasından ötən bu illər ərzində Rusiya Ermənistana həmişə həm hərbi, həm də siyasi dəstək vermişdir.

Qarabağ münaqişəsində tək-cə Rusiyanın deyil ABŞ-ın da maraqları əks olunmuşdur. Münaqişənin nizama salınmasında ABŞ prinsipial və ardıcıl mövqə əks etdirir. ABŞ-ın fikrincə, Qarabağ regionunda sülh yalnız erməni hərbi birləşmələrinin işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən çıxarılması və milli mənsəbiyyətindən asılı olmayaraq, regionda yaşayan xalqların vətəndaş hüquqlarının qorunması ilə əldə etmək mümkündür. ABŞ-ın Dövlət Departamentinin rəsmiləri dəfələrlə bəyanatlar verərək Ermənistanın təcavükar siyasətini pisləmiş və dolayısı ilə də olsa, Ermənistanı təcavükar dövlət adlandırmışlar. Bütün bunlara baxmayaraq, Ermənistanın təcavükar siyasəti ABŞ-ın dövlət orqanlarındakı bir qrup siyasətçilər tərəfindən müdafiə olunur. Məlumdur ki, ABŞ-da böyük təsir gücünə malik olan erməni lobbisi dövlətin siyasətinə bu və ya digər dərəcədə təsir göstərmək imkanına malikdir.

Son illərdə Azərbaycanın Qərbi inteqrasiyası prosesində müəyyən irəliləyişlər müşahidə olunmaqdadır. Bu ilk növbədə ABŞ-da baş vermiş 2001-ci il 11 sentyabr terror hadisələrindən sonra dünya siyasətində baş vermiş dəyişikliklərlə bağlıdır. Məhz həmin faciə nəticəsində ABŞ strateqləri Yaxın Orta Şərq lahiyəsini irəli sürdülər və reallaşdırılmasına başladılar. Avropa İttifaqı isə Yeni qonşuluq siyasəti strategiyasında üz tutmalı oldu, strategiyada baş vermiş belə dəyişiklik ilk növbədə milli və regional təhlükəsizliyin xarici faktorları ilə bağlı idi .

Bu gün Cənubi Qafqazda qalmaqda olan milli münafişələrin tənzimlənməsi, şübhəsiz ki,

xüsusi geostrateji əhəmiyyət daşıyan bu regionda sabitliyin qorunub saxlanması üçün çox vacibdir. ABŞ-ın və Avropa İttifaqının xüsusi fəaliyyəti nəticəsində Cənubi Qafqaz regionu günbəgün Qərb dünyasına inteqrasiya edir ki, bu da, təbii olaraq burada öz geosiyası və geostrateji dayaqlarını itirməkdə olan Rusiya və İran kimi qonşu dövlətləri narahat etməyə bilməz və bu dövlətlər Cənubu Qafqazda sabitliyin bərqərar olmasında heç də maraqlı deyillər. Həmin dövlətlərin rəsmiləri bu faktı açıq-aşkar etiraf etməsələr də, onların (xüsusilə Rusiyanın) siyasi dəyərlərində ara-sıra bu fikri ifadə edən bəyanatlar səslənir. ABŞ-ın və Avropa ittifaqının bu regionda enerji dəhlizi yaratmaq üçün bir neçə problemi həll etməli olduğunu vurğulayan A.Krılov, belə problemlərdən birinin də bu ərazidə baş qaldıra biləcək “geniş miqyaslı hərbi əməliyyatların” qarşısının alınmasında görür. Təbiidir ki, bu yarana biləcək “genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlar” məhz bu regionda xüsusi geosiyası marağı olan Rusiya tərəfindən törədilə bilər və rus politoloqu üstüörtülü də olsa bu fikri vurğulayır. O, yazır: “Bundan başqa, Qərb gərək tranzit ölkələr olan Azərbaycanda və Gürcüstanda sabitliyin pozulmasına imkan verməsin”. Nəhayət, yeni enerji dəhlizinin etibarlı fəaliyyət göstərməsi yalnız o zaman mümkün olar ki, bu iki tranzit dövlət arasında münasibətlər sabit səciyyə daşmış olsun. Bütün bunları təmin etmək isə elə də sadə iş deyil” [1, s.2]. Rus politoloqunun bir qədər hədə-qorxu səciyyəsi daşıyan bu sözləri pərdə arxasında gələcəkdə Azərbaycanla Gürcüstan arasında da hansısa münaqişə yaratmaq planlarının mövcudluğundan xəbər verir.

Avropa İttifaqının və NATO-nun Şərqə doğru sürətlə genişlənməsi, növbəti mərhələdə Ukrayna ilə Gürcüstanın da bu hərbi bloka daxil ediləcəyi prespektivi rus və İran siyasi dairələrini ciddi şəkildə narahat edir. Rus politoloqu bu prespektivi belə proqnozlaşdırır : “Qafqaz regionunda Rusiya Federasiyasının siyasi və iqtisadi iştirakının azaldılması, ABŞ-ın, Avropa İttifaqının və NATO-nun bu regiona fəal şəkildə daxil olması, burada Rusiya üçün sərfəli olmayan müxtəlif siyasi qüvvələrin balansını dəyişə bilər” [1, s.2]. Rusiya ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrindən biri kimi, Ermənistan, Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasında iştirak edir.

A.Krlov hətta ümumavropa miqyasında bu siyasi missiyanı yerinə yetirməli olan Rusiyanın burada da öz siyasi məqsədlərinə xidmət etdiyini göstərərək yazır: “Rusiya Dağlıq Qarabağ probleminin nizamlanmasında vasitəçilik səylərini davam etdirir, lakin Azərbaycanla qarşılıqlı mənafe və yaxın qonşuluq münasibətlərini saxlamaq üçün şüurlu şəkildə özünün bu işdə iştirak səviyyəsini məhdudlaşdırır. [1, s.5]

İA REGNUM mətbuat agentliyinin müxbirinə müsahibə verən Ermənistan parlamentinin deputatı A.Aşotyan da yaxın onilliklər ərzində Cənubi Qafqazın enerji daşıyıcılarının əhəmiyyətinə toxunaraq onların daşınmasının böyük dövlətlərin mübarizə meydanına çevriləcəyini bidirərək deyirdi: “Aydındır ki, hər ehtimala qarşı, 2020-2025-ci illərə qədər qlobal siyasət məhz enerji ehtiyatları və onların daşınmasına nəzarət ətrafında gedən mübarizəni dikte edəcəkdir” [2, s.1]. Bu mübarizənin Ermənistanın xeyrinə olmayacağını da deputat yaxşı anlayır: “Bu baxımdan, qlobal mübarizənin bizim kiçik geosiyasi regiona köçürülməsi Ermənistan üçün böyük riskdir” [2,s.1].

Cənubi Qafqazın gələcək geosiyasi simasının formalaşmasında Türkiyə-Gürcüstan-Azərbaycan üçlüyünün aparıcı rol oynayacağını və beləliklə, bir sıra əhəmiyyətli geoiqtisadi layihələrlə yanaşı həm də ümumiyyətlə, Qərbe inteqrasiya prosesində Ermənistanın oyundan kənar vəziyyətdə qalacağını yaxşı dərk edən erməni siyasətçisi deyir: “Mən tam mənasında razıyam ki, Türkiyə-Gürcüstan-Azərbaycan üçlüyü formulu, öz məğzində görə antirus xarakterli olmaqla bərabər, eyni zamanda Ermənistan üçün də təhlükəlidir, belə ki, onu strateji tərəfdaşından ayırır [2, s.1].

A.Aşotyanın müsahibəsində Ermənistanın geoiqtisadi siyasəti ilə əlaqədar bir maraqlı məqam da var. Əsasən pragmatik kimi çıxış etmək istəyən bu siyasətçi, şovinst ovqatda hissə qapılara, əslində ölkəsinin ziyanına olan iqtisadi və siyasi mövqe tutur. Onsuz da, Dağlıq Qarabağla bağlı reallaşması qeyri-mümkün olan xülyələrlə yaşayan və bunun nəticəsində öz yaxın qonşularından uzaq düşən, bu regionda həyata keçirilən nəhəng siyasi və iqtisadi layihələrdən kənardə qalan Ermənistan, hələ də, A.Aşotyanın mövqeyindən də göründüyü kimi, siyasi tərslik etməyə üstünlük verir və bu da, demək olar ki, Cənubi Qafqazda münaqişə ocağının qalmasına xidmət edir. O, deyir: “Ermənistan iki regional meqalayihədən kənardə qaldı, bu artıq reallaşmış bir faktdır və bunun ziddi olan mövqedən çıxış etmək ya siyasi alver, ya da siyasi sadələvhlüyünün ifadəsi ola bilər. Üçüncü meqalayihəyə, bu dəfə Qars-Ahalkalaki-Tbilisi-Bakı dəmiryolu layihəsində Ermənistanın da qoşulmaqla həyata keçiriləcəyənə iddia etmək, yenə də fantastika aləminə aiddir. Hər şeydən öncə, onunla barışmalılıq ki, onunla milli və dövlət maraqlarımızın qorunması naminə biz gərək qeosiyasətə geri çəkilmək. Məhz bunlar bizim maraqlarımızın müdafiə olunmasından tutduğumuz prinsipial mövqeyin qarşılığını təşkil edir [2, s.2]. Şübhəsiz ki, istər Dağlıq Qarabağ

münaqişəsinin aktorlarının, istərsə də bu münaqişə ilə bağlı olan digər iştirakçı tərəflərin-dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların bu problemlə əlaqədar əvvəlcədən müəyyən edilmiş siyasi kursu, məqsəd və konsepsiyaları mövcuddur. Bu gün sirr deyil ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin iştirakçıları olan Ermənistan və Azərbaycanla yanaşı, bu problem ABŞ, Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan kimi dövlətlərlə yanaşı, həm də BMT, ATƏT, Avropa İttifaqı, NATO, GUAM və İslam Konfransı Təşkilatı kimi nüfuzlu siyasi qurumların maraq dairəsinə daxildir. Bu gün demək olar ki, bütün beynəlxalq siyasi qurumlar dünyada mövcud olan münaqişələrin həllində sülh yoluna preroqativlik verirlər və bu siyasi kurs Dağlıq Qarabağ probleminə münasibətdə də əsas şərtlərdən birini təşkil edir. Eyni zamanda, dünyanın bütün nüfuzlu beynəlxalq siyasi və iqtisadi təşkilatları bu problemə xüsusi diqqət ayırırlar ki, bunun da bir sıra əsaslı səbəbləri var. Bu ilk öncə Dağlıq Qarabağın Qərb və ABŞ üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən geostrateji regionda yerləşməsi, ABŞ və Avropa İttifaqı üzv dövlətlərin bu regionda əsaslı geoiqtisadi maraqları olması, Avropa dövlətlərinin bu əraziyə külli miqdarda sərmayə qoyduqlarına görə burada siyasi sabitliyin təmin olunması ilə bağlıdır.

Asiya ilə Avropanın, Qərblə Şərqi kəsişdiyi yerdə yerləşən bu münaqişə ocağı, dünyanın böyük dövlətləri üçün xüsusi geoiqtisadi əhəmiyyət daşıyır və elə buna görə də böyük Qərb dövlətləri ilk növbədə enerji daşıyıcılarının təminatı və daşınması sahəsində təhlükəsizliyi baxımından öz şəxsi maraqlarını təmin etmək üçün bu ərazidə siyasi sabitliyin qorunmasında maraqlıdırlar. Onu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, geostrateji əhəmiyyət daşıyan bu region üzərində elə həmin böyük dövlətlər, demək olar ki, “ölüm-dirim” mübarizəsi aparmaqdadırlar. Bir tərəfdən şərqi doğru genişlənməkdə olan Avropa İttifaqı və NATO, o bir tərəfdən dünyada vahid hökmranlıq iddiasına olan ABŞ və son zamanlar dünya siyasi xəritəsində son zamanlar nisbətən əvvəlki siyasi nüfuzu zəifləyən, lakin çox böyük hərbi və iqtisadi potensiala malik olduğundan hələ də öz imperiya iddialarından əl çəkmək istəməyən Rusiya Cənubi Qafqaz kimi əhəmiyyətli strateji mövqeyi əldən buraxmaq istəmir.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dövlətlərin mövqeyini təhlil edən erməni politoloqu M.Sarkisyan müsahibələrin birində deyir: “Əlbəttə, elə ölkələr var ki, Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasını istəyir. Məsələn, İran istəmir ki, onun sərhədlərinin yanında münaqişə olsun, silahlı qüvvələr toplansın, amma elə bu İranın özünü nizamlanmanın ixtiyari variantı təmin etməyə bilər. Türkiyə də nizamlanmanı arzu edir, ancaq bu ölkə tamamilə başqa həll variantını təsəvvür edir... Azərbaycan özünün bütün iqtisadi vəziyyətini Qarabağ münaqişəsi ilə bağlayır. İstisna deyil ki, bir sıra ölkələrin iqtisadi maraqları bu münaqişənin nizamlanmasını tələb edir”. [4, s.2]

Əvvəla, erməni politoloqunun bu münaqişədə xüsusi rolu olan Rusiyanın mövqeyini qiymətləndirməkdən yayınmaı təsadüfi deyil, söhbət strateji müttəfiqdən gedərkən Ermənistan həmişə susur. İkincisi, əsl erməni riyakarlığı nümayiş etdirən bu “siyasətçi” bütün dünyanı narahat edən Qarabağ münaqişəsi adlı problemin olmadığını sübut etməyə çalışır və deyir: “Bu gün çox vacibdir anlayasan ki, münaqişə mövcud deyil, münaqişə ətrafında danışıqlıqlar var və razılaşmamaq var”[4, s.2]. Erməni jurnasilti iyirmi faizdən artıq torpaqlarını itirmiş, bir milyondan artıq qaçqını olan Azərbaycana təklif edir ki, bütün bunlara göz yumsun, hər şeyi unutsun, çünki “zaman dəyişir”, “hər şey unudulur”.Demək, belə çıxır ki, Qarabağı da unutmaq lazımdır. Digər erməni siyasətçiləri kimi, bu başabəla siyasətçi-jurnalist də tam mənasında subyektiv, birtərəfli mövqe tutaraq, Azərbaycan tərəfinin bu problemlə bağlı bütün haqlı maraqlarını inkar etməyə çalışaraq deyir: “Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev “Əl-Cəzirə telekanalı ilə bəyan etdi ki, Azərbaycan o qədər güclənməli və Qarabağda elə bir vəziyyət yaratmalıdır ki, ermənilər oradan özləri çıxıb getsinlər. Bu bəyanatdan aydın olur ki, Azərbaycan Prezidenti nəyi isə dəyişməyə hazırlaşmır” [4, s.2]. Bura qədər M. Sərkisyanın fikirləri aydındır, bundan sonra onun sözlərinin mənası isə anlaşılmır: “Azərbaycan itirdiklərini qaytarmaq istəmir, məsələnin nizamlanmasını istəmir, bu yolla yalnız itirdiklərinin bir hissəsini ala bilərsiniz”[4, s.2-3]. Bütün bu söz yığını nə deməkdir və görəsən o nə demək istəyir və aydın deyil ki, Azərbaycan nəyi, nəyə dəyişməlidir? Bir də ki, “Azərbaycan itirdiklərini qaytarmaq istəmir”, “məsələnin nizamlanmasını istəmir” sözləri ilə görəsən bu “siyasətçi” nə demək istəyir? Demək olar ki, dünyanın bütün super dövlətlərinin maraq dairəsinə daxil olan və ən nüfuzlu beynəlxalq siyasi qurumların və təşkilatların gündəmində olan bir problem bu bədnam erməni siyasətçisinin fikircə sə demə heç yox imiş. Görəsən o zaman, bu beynəlxalq siyasi qurumlar, böyük-böyük dövlətlər hansı olmayan problemlə məşğuldurlar?

Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərin və eləcə də ABŞ kimi super dövlətin səylərinə baxmayaraq, bu problem hələ də özünün optimal həll yolunu tapmayıb. Həmin ölkələr, ya həqiqətən də bu problemi həll etmək iqtidarında deyillər, ya da müəyyən subyektiv səbələr üzündən onu qəsdən həll etmək istəmirlər. Bütün təhlillər aydın şəkildə göstərir ki, bir sıra postsovet dövlətində, xüsusilə də Azərbaycanda bu konflikt bəzi ölkələrin geosiyasi məqsədlərini həyata keçirmək üçün süni şəkildə yardılıb. Avropanın siyasi coğrafiyasını nəzərdən keçirən Z. Bjezinski Azərbaycanın geosiyasi vəziyyətini təhlil edərək yazır: “Ərazi miqyasının məhdudiyətlərinə və əhalinin sayının elə də çox olmamasına baxmayaraq, Azərbaycan, onun böyük enerji resursları, həm də geosiyasi planda həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu, Xəzər dənizi hövzəsində və Orta Asiyada olan qiymətli varidatı saxlayan qabın tıxacıdır” [5, s. 62]

Qarabağ münacişəsinin tənziplənməsi, ABŞ-ın, Aİ-nin üzv dövlətləri, eləcə də qonşu Rusiya, İran və Türkiyə kimi bir sıra kimi böyük dövlətlərin maraq dairəsinə daxildir. Bu sadalanan hər bir dövlətin ümumiyyətlə münacişəli əraziləri, o cümlədən də Ermənistan-Azərbaycan münacişəsinə dair öz mövqeyi və strategiyası var. Dağlıq Qarabağ münacişəsi məsələsində isə münacişəli tərəflərin, eləcə də qonşu maraqlı dövlətlərin qarşılıqlı razılaşmasının olmaması münacişənin tənziplənməsini ləngidir. Aydındır ki, bu gün Qarabağ münacişəsi regionda mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Dağlıq Qarabağ çox mühüm geosiyasi əhəmiyyətə malik regionda yerləşir. ABŞ, Rusiya, İran və Aİ ölkələrinin diqqət mərkəzində olan bu region Asiya ilə Avropa arasında mühüm nəqliyyat dəhlizi olmaqla yanaşı həm də təbii ehtiyatlarla zəngindir. Ona görə də bu bölgədə sabitliyə nail olunması və münacişənin bu dövlətlərin maraqlarına uyğun həll olunması və beynəlxalq siyasi proseslərin iştirakçısı olan bütün dövlətlərin qarşısında duran əsas məsələdir. Bu münacişə təkcə dövlətləri deyil, eləcə də bu gün dünyanın ən nüfuzlu beynəlxalq təşkilatları olan BMT, ATƏT, Aİ-nin və.s gündəliyində duran aktual məsələlərdəndir.

Qarabağ münacişəsinin ciddi beynəlxalq struktura bu cür təsir etməsi onun necə ciddi geosiyasi problem olmasından və dünya dövlətlərinin ona olan marağından xəbər verir. Bu gün ATƏT-in məhz Qarabağ münacişəsinə həll etmək üçün yaratdığı Minsk qrupunun münacişənin tənziplənməsini sürətləndirmək əvəzinə daha çox münacişəyə seyirçi qismində çıxış etməsi münacişənin müzakirəsinin BMT-yə verilməsi haqda fikir mövcuddur və bu sahədə bir sıra ciddi addımlar da atılmışdır. Əlbəttə, Ermənistan üçün münacişənin ermənipərəst həmsədrləri olan Minsk qrupu tərəfindən tənziplənməsi daha məqsədəuyğun olardı. Erməni politoloqu M. Sərkisyan bu məsələnin BMT-nin müzakirəsinə çıxarılmasının Azərbaycanın heç də xeyrinə olmayacağını iddia edir. O öz fikirlərini onunla əsaslandırır ki, BMT üzvləri bu problemə öz maraqları prizmasından baxacaq. Münacişədə maraqlı olmayan dövlət isə öz səsini maraqlı dövlətə satacaqdır.[4] Əslində isə mövqe bəllidir. Belə ki, məhz BMT Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş yeddi rayonundan qeyd-şərtsiz çıxarılması və atəşkəs elan olunması haqda dörd qətnamə qəbul etmişdir və onlar hələ də yerinə yetirilməməkdədir.

Qarabağ münacişəsi barədə digər beynəlxalq təşkilatların müvqeyinə gəldikdə isə Avropanı Asiya və Yaxın Şərqlə əlaqələndirən nəqliyyat kommunikasiyasına, eləcə İpək Yolu və “Şimal-Cənub” yoluna nəzarət etmək niyyətində olan Aİ də bu münacişənin tənziplənməsində iştirak etməkdə maraqlıdır. Aİ-nin xarici siyasət məsələləri üzrə koordinatoru Xavyer Solananın sözlərinə görə, bu təşkilat münacişənin mərhələli həlli yolunu dəstəkləyir və danışıqlarda Azərbaycan və Ermənistandan əlavə Türkiyənin də iştirak etməsini məqsədəuyğun hesab edir.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın yaxud da Ermənistanın xeyrinə tənzimlənməsi və yaxud da, ümumiyyətlə, tənzimlənməmiş olaraq qalması vəziyyətində dünya dövlətləri öz maraqları üçün istifadə etməyə çalışır. Qonşu və digər maraqlı dövlətlərin mövqeyinə nəzər salarkən görürük ki, qonşu Türkiyə bu münaqişədə bir strateji tərəfdaş kim Azərbaycanın maraqlarını müdafiə edir, hətta Ermənistan ilə bütün diplomatik əlaqələrini kəsmiş və sərhəddini bağlamışdır.

Bu gün Dağlıq Qarabağ münaqişəsi probleminin həlli məsələsi dünyanın bir sıra böyük dövlətlərinin, ictimai təşkilatlarının və siyasi xadimlərinin maraq dairəsinə daxildir. Həm Mərkəzi Avropa dövlətləri, həm də dünyanın super dövlətlərindən biri olan ABŞ bu problemin həlli yollarını axtarmaqdadır. Avropa və ABŞ Cənubi Qafqaz kimi mühüm əhəmiyyətə malik olan regionu dünyanın digər super dövlətlərindən biri olan Rusiyanın nüfuz dairəsindən çıxarmaq və orada nəzarəti öz əllərinə keçirmək istəyirlər. SSRİ dağılıqdan sonra müstəqillik əldə edən Cənubi Qafqaz dövlətləri hazırda Avropa Şurasının və bir sıra çox böyük nüfuz və gücə malik olan digər Qərb siyasi, iqtisadi və mədəni təşkilatların üzvləridir və gələcəkdə onların da Baltıyanı dövlətlər kimi NATO-ya Avropa İttifaqına üzv ola bilərlər. Beləliklə, Cənubi Qafqaz xalqlarını da Qərb (Avropa) sivilizasiyasına qatmaq yolu ilə geosiyasi, goeiqtisadi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən bu regionu ABŞ və Avropa İttifaqı Rusiyanın əlindən qoparmaq istəyirlər. SSRİ dağılıqdan sonra Cənubi Qafqaz regionunda baş verən siyasi hadisələri dərinlən təhlil edən Z. Bjezinski Dağlıq Qafqaz münaqişəsi və bu regionun bir sıra digər geosiyasi və goeiqtisadi əhəmiyyətini qabardaraq yazır: “Qafqazda sayı 4 milyondan az olan Ermənistan əhalisi və sayı 8 milyondan çox olan Azərbaycan əhalisi Azərbaycanın ərazində yerləşən əsasən ermənilər yaşayan Dağlıq Qarabağ anklavının statusu ilə bağlı tələm-tələsik açıq müharibəyə girişdilər. Münaqişə nəticəsində böyük miqyaslı etnik təmizləmə başlandı, hələ üstəlik yüz minlərlə qaçqın və doğma yurdundan çıxarılmış köçkün müxtəlif istiqamətlərə səpələndilər. O faktı da nəzərə alsan ki, ermənilər xristiandır, azərbaycanlılar isə müsəlman, o zaman bu konfliktin dini səciyyə daşındığını görmək olar” [5, s.155]

SUMMARY

The existence of national conflicts in Europe is considered to be one of the great obstacles for strengthening of Europe Union. The conflict between Azerbaijan and Armenia greatly influence the present policy of Europe. The nations of these regions, integrating into Europe are to this conflict amicably. The interests of some world powers in this region make the settlement of this conflict impossible. It is primarily necessary to mention that policy of Russia in the

Southern Caucasus does not correspond to the policy of the west. Consequently the conflict still exist.

ƏDƏBİYYAT

1. Мирзоев Дж. Интеграция в "европейскую семью": перспективы Азербайджана, Право выбора, <http://www.demaz.org/cgi-bin/e-cms/vis/vis.pl?s=001&p=0063&n=000003&g>
2. На саммите Евросоюза В Берлине подписана Берлинская декларация.
<http://www.newsru.com/world/25mar2007/sammit.html>
3. Samuel A. Ermənistan – terrorçu «xristian» ölkələrinin gizlinləri. Ermənilərin böyük fırldaq seriyaları. İngilis dilindən tərcümə edən Z. Ağayev, I cild, Bakı, 2004. – 387 s.
4. Саркисян М. "Нет карабахского конфликта, есть несогласие в дискуссии о нем", Сеть журналистов Кавказа, <http://www.caucasusjournalists.net/article.asp?idarticle=55>
5. Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы, М.: Международные отношения, 1999.–256 с.

Namazlı Aygül Fikrət qızı

Бакинский славянский университет

РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

Энергетическая безопасность – одна из важнейших составляющих национальной безопасности страны. Она трактуется как защищенность граждан и государства в целом от угроз дефицита всех видов энергии и энергоресурсов, возникающих из-за воздействия негативных природных, техногенных, управленческих, социально-экономических, внутри - и внешнеполитических факторов.

Следует отметить, что несмотря на всю выявленную разницу в подходах ведущих государств, существуют и очевидные точки сближения в понимании энергетической безопасности. По сути, возможно выделить основные принципы, которые в той или иной степени разделяют все государства.

В наши дни актуальность проблемы энергетической безопасности вполне очевидна. Это обусловлено рядом крупных аварий, произошедших за последние годы в США и в ряде стран Европы, Африки, Азии и Южной Америки.

Энергетическая безопасность ЕС — это организация устойчивого, бесперебойного и гарантированного энергообеспечения экономики и населения стран — членов ЕС путем диверсификации источников снабжения топливно-энергетическими ресурсами и маршрутов транспортировки энергоносителей с последующим увеличением веса этих направлений в географической структуре импорта углеводородов.

Энергетическая безопасность поставлена на первое место в числе приоритетов, стоящих перед Европейским союзом. И хотя проблемы обеспечения энергетической безопасности стояли перед объединенной Европой от начала интеграционных процессов, в последнее время они приобрели наибольшую актуальность и значимость для ЕС. Связано это с тем, что на сегодняшний день ЕС практически полностью зависим от внешних поставок энергоносителей на свой рынок (речь идет о природном газе и нефти) и от той политики, которую проводят государства-поставщики. Кроме того, европейские страны обеспокоены известными проблемами с поставками для них энергоресурсов на фоне неурядиц между Россией, «основным энергетическим поставщиком» Европы, и Белоруссией и Украиной, через территории которых российские углеводороды поставляются на Запад. Российско-украинские противостояния по вопросу цены на газ и его транспортировки вызывают серьезные опасения государств-членов ЕС и заставляют их говорить о необходимости диверсификации поставок энергоносителей (1, 39).

Обеспечение энергетической безопасности стало важнейшим вопросом повестки дня Европейского союза, который имеет самые крупные поставки энергоресурсов среди регионов мира, приблизительно 16% всего мирового рынка. Концентрируя 7 % мирового населения, более четверти мирового ВВП и 20 % объема мировой торговли, Евросоюз обладает всего 2 % мировых запасов «черного золота» и 4 % природного газа [2, 3]. Ограниченность собственной ресурсной базы Европы обуславливает существенную зависимость стран Евросоюза от внешних энергетических поставок. Европейский рынок «голубого топлива» — третий по величине в мире. Объем газового потребления только стран ЕС достигает 470 млрд м³, или 17–18 % мирового потребления (Северная Америка — 27 %, СНГ — 22 %) [3, 47]. В новой Зелёной книге Европейской комиссии, Стратегия безопасной, конкурентоспособной и устойчивой энергетики для Европы, признаётся, что в ближайшие 20-30 лет около 70% энергопотребления ЕС,

по сравнению с сегодняшними 50%, будут обеспечиваться за счёт импорта [4].

Неизбежное истощение природных источников углеводородов на планете, последствия глобального изменения климата, стремительный рост цен на энергоносители, который сменяется на столь же стремительное падение, — все это способствует обострению проблемы сохранения энергетического баланса. Вместе с тем для Европейского союза свойственны и другие черты, по которым он, вероятно, имеет больше причин для обеспокоенности.

Во-первых, ЕС занимает третье место по потреблению энергоресурсов, уступая только США и, с недавних пор, Китаю. В то же время разрыв между производством и потреблением твердого топлива очень велик, больше чем в Соединенных Штатах. Собственных месторождений на территории ЕС немного: наиболее значительные расположены в Северном море. Однако их ресурсов при нынешнем производстве хватит в среднем на восемь лет. Как следствие, Европейский союз в большей степени, чем США, зависим от иностранных энергетических поставок.

Во-вторых, XXI век ознаменовался расширением состава ЕС: десять новых членов в 2004 г. и два государства в 2007 г. Большинство стран-новичков состояли в так называемом советском блоке до его распада и, соответственно, входили в единую систему энергообеспечения под главенством СССР. После вхождения этих стран в ЕС и без того непростая задача обеспечения европейских потребителей энергоносителями усложнилась.

В-третьих, усиливающееся влияние России, стремящейся использовать нефтяной и газовый рычаг в качестве политического инструмента давления.

Внешняя энергетическая политика таких стран в регионе Черного и Каспийского морей как Азербайджан, страны ЕС, Россия и Украина на сегодняшний день имеет все предпосылки для создания регионального сообщества безопасности.

Сообществом безопасности, как известно, называется регион или группа государств, между которыми проблемы решаются на основе конструктивного подхода, обходя конфликтные ситуации.

Новое сообщество безопасности в данном регионе должно основываться на сбалансированной внешней политике, четком определении приоритетов и путей разрешения конфликтных ситуаций.

Азербайджан является партнером Запада в обеспечении энергетической безопасности Европы посредством таких проектов, как нефтепровод Баку - Тбилиси - Джейхан, Баку - Тбилиси - Супса, газопровод Баку - Тбилиси - Арзурум. Данные проекты также позволяют Азербайджану

более тесно сотрудничать со своим традиционным партнером Грузией. Азербайджан является единственным потенциальным поставщиком газа для проекта НАБУККО. (5, 70)

Сбалансированная энергетическая политика Азербайджана оправдана, учитывая высокий уровень торгово-экономического и энергетического взаимодействия между Россией и ЕС. Так, поддерживая тесное сотрудничество в газо-нефтяной сфере с Россией, Азербайджан способствует снижению поляризации в ЕС по вопросу поддержки того или иного поставщика энергоносителей - в данном случае России или Азербайджана.

Энергетическая формула взаимодействия между Азербайджаном, ЕС и Россией позволяет другим странам региона опираться на подобную политику.

Примером ее влияния на региональное сотрудничество является нефтепровод Одесса-Броды-Плоцк-Гданьск (ОБПГ) и новый внешнеполитический курс Украины.

И именно готовность Азербайджана предоставлять нефть для проекта ОБПГ, как было заявлено в ходе энергетической конференции в Батуми 14-го января 2010 года представителем Азербайджана, позволяет Украине разрабатывать подобные альтернативные проекты.

Премьер-министр Грузии Ника Гилаури в своем недавнем выступлении отметил возможность строительства завода по переработке сжиженного газа. По его словам, газ, полученный из Азербайджана, после переработки может быть направлен для дальнейшей транспортировки в Украину. Таким образом многовекторность поставок энергоносителей Азербайджана позволяет и другим странам Черноморско - Каспийского региона опираться на Азербайджан для проведения сбалансированной политики с учетом интересов всех сторон.

Возрастающая зависимость Европы от импортируемых углеводородных энергоносителей поистине приобрела характер острой политической проблемы. Баснословная цена на нефть, потянувшая за собой и рост цены на природный газ, несмотря на наблюдаемое в настоящее время снижение, в среднесрочной перспективе не намерена покидать набранную высоту. Среди приоритетов политики энергетического развития Евросоюза – избежание стратегической зависимости. Тем не менее, реально дела обстоят так, что ряд стран –членов ЕС уже находится в положении стратегической зависимости от российского природного газа, и она только усиливается. К примеру, удельный вес поставок «Газпромом» газа в страны Центральной и Восточной Европы, являющиеся новыми членами Евросоюза, достигает почти 100 %.

И в обозримом будущем потребность Европы в природном газе будет возрастать. Даже по самым скромным прогнозам, спрос на импорт природного газа в ЕС к 2030 году удвоится по сравнению с 2002-м и достигнет 400 млрд. кубометров в год. С другой стороны, у Европы возникает все больше сомнений, сможет ли Россия удовлетворить этот скачок газового спроса в одиночку. Так, в своем исследовании «Европейская энергетическая безопасность» научный директор департамента евразийских исследований Упсальского университета (Швеция) Сванте Корнелл отмечает, что в газовой сфере Россия переживает инвестиционный кризис, при этом прилагая не слишком много усилий для инвестирования в инфраструктуру ради существенного увеличения производства продукции, частности на месторождениях Ямала. И напротив, производители энергоносителей Каспийского бассейна – Азербайджан, Казахстан и Туркменистан – значительно усилили позиции своих газо- и нефтедобывающей отраслей. Один Туркменистан производил в поздний советский период около 90 млрд. кубометров газа в год, тогда как «Газпром» поставляет сейчас в Европу порядка 140 млрд. Нефтегазовые гиганты Каспийского региона обладают большим производственным потенциалом, чем «Газпром», но их внутренние рынки намного меньше российских, а экспортные возможности России ограничены значительным объемом внутреннего потребления.

Очевидна крайняя заинтересованность Евросоюза в том, чтобы нефть и газ из Азербайджана, Туркменистана и Казахстана в ближайшие десятилетия шли в Европу во всё больших количествах. Этот процесс был начат с завершением в 2006 году строительства нефтепровода Баку – Тбилиси – Джейхан, по которому в настоящее время сырая нефть поставляется на европейские нефтеперерабатывающие предприятия. Кстати, их мощность предполагается увеличить до 85 млн. т в год. Но вопрос о проводящей сети каспийского газа в Европу остается открытым. И пока это так, Россия старается использовать свое положение монополиста, выигрывая на колоссальной разнице в цене при покупке центральноазиатского газа и его продаже на европейские рынки.

Верховным представителем ЕС по общей внешней политике и безопасности, генеральным секретарем Совета Евросоюза Хавьером Солана оценил энергетическую безопасность Азербайджана, отметил “В ходе моей последней встречи с президентом Ильхамом Алиевым мы провели очень открытую и конструктивную дискуссию по энергетическим вопросам. Азербайджан – стратегический партнер ЕС и как производитель, и как транзитер энергетических ресурсов. Запуск Южного коридора 8 мая является еще одним доказательством этому. Поддержка, оказываемая Азербайджаном Южному коридору, включая Nabucco, представляет

фундаментальную важность для успешности этого проекта. Мы надеемся на совместную деятельность и укрепление связей и сотрудничества” (6).

ƏDƏBİYYAT

1. Мухаметов Р. С. Энергетическая безопасность ЕС и интересы России. // Известия Уральского государственного университета. – 2010. – № 1(73). – С. 39-45.
2. Каныгин П. С. Энергетическая безопасность Европы и интересы России // Мировая экономика и международные отношения. 2007. № 5.
3. Добрынкин М. ЕС и Россия: в интересах энергетической безопасности // Человек и труд. 2008. № 1.
4. Комиссия Европейского сообщества, Зелёная книга, Стратегия безопасной, конкурентоспособной и устойчивой энергетики для Европы, Брюссель, 8 марта 2006г., <http://ec.europa.eu/energy/green-paper-energy/index_fr.htm>.
5. Н.А.Алиев. Нефть и нефтяной фактор в экономике Азербайджана в XXI веке. Баку, 2010, 244 стр.
6. Хавьер Солана: «Азербайджан – стратегический партнер ЕС» <http://www.1news.az/interview/20090601120548008.html>

Namazova Səba Azad qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

GƏNCƏ ƏDƏBİ MÜHİTİNİN NÜMAYƏNDƏLƏRİNDƏN MİRZƏ MƏHƏMMƏD AXUNDOV

Mirzə Məhəmməd Axundov XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Gəncə ədəbi – mədəni mühitinin yetirdiyi dəyərli simalardan biri, vətənin, xalqın tərəqqisi naminə aparılan mübarizənin öncüllərindən olmuşdur.

Dövrünün görkəmli maarifpərvərlərindən sayılan, fəaliyyəti bütünlüklə əsl xalqa xidmət nümunəsi olan Mirzə Məhəmməd Axundov (1875 - 1923) azadlıqsevən vətəndaş ziyalı, pedaqoq, yazıçı, publisist ədəbiyyatşünas idi.

Qədim Gəncədə ruhani ailəsində dünyaya göz açmış Mirzə Məhəmməd Axundovun atası Kərbəlayi Mirzə Kərim və babası Axund Məhəmməd zamanında Xorasanda təhsil almışdılar. Mirzə Məhəmməd Axundovun ilk müəllimi də elə atası olmuş, daha sonra o, Gəncə mədrəsəsində oxumuşdu. Gimnaziyada təhsili müddətində isə Mirzə Məhəmməd Axundov doğma ana dili ilə yanaşı, ərəb, fars və rus dillərinə də mükəmməl yiyələnmişdi.

Gəncənin sayılıb – seçilən, mötəbər müəllimlərindən olmuş Mirzə Məhəmməd Axundov maarif sahəsindəki fəaliyyətinə Gəncə sənət məktəbində və “Məktəbi – ruhaniyyə”də başlamış, sonradan həyatının böyük hissəsini müəllimliyə həsr edərək bu yolda yorulmadan çalışmışdır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Mirzə Məhəmməd Axundov “İrşad” qəzetinin 143 – cü sayında “Məktəbi- ruhaniyyə”də illik imtahanların yekunu barədə dərc etdirdiyi məqaləsində mövcud dərs üsuluna qarşı çıxdığından bu, böyük əks – səda doğurmuşdu. Hətta, məsləkdaşı Əli Nəzmi də “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1906 – cı ildə nəşr olunmuş 14 – cü sayında yer alan “Gəncə” başlıqlı yazısında fikrini özünəməxsus şəkildə açıqlamış, məsələyə münasibətini jurnalın ümumi ruhuna uyğun satirik formada ifadə etmişdi: “İrşad”ın 143 – cü nömrəsində Hatif imzalı bir məqalə var idi. Gəncə məktəbi – ruhanisinin illik imtahanı barəsində söyləyirdi. Məqalənin məzmunu oxuyanlara məlumdur. Dübarə təkrar etməyəcəyəm. Hər nə isə, məqalə məktəbin müəllimlərinə xoş gəlmədi. Ona cəvabi – rədd yazmaq istədilər, amma bacarmadılar... Nə qayırsınlar, kişiləri qınamaq olmaz, adam bacarmayanda bacarmaz, güc ki deyil. Hər kimə üz tutdularsa da kimsə cavab yazmağa razı olmadı. İndi müəllimlər qərar qoyublar ki, hər kəs o məqaləyə bir cavab yazsa, ona hər birisi bir abbası versin.

İndi gəlsənə əvvəl allahın rızasını və ikinci millətin nəfini mülahizə edib, o məqaləyə bir cavab yazasan. Canım nə üçün yazmayasan? Kişilər bir abbası pul verirlər və bundan əlavə genə məktəbi – ruhaninin müəllimlərini müşküldə qoymaq olmaz. İşdi özün yazmasan, laməhalə orasını göstər görək ki, məqaləyə cavabı necə yazmaq olar. Qərəz, allah xatiri üçün biçarələri müşküldən qurtar” [4].

Təqdirəlayiq haldır ki, Gəncə gimnaziyasının müəllimi Mirzə Məhəmməd Axundov hələ 21 yaşında ikən 72 səhifədən ibarət “Sərfi – türki” adlı dərslik yazmış və onu 1896 – cı ildə Tiflisdə çap etdirmişdi.

Mirzə Məhəmməd Axundov, eyni zamanda Gəncədə “Cəmiyyəti – xeyriyyə”, “Nəşri - maarif” və “Dram” cəmiyyətlərinin fəal üzvü, o cümlədən “Difai” təşkilatının yaradıcılarından biri olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, buna görə o, 1908 – ci ildə ardıcıl surətdə təzyiqlərə məruz qalmış, elə “Difai” təşkilatına məxsusluğu üzündən də həbs olunaraq Zakaspi vilayətinə sürgün edilmişdi.

Bu mənada onun sürgün həyatının dəhşətlərini əks etdirən Tehrandan Əli Nəzmiyə yazdığı “Nələr çəkdim bu qürbətdə, əzizim!” adlı mənzum məktubunda qürbət sıxıntılarını, vətən həsrətini yaşayan şair, qəlbini sızladan duyğuları dilə gətirirdi.

Yaxın dostu, molla-nəsrəddinçi şair Əli Nəzmi ona (Mirzə Məhəmməd Axundova – S. N.) cavab olaraq yazılmış “Əşəri – məhzunanə” adlı şeirində mənsub olduğu xalqın, millətin ağrılarından hərərlə söz açmış, bu xüsusda hədsiz narahatlığını oxucularla bölüşmüşdü:

Qəmdir, bütün türk aləmin bürümüş,
Arzular könüllərdə çürümüş.
Gündə yüz – yüz, yeni – yeni hadisat,
Başımızda partlayırlar, yox nicat.

Əli Nəzmi özünün “Zindan” adlı şeirini də xalqa qənim kəsilmiş din xadimlərinə qarşı hər zaman bərişmazlıq nümayiş etdirmiş, eyiblərini açıqlamaqdan heç vəchlə çəkinməmiş Mirzə Məhəmməd Axundovun (Hatif) mollaların fitnəsindən yaxa qurtara bilməyərək çar hökuməti tərəfindən həbsinə qərar verilib sürgün olunduğu zaman (1908 – ci ildə) qələmə almışdı:

Mən demədimmi ki, fəğan eyləmə!
Eybini mollaın əyan eyləmə!
Şeyxi tanı, sofini qan eyləmə!
Fikrini nitqində bəyan eyləmə!
Baxmadın, əfsus bu gün halına,
Dəydi bəla tiri pərü balına [6].

Mirzə Məhəmməd Axundovun fəaliyyətinin əhatə dairəsi olduqca geniş idi. Belə ki, o, sürgündən döndükdən sonra da istər siyasi, istərsə də ədəbi sferada bacarığını əsirgəməmiş, həmçinin mahir pedaqoq kimi daha artıq səy və məsuliyyətlə çalışmışdı.

Onu da qeyd edək ki, Mirzə Məhəmməd Axundov 1917 – ci ilin axırlarına qədər Gəncədə müəllimlik etmişdi. Sonralar isə (1921 – ci ildən ömrünün sonunadək – S.N.) onun bu sahədəki fəaliyyəti tamamilən ancaq Gəncə ilə bağlı olmuşdur. Hətta, maraqlıdır ki, Mirzə Məhəmməd Axundov şəhər seminariyasında “Molla Nəsrəddin” satira jurnalının Gəncə təmsilçilərindən olmuş Əli Razi Şamçızadə ilə birlikdə çalışmışdır.

Ümumiyyətlə, “Molla Nəsrəddin” dərgisinin Gəncədən olan hər iki müəllifinin həyat və sənət yollarında ortaq məqamlar çox idi. Bütün bunlar isə əlbəttə ki, onların (Mirzə Məhəmməd Axundov və Əli Razi Şamçızadə nəzərdə tutulur – S. N.) vətən və millət naminə daima hər cür fədakarlığa hazır olmalarından qaynaqlanırdı.

Mirzə Məhəmməd Axundovun fəaliyyətinin qürur doğuran məqamlarından biri də təbii ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin təşkilindəki müstəsna xidmətləridir. Qeyri – adi dərəcədə möhkəm əqidəyə və mütərəqqi dünyagörüşə malik vətənpərvər ziyalı Mirzə Məhəmməd Axundov milli azadlıq uğrunda mübarizələrdə ön mövqedə dayanmış, Azərbaycan Milli Hökuməti 1918 – ci ilin sentyabrında Gəncədən Bakıya köçərkən orada “Türk – Ədəmi – Mərkəziyyət Musavat” partiyasının katibi kimi siyasi sferada fəaliyyətini

geniş surətdə davam etdirmişdi. O, yalnız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra Gəncəyə qayıtmışdı.

Həmçinin, Nəriman Nərimanov, ürək xəstəliyindən əziyyət çəkdiyinə görə Mirzə Məhəmməd Axundova Gəncəni tərk etməməyi dəfələrlə məsləhət görməsinə baxmayaraq, o, bu fikirlə qətiyyətlə razılaşmamış, çətin də olsa, seçdiyi yoldan gərgin proseslərin cərəyan etdiyi dövrdə heç vəchlə dönməmişdi.

Təsadüfi deyil ki, o zamanlar ölkənin ictimai – siyasi həyatında baş verən tarixi təbəddülatlar, bunun nəticəsində ədəbi – ictimai, mədəni mühitdə də tədricən özünü büruzə verən dəyişmələr Mirzə Məhəmməd Axundovun bədii yaradıcılığına təsirsiz ötüşməmişdi. Siyasi mübarizələrin kəskinləşdiyi bir vaxtda qələmə sarılan Mirzə Məhəmməd Axundov ictimai fikri düşündürən ən müxtəlif məsələlərə bir – birinin ardınca yazdığı çeşidli əsərlərində münasibət bildirmişdi.

Professor Mir Cəlal Paşayev “Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905 - 1917)” adlı əsərində onun barəsində yazırdı: “Müəllim Mirzə Məhəmməd Axundov hələ o zaman böyük şair Nizami şeirinin fəal təbliğatçılarından idi. O, maarif sahəsindəki fəaliyyətindən başqa, dramları, hekayələri, xalq ədəbiyyatından toplayıb nəşr etdiyi kitabları ilə məktəbə, məktəblilərə daha artıq kömək edirdi” [1, s.319].

Yeri gəlmişkən, Mirzə Məhəmməd Axundov hələ 1909- cu ildə Gəncədə çap olunmuş Nizami Gəncəviyə həsr etdiyi “Şeyx Nizami ” adlı kitabında onun zəngin ədəbi irsinin ətraflı araşdırılmasının zəruriliyi fikrini ön plana çəkmişdi.

Məlumdur ki, maarifçi baxışların təbliğində mətbuatla yanaşı, teatr da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. O cəhətdən Mirzə Məhəmməd Axundovun son dərəcə qiymətli tədqiqatlarından biri də 1909 -cu ildə Gəncədə ayrıca kitab şəklində çap etdirdiyi “Teatro nədir? ” adlı əsəridir. 1899 – cu ildə Gəncədə teatrın açılmasından sonra şəhər həyatı üçün son dərəcə mühüm hesab edilən, vacib mədəni hadisədən təsirlənən müəllif, məhz teatrın cəmiyyətdəki həyatındakı önəmli rolunu nəzərə alaraq onun təbliğinə xidmət göstərəcək əsərini qələmə almışdı. Teatr və sənət məsələlərini müfəssəl əks etdirən bu tədqiqat Mirzə Məhəmməd Axundovun sözü gedən sahəyə məxsusi diqqət göstərməsinin daha bir sübutudur.

Filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Bayramoğlu M.M.Axundovun teatra münasibətindən bəhs edərkən yazırdı: “M.M.Axundov vətənin və xalqın inkişafına xidmətdən və həmin xidmətlərin verdiyi bəhrənin bəxş etdiyi ruhi və mənəvi vətəndaşlıq ləzzətini bütün nemətlərdən üstün tutur. Teatra da insana məhz bu cür nemətlər bəxş etdiyinə görə böyük üstünlük, qiymət verir” [3, s.45].

M.M.Axundovun yaradıcılığının əsas istiqamətlərindən biri də dramaturgiya idi. O, “Məhəbbətsizliyin nəticəsi, yaxud ata və ananın təqsiri”, “Hər nə əkərsən, onu biçərsən”, “Sonrakı peşimançılıq səmərə verməz”, “Analıq” pyeslərinin, “Yaşına – yaşına, çıxdı ocaq başına” operettasının librettosunun müəllifidir.

Bu yerdə ən önəmli cəhət bir də odur ki, Mirzə Məhəmməd Axundovun pyeslərinin böyük əksəriyyəti XX əsrin başlanğıcında Gəncədə tamaşaya qoyulmuşdu. Bu isə onun Gəncənin ictimai – mədəni mühitində ötən əsrin əvvəllərində məhsuldar yaradıcılıq imkanlarına malik sənətkar, teatr təşkilatçısı kimi, yüksək fəallıq nümayiş etdirməsinə əlverişli şəraitin yarandığını sübuta yetirir.

Eyni zamanda, o dövrdə Mirzə Məhəmməd Axundovun “Səd Vəqqas”, “Röyam, yaxud həqiqətə təsadüf” adlı əsərləri Gəncədə, folklor nümunələrindən ibarət “Məclis yaraşığı” kitabı isə Bakıda nəşr olunmuşdu. Müəllifin “Röyam, yaxud həqiqətə təsadüf” əsəri 1910 – cu ildə Gəncə “Nəşri – maarif” cəmiyyəti tərəfindən Hacı Əhməd Həsənzadə mətbəəsində çap etdirilmişdi.

Yaradıcılığında şeirə, həmçinin publisistikaya xüsusi yer ayıran Mirzə Məhəmməd Axundov “Molla Nəsrəddin” dərgisi ilə nəşrə başladığı 1906 – cı ildən etibarən sıx surətdə əlaqədə olmuş və özünün də qeyd etdiyi kimi, bu dərgi onun ədəbi fəaliyyətini istiqamətləndirmişdi. Beləliklə də molla-nəsrəddinçi sənətkar satirik dərginin səhifələrində “Hatif”, “Yoncasatan”, “Hacikəndli”, “Mollapərəst”, “Gəncə şairi”, “Molla Zori”, “Qeybi”, “Tamrançı”, “Qadi”, “Köhnə şair” və digər imzalarla xeyli sayda məqalə, felyeton və şeirlərini dərc etdirmişdi. Bununla yanaşı, “Molla Nəsrəddin” jurnalı həmin dövrdə özünün Gəncədən olan müəllifini (Mirzə Məhəmməd Axundovu – S.N.) ona doğru yönəlmiş sərt təzyiqlərdən, amansız hücumlardan qoruyurdu.

Onu da qeyd edək ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı yorulmaz fəaliyyəti Mirzə Məhəmməd Axundovun zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığının mühüm hissəsini təşkil edirdi. Ümumiyyətlə, Mirzə Məhəmməd Axundovun təbiətinə “Molla Nəsrəddin”ə xas mübarizlik, dönməzlik hakim olmuşdur.

Şahidi olduğu hadisələrin real mənzərəsini yazılarında ustalıqla canlandıraraq bu istedadlı qələm sahibi ənənəsinə sadıq qalaraq “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin 21 iyun 1909 – cu il tarixli 25 – ci nömrəsində yer alan “Başda əyləşmək davası” felyetonu vasitəsilə satira qılıncını əməlləri ilə dinin adına ləkə gətirən yalançı mollalara qarşı çevirmiş, onları özünəməxsus bir tərzdə tənqid etmişdi: “Yerin boş, Molla əmi! Kaş Gəncədə olaydın. Hacı Həsənin təziyə məclisində başlarına döndüyüm, oxuduqlarına qurban olduğum mollaların məclisin başında əyləşməkdən ötrü qopartdıqları şıppıldağa tamaşa edəydin. Hərçənd burada olsaydın bir neçə yumruq da sənə qismətinə düşəcəkdin. Amma görməli iş idi ...” [7].

“Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin 1909 – cu il tarixli 28 – ci sayında dərc olunmuş “Gəncə” başlıqlı yazısında da Mirzə Məhəmməd Axundov Gəncədəki mövcud həyatın reallıqlarına tənqidi nöqteyi – nəzərdən yanaşaraq, xüsusilə köhnəpərəst qüvvələrin əməllərinin satirik müstəvidə şərhini vermişdi: “A kişi! Keçmişdə Gəncədə şəhər idarəsinə qlasni seçmək istəyəndə göürdük ki, axtarib harda bir əli yüsür təsbəhli, qıpqırmızı xoruz quyruğu rəngli, beli qurşaqlı, üzü

nurani şəxslər var idi, onları tapıb seçirdilər. O idi ki, onların üzvlərinin hörmətinə hər işlərimiz də asan olurdu Amma indi ... indi uşaq – muşaqalar, başlarına rus papağı qoymuşlar girdilər meydana və başımızın ziyələrinin çullarını saldılar çölə. Daha bundan sonra işlərimiz rast gələcəkdirmi? A kişi, heç insafdırmı ki, qırx nəfər müsəlman qlasnılarının bircəsi də dünya görmüş, saqqal ağartmış kişilərdən olmasın? A kişi! Bunu Allah götürər ki, şəhər idarəsinin iki nəfər ağsaqqal üzvü ki, bu zamana kimi heç kəsə bir yamanlıq etməmişdilər, düzcə qulluqlarına gəlib, düzcə də evlərinə qayıdırdılar, hər biri səksən və doxsan yaşlarında kişilər idilər, bunları da basdılar bayıra. Daha bundan sora hansı üz ilə xeyir – bərəkət gözlüyək?!” [8]

Mirzə Məhəmməd Axundovun qələmə aldığı tənqidi ruhlu şeirlərdə isə Sabir satirasının təsiri açıq – aydın görünür. Həmçinin, “Molla Nəsrəddin”in üslubunu bacarıqla davam etdirən satirikin jurnalda “Gəncədən Qeybi” imzası ilə çıxmış “Nəzm” adlı şeirində “Molla əmiyə” müraciət üsulundan məharətlə yararlandığı da diqqəti çəkir:

Bu mətləbə, Molla, nəzər eylə səni tari
təhqiq elə bari
Layiq görəsən yazgilə jurnalına sari
şad et bu fikari [5].

Mirzə Məhəmməd Axundovun Gəncədən olan digər həmkarları ilə müqayisədə satirik şeirlərinin səsi “Molla Nəsrəddin”dən tez – tez eşidilməsə də, vaxtaşırı jurnalın səhifələrində onun yaradıcılığından nümunələr yer alırdı ki, bunlar “Molla Nəsrəddin” ədəbi və Sabir şeir məktəbindən layiqincə bəhrələnmiş sənətkarın ictimai həyatda baş verənlərə heç də etinasız yanaşmayaraq, əksinə, əsərləri ilə daha yaxından nüfuz etməyə çalışmasının göstəricisi idi.

Filologiya elmləri doktoru, professor Tərlan Novruzovun da qeyd etdiyi kimi, “Sabirin poetik novatorluğu onun davamçıları, eləcə də bütün XX əsr poetik prosesi üçün bir hərəkətverici başlanğıc idi” [2, s.42]. Bu mənada Mirzə Məhəmməd Axundov bilavasitə “Molla Nəsrəddin”dəki fəaliyyəti dövründə Sabir yaradıcılığından, həmçinin satirik jurnalın ideya – bədii xüsusiyyətlərindən getdikcə daha artıq dərəcədə faydalanır, onu bütün özgün cəhətləri ilə mənimsəmiş sənətkar kimi, mətbu orqanla əməkdaşlığı davam etdirirdi.

SUMMARY

The valuable member of Ganja literal atmosphere Mirza Mahammad Akhundov known with his public-political many-branched activities took place as a independed publicist in periodical publishing in literal articles, topical satire and lyrical-poems. At the same time he wrote different genre scenes, worked restless

in the development of theatre and drama in Ganja literal atmosphere at the beginning of XIX century.

Very interested in his times Mirza Mahammad Akhundov regularly wrote his attitude about his interest to public-political and cultural events which happened around him. Of course Mirza Mahammad Akhundov's folk satire has showed in the journal of "Molla Nasraddin". Thus Mirza Mahammad Akhundov after reading the journal periodically he published his satires, poems and papers in different nicks as "Hatif", "Mullah lover", "Ganja poet" and etc.

ƏDƏBİYYAT

1. Mir Cəlal. Azərbaycanca ədəbi məktəblər (1905 - 1917). Bakı, "Ziya - Nurlan" NPM, 2004
2. Novruzov T. Sabir ədəbi məktəbi. Bakı, "Yazıçı", 1992
3. Alxan Bayramoğlu. M.M.Axundov teatr və ona münasibət haqqında. "Qobustan" sənət toplusu, 2007 – ci il, № 4, səh. 45
4. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 7 iyul 1906, № 14
5. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 8 dekabr 1906, № 36
6. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 7 iyul 1908, № 27
7. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 21 iyun 1909, № 25
8. "Molla Nəsrəddin" jurnalı, 12 iyul 1909, № 28

Nesterov Aleksandr Qennadyeviç

*Уральский государственный университет
им. А.М. Горького*

ИТАЛЬЯНСКАЯ ПОЛИТИКА В ЗАКАВКАЗЬЕ И НЕЗАВИСИМЫЙ АЗЕРБАЙДЖАН В 1919-1920 гг.

28 мая 1918 года, после распада Закавказского сейма и провозглашения независимости Грузии, азербайджанские представители в сейме также провозгласили независимость своей страны – Азербайджана. В то же время вопрос о независимости Азербайджана решался далеко не так легко: декларация независимости была провозглашена не в Баку, а в Тифлисе, так как азербайджанская столица оставалась под контролем советских властей. В Тифлисе было сформировано и временное правительство Азербайджана. Вплоть до сентября 1918 г. новые азербайджанские власти не могли установить контроль над городом Баку: город в июле 1918 г. был оккупирован англичанами, которых Бакинский Совет пригласил для защиты от турецкого наступления. 15 сентября 1918 г. в город Баку вступили войска Османской империи. Только 18 сентября 1918

г. в столицу прибыло временное правительство Азербайджана. Капитуляция Османской империи 30 октября 1918 г. привела к выводу из страны турецких войск, которых вновь сменили англичане. Английские войска находились в Азербайджане до осени 1919 г., при этом англичане сумели в качестве военной помощи со стороны Азербайджана получить контроль над азербайджанской нефтью и вывезти из страны около 500 тыс. тонн нефти и нефтепродуктов.

«Совет десяти» Парижской мирной конференции начал обсуждать вопрос о возможности предоставления Италии мандата на страны Закавказья, прежде всего Грузию и Азербайджан, еще до вывода британских войск из региона. В то же время итальянцы подошли к рассмотрению вопроса о таком мандате очень осторожно, и 26 марта 1919 г. пресс-атташе итальянской делегации в Париже направил в итальянский МИД с просьбой по возможности не допускать в итальянской прессе упоминаний ни о возможном участии итальянских войск в оккупации территории Венгрии, ни о возможности предоставления Италии мандата на Закавказье [5, Р. 35]. Правительство Италии 18 апреля 1919 г. приняло решение направить в Закавказье военную миссию, начальником которой был назначен полковник Мелкиаде Габба [5, Р. 223]. Целью миссии было выяснение обстановки в Закавказье, установление отношений *de facto* с государствами, возникшими в регионе после распада Российской империи, и оценка перспектив принятия Закавказья под мандат Италии. Подчеркивая необходимость направления в Закавказье итальянской миссии, итальянский верховный комиссар в Константинополе К. Сфорца в письме министру иностранных дел С. Соннино отмечал, что настоящий момент является оптимальным для реализации итальянских планов расширения экономического и военного влияния в бассейне Черного моря, прежде всего в Закавказье [5, Р. 232]. Сидней Соннино подчеркивал, что по сведениям, поступающим из Грузии, грузинское правительство считает присутствие иностранных войск в Закавказье абсолютно необходимым, и отмечал, что миссия сможет также решить ряд технических вопросов, связанных с экономическим сотрудничеством Италии со странами региона [5, Р. 329]. 3 мая 1919 г. советник итальянской делегации на Парижской мирной конференции Джакомо Де Мартино сообщал в Рим, что члены грузинской делегации на конференции обращались к итальянской делегации с просьбой обсудить вопрос о возможной замене в Закавказье британских войск на итальянские, и подчеркивали необходимость скорейшего направления итальянской военной миссии в Тифлис [5, Р. 413].

Миссия отбыла морским путем из Таранто 27 апреля 1919 г. и через Константинополь прибыла 9 мая 1919 г. в Батум. Одновременно итальянское правительство рассматривало вопрос о переброске в Закавказье

части итальянских войск с Балканского полуострова для подкрепления влияния итальянской военной миссии в этом беспокойном регионе [5, Р. 270].

Глава миссии, Мелкиаде Габба (1874 – 1952) прошел к этому времени ряд ступеней военной карьеры. После окончания военной академии в Милане (1892) он служил в различных частях итальянской армии; в 1911 – 1915 гг. занимал пост главы представительства итальянского генерального штаба в колонии Эритрее. В 1916 – 1918 гг. подполковник М. Габба непосредственно участвовал в военных действиях в Европе. В апреле 1919 г. полковник Мелкиаде Габба получил статус дипломатического агента Итальянского королевства в Закавказье и возглавил специальную миссию в этом регионе.

15 мая 1919 г. Мелкиаде Габба направил официальную информацию о начале работы миссии в военную секцию итальянской делегации на Парижской мирной конференции. Он сообщал из Батума, что страна находится в сложном положении, общественная безопасность практически отсутствует, реальный контроль осуществляет британское командование, поддерживающее дружественные отношения с генералом Деникиным, а грузинские власти надеются с помощью иностранных сил достичь единства Грузии. Правительство Грузии опасается вторжения войск Деникина через Абхазию и Владикавказ и пытается лавировать между Деникиным и мусульманами Азербайджана. Полковник Габба отмечал, что информации о положении в Армении и Азербайджане недостаточно, и указал, что 15 мая 1919 г. военно-морская итальянская миссия отправляется в Баку. Глава миссии отмечал, что англичане охотно идут на обсуждение вопроса о выводе своих войск из Закавказья и замене их на итальянские [5, Р. 523 – 524].

Одновременно итальянское министерство торговли направило запрос итальянской военной миссии о целесообразности установления контактов между итальянскими финансовыми структурами – «Банко Рома» и Итальянским колониальным синдикатом – и армянской группой Дамов и Оганезов. Итальянская миссия должна была предоставить ответы на следующие вопросы:

- что конкретно сумели сделать в Закавказье англичане, французы и особенно американцы, в какой степени реальность соответствует пропагандистскому освещению событий;
- каковы возможные поля действия для Италии;
- какие существуют в регионе товары, предприятия, религиозные институты, пресса и т.п.;

- какова политическая ориентация новых закавказских государств, особенно их отношения с мусульманским миром, прежде всего с Турцией [5, Р. 525].

Необходимо подчеркнуть, что правительство османского султана Мехмеда VI Вахидеддина, хотя по условиям перемирия и вывело войска из Азербайджана, стремилось сохранить определенные контакты с этим регионом и пыталось в некоторой степени сыграть на противоречиях между Великобританией и Италией. Однако все эти попытки не увенчались успехом: державы Антанты стремились максимально ослабить Османскую империю и лишить ее влияния на закавказских мусульман [6, S. 199 – 200; 7, S. 445 – 446].

Закавказские государства были активно заинтересованы в установлении контакта с итальянцами. В помощи итальянских войск нуждались не только Грузия и Азербайджан. 21 мая 1919 г. к правительству Италии обратился министр иностранных дел Северо-Кавказской Республики, находившийся в это время в Париже. В своем обширном письме он жаловался на угрозу не только существованию республики, исходящую от большевистских властей и от войск Деникина, но и подчеркивал, что речь идет о самом существовании чеченского и ингушского народов. При этом главная угроза исходит от Деникина, но ни правительства сопредельных Грузии и Азербайджана, ни британская военная миссия в Закавказье этого не желают понять. Поэтому правительство Северного Кавказа и Дагестана обращаются с просьбой к правительству Италии оказать воздействие на другие правительства стран Антанты и лишить войска Деникина материальной и финансовой поддержки до тех пор, пока он не признает независимость Северного Кавказа [5, Р. 585 – 587]. Непосредственной реакции на это обращение не последовало, но 26 мая 1919 г. секретариат Парижской мирной конференции направил руководителям «белой» России – адмиралу А.В. Колчаку и командующему Вооруженными Силами Юга России генералу А.И. Деникину – официальное требование признать полную независимость Польши и Финляндии и независимость *de facto* государств Прибалтики и Закавказья [5, Р. 649 – 650]. Однако и Колчак, и Деникин ответили, что единство России необходимо для успешной борьбы против большевиков, и признавать независимость даже Финляндии они не намерены.

9 июня 1919 г. полковник Габба направил новое донесение своему правительству, сконцентрировав в едином документе сведения, собранные миссией за месяц пребывания в Закавказье. Он подчеркивал, что существуют очень серьезные противоречия между государствами Южного Кавказа, возникшими в ходе распада Российской империи, и правительством

генерала А.И. Деникина. Дав характеристику деятельности белого движения на Северном Кавказе, полковник Габба сделал выводы:

1. Все четыре республики (Грузия, Азербайджан, Северный Кавказ и Армения) желают независимости и стремятся добиться ее признания со стороны Парижской мирной конференции;

2. Существует очень серьезная проблема разграничения между закавказскими государствами, особенно в районах со смешанным населением;

3. Необходимость европейского вмешательства в кавказские дела представляется очевидной;

4. Введение в регион итальянских войск будет воспринять очень положительно;

5. Реализация идеи федерации четырех кавказских республик была бы оптимальной для решения проблем региона, но реально такая федерация вряд ли возможна из-за существующих противоречий между локальными властями.

По мнению полковника Габба, вывод сил европейских держав из региона противоречил бы здравому смыслу, привел к всеобщей анархии и предоставил бы свободу рук большевикам. Глава итальянской миссии подчеркивал целесообразность введения именно итальянских войск в регион, прежде всего в Азербайджан, поскольку это дало бы Италии существенные стратегические и экономические выгоды. Он указывал на значительные природные ресурсы региона, прежде всего на нефтяные запасы Азербайджана, и отмечал, что народы Южного Кавказа желают независимости, а не превращения своих стран в составные части реформированной России, унитарной или федеративной. Миссией Италии в настоящее время может стать защита стран Закавказья от вторжения деникинских войск и инкорпорации региона в состав возрожденной России. В то же время серьезной проблемой, по мнению полковника Габба, может стать доставка нефтепродуктов из Азербайджана в Италию в условиях неразвитой системы коммуникаций [5, Р. 760 – 763]. Военный атташе Азербайджана в Грузии докладывал начальнику Генштаба республики, что «в очень любезной форме полковник Габба сказал мне, что ускорение получения 1 тыс. тонн нефти в Баку дает ему возможность телеграфировать в Италию о фактическом установлении экономических сношений с Азербайджанской Республикой и это обстоятельство несомненно повлияет на успех нашей комиссии в Италии» [1, С. 169].

Правительство Н. Усуббекова хотело сделать Италию своим постоянным партнером, привязав его к регулярным поставкам нефтепродуктов из республики, что позволило расширить сбыт. Для этого главе итальянской миссии предлагались весьма льготные условия. «Ныне

имеется возможность сообщить Вам, что правительство Азербайджана может поставить в Батум для итальянского правительства ежемесячно около пятисот тысяч (500 000) пудов керосина и около шестидесяти тысяч пудов (60 000) мазута и нефти, по ценам франко-Батум – резервуар для керосина по тридцать пять (35) долларов за одну тонну и для мазута или нефти двадцать пять (25) долларов за одну тонну. К вывозу мазута будет приступлено на днях», – писал в декабре 1919 года Усуббеков полковнику Габбе [1, С. 170].

Соглашение с Италией было крайне важным для руководства Азербайджана, так как оно стало бы противовесом кабальным условиям, предлагаемым английской и американской сторонами. Например, американская миссия, используя формулу «нефть в обмен на продовольствие», добилась повышения еженедельного получения мазута от 500 до 1000 тонн. При этом американцы требовали, чтобы азербайджанская сторона брала на себя обязательство нести ответственность за сохранность груза на всем пути следования до Батума, то есть включая и грузинскую часть железной дороги.

В то же время обсуждение вопроса о республиках Кавказа на Парижской мирной конференции постоянно отодвигалось: на конференции подчеркивали в качестве первоочередной задачи решение «русского вопроса» в целом. Руководители стран Антанты были готовы рассматривать вопрос о возвращении кавказских государств в состав России, если это поможет борьбе против большевиков. Это отразилось и в заметках итальянских представителей на Парижской мирной конференции, и в донесениях представителей Грузии и Азербайджана в Париже [5, Р.804 – 805; 1, С. 108 – 112]. Глава азербайджанской делегации Али Мардан бек Топчибашев писал главе правительства Азербайджана Фатали Хану Хойскому: «По вопросу о возможности прихода к нам итальянцев мне определенно сказал Валери, бывший в составе Военной Миссии Полковника Габба. Валери был у меня 13 июня. Обрисовав в мрачном свете экономическое положение Закавказья и особенно близкое к катастрофе финансовое состояние, Валери коснулся отношения местного населения к англичанам и сообщил, что Азербайджанское Правительство само согласилось, чтобы к нам было направлено, как можно более итальянских войск. Мы, добавил Валери, если и пошлем к Вам войска, то не с оккупационными или жандармскими целями, а лишь в целях культурных и экономических, но дело в том, что сейчас мы очень затрудняемся принять на себя эту тяжелую роль и я пришел узнать Ваше мнение по этому поводу и оговариваю, что политической стороны вопроса я не могу сейчас коснуться. В дальнейшем выяснилось, что итальянцы хотели бы, чтобы мы их пригласили в общем и чем-нибудь выразили свое согласие на их приход»[3].

Полковник М. Габба рассчитал примерное количество солдат, необходимое для реализации возможного мандата: для начала военная миссия должна составить 40 тыс. солдат, позднее – 100 тыс. Чтобы успеть до зимы, уже 17 июня 1919 г. был отдан приказ о подготовке итальянских судов к доставке войск морем в Потти. Курировавший миссию дипломат Стефано Ногара настоял на отправке посланцев к руководителям «белой» России – верховному правителю адмиралу А.В. Колчаку и командующему Вооруженными Силами Юга России генералу А.И. Деникину – договориться о точной зоне временной итальянской оккупации.

Ситуация изменилась 19 июня 1919 г., когда в Италии ушел в отставку кабинет Витторио Эммануэле Орландо, сторонника принятия мандата на Закавказье, а новое правительство Франческо Нитти решило отказаться от сомнительного предприятия на Кавказе.

Глава азербайджанской делегации Али Мардан бек Топчибашев сообщал главе правительства Азербайджана 9 июля 1919 г.: «Сношения с итальянцами помешало падение Кабинета [итальянского] и назначение нового состава Итальянской Мирной Делегации. На этом обстоятельстве основывался Валери, бывший у меня 28/VI, когда он подтвердил колебания Итальянского Правительства в вопросе о приходе на Кавказ.

Главным мотивом прихода, если осуществится, остается исключительно область экономических выгод, кои быть может предоставляются Италии, как компенсация за Фиуме и проч., в коих она, кажется, ничего не получит. Все это пока догадки, но что экономика в данном случае стоит на главном месте, в этом могли убедиться 7/VII на обеде, устроенном горцами, на который был приглашен атташе итальянского посольства в Париже граф Садино и представители грузинской делегации. Из обмена мнениями выяснилось, что: 1. Италия преследует на Кавказе не политические, а лишь экономические цели; 2. Италия получит от Лиги Наций мандат на управление Кавказом, но это право она хочет осуществить с согласия населения края; 3. Италия будет на Кавказе, не более трех-пяти лет; 4. За это время Кавказские Республики образуют конфедерацию, усилятся и тогда сами решат свою судьбу. Причем если за это время образуется Российская Федеративная Республики, то, быть может, Кавказская конфедерация войдет в состав русской федерации и тогда Италия уйдет с Кавказа; 5. Италия ни с Деникиным, ни с кем воевать не будет; 6. Кавказ может иметь свои войска, и в этом деле Италия с своей стороны может оказать помощь» [3].

Таким образом, правительство Италии фактически отказалось от вмешательства в дела Закавказья.

Тем не менее, вопрос о политическом и военном вмешательстве Италии в дела в Закавказье не был закрыт окончательно. В январе 1920 г. на

заседании руководящих органов Парижской мирной конференции состоялось политическое признание Грузии и Азербайджана де факто. В то же время на заседаниях совета Антанты было отмечено, что союзные державы не обладают способностями для отправки армии в Закавказье, и предложено рассмотреть вопросы о поставках оружия в регион. Премьер-министр Италии Франческо Нитти заявил, что парламент Италии принял решение не вмешиваться во внутренние дела России, и поэтому поставки оружия в Закавказье для Италии невозможны. Под давлением Ж. Клемансо и Д. Ллойд Джорджа Нитти тем не менее дал согласие на неофициальные военные поставки в Грузию и Азербайджан [2, С. 479 – 480].

Значительно большее внимание итальянские политические круги стали уделять экономическим отношениям со странами Южного Кавказа, прежде всего с Азербайджаном. В декабре 1919 г. правительство Италии направило в Закавказье гражданскую миссию, состоящую из 33 человек, которую возглавил сенатор и известный предприниматель Этторе Конти, граф ди Верампио (1871 – 1972) [4, Р. 112]. 22 февраля 1920 г. миссия прибыла в Баку. В результате последовавших в Баку, Батуме и Риме переговоров Италия обязалась поставить в Азербайджан военные корабли, гидропланы, артиллерию и снаряды в обмен на поставки нефти, нефтепродуктов и другого сырья [2, С. 491]. Для Италии в Закавказье Азербайджан представлял особый интерес именно с экономической точки зрения; Грузия рассматривалась итальянцами прежде всего как транзитная территория, откуда через порт Батум азербайджанские грузы могут быть отправлены в Италию. Значительно меньший интерес у правительства Италии вызывала Армения, и на конференции в Сан-Ремо в феврале 1920 г. Франческо Нитти отказался от идеи итальянского протектората над этой страной, выдвинутой американским президентом Т.В. Вильсоном.

Последующие развитие отношений между Италией и Азербайджаном было прервано наступлением Красной армии в апреле 1920 г. Миссия полковника М. Габба пребывала в Тифлисе до середины 1920 года и покинула Грузию только накануне вступления в Грузию советских войск. Миссия сенатора Э. Конти вернулась в Италию весной 1920 г.

SUMMARY

The article based on the latest publications of Italian diplomatic documents and the author examines the main movements of the Italian Policy in Southern Caucasus and in Republic of Azerbaijan during the 1919-1920. At the beginning of the 1920s the Italian political and military mission headed by the colonel Melchiade Gabba and the Italian civil mission headed by the senator Ettore Conti established contacts with the government of Azerbaijan. At the same time Italy didn't want to take the risk and after acceptance the League of Nations mandate

for the Azerbaijan showed its interests only in economical relations with the countries of this region.

ЛИТЕРАТУРА

1. Волхонский М., Муханов В. По следам Азербайджанской Демократической Республики. М., 2007.
2. Гасанлы Дж. П. История дипломатии Азербайджанской Республики. Т. 1. Внешняя политика Азербайджанской Демократической Республики (1918 – 1920). Баку, 2010.
3. Топчибашев А.М. Письма из Парижа. URL: <http://www.karabakh-doc.azerall.info/ru/azerpeople/ap060-2.php>
4. Conti E. Dal taccuino di un borghese. Milano, 1946
5. I Documenti diplomatici italiani. Ser. 6. Vol. 3. Roma, 2007
6. İrtem S.K. Son Osmanlı Son Saltanat Sultan Vahideddin. İstanbul, 2003
7. Özakman T. Vahidettin, M. Kemal ve Milli Mücadele. Ankara, 2000.

Nəbiyev Ruslan İslam oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ BAKI ŞƏHƏRİNİN ƏRZAQ TƏCHİZATINDA KAPİTALİST MÜƏSSİSƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: Bakı, ərzaq təchizatı, kapitalizm, ticarət.

Key words: Baku, food provision, capitalism, trade.

Ötən əsrin əvvəllərində Bakı şəhəri nəinki Şimali Azərbaycan və Cənubi Qafqazın, habelə bütün Rusiya imperiyasının ən iri sənaye mərkəzlərindən biri olub vətənimizin, diyarın və çar Rusiyasının sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında çox mühüm rol oynamışdır. Birinci cahan savaşı ərəfəsində Bakı şəhərində 230 min nəfərdən çox (1897-ci illə müqayisədə 2,1 dəfə çox), ətraf mədən-zavod rayonları ilə birlikdə isə 334 min nəfər əhali yaşayırdı. Öz dövrünün ən iri dünya sənaye mərkəzlərindən birinə çevrilmiş Bakı əhalisinin illik artım tempinə görə (ildə) 6,5 – 7,2 min nəfər) Rusiya imperiyası üzrə ancaq Sankt-Peterburqdan geri qalırdı. Bu şəhər ilk növbədə iri neft sənayesi mərkəzi olsa da burada sənayenin digər sahələri, o cümlədən də yüz minlərlə əhalinin gündəlik ehtiyaclarına qulluq edən yeyinti sənayesi də inkişaf edirdi. Müharibə şəraitində Bakı üzrə bu sonuncu sənaye sahəsinin illik istehsal gücü təxminən 18,5 mln. rubla bərabər idi.

XX yüzilliyin əvvəllərində Bakı həm də dəniz və quru (dəmir və şose yolları) yollarının kəsişdiyi iri nəqliyyat və ticarət (topdan və pərakəndə satış)

qovşağına çevrilmişdi. Birinci dünya müharibəsi ərəfəsində Bakı limanı illik orta yükdaşıma qabiliyyətinə görə hətta Peterburq, Odessa və Rıqa kimi mühüm limanları xeyli üstələyirdi. Məsələn, 1913-cü ildə bu limanda 14000-dək gəmiyə xidmət göstərilmişdi. Şəhərdə 47 iri gəmiçilik kontoru fəaliyyət göstərirdi. 1883-cü və 1900-cü illərdə iş salınmış Tiflis – Bakı və Port – Petrovsk – Biləcəri dəmiryolları vasitəsi ilə Bakı Rusiya və dünya bazarlarına rahat nəqliyyat koridorlarına yiyələnmişdir. Şimali Azərbaycan dəniz yollarının uzunluğuna görə Cənubi Qafqazda şəksiz birinci yeri tuturdu.

Bu yollar vasitəsi ilə şəhərə ildə milyonlarla pud ərzaq məhsulları gətirilirdi ki, bu da həm şəhər əhalisinin təchizinə, həm də digər bölgələr və ölkələrə ixrac üçün sərf olunurdu.

Bu baxımdan Bakı, həm də bütün Cənubi Qafqazı Güney Azərbaycanı, Qacarlar səltənətinin bir sıra şimal bölgələrini zəruri ərzaq məhsulları ilə təmin edən mühüm ticarət mərkəzi idi. İldə təkcə İrana aparılan ancaq qəndin ümumi çəkisi 2 – 3,6 mln. puda çatırdı. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Bakıdan hər il Almaniyaya 24 min, Avstriyaya isə 16 min pud qara kürü göndərilirdi. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycandakı ticarət müəssisələrinin 60 – 80 %-i Bakıda cəmləşmişdi. Müharibə ərəfəsindəki sonuncu onillik ərzində şəhərdə tacirlərin sayı 30 %-dək artaraq təxminən 15 min nəfərdən 19,58 min nəfərə çatmışdı. Bunların da 25 – 30 %-i ərzaq malları ilə ticarət edənlərin payına düşürdü. Şəhər kifayət qədər inkişaf etmiş, xırda baqqal dükanlarından biri bazarlara və tacir passajlarından müxtəlif çeşidli müəssisələrdən ibarət geniş ticarət şəbəkəsinə malik idi. Bu şəbəkə həm topdansatış, həm də pərakəndə satış ticarət müəssisələrindən ibarət idi. 1917-ci ilin məlumatlarına görə, Bakı şəhərində ərzaq məhsullarının ancaq pərakəndə satışı ilə məşğul olan müəssisələrin ümumi sayı təxminən 3700-ə bərabər idi. Artıq XIX əsrin sonu – XX yüzilliyin lap əvvəllərində Bakıda ilk istehlak kooperasiyaları meydana çıxmış, sonralar sayı sürətlə artan bu təşkilatlar əhalinin ərzaq təchizatında mühüm rol oynayırdı.

Tamamilə təbii ki, öz dövrünə görə iri sənaye mərkəzi olan, əhalinin artım sürətinə görə Rusiyanın paytaxt şəhərlərindən geri qalmayan Bakı taxıl, ət, qənd və s. bu kimi ilkin tələbat mallarının əsas hissəsini Azərbaycanın hüdudlarından kənardakı bölgələrdən alırdı. Bu, həm də onunla əlaqədar idi ki, neft sənayesi və onunla bağlı olan sənaye sahələrinin inkişafına xüsusi maraq göstərən çar hökuməti Bakıda digər sənaye sahələrinin, o cümlədən də ərzaq sənayesinin inkişafının qətiyyəni qeydinə qalmırdı.

Buna baxmayaraq, XX əsrin Birinci Dünya müharibəsinə qədərki ilk illərində Bakının ərzaq təchizatında elə bir problem müşahidə olunmurdu. Burada ərzaq təchizatı işi üzərində ciddi nəzarət və nizamlayıcı orqanlar olmasa da (şəhər idarəçiliyinin çox vaxt kağız üzərində qalan taksa (məzənnə) haqqındakı qərarları çıxılmaqla) Bakının ərzaq bazarı normal fəaliyyət göstərirdi.

Şəhər idarəçilik orqanlarının ərzaq təchizatı sahəsindəki qeyri-mütəşəkkil və qeyri-müntəzəm işi, imperiyanın və Qafqazın hakim dairələrinin ərzaq təchizatı sahəsində hər şeyi hərbin mənafeyinə tabe etməsi və onların hüdudsuz ləngliyi, rus ticarət burjuaziyasının mənafeyinə müvafiq surətdə yürüdülmən ixrac və gömrük siyasəti üzündən Bakı Birinci Dünya müharibəsində digər şəhərləri də əhatə etmiş xroniki bəlalardan (güclü qıtlıq, bahalıq, növbələr, möhtəkərlik və s.) yaxa qurtara bilmədi.

Bakının inzibati idarə və ictimai təşkilatlarının, habelə müharibə dövründə yaradılmış xüsusi ərzaq orqanlarının şəhərin ərzaq təchizatı sahəsində tədbirlərin praktiki olaraq həyata keirilməsi sahəsindəki gördükləri işin miqyası doğrudan da böyük olmuşdur. Müharibənin ilk ilyarım – iki ili ərzində görülmən tədbirlər nəticəsində şəhərin ərzaq təchizatını az-çox kafi səviyyədə saxlamaq mümkün olmuşdur. Lakin 1916-cı ilin ikinci yarısından etibarən nəqliyyatın işinin pozulması, 1917-ci ilin siyasi və iqtisadi əndişləri üzündən Bakının ərzaq təchizatının vəziyyəti xeyli ağırlaşdı. Doğrudur, imperiyanın digər, xüsusən də paytaxt və cəbhəyanı şəhərlərində olduğu kimi Bakıda kütləvi aclıq baş verməmişdir (və bunu da şəhərin əlaqədar orqan və təşkilatlarının xidməti hesab etmək olar), lakin müharibənin sonuna yaxın bu sahədə yaranmış vəziyyəti ancaq qeyri-normal, geniş əhali kütlələri üçün son dərəcə ağır saymaq lazımdır.

XX əsrin əvvəllərində Bakıda ticarət kapitalının təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi prosesi sürətlə inkişaf edirdi. Bunu ticarət evlərinin artmasından və onların fəaliyyət dairəsinin genişlənməsindən aydın görmək olar. Belə ki, əgər 1903-cü ildə onların sayı 54 idisə, 1914-cü ilin əvvəllərində Bakıda artıq 203 ticarət evi var idi [1, v.24-29; 2, v.6-75; 3, v.2-22; 4, v.3-26].

1913-cü ildə Bakıda olan 200 ticarət evindən 3-ü balıq məhsullarının, 4-ü kənd təsərrüfatı məhsullarının, 1-i ət məhsullarının, 6-sı spirtli içkilərin ticarəti ilə məşğul olmuşdu [1, v.24-29; 2, v.6-75; 3, v.2-22; 4, v.3-26].

Belə bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Bakının ticarət evlərinin ümumi sayı əsas kapitalı kiçik məbləğdən ibarət olan ticarət evlərinin hesabına ilbəl çoxalırdı. Göstərilən ticarət evlərinin yarısının əsas kapitalı 20 min rubldan az olmuşdu [5, s.143].

XX əsrin əvvəllərində Bakıda yeni-yeni səhmdar şirkətləri meydana gəlmişdi. Bu dövrdə səhmdar şirkətlərin təşkilinin səciyyəvi cəhəti onun sahibkarlıq fəaliyyətinin təkcə neft sənayesinə yox, digər sahələrinə də sirayət etməsidir.

Qeyd edilən dövrdə Bakıda yağ istehsalı və satışı ilə məşğul olan “Qafqaz yağ zavodu” (əsas kapitalı 250 min rubl) səhmdar şirkəti mövcud idi [6, s.134]. Bundan başqa, Bakıda 1914-cü ildə “Rıbak” balıq sənayesi və ticarəti səhmdar şirkəti təşkil edilmişdi (əsas kapitalı 3 mln. rubl) [7, s.448].

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Bakıda istehsalın və kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi prosesinin sürətlənməsi inhisarların

əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsinə səbəb oldu. Bu proses ən əvvəl neft sənayesində və ticarətində meydana gəldi. Bu sahədə o, daha güclü idi.

Lakin istehsalın və kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi başqa sahələrdə, o cümlədən ərzaq malları istehsalında və ticarətində də inhisarların yaranmasına səbəb olmuşdu.

Inhisarların ərzaq məhsulları ticarətində mühüm yer tutması barəsində arxiv sənədlərində maraqlı məlumatlar var. 1909-cu ilə aid olan bir arxiv sənədində bu haqda yazılırdı: "...şəhərdə bütün məhsulların topdansatışı bir neçə şəxsin əlində cəmlənmişdir və onlar da malların satış qiymətini tamamilə öz arzularından asılı olaraq müəyyən edirlər. Bu diri heyvan və ət ticarətində xüsusilə geniş bir xarakter almışdır. Şəhərdə bütün diri heyvan ticarəti demək olar ki, bir neçə möhtəkirin əlindədir və onların iştirakı olmadan bir baş da olsun heyvan almaq mümkün deyildir. Həmin möhtəkilər öz aralarında müəyyən razılığa gəlməklə xeyli miqdarda mənfəət əldə etməyə müvəffəq olurlar" [8, v.83; 5, s.161].

Eyni vəziyyət taxıl ticarətində də yaranmışdı. Taxıl ticarəti cəmi üç dəyirman sahibinin əlində toplanmışdı [8, v.83; 5, s.161].

1908-ci ilin ortalarında Bakı şəhərinin çörəkbişirən müəssisələrinin sahibləri onun qiymətini aşağı salmaq məqsədi ilə xüsusi bir təşkilat yaratdılar. Cavab olaraq unla ticarət edənlər çörək bişirən müəssisələrin sahibləri tərəfindən yaradılan təşkilata qarşı sindikat təşkil etdilər. Onların əsas məqsədi şəhərdə un ticarətini inhisara almaq idi [9; 5, s.161].

Unla ticarət edənlərin arasında Ağabala Quliyevin fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Ağabala Quliyevin nəinki Bakıda, bütün Qafqazda un dəyirmanları var idi və o, Cənubi Qafqazdan əlavə Peterburq, Moskva, Varşava, Riqa, Həştərxan, Rostov və başqa şəhərləri də unla təmin edirdi. Bu dövrdə onun Bakıda un dəyirmanı və düyü zavodu var idi. O, buğdanı birinci əldən almaq üçün Vladıqafqaz dəmiryolu stansiyalarında və Stavropol quberniyasında tədarük məntəqələri açmışdı. Ağabala Quliyevin fəaliyyəti Rusiyanın Novorossiysk və Rostov limanlarına aparılan taxılın qat-qat azalmasına səbəb olmuşdu. Unla ticarət edən tacirlər Ağabala Quliyevlə rəqabət apara bilmirdilər və onlardan bir çoxu öz fəaliyyətlərini dayandırmağa məcbur olmuşdular [10, s.148].

XX əsrin əvvəllərində kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsində bankların rolu çox əhəmiyyətli olubdur. 1900-cü ildə Bakıda 7 bank müəssisəsi var idi. 1901-ci ildə burada Şimal bankının, 1902-ci ildə xarici ticarət üçün Rusiya bankının, 1903-cü ildə İran beynəlxalq və uçot-ssuda bankının şöbələri açıldı. Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Bakıda cəmi 13 bank müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi.

Göstərilən dövrdə Bakıda daxili və xarici ticarətin inkişaf etməsi burada tacirlərin sayının artmasına səbəb oldu.

Maraqlı məsələdir ki, un və çörək məmulatları ilə alver edən tacirlərin ümumi sayı artsa da, onların xüsusi çəkisi demək olar ki, dəyişməmiş qalmışdı.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, 1903-cü ildə əgər tacirlər bütün Bakı şəhəri əhalisinin cəmi 8,4 %-ni təşkil edirdilərsə, ərzaq məhsulları ticarəti ilə məşğul olanların bütün əhali içərisindəki xüsusi çəkisi 3 %-dən də az idi.

Bakı tacirləri öz tərkibinə görə çoxmillətli idi. Bu, traktor sahiblərinin milli tərkibi haqqındakı məlumatlardan əyani surətdə görünür. Belə ki, 1903-cü ildə 3543 nəfər traktor sahibindən 1576 nəfəri (44,5 %) azərbaycanlı, 532 nəfəri (15 %) rus, 1153 nəfəri (32,5 %) erməni, 282 nəfəri isə (8,0 %) digər millətlərin nümayəndələri idi. Azərbaycanlı tacirlər meyvə, ət və taxıl ticarətinin demək olar ki, bütövlükdə öz əllərində cəmləşdirmişdilər. Rusiya və İran arasındakı ticarətdə də mütləq çoxluq azərbaycanlılara mənsub idi.

XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin ərzaq ticarətində bazarlar özlərinin əvvəlki əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdı. Bu dövrdə şəhərdə kənd təsərrüfatı məhsulları ticarətinin mərkəzi Quba meydanında (indiki Füzuli meydanı) yerləşən, camaat arasında “Kubinka” adlanan bazar idi. 1913-cü ildə Quba meydanında ancaq meyvə və tərəvəz alveri ilə məşğul olan 120 dükan var idi.

Bundan başqa Bakıda Soldat bazarı da fəaliyyət göstərirdi [11].

Bakıda topdansaş və pərakəndəsaş ticarətləri müqayisə edilərsə qeyd olunmalıdır ki, topdansaş ticarət pərakəndə saşına nisbətən daha yüksək sürətlə genişləndirdi. “Kiyev qənd-rafinad zavodu” komissiyasının nümayəndəliyi, “Xarkov qənd-rafinad zavodu” kompaniyasının anbarı, “Lurye qardaşları və K⁰” adlı Kiyev kompaniyasına məxsus yağ zavodunun anbarı Bakıda ərzaq məhsullarının genişmiqyaslı topdansaş ticarəti ilə məşğul olurdular.

Bunlardan başqa göstərilən dövrdə daha 6 ərzaq – spirt, 24 şərab, 4 pivə, 3 çay, 19 qənd anbarı da Bakıda ərzağın topdansaşını həyata keçirirdi [12, s.170-172].

Bakıda ərzaq məhsulları ilə topdansaş ticarətdə başlıca yeri qənd tuturdu. Müharibə ərəfəsindəki illərdə imperiyanın 20 qənd-rafinad firmasından Bakıya qənd və şəkər tozu gətirilirdi. Lakin, əlbəttə ki, bu məhsulun heç də hamısı Bakıda istehlak olunmur, onun böyük bir hissəsi buradan ölkənin müxtəlif bölgələrinə və xaricə, məsələn İrana göndərilirdi. Deməli, Bakı əslində həm də böyük şəkərbövlüşdürücü mərkəz rolunu oynayırdı [12, s.170-172].

Bakıda ərzaq məhsulları ilə pərakəndəsaş haqqında məlumatlar sübut edir ki, XX əsrin lap başlanğıcından Birinci Dünya müharibəsinədək olan dövrdə burada getmiş iqtisadi proseslər, baş vermiş ictimai və siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq şəhərin pərakəndəsaşının inkişaf dinamikası xeyli nahamvar olmuşdur.

Nəzərdən keçirilən dövrdə Bakıda ət ticarəti xeyli zəif sürətlə inkişaf edirdi. Belə ki, şəhərdə 1900-cü ildə 220 min baş, 1906-cı ildə 168 min baş, 1912-ci ildə 223,8 min baş, 1913-cü ildə isə təxminən 230 min baş [13, s.31] ətlik mal-qara kəsilmişdi. Beləliklə, 1900-cü illə müqayisədə 1913-cü ildə cəmi 10 min

baş artıq mal-qara kəsilməmişdir. Əgər həmin dövr ərzində şəhər əhalisinin 2 dəfədən çox artdığını nəzərə alsaq, onda məlum olar ki, mal-qara kəsiminin bu artımı qətiyyənlə kifayət deyildi.

1913-cü il Bakı əhalisinin siyahıyaalınmasının materialları Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Bakıda ərzaq məhsullarının pərakəndəsatışı ilə məşğul olan müəssisələrin strukturu haqqında müəyyən dolğunluqlu təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində bütün Rusiyada olduğu kimi Bakıda da ərzaq kooperasiyaları geniş şəkildə intişar tapmışdı. Bu kooperasiyalar ilkin tələbat malları qiymətlərinin inhisarçı şəkildə bahalaşdırılmasına qarşı mübarizə məqsədi ilə yaradılmışdı.

Bakıda ilk istehlak kooperasiyası hələ 1898-ci ildə “Nobel qardaşları” firmasının qulluqçuları tərəfindən Qara şəhərdə yaradılmışdı [14]. Həmin ilin sentyabrında, Bakı quberniya idarəsi yanında ssuda-əmanət kassası üzvlərinin təşəbbüsü ilə Bakıda ikinci istehlak kooperasiyası fəaliyyətə başladı [15, v.1-3].

1898-ci ildə “S.M.Şibayev və K⁰” [16, s.22] zavodu firmasının fəhlələri tərəfindən də belə bir istehlak cəmiyyəti yaradılmışdı.

1906-cı ilin dekabr ayında üzvlərinin sayı 360 nəfərə çatan Bakı (iqtisadi) istehlak cəmiyyətinin Nizamnaməsi təsdiq edilmişdir [16, s.66].

Həmin il Bakı fəhlələrini özündə birləşdirən daha bir istehlak cəmiyyəti “Əmək” yarandı. Bu cəmiyyətin Bayılda, Balaxanıda və Qara şəhərdə şöbələri fəaliyyət göstərirdi.

Həmin cəmiyyətin üzvü olan fəhlələr, ancaq 1908-ci ilin ikinci yarısında, cəmiyyətə məxsus dükanlardan ucuzlaşdırılmış qiymətlərə 40 min manat məbləğində zəruri mallar almışlar [128, s.68].

Bakıda Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində yaranmış istehlak cəmiyyətlərindən Bibiheybətdə, “Şıxov” firması yanında “Merkuri”, “Moskva-Qafqaz” firması yanında yaradılmış “İşçi” istehlak cəmiyyətinin, “Nobel qardaşları” və “Bakı neft sənayeçiləri qurultayı şurasının” fəhlə və qulluqçularının istehlak cəmiyyətlərinin, “Özünəyardım” və “Kooperativ ittifaqı” istehlak cəmiyyətlərinin, “Kaspi-Qara dəniz” cəmiyyəti yanında yaradılmış istehlak kooperasiyasının “Benkendorf və K⁰” ticarət evi yanında yaradılmış istehlak cəmiyyətinin və digərlərinin adlarını çəkmək olar.

1914-cü il ərəfəsində Bakıda 21 istehlak kooperasiyası mövcud idi. Özü də onlarda 3-nün nizamnaməsi 1897 – 1898-ci illərdə, 2-nin nizamnaməsi 1906-cı ildə, 1-ninki 1908-ci ildə, 15-nin nizamnamələri isə 1910-cu ildən 1914-cü ilədək olan dövrdə təsdiq edilmişdi. Beləliklə, istehlak kooperasiyalarının genişlənməsi prosesinin və bu təşkilatlara əhali axınının güclənməsi məhz müharibədən əvvəlki illərdə müşahidə olunurdu.

Yuxarıda deyilənlərə yekun vuraraq qeyd etmək istəyirik ki, bu fəsildə müharibə ərəfəsində Bakı şəhərinin sosial-iqtisadi həyatının ümumən

mənzərəsinin yaradılmasına cəhd göstərilmişdir və tədqiqatın əsas mövzusu, yəni Bakı şəhərinin ərzaq təchizatı ilə bağlı olan cəhətlər nəzərdən keçirilmişdi.

Yuxarıda gətirilən materiallar belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, XX əsrin əvvəllərində Bakı nəinki iri sənaye, habelə 10 il – 1903 – 1913-cü illər ərzində əhalisi 2 dəfədən çox artmış çox iri ticarət mərkəzi idi. Əhalinin bu artımı əsasən kənardan gələn fəhlə qüvvəsinin hesabına baş verir, bu da Bakı istehlak bazarını xeyli dərəcədə genişləndirirdi.

Bu materiallar habelə sübut edir ki, bu dövrdə Bakı Rusiyanın daxili quberniyaları, Orta Asiya, Qafqaz və Cənubi Qafqazın digər bölgələri ilə sıx ticarət əlaqələrinə malik idi. Bunlardan başqa Bakı Rusiya və İran arasındakı qarşılıqlı ticarətdə mühüm və ən iri dayaq və bölüşdürücü məntəqə idi.

Bakının mühüm dəniz və dəmiryollarının qovşağında yerləşməsi də onun iri bölüşdürücü ticarət mərkəzinə, o cümlədən ərzaq mallarının bölüşdürülməsi məntəqəsinə çevrilməsini şərtləndirir və bu prosesin daha da geniş miqyas almasına təkan verdi.

Tamamilə təbiidir ki, öz dövrünə görə iri sənaye mərkəzi olan, əhalinin artım sürətinə görə Rusiyanın paytaxt şəhərlərindən geri qalmayan Bakı taxıl, ət, qənd və s. ilkin tələbat mallarının əsas hissəsini Azərbaycanın hüdudlarından kənardakı bölgələrdən alırdı. Bu, həm də onunla əlaqədar idi ki, neft sənayesi və onunla bağlı olan sənaye sahələrinin inkişafına xüsusi maraq göstərən çar hökuməti Bakıda digər sənaye sahələrinin, o cümlədən də ərzaq sənayesinin inkişafının qətiyyəq qeydinə qalmırdı.

Elə bu məqam da Birinci Dünya müharibəsinin başlanmasından bir qədər sonra Bakı kimi çoxsaylı əhaliyə malik sənaye nəhənginin ərzaq təchizatı işində son dərəcə ciddi problemlərin yaranmasına rəvac vermişdir.

SUMMARY

This article investigates the food provision of Baku in the early period of the XX century, the role capitalist establishments and merchants in this work.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 389, s. 4, iş 873.
2. ARDTA, f. 389, s. 4, iş 1248.
3. ARDTA, f. 389, s. 4, iş 1275.
4. ARDTA, f. 389, s. 4, iş 1294.
5. Musayev M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin ticarəti, Bakı, 1975.
6. Акционерные паевые предприятия России. СПб., 1913.
7. Акционерные паевые предприятия России. СПб., 1917.

8. ARDTA, f. 389, s. 4, iş 979.
9. Баку, 1908, 22 марта.
10. Musayev M.Ə. XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin ticarəti, Bakı, 1970.
11. Баку, 1913, 28 ноября.
12. Весь Баку, Баки, 1914.
13. Известия Бакинской городской Думы, 1916, №6-7.
14. Каспий, 1898, 28 августа.
15. ARDTA, f. 376, s. 4, iş 338.
16. Qaravəliyev Ə. Azərbaycan istehlak kooperasiyasının tarixi, Bakı, 1967.

Нəcəфов Етибар Əли оғлу

Бакинский славянский университет

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНИЗМА

История поработанных народов – это история их борьбы за независимость, за создание национального государства. Одним из важнейших этапов в истории этой борьбы явилось возникновение национализма, который представляет собой объективный, необходимый и закономерный этап общественного развития. Национализм придал борьбе поработанных народов целенаправленный характер и сделал ее организованной.

Известно, что в марксистской литературе национализм рассматривается как негативное явление. Данное обстоятельство связано с тем, что национализм изначально противоречит таким основополагающим идеям марксизма, как объединение всех трудящихся мира независимо от их религиозных, национальных и иных различий в борьбе против эксплуататоров. Марксистский подход к национализму, безусловно, служило существенным препятствием на пути объективного исследования и оценки национализма.

Целостный анализ национализма впервые был осуществлен в западной общественно-философской литературе [2; 3; 4]. Западными учеными были разработаны несколько концепций национализма. В западной литературе можно встретить также классификацию исторических типов национализма, в которой выделяют демократический, традиционный, либеральный, интегральный, биологический и тоталитарный типы национализма. Эти исторические типы национализма существовали в Европе на протяжении длительного периода времени – со времен Великой французской революции 1789 года до появления фашистских режимов в Италии и Германии. Каждый из них имел свои отличительные признаки,

которые, в конечном счете, были обусловлены особенностями социально-экономического, политического и духовного развития той или иной страны, а также общественно-философскими теориями, на которые они опирались. Классификация европейских типов национализма имеет важное познавательное значение. Она указывает на ошибочность распространенного, прежде всего, в марксистской литературе, одностороннего, предвзятого подхода к анализу национализма, как исключительно негативного явления. Однако было бы ошибочным применить указанную классификацию европейских типов национализма по отношению к национализму в освободившихся странах, т.е. к национализму бывших порабощенных народов. Дело в том, что в силу определенных культурно-исторических причин в освободившихся странах национализм по своему происхождению, содержанию и значению существенно отличаясь от европейского национализма, обладает следующими специфическими признаками.

Во-первых, национализм в освободившихся странах сравнительно молодое явление. Его возникновение относится к периоду после второй мировой войны. В 50-60 годы он охватил большинство стран третьего мира. Некоторые исследователи для обозначения национализма в освободившихся странах используют понятие «новый национализм» [5, р. 10].

Во-вторых, в отличие от европейского национализма, возникновение которого в целом совпало с периодом становления и развития капитализма, национализм в освободившихся странах возник, как реакция на европейское угнетение и выражал стремление национальной буржуазии создать национальное государство. Требование национальной независимости в значительной степени определила другие особенности национализма в освободившихся странах. В частности, данное обстоятельство, с одной стороны, придавая национализму массовый характер, включало в его ряды широкие слои народных масс, с другой стороны, не смогло обеспечить национально-освободительное движение теоретической основой, что, в свою очередь, препятствовало процессу осознания народными массами своих коренных национальных интересов, формированию национального самосознания и этим самым придавало национализму стихийный характер.

В-третьих, идеи национализма сюда были прямо или косвенно привнесены из Европы. Это проявлялось, прежде всего, в экономических, политических и культурных сферах. Большинство теоретиков и лидеров национализма в освободившихся странах получили образование в Европе, где они приобщались к западным идеям либерализма, демократии, свободы, а также к идеям различного рода пан-националистических движений.

В-четвертых, антиимпериалистическая направленность нового национализма сближала его позицию с позицией социалистических стран.

Несмотря на принципиальные разногласия между идеологиями коммунизма и национализма по основополагающим вопросам они были едины в борьбе против западного империализма. Именно по этой причине социалистические страны во главе с бывшим Советским Союзом оказывали всестороннюю помощь освободившимся странам, что усиливала антиимпериалистическую направленность «нового национализма».

В-пятых, новый национализм в целом по своему происхождению, содержанию и значению был в большей мере демократическим и либеральным. Он не принимал формы тоталитарного, интегрального и биологического национализма, которые были распространены в Европе.

Как видно, национализм в освободившихся странах по своему происхождению, содержанию и значению отличался от европейского национализма. Вышеотмеченные нами особенности национализма в освободившихся странах в целом могут быть применимы по отношению к национализму в Азербайджане, поскольку Азербайджан входит в число освободившихся стран.

Возникновение и дальнейшее развитие национализма в Азербайджане постепенно привело к формированию азербайджанизма, который представляет собой общественно-политическое и идеологическое движение, направленное на возвышение азербайджанского народа. Формирование национализма в Азербайджане относится ко второй половине XIX века. К этому времени Азербайджан находился в составе царской России, национальная политика которой основывалась на проведении открытой русификаторской политики, на дискриминации и угнетении национальных меньшинств. Главной движущей силой возникновения и развития национализма в Азербайджане явилась борьба азербайджанского народа против русской империи за национальное освобождение. Как и у многих народов, национальное движение азербайджанского народа вначале выступило как культурное движение. Появилась целая плеяда выдающихся деятелей литературы, искусства, просвещения. Во главе этого культурного движения шли деятели азербайджанской литературы – Дж. Мамедкулизаде, С. А. Ширвани, Г. Зардаби, М. А. Сабир, А. Хагвердиев, Н. Везиров и другие. Продолжая традицию Мирзы Фатали Ахундова, они в своих работах показывали невежество, религиозный фанатизм, отсталость народа, разоблачали устаревшие традиции и обычаи, боролись против социального зла, несправедливости, выступали за народное просвещение и этим самым способствовали пробуждению национального самосознания. Кроме того, некоторые из них критиковали национальную политику царской России, считая ее шовинистической по своей сущности.

Перерастание национализма в Азербайджане в форму политического движения связано с идейно политической деятельностью видных

азербайджанских интеллектуалов, таких как А. Гусейнзаде, А. Агаоглу, А. М. Топчибашева, М. А. Расулзаде и других. Они впервые стали отстаивать социально-политические права и свободы азербайджанского народа, используя для этой цели такие мирные легальные средства, как составление и подача петиций и прошений царю от имени азербайджанского народа, встречи с высокопоставленными царскими чиновниками, выступления на страницах газет и журналов, организация политических кружков и обществ, участие в организации и проведение съездов мусульман России, а также деятельность в представительном высшем органе России – в Государственной Думе. Представители политического национализма вначале своей деятельности, учитывая низкий уровень развития национального самосознания азербайджанского народа, проявляемого, прежде всего, в том, что азербайджанский народ еще не осознавал свою этническую общность, идентифицировал себя по религиозному признаку, считая себя мусульманином, по тактическим соображениям не могли, открыто демонстрировать националистические идеи, в частности, идею тюркского единства. Поэтому они были вынуждены проповедовать идею мусульманского единства, выступать защитниками интересов мусульман. На самом же деле они считали идею мусульманского единства помехой на пути национально-освободительного движения в Азербайджане.

Со временем азербайджанские националисты открыто стали проповедовать идею пантюркизма. Вначале идея пантюркизма выступала в виде романтической идеи объединения всех тюркских народов и создания единого тюркского государства под названием «Туран». Идея романтического пантюркизма получила широкое распространение во время первой мировой войны, когда Турция на стороне фашистской Германии сражалась против Российской империи и особенно после Октябрьской социалистической революции 1917 года, когда большевики во главе с Лениным объявили о своем отказе вести империалистическую политику и обещали предоставить право на самоопределение всем покоренным царской Россией народам. Однако большевики жестоко подавили национально-освободительные движения нерусских народов России. В годы второй мировой войны идея романтического пантюркизма вновь была возрождена. Пантюркисты нелегально создали свою политическую организацию в Турции. Они возлагали большие надежды на победу Германии в войне против большевистской России, которая, по их замыслу, могла бы создать необходимые условия для реализации их идеи – создания единого тюркского государства. Следует отметить, что в начале XX века идею вхождения Азербайджана в состав Турции поддерживало подавляющее большинство азербайджанского народа, которые видели в этом политическом союзе спасение от русской империи. Однако большинство

лидеров национально-освободительного движения в Азербайджане было против идеи политического объединения тюркских народов. Лидеры политического национализма в Азербайджане, отвергая идеи панисламизма и пантюркизма, выдвинули принципиально новую национально-политическую идею – азербайджанизм, который представлял собой конкретно-историческую форму тюркизма. Он отражал особенности социально-экономического, политического и культурно-этнического развития азербайджанского народа и был нацелен на его возвышение. Теоретической основой азербайджанизма была выдвинутая в 1905 году Али беем Гусейнзаде в журнале «Хаят» идея о единстве трех начал или путей развития – Тюркизации, Исламизации и Модернизации. Впоследствии эта идея стала официальной доктриной АДР и нашло свое символическое выражение в ее трехцветном флаге. 28 Мая 1918 года указанная идея была реализована.

Создание АДР было качественно новым этапом в развитии политического национализма в Азербайджане. Оно подготовило необходимые предпосылки, выражаясь словами Зии Гекальпа, для перехода национализма в Азербайджане в свою высшую стадию – стадию составления экономических программ. В этой стадии развития национально-освободительного движения в Азербайджане идея азербайджанизма получила возможность раскрыть в полной мере свои особенности. Однако историческое развитие азербайджанизма было насильственно прервано большевистской оккупацией и установлением советской власти в Азербайджане 28 апреля 1920 года. В результате Азербайджан оказался в новых условиях исторического развития. Наступила советская эпоха в его истории, длившаяся до 18 октября 1991 года. Если большевистская оккупация Азербайджана, установление здесь советской власти свернули его с объективного, необходимого и закономерного исторического этапа, связанного с национализмом, то национальная политика КПСС и советского государства способствовала к дальнейшему подавлению национального самосознания азербайджанского народа. Содержание этой политики составляла русификация, которая была направлена на разрушение ценностей национальной культуры, в частности, языка, религии, наций, традиций, с одной стороны, и на внедрение ценностей коммунистической цивилизации, с другой стороны. Поскольку указанные системы ценностей находились друг с другом в прямом противоречии, то введение ценностей коммунистической цивилизации осуществлялось административно-силовыми методами. Это привело к формированию в пределах культуры некоторой побочной системы ценностей – субкультуры. Хотя ценности субкультуры играли некоторую ценностно-ориентационную роль в жизнедеятельности определенных слоев населения, однако они не смогли

устранить противоречия между ценностями национальной культуры азербайджанского народа и ценностями коммунистической цивилизации. Данное противоречие стало одной из основных причин формирования национализма в Азербайджане в новых исторических условиях.

Национализм в Азербайджане, как одно из важных проявлений национальных ценностей азербайджанского народа, оказался более устойчивой и мощной социально-политической силой, чем коммунизм. «Много раз в своей истории СССР пытался подавить семью, религию и, прежде всего, этническую общность – нацию. В конечном счете, эта попытка потерпела неудачу», – указывает Нейл Смелзер [6, с. 13].

Несмотря на гонения и преследования в годы советской власти национализм в Азербайджане нелегально существовал в виде культурного движения. Главным препятствием на пути перерастания его из культурного в политическое, а затем в экономическое движение была советская административно-командная система. Политика перестройки, ускорив процесс распада административно-командной системы, создавала благоприятные условия для развития национализма и национально-освободительного движения среди нерусских народов. В то время, как большинство национальных республик активно включились в борьбу против советской империи за образование национальных государств, некоторые из них, воспользовавшись разрушением тоталитарного режима, стали выдвигать территориальные притязания к соседним республикам, что привело к межнациональным конфликтам. Так, например, в конце 80-х годов Армения официально выступила с территориальными притязаниями к Азербайджану по поводу присоединения к себе Нагорно-Карабахской Автономной Области (НКАО) Азербайджанской ССР. Националистическое движение в Армении, как и все националистические движения в СССР конца 80-х годов, получило начальный импульс от процесса разложения административно-командной системы, который был ускорен в годы Перестройки. Лишь после этого оно стало способствовать распаду СССР. Такие националистические движения, как армянское националистическое движение, представляли угрозу для всех национально-освободительных движений на территории Советского Союза. Во-первых, они способствовали превращению националистического движения в агрессивную силу, которая порождала насилие и ненависть между различными народами. Во-вторых, они предоставляли центру возможность подавлять националистические движения. Как показывает история, Россия и другие империи всегда поддерживали межнациональные конфликты среди национальных меньшинств, потому что эти конфликты помогали им укреплять свою власть в колониях.

Итак, развитие азербайджанизма в конце 80-х годов оказалось в неблагоприятных условиях, поскольку перед ним стояли две задачи: 1) Защита территориальной целостности Азербайджана в борьбе против армянских агрессоров; 2) восстановление политической независимости Азербайджана в борьбе против советской империи. Решение указанных задач требовало создания политической организации, способной возглавить массовое национальное движение азербайджанского народа и придать ему организованный и целенаправленный характер. В ответ на эту историческую необходимость передовыми представителями азербайджанского национально-освободительного движения в конце 1988 года была создана политическая организация – Народный Фронт Азербайджана (НФА).

Создание НФА ознаменовало начало политического этапа в развитии национализма в Азербайджане. Появилась сила, способная возглавить национальное движение и направить его на достижение национальной и государственной независимости. Однако Народному фронту Азербайджана не удалось управлять стихийно возникшим на волне «карабахской проблемы» массовым национальным движением, придать ему организованный и целенаправленный характер.

18 октября 1991 года Верховный Совет республики принял «Конституционный акт о восстановлении независимости Азербайджана». Азербайджан вновь приобрел свою государственную независимость. Однако республика находилась все еще в кризисной ситуации, поскольку вопрос о ее территориальной целостности оставался нерешенным. Армянские вооруженные формирования вели наступательные бои по захвату азербайджанской территории. Естественно, в этих условиях национально-освободительное движение в Азербайджане не стихало. Оно требовало скорейшего разрешения карабахского кризиса. НФА, как руководящая политическая сила общества, обладала реальными возможностями для реализации указанной исторической миссии. Тем не менее и на этот раз ему не удалось выполнить выпавшую на него историческую миссию. Лидеры НФА допустили ряд серьезных ошибок, прежде всего, в своей национальной политике, которая оказала негативное воздействие на развитие национализма в Азербайджане. В частности, не учитывая конкретные исторические условия, полиэтнический состав населения республики, они стали открыто проповедовать идеи пантюркизма. Такая национальная политика, с одной стороны, создавала образ Азербайджана, как страны, проповедующей расистскую идеологию, с другой стороны, разрушая единство народов Азербайджана, спровоцировала возникновение сепаратистских движений среди национальных меньшинств в самой республике. В качестве таких сепаратистских движений можно назвать деятельность лезгинского общества «Садвал» и Талышской партии. В

начале июня 1993 года в стране возникла угроза гражданской войны. Воспользовавшись сложившейся ситуацией в Азербайджане, армянская оккупационная армия захватывала все новые земли. Нависла реальная угроза уничтожению национального государства, потери суверенитета и территориальной целостности Азербайджана.

Новый приход к власти в Азербайджане видного политического деятеля Гейдара Алиева в столь тяжелое для страны время сыграло определяющую роль в предотвращении надвигающейся катастрофы. Он выдвинул реальную, отвечающую конкретно-историческим условиям, политику, которая основывалась на национально-политической идее азербайджанизма. Историческая заслуга Г.Алиева заключалась в том, что он сумел отстоять национализм в Азербайджане, развивая его в форме конкретно-исторической национальной идеи азербайджанизма. По словам видного американского политолога Збигнева Бжезинского, Гейдар Алиев был той единственной личностью, которая была способна править Азербайджаном в такое тяжелое время. [7, s.24]

В новых исторических условиях, когда перед Азербайджаном стоят проблемы политической и экономической стадии развития национализма – освобождение оккупированных земель, обеспечение территориальной целостности страны, возвращение беженцев в родные земли, укрепление национальной независимости и суверенитета, укрепление основ национальной экономики, дальнейшее развитие национальной культуры, повышение авторитета Азербайджана на международной арене и т.д. – национальная идея азербайджанизма, как конкретно исторического проявления национализма является самой необходимой и эффективной идеей. Эта идея основывается на принципе, что Азербайджан является родиной для всех проживающих здесь народов. По словам Гейдара Алиева: «Азербайджанцы, лезгины, аварцы, курды, талышы, удины, кумыки и др. – все являются азербайджанцами» [1, s. 102].

SUMMARY

Azerbaijanism as a concrete historical period of nationalism in Azerbaijan had two phases. The first phase began in the II half of the XIX century and continued until the Bolshevik's occupation of Azerbaijan. The second phase included the Soviet and post-Soviet history of Azerbaijan. It is still going. In its turn each of these two phases consistently passed through cultural, political, and economic periods.

ЛИТЕРАТУРА

1. Əliyev H. Müstəqillik yolu. B., 1998
2. Kohn H. Nationalism, Oxford University Press, 1939, 392 p.
3. Kohn H. Nationalism, Its meaning and history, Toronto, New-York, London, 1955, 188 p.
4. Smith A.D. Theories of nationalism, London, 1971, 464 p.
5. Shafer B.C. Faces of Nationalism. New realities and old myths, New York, Harcourt Brace Press, 1972, 584 p.
6. Смелсер Н. Социология, Москва, 1994
7. Xəlilov S. Lider, Dövlət, Səmiyyət. B., 2001

Nəşibov Valeh Bayram oğlu

Бакинский славянский университет

О МОРФЕМНОЙ И СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СТРУКТУРЕ СЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Очень важным для азербайджанского языкознания является разграничение вопросов двух разных уровней членения слова – морфемного и словообразовательного, имеющих совершенно разные принципы и цели изучения.

В этом отношении требуется пересмотреть вопрос о морфологической структуре слова в азербайджанском языке.

Как известно, во всех школьных и вузовских учебниках по азербайджанскому языку, а также в специальных исследованиях все слова по структуре традиционно делятся на «садя, дцзялтмя, мцряккяб» (простые, производные, сложные). К «садя» (простым) относят слова типа *мяктяб, йер, даш, даньш, беш* и т.п.; к «дцзялтмя» (производным) относят слова типа *мяктябли, йерсиз, дашлы, даньшыг, бешинъи* и т.п.; к «мцряккяб» (сложным) относят слова типа *мяктябйаны, йералты, дашгалаг, чохданьшан, бешмяртябя* и т.п. (См.: 5; 6; 7; 9 и др.).

Данная классификация, на наш взгляд, является алогичной и неправильной, безосновательной. Тут налицо явное смешение двух уровней анализа структуры слова: морфемного и словообразовательного. Понятия «простые» и «сложные» – это область морфемики: по количеству корневых морфем все слова во всех языках делятся на простые и сложные. Понятия «производные» и «непроизводные» же – это область словообразования, где определяющим является уже не корень, а основа слова, ее состав. А «... корень и основа слова – это, без сомнения, две разные языковые величины, которые никак нельзя отождествлять даже в таких случаях, когда корень и основа совпадают в одном звуковом составе... корень имеет значение более

общее, а основа – менее общее, более конкретное, узкое потому, что основа слова имеет конкретное лексическое значение и грамматическое, чего не имеет никакой корень, грамматически неоформленный» (1, с. 25).

Об этом хорошо писал и А.И.Смирницкий: «Главное различие между корнем и основой состоит в том, что сами принципы выделения того и другого существенно различны. Корень выделяется ... на основе, что он представляет собой семантическое ядро слова, но совершенно безотносительно к вопросу грамматического оформления слова, из которого он извлечен. При выделении основы, напротив, наиболее существенным оказывается то, что она является именно той частью слова, которая поступает в распоряжение грамматики, будучи непосредственно связана с системой формообразующих суффиксов, оформляющих слово» (2, с. 55-56).

Таким образом, в понятие основы вкладывается не только лексическое значение данного слова, но и слово- и формообразующие функции: основа – это такая часть слова, от которой образуются другие основы (слова) и отдельные формы. У корня этой функции нет.

Однако в азербайджанском языкознании данные функции основы приписываются корню, непонятен в принципе статус основы, ее роль. Так, например, во II томе академической грамматики азербайджанского языка читаем: «Корневая морфема, как самостоятельная часть слова по структуре бывает простой, производной и сложной. Простой корень состоит из комбинации одной или нескольких фонем, с точки зрения современного состояния языка не делится на значимые части: *эт, эл, даш, баш, ев, мян, о, йахшы, пис, гармаг, дырнаг* и др..

Производный корень (или основа) состоит из корня и словообразующих аффиксов и отличается от простого корня лексически и грамматически: *колхозчу, мяктябли, барсыз, чякмячилик, бирляш...*

Сложный корень состоит из сочетания минимум двух простых корней (основы и простого корня), отличается от него не грамматически, а по строению: *дявдабаны, эцлярцз, шириндил, аьгагайын, ялцзйуйан* (7, с. 6). Или же «производные существительные образуются добавлением к корню существительных, прилагательных, числительных, местоимений, глаголов и наречий различных словообразовательных аффиксов: *дилян(мяк) → дилян-чи → дилянчи-лик* и т.п.» (8, с. 23).

Непонятно, как корень может быть производным и сложным? Ведь корень – это морфема, значит, она минимальна и далее неделима. Не корень, а основа слова может быть одноморфной, корневой (непроизводной) и многоморфной (производной). Не к корню присоединяются словообразующие аффиксы, а к основе слова.

Судя по азербайджанской грамматике, не существует вообще непроизводной основы, а о производящей основе вовсе не упоминается. Потому и в

ней можно встречаться и с таким недифференцированным употреблением данных понятий: «В ряду однокорневых производных слов начальное слово является корнем, остальные же слова одно для другого является основой. Например, слова *бошал(маг)* является основой слова *бошалт(маг)*, слово *бошалт(маг)* является основой слова *бошалтдыр(маг)*, слово *бошалтдыр(маг)* является основой слова *бошалтдырыл(маг)*, а слово *бошалтдырыл(маг)* составляет основу слова *бошалтдырылан*» (4, с. 54).

Эта мысль повторяется в академической грамматике следующим образом: «Сколько словообразующих аффиксов добавляется к корню, столько и получается основ у слова. Например, у слова *якинчилик* один корень (*як*) и 3 основы (*якин, якинчи, якинчилик*). Слово *якин* является основой для слова *якинчи*, слово *якинчи* является основой для слова *якинчилик*» (7, с. 13).

В данных высказываниях не разграничиваются основы самих слов и основы производящих слов (производящие основы). Если основа – это часть слова без словообразующих элементов, то каждый из приведенных примеров имеет свою собственную основу, а предыдущие слова являются для них производящими. Слово *бошалтдырмаг* имеет свою основу *бошалтдыр*, она производная. Производящей основой для слова *бошалтдыр(маг)* является основа слова *бошалтмаг*. Или же у слова *якинчилик* не «три основы», а одна, производная (*якинчилик*); но она образована от производящей основы *якинчи* (тоже производной), она, в свою очередь, – от производящей основы *якин* (тоже производной), которая тоже образована от производящей (непроизводной) основы *як(мяк)*.

Как видно, производящие основы сами могут быть производными и непроизводными. В словообразовательном ряду слов *як(мяк) -якин - якинчи - якинчилик* первая основа является непроизводной, а вторая, третья – производными. Производная основа четвертого слова не является производящей.

Таким образом, и в азербайджанском языке следует обратить внимание на понятие основы слова в словообразовании и разграничить её типы: непроизводные, производные и производящие.

Непроизводные основы – это основы первичных, начальных слов без словообразующих элементов, это основы, формально равные корневой морфеме (*китаб, гялям, гачмаг, йахшы, беш* и др.).

Производные основы – это основы производных, мотивированных слов, основы, включающие в состав кроме корня и другие словообразующие морфемы, а также другой корень (*китабхана, гачыш, йахшылыг, бешмяртябя* и др.).

Производящие основы – это те основы, на базе которых (от которых) были образованы производные слова (основы): *китаб - китабхана, якинчи - якинчилик, беш и мяртябя - бешмяртябя, бошалт(маг) -бошалтдыр(маг)* и

др.

Недооценка роли основы, неопределенность ее статуса, приписывание функций основы корню как раз и приводит, как мы упомянули выше, к смешанной, ошибочной классификации слов по структуре на «*sadə, düzəltmə, mügəkkəb*» (простое, производное, сложное). В ряду оппозиции «простое» – «сложное» не может быть места «производному». Последнее противопоставляется «непроизводному». Эти две оппозиционные категории в основе своей имеют разные принципы классификации слов:

1. По количеству корневых морфем в основе все слова во всех языках, в том числе в азербайджанском, делятся на простые и сложные (садя – мц-рякяб). Например, как слова *друг, дружба, бежать, прибежать, два, двое* и др. в русском языке, так и слова *дост, достлуг, гач(маг), гачгын, ики, икинъи* и др. в азербайджанском языке, являются простыми, так как имеют один корень.

А слова *дружелюбный, двухэтажный, центробежный, конькобежец* и др. в русском языке; слова *дост-таныш, гачды-тутду, гачагбаши, икицзлц, икищяфтялик* и др. являются сложными, потому что имеют в основе два корня.

2. В зависимости от наличия или отсутствия в основе словообразующих элементов все слова во всех языках делятся на производные и непроизводные.

К *непроизводным* относятся слова типа *книга, человек, ходить, белый, черный, бить, пять* и др. русского языка и слова типа *китаб, инсан, эзмяк, аь, гара, беш* и др. азербайджанского языка, так как в основе своей не имеют никаких словообразующих элементов. Она формально равна одной корневой морфеме.

К *производным* словам относятся слова типа *книжка, человечество, белеть, чернеть, ходьба* и др. русского языка; слова типа *китабча, инсанлыг, эзинти, аьармаг, гаралыг* и др. азербайджанского языка, а также все сложные слова и того, и другого языка, так как они образуются из сочетания двух корней, чистых или с последующей аффиксацией. Сравним: *книголюб, конькобежец, черно-белый* (русс.); *китабхана, конкисирян, аьбирчяк, гарагабаг* и др. (азерб.).

Основы всех указанных слов состоят кроме одного корня еще и из словообразующих аффиксов, а также из другого корня.

«Принципиального различия между сопоставимыми типами слов в так называемых агглютинативных и флективных языках, если иметь в виду основные черты морфологической структуры слова, обнаружить пока никому не удалось. Принципиальные различия вызваны не объективными особенностями этих языков, а прежде всего особенностями субъективными – различием взглядов на вопросы морфологической структуры слова» (3, с. 48).

Следовательно, как в русском, так и в азербайджанском языке, все слова бывают:

- 1) простыми и сложными
- 2) непроизводными и производными

Простые слова могут быть непроизводными (*человек – инсан, kitab – книга, эзмяк – гулять, бежать – гачмаг, пять – беш* и др.) и производными (*человечество – инсанлыг, книжка – kitabча, гуляние – эзинти, гачгын – беженец, пятеро – бешлик* и др.).

Сложные же слова всегда производные (*конькобежец – конкисирян, пятиэтажный – бешмяртябяли* и др.).

В ряду форм оппозиции простое – сложное («садя – мцряккяб») нет и не должно быть места «производному» («дцзялтмя»), что подтверждается и законом изоморфизма языковых уровней. Как известно, и в русском, и в азербайджанском языках имеются простые и сложные предложения, словосочетания. Естественно, и слова должны быть «простые» и «сложные».

SUMMARY

About the structure of wordwilding and root of the words in Azerbaijan language.

The definition of analyzing principe is one of the main conditions in analyzing of the word structure.

We think that there is misunderstanding in the classification of word structure in Azerbaijan language. Their root and word building structure are contrasted. This matter is tried to analyze, and it's paid much attention to the structural classification by means of root and word-building structure.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1956.

2. Смирницкий А.И. Некоторые замечания о принципах морфологического анализа основ // Доклады и сообщения филологического ф-та МГУ, вып. 5, 1948, с. 15.

3. Суник О.П. Слово, его основа и корень как различные морфологические категории // Морфологическая структура слова в языках различных типов. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1963, с. 33-53.

4. Ёяфяров Сялим. Азярбайған дилиндя сюйярадығылыыы. Багы: Маариф, 1960, 204 с.

5. Щясянов Щясрат. Мцасир Азярбайған дилиндя сюзярин структуру вя формалары. Багы: Азярбайған Дювлят Университетинин няшрийяты, 1985, 88 с.

6. Щцсейнзадя Мухтар. Мцасир Азярбайған дили: Морфолоэийа. Багы: Маариф, 1983, 320 с.

7. Мцасир Азярбайған дили: 3 ылддя, II ь., Морфолоэийа: Азярб. ССР ЕА Нясими ад. Дилчилик институту, 1980, 510 с.

8. Мцасир Азярбайған дилинин морфолоэийасы. Багы, 1961, 191 с.

9. Сейидов Й. Азярбайған дили. Багы. Азярб. мякт. рус бюлм. цццн дярслик-7-ьи няшри- Багы: Багы Универсиети няшрийяты, 2005, 378 с.

Oğuz Nəzrin Müslim qızı
Orme packaging machines ltd. Co.

ГЕЙДАР АЛИЕВ И АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЕНИЕ

Азербайджан – удивительная страна с многовековой культурой, историей, жизнью, традициями и обычаями предков современных азербайджанцев. Наша страна гармонично сочетает в себе элементы принадлежности различным цивилизациям и культурам. Азербайджан - страна древнейшей культуры, - это глубокое и стойкое впечатление коренится во множестве артефактов писаной и устной истории. Огузские племена, перекочевавшие в Азербайджан в далеком прошлом, встретились здесь с богатой местной культурой. Эта встреча в веках породила синтез культур, преломилась в таких эпических-монументальных творениях как "Китаби-Деде Коркуд", "Огузнамэ", "Кероглу". Азербайджан дал миру мыслителей, ученых, поэтов, зодчих музыкантов и художников. [2]

Как известно, неустанные забота и поддержка нашего общенационального лидера Гейдара Алиева увеличивали развитие всех областей жизнедеятельности азербайджанского общества, включая науку, которая, совершенствуясь, становилась одним из основных показателей развития страны.

Будучи одним из руководителей супердержавы — СССР, — Гейдар Алиев демонстрировал поразительный талант управленца, добиваясь неуклонного развития науки, образования, культуры, здравоохранения Азербайджанской ССР.

Гейдар Алиев умело осуществлял национальную идею в государственной политике. И в период работы в Москве Гейдар Алиев постоянно думал об

Азербайджане, жил его судьбами, делал все возможное, чтобы не только в Советском Союзе, но и за рубежом, больше узнали о нашей республике. Преодолевая давление некоторых сил в союзном руководстве, Гейдар Алиев предпринял решительные шаги и сумел сохранить национальное мышление в Азербайджане. Под председательством Гейдара Алиева в Конституцию Азербайджанской ССР включена статья об азербайджанском языке как государственном на территории республики.[3]

Нынешнее поколение ученых страны унаследовало богатый опыт свершений и сегодня в поле зрения интеллектуального сообщества широкий спектр социально-гуманитарных и естественнонаучных проблем.

Несмотря на то, что азербайджановедение-новейшая отрасль науки, она интенсивно развивается. Азербайджан издревне представлял особый интерес для ученых других стран. Также в историю вошли азербайджанские ученые-историки, такие как Зия Буньятов, Сара Ашурбейли, Рафик Раджабов, которые внесли немалый вклад в научную жизнь Азербайджана.

Невозможно забыть то критическое состояние, в котором оказалась в начале 90-х годов прошлого столетия наука в Азербайджане, в том числе, историческая: практически перестали издаваться научные труды, прекратились встречи на научных конференциях, симпозиумах – а ведь как раз в то время и развернули свою антиазербайджанскую деятельность пресловутые соседи, активизировавшие и территориальные притязания к нашей стране. Тут уж веское слово могли и должны были сказать ученые. Нужна была какая-то новая инициатива, какая-то «встряска».

В середине 90-х была организована инициативная группа из крупных ученых и молодых исследователей, которая выступила с рекомендацией о создании общественно-научной организации, призванной заниматься наукой, независимой от политики. Вскоре состоялась первая научная конференция молодых исследователей истории Азербайджана. Конференция, можно сказать, положила начало обществу, названному впоследствии «Независимой ассоциацией исследователей истории Азербайджана». Вошедших в эту научную организацию людей волновали, в первую очередь, проблемы страны в тот непростой период, когда необходимо было консолидировать народ, пробудить национальное самосознание. Тогда-то члены Ассоциации молодых исследователей подхватили выдвинутую Гейдаром Алиевым идею азербайджанства.

Общенациональный лидер нашего народа, бессмертный творец этой идеи, вошел в историю как человек, благодаря провидению которого пробуждение национального сознания азербайджанцев обрело новые высокие цели и смысл. Преданные этой идее ученые, стремились представить миру истинное лицо азербайджанской нации и доказать, что в будущее Азербайджана следует смотреть через призму богатейшей истории

этого древнего государства. Ассоциация, главной целью своей считавшая утверждение в нашем сознании великой идеи азербайджанства, была переименована в Независимое объединение азербайджановедов (НОА). [1]

НОА было призвано претворить и развить идею азербайджанства, провозглашенную Гейдаром Алиевым. Общенациональному лидеру одному из первых была вручена и премия имени основоположника азербайджановедения Аббасгулу ага Бакиханова, учрежденная организацией. Активная деятельность Гейдара Алиева, его вдохновенность и самоотверженность позволили за короткий промежуток времени высоко поднять уровень и статус Азербайджанской Республики, развитие идеи азербайджанства, национального самосознания. Активисты общества из числа ученых нашей страны старались всячески пропагандировать азербайджанский язык, культуру и традиции нашего народа. Надо отметить и то, что весьма заинтересованно участвовали в этом деле также члены азербайджанской диаспоры в странах ближнего и дальнего зарубежья, привлечение которых к сотрудничеству с НОА объединение считало одной из важных своих задач. А также, к Независимому объединению азербайджановедов проявили интерес и многие зарубежные ученые, знакомившиеся с его деятельностью по материалам, которые, рассылались по зарубежным библиотекам и учебным заведениям, посольствам и представительствам разных стран в Азербайджане.

В новейшей истории Азербайджана — национальное самосознание связано с именем, личностью Гейдара Алиева. История показала: без Гейдара Алиева прогресс Азербайджана невозможен. Главной целью Гейдара Алиева являлись суверенитет и демократия Азербайджана, обеспечение азербайджанскому народу и азербайджанскому государству достойного места во всемирной истории. Возникновение общенациональной гордости азербайджанцев – национальной идеи, азербайджанства – было обусловлено нашей потребностью ориентироваться в окружающем мире, времени и пространстве, после приобретения независимости. Эра руководства Гейдара Алиева ознаменовалась защитой национальной независимости, государственности, интеграцией в международное сообщество.

В самые трудные исторические моменты народа труд деятелей интеллигенции, культуры, литературы, науки и искусства в сохранении национального достоинства велик. И поэтому, как государственный руководитель, Гейдар Алиев всегда заботился о деятелях культуры и покровительствовал им.

Стоящий во главе независимого государства Гейдар Алиев думал не только о вчерашнем и сегодняшнем дне нашей культуры, он также всегда задумывался о ее завтрашнем дне. Будучи врожденным обладателем

таланта, Гейдар Алиев всегда уделял большое внимание поискам талантливых молодых людей, оказывал им заботу, создавал всевозможные условия для достижения успеха. Он уделял большое внимание образованию. В начале 90-ч годов, пережив войну с Арменией, образование в Азербайджане было не на самом высоком уровне. После прихода к власти Гейдара Алиева, велись особые реформы по улучшению состояния образования. Стали налаживаться связи с университетами других стран, чтобы молодежь смогла получить возможность обучения за границей. Как известно, будущее народа, всей страны зависит от молодежи. И поэтому со стороны государства молодежи уделялось особое внимание.

Для меня одним из самых запоминающихся моментов в истории развития образования нашей республики был указ Гейдара Алиева о создании «Бакинского Славянского Университета», базой для создания которого был функционировавший в Азербайджане более 50-ти лет Институт русского языка и литературы. Этот указ Гейдара Алиева является одним из важных, который сыграл большую роль в формировании образования в Азербайджане, а также развития связей с университетами других стран с целью обмена студентами, знаниями, что влияет на интеллектуальный уровень подрастающего поколения.

Издав этот указ, Гейдар Алиев в очередной раз подтвердил то, каким он являлся дальновидным политиком и в свою очередь показал какой вклад внес в азербайджановедение. Ведь именно после создания Бакинского Славянского Университета, стали налаживаться тесные связи с университетами Польши, Болгарии, Украины, Греции, Турции, России. Открылись культурно-образовательные центры и начались интенсивные процессы обмена студентами. Обмен студентами это немаловажный фактор для распространения азербайджанской культуры, традиций, и вообще – информации об Азербайджане. На сегодняшний день, многие университеты Азербайджана подписывают договора об обмене студентами, а также имеются возможности поступать в зарубежные университеты. Уделение Гейдаром Алиевым особого внимания в область образования, действительно, принесло большую пользу для самого общества, развития науки.

В настоящее время по инициативе Бакинского Славянского Университета создан проект: “Развитие азербайджановедения за рубежом”. Этот проект дает возможность для распространения информации об азербайджанском языке, культуре, истории, традиции в других странах. К примеру, в рамках этого проекта в МГЛУ в 2009-м году был открыт Центр азербайджанского языка и культуры.

Сам культурно-образовательный центр “Азербайджановедение”, созданный в Бакинском Славянском Университете, играет большую роль в

жизни такой отрасли науки, как азербайджановедение. Здесь занимаются изучением проблем современного Азербайджана и азербайджановедения. В лаборатории сотрудники занимаются проблемами азербайджанского языка, литературы, культуры, историей, пытаются определить основные принципы современного азербайджановедения.

Когда-то в 90-е годы прошлого века вокруг нашей страны была информационная блокада, и доведение до мирового общества правды о реалиях Азербайджана была очень сложной задачей. Сейчас эпоха интернета. Благодаря виртуальному миру, есть большие возможности распространять информацию о своей стране, культуре, традициях по всему миру. Мы живем в демократической стране, основу которого заложил Гейдар Алиев. Благодаря свободе слова, ныне каждый гражданин может повлиять на распространение информации о нашей стране, представить ее в разных уголках мира. К большому сожалению, Азербайджан находится в состоянии войны. Враги постоянно занимаются присваиванием нашей культуры, распространением ложной информации о нас, в результате чего в соседних странах складывается отрицательное мнение о нас. А ведь если, в каждой стране будут открываться культурно-образовательные центры азербайджановедения, мы сможем донести до мирового общества всю правду о нас, а также сберечь нашу культуру от посягательств врага. Вот поэтому отрасль азербайджановедения играет немаловажную политическую, научную роль в жизни нашей республики.

Азербайджановедение хоть и новейшая отрасль науки, она играет важную роль в жизни нашего государства, нашего будущего. Научные деятели этой отрасли собирают все национальное богатство, традиции, культуру, историю страны в одно единое, а культурно-образовательные центры, открывающиеся в разных странах, помогают распространению информации об Азербайджане, ознакомлению народов различных стран с нашей культурой, историей, впоследствии чего складывается положительное отношение к нашему народу, государству. Поэтому эту отрасль науки нужно развивать, оберегать, чтобы со временем не утратить все то, что принадлежит нашему народу.

Гейдар Алиев объединил все слои общества вокруг общенациональных идеалов. Он оставил след в истории как личность, принятая всеми категориями населения, способная солидаризировать азербайджанское общество. В каждом своем выступлении с высоких трибун Гейдар Алиев ставил на передний план интересы народа и государства. Он с достоинством сумел вывести Азербайджан из тяжелого положения, а главное не дал возможность утратить национальный дух, самосознание народа, который очень важен в жизни каждой независимой страны, каждого народа.

Он видел смысл жизни в служении Родине, своему народу. А ведь это и есть суть азербайджанства, которое должно стать составной частью самосознания каждого азербайджанца, независимо от политических, социальных и прочих приоритетов. Эту идею, выдвинутую нашим общенациональным лидером Гейдаром Алиевым и направленную на сплочение азербайджанцев всего мира, поддерживает и успешно развивает и нынешний президент Азербайджана Ильхам Алиев.

В завершение статьи, хочу привести золотые слова нашего общенационального лидера Гейдара Алиева, которые знает каждый азербайджанец:

“Я всегда гордился и горжусь тем, что я Азербайджанец!”.

Давайте будем такими же патриотами как Гейдар Алиев, и принесем частичку пользы нашему Азербайджану, науке, образованию, всему что связано с нашей страной. Тогда, такая отрасль науки, как азербайджановедение в ближайшем будущем может стать и наукой.

SUMMARY

In his article discusses the influence of Heydar Aliyev on azerbaijani studies. Indicate the historical facts that contributed to the development of the branch of science as azerbaijani studies. Shows examples of Heydar Aliyev activities which had special influence on the development of national consciousness Azerbaijanism

ЛИТЕРАТУРА

“Азербайджановедение— его главная наука” - Каспий.- 2009.- 23 мая.- С. 9.

Сайт: www.president.az

“Гейдар Алиев основатель Азербайджанской государственности”: Пресс-релиз посольства

Азербайджанской Республики в Туркменистане.

Orucova Şəkər Əbdülkərim qızı
Bakı Slavyan Universiteti

QƏDİM TÜRK YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ BƏZİ ETNONİMLƏRİN ETİMOLOJİ ANALİZİ

Türk xalqlarının tarixi keçmişini, ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə türkdilli xalqların həyatında baş verən demoqrafik dəyişikliklər, o cümlədən zorakı köçürmələr, işğal olunmuş türk torpaqlarında baş vermiş etnodemoqrafik proseslər kimi bir sıra konkret məsələlər barədə beynəlxalq siyasi aləmdə çevik informasiya yayımına nail olmaqda, eləcə də müstəqillik yolunda inamla addımlayan türkdilli respublikaların qədim və zəngin etnolinqvistik tarixinin elmi əsaslarla tədqiq edilməsində etnonimlərin öyrənilməsinin rolu əvəzolunmazdır. Bu işdə isə ən gözəl mənbə yenə də türkdilli abidələrdir.

Orxon-Yenisey abidələrində bir sıra etnonim adları (*doqquz oğuz, türk, bodun, tanqut, çub soğdak, tabğaç, basmıl, çik, qırğız, türkeş, qarluq, yılpağu, qoqquz-tatar, uyğur, tatabı, kidanlar, tarduş, töləs, şad-apıt, apa tərxi, gökmən, toxar, tinəsiöglü, soqda, türk-sir, yağma, kanqlı, itil* və s.) qeyd olunmuşdur ki, bu məqalədə biz yalnız bir neçə etnonimin araşdırılması üzərində dayanacağıq [1,211-269].

Türk etnoniminin yaranması uzun zaman tələb etmişdir. Türkdilli xalqların tarixi göstərir ki, bir çox türk xalqlarının adlanması bu cür ardıcılıqla getmişdir: dövlətlərdə baş verən siyasi-iqtisadi dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq qüdrətli bir etnos tabelikdə olan qəbilə və xalqları öz adı altında birləşdirmişdi. Məsələn, *türk* etnonimi ilk dövrlərdə ayrıca bir qəbiləyə məxsus idi. VI əsrdə türk xaqanlığının yaranması ilə bu etnonim ona oxşar və yaxın dillərdə danışan bütün qəbilə və xalqlara da şamil olundu. Belə ki, antik dövrdə onlar *sak>saka* və onlardan əmələ gələn *sakadı* (*sakalı* – saklarla qarışan) adı ilə tanınmış, yunanların tələffüzündə belə səslənmişdir: *sakadı>skıdı>skide*. M.F.Zəkiyev skif etnoniminin yaranmasını (*sakadı>skıdı>skide >skif*) bununla əlaqələndirir[2,35].

Qeyd edək ki, *türk* etnoniminin ümumi mahiyyət daşımaları I və II türk xaqanlığının möhkəmlənməsi dövrünə təsadüf edir. Eradan əvvəl III minillikdə qədim Azərbaycanda eləcə də digər türkdilli ərazilərdə yaşayan etnos və tayfaların etnik və dil tərkibi barədə dəqiq mülahizə yürütmək üçün əldə müvafiq mətnlər olmadığından o dövrün etnonim və toponimləri bu barədə ən səhih məlumat verən qiymətli mənbə hesab olunur. Bu mənada *Aratta* ölkə adı və *turukki* etnonimi də qeyd edilməlidir. *Aratta* qədim Azərbaycanın dağlıq ərazisinə verilən ad idi. Mənası da “dağ” deməkdir. VIII əsrə aid Şumer-Akkad məktəb lüğətində də həmin söz *arattu* və *aratu* kimi “dağ” mənalarında verilmişdir. Qədim dillərin heç birində buna oxşar “dağ” mənalı sözün olmadığı qeyd olunur [3,78]. Bu sözün türk mənşəli olduğu şübhəsizdir. Çünki bu sözlərə oxşar oronimlərin (*Alataa,*

Alatau, Alatau, Altay, Alatey, Aladağ, Alada, Alatau) yalnız türk dillərində işləndiyi məlumdur. Əlbəttə, belə olan təqdirdə bu sözlərin prototürk dilinə mənsub olması ehtimal oluna bilər. Eləcə də *turukku* və ya *turuk* etnik adlarının *türk* tayfa adının erkən forması kimi qəbul edilməsi də məntiqəuyğundur. Tarixdən məlumdur ki, erkən orta əsr qadelli qaynaqlarda *türk* adı ilə yanaşı *turukki* (hind qaynaqları), *ttruki* (Xotan mətnləri), *druq/druqu* (Tibet qaynaqları) formaları işlədilmişdir. Eradan əvvəl II minillikdə Akkad mixi yazıları etnonimin erkən *turukki/turuki* formasını saxlamışlar. Bu dəlillər hələ qədimdən Azərbaycan ərazisində türk etnoslarının mövcud olduğunu və o dövrün siyasi hadisələrində onların yaxından iştirak etdiklərini göstərir. *Turukkilər lullu* tayfa ittifaqına daxil olan qohum etnoslardan olmuşlar.

Türk etnonimi M.Kaşğarlının lüğətinin I cildində 97 dəfə, II cildində 2 dəfə, III cildində isə 1 dəfə işlədilmişdir. “Yaranış”, “insan”, “güc”, “qüvvət” (A.Kononov), “adət” (M.Kaşğarlı, Y.Nemet), türk – dürre//türre-saçlı, hörüklü (D.Aytmuratov) tür+ə, tür+ü – “yaranmaq, doğulmaq, əmələ gəlmək” (Q.Vamberi, A.Kononov), tγ- (yaradılmaq) kökündən yaranaraq *toğ > doğ > törə > döl > torum* (toxum) mənalarını verən (V.Aslanov) [4,56;112] bu etnonim M.Kaşğarlının lüğətində *tür-* “əsas”, “kök”, “bir şeyin başlanğıcı” mənasında verilir: *anğng tûpi tûzi kim?* – “Onun əcdadı kimdir, əsli (kökü) haradandır?” (MK,III,23).

Qırğız dilçisi B.O.Oruzbayeva da *törö* – “doğmaq”, *törtöt* – “doğuş” sözlərinin tγ- kökündən törədiklərini yazır [5,242].

Qeyd edək ki, Altay dilindəki *töröqön*, tuvin dilindəki *töröl* (qohum), yakut dilindəki *toçyt äcä* – “nəsil banisi”, “əcdad”, “ulu” sözlərinin də tγ- kökündən törəndiklərinə heç bir şübhə qalmır.

Qıpçaq – etnonimi. Mahmud Kaşğarlının lüğətində bu etnonim *kypcak* şəklində bir çox səhifələrdə xatırladılır (MK- I:20; 30-31; 33; 101; 474; III:139; 177; 379 və s.).

Rəşid-əd-Din, Berezin və Kononova görə, ağac koğuşunda (qabığında doğulmuş oğlana Oğuz xanı tərəfindən qabıq//kubuk (“çürük ağac”) sözündən törənən *kıpcaq* adı verilmişdir [6,55].

“Qədim türk lüğəti”ndə *kıpcaq* sözü *qivcaq* – “bədbəxt, kəmtale, insanlara bədbəxtlik gətirən [7,449]; 1.”boş”, “səhralıq; 2.”quru ağac”, 3.”hirsli”, “kəmhövsələ” mənalarında verilmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar bu sözün etimologiyasının aydınlaşdırılmasında *kypcak-kuman* (poloves) etnik paralellərinin olduğu zəruriliyini də qeyd edirlər [6,56].

Qıpçaq etnoniminin ilk dəfə VIII əsrə aid Selengin kitabəsində qeyd olunduğu, qıpçaqların isə ilkin vətənlərinin Altayın şimal-qərbindəki Çjeylen vadisinin hesab edildiyi, VI-VII əsrlərdə Orxon və İrtiş çayları hövzələrinə

köçdükləri, IX-X əsrlərdə Tyan-Şan ətəklərindən Dunay və Volqaya qədər ərazilərdə (Dəşti-Qıpçaqda) yaşadıkları göstərilir [8,101].

Orta əsrlərdə qıpçaqlar *ağqıpçaq*, *qaraqıpçaq* və *sarıqıpçaq* qruplarına bölünürdülər. Qıpçaqlar *qazax*, *qırğız*, *qaraqalpaq*, *özbək*, *türkmən*, *tatar*, *başqırd*, *Altay*, *noqay*, *qaraçay*, *balkar* və *kumık* xalqlarının təşəkkülündə rol oynamış, Azərbaycan xalqının da etnogenezinin formalaşmasında iştirak edən türk tayfalarından olmuşlar.

Qıpçaq etnoniminin türk dilli xalqların tarixində oynadığı aparıcı rolunun mənzərəsini təsvir etməyə çalışaq:

Hazırda bir neçə fonetik variantda məlum olan (*qıpçaq*, *qıfçaq*, *qıvçaq*, *xıpsax*, *xıbcax*, *xpçax*, *xbçax*) bu etnonim üç əsas məna kəsb edir: Əvvəla, *qıpçaq* etimonu bir çox müasir türk etnosları arasında çox geniş yayılmış ən qədim nəsil, tayfa adıdır. İkincisi, elmi etnonimik termin olan *qıpçaq* sözü qıpçaq xalqlarının ümumi adını, ən başlıcası isə, qıpçaq qrupuna daxil olan türk dillərinin adını bildirmək üçün işlədilir.

Bildiyimiz kimi, qıpçaq dilləri Altay dilləri ailəsinin türk yarımqrupuna aiddir. Altay dilləri ailəsinə həm də monqol, tunqus-mancur, yapon və koreya dilləri daxildir. Bunlardan türk, monqol, tunqus-mancur dilləri bir yarımqrup, yapon və koreya dilləri isə digər yarımqrupu təşkil edirlər. Üçüncüsü, *qıpçaqlar* deyildiyi zaman öz qüdrəti və qüvvəti ilə tarixdə silinməz izlər buraxmış türk tayfa və qəbilələrinin əzəmətli ittifaqı başa düşülür. XI əsrdə Cənub-Şərqi Avropada hegemon qüvvə olan peçeneqləri özlərinə tabe edən türk tayfaları arasında qıpçaqlar cəsur və qoçaqlıqları ilə özünəməxsus yerlərdən birini tuturdu. O dövrdə qıpçaqların güclü ittifaqı onların məskunlaşdıqları ərazi bölgüsünün də onların adı ilə adlandırılmasına səbəb olmuş, “Dəşti-Qıpçaq çölü” toponimi də belə yaranmışdı. Qıpçaqların tayfa birlikləri ittifaqı Avropa, Zaqafqaziya, Şimal-Şərqi Afrika xalqlarının etnogenezində, bu regiondakı xalqların siyasi-iqtisadi və mədəni həyatında dərin və silinməz izlər buraxmış, eyni zamanda bu xalqların mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında və inkişafında onların böyük təsiri olmuşdur. Qıpçaqların zəngin mədəni irsi və onlarla bağlı etnos və dövlətlərə olan maraq bu gün də durmadan artmaqdadır və bütün tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir.

M.Kaşğarlı bu etnonimin adını *qıfçaq* şəklində türk boylarından biri kimi ikinci sırada çəkir. Belə ki, buradan qıpçaqların Bizans-Rum ölkəsinə yaxın bir ərazidə məskunlaşdıqları aydın olur. “Divan”ın başqa bir hissəsində bu etnonim türklərdən ibarət bir bölük və Kaşğar ətrafında bir yer adı olduğunu da qeyd edir [9,164].

R.Eyvazova da *qıpçaq* etnoniminin ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən çox müxtəlif şəkildə (“sərt”, “amansız”, “uğursuz”, “bədbəxt”, “möhkəm” və s. kimi) səciyyələndirildiyini və bu etnonimin çox geniş areallarda yayıldığını, eləcə də bu

etnonimin adına bizim e.ə. I minillikdə Mərkəzi Asiyanın tarixi salnamələrində rast gəlindiyini göstərir [10,73].

Kanqlı etnonimi. *Kayı/qayı* – *kanqlı/kanlı* oğuz qəbilə birləşməsinin (24 qəbilə) adıdır. Bu etnonim haqqında ilk məlumat «Telfikül-Əxbar»da verilmişdir. Burada qumıqların kanqlılardan törədikləri qeyd olunur [11]. Dağıstanda *Kəayı-qent/Kəaya-kent* toponiminin bu vaxtadək qorunub-saxlanması da buna sübut ola bilər.

Mahmud Kaşğarlının “Divan”ında şəxs (Kanğ) adının *kanq/kanqlı* tayfasından olduğu şübhəsizdir. Bir çox mənbələrdə kəngərlərlə eyniləşdirilən *kanqlı/kanlı* etnonimi Ç.Ç.Valixanovun fikrincə, eradan əvvəl III əsrdən məlumdur [12].

Kanqlıların VIII əsrin ortalarında Sır-Dəryanın orta axarının hövzəsində yaşadıkları, oğuz və karlukların basqınından sonra iki hissəyə parçalandıkları və bir hissəsinin Aral dənizinin şimal-qərb çöllərinə doğru hərəkət edərək peçeneq və xəzərlərlə qarışması [13,4-12], digər hissəsinin isə şimal-şərq tərəfə sıxışdırılaraq Balxaş gölü və Xarəzm zonasında köçərilik etmələri, 1218-ci ildə monqolların tərkibinə daxil olaraq Azərbaycana gəlmələri qeyd olunur [14,83].

Bəzi mənbələrdə isə kanqlıların XI əsrdə İrtiş çayı ətrafında Aral dənizi boyu çöllərə köçmüş qıpçaqların yerli oğuz-peçeneqlərlə qaynayıb-qarışması nəticəsində XI-XII əsrlərdə yarandığı yazılır. Eləcə də onların orta əsrlərdə Orta Asiya dövlətlərinin (Xarəzmşahların) həyatında mühüm rol oynadıqları və XIII əsrdə monqolların İssikkul ərazisinə köçmüş kanqlıların bir qismini darmadağın etdikləri, Xarəzmdə qalanlarının isə sonralar Orta Asiya xalqlarının (özbək, qazax, qaraqalpaq, eləcə də başqırdların) tərkibinə daxil olduqları barədə məlumat verilir [8,149].

Kanlılar isə VII-VIII əsrlərdə Sırdərya çayının orta axını hövzələrində yaşamış türk tayfa birləşməsinin adı kimi qeyd olunur. Oğuz və karlukların VIII əsrin 70-ci illərində iki hissəyə parçalanmış bir hissəsi Aral dənizindən şimal-qərbindəki çöllərə çəkilmiş və sonra peçeneq və qıpçaqlara qarışmış, digər hissəsi Qazaxıstanda Talas və Çu çaylarının sahillərində məskunlaşmış, sonralar başqırd, qazax və qaraqalpaqların tərkibinə daxil olmuşlar. Kanlıların oğuz və monqolların tərkibində Cənubi Qafqaza yürüşlərində də iştirak etdikləri yazılır. Azərbaycanda Kəlbəcərin Qanlıkənd, Tovuzun Bozalqanlı toponimlərinin kanlılarla əlaqədar olaraq yarandıkları haqqında məlumat vardır [8,150].

T.Əhmədov *kəngər/kanqar* və *qanlı/kanqlı* etnonimlərini eyni adların müxtəlif dil və ya dialekt paralelləri sayır. O yazır: “... bunu ekstralingvistik faktlarla yanaşı, adın lingvistik təhlili də təsdiq edir. Hər iki etnonimin əsasını *kanq/kəng* sözü təşkil edir. Əsas fərq onlardan birinin etnonim düzəldən “adam, ər, kişi” mənalı *ar/ər* vahidi, ikincisinin isə təxminən eyni funksiyanı yerinə yetirən *-li/-li* şəkilçisi ilə yaranmalarındadır” [15,159].

Göründüyü kimi, T.Əhmədov Azərbaycan dili üçün incələşmənin xarakterik olması, sağır nun-un ədəbi dilimiz və əksər dialekt və şivələrimiz üçün səciyyəvi olmaması və ya nq-nin ng-yə keçməsi ilə əlaqədar *kanq+ar-in kəng+ər* formasına düşdüyünü göstərir.

Digər tərəfdən *kayı/qayı – qaytaq/xaytaq* forması ilə də bu cür izah oluna bilər. Qumuq və Qaytaq adlı ərəzilərin mövcud olduğu haqda məlumat XV əsr tarixi mənbələrində verilir (Əbdülhüseyn Nəvai). 1479-cu ildə Dərbəndə səyahət edən italyalı İosfat Barbaro burada (*caitacci*) – *kaytaq/qaytaqların* yaşadığını söyləmişdi. Qaytaqları ağ və qara olmaqla iki hissəyə ayıran Y.Pototski yazırdı ki, dəniz sahilində yaşayan ağ qaytaqlar türk dialektində danışanlar, dağlarda məskunlaşaraq yaşayan qara qaytaqlar isə ləzgi və akuşinlərdir. Rus dilçisi S.Vronevski də qaytaqların Kadaka şəhərində yaşayan qədim türk xalqlarından olduğu fikrinin tərəfdarıdır [16].

Qaytaq/xaytaq etnonimini ilk dəfə A.Bakıxanov Qaptaq (*qap+taq*) – «böyük dağ» kimi izah etmişdir.

V.F.Minorski bu etnonimi Altay xalqları arasında geniş yayılan Kay antroponimə bağlayır ki, bu da fikrimizcə, əsassızdır. Çünki *kaytaq* – «iribuynuzlu mal-qara saxlayan» mənasında bir sıra türkdilli xalqlarda işlənir. Buradan belə bir nəticə də hasil olur ki, *qaytaqlar* həm də iribuynuzlu mal-qara saxlamaqla da məşğul olmuşlar.

Kanqlı etnoniminin izlərinə çox geniş ərazidə rast gəlinir. Bir sıra toponimik lüğətlərdəki məlumatlar bu etnonimlə bağlı olan ərazi adlarının XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda *kənkər* (kəngərli) sözü ilə bağlı qeyd olunduğunu göstərir. M.Baharlı kəngərliyə Azərbaycan xalqının etnogenezində fəal iştirakını göstərərək kəngərli etnotoponimlərinin də adını qeyd etmişdir [17,89-91].

Bəzi mənbələrdə Cənubi Rusiya ərazisində yaşayan peçeneqlərin *kanqar* adlandırıldığı, eləcə də kanqarların hun adı altında məlum olduqları haqqında yazılır [8,158].

Qeyd edək ki, bu etnonim Cənub-Qərb başqırdlarında 8-ci nəslin *min-minlər* yarımqrupunda, Şimal-Qərb başqırdlarının X qəbiləsinin (*kanlı/kanqlı*) 1-ci nəslində *aktay-kanqlı*, *aktı-kanqlı*, 2-ci nəslində *idel-kanqlı*, 3-cü nəslində *kır-kanqlı*, *sındaş-kanqlı*, 4-cü nəslində *yurektay-kanqlı*, *yuraktı-kanqlı* yarımqruplarında bugünədək mühafizə edilmişdir.

Türkeş – etnonimi də Orxon-Yenisey yazılarında adı keçən etnonimlərdəndir. *Türkeş/tirkeş*lərin qədim türk xalqlarından olub, VI əsrdə *abar* və *mükri* tayfa birləşməsindən təşəkkül tapdıqları, Qərbi Türk xaqanlığının tərkibinə daxil olan Cunqarinin qərbində və Jeti-suda (Semireçyedə) yaşadıkları qeyd olunur [8,318].

Mənbələrdə də İli və İrtiş çayları arasında (Sibir ərazisində) erkən orta əsrlərdə türkdilli qədim *türkeş/tirkeş* adlı tayfanın yaşaması haqqında məlumatlara rast gəlinir. VII-VIII əsrlərdə türkeşlər *tulu/dulu* tayfalarına daxil olmuşlar.

Tarixdən də məlumdur ki, 704-cü ildə türkeşlər xaqanlığa son qoymuş və öz dövlətlərini yaratmışdılar. VIII əsrdə uyğurlar və karluklar tirkeş/türkeşləri məğlub etmiş, 776-cı ildə türkeşlərin bir qismi sonralar oğuz və qıpçaqların tərkibində Azərbaycana gəlmişdilər. Müasir başqırd və tatarlar arasında *türkeş/türgəş* tayfaları qeyd olunur. Dağlıq Altayda da *tirkeş* adlı etnoqrafik qrup vardır.

Tədqiqatçılar IX-X əsr ərəb mənbələrinə əsaslanaraq belə güman edirlər ki, Qəbələ mahalında yerləşən xəzərlərin tərkibində tirkeşlər də olmuşlar. Tirkeş (Naxçıvan, Şahbuz), Tərkeş (Oğuz r-nu) və Tirkeşəvənd (Kəlbəcər r-nu) kənd adlarının *türkeş* etnonimi ilə əlaqədar olduğunu hesab edirik. Belə ki, Oğuz rayonundakı Tirkeş adlı çayın, eyniadlı kəndin də olduğu bunu ehtimal etməyə əsas verir; Tirkeş kəndinin adı 2003-cü ildə Türkeş kimi rəsmiləşdirilmişdir.

Müşahidələr göstərir ki, *tirkeş* adı ilə bağlı olan coğrafi obyektlərin (etnotoponimlərin) demək olar ki, əksəriyyəti iki çayın qovuşduğu yerdə və ya iki çayın arasında yerləşir. Onu da qeyd etmək ki, M.Kaşğarının “Divanü-lüğat-it-türk” əsərində *tirkeş* sözünün “iki çay arasının qovuşduğu yer” mənası olduğu göstərilir.

SUMMARY

In article the etymological analysis of several etnonims is given to ancient-turkish writing.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.Şükürov. Qədim yazılı türk abidələrinin dili. Bakı, “Maarif”, 1993.
2. М.Закиев. Түркі-татар этногенезы (Этногенез тюрко-татар). М., 1998.
3. Azərbaycan tarixi, 1 cild, Bakı, 1998.
4. Асланов В.И. Историческая лексикология азербайджанского языка (Проблемы реконструкции), докт.дисс., Баку, 1973.
5. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. Фрунзе, 1974.
6. Махпиров В.У. Древнетюркская этнонимия. Алма-Ата, 1990.
7. Древнетюркский словарь, с.449.
8. Dünya xalqları. Ensiklopedik məlumat kitabı. Bakı, 1998.
9. İsmayılloğlu C. XI yüzilliyin tarixi onomastikası (M.Kaşğarının “Divanü-lüğat-it-türk” əsəri əsasında). Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2008.
10. Eyvazova R. Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğat-it-türk” əsərindəki bir neçə etnonim və toponimlərin arealları. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan

- mədəniyyəti tarixi problemləri. III Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, "Örnək" nəşriyyatı, 1992.
11. www.turkoloq.narod.ru. Кумыкские тайны.
 12. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений, т.1, Алма-Ата, 1961.
 13. Шаниязов К. К вопросу расселения и родовых делений канглы. Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. Ташкент, 1972.
 14. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей. Т.1, Книга первая., М.-Л., 1952.
 15. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991.
 16. www.rambler.ru. Племена кумыков. Тайны кумыкской этнонимии.
 17. Qasimov A.M. Kəngərli və kəngərlilər. AOP, Bakı, 1986.

Öməröva Gülsərən Hamlet qızı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

MİRZƏ CƏLİL VƏ U. M. TEKKEREY SATİRASININ ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

Açar sözlər: sarkazm, kinayə, karnaval, snoblar, ölümlər

Dahi Götenin irəli sürdüyü dünya ədəbiyyatı anlayışının dərin mənası var.

Bəşəriyyət müəyyən qanunlar əsasında inkişaf edir və hər bir sənətkar yaşadığı məkandan asılı olmayaraq-Şərqdə və ya Qərbdə, nəticə etibarilə ümuminsani problemlərə toxunur.

Bu gün dünyada satirik təfəkkürün bədii axtarış təcrübəsi üçün əsas rolunu oynayan U.M.Tekkereyin yaradıcılığı nəinki Qərbin diggət mərkəzində dayanır, eləcə də zəngin ədəbiyyat ənənələri olan Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın da satira və realist ədəbiyyat axtarışları ilə bir sıra məqamlarda paralellik təşkil edir, oxşar və fərqli cəhətləri, sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə maraqlandırır. Ən çox diggəti cəhət məqam isə ondan ibarətdir ki, İngilis və Azərbaycan ədəbiyyatlarında nümunə olaraq U.M.Tekkerey və C.Məmmədquluzadə irsində "adi insanlar," "kiçik adamlar", "sadə şəxsiyyətlər" in taleyinə istinadən "böyük həqiqətlər", "ciddi məsələlər", "sosial problemlər" in həlli məqsəd seçilir, onların vasitəsilə yalnız tipik xarakterlərin deyil, həm də cəmiyyətin səciyyəvi cəhətləri təhlil edilir, onun dəyişdirilməsi, yeniləşməsi və kamilləşməsi ideyası irəli sürülürdü.

Bütün xalqların ədəbiyyat tarixinə nəzər salınsa, aydın olar ki, ədəbi proses hər bir halda cəmiyyətdə baş verən hadisələrə adekvat münasibəti ilə inkişaf etmişdir. Cəmiyyət daxilində hadisələrin bolluğu, ziddiyyətlərin kəskinləşməsi labüd surətdə ədəbiyyatda öz əksini tapmış, ədəbiyyatın təkanverici amilinə çevrilmişdir. Bu gün mövcud olan bütün ədəbi metodlar və janrlar məhz

bu və ya digər tarixi mərhələnin məhsulu kimi ortaya çıxmışdır - bu həqiqət bütün tədqiqatçılar tərəfindən geyd-şərtsiz olaraq qəbul edilir.

Necə oldu ki, məhz XIX əsrin ikinci yarısında uzaq İngiltərədə Tekkerey, Azərbaycanda isə Cəlil Məmmədquluzadə fenomeni meydana çıxdı? Necə oldu ki, hər iki qələm sahibi yeni janr axtarışlarına çıxaraq, realist ədəbiyyatın satirik goluna meyilləndilər və acı gülüş, ironiya, sarkazm vasitəsilə öz dövrlərinin eybəcərliklərinə qarşı mübarizəyə girişdilər?

İngilisdilli ədəbiyyatda Ç.Dikkens, U.Tekkereydən başqa qələm sahibləri, Azərbaycan ədəbiyyatında isə C.Məmmədquluzadədən əvvəl, xüsusilə M.F.Axundov öz əsərlərində məhz üzvü olduqları cəmiyyətdə baş verən ədalətsizliklərə qarşı etiraz səslərini ucaltmışdılar. Lakin Tekkereyin təhkiyəsi daha çox ümumi səciyyə daşıyır, orada bədii çalar üstünlük təşkil edirdi. Cəlil Məmmədquluzadəyə isə elə ədəbi metod lazım gəlmişdir ki, öz öldürücü satirasını məhz konkret ünvanlara yönəldərək, bu və ya digər eybəcərliyin maskasını dəqiq yırtı bilsin. Bu isə hər şeyi öz konkret adı ilə çağıran satirik publisistika, pamflet və felyeton kimi ədəbi janrların təşəkkülünə səbəb olmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadə və U.M.Tekkerey öz mühitləri ilə açıq, qeyri-bərabər döyüşə girmişdi, onlar bütün ayrılıqları gülüşün ifşası ilə aradan qaldırmaq istəyirdilər. Əlbəttə, onların hər ikisi yalnız oxucunu əyləndirmək yolunu tutmaqla, birbaşa ünvanı olmayan yumor yaradıcılığı yolu ilə də gedə bilirdilər. Lakin U.M.Tekkerey də, Mirzə Cəlil də yolun ən çətinini, ən cəsarətlini və ən təhlükəlisini seçmişdi. Onların əsərlərini mütaliə edən oxucular və tənqidçilər bu sənətkarların heç də yüngül bir məzhəkəçiliklə məşğul olmadıqlarını aydın görürdülər. İlk növbədə U.M.Tekkereyin əsərləri İngiltərə haqqında ciddi-cəhdlə yaradılmış illüziyaları alt-üst edir, Mirzə Cəlil isə dövrünün reallıqlarının çirkin maskasını yırtırdı.

Onlar cəmiyyətin həyatındakı naqis cəhətləri görə bilir, onların daha kəskin, vacib və tipik olanlarını seçir və satira atəşini məhz həmin dəqiq ünvana yönəldirdilər. Ona görə də, onların əsərlərini təhlil edən və qiymətləndirən tənqidçilər, ilk növbədə hər iki yazıçının cəsarətini yüksək dəyərləndirirlər.

Bir-birindən xeyli uzaqlarda, müxtəlif ictimai guruluşlu cəmiyyətlərdə və bir qədər fərqli tarixi mərhələdə yaşasalar da, U.Tekkerey və Cəlil Məmmədquluzadə həyatı, şəxsiyyəti və yaradıcılığı arasında müxtəlif paralellər aparmag mümkündür.

Ən başlıcası, onlar hər ikisi novatorlardı. Tekkerey öz dövrünün klassik realizm metodunu zənginləşdirərək realizm çərçivəsindən qırağa çıxma bilmişdir və roman janrına yeni çalarlar gətirmişdir. Belə ki, "Şöhrətpərəstlik yarmarkası" "romanı artıq yeni struktur prinsipi əsasında, yəni yalnız təhkiyyə yox, dramaturji prinsip əsasında qurulmuş və burada teatrallıq, karnaval, buffonada elementləri çoxluq təşkil edirdi. Eləcə də əsərin satirik effektini gücləndirmək məqsədilə Tekkerey gəhrəmanlarına müəyyən rollar paylayaraq, müəllifi də həmin obrazlar

sisteminə əlavə edərək, onu bir kommentator, bələdçi kimi təsvir edir. [1, s.138] Tekkerey artıq sərt satiraya yox, istehzaya, ironiyaya üstünlük verir və cəmiyyətdə mövcud olan eybəcərlikləri marionet səhnəsinə çıxararaq tənqidin ən yüksək zirvəsinə qalxır.

Eləcə də Mirzə Cəlil yaradıcılığı XX əsr Azərbaycanda realist ədəbi metodunun Q. Zakirdən M.Ə.Sabirə qədər keçdiyi yolda ən yüksək zirvədir. Mirzə Cəlil və M.Ə.Sabir iki ingilab ərəfəsi olan yeni tarixi dövrün tənqidi realizmində əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri apardılar. Əgər M.F.Axundovun komediyalarında maarifçilik hələ işıqlı bir məfkurə, nikbin bir çağırış və proqramdır, Mirzə Cəlildə maarifçilik illüziyaları komediya kimi dərk olunur. [2, s.120]

Məlum olduğu kimi, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanda bədii fikrin hər tərəfə-həm “yüksəyə”-(yeni romantizm), həm də dərinə və mahiyyətə (tənqidi realizm) doğru sürətlə inkişaf və hərəkət illəridir. Cəlil Məmmədquluzadə və onun təmsil etdiyi ideya-bədii hərəkət yeni romantizmin nəzəriyyəsi, ideya və əxlaq təlimləri ilə mübarizə apararaq realizm metodunun yeni ideya-məfkurə əsaslarını quraraq bədii-estetik üslubunu dəyişir.

Satira və yumor hələ heç zaman azərbaycan ədəbiyyatında bu qədər fəlsəfiləşməmiş və mənaca bu qədər yüklənməmişdir. Azərbaycan nəsrində gülüş hələ heç zaman bu qədər qüssəli, bu qədər kədərlə və dərdlə dolu olmamışdı. Qoca Molla Nəsrəddin hələ heç bir zaman bu qədər həqiqət və mənə təbəssümü ilə, ən fəci, ən fəlsəfi gülüslə gülməmişdi, ”günah” sayılan,”qadağan” olunan həqiqətlər azərbaycan səhnəsindən bu qədər gur, bu qədər qəzəblə səslənməmişdi.

Mirzə Cəlilin gülüşü və yumor, pyes, hekayə və felyetonları hamısı birlikdə azərbaycan cəmiyyətində və məişətində ciddi tarixi rol oynadı. Həm də təkcə azərbaycanlılar üçün deyil, ədibin “müsəlman qardaşlara” üz tutub söylədiklərini bütünlüklə Şərq eşitdi. Yeni əsrdə Azərbaycan millətinin formalaşması və intibahı dövrünün ən böyük yazıçısı Mirzə Cəlil oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, U.Tekkerey yazdığı dövrdə artıq C.Dikens kimi nəhəng realist sənətkar ingilis burjua cəmiyyətinin sosial problemlərinə toxunaraq, onun müxtəlif təbəqələrindən danışdı. Əlbəttə ki, bu tənqidi realizm əsasən satira üstündə qurulmuşdu. Tekkereyin satirik priyomları daha rəngarəng, daha incə idi və onlar qəzəbdən gülüşə çevrilərək, böyük dağıdıcı qüvvəyə malik idilər. Bunlardan əsasən ironiya, kinayə, psixoloji “çoxölçülü” obrazlar, hədsiz lakoniklik və bədii takt idi. Bu takt yazıçının komediyadan faciəyə, gülüşdən kədərə keçidlərində xüsusilə açıq-aşkar özünü bürüzə verir. XIX əsrin bir çox yazıçıları üçün tipik olan melodramatizm Tekkereyə tamamilə yad idi. Realist grotesk metodu da onun tərəfindən yalnız nadir hallarda istifadə olunurdu. Bu nögteyi-nəzərdən Mirzə Cəlil yaradıcılığında da ifrat hissiyyat, göylərə, yüksəklərə yox, daxilə, mahiyyətə, həyatın dərinliklərinə maraq əsas təməl təşkil edir. Romantiklərin, idealist yazıçıların fəryad etdiyi, ağıladığı həqiqətlərə Mirzə

Cəlil gülürdü. Sənətkar həyata daha dərindən baxdıqca çox şey ona gülünc görünürdü. O, onlardan birini, yüzlərdən birini yox, on minlərdən, yüz minlərdən, həyatın dibindən, "qara camaatdan" birini təsvir edirdi. Novruzəlilərin yediyi, içdiyi, gün keçirdiyi, öz dünyasını yaratdığı bu aləm azərbaycan nəsri üçün yeni idi.

U.Tekkerey satirik romanist olduğu halda tənqidini həmişə yuxarı təbəqə nümayəndələri olan-burjua, snoblara yönəldirdi. Zahirən o, guya aşağı təbəqə ilə, xalqla maraqlanmır, Dikkens kimi ingilis cəmiyyətinə xas olan sosial problemləri qabardaraq ittihamlar yağdırmırdı. Lakin Tekkereyin heç bir zaman "xalqdan" danışmaması heçdə onun öz xalqının problemlərindən uzaq olmasına dəlalət etmir. Rus tənqidçisinin vurğuladığı kimi: "Tekkerey yaradıcılığı əsas etibarilə xəlqidir". [3, s.5]

Əgər Tekkereyin bütün yaradıcılığı snoblara qarşı yönəldilərək, bu bələnin hər tərəfli analizinə cevrilmişdi və onun nə dərəcədə insani hisslərə, mənəviyyata, tərəqqiyə zərbə endirən qüvvə olmasını göstərirdisə, Mirzə Cəlilin tənqidi obyektə azərbaycansayağı snoblar, dirikən "ölülər" idi. Bunun nəticəsi olaraq azərbaycan ədəbiyyatında da U.Tekkereyin yaradıcılığında olduğu kimi "yuxarılar və aşağılar" arasında müxtəlif xarakterlər nümayiş etdirən snoblar, o çümlədən Xudayar bəy, Gurbanəli bəy, Hacı Həsən və başqaları meydana gəldilər. Tekkerey öz əsərlərində iki növ snoblardan bəhs edirdi. Birinci növə daxil olanlar anadan snob doğulub, istənilən yerdə və istənilən cəmiyyətdə snob olaraq qalır. İkinci növ snoblar isə xüsusi vəziyyətlərdə və xüsusi həyat şərtləri altında snob olurlar. Tekkerey bu növ snobları daha çox qorxulu və ziyanlı hesab edir, cəmiyyətdaxili ziddiyyətləri onların varlığında axtarır, sosial mühitin çirkinliyini onların adı ilə bağlayır. Cəlil Məmmədquluzadə də eyni mövqedə dayanır, "ikinci növ" snobların qorxulu olduğunu göstərir, onlara qarşı mübarizə aparırdı.

Cəlil Məmmədquluzadənin dram yaradıcılığında birinci yerdə sözsüz ki, "Ölülər" dramı durur. Doğrudur, dramaturq özü bu əsərini maarifçilik dövrünün əsas dram-bədii yaradıcılıq estetikasının mühüm istiqamət xəttinə uyğun olaraq komediya adlandırmışdır. Bu əsəri tragi-komediya, pyes adlandıranlar da olmuşdur.

Lakin "Ölülər" məzmunu baxımından bu sadalanan təyinatlardan dram janrına daha çox uyğun gəlir. Yeniliklə köhnəliyin mübarizəsi, dini xurafatın dağıdıcı təsiri, savadsızlığın baş alıb getməsi əsərin dram səciyyəsinə gücləndirməklə yanaşı, maarifçilik dövrünün bitdiyi, yeni ictimai-siyasi mərhələdə yeni ədəbi janrın meydana çıxması məntiqi zərurətini də ifadə edirdi.

Bu əsərdə Mirzə Cəlil artıq maarifçilik illüziyaların dağılmasını göstərir. Artıq xaricdə oxumuş cavanlar özlərilə vətənə reformator ideyaları deyil, İskəndər kimi dağılmış arzuları, məhv olmuş daxili dünyalarını gətirirlər.

“Ölülər”-böyük realizm və bədii ümumiləşmə qüvvəsinə malikdir. O, bir əsərin adı deyil, Mirzə Cəlil yaradıcılığında bütöv surətlər silsiləsinə verilə biləcək bir addır. Ədibin hər əsərində ölülərdən biri vardır.

Əslində dramaturqu düşündürən nə Şeyx Nəsrullah surəti, nə də öz-özülüyündə ölü diriltmək əfsanəsi idi. Molla İbrahimxəlil də, Dərviş Məstəlişah da azərbaycan komediyalarında çoxdan ifşa edilmişdi. Bütün bədii nəsrində olduğu kimi, Mirzə Cəlil burada da ən çox bilavasitə “ölülər” özləri narahat edirdi. Şeyx Nəsrullah süjetinin imkanları isə məhz bu məqsəd üçün ən yaxşı vasitə idi. Əsərdə din daha vacib, daha ciddi sosial məsələlərin həllinə mane və əngəl kimi təsvir edilən bir tənqid obyektı idi.

Məqsəd-öz arvadlarını yumruqla öldürən və ölən qardaşlarının arvadlarını alan, ölən dostlarının malına yiyələnən, mömin və müğəddəs “müsəlman” bəndələrinin əsil simasını açıb göstərməkdir. Bu məqsəd üçün müəllif süjətdə son dərəcə poetik və mənalı bir bədii şərtlikdən istifadə edir.

“Ölü dirildən”in gəlişi xəbəri “ölülər” aləmində bayram kimi qarşılanır. Hər kəs Şeyxə nəinki var-dövlətlərini, hətta namuslarını da etibar etməyə, qurban verməyə hazırdılar. Həmin səhnə qəbristanda baş verir.

Qeyd etdiyimiz kimi, şeyx, qəbiristan süjeti vasitədir, məqsəd isə diri ölülərdir. Bütün dünya ədəbiyyatında birinci dəfə idi ki, qəbiristan səhnəyə-komediyaya gəlir və İskəndər ölülərə müraciətlə dediyi ən qeyri-adi “komik” monoloqunu qəbristanda ifa edir.

Məzhəkə qəbristanda vaqə olur. Lakin komediyanın, gülüşün qarşısında öz müqəddəsliyini itirən adı qəbiristan deyil, mənəvi ölülərin dünyasıdır. Dramaturq diriləri həqiqətin zəhəri ilə “öldürmək” üçün ölülərin “dirilməsi” süjetindən məharətlə istifadə edir. Burada ölüləri nə şeyx, nə də İskəndər ifşa edir. Məlum olur ki, buradakı ölülərdən hər biri bir dirinin nə vaxt isə işlətdiyi bir cinayətlə bağlıdır. Elə klassik süjet vəziyyəti yaranır ki, “ölülər”i ölülər ifşa edirlər. Əlavə ifşaya, kənardan ifşaya ehtiyac qalır. Bu isə satira sənətkarlığında, sosial-fəlsəfi gülüşdə ən ali mərhələ sayılır. “Ölülər” süjetinə bu mənada hətta “Tartuf” və “Müfəttiş” müəllifi də riqqətlə baxa bilərdi.

Mirzə Cəlil Azərbaycan ədəbiyyatını ictimai ideal, konflikt və problem müasirliyi nöqtəyi-nəzərindən tam yeni bir mərhələyə qaldırır. Artıq burada konfliktin əsasında öz fərdi taleyi ilə ayrı-ayrı şəxsiyyətlər durmur, münafişələrdə zümrə və təbəqələr qarşılaşır. Təsədüfi deyil ki, əsərlərin adı da artıq konkret məfhumu deyil, “Ölülər”, “Dəli yığıncağı”, “Danabaş kəndinin əhvalatları”, “Kamança”, “Anamin kitabı” kimi simvolik mənalara ifadə edir.

Lakin bu o demək deyil ki, Mirzə Cəlil ətrafında qəhrəmanlığa layiq olanları görmür, əsla! O, qəhrəmanlıq fenomeninə tam fərqli yanaşır. Bir tərəfdən Mirzə Cəlil sadə insani ədəbiyyata gətirərək, onu gələcək tarixin aparıcı subyektı kimi görürdü.

Digər tərəfdən isə o, insanları müsbət və mənfilərə bölmürdü.

U.Tekkereyin qəhrəmanları qarşılaşdığı vəziyyətlərdən dəhşətə gələ bilən, sual verən, həyatda məna axtarmağa başlayan insanlardır. Mirzə Cəlildə isə çox vaxt ayrı cürdür: Usta Zeynal “rahat” adamların nümayəndəsidir. Novruzəli düşünməyən qəhrəmandır. “Narahat” yox, “narazi” yox, razı qəhrəmandır. Üsyan edən, fəryad edən yox, yuxulayan, yatan, ədalət, həqiqət haqqında heç düşünmək istəməyən qəhrəmandır. Odur ki, Mirzə Cəlili “nəyə narahatsız?”, “niyə yatmısınız?” sualları, “ölülükdən” razı olanlar, “dirilmək” istəməyənlər, avamlığa, möminliyə vərdiş edənlər düşündürürdü...

Novruzəli, Usta Zeynal, Kəblə Məmmədəli-bunlar müsbət qəhrəman olmasalar da, şübhəsiz müsbət insanlardır.

Digər tərəfdən Mirzə Cəlil realizmi tənqidi və bütünlüklə satira realizmi olaraq o, xalis müsbət qəhrəmanlardan məhrum ola bilməzdi. Kəndli və fəhlə surəti ilə yanaşı, ziyalı problemi də ədibi həmişə özünə cəlb etmişdir. Məsləksiz və simasiz ziyalının satirik surətinə onun nəsrində, publisistika və dramaturgiyasında tez-tez rast gəlinir.

Mirzə Cəlil ilk realist ədib idi ki, avam Novruzəli ilə bu qədər yaxından üz-üzə gəlirdi. Fəal ictimai həyatla yaşamayanlar, öz kəndində, obasında, məhəlləsində sadəcə mövcud olanlar, bir sözlə, sadə vətəndaşlar və onların gündəlik məişəti, qayğıları böyük ədəbiyyatın materialına çevrildi.

Mirzə Cəlilin böyüklüyü o idi ki o, adi adami böyük ədəbiyyata gətirərək, onun vəziyyətini tragizmlə yox, gülüşlə, nəhəng gücə malik olan gülüşlə təsvir edirdi.

Cəlil Məmmədquluzadənin realist nəsrini ingilis satirik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan U.Tekkerey yaradıcılığı ilə müqaisə edərkən bunları qeyd etmək olar.

Əvvəla, onların hər ikisi böyük yazıçı olmaqla yanaşı, ən başlıcası jurnalist, mətbuatda əsl professional, məşhur nəşrlərin yaradıcısı idilər. Məhz bu faktor onların bütün yaradıcılıq metodunu, bədii üslubunu təyinləşdirdi.

Mirzə Cəlil də, Tekkery də müasirlərindən fərqli olaraq, öz zəmanələrini qabaqlayırdılar. Onlar nə həyatda, nə yaradıcılıqda yüngül yollar axtarmırdılar. Öz sənətlərində tam müstəqil və novator olaraq onlar yaşadıkları dövrün tarixini yazdılar. Bu tarixin əsas iştirakçısı olan və yaşadıkları cəmiyyətin özəyini təşkil edən insan tipləri yaratdılar. Hec bir ingilis ədəbiyyatını və ya da bu xalqın mədəniyyətini öyrənən tədqiqatçı Tekkereyin, Dikkensin əsərlərini oxumadan, əsl ingilis mentalitetini dərk edə bilməz. Eynilə, Mirzə Cəlil dühası azərbaycanlı xarakterinin elə dərinliklərinə baş vurub ki, ondan sonra heç bir əlavəyə lüzum qalmamışdı.

Cəlil Məmmədquluzadə və U.Tekkereyin əsərlərində Vətən və vətəndaşlıq ideyası əhəmiyyətli yer tutur. Hər iki sənətkar məgalə, parodiya, pamflet, hekayə, povest və sair əsərlərində vətən və vətəndaşlıq romantiklərdə olduğu kimi mücərrəd obrazlarla müşayiət olunmur. Bunların nəsrində bütün cizgilər aydın və

şəffafdır. Vətənin sərhədləri və coğrafi dəyərləri göstərilir, onun “aşağı və yuxarı” təbəqəsinin sosial-psixoloji durumu şərh olunur. U.Tekkerey İngiltərəni “zülmdən, şər ruhlardan və bədbəxtlikdən” qorumağı məqsəd bilir, C.Məmmədquluzadə isə Azərbaycanın və onun insanının düşdüyü vəziyyəti olduğu kimi göstərməklə yanaşı, “keçəl-küçəl” qardaşlarının bütöv vətən, müstəqil dövlət sahibi olmasını, həmvətənlilərinin “bir dildə, əməldə və ideyada” olmasını arzulayırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. История всемирной литературы. в 9 томах.Т.6.-Наука,1989
2. Qarayev Y. Azərbaycan realizminin mərhələləri.Bakı, "Elm", 1980
3. Михальская Н. Вступительная статья к книге У.Теккерей “Ярмарка тщеславия”-
М.,Художественная литература, 1983

SUMMARY

The article deals with the creative activity of two famous satiric writers – M.Calil and W.Thackeray. These two masters of satire changed the satiric method into a new art. Using not only accusation, but also soft irony and sarcasm, they enriched the functions of author in there works and brought the elements of conventionality and trick.

Özcan Akkaya Mustafa oğlu

Naxçıvan Dövlət Universitetinin dissertantı

MƏHƏBBƏT DASTANLARININ EKSPOZİSİYA VƏ ONUN MƏZMUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan məhəbbət dastanlarında ekspozisiya mərhələsi hadisələrin inkişafı üçün başlanğıc nöqtəsidir və bu mərhələdə hadisə və əhvalatlar barədə tam olmasa da, müəyyən təsəvvür əldə etmək mümkündür. Görkəmli folklorşünas M.Təhmasib yazır: "Məhəbbət dastanlarımızın, demək olar ki, hamısının, "Kitabi-Dədə Qorqud" və "Koroğlu" kimi qəhrəmanlıq dastanlarımızın da bir sıra boy və qollarının əsas məzmunu, yəni süjeti qəhrəmanın öz butasına çatmaq uğrunda apardığı mübarizənin təsvirindən ibarətdir. Bu süjeti, macəranı, əhvalatı əsasən dörd hissəyə bölmək olar:

- I. Qəhrəmanın anadan olması və ilk təlim-tərbiyəsi.
- II. Qəhrəmanların, yəni aşıq və məşuqənin buta almaları.
- III. Qabağa çıxan maneələr və onlara qarşı mübarizələr.
- IV. Müsəbiqə və qələbə" (6, s.65).

Qeyd edək ki, bu məsələ ətrafında folklorşünas alimlər R.Qafarlı (5, s.137) və M.Cəfərli (3, s.26-27) oldə öz tədqiqatlarında geniş bəhs etmişlər. Bütün mübahisələrə baxmayaraq, folklorşünas tədqiqatçıların hamısı məhəbbət dastanlarındakı süjeti, onun klassik ədəbiyyat nəzəriyyəsidəki mərhələlərini, yaxud da ona bənzər variantlarını tam yekdilliklə qəbul edirlər.

M.Təhmasibin bölgüsü baxımından məhəbbət dastanlarında qəhrəmanın anadan olması və ilk təlim-tərbiyəsi hissəsini özündə ehtiva edən ekspozisiya mərhələsinin özü də üç hissəyə bölünür: giriş, əsas hissə və nəticə. Onu da qeyd edək ki, bu hissələr bütün dastan yaradıcılığı üçün vacib şərt deyil. Amma hər halda onların hər üçünün də olması bütövlük və tamlıq yaradır.

"Tahir-Zöhrə" dastanının ekspozisiyasına aid giriş Qaraman şəhərində Hatəm Sultan və Əhməd Vəzir adlı iki qardaşın övladlarının olmamasından bəhs edən hissəni əhatə edir. Nəhayət, "Günlərin bir günündə Əhməd Vəzir bikiş, məlul oturub övlad dərdi çəkirdi. Bu zaman bir nurani dərviş daxil olub, salam verdi. Əhməd Vəzir salamın cavabını verəndən sonra qalxıb dərvişin kəşkülünə bir cəngə əşrəfi atdı. Dərviş cibindən bir alma çıxarıb Əhmədə verib dedi:

- Al, muradın hasil olar". (1, s.24)

Bu giriş hissədən nikbin və xoş bir günün uzaqda olmadığı xəbər verilir və dinləyici elə həmin nikbinliyin və xoş günün sorağı ilə mətnə daha dərinədən bağlanır.

"Tahir-Zöhrə" dastanında ekspozisiyanın əsas hissəsi dərvişin almanı da götürüb Hatəm Sultanın yanına getməsi barədə Əhməd Vəzire olan məsləhəti əhatə edir.

Sonra Əhməd Vəzir bu əhvalatı öz arvadına danışır, almanı da götürüb qardaşının yanına gedir.

Bundan sonra ekspozisiyanın nəticəsi meydana çıxır. Həmin nəticə dastanda belə nəql olunur:

"Əhməd Vəzir qardaşının hüzuruna gəlib əhvalatı ona nağıl elədi. Almanı iki yerə bölüb yarisını qardaşına verdi, yarisını da özündə saxlayıb dedi:

-Qardaş, gəl almanı yeməmişdən qabaqbir əhd eliyək.

Hatəm Sultan dedi:

-O nə əhddir, söylə görək.

Əhməd Vəzir dedi:

-Qardaş, atanın övlada üç borcu var. Birinci tərbiyə, ikinci oxutmaq, üçüncü evləndirmək. Bu üç borcu vacibdir ki, ata yerinə yetirsin.

Hatəm Sultan dedi:

-Qardaş, nə demək istəyirsən, açıq de.

Əhməd Vəzir dedi:

-Onu demək istəyirəm ki, əgər mənim oğlum, sən qızın olarsa, sən qızını mənim oğluma verərsən, yox, mənim qızım, sən oğlun olarsa, mən qızımı sən oğluna verərəm.

Hatəm Sultan qardaşının fikrini bəyəndi. Əl-ələ verib əhd-peyman etdilər". (1, s.25).

Əslində bu əhd-peymanı hələ dünyaya gəlməmiş Tahir və Zöhrənin əhd-peymanı kimi də başa düşmək olar. Sadəcə burada olan fərq ondan ibarətdir ki, Tahir və Zöhrənin dili ilə deyilməli olanları onların ataları - Hatəm Sultan və Əhməd Vəzir söyləyirlər.

"Əsli-Kərəm" dastanında ekspozisiya mərhələsinin girişi elə ustadnamələrdən sonra başlayır və ciddi bir məlumat daşıyır. Burada göstərilir ki, "Gəncə şəhərində Ziyad adlı bir xan yaşayırmış... Ancaq ad-sanın, var-dövlətin olmasına baxmayaraq, Ziyad xan da dərddən-qəmdən xali deyilməmiş. Allah ona övlad vermirmiş. Övladsızlıq Ziyad xanı tez-tez pərişan edirmiş" (1, s.71).

Mətnədən bəlli olur ki, Ziyad xanın xəzinədarı olan Qara Keşiş də sonsuzluqdan əzab çəkir, övlad həsrəti ilə alışıb yanırdı (1, s.71).

Girişə daxil olan hər iki məlumat kifayət qədər aydın olmaqla bərabər, həmçinin dinləyicidə dastanın mətnində özünə yer tutan hadisələrin hansı istiqamətə gedəcəyi barədə də müəyyən təsəvvür yaradır.

"Əsli-Kərəm" dastanının ekspozisiyasına aid əsas hissə Ziyad xanla Qara Keşişin bu barədəki açıq söhbətini əhatə edir: "Bir gün Ziyad xan imarətində oturub yenə də fikrə dalıbmış. Öz bəxtindən, sonsuzluğundan şikayətlənirmiş. Bu vaxt qara keşiş içəri girir. Xanın pərişan olduğunu görüb deyir:

-Yenə də qəm dəryasına qərq olmusunuz? Bu nədir?

Ziyad xan dedi:

-Əlimdən nə gəlir, keşiş! Sonsuzluq məni lap vərəmlədib. Fikir eləmyim, nə edim?

Qara Keşiş dedi:

-Mənim də övladım yoxdur. Ancaq mən fikir çəkmirəm. Görən Allahın dərgahında nə günah iş tutmuşuq ki, bizə övlad əta etmir. Günahımızı yumaq üçün savab iş görməliyik.

Ziyad xan dedi:

-Daha nə savab iş görəcəyik? Əlimizdən gələni etmişik: nəzir deyirsən vermişik, niyaz deyirsən vermişik, yoxsulların, acların qarnını deyirsən doydurmuşuq. Daha nə etməliyik?" (1, s.71).

Bu dialoqdan görünür ki, həm Ziyad xan, həm də Qara Keşiş övladlarının olması üçün yollar arayıb axtarırlar. Ziyad xan bir kimsəyə pislik eləmədiyini də açıqcasına söyləyir, yəni Allah və insanlar qarşısında elə bir günahı olmadığı halda qismətinin sonsuzluq olması onu bərk narahat edir.

Ekspozisiya mərhələsinə aid nəticə də elə məhz Ziyad xanla Qara Keşişin dialoqunda ifadə olunmuşdur:

"Qara Keşiş dedi:

-Xan sağ olsun, ürəyimə bir fikir gəlib, onu desəm inciməzsən ki?

Ziyad xan:

-De!

Keşiş dedi:

-Gəlsənə bir əhd edək.

Ziyad xan maraqla soruşdu:

O nə əhddir?

Keşiş dedi:

Xan sağ olsun gəl belə bir əhd bağlayaq. Əgər mənim qızım, sənin oğlun oldu, mən qızımı sənin oğluna verirəm, yox, sənin qızın, mənim oğlum oldu, sən qızını mənim oğluma ver.

Ziyad xan razı oldu. Əhd-peymandan sonra hərə çəkilib öz otağına getdi" (1, s.72).

Yəni ekspozisiyanın nəticə hissəsi bilavasitə süjetin inkişafını, dinamizmini müəyyən edir. Bu mənada görkəmli folklorşünas İsrail Abbaslı da "Qurbani" dastanı ilə bağlı yazır: "Gəncədən toplanmış "Qurbani" özgə xalq dastanlarında tez-tez təsadüf olunan adi hadisə ilə başlayır. Hüseynəli xan ata malından qalan ütün var-dövləti ələ keçirib qardaşı Mirzəli xana heç nə vermir. Kasıb güzəran keçirən Mirzəli xanın övladı olmur. Nəhayət, o, pərə gedib qurban kəsir, bununla da oğlu doğulur ki, adını Qurbani qoyurlar. Dastandakı süjetin inkişafı da bu hadisədən sonra başlayır" (2, s.14-15).

"Tahir-Zöhrə" dastanında olduğu kimi, yəni Hatəm Sultanla Əhməd Vəzirin gələcək övladları Tahir və Zöhrənin əvəzində razılaşması "Əsli-Kərəm" dastanında da baş verir. "Əsli-Kərəm" dastanında da hər iki atanın, yəni Ziyad xanın və Qara Keşişin əhd-peymanını əvvəlcə naməlum olan, ancaq sonradan reallaşan Əsli və Kərəmin əhd-peymanı səviyyəsində qəbul etmək lazımdır. Hər iki dastan sübut edir ki, övladların əvəzində atalar çıxış edir, atalar razılaşır, atalar əhd bağlayırlar. Öncədən olan belə bir əvəzlənmə folklor mətni üçün son dərəcə məqbuldur. Eyni zamanda həmin əhd-peymanlarda ataların qalbinə, düşüncəsinə yerə-göyə sığmayan daxili inam hakimdir və burada onların uşaqlarının olacağı ideali da gizlənmişdir.

"Alı xan-Pəri" dastanının ekspozisiya mərhələsi çox maraqlı qurulub. Burada da "Tahir-Zöhrə", "Əsli-Kərəm" dastanlarında olduğu kimi giriş hissədə sonsuzluq məsələsindən danışılır (1, s.382).

Ekspozisiyanın əsas hissəsində isə Hacı Sayadın arvadının hamilə olmasından, onun əvvəlcədən söz verdiyi kimi dediyinə əməl edib Qanlı çaya körpü salmasından, əkiz uşaqlarının - bir oğlunun və bir qızının dünyaya gəlməsindən danışılır. Hələ bu kifayət deyilmiş kimi Hacı Sayadın özünün məscidin hücrəsindən başqa bir oğlan uşağı tapıb evə gətirməsindən bəhs olunur. Amma arvad məsciddən tapılmış uşağa süd verməkdən imtina edir və onun saxlanması üçün qonşuluqdakı Xanı qarıya verilməsini israr edir.

Bundan başqa "Alə xan-Pəri" dastanının ekspozisiya mərhələsinin əsas hissəsində müxtəlif qarılıqların uşaqlara ad verməsindən danışılır ki, bu da

əhəmiyyətsiz deyildir (1, s.383). Burada qarılıarın müxtəlifliyi, yəni onların müxtəlif xarakterə malik olmaları göstərilməklə yanaşı əsas diqqət sona yönəlik. Belə ki, Pərcahan, Hürcahan, Zorcahanın və Napak qarılı, Köpək qarılına uşaqlara ad qoymaları İpək qarılına adqoymasını hazırlayır. İpək qarılına təklif elədiyi adlar həm hamını razılı salır, həm də gələcək hadisələrə yol açır. Bu yol qonşuya verilən uşağın Tapdıq, yəni tapılmış adlandırılmasıdır. Məsələ burasındadır ki, ekspozisiyanın nəticə hissəsi də məhz Tapdıqla, onu saxlayan qonşu Xanı qarılı ilə bağlıdır.

"Alı xan-Pəri" dastanının ekspozisiya hissəsinə aid nəticədə üçün maraqlı bir cəhət vardır. Bu da ondan ibarətdir ki, Hacı Sayad və arvadı Məkkəyə ziyarətə gedəndə Hacı Sayad Pərinin onun doğma qardaşı Məhəmmədə deyil, məsciddən tapdığı Tapdığa tapşırır və onun qayğısına qalmasını və ondan bacısı kimi muğayət olmasını söyləyir. Belə bir xətt-hərəkət qarşıda hər hansı bir gözlənilməz əhvalatın baş verəcəyinə işarədir. Bu əhvalata, həmçinin dastanın epik məntiqinə uyğun olaraq məhz elə gözlənilməz və eyni zamanda son dərəcə qəribə nəticə də baş verir. Tapdığın Pəri xanıma gözü düşür:

"Pəri xanım dedi:

-Ay Tapdıq, allaha bax, mən sənin bacınam. Belə şey olmaz.

Tapdıq dedi:

-Arvadım olmalısən, vəssalam! Öldü var, döndü yoxdu" (1, s.384).

Beləliklə, tamamilə aydın görünür ki, gələcək süjet Pərinin ətrafında davam etsə də, həmin süjetin inkişafında, bəzən də mürəkkəbləşməsində məsciddən tapılmış və qonşuluqdakı Xanı qarılı tərəfindən əmizdirilib böyüdülmüş Tapdığın da az rolu olmayacaq.

Başqa bir cəhət vardır ki, məhəbbət dastanlarının ekspozisiyası tam bir-birinin eyni deyil. Məsələn, "Abbas-Gülgəz" dastanının ekspozisiyası müəyyən spesifik cəhətləri ilə fərqlənir. Bu ekspozisiyanın girişi atanın vəsiyyətini özündə əks etdirir:

"Dostlar, sizə haradan, kimdən xəbər verim, Tifərqanda Xıca Mayıldan. Belə nəql edirlər ki, Xoca Mayılın iki oğlu var idi. Böyüyü ağıldan kəm, kiçiyi isə çox ağıllı bir uşaq idi.

Bir gün Xoca Mayıl bərk xəstələnir, arvadını yanına çağırır deyir:

-Axır nəfəsimdir. Ölürəm. Kiçik oğlum Abbas qabiliyyətli uşaqdı. Hənkə sənəti xoşlası, qoyarsan o sənəti öyrənər". (1, s.262).

Ekspozisiyanın əsas hissə Abbasın mədrəsəyə aparılması məsələsini əhatə edir (1, s.263).

"Abbas-Gülgəz" dastanının ekspozisiyasına aid nəticə bilavasitə buta məsələsi ilə bağlıdır. Orada göstərilir ki, Hacı Seyid oğlu Saqi ilə Abbas dost idi. Həmişə bir yerdə oturub durardılar: "Bir gün Abbas Saqi ilə bağa gəzməyə getmişdi. Bir qədər gəzəndən sonra hərəsi uzanıb bir ağacın dibində yatdı. Saqi bir vaxt yuxudan ayılıb gördü axşamdır, amma Abbas hələ yatır. Nə qədər elədi

Abbası ayıldı bilmədi. Tez Abbasın anasına, bacısına, qonşularına xəbər elədi. Səs düşdü, hamı tökülüb gəldi. Nə qədər elədilər, Abbası oyada bilmədilər. Onu elə yuxulu götürüb evə gətirdilər. Bütün rəmmallar, qarılar yığıldılar, bunu hərə bir yerə yozdu. Kimi dedi huşunu itirib, kimi dedi ölüb. Bir qarı onun nəbzini tutub dedi:

-Heç nə olmayıb, o, eşq yuxusuna gedib. Bu saat təbrizli Batman Qılınc Məhəmməd bəyin bacısı Pəri xanımı ona buta verirlər" (1, s.363)

Bu nəticə oxucunu və dinləyicini əsl məsələdən hali edir, artıq qarının dediyinə inanmış olsaq Batman Qılınc Məhəmməd bəyin bacısı Pəri xanımı Abbasa buta veriblər. Amma inanmamaq da mümkün deyil, ona görə ki, Abbas özü həmin nəticəni öz sözləri ilə tam təsdiq edir: "Abbas deyər yarım adı Pəridi" (1, s.263-264)

Deməli, məhəbbət dastanlarında butaverilmə motivi əsas və aparıcı məqamlardan biridir. Butavermənin mahiyyətini şərh edən görkəmli folklorşünas H.İsmayılov yazır: "Diqqət edilsə görürük ki, butanın "şüvül", "şaxələnmə", "qönçə" mənalarını onu istər-istəməz ağac, bitki mifi ilə bağlayır. Əsasən, yazla bağlı qönçə, şaxələnmə artımdır, bu dünya ağacı mifinin atributu, əlamətidir. Dünya ağacı kainatın yaradıcısı olduğu üçün, həm də yaranışın, artımın mifi sayılmışdır" (4, s.119).

"Məhəmməd-Güləndam" adlı məhəbbət dastanında isə ekspozisiya tam yeni xarakter kəsb eləyir. Başqa sözlə, buradakı ekspozisiya mərhələsi "Tahir-Zöhrə", "Əsli-Kərəm", "Ali xan-Pəri", "Abbas-Gülgəz" dastanlarının ekspozisiyasından seçilir. Ona görə ki, "Məhəmməd-Güləndam" dastanında elə ilkin mərhələdəcə oğlanla qız - Məhəmmədlə Güləndam qarşılaşır və bir-birlərini sevirilər. Tam aydın təsəvvür yaratmaq üçün bir daha qeyd edək ki, "Tahir-Zöhrə", "Əsli-Kərəm" dastanlarında atalar öz övladlarının əvəzindən əhd-peyman bağlayırlarsa, "Alı xan-Pəri" dastanında bir-birinə eşq yetirən surətlər yaranmış şərait əsasında öz fikirlərini ortaya qoyursa, "Abbas-Gülgəz" dastanında Abbasa Gülgəz buta verilsə, "Məhəmməd-Güləndam" dastanında məhəbbət dastanının qəhrəmanları - Məhəmməd və Güləndam özləri bir-birlərini tapır və bir-birlərini sevirilər.

"Məhəmməd-Güləndam" dastanının ekspozisiya mərhələsinə aid girişdə bir uşağın Şah Abbasla qarşılaşdığı verilir. Orada göstərilir ki, İsfahan şəhərinin kənarında yerləşən mollaxananın uşaqları yol qırağında oynayır, boş vaxtlarını keçirirmişlər. Uşaqlar uzaqdan toz-duman qalxdığını görürlər və bu zaman onların içərisində olan bir ağıllı uşaq, yəni Məhəmməd bu gələnlərin Şah Abbasın qoşunu olduğunu söyləyir. Məhəmməd uşaqlara söyləyir ki, gəlin onları ehtiramla qarşılayaq, bəlkə bizə bəxşiş verdilər:

"Uşaqlar Məhəmmədin fikrini bəyəndilər.

Məhəmməd tez uşaqları şah gələnlərin kənarında sıraya düzüb dedi:

-Siz mənə baxın, mən nə eləsəm, siz də elə eləyin" (1, s.409).

Ekspozisiyanın əsas hissəsi göstərir ki, mollaxana uşağının dediyi tamamilə doğrudur. Bir azdan sonra Şah Abbas qoşunu ilə birgə gəlib uşaqlara çatır. Əvvəlcədən düşünülmüş qaydada Məhəmməd uşaqlardan ayrılıb şaha ədəb-ərkanla salam verir, uşaqlar isə onu təkrarlayır. Bu əhvalat, həm də Məhəmmədin şaha cavabları Şah Abbasın xoşuna gəlir və o, saraya qayıtdıqdan sonra uşaqla daha ciddi maraqlanır və onun kimliyini soruşur. Məlum olur ki, bir kimsəsiz qarının oğul nəvəsidir və atadan-anadan yetim qalmışdır. Uşaq indi də həmin nənəsinin himayəsində olduğunu bildirir. Şah uşağın onun yanında xidmət göstərməsini söyləyir və uşaq bununla razılaşıır. Şahın əmri ilə uşağın nənəsi də saraya gətirilir və onların hər ikisinə ayrıca otaq ayrılır.

Bir müddət sonra şahın icazəsi ilə Məhəmməd şikara getməli olur və "Məhəmməd-Güləndam" dastanındakı ekspozisiyanın nəticə hissəsi buradan başlayır. Amma həmin nəticə hissəsi digər məhəbbət dastanlarının ekspozisiyasının nəticə hissəsi ilə müqayisə də müəyyən qədər genişdir. Hətta burada hər iki gəncin bir-birinə səmimi münasibətini meydana çıxaran poetik nümunələr verilmişdir. Bu poetik nümunələr Məhəmmədlə Güləndamın deyışməsindən ibarətdir. (1, s.412, 413, 414)

"Valeh və Zərnigar" dastanının ekspozisiyası da maraqlı qurulmuşdur. Məsələ burasındadır ki, həmin ekspozisiyada nə valideynlər əhd bağlayır, nə qəhrəmana sevgilisi buta verilir, nə də qızla oğlanın özləri qarşılaşır. Burada sadəcə olaraq Zərnigarın qarşılaşmaq istədiyi və qarşılaşmağı ilə məğlub olacağı Valehin adı bəlli olur.

Dastanın ekspozisiyasının girişində belə bir məlumat verilir: "Qocalar nəql edirlər ki, Dəmirqapı Dərbənddə Xacə Yəqub adlı bir tacir var imiş. Bu tacirin gözünün ağı-qarası Zərnigar adlı bir qızından başqa züriyəti yox imiş. Xacə Yəqub Zərnigarı hər dildə oxudub bütün elmləri sinədəftər elətdirmişdi. Qız on yeddi yaşa çatanda ona hər yerdən elçi gəlirmiş. Ancaq Zərnigar heç birinə ərə getmirmiş. Deyirlər ki, Yəqub ərə getməyin ixtiyarını qızın özünə vermiş imiş.

O zamanlar Dərbəndin lap böyük ağası Şahbəndiyar adlı bir adam imiş. Bu Şahbəndiyar ağanın qardaşı oğlu da Zərnigar xanımı istəyirmiş. Zərnigar xanım ona da getmək istəməmiş. Günlər, həftələr, aylar belə gəlib keçirdi. Bir gün Xacə Yəqub Zərnigarın yanına gəlib ondan xəbər alır:

-Qızım, səni bu qədər varlı-karlı, gözəl-göycək oğlanlar istəyir. Niyə onların birinə ərə getmirsən? Ərə getməməkdə məqsədin nədir?

Zərnigar dedi:

-Ata, bilirsən ki, mən şairəm. Əhd eləmişəm ki, kim məni sazla, sözlə bağlasa, ona ərə gedim.

Xacə Yəqub dedi:

-Ay qızım, bəlkə səni bir qoca aşıq bağladı, ona gedəcəksən?

Zərnigar dedi:

-Əhdim belədir. Məni hər kəs bağlasa, ona da gedəcəyəm"" (1, s.357-358).

Ekspozisiyanın giriş hissəsi məsələnin ən mühüm tərəfinə aydınlıq gətirir. Amma bu, hələ bitkin informasiya deyildir. Dinləyicinin gözlədiyi tam və bitkin informasiya üçün əsas hissə hazırlıq görür. Ekspozisiyanın əsas hissəsində bu məsələ bir az da dərinləşir. Beləliklə, Xacə Yəqub məmləkətin bütün şair-aşıqlarını cəm etmək qərarına gəlir və Zərnigar qarşısında belə bir şərt qoyur ki, hər kəs səni bağlasa, ona ərə gedəcəksən. Zərnigar öz dediyi kimi bununla tam razılaşır. Sonra isə Zərnigar onunla yarışmağa - deyişməyə gələn otuz səkkiz aşığı bağlayıb yola salır.

Əsas hissə, yəni Zərnigarın aşıqlarla deyişmə məsələsinə həsr olunan məqamlar davam edir. Dastan mətnində həmin məqamlardan ən parlağı Miskinli Aşıq Məhəmmədlə bağlıdır:

"Aşıq Məhəmməd Miskindən yola düşüb Zərnigar xanımla deyişməyə gəlirdi. O, Qarabağda gecəni saldı. Burada yaşayan Aşıq Şahməhəmmədin evinə düşdü. Yemək, içməkdən sonra Aşıq Şahməhəmməd ondan soruşdu:

-Aşıq, uğur ola?

Aşıq Məhəmməd dedi:

-Usta, uğurdu. Dəmirqapılı Dərbənddə Zərnigar adlı bir şair qız əmələ gəlib. Gedirəm onunla deyişməyə.

Aşıq Məhəmməd dedi:

-Ədə, sənin qıznan, dulnan nə işin var? Başına niyə durduğun yerdə qal açırsan? Burada qal, bir yerdə toylara gedək, aşıqlıq eləyək.

Aşıq Məhəmməd dedi:

-O, şərt qoyub ki, kim məni bağlasa, ona ərə gedəcəyəm. Gərək gedib onu bağlayam, özümə arvad eləyəm.

Şahməhəmməd dedi:

-Qorxuram umsux olasan" (1, s.358).

Ardıq Aşıq Məhəmmədlə Aşıq Şahməhəmmədin bu dialoqundan da bəlli olur ki, Zərnigar otuz səkkiz aşığı bağlayıb yola salsa da, bu əhvalatın dalısı üzülmür. Yəni Zərnigarın təklifini eşidən hər yerdən bundan sonra da Zərnigarla deyişmək üçün gələnlər olacağı istisna deyil.

Başqa bir cəhəti qeyd edək ki, dastanın mətnində nəticə hissəsi məhz bu əhvalatla bağlı şəkildə meydana çıxır. Beləliklə, Aşıq Məhəmmədlə Aşıq Şahməhəmmədin söhbəti zamanı belə bir hadisə baş verir:

"Bunlar söhbət edib zarafatlaşmaqda olsun, sizə xəbər verim Aşıq Şahməhəmmədin Valeh adlı nəvəsindən.

Söhbətin şirin yerində Valeh gəlib buraya çıxdı. Mətləbdən agah olan Valeh dedi:

-Qız nədi ki, onu mən də bağlaram.

Aşıq Şahməhəmməd nəvəsinin üzünə bir şillə çəkib dedi:

-Sənin yemin deyil. Usta yanında yekəxana danışma. Valeh bir söz deməyib durub getdi" (1, s.358).

Artıq ekspozisiyanın nəticə hissəsindən süjetdəki hadisələrin gedişi qismən də olsa, bəlli olur. Təxminən dinləyicilərə bəlli olur ki, Valeh Zərnigara deyişmədə qalib gəlib onunla evlənəcək. Hər halda digər məhəbbət dastanları ilə - "Tahir-Zöhrə", "Əsli-Kərəm", "Ali xan-Pəri", "Abbas-Gülgəz", "Məhəmməd-Güləndam"la müqayisədə "Valeh-Zərnigar" dastanı həcm baxımından kiçik olsa da, burada da ekspozisiya mərhələsi giriş, əsas hissə, nəticə olmaqla öz klassik məzmun xüsusiyyətini qoruyub saxlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı, Elm, 1979.
2. Abbaslı İ. Ön söz. - Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Bakı, Yazıçı, 1987, s.5-20.
3. Cəfərli M. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı, Elm, 2000.
4. İsmayılov H. Aşıq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri. Bakı, Elm, 2002.
5. Qafarlı R. Mif və nağıl. Bakı, ADPU, 1999.
6. Təhmasib M. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm, 1972.

Piriyeva Gülşən Çingiz qızı

Бакинский Славянский Университет

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОВ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Терминология – одна из важнейших проблем современной лингвистики. В связи с этим большой научный интерес представляет исследование терминологии у типологически различных языков. Она определяется как система терминов данной науки, соотнесённая с системой понятий, которой соответствует определённая система терминов. Терминологические системы развиваются с развитием науки. [1, s. 76].

Являясь подсистемой лексической системы языка, терминосистема взаимодействует с ней. Такое взаимодействие обусловлено общностью этих двух систем, с одной стороны, и автономией терминосистемы – с другой. Общность усматривается в плане выражения. Автономность в плане содержания, семантики и системных характеристик термина. В терминологии это прослеживается по связям, которые существуют между законами формирования знания и теми общими свойствами терминов, которые позволяют эти знания обозначать.

Экономические термины – это специальные понятия. Специфика их состоит в том, что прежде всего они не теряют своей целостности, какими бы способами ни передавалось их содержание. Независимо, от того, являются ли эти термины односложными словами или многосложными словосочетаниями, они всегда представляют собой один знак, которому соответствует одно понятие. Даже если термин имеет сложную внутреннюю семантическую структуру, всё равно он является единой самостоятельной единицей наименования. Но вместе с тем термин – это обычное слово.

В результате перехода Азербайджана на рыночные отношения и с ростом научно-технической мысли произошли значительные изменения в экономической терминологии азербайджанского языка. Наряду со стихийным заимствованием терминов из неродственных языков наблюдаются семантические преобразования и процессы актуализации в экономической терминологии.

Существенным процессом, способствующим семантическим преобразованиям, являются деполитизация и деидеологизация терминов. Характерным явлением в современной азербайджанской экономической терминологии является освобождение семантики терминов от политических терминов. Так, термины **biznes, inflyasiya, kartel, kommersant, konsern, özəlləşdirmə** «приватизация», **biznesmen, işsizlik** «безработица», **aksiya, bankir** и др. утратили значения негативного характера. Ранее они снабжались комментариями, пометами, относящими данные понятия к капитализму, буржуазии и конкретной стране – Америке. Процесс деполитизации характерен чаще для терминов – заимствований, которые означают международные экономические реалии. Так, в «Русско-азербайджанском словаре под ред. А. Оруджева» термин **биржа** зафиксирован в двух значениях:

1. Место сделок купли-продажи акций и других драгоценных бумаг в крупной торгово-финансовой сфере;
2. Торговая площадь, базар, место найма рабочей силы.

В современной трактовке **биржа** – это учреждение, где заключаются финансовые и коммерческие сделки.

Термину **бизнес** ранее давалось толкование «деятельность, приносящая крупный доход конкретному лицу путём хитростей». **Бизнесмен** – в Америке: делец, старающийся выгодать крупную сумму с каждой сделки. Бизнес, бизнесмен – до недавнего времени несли в себе негативную оценку. Так, бизнес определялся как «деловое предприятие, ловкая афёра, как источник личного обогащения, наживы», а бизнесмен как «делец, предприниматель». Далее бизнес имеет более нейтральный характер – предпринимательская экономия, деятельность, приносящая доход, прибыль. Но термин **бизнесмен** толкуется при помощи слова **делец**.

В современном употреблении термины утрачивают отрицательную оценку (ловкая афера, способ наживы) и становятся нейтральными обозначениями предпринимательства предпринимателей как за рубежом, так и в Азербайджане. Эти термины являются, таким образом, переориентированными, с изменённой оценочностью. В терминологических словарях дефиниции конкретнее и более полные, но они не являются совершенными, хотя являются отражением периода развития характерного для начала XX века: **бизнес** - деятельность, которая была начата на свои средства и целью которого является развитие собственного дела; бизнесмен тот, кто занимается экономической деятельностью, приносящей прибыль доход.[1, s. 51-52]. «В общем, ситуацию страхового бизнеса в Азербайджане можно охарактеризовать как пострадавшего на общей волне «финансовых невзгод»; «Волна финансового кризиса особое влияние оказало на страховой бизнес». [5, s.35]. В последние годы актуализировался синоним термина бизнесмен – **sahibkar**:

1. Yiyə

2. Təsis edən, təsisçi [2, s.340].

Ныне нейтральный термин **коммерция** в «Русско-азербайджанском словаре» определялся как торговля. В современных изданиях указываются значения «торговля» и «акт торговли». [2, s. 176].

В толковых словарях азербайджанского языка термины **капитал** зафиксирован в двух значениях. Первое основное значение этого слова содержит различия в толкованиях: «ценность, приносящая доход владельцу частной собственности // капиталист, капитализм как класс». [2, s. 164]. Во втором значении семантических сдвигов не наблюдается: «имущество, богатство». [2, s. 164].

Толкование заимствованного слова **маклер** ранее также содержало словосочетание негативной оценки: в буржуазном обществе профессиональный посредник между продавцом и посредником в торговле. Сегодня **маклер** – это лицо, занимающееся посредничеством при купле продажи товаров, ценных бумаг, услуг. [1, s. 251].

Термин **приватизация**, которая имела следующее толкование: «в буржуазных странах продажа принадлежащих государству предприятий, средств транспорта и тому подобное. Dövlət mülkiyyətinin müəyyən şərtlərlə dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. [1, s. 312].

Таким образом, освобождение семантики терминов от политических и идеологических коннотаций приводит к существенным изменениям. Этот процесс, в основном, характерен для заимствованных терминов.

Следующими процессами, способствующим семантическим преобразованиям являются актуализация и архаизация экономических терминов. Словарный состав языка, как непосредственно связанный с

жизнью и деятельностью человека, изменяется практически непрерывно. Этот процесс идёт в нескольких направлениях: появляются новые слова и фразеологические обороты, развиваются новые значения у некоторых старых, уже существующих в языке слов, происходит архаизация ряда слов. Некоторые, наоборот, активизируются. Как известно, активная лексика – это часть словарного состава, включающая слова, активно употребляющиеся во всех сферах жизни общества. Она образует ядро лексической системы языка, обладает высокой частотностью, высокой сочетаемостью и словообразовательной активностью. Пассивной же является лексика, включающая слова, имеющие ограниченное употребление в повседневном общении. Так, термин **sosiallaşdırmaq** «социализировать» в значении «сделать частную собственность собственностью всего общества» ушел в пассивный словарный запас языка и употребляется лишь в замечаниях, текстах исторического характера. Термины «**özəlləşdirmə**», приватизация наоборот, актуализировались, вошли в активную лексику. Этот процесс наблюдается, прежде всего в заимствованных терминах. Среди них как русские заимствования, европеизмы, так и арабизмы. Например, **aksioner cəmiyyəti, aksiya, icarə (аренда), icarədar(арендатор), auksion, bazar iqtisadiyyatı, dividend, depozit, iqtisadi böhran**. Эти термины ранее находились на периферии языкового сознания большинства носителей языка, они употреблялись только специалистами, но с переходом в рыночную экономику они стали актуальными, возросла частотность их употребления, о чем свидетельствует образование терминологических словосочетаний с тем или иным компонентом. Так, с компонентом валюта в «Кратком толковом словаре терминов» зафиксированы следующие словосочетания: *valyuta birjasi*(валютная биржа), *valyuta əmsalı*(валютный коэффициент), *valyuta fondu*(валютный фонд), *valyuta kursu*(курс валюты), *valyuta məhdudluğu*(валютное ограничение), *valyuta məzənnəsi*(рыночная цена валюты), *valyuta müdahləsi*(валютное вмешательство), *valyuta riski*(валютный риск), *valyuta sistemi*(валютная система), *valyuta siyasəti*(валютная политика), *valyuta və qiymətli kağızlar bazarı*(валюта и рынок ценных бумаг) [1, s.401-403]. Термин **кредит** является обыденным явлением, в представлении современного человека неразрывно обыденным явлением, в представлении современного человека неразрывно связан едва ли не с любым актом купли – продажи. Такие названия видов кредита, как *kredit əməliyyatları*(кредитные операции), *kredit kartı*(кредитная карта), *kredit qabiliyyətli*(кредитоспособность), *kredit mexanizmi*(кредитный механизм), *kredit sistemi*(кредитная система), *kredit siyasəti*(кредитная политика), *kredit zəmanətləri*(кредитные гарантии), *kredit formaları*(формы кредита), *kreditin funksionaları*(функции кредита), *kredit mənbələri*(источники кредита) широко употребляются не только в специальной экономической литературе, но и в

СМИ, они знакомы каждому участнику купли-продажи в современных условиях. Для экономической терминологии азербайджанского языка конца XX начала XXI века пополнением и активизацией арабизмов. Так, вместо **экономика** и производных от этой основы употребляется слово *iqtisadiyyat* и *iqtisadi*: *iqtisadi blokada*(экономическая блокада) , *iqtisadi ekspansiya*(экономическая экспансия), *iqtisadi eksperiment*(экономический эксперимент), *iqtisadi böhran*(экономический кризис), *iqtisadi intigrasiya*(экономическая интеграция), *iqtisadi islahatlar*(экономические реформы), *iqtisadi kateqoriya*(экономические категории), *iqtisadi qanunlar*(экономические законы), *iqtisadi mənafeələr*(экономические выгоды), *iqtisadi mənfəət*(экономическая прибыль), *iqtisadi məsuliyyət*(экономическая ответственность), *iqtisadi potensial*(экономический потенциал), *iqtisadi proqnoz*(экономический прогноз), *iqtisadi sanksiyalar*(экономические санкции), *iqtisadi səmərə*(экономическая эффективность), *iqtisadi sistem*(экономическая система), *iqtisadi strategiya*(экономическая стратегия), *iqtisadi valyuntarizm*(экономический волюнтаризм).

Так как ресурсы языка небесконечны, в современной экономической терминосистеме обнаруживаются процессы деидеологизации, деполитизации, активизации и архаизации бывших когда-то в употреблении терминов. Данные явления – результат экономических, политических и социальных преобразований в стране.

Экономическая терминология в азербайджанском языке имеет многовековую историю формирования и развития. Она не является замкнутой. В ней постоянно происходят изменения, её инвентарь постоянно пополняется и обогащается.

ЛИТЕРАТУРА

1. Abdullayev Z.S., Yüzbaşova Q.Z. Qısa izahlı terminlər. Bakı, 2007.
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. B., 2005.
3. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов. М., 1971.
4. Оруджев А. Русско-азербайджанский словарь. Б., 1990.
5. www.ekonomist.az

SUMMARY

This article refers to the semantic transformations in the lexicon as a result of the "depoliticization", "deideologization, reorientation and updating terms. These processes are essential in the formation of new economic terms of the Azerbaijani language.

Qafarova Sahibə Əli qızı
Baku Slavic University

Gender Studies in Azerbaijan

The 90s years of the XX century are characterized by the development of a global infrastructure and increase of attention to the international problems of woman. The development of educational programs and research projects on women and gender problems in the countries of Western Europe, Africa, Near East, Asia and Latin America has enhanced the information, experience and resources interchange between scientists and teachers. International summer schools, conferences have been regularly held with the support of female organizations.

In 80-90s women and gender research programs appear in Europe as well. Independent chairs, research associations containing “gender” word in their title were opened during this period. From the analysis of patriarchy, the policy of suppression and discrimination inherent to it, the gender researchers passed on to the analysis of gender systems revealing and analyzing different aspects of a sociality and culture from gender perspective. In its new interpretation "gender" concept has no longer been connected exclusively with the female experience, but has been interpreted as the system of relationships dividing society on the basis of gender. Recently as the result of growth of attention to women issues common all over the world, gender studies have become one of the main tendencies in the development of humanities not only in the Western Europe and the USA, but in Africa, Asia, and the Eastern Europe as well. Hundreds of people participate regularly in the international summer and winter schools, conferences, and congresses held by the female organizations. Generally, as it is well known, gender studies in Europe could be divided into four periods [3].

In the post-Soviet space the gender issue has began to develop since the early nineties. When speaking about women researches, there comes a logical question: «Were there women studies in the USSR?». One would contemplate, if there could be female studies in the country which had an official line on women emancipation for the duration of more than 70 years. Certainly, during the period of socialism there were many researches on women issues such as reproductive behavior of women, combination work and maternity, etc. However, these works cannot be referred to women studies because the gender issue was not the object of those researches. Since the concepts as «women researches» and «women studies» are considered as equivalent ones there is often a certain kind of confusion while applying them. As it was truly mentioned by Renata Hof: «The difference between women studies and studies about women is stipulated by the

consideration of female experience as the basis of scientific research, which not only changed the kind of argumentation but has caused cognitive interest» [1].

In Azerbaijan gender studies have appeared over the last decades. Political realities of our country have induced the introduction of gender researches into educational system of Azerbaijan in order to increase the political consciousness and culture of the society.

Owing to its geopolitical location and natural resources Azerbaijan has always undergone pressure from the side of the stronger states. For this reason gender researches in Azerbaijan have assumed the character of general conclusions at national, racial, and culturological level. Gender researchers in Azerbaijan consider the experience of the western countries in this field taking into account the fact that gender is not just a struggle for women rights, but a struggle for a harmonious, integral society where universal values are synthesized. Obviously the activities on the development of gender researches could not be purely academic one. In order to achieve tangible results it was necessary to develop a special strategy consolidating research, educational, institutional and public activities.

It is necessary to notice that historical events have left the trace in the culture of the Azerbaijan people having developed a number of steady stereotypes which were interpreted in spiritual, social, political and economic life of the society. The development of gender relations in Azerbaijan is characterized by variants of social and cultural roles of men and women in the society. They are defined by the dynamics of historical events and cultural impacts on Azerbaijan. Gender researches are of particular importance for Azerbaijan since considerable changes took place in the Republic during the last 15 years. Newly acquired independence, changes of socio-political system resulted in transformation of social structure of the society and the system of values.

The Nationwide Leader Heydar Aliyev contributed considerably to the establishment of the gender policy in Azerbaijan. It is important to notice, that since the very first years of his activity, Heydar Aliyev who was promoted to the political leadership in Azerbaijan in late 60s of the 20th century and worked in various state positions, took care of freedom of Azerbaijani women, their economic, political, social, cultural promotion. As a result of this activity, 800,000 women or 45% of workforce in 70s were represented in the public production. We must pinpoint the fact that women constituted 43% of scientific sphere. While there almost were no doctor women in first decades of the last century, women representation in medicine reached 62% during Heydar Aliyev`s years in power. The Azerbaijan government included international women`s day in all documents in order to ensure legal equality of women around the world, their social-cultural progress, guarantee friendship among peoples around the world. Creation of the

commission for the international women`s day in Azerbaijan in 1975 is a good evidence of it. National leader Heydar Aliyev`s returning to power and hard work to build civil society in the country gave great impetus to solving gender problems. Representation of women in the government, equal rights with men, strengthening of the gender balance acquired a legitimate assessment as a constitutional task. The constitution of Azerbaijan adopted on November 12, 1995 through nationwide voting confirmed equal rights between men and women and created a legal base for active participation of women in state building. Azerbaijan joined the UN convention on elimination of all forms of discrimination against women in June 1995. Heydar Aliyev signed an order to set up the national preparatory committee for high-level representation of Azerbaijani women in the fourth international conference of women in Beijing. On the basis of this order, the state committee for women`s problems was established in accordance with Azerbaijani president`s decree of January 14, 1998. As a matter of fact, this decree is a manifestation of governmental care for women`s movement, its taking a worthy place in the social and political life of the country. The first congress of Azerbaijani women gave an impetus to instiutalization of women`s problems in the country in 1998. In his speech at the opening of the Congress Heydar Aliyev stated that the event is one of the landmark events in the history of Azerbaijan in the 20th century.

The Law “On State Guarantees of Equal Rights for Women and Men” was adopted in 2000. This Law stipulates the bases of activities of the state institutions aimed to guarantee the equal rights status for women and men in the political, economic, social, cultural and other spheres.

Gender policy in the country is developing day after day. As a result of the public administration policy implemented by Heydar Aliyev - the founder of modern Azerbaijan, high results were achieved in the field of gender equality. We are proud to say that as a result of Heydar Aliyev`s wise policy women`s movement today is undergoing the period of instiutalization.

[By now State Committee on Family, Women and Children issues have been established by the initiative of the President Ilham Aliev and in accordance with the Presidential Decree dated of 6 of February 2006.](#) Some ministries and state institutions have intensified their activities in this respect making proposals in the priority directions such as: the woman and economy (problems of poverty, the property etc.); refugees and forced migrants; women and healthcare; women and management; women and labor; women`s rights; activity of female NGOs and the international organizations. At present the system of antidiscrimination laws is being developed, the current legislation is being revised in terms of equal rights and possibilities for men and women.

In accordance with the international documents ratified by Azerbaijan the Parliament of Azerbaijan carries out gender inspections in close interaction with the public female organizations and the research centers having experience in social work and independent gender examination of bills.

Our women are actively participating in the adoption of decisions. For instance, if we apply to statistics of 2004 we can see that women constituted only 4% of the municipal members, while in 2009 this figure was 26,5%.

Nowadays out of three deputies of the Parliament Speaker one is woman; out of 120 Parliament Members, 20 members are women; ombudsman – woman, 1 Chairwoman of State Committee, 1 woman is Chairing the State Commission. We have 4 women deputy Ministers, 1 woman deputy Chairman of the Constitutional Court and one woman is the Judge of the Constitutional Court. The majority of these women originating from rural areas are highly educated and active members of our society. One of the most important priorities of the gender policy of the Azerbaijan Government today is the development of the activity of rural women in the society and their integration to the social system, and solution of the unemployment problem. Different governmental programs are realized and much is done in this respect. The government also supplies rural women with all the necessary conditions to give them an opportunity to show their potentials in political and economical fields. Even all kinds of credits are given to these women to help them to make their own business.

Many NGO directly deal with women problems, carry out the gender projects. Committees on women issues are functioning under large political parties. The department of «Modern tendencies in philosophy and gender problems» was opened at the Institute of philosophy, politics and law, National Academy of Sciences. At Baku State University the Chair «Gender and applied psychology» conducting courses on “Gender policy”, “Gender sociology”, “Gender philosophy”, and “Gender psychology” was opened

The center for Gender Researches at the Western University has published many curriculums for gender training in social sciences and humanities, which were certified by the Ministry of Education of Azerbaijan Republic. The Azerbaijan Gender Information center, which is the first information-analytical, library and documentary center of women's movement in the Southern Ccaucasus has been functioning since 2002. The center was established in order to support the civil development of the third sector in Azerbaijan, creative implementation of experience of the countries with the developed democracy and the establishment of gender symmetry in the society.

Thus, Gender, as relatively new concept of science, is now at the stage of its development and formation. Gender researches have demonstrated the emergency of new scientific paradigm not only in gender studying, but also in the social-humanitarian knowledge as a whole. Creation of the gender theory has become one of the examples of integration of the humanities. Sociologists and psychologists, historians and philosophers, as well as linguists and literary critics, have addressed to the gender analysis, and there was a field of activity for each science.

Generally speaking, recent years were signified in Azerbaijan by successful implementation of gender policy. It is due to favorable conditions established by our state that our women with active position in social and political life are motivated in building of independent and democratic state and doing their best in the sphere of social and economical development.

BIBLIOGRAPHY

1. Хоф Р. Возникновение и развитие гендерных исследований. Пер. с нем. Пол, гендер, культура. Под ред. Э.Шоре и К. Хайдер. М., РГГУ, 1999, с.27-28.
2. Bergval, V.L., Bing, J.M., Freed, A.F. Rethinking language and gender Research: Theory and Practice. London: Longman, 1996, 360pp.
3. Bystydzienski J. M. Women's Studies Programs in the United States: History and Current Issues. Iowa State University, 1999.
4. <http://www.gender-az.org/>

Qafarov Namiq Saleh oğlu
Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ CÜMLƏ-SÖZ MƏSƏLƏSİ

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər bir neçə üsulla yaranır. Birincisi komponentləri bitişik yazılan sözlər: qolbaq, sacayaq, taxıldöyən, gündoğan, günbatan, otbiçən, aşıüzən, ağacdələn, ördəkburun, günbatan, qaratomyuq, üçbucaq, çoxmənalı və s. İkincisi qoşa sözlər: ata – ana, ana – bacı, qohum – qardaş, gecə – gündüz, top – top, gediş – gəliş, alış – veriş

Bunlardan başqa mürəkkəb sözlərin bir tipi də vardır ki, bu mürəkkəb sözlər cümlə tipi əsasında yaranmış, cümlənin semantik – konseptual dəyişməsindən əmələ gəlmişdir.

Akademik Məmmədəğa Şirəliyev professor Mixail Borisoviç Xrapçenkonun anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş “Ədəbiyyatşünaslığın və dilçiliyin aktual problemləri” məcmuəsində olan “Cümlə - söz” adlı məqaləsində bu cür sözləri bir neçə qrupa bölür və göstərir ki, cümlə-sözlər əsasən tematik söz qruplarında – oyun, toy, mərasim, parça adları, şəxs adlarında rast gəlinir.

1. Şəxs adları: Tanrıverdi, Xudaverdi, Allahverdi, Ağaverdi, Əlverdi, Qızıyetər, Gülyetər, Qaryağdı.
2. Oyun adları: qaçdı-tutdu, topaldıqaç, itqusdu, qaryağdı, göydənəvar, fındıqsaldı, toqqadöydü, keçigirdibostana, yoldaşsənikipapardı, anaməniqurdavermə,
3. Parça adları: alıxdım – yandı, gendədur, qeyçikəsməz, hacımənəbax, pintiməniqeyməsin, küçəmənədargəlir, qonşubağrıçatdasın.
4. Toy adətləri ilə bağlı olan cümlə-sözlər: paltarkəsdı, ayaqaçdı, qaşaldı, xınayaxdı, duaqaldı, yolkəsdı, gəlinatlandı və s.

Bu qrup sözlərə Novruz bayramı ilə bağlı olan adətləri, oyun adlarını - cümlə-sözləri də aid etmək olar: qoduqırxdı, dəsmalaldı, papaqatdı, papaqqapdı, qurşaqatdı, turnavurdu, yaylıqqaçırdı, mərəkəçdü, evatdı və s. [5: 467-468]

Azərbaycan dilində bu cür cümlə = söz modelinin əmələ gəlməsinə nəzər salınmış, onlar haqqında müxtəlif fikirlər söylənsə də, bu proses əsaslı tədqiq olunmamışdır. Bunun səbəblərindən biri cümlə - sözl modelinin Azərbaycan ədəbi dilində az olması və ya demək olar ki, ədəbi dildə işlənməməsidir.

Cümlə-sözlərdə müxtəlif situasiya və proseslərin dinamik əlamətləri əks olunmuşdur. Bu cümlə-sözlərdə hərəkət felləri ilə ifadə olunmuş xəbərin olması vacib əlamətlərdən hesab olunur. Bir çox dilçilər predikasiyanın nominanta keçməsinə qəbul etmirlər. Onlar belə fikirdədirlər ki, dəyişkən cümlə modelindən söz yarana bilməz. Akademik M. Şirəliyev məşhur frazeologiya mütəxəssisi A. V. Kuninə istinad edərək onun “İngilis dilinin frazeologiyası” əsərindən belə bir sitat gətirir. A. V. Kunin belə bir prosesin olmasını rədd edərək yazırdı: “Dəyişkən cümlə modelindən heç vaxt söz yarana bilməz”.

Ancaq belə modellər türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində mövcuddur. Müşahidələr göstərir ki, bu cür cümlə - sözlər Azərbaycan dilinin şivələrində daha çox işlənir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətində otuzdan yuxarı belə söz var. Bu sözlər əsasən oyun, parça, mərasim adlarıdır. Bu cümlə-söz modellərinə diqqət yetirək. Məsələn, anaməniqurdavermə (İmişli) – oyun adı [1:24], atdardakiminatı (Tərtər) – uşaq oyunu adı [1:27], cızagirmə (Goranboy, Şuşa, Yevlax) – uşaq oyunu adı [1: 78], çəkifdöymə (Şuşa) – uşaq

oyunu adı [1: 93], daladasmalatma (Bərdə) – uşaq oyunu adı [1: 112], dərədüymə (Oğuz) - uşaq oyunu adı [1: 127], dilədöymə (Zəngilan) - uşaq oyunu adı [1:127], dirədöymə (Ağcabədi,Ağdaş,Qazax,Yevlax) - uşaq oyunu adı [1:135], halaygəldi (Ağdam) - uşaq oyunu adı [1: 193], xoruzbavacurver (Ağdam) - uşaq oyunu adı [1:228]), köçkəçdü (Borçalı) - uşaq oyunu adı [1:260], küçəmənədarğəli (Şuşa) – parça adı [1:264], küləbasdım (Füzuli) - uşaq oyunu adı [1:266], qaçağadurma (Çənbərək) - uşaq oyunu adı [1:273], qatardüzəx (Şuşa) - uşaq oyunu adı [1:286], qayçıkəsdi (Gədəbəy) – nişanlı qıza verilən hədiyyə [1:288], qayışgirmə (Şərur) - uşaq oyunu adı [1:288], qayışgötürdü (Salyan) - uşaq oyunu adı [1:288], qotuxdançixma (Cəbrayıl) - uşaq oyunu adı [1:22], qonşubağrıçatdasın (Bakı, Salyan, Şuşa) – ipək parça adı [1:310], lopağvırdı (Salyan) - uşaq oyunu adı [1:337], öyköşdü (Çənbərək) - uşaq oyunu adı [1:389], papağgötədiqəç (Lənkəran, Salyan) - uşaq oyunu adı [1:392], papa:ldıqəç (Ağdam,Ağcabədi,Ağdərə,Cəbrayıl) - uşaq oyunu adı [1:392], toqqadançixma (Füzuli) - uşaq oyunu adı [1:501], toqqadöydü (İmişli) - uşaq oyunu adı [1:501], turadöydi(Göyçay) - uşaq oyunu adı [1:507], aybabaqorxuram (Ağdam) - uşaq oyunu adı [1:30], gizlənqaç (əksər şivələrdə) - oyun adı [1:175], başqırtı (Mingəçevir) – toy günü bəyin başının qırılması. [1:43].

Belə cümlə-söz modellərinə özbək dilinin antroponim sistemində də rast gəlirik. Özbək dilçisi E. A. Beqmatov bu sözləri feli antroponimlər adlandırır və onları iki hissəyə bölür: 1. bütöv feli antroponimlər; 2. yarımçıq feli antroponimlər. O göstərir ki, yarımçıq feli antroponimlərdə feldən başqa nitqin başqa bir hissəsi də iştirak edir. Ancaq adın strukturunda sintaktik bağlılıq baxımından aparıcı rol felindir. Məsələn, Dustkeldi, Jumakeldi. Tuydimurod, Berdişükür, Keldimuxommed və s. [4: 200]

Misallardan görüldüyü kimi cümlə-söz modellərində cümlənin demək olar ki, bütün üzvləri iştirak edir. Bizim məqsədimiz burada cümlə-sözləri sintaktik baxımdan tədqiq etmək yox (bu başqa bir tədqiqatın mövzudur), bu cür modelləri dil tipləri baxımından öyrənməkdir.

Sözyaratmanın ümumi nəzəriyyəsinə yuxarıda göstərilən xüsusiyyətləri qiymətləndirmək çətindir.

Biz cümlə tipi deyəndə inkorporativ konstruksiyanı nəzərdə tuturuq. Yəni cümlə = söz modelini. Biz hesab edirik ki, Azərbaycan dilində inkorporativ tipə məxsus olan bu əlamətlər tipoloji sapmalardır.

. Akademik A. Axundov inkorporlaşan dil tipini belə izah edir: “Ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış edən xüsusi növ sintaqmatik vahidlər müxtəlif köklərin birləşməsindən əmələ gəlir. Həmin kökləri müstəqil sintaqmatik vahid, daha doğrusu, söz-cümlə kimi birləşdirən və formalaşdırən köməkçi üsürlər olur” [2: 197]. O. S. Axmanova isə inkorporasiyanı belə izah edir: Bir – birionə yanaşan məcmusu köməkçi üsürlərlə formalaşdırılan köklərin birləşməsi yolu ilə sözün

(yaxud xüsusi növ sinraqmatik vahidin) məhsuldar yaranma üsulu inkorporasiya adlanır [3:177]. . Dillərin bu tipinə çukça, koryak dilləri misal ola bilər. Məsələn, çukça dilindən bir misala baxaq: mıt-kuprel-qınrıt-ırkın (torları qoruyuruq) Bildiyimiz kimi iltisqaı və inkorporlaşan dillər arasında yetərincə əsaslı fərqlər var və onlar sözsüz ki, iltisqaı və inkorporlaşan təmayüllərin özlərinin qeyri – oxşarlığından törəyib.

Məlumdur ki, tipoloji dilçilikdə ideal, saf dil yoxdur. Yəni, hər hansı bir dil tipində digərinin əlamətlərini tapmaq mümkündür. İnkorporlaşan dillər öz qrammatik quruluşu etibarilə iltisqaı dillərdən kəskin surətdə fərqlənir. İltisqaı dillərdə sözlə cümlənin sərhədi kəskin surətdə fərqlənir. İnkorporlaşan dillərdə isə sözlə cümlənin sərhədi sanki eyniləşir, qrammatik cəhətdən tərtib edilmiş bu və ya digər bir söz özündə həm mübtəda, həm xəbər, həm də tamamlıq və təyini birləşdirir.

Bildiyimiz kimi hər bir dilin inkişafı insanlara xas olan əqli və fiziki sərf etmə, özünüifadətmə və qarşılıqlı münasibətin daimi zıddiyyəti ilə müəyyən edilir. Belə bir fikir var ki, iltisqaı və inkorporlaşan dillərin linqvistik əlamətlərində oxşarlıqlar mövcuddur və bunun da səbəbi dil və təfəkkürün birliyindədir. Yəni, dil təfəkkürlə əlaqəlidir və daha dəqiq desək biri digərinin cildidir. İnsan təfəkkürü birdən-birə inkişaf etmir, dil də bir mərhələdən digərinə asta templə keçir. Bütün bunlar əsrlər, minilliklərlə davam edir. Dilin yeni tipi əvvəlki dilin “qalıq”ları əsasında formalaşmış, daim onun içində inkişaf edir. Buna görə də köhnə modellər cılalanır, dilin bütün kriteriyalarına – ekspressiv və kommunikativ funksiyalarına, lakonikliyə və enerji qənaətinə cavab verir [6: 351]. Buna görə də bütün dil tipləri arasında həmsərhəd ərazilər var. Tipoloji sapmaların elementləri də bu “ərazi”lərdə meydana gəlir. Digər bir tərəfdən bu proses bütün dillərdə söz yaradıcılığı qanunlarının oxşarlığı kimi izah olunur. Məsələn, nitq prosesində hər hansı bir cümləni təşkil edən sözlərin bir yerdə, bir vurğu ilə deyilməsi, onun bir söz çərçivəsində birləşməsinə gətirib çıxarır. Bu isə iltisqaılıyin texnikası ilə izah olunur. Belə bir nəticəyə gəlirik ki, iltisqaı və inkorporlaşan dillərin tendensiyaları yetərincə fərqlidir. Ancaq onların sərhədləri müəyyən dərəcədə şərtidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-qərb, 2007.
2. Axundov. A. A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006.
3. Ахманова. О. С. Словарь лингвистических терминов, Москва, 1966.
4. Бегматов. Э. А. Глагольные антропонимы. Тюркская ономастика, Алма-ата, 1984.
5. Ширалиев. М. Ш. Предложение-слово. Современные проблемы литературоведения и языкознания. Москва, 1974.

6. Березин Ф. М., Головин Б. Н. Общее языкознание. Москва, 1979.

SUMMARY

There are sentence-word kinds in Azerbaijani dialects. These words are incorporation event. It is event to my thread from typological peculiarity from the agglutination.

Qarayeva Ləman Zahid qızı
Бакинский Славянский Университет

ПРИНЦИПЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Термин "национальная безопасность" в политическом лексиконе появился недавно, в последнее десятилетие новейшей истории. Для обозначения социального явления защищенности жизненно важных интересов личности, общества и государства в различных сферах жизнедеятельности от внутренних и внешних угроз, использовались разные понятия: безопасность внутренняя и внешняя, безопасность государственная, материальное и духовное благосостояние и др.[1]. Все эти понятия, с различных сторон, прямо или косвенно, характеризуют явление национальной безопасности.

Основным субъектом обеспечения национальной безопасности является государство, осуществляющее функции в этой области через органы законодательной, исполнительной и судебной власти. Принципами обеспечения национальной безопасности выступают: законность; соблюдение баланса жизненно важных интересов личности, общества и государства за обеспечение безопасности; интеграция с международными системами безопасности[4.стр.11].

Повышенный интерес общества к вопросам обеспечения национальной безопасности выражается в стремлении разобраться в сущности самого социального явления "безопасность", увидеть его связь с повседневной жизнью, с личными целями, ценностями и интересами. При этом возникает множество вопросов о роли и функциях государства в создании безопасных условий жизни гражданского общества, о взаимоотношениях власти и бизнеса, полномочиях общества в обеспечении безопасности личности и государства.

Есть много определений понятия национальной безопасности. Традиционно под безопасностью понимаются, прежде всего, физическое выживание государства, защита и сохранение его суверенитета и

территориальной целостности, способность адекватно реагировать на любые реальные и потенциальные внешние угрозы.

Современный мир переживает кардинальную трансформацию. Это связано не только с военно-политическими аспектами нового мирового порядка, но и ускорением темпов глобализации, которая стала стержневым направлением мирового развития в XXI веке.

Глобальная политика переживает в последние годы серьезные изменения. По сути меняется фундамент постсоветского миропорядка. Происходит существенное укрепление новых геополитических центров. Это накладывает свой отпечаток на весь расклад мировых сил. Происходящее в таких условиях укрепление дипломатических позиций Азербайджана, дает о себе знать как на уровне двусторонних отношений со странами мира, так и в рамках деятельности различных международных организаций. А это означает, прежде всего, укрепление его государственной независимости и безопасности, что удалось Азербайджану.

Второе положение военной доктрины Азербайджанской Республики принятой 8 июня Милли Меджлисом содержит информацию о глобальной и национальной безопасности страны.

Концепция национальной безопасности отражает современные тенденции реальных и потенциальных угроз, в том числе спектр угроз безопасности и рисков в военной сфере, их предупреждение, нейтрализацию и ликвидацию последствий посредством государственных и местных органов самоуправления, Вооруженных Сил и других воинских соединений[3].

В этом положении отражены такие результаты влияния угроз на глобальную безопасность, как терроризм, финансово-экономический кризис, нищета, социально-экономическое неравенство, незаконная религиозная деятельность, организованная преступность, оружие массового поражения, включая созданное на основе нанотехнологий, а также биологическое оружие, стихийные бедствия, смертельные болезни.

В качестве факторов, влияющих на национальную безопасность страны, указаны: 1. Нестабильность геополитической ситуации под влиянием политических, военных, экономических и социальных негативных факторов; 2. Наличие неразрешенных конфликтов военно-политического характера, в том числе носящих характер сепаратизма; 3. Увеличение негативного влияния региональных конфликтов на экономические интересы, в том числе подвергание опасности энергетической и транспортной инфраструктуры стран региона.

В положении отмечается, что основными факторами, негативно влияющими на национальную безопасность Азербайджанской Республики, являются осуществленная армянской стороной политика этнических чисток

и разрушение социально-экономической инфраструктуры в населенных азербайджанцами районах Армении и на оккупированных территориях Азербайджана, а также продолжающаяся оккупация азербайджанских земель.

Согласно доктрине, факт оккупации Арменией азербайджанских территорий, на которых временно отсутствует контроль со стороны органов власти Азербайджанской Республики, представляет опасность не только национальной безопасности Азербайджана, но и оказывает серьезное воздействие на региональную безопасность.

Азербайджанская Республика после приобретения независимости в 1991 году стала проводить самостоятельную внешнюю политику, направленную на систематическое укрепление и развитие государственности и на защиту национальных интересов, номинально строя последнюю на основе международных правовых норм и принципов, а также на принципах уважения суверенитета и территориальной целостности государств и не вмешательства во внутренние дела. Внешняя политика Азербайджана, руководствуясь этими принципами и выступая с позиции долгосрочных национальных интересов, преследует такую жизненно важную цель, как устранение угроз направленных на независимость, суверенитет, территориальную целостность и национальную безопасность республики, и в первую очередь агрессии, совершенной против нее со стороны Армянской Республики.

Одним из основных приоритетов Азербайджанской внешней политики является установление мира и стабильности на региональном уровне, достижение таких стратегических целей, как реализация проектов по сотрудничеству и крупных транспортных проектов.

Страна окончательно утвердилась в качестве ключевой на Южном Кавказе. Политическая составляющая успеха связана, прежде всего с тем, что Азербайджан реализует собственные интересы при выстраивании ровных, дружественных, взаимовыгодных отношений со всеми крупнейшими державами мира.

Среди приоритетов внешней политики Азербайджана, как правило, называются:

развитие плюралистической демократии, основанной на рыночной экономике и верховенстве законов; проведение независимой внешней политики с целью скорейшего восстановления территориальной целостности и суверенитета Азербайджана;

устранение угроз, направленных против безопасности, политической независимости, суверенитета и территориальной целостности Азербайджана;

решение Нагорно-Карабахского конфликта между Арменией и Азербайджаном на основе принципов Лиссабонского саммита и путем

переговоров в рамках Минской группы ОБСЕ;
устранение результатов военной агрессии Армении против Азербайджана;
развитие взаимовыгодных отношений с соседними странами;
усиление безопасности и стабильности в регионе;
предотвращение противозаконных перевозок оружия и других противозаконных перевозок;

преданность существующим глобальным режимам по предотвращению распространения ядерного оружия и создание на Южном Кавказе свободной от ядерного оружия зоны;

демилитаризация бассейна Каспийского моря;

интеграция в структуры Европейской и Трансатлантической безопасности и сотрудничества, включая НАТО, Европейский Союз, Западно-Европейский Союз и Совет Европы;

ускорение развития различных отраслей экономики страны, пользуясь выгодным стратегическим и географическим положением Азербайджана, расположенного на стыке Запада и Востока;

развитие Евразийского транспортного коридора, участником которого является Азербайджан.

Целенаправленная внешняя политика укрепила позиции республики на международной арене. Приоритетной линией внешнеполитической стратегии Азербайджана стало развитие добрососедских отношений с сопредельными государствами.

Укрепились и развились отношения нашей страны с Турцией, Россией и Ираном. Основой этих отношений являются принципы уважения и взаимовыгодного сотрудничества.

Продолжается интеграция Азербайджана в европейские структуры. Азербайджан, как самостоятельное государство, расширяя и углубляя деятельность на региональном и глобальном уровне, в том числе сотрудничество на международной арене, стал членом Организации Объединенных Наций, Организации по Безопасности и Сотрудничеству в Европе, Европейского Совета, Организации Исламской Конференции, Содружества Независимых Государств и множества других организаций. Азербайджанская Республика также является одним из учредителей региональной группы ГУАМ.

Азербайджан, продолжающий курс интеграции в Евро-Атлантическое пространство, превратившийся в центр международного и регионального сотрудничества, занявший место среди лидирующих стран мира по уровню роста внутреннего валового продукта, в течение последних лет приближается к поставленным целям и завоевывает влияние в мировой политике. В следствии эксплуатации трубопровода Баку-Тбилиси-Джейхан и завершения строительства газопровода Баку-Тбилиси-Арзурум,

являющихся логическим результатом нефтяной стратегии, позиции Азербайджана в системе международных отношений еще более усилились, обеспечив тем самым формирование у него имиджа государства, открытого для иностранных инвестиций. Последние годы были всецело направлены на реализацию энергетических проектов и коммуникационных систем, влияющих на мировую политику, осуществление эффективной социально-экономической стратегии, согласование внешней и внутренней политики, предотвращение превращения Азербайджана в арену геополитической конкуренции, формирование азербайджанских диаспор и лобби.

Реализация таких проектов как нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан и газопровод Баку-Тбилиси-Эрзерум, строительство железной дороги, связывающей Баку-Тбилиси-Карс, существенно увеличивают значимость страны в глобализационных проектах, одновременно решая вопросы энергетической безопасности панъевропейского пространства[5].

Вполне очевидно, что главным препятствием на пути развития Азербайджанской Республики является армяно-азербайджанский конфликт, который возник по причине территориальных притязаний Армянской Республики и завершился крупномасштабной военной агрессией. Поэтому самая главная проблема внешней политики и национальной безопасности Азербайджана-решение Армяно-Азербайджанского Нагорно-Карабахского конфликта, восстановление территориальной целостности Азербайджанской Республики, ее прав как суверенного государства и сосредоточение особого внимания на устранении тяжелых последствий армянской военной агрессии[2.стр.850].

Находясь на рубеже Востока и Запада, постоянно являясь ареной столкновения интересов, Азербайджану самой историей предначертана роль моста различных цивилизаций.

Проблема армяно-азербайджанского конфликта не оставалась в стороне от внимания мировой общественности, поскольку она решительным образом поднималась Азербайджанской стороной и представляла собой серьезные угрозы для безопасности всего региона.

Изменение геополитической ситуации в южнокавказском регионе, появление в нем новых игроков и нового расклада сил вызывают необходимость анализа происходящего с точки зрения стратегии национальной безопасности Азербайджана. Как отразится новая ситуация на положении нашей страны? Каковы в связи с этим перспективы урегулирования карабахского конфликта? Прежде чем ответить на эти вопросы, необходимо остановиться на специфике и отличиях нашего региона от других, столь же взрывоопасных территорий. На Южном Кавказе сконцентрировано огромное число и множество видов угроз и вызовов. Здесь налицо агрессивный сепаратизм, тут и межгосударственные

конфликты, концентрация военной силы ведущих государств. Азербайджан вынужден наращивать военный потенциал, потому что находится в состоянии войны, оккупирована часть наших территорий и не разрешен карабахский конфликт. Характеристику сложности региона можно дополнить неопределенностью статуса Каспийского моря, которая пока рассматривается в правовом аспекте, но может трансформироваться и в военно-политическую проблему. Плюс ядерная программа Ирана, который стал мишенью для США. Столь высокая концентрация угроз, естественно, вызывает беспокойство, как у общественности, так и у политических элит региональных государств, в том числе и в Азербайджане. Часть этих угроз носит открытый характер, а часть находится в инкубационном периоде и любой момент может взорваться. На основе анализа этих вызовов и выстраиваются приоритеты нашей внешней политики.

В появлении новых геополитических игроков в регионе, таких, скажем, как Евросоюз и Турция, стремящихся играть здесь все более важную роль, особенно в урегулировании карабахского конфликта, в активности Минской группы ОБСЕ, мы получаем возможность использования новых форм борьбы с существующими угрозами.

Мы не можем отказаться от Минской группы ОБСЕ хотя бы потому, что урегулирование невозможно без учета интересов США и России в нашем регионе. Это объективная реальность.

Мы ясно понимаем и другое: сейчас и США, и Россия, и Европа стремятся усилить свою посредническую роль, в том числе исходя и из своих собственных геостратегических интересов. С этой точки зрения урегулирование карабахского конфликта выгодно всем. Значит, эта проблема может найти свое решение. И это самое главное.

Карабахская проблема давно уже вышла за рамки отношений двух государств и приняла международный масштаб, здесь пересекаются многие интересы. Таким образом, проблема найдет свое решение путем увязки предложений, как Запада, так и России. Только в этом случае можно обеспечить безопасность и стабильность в регионе.

Для Азербайджана не столь важно, с какой стороны последует помощь в разрешении конфликта. Важно, чтобы проблема получила справедливое решение. Если этого хотят и США, и Россия, то вероятность справедливого разрешения, естественно, возрастает. Кроме того, резко активизировалась посредническая деятельность России - встречи президентов и министров иностранных дел, периодические заявления российских официальных лиц свидетельствуют о заинтересованной и кропотливой работе в данном направлении. Однако переговоры идут в конфиденциальной обстановке, и общественности не много известно о новых предложениях и моделях. Но, учитывая принципиальную позицию

правительства Азербайджана и президента Ильхама Алиева в вопросе территориальной целостности страны, проблема может быть решена лишь на этой основе.

Азербайджан всегда доказывал, что не склонен входить в чью бы то ни было сферу влияния, готов работать со всеми с максимальным учетом интересов своих партнеров. Сегодня ни одна держава не может отнести Азербайджан в сферу своего влияния, они стремятся к союзу с ним. Сотрудничество с Азербайджаном не вызывает каких-то проблем. Главное, чтобы суверенные права Азербайджана уважались.

Наша страна занимает выгодное геополитическое положение не только на Юге Кавказа, но и на всем постсоветском пространстве. Фактически она является связующим звеном между Кавказским регионом и Центральной Азией. Республика обладает большими углеводородными ресурсами. По словам американского политолога Збигнева Бжезинского, «Азербайджан можно назвать жизненно важной «пробкой», контролирующей доступ к бутылке с богатствами Каспийского моря и важнейшую ресурсную базу мировой экономики».

Сегодня Азербайджан как трансрегиональная страна, своим положением, сущностью национальных интересов предопределен к проведению многовекторной внешней политики, глобальной интеграции с ведущими центрами мира. Отсюда курс на прагматичный и конструктивный характер азербайджанской дипломатии, ее направленность на поиск точек соприкосновения, совпадения интересов.

SUMMARY

National safety is to protect internal and foreign threats in all activities and areas of the vital interests of the people, society and state. After achieving its independence 1991 the Republic of Azerbaijan pursues a foreign policy directing to becoming strong state and protecting of the national interests. The foreign policy of the Republic of Azerbaijan is based on main principles international law- sovereignty of the states, territorial integrity, and non-intervention to internal affairs.

ЛИТЕРАТУРА

1. Концепция национальной безопасности Российской Федерации. Указ Президента Российской Федерации от 10 декабря 2000 года № 24 www.nationalsecurity.ru
2. Гасанов А. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана Б. 2007 г.
3. Мамедов С. Военная доктрина Азербайджана носит оборонительный характер 25. 06. 2010 г. Независимая газета

4. Раджабли А. Теория национальной безопасности Б. 2005 г. стр.114
5. Садыхов Ф. "Азербайджан в системе региональных и геополитических координат (2008-2013 гг.)" 31 октября 2008 г. (РГГУ) www.ia-centr.ru
05.11.2008

Qasımova (Eyvazova) Ziyafət
AMEA Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏLİFBASI MƏSƏLƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı milli mənsəbiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir-və biz azərbaycançılığı Azərbaycanın dilini və mədəniyyətini, milli və mənəvi dəyərlərini, adət-ənənlərini yaşatmalıyıq. Azərbaycan dilinin inkişafı haqqında bizim qəbul etdiyimiz geniş qərar məhz bu məqsədi daşıyır. Biz Azərbaycanın latın əlifbasına keçməsi haqqında qərar qəbul etdik. İndi Azərbaycanda hamı bütün dövlət orqanları latın əlifbasından istifadə edir. Bu da bizim milliliyimizi, azərbaycançılığımızı göstərən çox önəmli amildir. Biz bundan sonra Azərbaycan dilinin inkişaf etdirilməsi üçün səylərimizi davam etdirəcəyik

Heydər Əliyev

Azərbaycan dili və Azərbaycan əlifbası məsələsi əsrlədir Azərbaycan xalqının əsas problemlərindən biri olmuşdur. Bu problem XXI əsrin əvəllərində tamamilən həll edilmiş, Azərbaycan xalqının Azərbaycan dili və əlifbasının istifadə edilməsini gücləndirmişdir. Bu problemin həll edilməsində ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin rolu böyük olmuşdur. İstər Sovet İttifaqı dönməsində istərsə, Azərbaycanın müstəqilliyi dönməsində dilimiz və əlifbamızın adı və inkişafı məsələsində böyük əməyinin qiymətləndirməmək mümkün deyildir. Beləki Heydər Əliyev hələ Sovet İttifaqı dönməsində məhz hakimiyyətdə olduğu vaxtlarda Azərbaycan xalqının mənafeyini qorumaq üçün Azərbaycan SSR Konstitusiyasına dövlət dili barədə ayrıca maddənin daxil edilməsi uğrunda mübarizə aparmış və mübarizədə qalib gəlmişdir. Rusiya rəhbərliyi dəfələrlə Heydər Əliyevi mövqeyindən çəkəndirməyə çalışsa da, o Rusiya rəhbərliyinə bu maddənin Azərbaycan xalqının həyatında rolunu izah etməyə səy göstərmişdir. Bunun nəticəsində Azərbaycan SSR Konstitusiyasına (Əsas Qanununda) Azərbaycan dili barədə ayrıca bir maddə daxil edildi. Bu maddə Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan Sovet Sosialist Respublikalarının konstitusiyalarına əlavə edilmiş, millətçi respublikalar kimi tanınan Baltikyanı respublikaların konstitusiyalarına isə daxil edilməmişdir. Azərbaycan SSR Konstitusiyasına daxil edilən bu maddəyə görə:

“Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir”

“Azərbaycan SSR dövlət orqanlarında və ictimai orqanlarında, mədəniyyət, maarif idarələrində və başqa idarələrdə Azərbaycan dilinin işlədilməsini təmin edir və onu hərtərəfli inkişafına dövlət qayğısı göstərir” [5, s.20]

Bu maddənin Azərbaycan xalqının həyatındakı önəmindən bəhs edənlərdən biri də Nizami Xuduyev olmuşdur. Xuduyev 1997-ci ildə Bakıda nəşr olunan “Heydər Əliyev və Azərbaycan dili” isimli kitabında bu maddənin həyata keçirilməsinin Azərbaycan dilinin ictimai-siyasi nüfuzunu yüksəltmək üçün mühüm işləri gördüyündən bəhs edir. Bu işləri 5 hissəyə ayıran Xuduyevə görə Azərbaycan SSR nin Konstitutsiyanın qəbulundan sonra Azərbaycanda keçirilən qurultay, konfrans, sessiya, müşavirə və.s yığıncaqlarda get gedə ardıcıl şəkildə Azərbaycan dilində danışılmağa başlandı. Yüksək məclislərdə Azərbaycan dilinə böyük səlahiyyət verilməsi istər- istəməz dövlət idarələrində də ana dilinin təcridən yayılmasına, sənədlərin azərbaycanca hazırlanmasına təkan verirdi [12].

Azərbaycanın müstəqillik kazanması ilə ana dili məsələsi siyasi-ideoloji müzakirələr obyektinə çevrildi. Bu müzakirələr aşağıdakılardan ibarət idi:

1. Ana dilinin sosial siyasi mövqeyi məsələsi
2. Ana dilinin adı məsələsi
3. Əlifba məsələsi

1. Ana dilinin sosial mövqeyi məsələsi: Böyük bir mübahisə doğurmayan ana dilinin sosial siyasi mövqeyi məsələsində Azərbaycan müstəqil dövlət olduğu üçün Azərbaycan dilinin dövlət dili olması təbii hal idi. Fəqət dövlət idarələrində, maliyyədə, hərbi işdə rus dilinin hakimiyyəti qalırdı. Azərbaycan qəzetində 10 dekabr 1992-ci ildə nəşr edilən “Rus dili Respublikamızın nəinki ayrı ayrı müəssisələrində, hətta prezident aparatında da öz nüfuzunu saxlamaqdadır” adlı məqalədə bu mövzuya toxunulmuşdur. Məqalədə Azərbaycan Milli Məclisinin 9 dekabr 1992-ci ildə keçirdiyi iclasından və bu iclasda “Azərbaycan dilinin dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanun layihəsinin müzakirəsindən bəhs edilmişdir. İclasda millət vəkili Sabir Rüstəmxanlı respublikanın bir çox idarələrdə, hətta prezident aparatında da sənədləşdirmələrdə Rus dilinin nüfuzunun saxladığı bildirmişdir [10].

2. 1992-ci ildə Azərbaycan Milli Məclisində “Azərbaycan dilinin dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanun layihəsinin müzakirə edilməsində əsas problemlərdən biri də ana dilinin adı məsələsi idi. Bu mövzu Milli Məclisin 16-17 dekabr 1992-ci ildə keçirilən iclaslarında müzakirə edilmişdir. Müzakirədə Sabir Rüstəmxanlı “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir” yanında mörtərizədə “Azərbaycan türkçəsidir sözünün yazılmasını təklif etmiş və bu təklif ses toplamamışdır. Rauf İsmayılov və Ağamusa Axundov isə bu təklifə qarşı çıxmışdır. Onlar “Azərbaycan dili”

ifadəsinin vətəndaşlıq hüququ qazandıqlarını bildirmişlər və S. Rüstəmخانlının təklifi lehinə 13 səs qazanaraq keçməmişdir [9]. Müzakirə zamanı təkliflər 4 variantda toplandı:

1-ci variant: Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan türkçəsidir-lehinə-25, əleyhinə-13, bitərəf-07 səs topladı.

2-ci variant: Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan türkçəsidir-lehinə-15, əleyhinə-22, bitərəf-06 səs topladı.

3-cü variant: Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dili-Azərbaycan türkçəsidir-lehinə-09, əleyhinə-22, bitərəf-06 səs topladı

4-cü variant: Azərbaycan Respublikasının dövlət dili ən zəngin, ən qüdrətli türk dillərindən olan Azərbaycan dilidir-lehinə-15, əleyhinə-17, bitərəf-10 səs topladı

Səsvermə qaydasına görə heç bir təklif lazımı sayda səs toplamadıqda səs toplayan təklif yenidən səsə qoyulmalı idi. Buna görə 1-ci variant yenidən səsə qoyuldu. Nəticədə lehinə-27, əleyhinə-8, bitərəf-05 səs alaraq qəbul edildi və sürəklilə alqışlarla qarşılandı [1]. Bununla da “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” tərtib edildi. 22 dekabr 1992-ci ildə qəbul edilən Qanunun 1-ci maddəsində göstərilir:

“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili türk dilidir.

Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarında iş türk dilində aparılır. Türk dili respublikanın dövlət dili kimi siyasi, iqtisadi, ictimai, elmi və mədəni həyatın bütün sahələrində işlədilir və respublika ərazisində millətlərarası ünsiyyət vasitəsi vəzifəsini yerinə yetirir”.

Başqa millətlərin nümayəndələrinin türk dilini öyrənməsi təqdir edilir və bu işdə onlara yardım göstərilir” [4].

Bu qərarın ardından bu məsələ daha sonrakı illərdə Azərbaycan Milli Məclisində təkrar müzakirə edilmişdir. Azərbaycan Konstitutsiyasının yenidən düzənlənməsi zamanı bu dil məsələsi aktual bir məsələ olaraq ortaya çıxdı. Beləki 31 oktyabr 1995-ci il Heydər Əliyevin iştirakıyla Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəyasət heyəti binasında keçirilən yığıncaqda yeni konstitutsiyasının layihəsinin dövlət dili haqqında maddəsi müzakirə edilmişdir. Yığıncaqda Heydər Əliyev nitq söyləmişdir. Əliyev nitqində 1992-ci ildə qəbul edilən “Türk dili” adı məsələsini qeyri-qanuni hesab etmiş və buna etiraz edənlərin olduğunu qeyd etmişdir. Tarix boyunca Azərbaycan dilinin qəbul edilmiş konstitutsiyalarda adı məsələsinə diqqət çəkərək məsələyə yenidən baxılmasını uyğun görmüşdür. Heydər Əliyev nitq söylədikdən sonra müzakirələr üçün zalı tərk etmiş, müzakirələr başlamışdır. Müzakirələrdə Azərbaycan dilçilərindən Ağamusa Axundov, Vaqif Aslanov, Nəbi Xəzri, Tofiq Hacıyev, Nizami Xuduyev, Nizami Cəferov, yazıçı və şairlərdən Anar, Qabil, Çingiz Abullayev, Sabir Rüstəmخانlı, Əkrəm Əylisli, İsa İsmayılov və başqaları çıxış etmişdir [6]. Bir neçə gün davam edən müzakirələr dövlət dilinin adı məsələsində

müxtəlif təkliflərin ortaya qoyulmasına səbəb olmuşdur. Müzakirələrdə tarix elmləri doktoru R. Göyüşov'un şahidi olduğu bir hadisəni dilə gətirmişdir:

“Bakı dövlət universitetində dövlət imtahan komissiyasının sədri idim. Orada bir oğlan imtahan verərkən mənə işarə elədilər ki, bir onun pasportunu al bax. Aldım baxdım. Gördüm o, pasportunda “azərbaycanlı” sözünü pozub yazıb “kürd”. Soruşdun ki, oğlan niyə belə eləmişən? Dedi beş altı adam yığışib ora elan elədilər ki, bizim dilimiz “türk dilidir”, ona görə də mən də götürdüm “azərbaycanlı” sözünü çıxartdım və yazdım özümü “kürd” [7].

Göyüşov haqlı olaraq Azərbaycanın vahid və müstəqil dövlət olduğunu bildirərək burada yaşayan etnosların da nəzərə alınmasını işarət etmişdir. Uzun sürən müzakirələrdən sonra dövlət dilinin hüquqi statusu müəyyənləşdi. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında qanun qəbul edildi. Qanun 1-ci maddəsinin birinci bəndində deyilir:

“1.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan Respublikası Konstitutsiyasının 21-ci maddəsinin I hissəsinə müvafiq olaraq Azərbaycan dilidir” [3].

3. Əlifba məsələsi. 1990-cı ildən etibarən Azərbaycan mətbuatını məşğul edən əlifba məsələsi müzakirələr və mübahisələr sonunda həll olunmuşdur. Bildiyimiz kimi hələ 1990-cı ildən başlayaraq göktürk, ərəb, latın və kiril əlifbaları üzərində müxtəliflər təkliflər olmuş və Azərbaycan mətbuatında işıqlandırılmışdır. 25 dekabr 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının qərarı ilə Azərbaycan əlifbası latın əlifbası olaraq dəyişdirilmişdir. “Latin qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda deyilir:

1. “Azərbaycan əlifbasının latından rus əlifbasına keçirilməsi haqqında” 11 iyul 1939-cu il tarixli Azərbaycan SSR-in Qanunu bu gündən qüvvədən düşmüş hesab edilsin.

2. 1940-ci ilə qədər Azərbaycanda istifadə edilən 32 hərfdən ibarət latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası kiçik dəyişiklərlə bərpa olunsun [8].

Bu qanunun qəbul edilməsindən sonra Azərbaycan məktəblərində latın qrafikalı əlifbadan istifadə edilməsinə baxmayaraq, bəzi dövlət idarələrində, qəzet və jurnallarda, nəşriyyatda, küçələrdəki lövhələrdə Kiril əlifbası hakimiyyətini qorumaqda idi. Bu ikili əlifbanın istifadəsi 10 ilə yaxın davam etmiş və xalq tərəfindən narazılıqlara səbəb olmuşdu. Bu mövzuda Vüsalə Mahirqızının “Latin qrafikalı əlifba problemi” adlı məqaləsi təqdirə layiqdir. Məqalədə bu əlifbaya (latın əlifbasına) keçməklə yeni nəslin bütöv bir irsdən məhrum edildiyi göstərilmişdir. Mahirqızına görə mətbuat artıq əlifba məsələsində “köhnə” və “təzə” nəsillər arasında qalıb. Sərlövhələrin latın qrafikası ilə verilməsi artıq həmin qəzetin alınmaması deməkdir. Həmin buraxılışın yüksək satış göstəricisinin olmaması aydınlaşdırır ki, ölkədə latın qrafikasını bilənlər çox azdır, orta və yaşlı nəsillər bu qrafikanı yaxına buraxmaq istəmir. Digər tərəfdən isə artıq 15-16 yaşlı

məktəbli qəzet oxumaq, ölkədə və dünyada baş verənlərlə tanış olmaq istəyir. Mətbuatın Kiril əlifbasıyla nəşr olunması isə həmin məktəblinin qarşısına sədd çəkir. Hətta onların 50 ildə çap olunmuş yüzminlərlə kitabı oxumaq imkanı yoxdur [14]. Azərbaycan mətbuatında dilə gətirilən bu məsələ Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin verdiyi qərarla həll yolunu tapmışdır. 9 Fevral 2001-ci ildə Milli Məclisin iclasında “Azərbaycn dilinin işlənməsi və qorunması haqqında” qanun müzakirə olunmuşdur [11]. Bu müzakirələrdən sonra 18 iyun 2001-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev “Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” fərman imzalamışdır. 9 bənddən ibarət fərmanda Azərbaycan dilinin təkmilləşdirilməsi ilə bərabər latın əlifbasının istifadə edilməsi ilə bağlı bənd də daxil edilmişdir. Fərmanın 3, 5, 7, 9-cu bəndləri Azərbaycan əlifbasının latın əlifbasına tamamən keçirilməsi ilə bağlıdır. Fərmanın 1-ci bəndində Azərbaycan Prezidenti Yanında Dil Komissiyasının yaradılması qərara alınmışdır. Komissiyanın üzvləri 4 iyul 2002-ci ildə “Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi ilə haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Sərəncamı⁸ ilə seçilmişdir. 30 sentyabr 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu təsdiq edilmişdir və bu qanunun tətbiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2 yanvar 2003-cü ildə fərman vermişdir.

Azərbaycan Respublikasının Dil Komissiyası fəaliyyətə başlamış və cənab Prezident Heydər Əliyev hər il avqustun 1-ni Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilməsi ilə bağlı 9 avqust 2001-ci ildə fərman imzalamışdır [2]. Bu fərman Azərbaycan mətbuatında sevinçlə qarşılanmış və alqışlanmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Dil Komissiyasının üzvü, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu direktorunun elmi işlər üzrə müavini f.e.d. Məsud Mahmudovun Respublika qəzetində çıxan “Dilimiz, əlifbamız, qayğılarımız” məqaləsində cənab Prezident Heydər Əliyevin dil və əlifba ilə bağlı verdiyi fərmanlar təqdir edilmiş və bu fərmanlarda azərbaycançılıq fikrinin güclü olmasına diqqət çəkmişdir. Bu işdə dilçilərin görəcəyi işlər sadalanmışdır [15].

Ülvi Qəşəmoğlu isə “İki sahil” qəzetindəki “Ana dilinə və milli ideyaya məhəbbət nümunəsi” adlı məqaləsində Heydər Əliyevin 1 avqustu Azərbaycan dili və əlifbası günü olaraq təsis etməsini müsbət dəyərləndirmiş, fikrini “Heydər Əliyevin xidmətləri sayəsində Azərbaycan dili ictimai-siyasi faktora çevrildi”

⁸ Azərbaycan dilçilərindən Tofiq Hacıyev, Ağamusa Axundov, Nizami Cəferov, Kamal Abdulayev, Məsud Mahmudov, Azərbaycan yazıçı və şairlərdən Bəxtiyar Vahabzadə, Mirvarid Dilbazi, Sabir Rüstəmxanlı, Əkrəm Əylisli, şair Qabil və başqalarından ibarət komissiya üzv seçilmişdir.

cümləsi ilə tamamlamışdır. Qəşəmoğluya görə milli şuurun yüksəlişi Heydər Əliyevin xidmətidir. Heydər Əliyev ana dilimizin funksionallığını artırdı [13].

Heydər Əliyevin dil və əlifba haqqındakı fərmanlarını alqışlayanlardan biri də Oljas Süleymanov olmuşdur. Oljas Süleymanov 2001-ci ildə Azər Tac-ın xüsusi müxbiri Tural Rzayevə verdiyi müsahibəsində Heydər Əliyevin əlifba haqqındakı qərarını dəstəkləmiş, bu dəstəyini “Latin əlifbasına keçmək böyük cəsarət, qətiyyət, siyasi iradə tələb edir” cümləsiylə açıqlamışdır [16].

Sonuç olaraq, Azərbaycançılıq ideyasını ilk dəfə yaradıcılığının ana xəttinə çevirməkdən çəkinməyən Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur. XIX əsrin ortalarında Mirzə Fətəli Axundov tərəfindən qaldırılmış, 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş birinci türkoloji qurultayın qərarı ilə rəsmiləşdirilmiş latın əlifbası, 1939-cu ildə Azərbaycan xalqının milli iradəsi əleyhinə olaraq mərkəzdən çıxarılmış xüsusi qərarla xalqımız üçün yad olan yeni bir əlifbaya—kirilə keçirilmişdi. XX əsrin sonlarına qədər bir çox milli əhəmiyyətli problemlər kimi latın qrafikalı əlifba məsələsi də öz aktuallığını itirməyərək həllini gözləyirdi. Məsələni ümummilliliyimiz Heydər Əliyevin tarixi qətiyyəti həll etdi. Belə ki, latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının tətbiqi ilə bağlı 18 iyul 2001-ci il tarixli fərman imzalamıqla iki əsrə qədər uzun bir zaman ərzində həll olunmamış bu problemin aradan qaldırılmasında həmişə olduğu kimi, qətiyyətli mövqeyini nümayiş etdirdi. "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmanı və xüsusilə latın qrafikalı əlifbaya keçid Heydər Əliyevin özünün dediyi kimi "milliyyətimizi, azərbaycançılığımızı göstərən çox mühüm bir amil kimi" qiymətləndirilməlidir. Dövlətimizin qurucusunun həmin ildə "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" növbəti fərmanı ilə 1 avqust günü əlifbamızın və dilimizin bayramı kimi rəsmiləşdirildi. Bu da azərbaycançılığın yeni bir bayramı oldu.

Hər bir xalqın özünəməxsusluğunu müəyyən edən başlıca ünsürlərdən biri onun dilidir. XX əsrdə xalqımızın bu sahədə əldə etdiyi uğurları yüksək təqdirə layiqdir. Biz fəxr edirik ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dili son bir əsrlik dövr ərzində böyük inkişaf yolu keçərək lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, qrammatik quruluşunu cilalamış və dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmuşdur.

Heydər ƏLİYEV

SUMMARY

In this article the activity of the national leader of Azerbaijan Heydar Aliyev fairly serving to the people and nation, on the development of national consciousness and working out of unsolved questions of the Azerbaijan language and the alphabet has been considered. Here laws, decrees have been used along with sources of the Azerbaijan mass-media.

ƏDƏBİYYAT

1. “Ana dilim-türk dilim! Oz adınla yaşa dilim”./ “Azərbaycan”, 23.12.1992.
2. “Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı/ “Azərbaycan”. 10.08.2001
3. “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”./ “Azərbaycan” qəzeti. 4.01.1996.
4. “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”./ “Azərbaycan”. 28.01.1993
5. “Azərbaycan Sovyet Sosialist Respublikası Konstitutsiyası”./ Bakı. 1978.
6. “Dövlət dili milli mənəvi sərvətimizdir”/ “Azərbaycan”. 2.11.1995
7. “Dövlət dili milli mənəvi sərvətimizdir”/ “Azərbaycan”. 9.11.1995
8. “Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”./Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı. №24 (853). 31.12. 1991. maddə 468.
9. “Müzakirələr müvəqqəti dayandı, həyat isə davam edir”./ “Azərbaycan”. 22.12.1992.
10. “Rus dili Respublikamızın nəinki ayrı ayrı müəssisələrində, hətta prezident aparatında da öz nüfuzunu saxlamaqdadır”/ “Azərbaycan”. 10.12.1992.
11. Cəferov Nizami, Azərbaycan dilinin işlənməsi və qorunması haqqında” qanun müzakirə olunur./ “Ədəbiyyat” qəzeti. 16.02.2001
12. Xuduyev Nizami. “Heydər Əliyev və Azərbaycan dili”./ Bakı. 1997.
13. Qəşəmoğlu Ülvü. “Ana dilinə və milli ideyaya məhəbbət nümunəsi”./ “İki sahil”. 1.08.2003.
14. Mahirqızı Vüsalə. “Latın qrafikalı əlifba problemi”./ “Bu gün”, 13.12.2000
15. Mahmudov Məsud. “Dilimiz, əlifbamız, qayğılarımız”./ “Respublika”, 9.01.2002
16. Rzayev Tural, “Latın əlifbasına keçmək böyük cəsarət, qətiyyət, siyasi iradə tələb edir”./ Ədəbiyyat. 21.09.2001

Qasımova Emiliya Vəli qızı
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏDƏ XÜSUSİ ADLARIN VERİLMƏ ÜSULLARI

Tərcümə mənbə dildə yazılmış mətnin, nitq əsərinin tərcümə dilinə transformasiya prosesi adlanır və bu prosədə mənbə mətnin məzmunu dəyişməz qalır. Başqa sözlə desək, tərcümə prosesində “ifadə tərzini dəyişir, məxəz dilin vahidləri

hədəf dilin oxşar vahidləri ilə əvəz olunur, ancaq məxəz mətnin məzmunu, mətnin daşdığı informasiya nisbətən dəyişməz qalır” [2, s. 17].

Tərcümə prosesində tərcüməçinin əsas vəzifəsi mənbə dilin tərcümə ediləcək minimal əsas vahidlərini tapmaqdır. Həmin minimal əsas vahidləri tərcümə nəzəriyyəsində tərcümə vahidi adlandırırlar. Tərcümə vahidi dedikdə mənbə mətndəki elə vahidlər nəzərdə tutulur ki, onların tərcümə mətnində qarşılığı tapılır. Amma tərcümə vahidinin “ayrıca götürülmüş komponentinin tərcümə mətnində qarşılığı olmaya da bilər. Onlar mürəkkəb quruluşa da malik ola bilər, məxəz dildəki daha kiçik vahidlərdən ibarət ola, ayrılıqda götürüldükdə tərcümə olunmaya bilər, yəni məxəz dildə özlərinə məxsus, nisbətən müstəqil mənaları olsa belə, tərcümə mətnində onların qarşılığını tapmaq mümkün olmaya bilər [2, s. 17].

Tərcüməçinin mətn üzərində işləyərkən ənənəvi olaraq üzləşdiyi çətinliklərdən biri tərcümə dilində qarşılığı mövcud olmayan ekvivalentsiz dil vahidlərinin verilməsi və ya tərcümə edilməsidir. Belə vahidlər dilin bütün səviyyələrində, yəni fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik və frazeoloji səviyyələrində mövcuddur və onlara aşağıdakıları aid etmək olar: antroponimlər, toponimlər, müəssisə, təşkilat adları, qəzet adları, gəmi adları və s.

Hər hansı bir xarici dildəki xüsusi adlar içərisində digər xalqın oxucusuna tanış olanı da var, tanış olmayanı da. Məsələn, ingilis dilindəki London, The Thames, Trafalgar Square, Hyde Park, New York, the Mississippi, John, George, Shakespeare, Dickens, rus dilindəki Москва, Пушкин, Достоевский və digər adlar bədii ədəbiyyat, mətbuat, dərslik və sair vasitəsilə Azərbaycan oxucusu arasında yayıldığına görə, onların Azərbaycan dilində ekvivalentləri sabitləşmişdir. Eləcə də Azərbaycan dilindəki Bakı (Baku, Баку), Gəncə (Ganja, Генджа), Xəzər [dənizi] (Caspian [Sea], Каспийское [море]), Nizami (Nizami, Низами) və s. adlar qeyd edilən vasitələrlə ingilis və rus oxucusu arasında yayıldığından, onların ingilis və rus dillərindəki ekvivalentləri sabitləşmişdir.

Bununla yanaşı, İngiltərə, Amerika və digər ingilisdilli ölkələrdə ingilis dilində, Rusiyada rus dilində, İspaniyada, Meksikada ispan dilində, eləcə də dünyanın bir çox dillərində çoxlu xüsusi, coğrafi, müəssisə, təşkilat və digər adlar vardır ki, onları əsasən ensiklopediya və izahlı lüğətlərdə tapmaq olar. Eyni fikri Azərbaycan haqqında da söyləmək mümkündür.

Xüsusi adların tərcümə üsullarının sayı barədə dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif fikirlərə rast gəlmək olur. Tərcümə praktikasında xüsusi adların başqa dildə verilməsinin aşağıdakı üsulları vardır: transliterasiya, transkripsiya, transpozisiya, kalka. Onları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Transliterasiya. Transliterasiya dedikdə adətən bir əlifba sistemi əsasında yazılan mətnin, sözün, söz birləşməsinin və sairənin başqa əlifba sisteminə məxsus vasitələrlə əks etdirilməsi nəzərdə tutulur. Adətən transliterasiya başqa xalqlara aid olan şəxs, fəaliyyət, çay, şəhər, dağ, göl adları və başqa bu kimi

xüsusi adları ana dilində əks etdirmək məqsədi güdür. Transliterasiya bir sıra digər cəhətləri də nəzərdə tutur: orijinalda müvafiq vahid necə yazılır, necə tələffüz edilir, bu ad ənənəyə görə necə yazılıb və s.

“Transliterasiya tərcümə edilən dilin əlifbasının köməyi ilə ilkin dilin vahidlərinin formal hərfbəhərf yenidən yaradılmasıdır” [3, s. 63].

Transliterasiya praktik transkripsiyadan özünün sadəliyi və əlavə işarələr daxil edilməsi mümkünlüyü ilə fərqlənir. Transliterasiyadan o zaman danışmaq mümkündür ki, dillər müxtəlif qrafik sistemdən istifadə etsin (məsələn, ingilis, yunan, rus, gürcü, ivrit və s.), amma bu dillərin hərfləri və ya qrafik vahidlərini bir-birinə müvafiq uyğunluqla uyğunlaşdırmaq mümkün olsun və həmin uyğunluqlara müvafiq olaraq xüsusi adların verilməsi, dillərarası çevrilməsi baş verir. Məsələn, latın, yunan və kiril əlifbaları ümumi əsasə malik olduğuna görə, bu əlifbaların hərflərinin əksəriyyəti bir-birinə uyğun gəlir, yaxud onları adətən bildirdikləri və ya ifadə etdikləri səsləri nəzərə almaqla uyğunlaşdırmaq, ayırmaq olar. Transliterasiyanın həm üstünlükləri, həm də çatışmazlıqları vardır. Transliterasiyanın üstünlüyü hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, xüsusi adın yazı variantı təhrif olunmur, dəyişikliyə uğramır, xüsusi adın daşıyıcısı dilindən asılı olmayaraq universal, ümumi identifikasiyaya malik olur. Bunun böyük əhəmiyyəti vardır. Məsələn, Rusiya Federasiyasının keçmiş prezidentinin adı (Ельцин) ingiliscə Yeltsin, amma fransızca Eltsine şəklində verilir. Bəzən xarici ad və familiyanın ilkin formasını tərcümə edilən dildə bərpa etmək çətinlik törədir. Məsələn, Yunq – Young, yoxsa Jung? Li – Leigh, Lee, yoxsa Lie?

Transliterasiya zamanı birbaşa çevirmədə olduğundan daha böyük dərəcədə sözü alan dil öz tələffüz qaydalarına uyğun olaraq adın tələffüzünə təsir edir. Bu özünü daha çox antik və ya digər tarixi-mifoloji adlarda göstərir, çünki Qərbi Avropa dillərində həmin adların oxunması, demək olar ki, tamamilə adı qəbul edən dilin qaydalarına uyğunlaşdırılır. Məsələn, Afrodita ingiliscə - Aphrodite [æfrə'daiti].

Hazırda transliterasiya təmiz şəkildə Azərbaycan dili təcrübəsində tətbiq olunmur. Məsələ bundadır ki, ingilis, fransız, alman, macar və digər dillərdə latın əlifbasının bir çox hərfləri ya özünün səslənmə mənasını dəyişdirmiş, ya da bəzi hərf birləşmələrində və sözlərdə standart olmayan şəkildə oxunur. Bu səbəbdən onların tərcümə dilinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin hərfləri ilə transliterasiyası, ardıcıl olaraq tətbiq edildiyi təqdirdə, orijinalda oxuyarkən həmin adlara az oxşayan ad variantlarının meydana çıxmasına gətirib çıxarar.

Xüsusi adın alınması zamanı onun çevrilməsi həmin adın yazılı (qrafik) formasına da yönəlmiş ola bilər. Adın qrafik formasının dəyişiklik edilmədən bir dildəki mətnə digər dildəki mətnə sadəcə köçürülməsi də mümkündür. Əgər dillər ümumi qrafik əsaslı yazıdan istifadə edirlərsə, belə təcrübədən tez-tez istifadə edilir. Məsələn, latın qrafikasından istifadə edən Qərbi Avropa ölkələri bu təcrübədən istifadə edirlər. Qərbi Avropa dillərində bir dildən digərinə alınan

xüsusi adların, bir qayda olaraq, orfoqrafiyası dəyişdirilmir. Belə hal oxucular üçün çətinlik törətmir, onlar üçün rahatlıq yaradır. İngilisdilli mətnə latın qrafikasına əsaslanan dildən alınmış xüsusi adın istifadəsi zamanı xüsusi ad dəyişikliyə uğramır. Bu zaman prinsip etibarilə ingilis əlifbasında mövcud olmayan hərflərin də yenidən təsvir edilməsi arzu olunandır.

Xüsusi adın bir dildən digər dilə birbaşa köçürülməsi təcrübəsinin çatışmayan cəhətləri də yox deyildir. Hər şeydən əvvəl, başqa dildə danışan xarici dildə olan xüsusi adın tələffüz edilməsini yazılışa görə müəyyən etməyə bilər.

Başqa bir cəhət ondan ibarətdir ki, xüsusi adı dəyişməz şəkildə alan dilin daşıyıcıları çox zaman həmin adın tələffüzünü ana dilinin oxu qaydalarına uyğun olaraq reallaşdırırlar. Məsələn, fransızlar Mosartın (Mozart) adını [mozar] olaraq tələffüz edirlər. Yaxud ingilis dilində alman dilinə məxsus olan Munchhausen xüsusi adı [mynçhausən] kimi tələffüz edilir [8].

Transkripsiya. Hazırda xüsusi adların əksəriyyəti, ümumiyyətlə, qrafik vasitələrlə, yəni transkripsiya üsulu ilə verilir. Məlumdur ki, xüsusi adın əsas funksiyası ondan ibarətdir ki, predmeti, obyektini istənilən situasiyada və istənilən dil kollektivində identifikasiya etsin. Hər bir xüsusi ad əksər hallarda milli və dil mənsubiyyətinə malikdir.

Hər bir xüsusi adda adətən onunla ifadə edilmiş, işarələnmiş obyektin yer və milli mənsubiyyəti barədə informasiya ehtiva olunur. Transkripsiya olunmuş xüsusi adlar digər realiyalarla bərabər, elə tərcümə elementlərindən sayılır ki, özünün şifahi səs formasında müəyyən milli özünəməxsusluqları qoruyur. Məsələn, Nikolas, Andres və Ana kimi ispan xüsusi adları rus xüsusi adları olan Nikolay, Andrey və Anna adlarına tamamilə oxşar olsalar da, bunlar tərcüməçinin qələmi ilə ruslaşdırılmır və Nikolas, Andres və Ana şəklində verilir.

Şəhla Nağıyeva göstərir ki, “Ş. Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı belə çətinliklər yaranmışdır. Əsərdə rast gəldiyimiz Gülənşar və Mülkizənzar ölkələrinin adı bəzi variantlarda, eləcə də ruscasında milli orfoqrafiyalara münasib olaraq “Qulanşar” və “Mulqazanar” kimi verilmişdir. Əli Cəlil də 1937-ci ildə tərcümə etdiyi “Aftandilin Gülənşoraya gəlməsi” adlı hissədə “Gülənşar” sözünü əsasən düzgün işlətməmiş, yalnız axıra “a” hərfi artırmışdır. Gürcücə və ruscada olan Mulqazanar sözünü isə tərcüməçi nədənsə “Mülkixəzanar” kimi vermişdir. Deməli, Şərq sözləri rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə tərcümə edildiyinə görə, “Gülənşar” və “Mülkizənzar” sözləri həm məzmun, həm də formaca təhrif olunmuşdur” [3, s. 38].

Bir daha aydın olur ki, ana dilinə tərcümə zamanı xarici mənşəli adların tərcüməsinə xüsusi diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Bu halda çalışmaq lazımdır ki, həmin adın nəşət etdiyi dildəki orfoqrafiyası bərpa olunsun.

Məlumdur ki, bütün xüsusi adlar, yəni şəxs adları, coğrafi yer və obyekt adları, göy cisimlərinin adları, müəssisə, təşkilat, gəmi, firma, mehmanxana,

restoran, qəzet, jurnal və s. adları transkripsiyaya məruz qalır. Belə adların nə qədər çox olduğunu adətən təsəvvür edə bilmirik. Doğrudan da, onların sayını hətta ən təkmil leksikoqrafik mənbələr də tam şəkildə ehtiva edə bilmir. Onların sayının belə çox olması da tamamilə təbiidir, çünki xüsusi ad və apelyativ, ümumi leksikanın nisbəti ilə bizə məlum olan tək predmet və ümumi anlayışların bir-birinə olan nisbəti təxminən uyğun gəlir. Vahid transkripsiya sisteminin mövcud olmaması bir çox hallarda mətnlərin anlaşılmasını, eləcə də şəxslərin və obyektlərin eyniləşdirilməsini çətinləşdirir. Şübhəsiz, hər şeyi də transkripsiyada formalaşdırmaq olmur. Məsələn, transkripsiya geniş bədii tərcümə sistemində komponent olaraq çıxış edirsə, onun normaları tam olaraq unifikasiya edilə bilmir və çox şey tərcüməçinin və redaktorun bədii duyumundan asılı olur. Eyni zamanda formal normadan əsaslı kənara çıxan uğurlu transkripsiya variantları vermək üçün həmin normaya maksimal dərəcədə sahiblənmək lazımdır.

Transkripsiya dedikdə bir dildəki səslərin və formaların digər dildə qəbul olunmuş yazı vahidlərindən fərqlənən işarələr sistemi ilə verilməsi başa düşülür [7, s. 3.].

Dilçilik ədəbiyyatında elmi məqsədlər üçün şərti işarələr sistemindən istifadə edilən fonetik transkripsiyadan istifadə edilir. Praktiki transkripsiya zamanı əcnəbi adın çevrildiyi dilin tarixən oturuşmuş orfoqrafiya sistemindən istifadə edilir. Praktiki transkripsiya sözlərin səs cildinin təxmini saxlanması yolu ilə bir dildəki sözlərin digər dildəki mətnə daxil edilməsi vasitəsidir. Praktiki transkripsiyanın qaçılmaz təxminliliyi hər şeydən öncə onunla izah edilməlidir ki, müxtəlif dillərdə bir sıra fonemlər bir-birinə uyğun gəlmir. Praktiki transkripsiyanı, bir tərəfdən, tərcümədən, digər tərəfdən, transliterasiyadan fərqləndirmək lazımdır. Bu sadalananlar üçün ümumi olan cəhət ondan ibarətdir ki, onlar hər hansı bir dildən alınan sözün alan dildə verilməsi vasitələri kimi çıxış edir. Bu üç hadisə arasındakı fərq həmin verilmə və ya çevrilmə üçün istifadə edilən vasitələrdən ibarətdir.

Məsələn, ingilis dilindən xüsusi adların transkripsiyaya edilməsi bir sıra hallarla bağlı olaraq müəyyən çətinlik törədir. Birincisi, transkripsiya ilə bağlı çətinliklərin səbəbi ondan ibarətdir ki, ingilis dilinin orfoqrafiyasının tarixi inkişafı sözün tələffüzü ilə yazılışı arasında müəyyən qədər fərqlərin, sözlərdə tələffüz edilməyən və ya müxtəlif sözlərdə müxtəlif cür tələffüz edilən hərf və hərf birləşmələrin çoxluğunun meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Bundan əlavə, ingilis dilinin orfoqrafiyasının və, hər şeydən öncə, xüsusi adların orfoqrafiyasının fərqli cəhəti belə bir faktla izah edilə bilər ki, bu dildə xarici hərf birləşmələri onların tələffüz xüsusiyyətlərinin tam və ya qismən saxlanması ilə mənimsənilir.

İngilis xüsusi adlarının transkripsiyası üçün ikinci çətinlik ingilis dilində olan bir sıra fonemlərin Azərbaycan dilində mövcud olmaması ilə bağlıdır. Məsələn, *th* hərf birləşməsi ilə ifadə edilən [θ] və [ð] fonemləri belələrdən sayıla

bilər. Bundan əlavə, ingilis dilindəki uzun və qısa saitlərin fonematik qarşılıqları, eləcə də [ə] (neytral səs) adlandırılan fonem Azərbaycan dilində mövcud deyil.

Üçüncüsü, ingilis dilindəki bəzi hərflər ingilis dilinin danışıldığı müxtəlif ölkələrdə müxtəlif cür tələffüz edilir. Deyək ki, ingilis dilindəki “a” hərfi söz daxilində eyni mövqedə İngiltərədə ingilis ədəbi dilində bir cür, yəni [a:] şəklində (məsələn, last, fast, past və s.), Avstraliyada və ya Amerikada isə başqa cür, yəni [æ] kimi tələffüz edilir.

Aydındır ki, xüsusi adların, o cümlədən coğrafi adların, şəxs adlarının onların mənsub olduğu dilin daşıyıcıları olan yerli sakinlər tərəfindən tələffüz edilmə xüsusiyyətlərinə əhəmiyyət verməmək olmaz. Məsələn, Wrath toponimi ingilislər tərəfindən adətən [raθ] şəklində tələffüz edilir, amma Şotlandiyada [ra:θ] kimi tələffüz olunur.

Eyni çətinliklər Azərbaycan dilindən ingilis dilinə edilən tərcümələrdə də özünü göstərir. İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də bir sıra fonemlər vardır ki, onların fonematik qarşılıqları ingilis dilində mövcud deyildir. Bunlara [ö], [ü], [ı] [g], [ğ], [x] fonemlərini aid etmək olar. Tərkibində bu fonemlər olan xüsusi adların ingilis dilində verilməsi müəyyən çətinliklər törədir.

Xüsusi adların bir sıra qrupları, yəni şəxs adları, ləqəblər, fəmilialar, toponimlər, gəmi, təyyarə, kosmik gəmi, təşkilat və müəssisə, jurnal və s. adları transkripsiya olunan adlara aiddir.

Transpozisiya. Xüsusi adların alınmasında və tərcümə edilən dildə verilməsində transkripsiya və transliterasiyadan başqa daha bir, az öyrənilmiş üsul vardır ki, elmi ədəbiyyatda o, etimoloji uyğunluq və ya transpozisiya adlandırılır. Transpozisiya üsulunda tarixilik əsas götürülür. Transpozisiya ondan ibarətdir ki, müxtəlif dillərdə formaca fərqlənən, amma ümumi linqvistik mənşəyə malik olan xüsusi adlar bir-birinin tərcüməsində istifadə olunur.

Transpozisiya üsulundan vaxtilə keçmiş SSRİ-nin pasport sistemində istifadə olunurdu. Məlumdur ki, keçmiş SSRİ-nin müttəfiq respublikalarında pasportun titul səhifəsi iki dildə təkrar olunurdu. Bunlardan biri keçmiş SSRİ-nin rəsmi dövlət dili olan rus dilində, digəri isə müvafiq müttəfiq respublikanın rəsmi dilində olurdu. Həmin adların ingilis dilində verilməsində onların müttəfiq respublikaların dilindəki variantlar nəzərə alınmırdı və onlar ingilis dilinə rus dilindən praktik transkripsiya prinsiplərinə uyğun olaraq tərcümə edilirdi. Bu məsələ təkcə şəxs adları ilə məhdudlaşmırdı. Coğrafi yer adları da bəzən rus dilində olduğu kimi tərcümə edilirdi. Lakin keçmiş SSRİ dağıldıqdan sonra müttəfiq respublikalar müstəqil dövlətlərə çevrildi və onların ərazisində rus dili keçmiş statusunu itirdi. Bu səbəbdən, XX yüzilliyin 90-cı illərindən başlayaraq, keçmiş SSRİ-nin müttəfiq respublikalarına aid olan bir çox xüsusi adların latın qrafikasındakı yazılışında dəyişikliklər baş verdi. Belə dəyişiklikləri keçmiş SSRİ-nin müttəfiq respublikalarının paytaxtlarının adlarında görmək mümkündür. Deyək ki, əvvəllər Ukraynanın paytaxtı Kiyev şəhərinin adı ingilis dilində Kiev

kimi verildisə, indi ingilis dilində onun Kiyiv variantında verilməsinə tez-tez rast gəlinir. Başqa bir nümunə: Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhərinin adı ingilis dilində Bakı şəklində tərcümə olunmuşdu. Aydın ki, bu ad rus dili vasitəsilə verilmişdi. Amma son dövrlərdə ingilis dilində Bakı şəhərinin adının “Bakı” variantına rast gəlmək olar.

Xüsusi adların verilməsində transpozisiya üsulundan tarixi adların, Bibliya ilə bağlı adların, eləcə də monarxların adlarının tərcüməsində istifadə olunur. Belə adların verilməsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar vaxtilə yazılış və oxunuşlarından fərqli şəkildə rus dilinə köçürülmüş, sonra da həmin şəkildə Azərbaycan dilinə keçmişdir. Məsələn, Charles – Karl, George – Georq, William – Vilhelm, James – Yakov kimi verilmişdir. Q.Bayramov bu barədə yazır: “Əslində onlar adi insanlar üçün Çarlz, Corc, Vilyam, Ceyms-dir. Müəyyən tərcüməçilər bunun yanlış olduğunu iddia edərək həmin adlara düzəliş vermək istəyirlər, ancaq sağlam düşüncə bunun əksinədir, çünki tarixdə bu adla tanınmış adamların adına düzəliş verməklə, tarixin özündə bir yanlışlıq yaradılmış olur. Bunu bizim Bakı toponimi haqqında da demək olar. Bu ad qərb dünyasına rus dili vasitəsilə Bakı kimi təqdim olunmuşdur, bunun indi Bakı kimi təqdim olunmasına lüzum varmı?” [2, s. 20.]

Şübhəsiz, bu məsələyə mövqe bildirmək lazımdır. Fikrimizcə, xeyli vaxtdan bəri formalaşmış, oturuşmuş tərcümə praktikasına hörmət etmək lazımdır, o qaydalara riayət etmək və onları qorumaq lazımdır. Uzun müddət oturuşmuş qaydalara baxmayaraq, yenisini tətbiq etmək qarışıqlığa, xaosa səbəb olar. Bilirik ki, Bibliyada adları çəkilən bir sıra adlar müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə verilir. Məsələn, Mary – Maria – Məryəm, Jesus – İsus – İsa, Abraham – Avraam – İbrahim, Moses – Moisey – Musa, Yozef – Djozef – Yusif, Jacob – Yakob – Yaqub və s. Hətta müxtəlif dillərdə eyni mənə daşıyan adlar var: Allahverdi – Theodore – Boqdan – Fedor və s. İngilis dilindən bu cür adları tərcümə edərkən Bibliyadakı adları adi adamların adları ilə eyniləşdirmək olmaz.

Kalka. Tərcümə dilində bilavasitə uyğunluğu olmayan dil vahidləri üçün bəzən kalkadan istifadə edilir. Kalka söz və ya ifadələrin tərkib hissələrinin tərcümə edilən dilin uyğun elementləri ilə çevirilməsi zamanı söz və ya söz birləşmələrinin səs tərkibinin deyil, kombinator tərkibinin yenidən əks etdirilməsidir. Mədəniyyətlər arasında kommunikasiya prosesində transliterasiyanın estetik, semantik və ya digər səbəblər üzündən qəbul edilə bilmədiyi hallarda kalkaetmə müxtəlif növ alınmalar üçün bir tərcümə üsulu, vasitəsi kimi çıxış edir.

Kalka üçün elmi ədəbiyyatda verilən izahatlar maraqlıdır. Azərbaycan dilinin izahlı dilçilik lüğətində “kalka” sözü üçün verilən izahat daha genişdir. Burada yazılır: “Kalka – Başqa dilə məxsus söz və ya ifadələrin hissələrini bir-bir hərfi tərcümə etmək yolu ilə düzəldilən nitq vahidləri” [1, s. 136]. Lüğətdə xüsusi adın kalka edilməsi ilə yaranan ad “Kalka ad” adlandırılır və belə izah edilir: “Kalka ad – Bütövlükdə və ya bir hissəsi hərfi tərcümə olunmuş hər hansı alınma

xüsusi ad. Новая Земля – Yeni torpaq ; Малая Земля – Kiçik torpaq, Черное Море – Qara dəniz, Страна огней – Odlar diyarı” [1, s. 136].

“Kalka üzünü köçürmək, təqlid etmək mənasında işlənir. Bu üsuldən istifadə etdikdə məxəz dildəki leksik vahidin oxşarı hədəf dildə yaradılır. Məsələn: brain drain — beyin axını, house of culture mədəniyyət evi; candidate of Sciences – elmlər namizədi, House of Commons – Ümumilər Palatası” [2, s. 55-56].

“Kalka ilkin dildəki ekvivalentsiz leksikanın tərkib hissələrinin – morfem və ya (sabit söz birləşməsi halında) sözlərin dəyişdirilməsi yolu ilə onların tərcümə dilindəki birbaşa leksik uyğunluqları ilə verilməsindən ibarətdir” [4, s. 98-99].

“Kalka orijinalın leksik vahidlərinin onların tərkib hissələrinin – morfemlərin və ya (sabit söz birləşməsi halında) sözlərin dəyişdirilməsi yolu ilə onların tərcümə dilindəki leksik uyğunluqları ilə verilməsi üsuludur. Kalkanın mahiyyəti ilkin leksik vahidin strukturunu kopyalayan tərcümə dilində yeni söz və ya sabit birləşmənin yaradılmasından ibarətdir. Tərcüməçi superpower sözünü “fövqəldövlət”, mass culture birləşməsini “kütləvi mədəniyyət”, green revolution birləşməsini “yaşıl inqilab” kimi tərcümə edərkən məhz bu şəkildə hərəkət edir” [6].

Kalka zamanı həmişə ilkin formanın tərcümə dilinə sadə, mexaniki keçirmə əməliyyatı olmur, çox vaxt müəyyən transformasiyalara müraciət etmək lazım gəlir. Hər şeydən öncə, bu, hal formalarının, söz birləşməsindəki sözlərin miqdarının, söz sırasının, sözlərin morfoloji və sintaktik statusunun dəyişməsinə aid olur.

Tərkibində tərcümə edilə bilən komponentlər olan coğrafi adlar, dağ, göl, dəniz və s. adlar kalka yolu ilə tərcümə edilir. Məsələn: Ivory Coast – Bepər Слоновой кости – Fil diş sahili; The Salt Lake - Соленое озеро – Duzlu göl; The Black Sea - Черное море – Qara dəniz.

Tərkibində mənası artıq anlaşılmayan, unudulan, yaxud bu və ya digər səbəbdən tərcümə edilə bilməyən sözlərin daxil olduğu coğrafi ad qarışıq üsulla verilir, yəni bir hissəsi transkripsiya, transliterasiya ilə verilir, amma bütövlükdə kalka prinsipi saxlanılır. Məsələn: Ладожское озеро - Lake Ladoga – Ladoqa gölü; River Dart – Dart çayı; Kür çayı – река Кура – River Kur

Ümumiyyətlə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, xüsusi adların bir dildən digərinə çevirilməsi, verilməsi zamanı bu və ya digər üsulun seçilməsi ənənələrlə də şərtlənir ki, tərcüməçilər bununla hesablaşmaya bilməzlər.

Bədii tərcümədə, ümumiyyətlə, tərcümədə milli özünəməxsusluğun daşıyıcısı olan xüsusi adların əhəmiyyəti böyükdür. İngilis dilindən Azərbaycan dilinə və Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümələr zamanı tərcümə mətnindəki xüsusi adların verilməsində yuxarıda bəhs olunan tərcümə metodlarından ya ayrı-ayrılıqda, ya da onların kombinasiyasından istifadə olunur.

Bu yolla Azərbaycan xüsusi adları Qərb oxucusuna və ingilis xüsusi adları Azərbaycan oxucusuna çatdırılır. Məlum olmayan xüsusi adların çox vaxt orijinaldakı çaları əks etdirməsi, anlaşılmazlıq yaratmamağı üçün bəzən izahata ehtiyacı olur. Bəzi tərcüməçilər bu üsuldən istifadə edir, bəziləri isə buna əhəmiyyət vermirlər. Fikrimizcə, tərcümədə, xüsusilə bədii tərcümədə konkret mənə çaları yaradılmasına xidmət edən xüsusi adların müəyyən hallarda şərh edilməsi vacibdir. Bəzən yerli əhəmiyyət kəsb edən xüsusi adların tərcümə edilməsi tərcüməçidən xüsusi diqqət cəlb edir. Belə ki, ayrı-ayrı müəlliflərin istifadə etdikləri yerli əhəmiyyət kəsb edən xüsusi adlar müxtəlif funksiya daşımaqla yanaşı, həm də konkret məqsədə xidmət edir. Tərcüməçi bu cəhəti unutmamalı, hər adın daşdığı mənəni olduğu kimi çatdırmalıdır.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, əcnəbi xüsusi adların ana dilində verilməsində və ya tərcüməsində yuxarıda bəhs olunan bu və ya digər üsulun seçilməsi təsadüfi olmamalı, tərcümə edilən dildə xüsusi adın adekvatlığını təmin etməlidir.

SUMMARY

One of the difficulties that a translator traditionally faces while working on the text is the translation of language units the equivalents of which do not exist in the translation language. Such units exist at all levels of language, i.e. phonetic, morphological, syntactic and lexical levels, and the following can be related to them: anthroponyms, toponyms, names of enterprises, organizations, newspapers, ships, etc. There can found different opinions on the number of ways of translation of proper names in the linguistic literature. There are the following ways of translations of the proper names into other languages: transliteration, transcription, transposition, and calk. In this article, the author considers the mentioned ways of translation of proper names in the process of translation from English into Azerbaijani and vice versa.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri (sorğu lüğəti). Bakı: Maarif, 1989.
2. Bayramov Q. Tərcümə sənəti, Bakı: “OKA Ofset” nəşriyyatı, 2008.
3. Nağıyeva Ş. Müasir Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsində milli koloritin saxlanması. Filol. elm. nam. ... diss., Bakı, 1997.
4. Бархударов Л. С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода). М.: Междунар. отношения, 1975.
5. Казакова Т. А. Практические основы перевода. - СПб.: Союз, 2002.

6. Казакова Т. А. Теория перевода (лингвистические аспекты) // <http://inoword.ru/library/kazakova.html>.
7. Старостин Б. А. Транскрипция имен собственных. - М.: Книга, 1965.
8. Collins English Dictionary. 8th Edition first published in 2006 © HarperCollins Publishers. 120,000 entries. // ABBYY Lingvo 12 English Trial

Qelaşvili Tina

Ахалцихский государственный Университет

**ГЛОБАЛЬНЫЕ СОЦИАЛЬНО - ЭКОНОМИЧЕСКИЕ
ПРОБЛЕМЫ И НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИХ РЕШЕНИЯ**

В новом тысячелетии, когда мы сталкиваемся в мире постепенным созданием процесса постиндустриального общества, когда общественность достигла самого высокого уровня информационных технологий, когда постоянно набирает силу тенденция глобализации и локализации, человеческое занятие, социальное обеспечение и другое, принимают совершенно новый смысл. Эти показатели следует рассматривать не как отдельно взятые, а с учетом проблем мира. Этого объективно требуют на сегодняшний день существующие нарушения экологического баланса, что представляет угрозу не только для одной конкретной страны, но и всему человечеству.

Все проблемы, связанные с обеспечением пищевыми продуктами и нищетой с которыми человечество сталкивается, в первую очередь являются проблемами развивающихся стран. Трудно представить, что в ближайшем будущем будет найден международный механизм для урегулирования этой проблемы. Таким образом, вся тяжесть их решения происходит на национальном уровне. Считаем, что менее развитые страны не смогут значительно улучшить ситуацию, поэтому мы не сможем говорить о продовольственном рынке мира, как о единой системе. Развитые страны, у которых на концептуальном уровне разработаны концепции национальной безопасности, уделяют особое внимание вопросам безопасности пищевых продуктов. Они считают, что решение этой проблемы, представляет для страны, сохранения политической и экономической независимости и в будущем, кто будет владеть продовольствием, будет править и в политике (1; 55).

Один из основных вопросов, вокруг которых сосредоточено внимание учёных экономистов, это проблема адекватной экономической оценки благосостояния. На сегодняшний день в научных кругах признано,

что классический экономический показатель – общий национальный продукт (ОНП), не отражает адекватно уровень благосостояния, более того, не пригоден для выбора правильной ориентации развития. Этот показатель более является индикатором экономической активности, а не показателем общественно необходимых обязательных экономических последствий. В нем не полностью отражены издержки экологического капитала, социальное и психологическое состояние и здоровье населения и многие другие существенные обстоятельства.

Экономисты прилагают большие усилия созданию синтетических показателей благополучия и несмотря на трудности в этом деле, достигают конкретных практических результатов. В основном попытки направлены на то, что в синтетических показателях, кроме ценных традиционных компонентов, были отражены и такие ценности, измерение которых не возможно. В частности, т.н. Индекс развития человеческого потенциала (ИРЧП - HDI) – в месте с другими параметрами рассматривает продолжительность жизни населения страны и уровня образования. Эти критерии вносят важные коррективы в классификаций уровня развития стран, напр., сравнение Шри-Ланки и Бразилии дает такую картину: Валовой национальный продукт в Шри – Ланке в расчете на душу населения, составило 2050 доллара США, а в Бразилии - 4300 доллара США, а по индексу развития человеческого потенциала (ИРЧП- HDI), эти страны оказались на одном уровне. И если США по показателям валовой национальной продукции оказался на первом месте в мире, по индексу развития человеческого потенциала (ИРЧП- HDI), оказался в конце второй десятки, после Австралии, Канады и Испании (2; 67).

Еще одним альтернативным синтетическим показателем благосостояния является т.н. Индекс устойчивого экономического благосостояния (ISEW), который принимает во внимание не только потребление, но и распределение и деградацию окружающей среды. По этим показателям с 1950 года в США не имел место рост благосостояния, в то время как валовой национальный продукт почти удвоился.

Статистическая служба Управления Организации Объединенных Наций в месте Всемирным банком и с программой ООН по окружающей среде (UNEP) интенсивно работают для адекватного отражения состояния уровня окружающей среды и ресурсов, в системе национальных счетов.

Институт мировых ресурсов экономику Индонезии оценил по новым критериям. По критериям традиционной оценки в 1971-84 годах рост всей валовой национальной продукции ежегодно составлял 7%, но с учетом изменения только трех вида ресурсов древесины, нефти и качество почвы, рост показателей спустился до 4% (3;177).

Главным индикатором благосостояния развивающихся стран остается в основном продовольственная безопасность и сокращение масштабов нищеты.

Закономерно, что продовольственная программа и сокращение бедности имеют исторические корни и при осложнении возникает опасность здоровья населения и нормального функционирования управления сельского хозяйства во всех странах. Поэтому он принимает глобальный характер.

Сегодня в Мире не существуют государств, в которых производство продуктов питания, распространение, внешняя торговля, не являются серьезной темой для центрального правительства. Эта проблема является общей, несмотря на то, что население многих стран хронически голодает, а вторая часть настроена на уничтожение "ненужного" продовольствия.

Ученый экономист Джордж Томсон установил, что существует значительное неравенство между , бедных и богатых регионах. Через несколько лет после публикации комиссией данных, отношения изменились в порядке: 1:1,4 – в Германии, 1:2,4 – во Франции, 1:3,1 – в Великобритании, 1:3,8 – в Италии и 1:5,1 - на территории всего Европейского Союза. Менее привилегированные регионы, которые включают 1.4 часть населения ЕС можно разделить на две группы:

1. Незрелость сельской местности, чья экономика в основном базируется на сельском хозяйстве. В этих регионах низкие доходы, высокий уровень безработицы и инфраструктура является менее развитой. Она включает Грецию, большую часть Португалии, Южную Испанию, южную часть Италии, Северную Ирландию, Корсику и Французской части приморья.

2. Зоны, прошлое процветание которых было обосновано на тенденции регресса таких отраслей, которые характеризуются устаревшими заводами и высоким уровнем безработицы. Такие зоны встречаются в Бельгии, во Франции и в Великобритании (4, 207).

Факт, что в современном мире существуют многомиллионные массы, колорийность рациона питания которых меньше, чем физиологическая норма.

Следует отметить, что изображение глобальной продовольственной проблемы в цифрах и его анализ связано с большими трудностями. Невозможно установить среднюю норму питания по масштабу всей планеты, так как зоны и регионы Земли отличаются друг от друга по расходу энергии. По расчетам ФАО - (Международная организация сельского хозяйства и продовольствия) считается нормой принятие пищевых продуктов содержащих 2400 ккал в течении суток, но многие специалисты в США и в западной Европе считают, что эта норма составляет 2700-3000 ккал.

В 1995 году в Соединенных Штатах были опубликованы правительственные документы, касающиеся организации здорового питания, в которых суточную норму для безработных женщин признал 1600 ккал, для активно работающих мужчин 2800 ккал. Рацион голодовки, что приводит к физической деградации человеческого тела, содержит 1000 ккал в сутки. Такого количества продовольствия потребляют в мире 500 - до 800 миллионов человек (5, 73).

На земле 1 млрд. людей, живут в безвыходной ситуации в условиях нищеты, а сотни миллионов людей голодают. При этом между стран существует значительные различия обеспечения калориями в сутки (6,113).

На конференции развития и защиты окружающей среды, который состоялся 1992 г. в Рио-де-Жанейро, был подведен итог 20 летней работы ООН в сфере экологии и экономики, были разработаны принципы устойчивого развития, одним из главных принципов которой является продовольственная безопасность населения, сокращение бедности и устойчивое развитие сельского хозяйства т.е. такое развитие, который обеспечит потребления нынешнего поколения, не отнимая таких возможностей будущему поколению.

Своевременным и оправданным было заседание высокого уровня в Риме, который состоялся в ноябре 1996 года и был посвящен международным продовольственным проблемам и где главы государств приняли декларацию, который на наш взгляд будет иметь большое значение в направлении государственной политики и продовольственной проблемы в ближайшем будущем (Рим, 1996), в частности отмечено, что каждый человек имеет право на получение безопасного и полноценного питания, который соответствует адекватному питанию и основным принципам права на жизнь.

- Достижение продовольственной безопасности и преодоление бедности;

- На Пшеничные изделия и продукты питания установить такие рыночные цены, которые соответствуют требованиям и платежеспособности населения;

- Государства должны уделить внимание проблемам продовольственной безопасности и устойчивого развития;

- Необходимо углубить сотрудничество развивающихся и слаборазвитых стран;

- Все страны, должны проводить свою аграрную политику в соответствии принципам устойчивого развития;

В следующей части документа изложены фундаментальные правила, из которых должны отметить главное: для того, чтобы все страны мира встали на путь устойчивого развития, надо образовать эффективный и

справедливый мировой экономический порядок, для чего необходимо развитие сотрудничества между странами.

В данном контексте главной глобальной проблемой является определение устойчивости экономического и экологического развития, достижение экономического и экологического баланса. Тот факт, что почвенный покров испытывает быструю деградацию, указывает на то, что необходимо внести серьезные коррективы в методы управления в сельском хозяйстве. Только в последние 20 лет, по всему миру потеряны 480 миллиардов тонн твердых верхний слоев земли, что эквивалентно всех территорий предначенных для обработки по всей Индии. Практический все сельскохозяйственные земли и большая часть пастбищ испытывают деградацию.

По данным ООН, пустыни расширены до 120 млн. га. 1500 млн га пастбищ испытывают медленную приврвление в пустыни. 60% земли - на которых происходят сельсклхозяйственные обработки испытывают активные изменения почвы, а в некоторых частях земли - почва испытывает антропогенное воздействие (7.70).

Кроме антропогенных факторов, на почве постоянно происходят физические, химические и геологические процессы. По эрозии, дефляции и другим причинампотери почвы в мире составило 5-6 млн. га, в конце XX века достигла 10 млн. га. Поэтому, в последние десятилетия на международных форумах больше внимания уделяется проблемам земледелия.

Засухи и превращения почвы в пустыню являются основой голодовки и нищеты. 70% земли – 3,6 миллиардов га, уже деградировано. В последний 100 лет только эрозией уничтожено 20 млн. м², что составляет 22% продуктивных земель на сегодняшний день.

60-х годах на душу населения в мире приходилось 1,03 га земли, в 90-х годах – 0,81 га, в то же время сократилось плодородия почвы, что привело к сокращению урожая зерна.

Деградация почв является проблемой большинства азиатских и африканских стран, где проживают 2/3 бедного населения в мире. По мнению экспертов, в этих странах на душу населения, в течении 40 лет уменьшается участков в два раза (в настоящее время на душу населения в этих странах приходит 0,27 га), а в 2050 году, в таких местах, будут проживать 2 миллиарда человек (8;61).

Правительство Грузии, на переходном этапе к рыночной экономике, считает основной целью аграрной политики достижение страны продовольственной безопасности и этим обеспечить укрепление независимости государства.

Согласно рекомендациям экспертов проекта Евросоюза в Грузии «ТАСИС», для обеспечения населения страны продуктами питания, Грузия может выбрать:

1. Политику, ориентированную на удовлетворение спроса продуктами питания импортного производства; 2. Ориентированное на экспорт и 3. Смешанное (продовольственные потребности как местного, так и импортного производства).

По нашему мнению, для удовлетворения спроса продуктами питания не должны брать ориентацию на импортные товары в целом, так как страна полностью будет зависит от стран – крупных импортеров продовольствия и такая политика может быть угрозой для национального суверенитета и независимости. По мнению тех же экспертов в мире 2010-2015 в годах прогнозируется продовольственный кризис и цены на продукцию повышаться, Грузия не сможет закупить дорогостоящие продукты. Поэтому, наша страна должна начать расширение национального производства, особенно когда катастрофический растут цены на продукты питания во всем мире.

В Тбилиси из 1000 опрошенных респондентов, со средним и низким уровнем доходов, в основном потребляют хлеб, картофель, масло, пшеницу, сахар, мясо. А если рассмотрим импортную корзину требуемых продуктов, то там на первом месте нефть, на втором газ, на третьем лечебные средства, на четвертом пшеница и сахар. Для этой категории населения хлеб является решающим и на ней приходит 15-25% потребительской «корзины», поэтому важно какие цены будут на хлеб (9, 14).

В странах, которые являются экономически сильной, население имеет возможность использовать мясо и мясные продукты и от года в год увеличить потребление на эти продукты. Такая ситуация в Чешской Республике, Венгрии, Эстонии и стран Балтии. Относительно богатых странах Евросоюза население меньше употребляет хлеб и сахар. Граждане этих стран потребность принятия белков полностью удовлетворяют.

В Грузии, по данным 2005 года, стоимость всей местной валовой продукции сельского хозяйства, охотничества и рыболовства составило 1716, 4 млн. лари, что на 112 млн. лари больше, чем тот же показатель предыдущего года. В том же году национальный доход составил 11791,7 тысяч лари, а расчетом на душу населения 2688, 8 лари.

Сравнительно с 2001 годом выпуск продукции 2005 году увеличился на 54,1%, что связано с увеличением числа занятости работников и также увеличением оплаты труда от 161,6 до 204,5 лари.

Если рассмотрим в соответствии с экономической деятельностью, стоимость выпускаемой продукции (40,5 млн. лари) очень низкая и

составляет только 0,7% аналогичных показателей страны в то время, когда 53,3% населения занято имеено в сельском хозяйстве и среднемесячная зарплата рабочих в этой области составляет 117 лари. Несмотря на то, что зарплата увеличена на 48 лари, по сровнению с прошлым годом, но это социальную ситуацию существенно не меняет, потому что в то же время были увеличены цены на продукцию.

Абсолютный показатель бедности, после 2005 года дает следующую картину: уровень бедности по сровнению с прожиточным минимумом составляет 39,4%, глубина бедности -13, 5% а острота бедности – 6, 6%, что по сравлению прошлым годов увелечено на 11, 2, 10,6 и 8 % (10, 17-20).

В современном мире в развитии любой страны, одним из главной целью является экономический рост, скорость которой зависит с одной стороны на природные ресурсы (земля, лес, почва, вода, полезные ископаемые), количественные и качественные показатели трудовых ресурсов и другой стороны, способность правительства использовать эти ресурсы для улучшения жизни благосостояния населения страны.

Наука устонавила корреляционную связь вещественного и материального благосостояния и между потенциалным уровнем внутреннего продукта. В частности считается, что страна может производить внутренний продукт на 1/3- уровне вещественно-материального благосостояния или другими словами, сумма стоимости природных ресурсов выраженных рыночными ценами (включая земли с минеральными ресурсами, флоры, фауны) и денежной стоимости физического капитала, должна превышать в три раза стоимость единного внутреннего продукта производяшего в стране в течение года.

Исходя из вышеизложенного, если принять во внимание тот факт, что запасы минеральных ресурсов Грузии оценены около 90 миллиардов долларов США, страна, только по этим данным имеет экономический потенциал производства валового внутреннего продукта на 30 млрд. долларов. Если будет добавлена рыночная стоимость земли, леса и других природных ресурсов будет увеличен природно - экономический потенциал (11, 42).

Несмотря на очень высокий потенциал, Грузия, к сожалению, все еще остается в списке развивающихся стран, в классификации Всемирного банка 2004 года на 59-ом месте. Общий доход на душу населения составляет от 826 до 3255 доллара США.

Страна имеет резерв накормить 10-12 миллионов человек, но этот резерв не приведен в действии.

Исходя из вышеизложенного, продовольственная безопасность, сокращение бедности, также как экологические и другие глобальные проблемы, следует рассматривать в реальном контексте, существующего в

современном мире, с учетом интересов сосуществования нации и их дальнейшего развития. Мы не должны забывать, что пища - эта основа физического существования человека и что это останется вечным условием человеческого рода. Поэтому, обязательства развитых стран в обеспечении продовольствием развивающихся стран, в борьбе с нищетой и устойчивого развития, является своевременным и каждая страна должна внести свой вклад в избежании существующей угрозы. Но мы не должны ожидать решению этого вопроса в глобальном масштабе в ближайшем будущем и обеспечение продовольствием и искоренения нищеты населения должно остаться на национальном и региональном уровнях. Механизм управления ситуацией на международном уровне не является таким гибким, что в случае кризисной ситуации не вышел из-под контроля, поскольку при таких ситуациях, правящие круги каждой страны забывают о гуманных идеях и очень жестко представляют собственные интересы.

Поэтому рекомендуется обосновать такую аграрную политику, основной задачей которого будет развитие сельского хозяйства по такому направлению, который обеспечит продовольственную безопасность и искоренения нищеты увеличением производства местных продуктов питания и увеличением национальных доходов. А для этого необходимо, разработать программы, поддерживающие агро-продовольственного производства и их реализация.

ЛИТЕРАТУРА

1. Когуашвили П., Аграрная экономика, Тб. 2004 года;
2. Лестер Браун, Жизненно важные признаки, на английском языке 1997 года;
3. Майкл Джакобс, Необходимость безопасности и благополучия - Нью-Йорк, 1991;
4. Дик Леонард, Экономика Евросоюза, Тбилиси, 2002;
5. Когуашвили П., Гиоргадзе Г., Рамишвили Г., От продовольственной проблемы до проблемы безопасности пищевых продуктов, Тбилиси, 1999.
6. Черников В., Агроэкология, Москва, 2000, на русском языке;
7. Yuman Development Report, 1998, 2006 - Нью-Йорк, на английском языке;
8. Бабунашвили Г., Хуташвили Б., Экология и защита окружающей среды, Тбилиси, 2003;
9. Циргвава Е., Вопросы благополучия и безопасности, Журн. Экономика Грузии, # 10, 2007;
10. Квартальный бюллетень статистики Грузии, Тбилиси, 2006;
11. Когуашвили П., Минимальная заработная плата и политика безопасности, Журн. Экономика Грузии, # 10, 2007;

Qədirli Alimə-Xatun Qərib qızı
Бакинский славянский университет

ПЕРИПАТЕТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ФИЛОСОФИИ

Очевидно, современность и конкретно эпоха глобализации ставит перед нами комплекс проблем, успешное решение которых ассоциируется с гармоничной коэкзистенцией науки и образования. В информационном потоке логических исследований следует выделить некоторые теоретические моменты, которые, на наш взгляд, кажутся существенными для азербайджанской науки и соответственно необходимыми в поиске оптимальных условий для укрепления статуса логики в нашей системе образования.

Данная статья ориентирует на привлечение желаемого автором привилегированного внимания к логике, которая понимается нами как наука, задающая параметры истинности человеческих рассуждений.

Изучению логики всегда придавалось большое значение, так как логические операции необходимы человеку как в теоретической, так и практической деятельности. Человек постоянно стремится расширить свои знания и обогатить свою память. Но, как сказал еще древнегреческий философ Гераклит, многознание не научает мудрости. Мудрость в знании оснований и причин. И в особенности логических оснований принимаемых положений. Без способности обосновывать имеющиеся убеждения нет подлинного и твердого знания. Обеспечение истинности человеческого знания; его определенности, последовательности и доказательности, достигается с помощью основных форм и законов логики, которые становятся средством в раскрытии объективной истины. Именно через свое учение о формах, методах и законах мышления, логика является наиболее прикладной, практической наукой.

Сегодня разделы логики не являются равноценными для специалистов различных профилей. То, что представляет безусловный интерес для исследователя в области математики, не является таковым для философа, филолога, юриста, историка и врача. Технические приложения логики существенным образом отличаются от ее приложения и в педагогике. Каждый специалист выделяет в логике свой аспект, находит полезной для себя некоторую часть накопленного в ней разнообразия знаний.

Однако всех нас объединяет одно - умение рассуждать. Мы строим свои рассуждения по одним логическим законам, мыслим в одних логических формах, что позволяет копить и передавать опыт и знания из

поколения в поколение. Знание логики необходимо, ибо логически неверное неверно и во всех иных отношениях, что говорит о методологическом значении логики.

«Нет логики специально для физики, химии... Нет логики специально для математиков, физиков, историков, макрофизиков, микрофизиков, ибо логика находит в науке именно то, что она ищет: правила, которые не зависят от сферы науки, от особенностей той или иной предметной области» [4, 33].

Только при соблюдении законов логики мы можем быть уверены в получении истины. Ведь это законы познающего мышления, если мы их нарушаем - мы не достигнем целей познания. Логика помогает нам сделать наши рассуждения правильными. Правильность мысли необходима во всех сферах рассуждения, а это значит, в познании вообще.

Говоря о когнитивном значении логики, невозможно обойти вопросы определения логики как науки. Так что же является ядром логической науки с момента ее возникновения и до наших дней?

В попытках найти полное и тем самым самодостаточное определение науки логики совершим небольшой экскурс в прошлое азербайджанской логической мысли...

О ведущем направлении философской мысли - восточном перипатетизме издавна утверждается, что нить его преемственного развития на Востоке оборвалась со смертью Абу Али Ибн Сины (Авиценны) в 1037 году. Это утверждение неверно: как самостоятельная философская школа перипатетизм не прекратил своего существования на востоке мусульманского мира - здесь начался новый, послеавиценновский период его развития, у истоков которого стоял Бахманияр ал-Азербайджани [9,16]. По словам Ибн-Сины, своего последователя он любил «больше, чем сына...» [14, 87].

Талантливый ученик Бахманияр является автором энциклопедического труда «ят-Тящил» («Познание»). Это произведение - один из основных источников для изучения логики, метафизики, естествознания в условиях средневековья. По мнению азербайджанского перипатетика, процесс познания происходит на двух уровнях - чувственном и рациональном. «Всякое знание есть или представление, или согласие (тасдик). Представление есть первичное знание, приобретаемое с помощью определения или чего-то ему подобного, вроде описания; таково, например, наше представление о сути бытия человека. Согласие же приобретается с помощью силлогизма или чего-то ему подобного, вроде аналогии и индукции; таково, например, наше согласие с тем, что у всего есть начало» [2, 19].

Первая книга основного произведения «Ат-Тахсил» называется «Логика». «Обучение логике,- писал он,- в одних случаях осуществляется в форме напоминания, в других – в форме привлечения внимания, в-третьих – в форме систематического изложения науки, не допускающего появления ошибок, в-четвертых, - в форме расположения идей в таком порядке, без которого их пользу было бы невозможно постичь» [2, 21].

Вслед за Аристотелем и Ибн Синой Бахманияр считал логику наукой о правильном мышлении. Она выступает в качестве критерия знания. По мнению М.Исрафилова, логику великий философ понимал как теоретическое искусство [13, 78]. В своем сочинении Бахманияр излагает мысли Аристотеля о законах мышления. Значение науки логики он видел прежде всего в том, чтобы оберегать человеческое мышление от ошибок. Истина, считал он, постигается в основном путем логического мышления. В «Истории азербайджанской философии» З.А.Кулизаде пишет: «Говоря о значении логики, мыслитель отмечает, что «логика – это искусство, дающее значение о том, из каких форм и материй складывается правильное определение... и правильный силлогизм, именуемый «доказательством»...» [5, 262].

Наряду с когнитивным значением науки логики, Бахманияр подчеркивал ее необходимость для других наук: “В той мере, в какой она исследует неизвестное, логику можно считать частью науки вообще, а в той мере, в какой ею пользуются вне ее собственной области, ее можно считать орудием” [2, 20].

Азербайджанские перипатетики Сираджеддин Урмави /автор философских трудов – «Методы», «Утонченность мысли», «Трактаты о диалектике», др./ и Афзаладдин Хунджани /«Конспекты по логике», «Категории логики», др./ подобно своим предшественникам, видели в логике орудие /метод/ исследования. По их мнению, «логика представляет собой и науку /или искусство/, которая позволяет разуму избегать ошибок в процессе перехода от известного /непосредственного/ знания к неизвестному /опосредованному/ знанию» [11, 118].

В дальнейшем эти идеи нашли свое отражение в сочинениях Н.Туси (1201-1274), чьи философские воззрения формировались под влиянием Бахманияра. Основное в его учении о логике и теории познания – это язык как знаковая система. Многие философские идеи Туси о языковых знаках были высказаны им задолго до исследований Г.Фреге, Р.Карнапа и др. [15, 72-74]

Однако вне зависимости от исторической эпохи основная дефиниция логики – это наука о закономерностях человеческих рассуждений. Логика

обеспечивает упорядоченность знаний, чтобы научиться рассуждать и понимать.

Безграничность познания приводит к тому, что начало XX века открывает еще один этап в развитии науки логики, который связан с возникновением неклассических логик и соответствующих им логических систем. С развитием теоретического знания в начале XX века возникает проблема исследования таких типов рассуждений, как модальные рассуждения, выражающие возможность, действительность или необходимость чего-либо, рассуждения в неклассических математиках, неклассической физике и т.п. Разделы науки логики, которые изучали данные типы рассуждений, получили название «модальная логика», «интуиционистская логика», «конструктивная логика», «релевантная логика» и т.д.

Появление неклассических логик было вызвано развитием различных областей научного знания, для адекватного описания которых был необходим анализ разных типов рассуждений. При этом предмет науки логики по-прежнему не меняется, им остаются рассуждения, изменяются лишь основополагающие принципы построения неклассических логик. Множество новых логик позволяет анализировать рассуждения в самых разных науках. Логика служит инструментом их анализа и зачастую средством их развития. Можно говорить о специфике применения логики в других областях знаний.

В статье предложены лишь некоторые варианты ответов на вопрос, каково значение логики в познании, без претензии на исчерпывающий ответ, хотя бы потому, что развитие логики в системе наук продолжается, что отдельного и специального исследования заслуживают проблемы, которые либо только зародились, либо только оформились в логике, но внешне уже приобрели характер логических проблем. Эти проблемы могут рассматриваться в связи с идеями, обсуждающимися в логике, или в связи с логикой, а затем занять самостоятельное место. Возможен обратный процесс: проблемы, возникающие в общенаучном контексте, могут занять определенное место в ряду проблем, обсуждаемых в логике.

Есть все основания утверждать, что необходимость совершенствования рассужденческого аппарата мысли, или «оттачивания мысли», является одним из основных факторов в процессе становления будущих креативных специалистов – реформаторов страны в любой области знаний. Поэтому, чтобы суметь наметить оптимальные пути в желаемое будущее, нам предстоит направить основное внимание на исследование круга научных проблем, которые связаны с укреплением пропедевтического статуса логики.

Страна, гордящаяся одаренными азербайджанскими учеными-логиками Лютфи Заде (основоположник нечеткой логики) [1, 11] и Рафиком Алиевым, жаждет постоянных поисков новых форм сотрудничества как в науке, так и в сфере образования. Видные представители российской логической науки Гетманова А.Д., Ивлев Ю.В., Мамедов Н.М., Федоров Б.И. и др. были и являются примерами сотрудничества. На наш взгляд, совместный анализ ряда логико-методологических проблем, обогатит и представит новые концепции и подходы в дальнейших исследовательских работах. Выделенные здесь особенности бытия логики в познании представляются существенными и необходимыми, но, возможно, недостаточными для полного ответа. Но одного на все времена ответа и не может быть дано.

SUMMARY

The article is devoted to the history of peripatetic ideas in the Azerbaijan philosophy. This article is the attempt to adjust the contribution to the comprehension of the value of logic in knowledge and the use of logic knowledge by the person for the decision of scientifically-practical problems.

The logic allows the person not only to construct originally demonstrative argumentation in cognitive activity, avoiding thus of logic mistakes but also to find mistakes, dodges and any sort sophisms in reasonings of people.

The logic is understood as a science about the laws of human reasonings. It appears as a method, the instrument of knowledge, research. The studying of logic acts as the philosophical propaedeutics.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алиева Ш.Н. Гений современной науки – Лютфи Заде. «Элм», 2008, 8 апреля
2. Бахманияр ал-Азербайджани. Ат-Тахсил (Познание). Перевод Сагадеева А.В. Кн.1, Баку, 1983
3. Вригт фон Г.Х. Логика и философия в XX в. // Вопросы философии, 1992, №8
4. Зиновьев А.А. Комплексная логика // Вопросы философии. 2003, №1
5. История азербайджанской философии / Отв. ред. Кулизаде З.А., Том 1, Глава III Баку, 2002
6. Кант И. Трактаты и письма. М., 1980
7. Кант И. Сочинения в 6-ти т., Т.3, М., 1964
8. Кадырли А.Г. Место и роль логики в познании. Баку, 2006
9. Маковельский А.О. Из истории философии в Азербайджане в XI-XII веках. Труды сектора философии. Баку, 1960
10. Маковельский А.О. История логики. М., 1967
11. Рустамов Ю.И. Философия. Баку, 2004

12. Смирнов В.А. Логико-философские труды. М., 2001
13. Исрафилов М.М. Мянтинг курсу. Бакы, 2001
14. Мяммядов З.Д. Бящмянйар мяктяби щаггында // Дирчялиш – XXI яср, 2003, № 69
15. Щцсейнли Н.З. Тяфякцрцн анлайыш-категориал апараты. Бакы, 2003
16. Режим доступа: <http://www.philosophy.unimelb.edu.au/reason/critical>
17. <http://humanus.site3k.net/logic/alt/index.html>

Qəniyeva Afaq Abdul Qızı

Üz. Hacibəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası

ŞƏFİQƏ AXUNDOVANIN «NƏ GÖZƏL» QƏZƏL-ROMANSINDA LAD VƏ RİTMİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Azərbaycan musiqi tarixində əvəzolunmaz yerlərdən birini tutan məşhur bəstəkarlardan biri də Şəfiqə Axundovadır. Şərqdə opera yazan ilk qadın bəstəkar olan Ş.Axundova bir çox janrlarda yazılmış əsərlərin müəllifidir. Onun bəstələdiyi bir sıra əsərlərlə yanaşı qəzəl-romans janrında yazdığı əsərləri də qeyd etmək lazımdır. Bəstəkar Ş.Axundova Azərbaycanın dahi klassik şairi N.Gəncəvinin qəzəlləri əsasında qəzəl-romanslar bəstələmişdir. Bəstəkarın bəstələdiyi «Nə gözəl» qəzəl-romansı yazı üslubu baxımından çox maraqlıdır. Ş.Axundova yazı üslubunda Üz.Hacıbəyli məktəbinin təsiri özünü aydın biruzə verir. [4, s.265-266;]

Ümumiyyətlə, qəzəl-romans janrında kuplet variasiyalılığa üstünlük verilməsi Azərbaycan xalq musiqisinə məxsus intonasiya səslənmələrinin tədrici inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Bu baxımdan Şəfiqə Axundovanın «Nə gözəl» qəzəl-romansı daha maraqlıdır.

Bu qəzəl-romans Allegro moderato tempində, 6\8 ölçüdədir. A+B+B₁ quruluşda olan bu əsər kuplet variasiya formasındadır. Əsərdə bəstəkar periodun cümlələrini 5 xanelik sual və cavab cümlələri əsasında qurur. Lakin təkrar cümlələrin verilməsi genişlənmiş period şəklini meydana çıxarır.

Bəstəkar istər A bölümündə, istərsə də B bölümündə təkrar cümlələrin verilməsi zamanı müşayiət səslərdə variasiya prinsipindən istifadə edir. Burada 5 beytlik qəzəlin A bölümündə ilk iki beytindən, B bölümündə isə 4-cü və 5-ci beytlərindən istifadə edilir.[2, s.20;]

Bu qəzəl-romans əvvəldən sona qədər şur intonasiyaları üzərindədir. İntonasiyaların şur muğamı əsasında əks olunması fa şur məqamının səssirasına

uyğun olur. A bölümündə təkrar cümlələrin verilməsi və bu cümlələrin sonluğu əsasən fa şur məqamının mayə pərdəsi ilə tamamlanır.[3, s.55;] Bu sonluqlar 1-ci periodun sual cümləsində daha çox özünü göstərir.

мам, э - ди - рам бу - на яэ мин, яр.
ли серд - це не сог - лас но, друг мой.

Cavab cümlədə 1-ci və 2-ci voltadan istifadə edən bəstəkar 1-ci frazanın sonluğunu fa şura məxsus şur-şahnaz pərdəsində tamamlayır.

сан? том?
сан? том?

B bölümündə isə bəstəkar fa şur məqamına məxsus hicaz pərdəsinə istinad edir. B bölümünün 1-ci cümləsi əsasın hicaz pərdəsinə istinad olunmaqla sona çatır. Lakin sonradan 2-ci cümləyə A bölümündən götürülmüş melodik motiv əsasında davam olunur.

Де -- дин: .Ис та вас л мэн --
Ты ска -- ча ла: Жди сви лань --
ча -- там яэ гни, яр
на -- прас -- но, друг мой.

Burada həmçinin sarənc pərdəsinə yönəlməyə də rast gəlinir. Enmə pərdəsi təkrar olunan misranın yarım-misrasına əsaslanaraq koda tipli sonluq yaradır. Bu

zaman giriş xanələrindən götürülmüş mövzu sitat şəklinə müşayiət səslərdə təkrar olunur.

Мой, Ты одинок, как один, а мин, друг

Qəzəl-romansların tədricən təkmilləşməsi müxtəlif bəstəkarların yaradıcılığında faktura quruluşu ilə də nəzər diqqəti cəlb edirdi. Belə ki, homofon-harmonik quruluşla bərabər polifonik elementlərin üstünlük təşkil etdiyi fakturalara da rast gəlinir. Burada xalq musiqimizə xas intonasiyalar zəmnində imitasiyalı, səsaltı polifonik elementlər xüsusi ilə maraqlıdır.

Bəstəkar Ş.Axundova «Nə gözəl» qəzəl-romansında N.Gəncəvinin 5 beytlik «Nə gözəl, nə xoş gəlibdir belə daimi qəmin yar» qəzəlinin 3-cü beytindən başqa bütün beytlərindən istifadə etmişdir. Qəzəlin tərcüməsi C.Xəndanındır. Qəzələ bütövlükdə nəzər salaq.

Nə gözəl, nə xoş gəlibdir belə daimi qəmin, yar.
Onu şadlığa dəyişməm, edirəm buna yəmin, yar.
Qəmi şadlığa dəyişməm, buna sən nə cür baxırsan?
O şirin şərəblərindən daha xoş gəlir səmin, yar.
Mən oyam, bacarmasam da sənə xidmətim olur çox.
Sən osan, bacardığın vaxt mənə yetməyir əlin, yar.
Dedin: «İstə vəsl məndən», «Tələsir ömür» dedim mən.
Bu ömürlə vəslə yoxdur gümanım çatam yəqin, yar
Sənə oxşamaz gözəllər, mələyim, tayın ki, yoxdur.
Ürək özgəni sevənməz, buna olgilən əmin, yar.

Bu qəzəl şair tərəfindən əruz vəzninin rəməl bəhrində *fə'ilAtü-fA'ilAtün-fə'ilAtü-fA'ilAtün* təfilə ölçüsündə yazılmışdır. Bu bəhrin təfilə cüzlərini musiqi ritminə salsaq aşağıdakı metroritmik quruluş alınar.[1, s.123;]

bərabər həcmdə, 2-ci qısa hecasını səkkizlik, 4-cü təfilənin 1-ci uzun hecasını leqatolu 2 səkkizlik notla çərək nota bərabər həcmdə, qısa hecasını səkkizlik notla əvəz edir. 2-ci təfilənin 3-cü uzun, 4-cü təfilənin 3-cü uzun hecalarını leqatolu səkkizlik notla çərək nota bərabər həcmdə metroritmik quruluşa uyğun istifadə edir. 2-ci təfilənin 2-ci qısa hecası səkkizlik, 3-cü təfilənin 3-cü uzun hecası leqatolu 2 çərək notla, 4-cü təfilənin 1-ci uzun hecası leqatolu 2 səkkizlik notla çərək nota bərabər həcmdə, 2-ci qısa hecası isə səkkizlik notla əvəz olunur. 4-cü təfilənin sonuncu uzun hecası 1-ci voltada leqatolu nöqtəli çərək, 2 onaltılıq və 2 çərək notlarla nöqtəli yarım nota bərabər həcmdə, təkrar zamanı 2-ci voltada isə nöqtəli yarım notla əvəz olunur.

4-cü beytin istifadəsi zamanı bəstəkar 1-ci və 3-cü təfilələrin 1-ci və 2-ci qısa, 2-ci təfilənin 4-cü uzun hecalarını metroritmik şəkllə uyğun istifadə edir. 1-ci və 3-cü təfilələrin 3-cü uzun və 4-cü qısa hecaları çərək, 2-ci və 4-cü təfilələrin 1-ci uzun və 2-ci qısa hecalarını səkkizlik notlarla əvəz edir. 2-ci təfilənin 3-cü uzun hecasını leqatolu 2 səkkizlik notla çərək nota bərabər həcmdə, 4-cü uzun hecasını çərək notla, 4-cü təfilənin 3-cü uzun hecasını leqatolu 4 onaltılıq notla çərək nota bərabər həcmdə metroritmik quruluşa uyğun şəkildə istifadə etmişdir. Sonuncu təfilənin sonuncu qısa hecası nöqtəli yarım notla əvəz olunur.

Bu beytin 2-ci misrasının istifadəsi zamanı bəstəkar 1-ci misrada istifadə etdiyi eyni metroritmik quruluşu olduğu kimi saxlayır.

5-ci beytin istifadəsi zamanı bəstəkar 2-ci beytin 2-ci misrasında hər iki voltada istifadə etdiyi eyni metroritmik quruluşu hər iki misrada təkrar edir.

Bəstəkar sonuncu beytin 2-ci misrasının 2-ci yarımmisrasını təkrar etməklə əsəri sona yetirir. Burada yalnız 1-ci təfilədə 2-ci uzun hecanı leqatolu 2 səkkizlik notla çərək nota bərabər həcmdə, sonuncu təfilənin sonuncu uzun hecasını isə 2 xanədə leqatolu 2 yarım notla əvəz edir.

Nümunə:

Nə gözəl

Musiqisi: Ş. Axundova

Sözləri: N. Gəncəvi

Tərcüməsi: C.Xəndan

Allegro moderato

Nə gö-zəl, nə xoş gə-lib - dir be-lə da - i - mi-qə-min,
yar. O-nu şad - lı - ga də-yiş - məm, e-di-rəm bu - na yə-min
yar. Qə-mi şad - lı - ga də-yiş - məm, bu - na-sən nə cür ba - xır -
san? san? O şı-rin şə - rab - la - rın - dan da - ha xoş
gə - lir sə - min, yar. yar. De-din."İs -
tə - vəs-l mən - dən", Tə - lə - sir ö - mür" de-dim mən. Bu ö - mür -
lə vəs-lə yox - dur gü - ma - nım ça - tam yə - qin, yar. Sə - nə ox -
-şa - maz gö - zəl - lər, mə - lə - yim, ta - yın ki, yox - dur. Yar,
Ü - rək öz - gə - ni se - vən - məz, bu - na ol - gi - nən ə - min,
yar, bu na ol - gi - nən ə - min, yar.

SUMMARY

Composer Shafiq Axundova's «Na gozal» gazal-romance written to Nizami Ganjavi's words is analysed from rhythmical point of view in the article. Here Shur is emphasized especially. Gazal written in the N.Ganjavi's Aruz weight is analysed from poetic-rhythmical point of view. In «Na gozal» gazal-romance is involved unity of word and music.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev E. Azərbaycan muğam dəstgahlarında ritmintonasiya problemləri. Bakı, Ergün, 1996, 126 s.

2. Gəncəvi N. Lirika, Bakı «Lider» nəşriyyatı, 2004 ,160 s.
3. Hacıbəyov Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. 1950, 117 s.
4. Qədimova J. Musiqinin tədrisi metodikası. Dərslik, Bakı, ADPU,2007,323s.

Qəniyeva Jalə Elman qızı
Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ ZƏRFİN TƏDQIQI TARİXİNƏ BİR BAXIŞ

Zərf hərəkətin əlamətini, keyfiyyətini, miqdarını, yerini, zamanını, baş vermə səbəbini göstərən bir nitq hissəsidir. Zərf digər nitq hissələrindən morfoloji cəhətdən dəyişməməsi ilə fərqlənir. Zərfin bu xüsusiyyəti onu köməkçi nitq hissələri ilə yaxınlaşdırır. Lakin zərf köməkçi nitq hissələrindən leksik mənaya malik olması ilə fərqlənir.

Bir nitq hissəsi kimi zərf adlarla fel arasında aralıq, keçid mövqe tutur. Düzdür, qədim türk yazısı abidələrinin dilində zərflərdə bilavasitə hərəkət və ya vəziyyət əlaməti yoxdur, lakin onun felə yaxınlığı adlara yaxınlığından daha güclüdür. Hətta çox vaxt zərflər feldən törəyir və felin bəzi əlamətlərini mühafizə edə bilir. Bundan başqa əgər sifət, say və əvəzlik ən çox və bilavasitə isimlərə xidmət edirsə, zərflər əsasən fellərə xidmət edir, onu bu və ya digər münasibətə görə təyin edir, aydınlaşdırır; zərflər həmişə fellərə aid olur. Buna görə də dilçilik ədəbiyyatında zərfə belə bir tərif verilir: hərəkətin, yaxud keyfiyyətin əlamətini göstərən dəyişməyən nitq hissəsinə zərf deyilir.

Ümumiyyətlə türk dillərində zərf müstəqil nitq hissəsi kimi bu dillərin qrammatik quruluşunda özünəməxsus bir lay təşkil edir. Bu nitq hissəsinin sifət kimi əlamət bildirməsi onun bəzi tədqiqatçılar tərəfindən fərqli şəkildə adlandırılmasına gətirib çıxarmışdır. Türk dillərində zərflərin digər nitq hissələrinə nisbətən daha gec yaranması fikri də mövcuddur. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əlimizdə olan abidələr bunun əksini göstərməkdədir. Zərflərin türk dillərində müqayisəli tədqiqi kompleks şəkildə aparılmamışdır.

Hər hansı bir dilin formalaşması zamanı insanlar ilı olaraq əşyaların əlamətini, adını, hərəkətini adlandırmışlar. Eyni zamanda hər hansı bir hərəkətin də tərzinin göstərilməsi zərurəti doğmuşdur. Beləliklə, zərfin ayrıca bir nitq hissəsi kimi formalaşması tarixini dilin yaranması tarixi ilə eyni tutmaq olar. Lakin zərflər şübhəsiz ki, digər nitq hissələrindən təcrid olunaraq yaranmışdır. Zərflərin digər nitq hissələrindən təcrid olunaraq yaranması müxtəlif leksik və qrammatik vasitələrlə həyata keçirilmişdir.

Müasir türk dillərində olduğu kimi qədim türk yazısı abidələrində də zərflər digər nitq hissələrindən tam ayrılmamışdır. Abidələrin dilində bir yerdə

isim, sifət və ya qoşma kimi çıxış edən söz digər yerdə heç bir fonetik və morfoloji dəyişikliyə uğramadan zərf kimi işlənə bilər.

Ümumiyyətlə zərfin tədqiqi ilə bağlı bir çox dilçilər müəyyən tədqiqatlar irəli sürmüşlər.

Türkologiyada zərfin müstəqil nitq hissəsi kimi tədqiqinə ilk dəfə İ.Qiqianovun “Грамматика татарского языка” əsərində rast gəlirik. O, burada əsasən zərflərin ümumi siyahısını verməyə çalışmışdır. İ.Qiqianovdan sonra P.M Melirionski özünün “Краткая грамматика казакского-киргизского языка” əsərində zərf məsələsinə toxunmuşdur. Burada P.M.Melirionski zərf kateqoriyasını başlıca olaraq köməkçi sözlər və sifət əvəzediciləri kimi təsvir etmişdir.

Daha sonra Mirzə Kazımbəy zərfə aid daha ətraflı məlumat vermiş və geniş həcmdə zərflərin siyahısını tərtib etmişdir. Mirzə Kazımbəydən sonra zərfin nisbətən geniş izahına altay dilinin qrammatikasında rast gəlirik. Lakin bu əsərin müəllifləri də əsasən Mirzə Kazımbəy əsaslanaraq zərfi qoşma, ədat, nida, bağlayıcı və s. kimi söz kateqoriyaları ilə qarışdırmışlar.

Türk dillərində zərflərə dair ilk məlumata M.M.Əfşarın qrammatikasında rast gəlirik. O, zərfləri “əl mübhamat”, “əl ədvat” başlığı altında qoşma, bağlayıcı və nidalarla qarşılaşdırmışdır.

XIX əsrin rus dilçilərindən K.S.Aksakov rus dilində zərfləri müstəqil nitq hissəsi hesab etmir, sintaktik kateqoriya kimi izah edib göstərir ki, zərfin özünəməxsus xüsusi forması yoxdur, zərf yalnız münasibət ifadə edir. Ayrı-ayrı nitq hissələrinin müxtəlif münasibətlərdə zərf yerində işlənməsi mümkündür. İstər rus dilçiliyində, istərsə də türkologiyada dilin qrammatikasının, ümumiyyətlə, nitq hissələrinin geniş şəkildə tədqiqi işinə əsasən XX əsrin 20-ci illərindən sonra başlanmışdır. F.Zeynalov zərf kateqoriyasına ümumiyyətlə türkologiyada və eləcə də Azərbaycan dilçiliyində çox mübahisəli məsələlərdən biri kimi baxır. [4, 124]. Onun qeyd etdiyinə görə ədəbiyyata nəzər saldıqda məlum olur ki, zərf tamamilə rədd edilərək müstəqil bir nitq hissəsi kimi hesab olunur, ya da çox şərti bir kateqoriya kimi və hətta köməkçi bir nitq hissəsi kimi izah olunur. Adların formaca bir-birindən az fərqlənməsinə əsaslanan dilçilər zərfləri müstəqil yox, köməkçi bir nitq hissəsi kimi göstərirlər. [4, 125].

Türk dillərinə aid yazılmış əsərlərin əksəriyyətində isim, sifət və zərfləri bir-birindən ayıran əlamət və xüsusiyyətlər göstərilir, zərflər əksər hallarda sifət və qoşmalarla qarışdırılır. Bunun əsas səbəbi nitq hissələrinin vahid bir meyar təsnif edilməməsidir. Bəzi dilçilər yalnız semantik əlamətlərə, bəziləri isə sintaktik əlamətlərə əsaslanaraq bölgü aparır, hətta bəzən ayrı-ayrı nitq hissələrini belə müxtəlif əlamətlər əsasında təsnif edirlər. Bunun nəticəsidir ki, bir çox dilçilər bəzən sual ədatlarını, qoşmaları və hətta sual əvəzliliklərini belə zərf kateqoriyasına aid etmişlər. F.Zeynalovun fikrincə, zərflər əlamətin əlamətini və hal-hərəkətin əlamətini bildirməyə xidmət edən, özünəməxsus semantik, morfoloji

və sintaktik əlamətlərilə digər nitq hissələrindən fərqlənən müstəqil bir nitq hissəsidir. [4, 125].

Məlum olduğu kimi türk sistemli dillərdə zərflər hər şeydən əvvəl semantik cəhətdən digər nitq hissələrindən ayrılır. Buna görə də hər hansı bir sözü zərflə aid etmək istədikdə ilk növbədə onun semantikasından çıxış etmək lazımdır. Zərflərin yuxarıda qeyd etdiyimiz semantik xüsusiyyətləri bu kateqoriyanı tam əhatə edə bilmir. Məhz buna görə də zərflərin morfoloji baxımdan izahı, onların morfoloji əlamətlərinin tədqiqi zəruri bir hal kimi meydana çıxır. Zərflər sabit semantik əlamətlərdən başqa morfoloji xüsusiyyətlərə də malikdir. Məsələn, zərflərin özünəməxsus, onları başqa nitq hissələrindən fərqləndirən xüsusi sözdüzəldici şəkilçiləri vardır. Zərflərin morfoloji xarakterinə bir də onların dəyişməməzliyini əlavə etmək lazımdır. Zərflərin sintaktik xüsusiyyətlərinə gəlincə, məsələ bir qədər mürəkkəbləşir. Başqa nitq hissələri kimi zərflərin də sintaktik əlaməti adı altında onların cümlələrdə yeri və vəzifəsi nəzərdə tutulur.

Sintaktik əlamətinə görə təsnif aparmaq həm natamamdır, həm də ümumiyyətlə zərf kateqoriyasının təbiətinə xas olmayan bir haldır. Hər bir nitq hissəsinin istənilən cümlə vəzifəsini ifadə etməsi halı sintaktik cəhətdən geniş təsnif aparmağı və bu əsasda da sözləri zərf kateqoriyasına ayırmaq işini məhdudlaşdırır. Məlumdur ki, sifət geniş sintaktik fəaliyyətə malik olduğundan fel qarşısında da zərflik kimi çıxış edə bilər. Lakin bu heç də sifətin digər nitq hissəsinə, məsələn zərflərə çevrilməsi demək deyildir. Belə olsaydı, dilçilikdə nitq hissələri və cümlə üzvləri deyə xüsusi bölgələr aparmağa heç bir ehtiyac da qalmazdı. Bir sözün sifət və zərf kateqoriyasına aid olub olmamasını onun cümlədəki vəzifəsi ilə müəyyən edən dilçilər belə iddia edirlər ki, eyni bir söz isimləri təyin edəndə sifət, felləri təyin edəndə isə artıq zərf kateqoriyasına aid olur.

A.Kazımbəydən başlayaraq gələn bu fikir bir çox türk dillərində və eləcə də Azərbaycan dilində indi də mühafizə olunmaqdadır [6,318]. A.Borovkov yazır ki, sifətlər fel qarşısında məna və vəzifəsinə görə zərflərə çevrilir [5, 77]. F.Zeynalovun fikrincə, belə meyar zərf kateqoriyasını və eləcə də sifət kateqoriyasını müəyyənləşdirməkdə əsas ola bilməz. [4, 126]. Bildiyimiz kimi sifətlər əşyanın əlamətini, zərflər isə geniş mənada hərəkətin və əlamətin əlamətini bildirir. Bəzi dilçilərin həm sifət, həm də zərf deyə qəbul etdikləri sözlər (məsələn, yaxşı, gözəl, boş, dolu və s.) isə öz daxili semantikasını etibarlı ilə əşyanın əlamətini bildirməyə xidmət edir. F.Zeynalova görə bu sözlər ancaq sifətə məxsus qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir [4, 120).

Zərfləri digər nitq hissələrindən, xüsusilə sifətlərdən fərqləndirən sintaktik əlamətlərdən biri də budur ki, əsl zərflər (məsələn, indi, tez, gec, sonra və s.) əşyanın təyini ola bilmir. Məsələn, indi adam, gec kitab və s. Zərflər də sifətlər kimi dərəcə əlamətləri qəbul edə bilər. Lakin bu dərəcə əlamətləri sifətlərdən semantik cəhətdən fərqlənməklə bərabər, həm də onlara nisbətən çox məhduddur.

Bu əlamətlərdən başqa zərflərin də sintaktik yolla yeni zərflər yaratma xüsusiyyəti vardır. Digər nitq hissələrindən sintaktik üsulla yeni zərflərin yaranması (mürəkkəb söz şəklində) türk sistemli dillərdə, eləcə də Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində çox geniş yayılmışdır. Zərf kateqoriyası bu yolla demək olar ki, çox sürətlə öz tərkibini zənginləşdirir.

Türk dillərinin əksəriyyətində, eləcə də Türkiyə türkcəsində ədat və modal sözlərin bir qismi zərflərə aid edilir. Məsələn, əlbəttə, bəli, yox, şübhəsiz və s. Bildiyimiz kimi bu sözlər tam mənalı sözlər olmayıb ancaq danışanın söylənən fikrə, real varlığa münasibətini ifadə etməyə, söz və cümlələri qüvvətləndirməyə xidmət edir. Bunlar sintaktik cəhətdən də zərflərdən fərqlənir. Belə ki, əgər zərflər bu və ya digər cümlə üzvünə aiddirsə, bu sözlər bütün cümləyə aid olur. Ona görə də belə sözləri ayrıca bir qrup - ədat və modal sözlər qrupuna ayırmaq daha doğrudur. Buludxan Xəlilovun fikrincə, Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında zərflərin sintaktik cəhətdən, əsasən cümlə daxilində izah olunması onların uzun müddət digər nitq hissələri ilə qarışdırılmasına səbəb olmuşdur ki, bu qarışıqlıq indinin özündə də davam etməkdədir [1, 278].

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində zərflər sifətlərlə, isimlərlə, “az, çox, xeyli” sayları ilə, modal sözlərlə, qoşmalarla qarışdırılmışdır. Nitq hissələrinin bir-birilə qarşılıqlı münasibətdə olması, birinin digərinə xidmət göstərməsi dilin təbii qanunauyğunluğu hesab olunur.

Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində nitq hissələrinin təsnifatına aid ümumi fikir birliyini, vahid bir meyarın əldə olunmasını göstərmək çətinidir. Türk dillərində, nitq hissələrinin təsnifatına aid vahid bir meyarın olmaması, xüsusilə zərflərin müəyyənləşdirilməsi məsələsində çətinlik törədir. Müasir türk dilləri qrupunda, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində zərf sahəsində ən çətin və mübahisəli məsələ hansı sözün zərfə aid olub olmamasıdır. Bu sahədə türkoloqların müxtəlif fikirlər söylədiklərini və onların müxtəlif üsullardan istifadə etdiklərini görürük: N.P. Direnkova oyrot dilində bu və ya digər sözün zərfə aid edilməsində başlıca olaraq sintaktik üsuldən istifadə edir. A.K. Borovkov türk dillərində bu və ya digər bir sözü zərfə aid edərkən əvvəlcə sintaktik üsuldən istifadə etməyə səy göstərir. Lakin sonra müəllif analiz zamanı sintaktik əlamətin təminədiçisi olmadığını gördükdə öz fikrinin əksinə çıxaraq, hər hansı bir əlaməti (semantik, morfoloji) sintaktik əlamətə əlavə edir [5,77]. H.Mizəzadə Azərbaycan dilində isim, sifət, say və zərflərin fərqlənməsində morfoloji əlamətin daha əlverişli olduğunu göstərir [2]. N.K.Dmitriyev başqırd dilinin zərflərini rus dilinin zərfləri ilə müqayisə zamanı göstərir ki, zərf morfoloji anlayışdır. Bu cəhətdən rus dilində işlənən “хороший”, “хорошо” (yaxşı) sözlərinin müxtəlif nitq hissələrindən (sifət, zərf) olduğu seçilir. Lakin başqırd dilində nitq hissələrinin müəyyənləşməsində semantik əlamət daha həlledici rol oynadığı üçün “yaxşı” sözü tərəddüdsüz olaraq sifətə aid edilir [7, 120]. A.İ.İskakov qazax dilində zərfləri müəyyənləşdirərək yazır: “Nitq hissələri 3

cəhətdən leksek semantikasına, morfoloji əlamətinə, sintaktik vəzifəsinə görə müəyyənləşir". Müasir qazax dilində müstəqil nitq hissəsi olmaq etibarı ilə zərfi həmin əlamətlər əsasında təyin etmək lazımdır. B.Xəlilovun fikrincə, Azərbaycan dilində bu və ya digər sözü zərfə aid edərkən, nitq hissələrinin təsnifatında tək-tək əlamətləri deyil, semantik, morfoloji və sintaktik əlamətlərin hər üçünü birlikdə əsas götürmüş olan türkoloqlar fikrini düzgün mövqe kimi qəbul etmək lazımdır [1, 280].

Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşunun inkişaf tarixi başqa türk dillərinə nisbətən yaxşı öyrənilmişdir. H.Mirzəzadənin 1950-ci illərdən başlayaraq çapdan buraxdığı dərslik və dərs vəsaitləri bu cəhətdən diqqəti daha çox cəlb edir. Lakin istər ayrı-ayrı türk dillərinin inkişafı tarixinə həsr olunan əsərlərdə, istərsə də H.Mirzəzadənin nəşr etdirdiyi kitablarda zərf öz əksini tapmamışdır. Belə ki, türk dillərində nitq hissələrinin, o cümlədən zərfin öyrənilməsində uzun müddət ərəb, yun.-İskəndəriyyə və rus dilçilik məktəblərinin prinsiplərindən istifadə olunmuşdur.

Ə.Şükürlünün tədqiqinə görə ərəb dilində zərf artıqlıq və bağlayıcıdan təcrid olunmamışdır. Daha doğrusu, artıqlıq bir münasibətlə zərf, başqa münasibətlə bağlayıcı vəzifəsini yerinə yetirir. Ona görə də ərəb dilçiliyində zərf qədim zamanlardan başlayaraq artıqlıq və bağlayıcı ilə birlikdə bir başlıq altında (ədat və ya hərf) köməkçi nitq hissəsi kimi öyrənilmişdir. Halbuki, türk dillərində zərf ərəb dilindən fərqli olaraq müstəqil nitq hissələrinin nitq hissələri cərgəsinə daxildir [3, 3].

XVI əsrdən başlayaraq qərbi Avropa ölkələrində tərtib olunan qrammatikalarda klassik yun.- İskəndəriyyə dilçilik məktəbinin prinsiplərinə müvafiq olaraq türk dillərində zərf ilk dəfə müstəqil nitq hissəsi kimi öyrənilir. Lakin Avropa qrammatikləri də zərfin tədqiq edərkən türk dillərinin daxili inkişaf qanunlarına əsaslanmırlar. Onlar əslində latın dilinə məxsus bütün sadə və düzəltmə zərflərin qarşılığını türk dillərində araşdırırlar. Ona görə də bir qayda olaraq türk dillərində zərfin hələ formalaşmadığını iddia edir və bütün sadə sifətləri eyni zamanda zərf kimi öyrənilir. Türk dillərində zərfin öyrənilməsində tədqiq olunan bu metod rus dilçiliyinin təsiri altında yazılmış qrammatikalarda da müşahidə olunur. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, son zamanlaradək rus dilində yazılmış bütün qrammatikalarda türk dillərinə məxsus sifətlər eyni zamanda zərf kimi öyrənilmişdir. Daha doğrusu, əlamət, keyfiyyət bildirən söz isimdən əvvəl gəldikdə sifət, fərdən əvvəl gələrək iş, hərəkətin keyfiyyətinin bildirdikdə isə zərf adı altında tədqiq olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası (II hissə). Bakı 2003, 352 s.
2. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı 1990, 374 s.
3. Şükürlü Ə.C. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası Bakı 1981, 96 s.
4. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı 1974, 142
5. А.Боровков. Учебник уйгурского языка, 1936
6. М.Казым-бек. Общая грамматика турецко-татарского языка, Казан, 1846
7. Н.К. Дмитриев. Грамматика башкирского языка. М.-1948

SUMMARY

Although the adverb learned little till sixty years now this speech part explores comprehensiver in Azerbaijan language.

Qoqoladze Tamara Axmedinovna

Горькийский учебный университет

Xaradze Efemiya Mefodyevna

Тбилисский государственный университет им. И.Джавахишвили

ЭТИКО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЛЮБВИ В ПРЕДИСЛОВИИ ПОЭМЫ НИЗАМИ ГАНДЖЕВИ «ХОСРОВ И ШИРИН»

Тема любви по-разному развивалась на Западе и на Востоке, что объясняется с одной стороны – национальными особенностями, а с другой – разными религиозными принадлежностями (христианство, ислам, иудаизм, буддизм). Любовь родилась раньше, чем мышление о нем, но накопленная у мудрецов опыт постепенно выявляется в философии. Философия любви, кроме всего прочего, явно отражает свое родство то с философией, биологией, то с философией истории и самой наукой, иногда с богословием или политикой, очень часто с психологией и социологией в их философских аспектах. Философские сочинения в одном аспекте очень уж похожи на художественные произведения, даже если не имеют с литературой прямого соприкосновения. В них отражается человечество во всю: его мораль, то что накоплено цивилизацией испокон веков, и вместе с этим, приближение к чему-то прекрасному, возвышенному.

По-этому не случайно, что на обобщенных примерах темы любви на Западе и на Востоке, глубоко изучая тему любви в философских и

литературных текстах, выделяя их этико-эстетические аспекты, своеобразно формируется модель, т.н. этико-эстетическая модель любви.

Если на Западе эта модель, в основном в средние века, развивается как куртуазная, где чувство любви дело чести, возвышенная и не отрицается, в восточном понятии, она выявляется как всеобъемляющее чувство, которое подсказано Всевышним, и по-этому, и целесообразно и гармонично.

Торговые узы связывали страны Востока друг с другом, и они, учитывая как античные мышления о любви, так и религиозные принципы, как-то близко переплетаются между собой. В этом аспекте очень важны размышления о любви Али Ибн Сины (980-1032) и Ибн Хазм (994-1064).

С.Б. Серебряков, опубликовавший в своем переводе трактат Ибн Сины О любви подчеркивает, что до этого мыслителя на востоке господствовали воззрения, согласно которым следует подавлять низменные силы души для того, чтобы достичь максимального развития высших сил и избавиться от погубного влияния низменных потребностей. «... Если человек любит милостивый образ умозрительно... это следует считать средством возвышения и приближения к благу, поскольку он испытывает более близкое воздействие первоисточника (всякого) влияние и чистого объекта любви и более подобен возвышенным, благородным вещам... Ибо человек, имея нечто сверх того совершенство, которое свойственно человеку... более всего достоин получения того, что скрыто в плоде сердца и составляет чистоту любви. Поэтому и говорит пророк: - да благословит его Аллах и да приветствует!» [1, с.324]. Авторитет ибн Сины на Востоке и на Западе был так велик, что уже само обращение философа к анализу любви сыграла немаловажную роль.

Ибн Хазм куда в меньшей степени философ, чем его среднеазиатский современник и единоведец. Его книга «Ожерелие голубки» представляет нечто среднее между художественным произведением и этико-психологическим трактатом. Средневековой арабский писатель не преклоняется по рыцарски перед дамой, наподобие трубадуров на Западе, он не вносит в любовь мистических нот, в то же время, не отказывается от традиционных мусульманских представлении о добродетели и о достойном поведении, подняты до таких взглядов на любовь, которые станут действительно влиятельными лишь через века после ибн Хазма.

В это-же время в кавказском культурном ареале возникает творчество видного азербайджанского писателя-мыслителя Низами Ганджеви (1141-1209). Шарван и Аран, две провинции, тесно связаны с Грузинским государством. Как вспоминает неизвестный грузинский летописец, «Низами, которому покровительствовал Агсартан II, дважды побывал в

Грузию и во время в одной из торжественных приёмов на литературном поэдинке выступал вместе грузинскими поэтами». [2,с.296].

Об отношениях Низами с Грузией написано много (К. С. Кекелидзе, «Руставели и Низами Ганджеви», Труды ТГУ, 1936, т.5, стр.137-178; Г. Барамидзе «Низами и грузинская литература», Труды ТГУ, 1947, т.32, стр.139-144, статьи на груз. языке Ал. Гвахария, Д. Кобидзе и др). В этих трудах нередко упоминается раскрытие тем любви у Низами и известного грузинского поэта Шота Руставели, но «Трактат о любви» (из поэмы «Хосров и Ширин») в отдельности и о его значении в разрезе этико-эстетических аспектов любви, впервые анализируется нами (см. книгу «К истории грузинской любовной лирики ч.1, Тбилиси, ТГУ, 2001, с. 23-25).

Низами в предисловии поэмы «Хосров и Ширин» (1180-81 г.г.), дает «Несколько слов о любви», в котором он определяет значимость любви, раскрывает ее всемогущую силу и в природе, и человеческом обществе. Несмотря на то, что для источников своей поэмы Низами выбрал эпизоды из «Шах-Намэ» Фирдоуси, сам, игнорируя старческое отношение к действиям героев, где особое внимание уделяется героическим, решил обратиться к настоящему чувству любви и наверное, по-этому сделал это предисловие.

Среди литературоведов существует разногласия по-поводу источников поэмы. Использовал ли он только азербайджанские народные предания («Гули-Задэ»), или материалы персидских сирийскими, арабских и древнегреческих авторов и легенды. Главное одно: Низами много и упорно работал над произведением, обрабатывая сюжет и дополняя фантазией, создавая таким образом, «любовный треугольник» (Ширин-Хосров-Фархад) и создал шедевр любовной поэмы, где поэтическое чувство весьма возвышенно и прекрасно.

Но наше внимание не случайно обращено к предисловию поэмы. Здесь Низами, используя и своеобразно расширяя распространенную на Западе модель любви, наполняет ее своими философскими взглядами.

Не случайно мы вспомнили об ибн Сине и ибн Хазм. Из предисловия поэмы «Хосров и Ширин» отчетливо видно, что Низами был знаком с их трудами. Проведем несколько параллелей.

Ибн Хазм – «Ожерелие голубки». «Душа же любящего свободна, и она знает, где то, что разделяло с нею близость и стремится к нему, и направляется и ищет его, жажда с ним встречи и привлекая его, если может.

Это подобно магниту и железу. Сила вещества магнита, связана с силой вещества железа, но обладает достаточной самостоятельностью и способностью стремится к железу, хотя она с нею однородна и принадлежит к ее стихии. Но сила железа, так как она велика, устремляется к своему подобному, ибо движение всегда исходит от более сильного, а сила

железа свободна по существу и не заражена никаким препятствием и она ищет то, что с ней сходна, и предается ему, по природе спешит к нему и, по необходимости, а не добровольно и преднамеренно...

На это указывает еще и то, что ты не найдешь двух влюбленных, между которыми не было бы сходства и соответствия природных качеств...» [3,с.30].

У Низами сравнение магнита и железа, художественно перерастает в всемогуществе любовной страсти, которая привлекает даже не схожих предметов. Сила любви, сила страсти вызывает этот процесс в неодушевленных предметах:

«И если бы магнит был не исполнен страсти,
Железо привлекать он не был бы власти.
И если бы привлекать соломинку янтарь
Но сколько есть камней, которые не в силах
Привлечь соломинку бездушных и застылых»

[4,2]

Самое главное по Низами, жизненная сила, которым соответствуют силы любви. Без этого, нет ничего: земля была бы мертва без любви к небу.

Любовь самое лучшее, что есть у человека, и главное здесь в подчинении к этому чувству. Даже зороастры (гебры) поклоняются огню, любя и воспевая солнце. Кроме того, без чувства любви человек не сможет понять вкус жизни, так как, спать и есть, эта черта характерна и животным. Только умение любить отличает человека от них.

И наконец: начало всего и основа всего - в любви. Сам поэт открыто заявляет:

«Был в жизни дорог мне любви блаженный пыл,
И сердце продал я, и душу я купил».

[4,2]

Низами создают прекрасную модель любви (чьим олицетворением служит сама поэма «Хосров и Ширин»), где центром мира управляет любовь. В поэме, и платоническая и телесная любовь подчинена этому. Без любви в мире все мертво, только с любовью связана все на свете. Любовь соединяет все и подчиняет себе. Здесь и выделяется своеобразная альтернатива - любить или умереть.

И так, у Низами этико-эстетическая модель любви представляется следующим образом: 1. Любовь идет от Всевышнего. 2. Любить – это закон природы; 3. Любовь этична и морально оправдана; 4. Любовь прекрасна - она сила жизни.

ЛИТЕРАТУРА

1. Трактат ибн Сины (Авиценны) о любви, Тбилиси, 1976;
2. Кобидзе Д.И. «История персидской литературы» (на груз.яз) изд. ТГУ, Тбилиси, 1975
3. «Средневековая андалузская проза», М. 1985;
4. Низами Ганджели «Несколько слов о любви» электронная библиотека (перевод Липскерова К.)
<http://www.litru.ru/bd/?b=87927>

SUMMARY

The cultural surrounding of the Caucasus had been too various for centuries and exceptionally in the XII century-the epoch of renaissance of Georgia. For the poets or the creators born in this space it is formed in intercultural relations as with western (Byzantium) as with eastern (Arabia, Iran, Turkey). The two provinces –Sharvan and Aran-located in the neighborhood of Georgia on the territory of Azerbaijan represent important centers of Culture and literature. Since the times of Davit Aghmashenebeli these centers have become under the political influence of Georgia.

The poet Nizami Ganjevi (1141-1209) lived with the Sharvanshahs. As the author of “The Histories and Sharvandians” tells “Nizami, who was under the patronage of Aghsartan II, had arrived in Georgia twice. During one solemn reception public literary competition was held where Georgian and Iranian poets competed.” [1,6] Quoting the outstanding Iranian poets-Firdous, Khakan, Nizami and others was often used in Georgian historical and fiction texts. Scientists suppose that Nizami’s “Leili and Majnuni”, “Khosrovi and Shirini”, should be translated even in the XII century. At the same time the traditions of the Georgian culture had positive influence on the Iranian poetry. Specialists suppose that Nizami knew the Georgian language and while creating “Iskander-name” he used Georgian materials.

So, the moral –esthetic model for Nizami is as follows:

1. Love comes from above the sky;
2. Love is a law of nature;
3. Love is moral;
4. Love is wonderful and is the motive power for life;

**Qonjilaşvili Nana Qeorqievna
Nazirovna Yekaterina Şotayevna**

Тбилисский государственный университет имени Иванэ Джавахишвили

**АЗЕРБАЙДЖАНО-ГРУЗИНСКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
(Мирза Фатали Ахундов и Акакий Церетели)**

Историческая дружба Грузии и Азербайджана насчитывает века. Достаточно назвать эпоху Руставели и Низами для увековечения культурных отношений этих двух народов. Особенная близость проявляется в XIX веке, когда в эпоху господства царизма административный центр Закавказья располагался в Тбилиси, где собирались лучшие представители интеллигенции разных национальностей.

К их числу принадлежит Мирза Фатали Ахундов (1812-1878) - основатель критического реализма, демократ, просветитель, общественный деятель; создатель на азербайджанском языке первого драматического произведения и основоположник азербайджанского театра, "татарский Мольер", реформатор арабского алфавита, первый писатель, отразивший в азербайджанской литературе стремление мусульманских женщин к свободе, находящихся в бесправном и рабском положении.

По словам Мирзы Фатали Ахундова, в 1834 году "второй отец" Гаджи Алескеров привез его в Тбилиси. Он письменно обратился к главному управляющему Розену, чтобы приняли его в канцелярию переводчиком с восточных языков, а для совершенствования русского языка просил прикрепить к какому-нибудь молодому русскому чиновнику. Просьбу Гаджи Алескерова милостиво рассмотрели. Нужно также отметить, что педагог Мирзы Фатали - Мирза Шафи, который фактически определил его дальнейшую жизнь, обосновался в Тбилиси в 1940 году и некоторое время был педагогом азербайджанского и персидского языков тбилисского окружного учебного заведения (до него эту должность занимал Ахунзаде). Мирза Шафи сформировал в Тбилиси литературно-философскую группу "Круг мудрости" ("Диванэ Хекмат"), которую часто посещал Мирза Фатали, а также азербайджанский писатель, историк и философ Абас-Кули-Алиа Бакирханов и находящийся в это время в гостях в Тбилиси Фридрих Боденштат.

В "Круге мудрости" читались произведения русских и восточных поэтов-классиков, произведения Мирзы Шафи и Бакирханова, обсуждались вопросы, связанные с писательской деятельностью. Мирза Фатали в Тбилиси приобщился к демократическому духу, сблизился с прогрессивно мыслящими людьми, в частности, с председателем Кавказской археологической комиссии, русским ориенталистом А. Берже, который

относился к Ахундзаде с большим уважением. Мирза Фатали также в Тбилиси познакомился с бывшим консулом Ирана, а затем послом в Париже, прогрессивно мыслящим Мирза Юсуф-Ханом. Фатали имел близкие отношения с офицером Рагим-Бегом, с декабристом М. Пуциным, Ф. Вишневым, Е. Мусин-Пушкиным, с братьями Бестужевыми.

Среди знакомых азербайджанского писателя выделяется выдающийся грузинский писатель и общественный деятель Георгий Церетели, о котором Фатали в своем дневнике с удовольствием отметил, что он имел желание издать на азербайджанском языке сельскохозяйственную газету.

Знакомство же Фатали с основоположником грузинского театра Георгием Эристави произошло на драматургическом поприще. Их произведения отражали социальные стороны современной общественной жизни. В произведениях этих двух писателей наблюдается сходство.

С точки зрения новой тематики и жанра, первенство принадлежит именно Фатали и Эристави. Фатали писал: "Возникновение драматических произведений на восточных языках (грузинском и азербайджанском) необыкновенное явление в летописи литературы, созданной на этих языках. Первенство в создании комедий принадлежит глубокоуважаемому Георгию Эристави и мне. Не имея права самолюбования достоинствами проделанной мною работы, я лишь горжусь, что являюсь первым писателем комедий среди мусульман" [5, С. 137].

Вышеуказанные отношения свидетельствуют, что Тбилиси, вместе с Закавказским административным центром, был центром Культурной жизни Закавказья, для Мирзы Фатали - городом, определившим его жизненный путь, питающим его мысли. Мирза Фатали вошел в золотой фонд мировой литературы шестью комедиями, написанными в 1850-55 годах в Тбилиси.

Комедии Мирзы Фатали (до издания собранием) печатались в Тбилиси, на страницах официальной газеты "Кавказ": перевод "Мусье Жордан" (1851 г. № 15, 16, 17), "Молла Ибрагим-Халил - алхимик" (1851 г. № 44 и № 45) "Медведь - победитель разбойника" (1851 г. №№ 83, 84, 86, 90, 91). В этой же газете в 1853 году (№№ 7, 8, 9) на русском языке напечатали "Приключения визира ленкоранского ханства", "Приключение скряги" (№№ 28, 29, 30, 31, 32). Здесь же была опубликована его последняя пьеса "Адвокаты" (1856 г. №№ 93, 94, 95, 96).

Третьей пьесой Мирза Фатали является "Приключения визира Ленкоранского ханства" (1850), которая также известна под другим названием - "Визир хана Сераби". В 1870 году Фатали пишет Юсуфу-Хану, находящемуся в Тегеране: "Дорогому переводчику (моих комедий) попросите, чтобы визир хана Сераби везде написал визир Ленкоранского ханства, так как в типографии по ошибке, так что я ничего не знал,

напечатали Сераби. Сераби ошибка, правильно Ленкоран. Возле Сераби нет моря..." [5, С.68]

К. Пагава о пьесе пишет, что она была направлена против феодального бюрократического аппарата и умственно отсталых управляющих, против ханов и бегов, которые утратили способность мыслить ясно, и, несмотря на все это, правосудие и жизнь народа всё равно оставались в их руках. По мнению критика, "в этой пьесе Ахундов на примере Ленкоранского ханства показывает все уродство феодальной системы. Эту действительность характеризует не только вышеуказанная темнота, необразованность и абсолютно бессмысленное правосудие, оно опирается на беспредельный деспотизм и совершенно неоправданную жестокость" [5, С. 66].

Среди грузинских писателей Акакий Церетели первым обратил внимание на азербайджанскую литературу и на грузинский язык перевел известную пьесу Мирзы Фатали Ахундова - "Приключения визира Ленкоранского ханства", которая была напечатана в журнале Акакия Церетели - "Кребули" (1898 г. № 7, стр. 13-53). Она сопровождалась комментариями переводчика, в которых представлены справки об авторе пьесы ("Сборник" Акакия Церетели вышел в свет в 1897 г., в нем в основном печатались его письма).

Известный факт, что Акакий Церетели большое внимание обращал на переводы. Он считал их одним из основных, необходимых и значительных средств развития родной литературы. Поэтому Акакий посвятил не одно письмо освещению этого вопроса. В своих публицистических письмах Акакий отмечал, что для переводчика первоочередной задачей должен быть подбор произведения актуального содержания (2. С. 203).

Позднее в напечатанном в "Квали" письме (1893 г.), рассуждая о развитии грузинского театра, Акакий вновь вернулся к вопросам перевода и потребовал от переводчиков подбора репертуара переводимой литературы. Он боролся с фальшью и дешёвыми эффектами в драматургических произведениях - "Переведут базарным языком всё содержание, местами вставят "Да здравствует Грузия" и называют исторической драмой", - писал он.

Обращает внимание деятельность Акакия в сфере практического перевода. Ознакомление с переводами Церетели показывает нам, что он последовательно защищает поставленные перед переводчиком требования: с одной стороны - реалистичность, с другой - свободу перевода. Существование этих двух видов перевода было продиктовано современной общественной жизнью писателя. Следовательно, Акакий предстает перед нами как сторонник творческого перевода. Именно этот метод - метод превращения текста в народный и грузинский, делал идею переводимого текста понятной для грузинского читателя и сближал писателя с народом.

Здесь же хотим заметить, что до перевода пьесы Ахундова Акакий перевел «Проделки Скапена» Мольера (поставлена в 1873 году на сцене Кутаисского театра), позже перевёл драму Александра Сумбаташвили-Южина "Предательство", произведение Сенкевича "Куда идёшь, господи?", переделанное драмой вариант перевода Н. Собольщикова-Самарина и басни Крылова (всего перевел 152 басни). Таким образом, даже перечень названий переводов Церетели указывает нам на то, что Акакий, с одной стороны, переводил в основном такие драматические произведения, которые были популярны в народе, с другой стороны, этими переводами старался сделать интересным для зрителя репертуар грузинского театра.

Изданию пьесы "Визир хана" предшествовал один инцидент. Грузинский поэт И. Гришашвили рассказывает, что у грузинского театра был переписчик-каллиграф пьес г-жа Елена Антоновска-Бродзели, которая в одно время была актрисой. Именно ей доверил переписать пьесу Акакий Церетели. "Именно в это время в грузинском театре часты были бенефисы актеров, один такой бенефис пришёлся на долю кассира театра Свимона Калибегишвили" [3, С.253]. Каждый "бенефициарий" старался выбрать такую пьесу, которая "принесёт прибыль".

Газета "Цнобис пурцели" (1897 г., № 117) сообщала: "Из надежных источников узнали, что наш дорогой певец Акакий написал новую комедию о нынешней жизни". В театре в это время распространился слух, что Акакий написал новую пьесу и передал Антоновской для переписки. Акакий Церетели в это время не находился в Тбилиси.

Кассир Калибегишвили, не испросив разрешения у поэта, для "бенефиса" выбрал именно пьесу "Визир хана". Тбилисские газеты "Иверия", "Цнобис пурцели", "Кавказ" и "Новое обозрение" уведомляли читателей, что в грузинском театре для "бенефиса" Калибегишвили ставится новая пьеса Акакия Церетели "Визир хана".

Газета "Иверия" (1898 г., № 23) так сообщала эту новость: "Сегодня, 31 января, в грузинском театре, грузинской драматической труппой, для бенефиса кассира г-на Калибегишвили, будет устроено представление. Сыграют пьесу г-на Акакия Церетели - "Визир Хана" и водевиль "Адвокаты". Участие принимает вся труппа. Не сомневаемся, что это представление посетит большая часть общества, тем более что должны представить новую пьесу Акакия Церетели". О Мирзе Фатали Ахундове не было сказано ни слова. По словам И. Гришашвили, "Именно по тем соображениям, чтобы привлечь в театр как можно больше зрителей новой оригинальной пьесой Акакия Церетели" [3, С. 254].

Акакий Церетели только в день премьеры узнал, что он был назван автором пьесы. Исправлять ошибку в газете было уже поздно, и поэт своё возмущение высказал руководителю театра лично. Но этим ничего не

изменилось. Сам Акакий своими действиями пытался исправить ошибку и зафиксировать имя подлинного автора пьесы Мирзу Фатали Ахундова. Акакий в конце пьесы, когда зритель вызывал автора пьесы на сцену, не предстал перед общественностью. Тогда суфлер зрителю сообщил, что автором "Визир хана" является "давно скончавшийся" Мирза Фатали Ахундов, Акакий же является лишь переводчиком.

Спектакль прошел с большим триумфом. В архиве Музея театра Грузии (отдел афиш № 2) хранится афиша "Визир хана" за 1898 год, в которой сообщается, что постановщиком спектакля является Котэ Месхи (по чьей инициативе был создан Бакинский грузинский театр), участие принимали - Геден Гедеванишвили (Мирза Габиб), Элисабед Черкезишвили (Зиба Ханум), Канделаки (Хани), Ия Гамкрелидзе (Шоле Ханум), Васо Абашидзе (Гаджи Салаги), Свимон Свимонидзе (Тимур Алиа) и др.

У Акакия Церетели было много неприятностей в связи с постановкой этой пьесы. Об этом недоразумении все знал рецензент газеты "Иверия" Михаил Насидзе, псевдоним "я являюсь". Он присутствовал на премьере и, не смотря на это, плохо отозвался в своей рецензии об Акакий Церетели.

Шуридан Мамадли отметил, что М. Насидзе не смог разобраться в подлинной сути пьесы, не смог воспринять его истинный колорит. Он считал, что комедия "слабая и некачественная" и объяснял это ослаблением творческих сил Акакия Церетели, пытался доказать, будто в его творчестве возник переходный период слабости [4].

Поэт на этот вызов ответил: "...пьеса принадлежит перу Мирзы Фатали Ахундова, этот Ахундов был писателем времен Воронцова. На писательское поприще вышел в одно время с нашим Георгием Эристави и проявил большой талант. В его написанном отражена жизнь татаров (азербайджанцев - Н.Г.), как в зеркале... Произведения Ахундова переведены и на иностранные языки, в одно время обратили внимание и русских писателей, и известного в то время критика Аполлона Григорьева, который намного лучше понимал искусство, чем некоторые наши бездельники, сравнил его с Мольером. Пьесы Ахундова написаны талантливо, и вычурного нагромождения слов и лживых мыслей, которые среди нас, к сожалению, еще имеют цену, в его произведениях нет. Поскольку мы - грузины не знаем ни этого писателя, не изучили жизнь наших соседей татаров (азербайджанцев - Н.Г.), поэтому взял я одну пьесу Ахундова "Визир хана" и слово в слово перевел, дабы напечатать в "Кребули", - я не имел и мысли ставить ее на сцене." [6, С. 4].

Из отрывка данного письма видно отношение Акакия Церетели к азербайджанскому писателю и его творчеству. Грузинский поэт Мирзу Фатали Ахундова оценивает как талантливого писателя и в "написанном" им особенно выделяет реалистичный метод, который как в зеркале отражается

жизнь азербайджанцев. Акакий обращает внимание на стиль произведений Мирзы Фатали Ахундова, и в противоположность вычурному повествованию (которое "к сожалению", еще нравится грузинам), признает возникший в них простой язык, лаконичное изложение мыслей. В то же время грузинский поэт однозначно упрекает грузинскую общественность, которая недостаточно знает жизнь соседних народов и, в особенности, ведущего деятельность в Грузии азербайджанского поэта, сравненного с Мольером и произведения которого переведены на другие языки. Именно этим объясняет Акакий перевод данной пьесы и отмечает, что он не намеревался ставить пьесу на сцене. Акакий Церетели переводом "Визир хана" внес определенную лепту в сближение двух соседских закавказских народов.

По-мнению И. Гришавили, пьеса "Визир хан" написана с присущей для Фатали остротой мысли. В ней ясно видна прежняя жизнь Азербайджана, которая впервые отобразилась в этом драматургическом произведении." [3, С. 255]

Шурадин Мамадли писал о переводе Акакия: "Почти целиком перенес национальный колорит и гибко подобрал соответствия для азербайджанского народного разговорного языка. Замечания в рукописи данного перевода, которая хранится в Центральном государственном архиве Грузии (фонд 114, § 1458), подтверждают, что поэт с большой ответственностью относился к переводу этого произведения." [4, С. 4].

Имена Мирзы Фатали и Акакия Церетели еще раз пересеклись. В 1887 году газета "Иверия" (№ 207, 7 октября) сообщила общественности, что "Драматургическое общество раздало для перевода несколько пьес, в том числе взятого с персидского Ахундовым "Шир-Али", которую переведет г-н Акакий".

Шурадин Мемедли в связи с этим отметил: "Подтверждено, что Ахунзаде эту пьесу перевел с персидского на русский язык по просьбе грузинского театрального общества. Васо Чачанидзе по воспоминаниям отца отмечает, что эта пьеса была поставлена грузинской труппой на сцене (журнал "Литературная Грузия", 1980, № 6, стр. 212)" [4, С. 3].

К сожалению, как у А. Церетели, так и у Ахундова всякий след этой пьесы исчез.

Во многом интересен "Визирь Ленкоранского Ханства" Ахундова в переводе Акакия. Много мест из текста Акакий перевёл свободно. Пьеса переведена грузинским литературным языком 19-го века и в ней не встречаются искусственно архаизированные слова и обороты.

Нужно отметить также, что в библиотеке Акакия Церетели, в селе Схвители, хранится изданный в 1853 году в Тбилиси сборник произведений Мирзы

Фатали на русском языке (Фатали сам переводил собственные произведения и поэтому эти переводы имеют значение оригинала).

Для Мирзы Фатали Ахундова Грузия была второй родиной, здесь произошло углубление его личного опыта и знаний, формирование мировоззрения, здесь создавал он свои лучшие произведения и наконец земля Тбилиси приняла его как собственного сына, родной землей стала она для зародившегося в недрах азербайджанского народа, отличной веры и национальности писателя, как это не раз случалось в грузинской действительности (его педагог Мирза Шафи также покоится в Тбилиси). Также нужно сказать, что когда скончался писатель, в связи с антирелигиозными выступлениями, мусульманское духовенство объявило его "гиауром" - предателем веры и исключило его из мечети. Поэтому тело его долго не было погребено. Наконец, предали его земле на мусульманском кладбище, расположенном в Тбилиси в близи района Харпухи. За его гробом не шел ни один мусульманин.

Грузинский перевод "Визир хана", принадлежащий Акакию Церетели, в своем роде дает новую жизнь личности Мирзы Фатали Ахундова, является данью уважения, отданной ему и попытка увековечения его имени в грузинской действительности.

В 1911 году в грузинском театре Тбилиси отметили юбилей Мирзы Фатали - 100 лет со дня рождения, представив его пьесу "Мола Ибрагим-Халили" и одноактовую пьесу Ахвердова "Мирза Фатали Ахундов". В 1934 году в Тбилиси в сборнике "Турецкие писатели" напечатали "Обманутые звезды" Мирзы Фатали, а в 1932 году в журнале "Дроша" (№ 5) опубликовали выполненный И. Гришашвили с русского прозаического текста А. Берже "Элегическая Касида" (в связи с кончиной Пушкина), которая в 1938 году была издана отдельной книгой. Творчеству Мирзы Фатали был посвящен не один труд в грузинских переодических изданиях и научной литературе. В 1937 году в Тбилиси отметили его юбилей 125 со дня рождения, а в 1962 году - 250 лет со дня рождения. В 1958 году на месте погребения писателя воздвигли памятник, как еще один символ дружбы и культурных отношений грузинского и азербайджанского народов.

Литература:

1. М. П. Ахундов, "Приключения визира Ленкоранского ханства", http://www.theatre-studio.ru/library/akhundov_mf/vizir.html
2. К. Бурджанадзе, Для развития в Грузии художественного перевода 19 века. Тб., Издательство университета, 1992 г.
3. И. Гришашвили, литературные изыскания, Мирза Фатали Ахундов и Акакий Церетели, государственное издание, Тб., 1952
4. Ш. Мемедли, "Визир Ленкоранского ханства" на грузинском языке" Тб., 1998

5. К. Пагава, "Для азербайджано-грузинских отношений", изд. "Литература и искусство", Тб., 1966
6. А. Церетели, газ. "Цнобис пурцели", 1898, № 447
7. А. Церетели, "Визир хана", Полное собрание сочинений, т. 10 (на грузинском языке), изд. "сабчота сакартвело", 1959

SUMMARY

Historical friendship between Georgia and Azerbaijan has centuries old history. Especially close relations between them were revealed in the 19th century when in the epoch of the Russian tsarist rule the administrative centre of the Transcaucasia was located in Tbilisi where the best representatives of intelligentsia with different national backgrounds gathered. To them belong Mirza Fatal Akhundov (1812-1878).

The comedies by Mirza Fatali (before issuing as a collection) appeared in Tbilisi on the pages of the official newspaper "Kavkaz": in 1853 (#7, 8, 9, 30, 31, 32). Here was also published his last play "The Barristers" (1856 #93, 94, 95, 96).

Of Georgian writers Akaki Tsereteli was the first who paid attention to the Azerbaijani literature and translated into Georgian Mirza Fatali Akhundov's known play – *The Adventure of wazir Lankaran khanate* which was published in Akaki' journal – "Krebuli" (1898, #7, p.13-53).

The translation done by Akaki Tsereteli is interesting and important in many respects.

Qubadov Qədim Kərim oğlu

AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

QIZILBAŞ ŞAİRİ QUL HİMMƏT HƏYATI VƏ YARADICILIĞI

Orta əsrlər türk xalq şeirinin qüdrətli təmsilçilərinin biri də Qul Himmətdir. Şah İsmayıl Xətayi və Pir Sultan Abdaldan sonra, səfəvi-qızılbaş ədəbiyyatının ən nüfuzlu təmsilçisi olan bu şairin həqiqi həyatı haqqında elə də ciddi bir məlumat yoxdur. Araşdırıcılar, müxtəlif vaxtlarda yazıya alınmış cümlərdən, eləcə də xalq arasında mövcud olan şeirlərdən çıxış edərək Qul Himmətin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat verməyə çalışmışlar.

Bu şairlə bağlı ilk məlumata S.N.Ergünün "Bektaşî şairləri və nefesləri" əsərində təsadüf edilir; Həyatı haqqında elə də ciddi məlumata sahib deyilik. Yalnız "Mənaqibül-əsrar, behcətül-əhrrar" adlı əsərdə bəzi şeirləri olduğuna görə XVI əsrdə yaşadığını təxmin etmək olar. Bəktəşilərin tərtib etdikləri məcmuələrdə Xətayi və Pir Sultanla bərabər ən çox bu şairin əsərlərinə təsadüf edilməkdədir.

Bu da Qul Himmətin istər yaşadığı dövrdə, istər də sonrakı dövrlərdə çox məşhur olduğunu göstərməkdədir [1, s.170].

Digər tədqiqatçı Ə. Gölpınarlı da Qul Himmətin ələvi-bəktəşi ədəbiyyatının ən qüdrətli şairlərindən biri olduğunu qeyd edir. Alimin fikrincə, orta əsrlərdə tərtib edilmiş əksər cümlələrdə şeirlərinə təsadüf edilən bu şairin həyatı haqqında heç bir məlumat olmasa da, şeirlərindən Pir Sultan Abdalın müridi olduğunu təxmin etmək olar [2, s.21].

Ələvi-bəktəşi ədəbiyyatının ciddi tədqiqatçılarından olan Atilla Özkırmılı Qul Himmətin həyatı ilə bağlı heç bir məlumatın olmamasını qeyd etməklə yanaşı, şeirlərinə istinadən onun Şah Təhmasib (1524-1578), Şah Məhəmməd Xudabəndə (1578-1585) və Şah Abbasla (1585-1629) müsair olduğunu yazır. O da, bu şairin Pir Sultan Abdalın müridi və yaxud çox yaxın məsləkdaşı olması fikri ilə razılaşıır [4, s.148].

1990-cı ildə nəşr olunmuş “Bektəşi şairləri və nefesləri” adlı iri həcmli əsərdə Turqut Koca Qul Himmətin XVI əsrdə yaşadığını, yeniçəri ordusunda xidmət etdiyini və ordudan buraxıldıqdan sonra Osmanlı torpağını qarış-qarış dolaşdığını, elə şeirlərini də bu səyahət əsnasında yazdığını bildirir. Adı çəkilən müəllifin fikrincə, Qul Himmət bir ara Hacı Bəktəş Vəli dərgahında dərvişlik etmiş mücərrəd əzizlərdəndir [6, s.145]. Turqut Kocanın bu fikri ilə haqlı olaraq razılaşmayan İsmayıl Qayğusuz, Şah İsmayıl Xətayinin və Pir Sultan Abdaldan sonra qızılbaşlıq ideologiyasının ən ciddi təbliğatçılarından olan Qul Himmətin Osmanlı ordusunda xidmət etməsini mümkün sayır. O, Turqut Kocanın digər fikrinin də əksinə olaraq, şairin mücərrəd olmadığını və ailə qurduğunu, Qul Himmətlilər soyadını daşıyan tötəmələrinin bu gün də mövcud olduğunu bildirir. Şairin şəxsiyyəti, yaşadığı mühit və yaradıcılığı ilə bağlı araşdırma apararı İ.Qayğusuz Qul Himmətin əldə olan şeirlərindən çıxış edərək onun həyatının mübhəm tərəflərini izah etməyə çalışmışdır.

Çox təəssüf ki, Şərqi Anadoluda doğulub boya-başa çatan və Azərbaycanla sıx bağlılığı olan bir çox xalq şairi kimi Qul Himmətin də həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı ölkəmizdə heç bir tədqiqat işi aparılmamışdır. Əslində Qul Himmət də daxil olmaqla həmin şairlərin yaradıcılığının araşdırılması ictimai-siyasi və bədii fikir, eləcə də ədəbi dil tarixinin öyrənilməsi baxımından çox ciddi əhəmiyyət daşıyır.

Qul Himmətin yaşadığı dövr, yetişdiyi mühit və şəxsiyyəti ilə bağlı fikirlərin istinad yeri, öncə qeyd edildiyi kimi şairin günümüzə qədər gəlib çatan şeirləridir. Səfəvi-qızılbaş ədəbiyyatının üçüncü böyük nümayəndəsi olan Qul Himmətin məhz, şeirlərinə istinadən soy etibarını ilə səfəvilərlə eyni kökdən gəldiyi məlum olur. Şairin dəfn olunduğu kənddə yaşayan Qul Himmətli dədələrdən toplanmış Qul Himmətə məxsus şeirdə, özü “Əslimiz Şahi-Ərdəbildən gəlir, babam Məhyəddin İrandan gəlir” kimi misralarla soy-kökünün Ərdəbildən Ruma gəldiyini, Şeyx Səfiəddinin törəmələrindən olduğunu qeyd edir;

Əslimi sorarsınız behey sofular,

Əslimiz on iki imamdan gəlir.
Əslimi-nəslimi deyəyim sizə,
Əslimiz Əhmədi-Muxtardan gəlir.

Məhəmməd oğlu Hüseyndən gəlmişəm,
Hüseyn oğlu Firuz şahdan gəlir.
Məhəmməd Hafiz gəldi dünyaya,
Onun oğlu Səadəddindən gəlir.

Qütbəddəndən gəldi Şeyx Salih,
Şeyx Səfinin dədəsi Salehdən gəlir.

Salehin oğlu Əminəddin Cəbrayıl,
Şeyx Səfi kimi imamdan gəlir.
Bu dünyada pozulunca əslimiz,
Cəddi-pakim Ərdəbildən gəlir [6, s.6-8].

“Səfvətüs-səfa”da daxil olmaqla bütün səfəvi mənbələrində bu xanədanın soyu ilə bağlı olan qeydlərlə Qul Himmətin bu şeirindəki öz soy-kökü ilə bağlı verdiyi məlumat bəzi adların olmamasına rəğmən demək olar ki, üst-üstə düşür. Şairin bu şeirini ilk dəfə yazıya almış İrfan Çoban Qul Himmətin şəcərəsi ilə Şah İsmayılın şəcərəsini qarşılaşdıraraq onların əmioğlu olduğunu bildirir [6, s.18]. Onun fikrincə, Qul Himmət Şah İsmayılın babası Şeyx Cüneydin (v.1460) Məhyəddin adlı oğlunun nəvəsidir. Amma Şeyx Cüneydin Məhyəddin adlı oğlu olması ilə bağlı heç bir mənbədə məlumat yoxdur. Səfəvi soyundan olan bütün şeyxlər haqqında ən ciddi qaynaq hesab edilən H. Z. Gilaninin “Silsilətün-nəsəbi-Səfəviyyə”, eləcə də digər mənbələrdə Şeyx Cüneydin Şeyx Heydər və Şeyx Məhəmməd adlı yalnız iki oğlu olduğu qeyd olunur. Ona görə də İrfan Çobanın yuxarıdakı fikirləri özünü doğrultmur. Şah İsmayıl Qul Himmətin qohumluq əlaqəsi ilə bağlı İ. Qayğusuzun fikirləri daha ağılabatandır; “Şair babasının adının Məhyəddin olduğunu və əslinin Ərdəbildən gəldiyini bildirir. Şah İsmayıl ilə təxminən müasir olan Qul Himmət Şeyx Səfiəddinin VI nəsiləndən törəməsidir. Bir neçə beyt içərisində verildiyi, ancaq günümüzdə qədər gəlib çatmadığını düşündüyümüz Qul Himmətin babalarının adını öyrənmək olmur. Buna rəğmən, digər Ərdəbil şeyxlərinin adının keçməməsi, babasının adının Məhyəddin olması bizdə onun Şeyx Səfiəddinin beş oğlundan biri olan Məhyəddinin soyundan gəldiyi qənaətini oyandırmıqdadır. “Bu dünyada pozulunca əslimiz, cəddi-pakım Ərdəbildən gəlir” beytindən Ərdəbil dərgahı postuna oturmaq üçün haqq qazanmamış Məhyəddin, ya da oğlunun Ərdəbildən Anadoluya gəldiyi anlamı çıxa bilər”.

Şeyx Səfiəddinin Məhyəddin adlı oğlunun olması mənbələrdən məlumdur. “Silsilətün-nəsəbi-Səfəviyyə” müəllifinin qeydlərinə görə, Şeyx Səfiəddinin beş

övladının birincisi olan şeyx Məhyəddin hələ atası həyatda olarkən vəfat etmişdir [7, s.36]. Qul Himmətin məhz, həmin Məhyəddinin törəmələrindən olması daha çox ehtimal olunur.

Səfəvi soyundan olan bir çox şeyxlərin ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif ərazilərə köçməsi və məskunlaşdığı ərazilərdə “Səfəviyyə” təriqətini təbliğ etməsi ilə bağlı qeydlərə mənbələrdə təsadüf edilir. Belə ki, Şeyx Səfiəddin kiçik qardaşı Şeyx Mikayılı Şirvana göndərmiş və ona həmin yerin əhalisini irşad etməyi tapşırılmışdır. Mikayıl da təriqətçilik fəaliyyətinə görə “Pir pirani-Şirvan” adı ilə məşhurlaşmışdır [8, s.33]. Səfəvi şeyxlərindən olan Şeyxşah İbrahimin (v.1447) övladlarından olan Əbu Yəhya Məhəmməd Hələbə getmiş, orada dəmirçiliklə məşğul olmuşdur. Ulduz şəkilində mismarlar düzəltdiyi və bu cür mismarlara kəvakib deyildiyi üçün Kəvakibi ləqəbi ilə tanınan bu şəxsin fəaliyyəti nəticəsində “Səfəviyyə” təriqəti özünə xeyli tərəfdar toplamışdır [3, s.235].

Səfəvi nəslindən olan şeyxlərin Şərqi Anadoluya köçməsinə və orada şiə-batini inanlı türkmənlər arasında təriqətçilik fəaliyyəti göstərməsinə daha çox təsadüf edilir. Bunun köklü səbəbləri var. Hələ, Şeyx Səfiəddinin (v.1334) təriqətə rəhbərlik etdiyi vaxtlarda şərqi Anadoludan kütləvi şəkildə insanların Ərdəbilə gələrək “Səfəviyyə” təriqətinə mürid olmaları qaynaqlarda əks olunmuşdur. Onun oğlu Şeyx Sədrəddinin (v.1393) vaxtında həmin ərazilərdən Ərdəbilə gələn müridlərin sayı isə daha da çoxalmışdır. Şəfəvi şeyxlərinin şiə-batini türkmənlər arasında xüsusi rəğbət oyatması təsadüfi olmamışdır. “Səfvatüs-səfa” müəllifinin qeydlərinə görə, Şeyx Sədrəddin 1308-ci ildə Həcc ziyarətinə getmiş, ziyarət əsnasında Mədinə hakimi Şəlahəddin Əhməd bin Hüseynə VI babası Firuzşah Zərinküləhın soy ardıcılığını VIII imam Museyi Kazıma qədər çatdığını təsdiq etdirmişdir [3, s.233]. Bundan sonra səfəvilər özlərini Hz. Əli soyundan saymış və tərəfdarları da qəti olaraq bu fikri qəbul etmişdir. Hz. Əli və Əhli-beytə çox bağlı olan türkmənlər də seyid kimi tanınan səfəvi şeyxlərinə xüsusi ehtiram göstərmişlər. Ona görə də Ərdəbildə mövqe tuta bilməyən və yaxud da etibardan düşmüş Şeyx Səfiəddin nəslindən bir çox şeyxlərin Anadoluya üz tutaraq peyğəmbər soyundan olan seyidlər kimi ələvi türkmənlər arasında dədəlik vəzifəsini icra etmişlər. Qul Himmətin də babalarının bu məqsədlə Anadoluya getməsi güman edilir.

Qul Himmətin günümüzə qədər öz mövcudluğunu saxlamış bəzi şəirlərində yaşadığı dövr, həmin dövrdəki şəxsiyyətlər və baş verən hadisələr haqqında müəyyən məlumatlar əldə etmək mümkündür. Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasındakı qızğın müharibələrə, Anadoluda Osmanlı hakimiyyətinə qarşı qaldırılan çoxsaylı qızılbaş üsyanlarına şahid olan Qul Himmətin yaradıcılığında səfəvi şahlarına xüsusi məhəbbət geniş şəkildə əks olunmuşdur. Elə şəirlərindən çıxış edərək şairin çox gərgin bir dövr olan XVI əsrdə yaşadığını, Səfəvi şahları Şah Təhmasib, Şah Məhəmməd Xudabəndə və Şah Abbasla müasir olduğu təxmin edilir.

Səfəvi-qızılbaş ədəbiyyatının gözəl nümunələrini öz yaradıcılığında əks etdirən şairlərdən biri olan Qul Himmət in elə də ciddi təhsil almadığı məlum olur. Buna baxmayaraq çox erkən yaşlarından qızılbaş ayin və mərasimlərində iştirak edən Qul Himmət özündən əvvəlki türk xalq şeirini dərinlən izləmiş və bu poeziyanın ləyaqətli davamçısı olmuşdur. Onun şeirlərində divan ədəbiyyatının təsiri o qədər də hiss olunmur. Ona görə də Qul Himmət in yaradıcılığında klassik ədəbiyyatdan gələn ərəb və fars kəlmə və tərkiblərinə çox az təsadüf edilir.

Şair, özündən əvvəlki xalq şairlərindən, xüsusən də Şah İsmayıl Xətayi və Pir Sultan Abdaldan təsirlənmiş, şeirlərində dönə-dönə hər iki şairi vəsf etmişdir. Qul Himmət Hz. Əliyə həsr etdiyi şeirdə özünün adı ilə bir yerdə Xətayi və Pir Sultanın adını çəkir və hər üçünün Hz. Əliyə candan bağlı olduğunu bildirir;

Dilək dilər səni sevərim canda,
Qul Himmət, Xətai, Pir Sultan səndə,
Ruzi-məhşərdə, ulu divanda,
Möminə şəfaət edənsən, Əli [2, s.58].

Digər bir şeirində də Şah İsmayıl Xətayiyə niyyət-niyaz edən şair Pir Sultanın yanında olmasını istəyir;

Xətaim Qul Himmət edər niyazi,
Pir Sultan yolundan ayırma bizi,
Ol məhşər günündə istəriz sizi,
Məhəmməd önündə çar Hacı Bəktaş [4, s.152].

Şairin əsərlərinə diqqət yetirərkən həm Şah İsmayıl Xətayinin, həm də Pir Sultan Abdalın yaradıcılıq yolunu ciddi surətdə izlədiyi aydın olur. Yaradıcılığı boyu ən çox təsirinə məruz qaldığı şair isə, Pir Sultan Abdaldır. Şeirlərinə nəzərən Qul Himmət in Pir Sultan Abdalın müridi, davamçısı olduğu məlum olur;

Bir sözüm vardır tutana,
Ər oldur Haqdan utana.
Qul olmuşuz Pir Sultana,
Eşigi də qibləgahımızdır [2, s.100].

Qul Himmət in poeziyasında Pir Sultanın şeirləri ilə səsləşən çoxlu sayda şeirləri vardır.

Bir təriqət şairi olan Qul Himmət in yaradıcılığında, şübhəsiz ki, sufi-irfani mövzular geniş şəkildə əks olunmuşdur;

Seyran edib bu aləmi gəzərkən,
Uğradım, gördüm bir bölük canları.
Cümləsinin əkanı bir, yolu bir,
Mövlam bir nurdan yaratmış onları.

Durakları irfan bağıyla, bostan,
Silinmiş qəlbləri gümandan, pasdan.
Cümlənin muradı bir fidan dostdan,

Arı kimi sədalaşır ünləri.

Sıratı mizanı burda keçmişlər,
Varlıq, mənlük qalasını yıxmışlar.
Al geymişlər, yas donundan çıxmışlar,
Gecələri qədir bayram günləri.

Cənət istəməzlər əzmi didara,
Nə qorxu çəkərlər tamüvü nara.
Çevirməzlə üzlərin divara,
Didara qarşı dönmüşdür yönləri.

Qul Himmətəm gerçəklərin bu divan,
Özün qurtarmışlar zərər assıdan.
Ermışlər qırxlar içdiyi tasdan,
Xəbər duymuş dost elindən canları [2, s.101-102].

Yetişdiyi mühit və şəraitdən asılı olaraq Qul Himmət sufizmin elə də qatı mistik və metafizik dərinliyinə baş vurmur. Yuxarıdakı şeirdə də şair, çox sadə və anlaşılıqlı bir şəkildə təriqət görüşlərini verməyə çalışmışdır. Qul Himmətin yaradıcılığında didaktik-nəsihətəməz mövzulu şeirlər xüsusi mövqeyə malikdir. Məhz, didaktik şeirlərini nəzərə alaraq Qul Himməti, nəinki səfəvi-qızılbaş ədəbiyyatının, eləcə də orta əsrlər türk xalq ədəbiyyatının ən didaktik şairi hesab etmək olar;

Hər bir sözə sakın dilin uzatma,
Doğru söyləyəne dildə nəmiz var.
Ayıbın görüb elin qeybətini etmə,
Kəndimiz görəlim eldə nəmiz var.

Nadana söz atıb dilə gətirmə,
Cahilə uyub kəndini itirmə.
Hər ağac dibində oturma,
Meyvəsi olmayan dalda nəmiz var [4, s.154].

Şeirdən göründüyü kimi, nadan insanlardan uzaq olmaq, cahilə uymamaq, qeybətdən, qılı-qaldan kənar qaçmaq şairin təbliğ etdiyi müsbət xüsusiyyətlərdəndir;

Sakın bir kimsənin mətahın satma,
Bülbül kimi bəzmi gülşəndə ötmə.
Hər gördüyün şeyə barmağın batırma,
Ləzzəti çıxmayan balda nəmiz var [4, s.154].

Qul Himmət bu kimi didaktik şeirlərində canlı danışılq dilinin sabit söz birləşmələrindən – atalar sözü və məsəllərdən yerli yerində yararlanır və şairin

xalq hikmətlərindən bu cür uğurlu istifadəsi, ortaya qoyduğu didaktik fikrin bədii-poetik baxımdan daha da təsirli olmasına şərait yaradır;

Sən də varıb elin işinə qarışma,
Şeytanın atına minib yarışma,
El sənə ilişsin, sən elə ilişmə,
Qoy desinlər sənə dəli divanə [4, s.152-153].

Sadə xalqın öz dilində təbii və rəvan şəkildə, xüsusi ahəngdarlıqla şeir yazmağı qərarlaşdıran şair, didaktik şeirlərində də mənsub olduğu xalqın həyat tərzindən, gündəlik təcrübəsindən gələn etnoqrafik xüsusiyyətlərə daha çox diqqət yetirmişdir.

Səfəvi-qızılbaş ədəbiyyatının axırını ən böyük nümayəndəsi olan Qul Himmət də yaradıcılığında, bağlı olduğu təriqətin ideologiyasına uyğun olaraq dini-şəxsi mövzusunda şeirlər yazmışdır. Hz. Əli və digər imamlar, Kərbəla faciəsi və bu faciənin səbəbkarlarının lənətlənməsi, eləcə də qızılbaş şairləri üçün ənənəvi olan; təvəlla-təbərri, qırqlar, 4 qapı 40 məqam və s. kimi mövzulardan da Qul Himmət yaradıcılığında geniş şəkildə istifadə etmişdir.

SUMMARY

One of the greatest poets of Turkic folk poetry Kul Himmet is the most influential representative poet of safavid-kizilbash poetry after Shah Ismail Khatai and P. S. Abdal. Didactical moralizing poetry in his works occupies a special place. It was given its didactic poetry, Kul Himmet can be regarded as the most didactic poet not only safavid-kizilbash, but also all Turkic folk poetry of the Middle Ages.

ƏDƏBİYYAT

1. Ergün S.N. Bektaşî şairleri ve nefesleri. İstanbul; Maarif kitabhanesi, 1944
2. Gölpinarlı A. Kayğusuz Abdal, Hatayi, Kul Himmet. İstanbul; Ekin Basimevi, 1962.
3. Gölpinarlı A. 100 Soruda Tasavvuf. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969
4. Özkırımlı A. Alevilik Bektaşilik ve Edebiyyati, İstanbul: Cem Yayınevi, 1985
5. Turqut K. Bektaşî şairleri ve nefesleri, İstanbul: 1991
6. Şeyx Hüseyin Pesər Abdal Zahidi, Silsilətün-nəsəbi Səfəviyyə, Berlin; İranəşr, 1343
7. Nemət M. X. Azərbaycanca pirlər (Sosial-ideoloji və iqtisadi-siyasi mərkəzlər). Bakı: Azərənəşr, 1992

Quliyev Fərid Yusif oğlu

Институт Истории им. А.А.Бакиханова НАНА

ГЕЙДАР АЛИЕВ - ОСНОВОПОЛОЖНИК АЗЕРБАЙДЖАНСТВА И ДИАСПОРАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВА

Восстановление независимости Азербайджана в 1991 году и объявление себя правопреемницей Азербайджанской Демократической Республики позволило формировать азербайджанскому народу свою национальную идеологию- азербайджанство.

Становление и укрепление независимости Азербайджана позволило государству сделать одним из приоритетных направлений своей внешней политики – политику восстановления связей с азербайджанцами, проживающими за рубежом и объявить себя гарантом интересов азербайджанцев мира.

Будучи Председателем Меджлиса Нахичеванской Республики, Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев выступил с инициативой празднования Дня солидарности азербайджанцев мира. Празднику был придан государственный статус. В конце каждого года, обращаясь к азербайджанцам мира, уже в статусе Президента Азербайджанской Республики Гейдар Алиев отмечал : «Проведение 31 декабря Дня солидарности азербайджанцев мира как государственного праздника, будучи логичным результатом национально-освободительной борьбы нашего народа....

Наибольший смысл и значение солидарность азербайджанцев мира приобретает на пороге XXI столетия. Большие успехи, достигнутые во всех областях государственного строительства в нашей стране после обретения независимости, открывают широкие возможности для того, чтобы Азербайджан занял в мировом сообществе достойное место, и в тоже время позволяют азербайджанцам всего мира осуществлять свои национальные права, международные права. Для развития всех этих успехов мы должны теснее сплотиться вокруг нашего независимого государства, увековечивающего государственные символы азербайджанства, сделать все возможное для его прогресса» [1].

Диаспоральная политика Азербайджанской Республики связана с деятельностью Общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева.

Идея объединения азербайджанцев мира, создание национальной идеологии – азербайджанства, встречи Общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева с азербайджанцами, проживающими за

рубежом, съезды Азербайджанцев мира, принятие «Закона об азербайджанцах мира, проживающих за рубежом», создание Государственной структуры по работе с соотечественниками – монолит, на котором строилась и строится диаспоральная политика Азербайджанской Республики после восстановления своей независимости.

За 20 лет истории независимости Азербайджанской Республики азербайджанская диаспора сделал большой шаг в развитии. На всех континентах мира действуют диаспорные организации азербайджанцев. Если в начале своего становления азербайджанская диаспора действовала в отрыве от своей исторической Родины, то в конце XX- начале XXI вв. наблюдается тесная взаимосвязь диаспоры с Родиной.

На встрече с представителями федерации азербайджанских общин Германии Гейдар Алиев отмечал, что «Наш соотечественник, проживающий в любой стране мира, любом городе, уголке, селе, является для нашего независимого государства, для меня как президента Азербайджана нашим гражданином, соотечественником, земляком.

Я заявляю об этом, как о государственной политике Азербайджана, во-вторых, говоря это, я основываюсь на том, что независимо от места проживания каждый наш соотечественник, считая себя азербайджанцем, никогда не должен забывать о нашей стране, не должен забывать свою Родину, землю, нацию, религию. Поэтому у нас родное отношение к нашим соотечественникам, проживающим за пределами Азербайджана, основанное на этих принципах» [2].

Азербайджанская Республика строит свои отношения с диаспорой на основе национальной идеологии – азербайджанства, в основу которой заложена идея *«Азербайджан – родина для всех азербайджанцев»*.

Формула «Азербайджан – родина для всех азербайджанцев» включает в себя также и азербайджанцев, «живущих за рубежом считающих себя азербайджанцами с этнической, языковой точек зрения, точек зрения культуры или исторических связей» [3].

Общественный феномен азербайджанской диаспоры органически связан с генезисом новой национальной общности – азербайджанцы мира.

Указ Президента Гейдара Алиева от 23 мая 2001 года о проведении I Съезда азербайджанцев мира учел необходимость обсуждения вопросов, связанных с укреплением связей проживающих за рубежом азербайджанцев и соотечественников с Азербайджанской республикой, обеспечением единства и солидарности между азербайджанцами мира, а также усиления и координации деятельности азербайджанских общин, обществ и объединений.

В своей речи на I Съезде азербайджанцев мира Гейдар Алиев отмечал: «Проведение I Съезда азербайджанцев мира представляет

чрезвычайно важное значение, как для Азербайджана, так и для азербайджанцев всего мира. В результате происходящего в мире миграционного процесса азербайджанцы стали проживать во многих странах. Это - естественный процесс, его невозможно предотвратить, да и не нужно, в целом он носит позитивный характер... Наша задача, задача Азербайджанского государства заключается в проявлении возможной заботы, внимания к азербайджанцам, живущим во всех странах мира, в том, чтобы интересоваться их жизнью и добиться дальнейшего развития связей между нашим государством и азербайджанскими общинами в отдельных странах. Азербайджанцы же, живущие за пределами Азербайджана, должны сегодня поддерживать более тесные связи с независимым Азербайджаном. Все это - важнейшие условия для обеспечения единства, солидарности азербайджанцев всего мира....

После обретения Азербайджаном государственной независимости азербайджанство, как ведущая идея, стала основной идеей для азербайджанцев, живущих как в Азербайджане, так и во всем мире. Мы должны сплотиться вокруг этой идеи. **Азербайджанство означает сохранение своей национальной принадлежности, сохранение национально-духовных ценностей и вместе с тем обогащение их синтезом, интеграцией с общечеловеческими ценностями, а также обеспечение развития каждого человека.**

Считаю, что съезд является чрезвычайно важным историческим этапом в этой области - для осуществления идей азербайджанства, расширения и развития солидарности азербайджанцев мира.

Надеюсь, что нынешний съезд сыграет чрезвычайно большую роль в выполнении стоящих перед нами задач, внесет свой вклад в это дело» [4, сс.11-28].

Азербайджанская диаспора осознано действовала и действует в сохранении азербайджанского языка и национальной самобытности, истории и культуры Азербайджана. В последние 20 лет к этим действиям диаспоры присоединилась еще одна, немаловажная проблема - проблема донесения до мировой общественности реалий об армяно-азербайджанском Нагорно-Гарабахском конфликте, проблема оккупации азербайджанских земель, проблема беженцев и вынужденных переселенцев, проблема признания мировым сообществом Ходжалинского геноцида.

Азербайджанская диаспора стала не просто общественной организацией. Азербайджанская диаспора стала фактором присутствия в стране проживания, способной лоббировать интересы Азербайджанской Республики, влиять на межгосударственные отношения.

Таким образом, диаспоральная политика Азербайджанской Республики, заложенная Общенациональным лидером Гейдаром Алиевым

опирается на практическую модель использования политического, экономического и лоббистского потенциала азербайджанской диаспоры.

Особенность диаспоральной политики, проводимой Общенациональным лидером Гейдаром Алиевым включала в себя немаловажный для сохранения политики стабильности в самой республике - факт политики отношения с национальными меньшинствами Азербайджана.

Принятая 12 ноября 1995 года Конституция Азербайджанской Республики провозглашает равенство граждан, вне зависимости от Национальности, языка и религии, защиту прав национальных, этнических и религиозных меньшинств [5].

Одним из важных направлений национальной политики государства является поддержка национальных языков и культур всех меньшинств, проживающих на территории Азербайджана.

Гейдар Алиев на Форуме Молодежи отмечал, что Азербайджан является многонациональной страной и каждый народ, этническая группа имеет право свободного общения на своем языке: «Все граждане Азербайджана обладают одинаковыми правами, и все языки свободно употребляются, должны употребляться и в будущем будут употребляться. Азербайджан – родина для всех национальностей, живущих в Азербайджане. Когда мы говорим «Азербайджанские граждане, азербайджанский народ», то осознаем единство всех национальностей. Я с большой гордостью могу сказать, что межнациональные отношения в Азербайджане – дружеские, добрые отношения, основанные на взаимоуважении и почтении и мы будем развивать эти отношения, поддерживать и сохранять их» [6].

В соответствии с Законами Азербайджанской Республики «Об общественных объединениях» от 10 ноября 1992 года, «О средствах массовой информации» от 8 февраля 2000 года, «О телерадиовещании» от 25 июня 2002 года регулируются права национальных меньшинств на создание своих национальных обществ, издание газет и журналов, теле и радиовещание на родном языке, на сохранение национально-культурной самобытности и т.д.

В частности, статьи 48, 49, 50 Закона Азербайджанской Республики «О культуре» предоставляют возможность на поддержание и развитие международных контактов культурных меньшинств со своей исторической родиной. Статья 11 Закона «О культуре» гарантирует сохранение и развитие как национальной азербайджанской культуры, так и культурных традиций проживающих в стране национальных меньшинств, а ст. 6 Закона «Об образовании» и ст. 3 Закона «О государственном языке» допускают получение образования на языках национальных меньшинств.

Законодательство Азербайджанской Республики ведет контроль над недопущением пропаганды терроризма, насилия, жестокости, национальной, расовой и религиозной дискриминации.

Взаимоотношения Азербайджанской Республики с азербайджанской диаспорой и национальными меньшинствами, проживающими на территории Азербайджана, строятся на принципах национальной идеологии «азербайджанства». Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев в Указе «Об увековечении памяти Общенационального лидера Азербайджанского народа Гейдара АлиРза оглы Алиева» от 10 марта 2004 года еще раз подчеркнул, что «Сформированная и развитая Гейдаром Алиевым философия азербайджанства определила место Азербайджана в современном мире, составляя идейную основу нашей национальной государственности, создала прочную базу для солидарности азербайджанцев мира. Благодаря деятельности Гейдара Алиева в те годы проблемы национального возрождения, серьезно беспокоившие азербайджанскую интеллигенцию на протяжении последних столетий, целиком вошли в стратегическую государственную политику, перейдя из науки, социологии и философии в плоскость практической политики» [7].

Таким образом, можно констатировать, что заложенные Общенациональным лидером азербайджанского народа Гейдаром Алиевым основы взаимоотношений Азербайджана с азербайджанцами, проживающими за рубежом и межнационального согласия в стране являются примером дальнейшего развития диалога и отношений государства с азербайджанкой диаспорой и национальными меньшинствами Азербайджана.

SUMMARY

The interrelations of the Azerbaijan Republic with Azeri diaspora and national minorities settled on the territory of Azerbaijan are based on principles of national philosophy of “Azerbaijani identity”.

The policy of the Azerbaijan Republic on diaspora was established by the national leader Heydar Aliyev and is based on the practical usage model of political, economical and lobby potential of Azeri diaspora.

The bases of relationships between Azerbaijan and Azeri people who live abroad as well as international consent in the country were established by the national Leader of Azerbaijan Heydar Aliyev. They are an example for further development of a dialogue and relations between the state and both Azeri diaspora and national minorities of Azerbaijan.

ЛИТЕРАТУРА

1. Обращение Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева по случаю Дня солидарности азербайджанцев мира. Баку, 28 декабря 1999 год. Газета Бакинский рабочий, 29 декабря 1999г.
2. Речь Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на встрече с представителями Федерации азербайджанских общин в Германии – 1 июля 1996 год. Труды. Диаспора. <http://library.aliyev-heritage.org/ru/>).
3. Xaricdə yaşayan azərbaycanlılarla bağlı dövlət siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (27 dekabr 2002-ci il, 413-II Q).
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi. Dünya azərbaycanlıların I qurultayı (9-10 noyabr 2001-ci il). Bakı, Azər nəşr, 2002, 351 s.
5. Конституция Азербайджанской Республики 12 ноября 1995 года. Сборник законодательства Азербайджанской Республики (31 июля 1997 года, № 1).
6. Речь Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева на Первом форуме молодежи независимой Азербайджанской Республики 2 февраля 1996 года. Газета «Бакинский рабочий», 9 февраля 1996 года.
7. Указ Президента Азербайджанской Республики «Об увековечивании памяти Общенационального Лидера Азербайджанского народа Гейдара АлиРза оглы Алиева» от 10 марта 2004 года.

Quliyeva Rəhilə Hüseyn qızı

Бакинский славянский университет

ВОСТОЧНЫЕ КОНТЕКСТЫ ТВОРЧЕСТВА КОНСТАНТИНА БАЛЬМОНТА

Ориентализм как неотъемлемая часть произведений романтиков проникает через неоромантизм в литературу «серебряного века». По справедливому выражению М. Волошина, «ориентализм – это взгляд на Восток со стороны, глазом постороннего наблюдателя»[1; 302].

Среди всех представителей литературы «серебряного века», возможно, именно Константина Бальмонта труднее всего соотнести с

Востоком, его культурой и философией, настолько органично он вошел в его произведения. Когда мы говорим о дихотомии «Восток-Запад», мы имеем в виду не разделение – Восток и Запад, а некое единство. Именно в таком контексте развивает эту тему и Константин Бальмонт.

Интересно происхождение его фамилии. Как отмечает его вторая жена Е. Андреева-Бальмонт, «прадед отца поэта был сержантом в одном из кавалерийских лейб-гвардейских полков императрицы Екатерины II Баламут... Этот документ на пергаменте и с печатями хранился у нас. На Украине есть до сих пор и довольно распространена фамилия Баламут. Прадед поэта Иван Андреевич Баламут был херсонским помещиком... Как фамилия Баламут перешла в Бальмонт – мне не удалось установить» [2;4].

Константин Дмитриевич Бальмонт был самым любознательным и подвижным из всех русских поэтов. Любил путешествовать и вбирать в себя чужую культуру. В этих путешествиях рождаются мысли о единстве культурного пространства. Это были не просто путешествия. В Англии в Оксфордском университете он читает лекции по русской литературе. И другие поездки носили творческий характер. Он хотел стать летописцем своей эпохи и потому интенсивно вбирает в себя новые знания и впечатления – Франция, Голландия, Англия, Италия, Испания, Мексика, США, Канарские острова, Южная Австралия, Полинезия, Новая Гвинея, Цейлон и др. В результате рождаются новые оригинальные стихотворения. Объяснял он это пристрастие тем, что хочет обогатить свой ум и не заикливаться только на личном. Ему это удалось в полной мере. Но когда он вынужден был эмигрировать из России, он испытывал до конца жизни страшную тоску по России, которая сквозила во многих его стихах и ранее. Бальмонт писал в декабре 1921 года Е. Андреевой: «Я хочу России... пусто, пусто. Духа нет в Европе».

Он был очень стеснен материально, но это никак не отражалось на его творчестве. Он много писал, переводил и выступал со статьями в периодических изданиях. Он работал, чтобы не сойти с ума, но депрессия переходит в сумасшествие.

Бальмонт в своей поэзии был одержим солнцем, огнем и этот мотив пронизывает его творчество. В сборнике «Будем как солнце (книга символов)» (1902) он ссылается на Анаксагора – древнегреческого философа, жившего в 500-428 гг. до н.э., который говорил, что родился «для наблюдения солнца, луны и неба». Эпиграф, которым поэт предваряет сборник, представляет собой эмоциональный перифраз Анаксагора – «Я в этот мир пришел, чтоб видеть Солнце». Поэтому он не мог не затронуть тему зороастризма. В стихотворении «Скорь Ахурамазды (мотив из Зенд-Авесты)» он пишет:

Я царственный создатель многих стран,
Я светлый бог миров, Агурамазда.
Зачем же лик мой тьмою повторен
И Анграмайни встал противовесом?
Я создал земли, полные расцвета,
Но Анграмайни, тот, кто весь есть смерть,
Родил змею в воде и в землях зиму.
И десять зим в году, и два лишь лета,
И холодеют воды и деревья,
И худший бич, зима, лежит на всем.
Я создал Сугдху, мирные равнины,
Но Анграмайни создал саранчу,
И смерть пришла на хлеб и на животных.
И я, Агурамазда, создал Маргу,
Чтоб в ней царили дни труда и счастья,
Но Анграмайни создал зло и грех.
И создал я Нисайю, что за Бахдги,
Чтоб не было в людских сердцах сомненья,
Но Анграмайни веру умертвил.
Я создал Урву, пышность тучных пастбищ,
Но Анграмайни гордость людям дал.
Я создал красоту Гараваити,
Но Анграмайни выстроил гроба.
И создал я оплот, святую Кахру,
Но Анграмайни трупы есть велел,
И люди стали есть убитых ими.
И я, Агурамазда, создал много
Других прекрасных стран, Гаэтуманту,
Варэну, и Рангха, и Семиречье,
Но Анграмайни, тот, кто весь есть смерть,
На все набросил зиму, зиму, зиму.
И много стран глубоких и прекрасных,
Томясь без света, ждут моих лучей,
И я, Агурамазда, создал солнце,
Но Анграмайни, темный, создал ночь[2;159].

Он противопоставляет Ормузда Ахриману, добро и зло, солнце и ночь, возвышаясь до философских идей. И естественно, что в стихотворении «Великое ничто» (1902) он приходит к китайской философии эпохи Сун (960-1279), где Великое Ничто (тайсью) или Великая пустота связывалась с онтологическими закономерностями бытия. В этом произведении он

ссылается на китайского философа Чжуань-цзы (369-286 гг. до н.э.), имя которого поэт передает как Чван-Санг. Это один из основоположников даосизма. Он развил концепцию надмирного абсолюта, выражающееся в явлениях и вещах окружающего мира.

Великое ничто

Моя душа – глухой всебожный храм,
Там дышат тени, смутно нарастая.
Отраднее всего моим мечтам
Прекрасные чудовища Китая.
Дракон, владыка солнца и весны,
Единорог, эмблема совершенства,
И феникс, образ царственной жены,
Слиянье власти, блеска и блаженства.
Люблю однообразную мечту
В созданиях художников Китая,
Застывшую, как иней, красоту,
Как иней снов, что искрится, не тая.
Симметрия – их основной закон,
Они рисуют даль – как восхожденье,
И сладко мне, что страшный их дракон
Не адский дух, а символ наслажденья.
А дивная утонченность тонов,
Дробящихся в различии согласном,
Проникновенье в таинство основ,
Лазурь в лазури, красное на красном!
А равнодушие к образу людей,
Пристрастие к разновидностям звериным,
Сплетенье в строгий узел всех страстей,
Огонь ума, скользящий по картинам!
Но более, чем это все, у них
Люблю пробел лирического зноя.
Люблю постичь сквозь легкий нежный стих
Безбрежное отчаянье покоя.

К старинным манускриптам в поздний час
Почувствовав обычное призванье,
Я рылся между свитков – и как раз
Чванг-Санга прочитал повествованье.
Там смутный кто-то, - я не знаю кто, -
Ронял слова печали и забвенья:

«Бесчувственно Великое Ничто,
В нем я и ты – мелькаем на мгновенье.
Проходит ночь, и в роще дышит свет,
Две птички, тесно сжавшись, спали рядом,
Но с блеском дня той дружбы больше нет,
И каждая летит к своим уладам.
За тьмою – жизнь, за холодом – апрель,
И снова темный холод ожидания.
Я разобью певучую свирель,
Иду на запад, умерли мечтанья.
Бесчувственно Великое Ничто,
Земля и небо – свод немого храма.
Я тихо сплю, - я тот же и никто,
Моя душа – воздушность фимиама»[2;160-161].

В стихотворениях «Египет» (1908), «Приближаясь к Александрии» (1912), «Поля египетские» (1912), «Рубище» (1912) отразились его впечатления о путешествии в Египет, которые в 1914 году выйдут отдельной книгой стихов «Край Озириса».

Среди цикла этих стихотворений можно выделить «Рубище»:

Египет – рубище с роскошной бахромой,
Куда уводишь ты кораблик малый мой?

Зачем, о царственный, в веках текущий Нил
В пустыню желтую меня ты заманил?

От скал Аравии до тех Либийских гор
Мне мал – хоть скудному – воспетый твой простор.

От черной Нубии до Дельты голубой
Не усладился я, разливный Нил, тобой.

Мне море чудится, – вспененным я рожден,
Я океанскою волной освобожден.

А суша мне – тюрьма, оковны сонмы скал, –
Я дома прочного нигде не воздвигал.

И не хочу я жить, как тень, средь верениц
Тяжелых пирамид, раскрашенных гробниц.

Покоя не хочу жрецов богов-зверей, –
Едва чего коснусь, лечу я прочь скорей.

Тысячелетия, сомкнутые в звено,
Тысячекратный раз шумит веретено.

В тысячекратности молельный свет свечи.
Сознание яркое, мой дух отсюда мчи.

Что длилось – рушилось. Что было – то прошло.
Кораблик малый мой, раскрой свое крыло.

Я птица вольная. Я два крыла раскрыл.
Я выюсь, пою, смеюсь. Прощай, мне чуждый Нил [2;281].

Для Бальмонта и в еще большей степени – Волошина – неприемлемо, что Европа предала забвению свою сыновнюю связь с Азией. Нельзя разрывать «пуповину, связывающую дитя с матерью; растение не нуждается больше в корнях, из которых оно выросло» [1; 302]. Романтиков Волошин называет «туристами Востока», т.е. в их творчестве нет слияния с Востоком. Они берут темы, сюжеты, но в их произведениях нет живой струи Востока: это и есть ориентализм.

Вместе с тем формы жизни Востока, особенно мусульманского, всегда влекли к себе европейца, возможно, потому, что были недоступны и иррациональны. Прежде всего недоступен Коран, его обаяние и сила. Европейское рациональное мышление не в силах было его постичь. Ибо, как писал М.Волошин, «явно, что красота Корана, одухотворившая Восток, – не в мысли, а в некоей внутренней воле, его одухотворяющей и находящей себе выражение в особых музыкальных ритмах, действующих неотразимо на строй восточной души и скользящих, не захватывая, по душе европейца. В этом сказывается иррациональность мусульманского Востока и европейского Запада» [1; 303].

По его мнению, творчество европейца охватывает два мира – «мир физический (т.е. вещество и его соотношения, механика, научное исследование) и мир духа (т.е. область идей и сочетания их: гражданственность, философия, теология)» [1; 303]. Равновесие между ними неустойчиво; они всегда находятся в состоянии противоречивой и

непримиримой борьбы, которая держит Запад в состоянии действенной одержимости. И самое интересное наблюдение М. Волошина о звене, что связывает эти два мира – это «творчество в области чувства и чувственности», которое «в душе европейца мало развито. Европейец не имеет дара в этой области – он только воспринимает и наблюдает. В лучших случаях он прибегает к наркотику греха. Ислам, не зная ни первого, ни третьего звена в отдельности, знает только второе – чувство, и больше чем какая бы то ни было иная культура, обладает творчеством в области чувственности. Познание как физического, так и идейного мира ему доступно только “в этом плане”. Отсюда вытекают: успокоенность его культуры, напряженность художественного творчества, проникающего все области и подробности жизни, цельность личности и великолепные фейерверки чувства, освещающие его историю» [1; 303].

Пожалуй, никто в истории русской мысли и, возможно, даже европейской, так глубоко не проник в духовность Востока и так четко не охарактеризовал его главного своеобразия – целостности, в отличие от европейской рефлексивности. Действительно, на рубеже XX и XXI веков мы все больше осознаем целостность культуры и целостность истории человечества. Духовность едина. Именно она создает единство религиозного чувства, невзирая на религиозную нетерпимость отдельных адептов этих религий. Возможно в этом – будущее единение человечества. Уже в наше время лауреат Нобелевской премии турецкий писатель Орхан Памук пытается решить проблему Восток – Запад в плане синхронизации двух культур. Поэтому для нашего современника излишняя абсолютизация и категоричность в оценках, которые характерны для Волошина, неприемлемы. Так, он пишет: «Обладая творчеством только в области чувства, Восток знает полное слияние искусства и жизни. Там нет патетических взлетов в небо отдельных индивидуальностей, но весь строй бытия залит прозрачной влагой красоты, неотделимой от религиозного и общественного чувства.

Эта размеренность жизни, построенной на гармониях чувственности, непонятна логическому сознанию европейца, который смотрит на нее сверху вниз, но она узыбно и таинственно говорит бессознательным областям его души»[1; 304]. Очевидно это понимал и сам Волошин, сопоставляя утонченность знаменитого «Фонтана слез» в Бахчисарайском дворце с тяжелыми водопадами Версальских и Римских фонтанов. Он пишет: «Мне стало понятно безнадежное “варварство” европейского искусства, играющего массами и количеством, сравнительно с этою строгою сдержанностью и щедростью в достижении нужного эффекта»[1; 304]. Такое восприятие единства мира присуще и Бальмонту. Для него пространство и время едины, как говорил М. Волошин, «для Бальмонта нет времени, - того

обычного времени, измеряемого, минутами, днями и годами. Его время измеряется вечностью и мгновением. За эти двадцать пять лет он пережил только одно мгновение, создал только одно стихотворение, был влюблен только один раз» [1; 537].

Бальмонт мог знать двадцать языков перечитать целые библиотеки Оксфорда, Брюсселя, Парижа, Мадрида и др., перевести Шелли, Эдгара По, Кальдерона, Уолта Уитмена, сакральные тексты мексиканских индейцев, египетские гимны, полинезийские мифы, испанский фольклор, и вместе с тем тосковать по природе России.

Он создает удивительные стихи об экзотических странах, где нет экзотики, ибо он настолько сроднился с этой средой, что воспринимает ее как свое, как, например, в стихотворениях «Майя», «Индийский мотив», «Индийский мудрец», «Песня араба».

Индийский мудрец

Как золотистый плод, в осенний день дозревший,
На землю падает среди стеблей травы,
Так я, как бы глухой, слепой и онемевший,
Иду, не поднимая головы.

Одно – в моих зрачках, одно – в замкнутом слухе;
Как бы изваянный, мой дух навек затих.
Ни громкий крик слона, ни блеск жужжащей мухи
Не возмутят недвижных черт моих.

Сперва я, как мудрец, беседовал с веками,
Потом свой дух вернул к первичной простоте,
Потом, молчальником, я приобщился в Бrame –
И утонул в бессмертной красоте.

Четыре радуги над бурною вселенной,
Четыре степени возвышенных надежд,
Чтоб воссоздать кристалл из влаги переменной,
Чтоб видеть мир, не подымая вежд [2; 119].

Протеизм Бальмонта, его всечеловечность, проявляется также в том, что он не ограничивается каким-либо определенным мирозерцанием. В его поэзии, как отмечал Иннокентий Анненский, «есть все, что хотите: и русское предание, и Бодлер, и китайское богословие, и фламандский пейзаж

в роденбаховском освещении, и Рибейра, и Упанишады, и Агура-мазда, шотландская сага, и народная психология, и Ницше и ницшеанство. И при этом поэт всегда целостно живет в том, что он пишет, во что в настоящую минуту влюблен в его стих, ничему одинаково не верный» [3; 107].

О творчестве Бальмонта можно говорить как о единой книге. Хотя оно объемлет полстолетия, из которых двадцать семь лет – начальный период, длившийся до первой русской революции, и второй – двадцать пять лет после революции. Как справедливо отмечает Владислав Ходасеевич, «Бальмонт из своей поэзии создал настолько обособленный и внутренне закономерный мир, что оценка каждой частности этого мира должна быть подчинена оценке общей...»[4; 511-512]. Этот художественный мир абсолютен и универсален, где каждое слагаемое связано с общей идеей.

Он стремится воссоздать целостность мелочей, которые безвозвратно стираются с каждым мгновением жизни. Цельность без мелочей, из которых состоит жизнь, абсурдна. Но целостность и цельность мира связаны у Бальмонта со стремлением соединить все в безусловности мгновения, мимолетного ощущения, из которых состоит жизнь. Он пишет:

Мир должен быть оправдан весь,
Чтоб можно было жить!
Душою – там, я сердцем – здесь
А сердце как смирить!
Я узел должен видеть весь.
Но как распутать нить? [2;103].

Это и роднит его с восточным мироощущением (ср. японскую, персидскую, азербайджанскую поэзию), когда в мироздании все равноценно и равнозначно.

Творчество Константина Бальмонта соотносят с импрессионизмом. Действительно их роднит восприятие мира в его движении, динамике, оптическое восприятие красоты, совпадение субъекта и объекта изображения, особое восприятие природы в ее не расчлененности с субъектом изображения. Бальмонт стремился запечатлеть зыбкую, ускользающую от определения жизнь и в этой незавершенности – очарование его поэзии и оптимизм его верований. Таким образом, эстетизм его стихотворений связан с определенным мироощущением и миропониманием. Можно назвать это даже философским эстетизмом.

Поэзия Бальмонта продолжает традиции интеллектуальной поэзии Баратынского и Лермонтова. Как и у Лермонтова, Восток у Бальмонта не украшение, не декор. В стихотворениях он сливает свое существо с миром и с природой, которую он описывает.

Таким образом, проблема Восток и Бальмонт не может быть исчерпана в пределах одного небольшого исследования. Учитывая, что

Восток у Бальмонта категория культурологическая и философская, а не этнографическая, то и параметры изучения его должны быть иными.

ЛИТЕРАТУРА

1. М. Волошин. Лики творчества. Л.: Наука, 1988.
2. К. Бальмонт. Избранное. Стихотворения. Переводы. Статьи. М.: . Художественная литература, 1980 (далее все цитаты из произведений Бальмонта приводятся по этому изданию. Страницы даются в тексте работы).
3. Иннокентий Анненский Книги отражений. М.: Наука, 1979.
4. Владислав Ходасевич. Колелемый треножник. М.: Сов. писатель, 1991.

SUMMARY

Orientalism plays important role in literary works of Konstantin Balmont. He tries to bring together the east and west, creating cultural unit.

Quliyeva Sevinc Hidayət qızı

Бакинский славянский университет

РОЛЬ ТИПОВЫХ МОДЕЛЕЙ СЛОВСОЧЕТАНИЙ В ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Возросший интерес к явлению лексико-семантической сочетаемости в синтаксической науке связан с необходимостью изучения смыслового аспекта предложения, поиска в языке правил, организующих его элементы в высказывания. Исследование лексико-семантических оснований предложения тесно переплетается с изучением лексического наполнения синтаксической конструкции. «Увлечение грамматикой формализованного типа, наблюдавшееся в предшествующие десятилетия, привело к пониманию грамматической модели как универсального эталона языка, в ячейки которой должны одинаковым образом включаться все лексические единицы данного языка» [6, С.11]. Однако вместе с выдвиганием на первый план теории словосочетания как важной части учения о синтаксическом уровне языка была выявлена необходимость учета лексической природы слова и его семантических потенций. Только подобный подход позволил объяснить те ограничения, которые возникают в случаях замещения одной и той же синтаксической позиции лексическими элементами, разнородными по своему семантическому содержанию.

Попытки некоторых ученых отождествить значение слова и его сочетаемость [7, С.123] есть не что иное, как стремление превратить значение в чисто лингвистический факт. Слова соединяются друг с другом

на основе имеющихся у них значений, обобщенно отражающих предметы, явления действительности [10]. Следовательно, значение слова и его сочетаемость находятся в отношении зависимости: слово, чтобы сочетаться с другим словом, уже должно обладать определенным значением. Помимо этого, «сочетаемость – важнейший собственно языковой показатель значения, но именно показатель значения, а не само значение» [12, С.72]. Подобное соотношение между ними определяется действием закона семантического согласования, в соответствии с которым сочетающиеся в речи слова должны иметь в своих значениях хотя бы одну общую сему [3].

В лингвистической литературе термин сочетаемость довольно часто приобретает размытые значения и отождествляется с понятием валентности. Некоторые авторы воспринимают только термин «валентность», понимая валентность в широком смысле как избирательную способность языковых единиц сочетаться с другими языковыми единицами и валентность в узком смысле, которая связана с обязательной сочетаемостью слов в предложении и обеспечивает его грамматическую правильность (И.А. Стернин, З.Д. Попова). Другие лингвисты, наоборот, ограничиваются термином сочетаемость (В.Н. Телия). В лингвистику термин «валентность» был введен в 1948 году С.Д. Кацнельсоном, который определил валентность как «свойство слова определенным образом реализоваться в предложении и вступать в определенные комбинации с другими словами» [8]. Его же более позднее определение более лаконично: «Валентность – это свойство определенных разрядов слов присоединять к себе другие слова» [1, С.44]. Итак, слово, помимо соотношенности с реальным миром и значимости, обладает еще и валентностью – потенцией сочетаться определенным образом с другими словами, то есть употребление слова в речи предполагает, что при нем есть ряд синтаксических позиций, которые могут замещаться другими словами.

В современном языкознании исследование сочетаемости слов ведется по трем основным направлениям: теоретические аспекты сочетаемости, сочетаемость слов как объект лексикографии и сочетаемость слов в аспекте преподавания русского языка как иностранного (или неродного) [6, С.12]. В рамках общей теории лексикографии лингвисты отмечают необходимость выделения сочетаемостной лексикографии, что обусловлено многочисленными теоретическими исследованиями и практическими разработками сочетаемостных словарей [2, С.7]. В условиях обучения русскому языку вне соответствующего языкового окружения потребность в двуязычных сочетаемостных словарях возрастает вдвойне. Следует согласиться с тем, что даже носителю языка иногда бывает трудно подобрать нужное слово для выражения мысли, а при изучении

иностранного языка сочетаемостные свойства слова приобретают огромное значение, так как вооружают нас «готовыми средствами передачи» [2, С.5].

Изучение сочетаемости слов оказалось ключевым для решения многих методических задач, связанных с изучением русского языка как иностранного (или неродного – в условиях билингвизма). Практика показывает, что наибольшие трудности при изучении русского языка представляют не фразеологизмы, а так называемые свободные словосочетания, т.е. сочетания слов, создаваемые в речи по существующим в языке моделям [5]. В связи с этим все отчетливее осознается необходимость изучения не отдельных слов, а слов в присущих им словосочетаниях [4]. Действительно, изучение отдельного слова не может в ряде случаев обеспечить умение употреблять это слово в речи.

Овладение навыками устной речи предполагает, прежде всего, развитие навыка использования свободных словосочетаний. Свободные словосочетания, например, типа *красный от гнева* существуют как речевые произведения, построенные по определенной модели и допускающие замену лексических компонентов (ср.: *красный от радости, возбуждения, стыда, возмущения, злости*). Более того, не только прилагательное *красный*, но и другие прилагательные, обозначающие цвета, могут быть использованы в данной модели в сочетании с большой группой существительных, обозначающих различные эмоции и ощущения (ср.: *белый от бешенства, синий от холода, багровый от стыда, черный от горя* и т.д.). Все словосочетания такого типа построены согласно речевым нормам современного русского языка и обеспечивают возможность использования большого числа слов, принадлежащих к определенным лексическим группам. Отсутствие соответствующих пособий по словосочетаниям значительно затрудняет работу преподавателей и снижает эффективность преподавания.

Необходимо также отметить, что трудности, связанные с изучением русского языка азербайджанцами, объясняются в значительной степени различиями в моделях и лексическом составе свободных словосочетаний азербайджанского и русского языков. Анализ типичных ошибок в речи изучающих русский язык позволяет сделать следующие наблюдения и выводы: 1) изучающие русский язык естественно переносят нормы сочетаемости соотносительного слова в родном языке на соответствующее слово русского языка. Отсюда ошибки типа *бедные знания* вместо *слабые знания*, *бедное произведение* вместо *слабое произведение*, *бедный раствор* вместо *слабый раствор*, *бедные проявления болезни* вместо *слабые проявления болезни* и, наоборот, *слабое имущество* вместо *бедное имущество*. Поскольку нормы сочетаемости слов в разных языках различны, необходимо, изучая русское слово, одновременно изучать его типовую

сочетаемость, например, *бедный* (человек, семья, страна; природа, растительность, коллекция, речь, фантазия; ребенок, мальчик, кошка и т.д.) [11, С.24] и *слабый* (человек, руки, ноги, мышцы; ребенок, здоровье, сердце, легкие, нервы; ветер, мороз, осадки, течение, свет, запах, шум; раствор, вино, кофе; знания, представления, контроль; довод, аргумент, произведение; ученик, студент, работник, группа, команда и т.д.) [11, С.511]; 2) обучающиеся русскому языку переносят структуру словосочетаний азербайджанского языка на структуру русских словосочетаний, в которых используется изучаемое слово (*уверенный от себя* вместо *уверенный в себе*, *довольный от себя* вместо *довольный собой*) от азербайджанского *özündən arxayın*, *özündən razı*. Структура свободных словосочетаний в разных языках разная, следовательно, изучая русское слово, необходимо изучать не только его типовую сочетаемость, но и структуру модели, в которой данное слово употребляется в русском языке; 3) типовая сочетаемость и определенная структура модели словосочетания связаны с определенными значениями многозначных слов. Незнание норм употребления слова в разных значениях приводит к тому, что модели и сочетаемость слова в одном, уже известном изучающему значении механически переносятся на новые значения этого же слова, которым они не свойственны. Например: *смотреть картину* (*пьесу, балет*) (в значении: рассматривая, знакомиться с кем – чем-н.), но: *смотреть за ребенком* (*за больным, за порядком*) (в значении: иметь попечение, заботиться); *мастер цеха* (*смены, предприятия*) (в значении: руководитель отдельной отрасли какого-либо производства), но: *мастер на выдумки* (*на все руки, на ухищрения*) (в значении: человек, который умеет хорошо делать что-н.); *кушать* (*есть*) *яблоко* (*грушу, апельсин, бутерброд*), но: *питаться яблоками* (*грушами, апельсинами, бутербродами*) (только мн.ч.); *использовать парфюмерию* (*духи, крем*) (вин. п.), но: *пользоваться парфюмерией* (*духами, кремом*) (тв. п.).

Все модели свободных словосочетаний современного русского языка подразделяются на разряды в зависимости от принадлежности стержневого слова к той или иной части речи: разряд глагольных словосочетаний, например, *взять ручку* (*книгу, карандаш*), *взять за основу* (*за единицу измерения, за образец*); именных, например, *глава семейства, цена товара*, адъективных, например, *красный от стыда* и т.д. Внутри каждого разряда можно выделить разные типовые структуры словосочетания, например, существительное + существительное (*стоимость заказа*), существительное + предлог + существительное (*горе от ума*), существительное + прилагательное (*старый дом*) и т.д. Каждая часть речи характеризуется своими сочетательными возможностями, т.е. способностью входить в разного рода словосочетания – то в роли главного, то в роли зависимого

слова. При изучении семантики слова надо исследовать все его дистрибуции, учитывая при этом, что не все они одинаково важны, например, при различении значений слова. Первым шагом при описании сочетаемости слов является определение их способности участвовать в разных синтаксических структурах. Вторым шагом может стать оценка и классификация синтактико-семантических связей, составляющих валентность слова с точки зрения их прочности, необходимости, центральности. Так, эти связи можно условно разделить на ближайшие и периферийные. Ближайшие связи проявляются в сочетаниях, которые создают наилучшие условия для реализации опорного слова как коммуникативной единицы. Поскольку основными единицами акта номинации являются имя существительное и глагол, то естественно, что ближайшая связь существительного отражается сочетаниями с глаголами, а глагола – сочетаниями с существительными. Что касается прилагательных, то их фиксированная ориентация на существительное доказывает, что ближайшая связь прилагательного – связь с согласуемым существительным. Периферийными по отношению к указанным связям являются такие связи, которые обнаруживаются в сочетаниях, представляющих собой именные (если опорное слово существительное) или глагольные (если опорное слово – глагол) словосочетания [9].

Простое перечисление всех или части значений слова не дает возможности правильно использовать это слово в речи. Поэтому, изучая многозначное слово, необходимо вводить каждое из его значений в соответствующей структурной модели и одновременно изучать типовую сочетаемость слова в данном значении. Овладение нормированными словосочетаниями способствует выработке автоматизированных речевых навыков, ускоряя тем самым процесс составления предложений, а значит, и языковую деятельность в целом. Положительных результатов в решении этой задачи можно достигнуть с помощью использования структурно-семантических моделей сочетаемости, которые позволяют распределить все разнообразие конкретных словосочетаний по определенным структурно-семантическим типам [6, С.12]. Определенную роль в этом призваны сыграть двуязычные словари сочетаемости слов.

Следует не забывать, что на уровне нормы реализуется только часть заложенных в языке возможностей. Сочетательные возможности слова полнее и многогранней раскрываются в художественной речи, где нормативные структурно-семантические модели сочетаемости подвергаются образной трансформации, наполняясь более богатым смысловым содержанием. Особенного внимания заслуживают сочетания с нарушением лексической сочетаемости, тропы, являющиеся элементом образной системы художественного произведения. Необходимо научить различать

типовые словосочетания, характерные для общелитературной речи, и окказиональные, индивидуально-авторские, образные средства выражения. Изучающие русский язык студенты-азербайджанцы должны научиться распознавать и осмысливать метафорические словосочетания, их изобразительно-художественную роль в литературных произведениях. Приобретение указанных навыков является необходимым условием хорошего овладения русским языком.

SUMMARY

The interes have been increased to the word 's meaning in linguistic in the last years. The education of type model plays a significant role in education of russian language as a foreign language. The work done with the supply and with the language compatibility of collocations is able to increase effeteness of teaching.

ЛИТЕРАТУРА

1. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике: Учебное пособие. М.: Высшая школа, 1991.
2. Влавацкая М.В. Лексикографическая интерпретация сочетаемости слов (Модель построения русско-английского учебного комбинаторного словаря): Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. Барнаул, 2004.
3. Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики. 1971. М., 1972, с. 367-395.
4. Гинзбург Р.С., Хидекель С.С. О работе над свободным словосочетанием // Иностранные языки в школе, 1958, № 3.
5. Горелик Ц.С., Гинзбург Р.С., Хидекель С.С., Альперин А.Л. Английское прилагательное: управление и сочетаемость. Тематический англо-русский словарь / Под ред. М.Р. Кауль. М., ЭТС, 2001.
6. Дмитриева В.С. К проблеме изучения лексико-семантических связей слов в истории отечественного языкознания // Бодуэновские чтения: Бодуэн де Куртенэ и современная лингвистика: междуна. научн. конф. Казань, 2001. Т. 2, с. 11-12.
7. Звегинцев В.А. Семасиология. М., 1957.
8. Канцельсон С.Д. О грамматической категории // Вестник Ленинградского университета, 1948, № 2.
9. Морковкин В.В. Идеографические словари. 1970. [www.rhymes.amlab.ru book4.htm#5](http://www.rhymes.amlab.ru/book4.htm#5)
10. Степанова Г.В., Шрамм А.Н. Введение в семасиологию русского языка. Учебное пособие. Калининград: КГУ, 1980.

11. Учебный словарь сочетаемости слов русского языка. Под ред. П.Н.Денисова, В.В.Морковкина. М.: Русский язык, 1978.
12. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. М., 1964.

Quliyeva Zenfira Qəzənfər qızı
Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası
Quliyev Bəşir Şükür oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XARİCİ SİYASƏTİNDƏ QLOBAL TARAZLIQ

Müasir tariximiz, hadisələrin zənginliyinə, mürəkkəb ziddiyyətlərinə, ictimai – siyasi, iqtisadi və elmi – texniki nəticələrinə görə bənzəri olmayan ibratəmiz dövrdür.

XX əsrlə XXI əsrin kəsişməsi bəşəriyyətə çox ağır fəlakətlər və mərhumiyyətlərlə yanaşı böyük nailiyyətlər qurmaq, yaratmaq, tarixin taleyüklü səhvlərini düzəltmək ənənələrini bəxş etmişdir. Müstəqilliyinin iyirminci ildönümünü qeyd edəcək Azərbaycan Respublikasının dünya düzümündə özünə məxsus yer tutması, mürəkkəb qarşিদurma şəraitində düzgün siyasi xətt götürməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarixən bir çox nüfuzlu liderlərin siyasətdə qarşıya qoyduğu məqsədlərə yetişərək uğur qazanması, rəhbərlik etdiyi kütləni, xalqı böyük fəlakət və faciələrdən qorunması, məhz onların iti fəhminin, intuisiya və uzaqgörənliyi sahəsində mümkün olmuşdur. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev də çağdaş tariximizdə məhz uzaqgörən, dərin zəka sahibi, siyasi proseslərin inkişaf trayektoriyasını duyan çoxgedişli kombinasiyalar qurmağı bacaran, ən çətin vəziyyətlərdən optimal çıxış yolu tapan fenomenal şəxsiyyət kimi duyulur. Tanınmış ABŞ politoloqu Zbigner Bjezinskiyin dediyi kimi: “... Heydər Əliyev siyasi cəhətdən möhkəm, məntiqli, zəkalı, istədiyini tez və dəqiq çatdıran şəxsiyyət – bir sözlə, şəksiz liderdir”. [2]

Dünyanın yeni düzümündə Azərbaycan Respublikasının geosiyasi mövqeyi, onun xarici siyasət strateqiyasında memarı Heydər Əliyevin olduğu globalıq, tarazlıq amillərini araşdırmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

XX yüzilliyin 90 – ci illəri dünyanın siyasi xəritəsində ciddi dəyişikliklərin baş verməsi, bəşəriyyətin ən böyük mənəvi – siyasi faciəsi olan müstəmləkə rejiminin son qalıqlarının dağılması, “sonuncu dinozavrın ölümü”, yeni müstəqil dövlətlərin yaradılması və getdikcə möhkəmlənməsi ilə səciyyələnilir. Yaranmış tarixi şəraitdə xalqımızın ruhundan doğan milli azadlıq hərəkatının yekunu kumu yaranan Azərbaycan Respublikasında xalq hakimiyyətinin respublika forması, siyasi inkişafın Qərbdə böyük uğurlara nail

olmuş demokratiya istiqamətini, ümumbəşəri tərəqqinin həm də Şərq meyillərini özündə birləşdirmək kimi çətin bir problemin həlli prosesi başlandı.

Respublikanın yarandığı dövrdən Azərbaycan diplomatiyasının keçdiyi tarixi yola nəzər salıb, onun uğurları və buraxdığı səhvləri təhlil etmək, onun beynəlxalq münasibətlərinin inkişafına və beynəlxalq hüququn subyektinə çevrilməsi prosesinin qanuna uyğunluqlarını, meyillərini və mərhələlərini müəyyən etmək elmi və tarixi əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, siyasi baxımdan da xüsusi aktuallıq kəsb edir.

İkitərəfli dövlətlərarası münasibətlər baxımından dünya siyasətini əslində müəyyən edən ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İtaliya, Çin, Yaponiya kimi dövlətlərin və qonşularımız Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan və mənfur qonşumuz Ermənistanın xarici siyasətində Azərbaycan amilini və ona qarşılıqlı Heydər Əliyevin formalaşdığı qlobal – tarazlıq siyasətini araşdırmaq və öyrənmək son dərəcə faydalı və zəruridir.

Tarixi təcrübə göstərir ki müstəqilliyi əldə etmək nə qədər mühüm əhəmiyyətə malik olsada, onu qoruyub saxlamaq bir o qədər mühüm həm də çətinidir.

Heydər Əliyev fenomeninin siyasi iradəsi, düşüncəsinin dinamizmi, dünyada gedən prosesləri anlamaq, təhlil edib modelləşdirmək və siyasi davranışın ən əlverişli sxemlərini reallaşdırmaq qabiliyyəti Azərbaycanı xaos və anarxiya mühitindən, vətəndaş müharibəsi təhlükəsindən xilas etmiş. Respublikanı milli müstəqilliyini itirilməsi təhlükəsindən qurtarmış, çağdaş tariximizə dövlətçiliyimizin xilaskarı, qurucusu kimi daxil olmuşdur.

Heydər Əliyevin Azərbaycanın xarici siyasətində qlobal tarazlıq siyasəti lokanik şəkildə 2000 – ci il sentyabrın 6 – 8 – də Nyu – Yorkda dünyanın 189 ölkəsinin nümayəndə heyətlərinin təmsil olunduğu “Minilliyin zirvə görüşü”ndəki çıxışında bildirmişdir “İki sistemin qarşıdurmasının tarixə qovuşması, demokratiya və sərbəst bazar ideyalarının üstünlük qazanıb yayılması elə bir dünyanın qurulmasına kömək etməlidir ki, orada bütün dövlətlərin mənafehləri nəzərə alınacaq və həqiqətən bərabər hüquqlu tərəfdaşlıq sahmana salınacaqdır. Amma beynəlxalq vəziyyətin inkişafının təhlili bizi belə bir acı nəticəyə gətirir ki, rəqabət stereotipləri hələ də mövcuddur. Biz çox çətin dövrdə yaşayırıq, düzgün olmayan bir cə addım vəziyyəti alt – üst edə və keçmişə faciəli qayıdışa səbəb ola bilər. Ədalətli və təhlükəsiz dünya qaydası yaratmaq üçün çətin yol keçmək lazım gələcək və biz hamımız bu məqsədə can atmalıyıq”. [1; s.284]

Heydər Əliyev müasir dünyanın inkişafının başlıca meylinin qloballaşma olduğunu və onun inkişafına Azərbaycanın töhvəsindən fəxrlə danışır: “Mənim ölkəm dünya miqyasında geostrateji əhəmiyyətə malik öz coğrafi mövqeyindən, ehtiyatlarından və potensialından istifadə edərək Şərq ilə Qərb arasına zəngin tarixi keçmişdən başlanan və gələcəyə istiqamətlənən körpü rolunu səmərəli sürətdə həyata keçirir. Biz böyük İpək yolunun bərpası, Avropa – Qafqaz – Asiya

nəqliyyat dəhlizinin yaradılması və Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatı və dünya bazarına nəqli üçün çox böyük şeylər göstəririk”. [1; s.285]

Dünyanın böyük dövlətlərinin neft maraqların nəzərə alan ulu öndər Heydər Əliyevin müəyyənləşdirdiyi neft strategiyasından, Azərbaycanı gözləyən xarici təhlükələrdən uzaqlaşdırmaqla yanaşı Respublikanın iqtisadi və siyasi müstəqilliyini möhkəmləndirməyə xidmət etdi. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanın dinamik inkişafının təməli sayılan beynəlxalq müqavilə - “Əsrin müqaviləsi”ni hazırladı.

Müqavilənin bağlanmasına ciddi mane xaricdən xüsusən Rusiya Federasiyasından gəlirdi. Rusiya Federasiyasının irəli sürdüyü tezisə görə Xəzər dənizi bütün Xəzəryanı ölkələr üçün ümumidir və onu milli sektorlara bölmək olmaz. Buna görə də Azərbaycan birtərəfli qaydada xarici şirkətlərlə neft müqaviləsi bağlaya bilməz. Diplomatik notalar, bəyanətlər verilir. Xarici şirkətlər belə fikirdə idilər ki, müqavilə Xəzər dənizinin statusu həll edildikdən sonra qüvvəyə minməlidir. Lakin Azərbaycan hökuməti tərəfindən Vaşinqtona ezam edilmiş ADNŞ – in birinci vitse – prezidenti İlham Əliyev ABŞ – da Energetika Nazirliyi rəhbərləri ilə səmərəli danışıqlar aparıldıqdan sonra ABŞ hökumətinin dəstəyi sayəsində xarici şirkətlər bu fikirdən əl çəkildilər. [5]

1994 – cü il sentyabrın 20 – də Bakının “Gülüstan” sarayında ADNS ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya Türkiyə, Səydiyyə Ərəbistan, Yunanıstanın iri neft şirkətləri daxil olan konsersum (sonralar bu konsersuma Yaponiya şirkətləri də qoşuldu) arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının bir hissəsinin birgə işlədilməsi və hasil olunan neftin pay şəklində bölüşdürülməsi haqqında 30 illik saziş imzalandı. Bu müqavilə dünyada “Əsrin müqaviləsi” adı ilə məşhurlaşdı (2001 – ci ildən başlayaraq Prezidentin Fərmanı ilə həmin gün respublikada “Neftçi günü” kimi qeyd edilir). [3; s.404]

“Əsrin müqaviləsi”nin təkcə hazırlanması və bağlanması deyil, həm də həyata keçirilməsi ciddi müqavimətlə müşayiət edildi. Bu işə mane olmaq üçün xarici qüvvələrin dəstəyi ilə ölkədə dövlət çevrilişi, Prezidentə qarşı terror cəhdləri törədildi. Hətta xarici şirkətlərə yalan informasiyalar və müxtəlif yollarla təzyiq göstərməyə çalışdılar. Lakin Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin siyasi iradəsi, qətiyyəti və müdrikliyi sahəsində bu maneələr müvəffəqiyyətlə aradan qaldırıldı. Ölkədə xarici sərmayələr qoyuluşu üçün ən vacib – siyasi sabitlik yaradıldı. [2; s.57-58]

1995 – ci il noyabrın 10 – da Xəzərin yeni aşkar olunmuş “Qarabaq” strukturunda kəşfiyyat aparılması, yataqların işlədilməsi və çıxarılan neftin bölüşdürülməsi haqqında Rusiya, İtaliya, ABŞ şirkətləri ilə yeni saziş imzalandı.

1996 – cı il iyunun 4 – də Xəzərin “Şahdəniz” yatağında birgə işlədilməsi haqqında ADNŞ ilə Böyük Britaniya, Norveç, Türkiyə, Rusiya, Fransa və İranın neft şirkətləri konsersumu müqavilə imzaladılar. Qərb ekspertlərinin fikrincə çox

böyük qaz ehtiyatı olan bu yatağın kəşf edilməsi ilə Azərbaycan təkcə neft deyil, həm də qaz “kralına” çevrildi. Vaxtilə ingilis jurnalının yazdığı kimi: “Neft kralıçadırsa Bakı onun taxt – tacıdır” fikri XX – XXI əsrin kəşifməsinə bir daha özünün təsdiqini tapdı.

“Əsrin müqaviləsi” ilə başlanan proses Heydər Əliyev siyasətini Prezident İlham Əliyev bu gün də uğurla davam etdirir.

ABŞ –in “EKSON”, “AMAKO”, “YUNOKAL”, “MOBİL” və “PENZOZ”, BÖYÜK Britaniyanın “Britiş Petroleum”, Yaponiyanın “İTOÇİ”, “MİTSUPİ”, Norveçin “STAFDYL”, Səudiyyə Ərəbistanının “DELTA”, Rusiyanın “LUKOYL”, Fransanın “ELF AQTEN”, “TOTAZ”, İtaliyanın “ACİP” kimi dünyada ən qabaqcıl neft şirkətləri Azərbaycanın neft, neft – maşınqayırma sənayesinə müasir texnologiyalar, idarəetmə təcrübəsi gətirdi. [3]

1996 – ci ildə dənizdə ABƏŞ – in qazdığı ilk neft quyusu güclü fontan vurdu və yataqların böyük ehtiyatları bir daha təsdiq olundu. 1997 – ci il noyabrın 12 – də “Əsrin müqaviləsi” üzrə neftin hasilatına başlanıldı. Bu hadisə Bakıda böyük təntənə ilə qeyd edildi. [6]

“Əsrin müqaviləsi” üzrə hasil edilən Azərbaycan neftinin dünya bazarına ixracı üçün ilkin dövrlərdə buraxıcılıq qabiliyyəti ildə 5 milyon ton olan Bakı – Novorosiysk və Bakı – Supsa neft boru kəmərlərindən istifadə olunması barədə müqavilə bağlandı. Bakı – Novorosiysk “Şimal” kəmərinin Azərbaycan hissəsi 1996 – cı ilin sonuna hazır oldu. 1997 – ci il oktyabrın 25 – də “Şimal” kəməri istifadəyə verildi. [9]

Bakı – Supsa “Qərb” kəmərinin tikintisi 1998 – ci ilin axırlarında başa çatdırıldı. 1999 – cu il aprelın 17 – də bu kəmərlər və Supsa terminalı istifadəyə verildi. Lakin qarşıda müqaviləyə daxil olan yataqlar üzrə illik hasilatın 50 milyon tona çatdırılacağını nəzərə alan Azərbaycan Prezidenti Həyət Əliyevin təşəbbüsü ilə daha nəqliyyat imkanına malik ixrac marşrutları araşdırıldı və optimal variant kimi 1760 km. olacaq Bakı – Tbilisi – Ceyhan əsas ixrac kəməri seçildi. [3; s.406]

1999 – cu il noyabrın 18 – də ATƏT – in İstanbul sammitinin gedişində “Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə Bakı – Tbilisi – Ceyhan əsas boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair” saziş imzalandı. Bu zaman Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxstan və ABŞ – in dövlət başçıları tərəfindən yüksək səviyyədə dəstəkləndiyinə sübut oldu.

Lahiyənin həyata keçirilməsində fenomen siyasətçi Heydər Əliyevin əvəzsiz xidmətlərini nəzərə alan lahiyə iştirakçıları 2004 – cü ildə BTC əsas ixrac boru kəmərinə Heydər Əliyevin adının verilməsi barədə qərar qəbul edildi. Beləliklə, “Üç dənizin əfsanəsi” adlanan BTC layihəsi 2006 – ci il 13 iyunda reallığa çevrilərək xalqımızın maddi rifah halının yaxşılaşdırılması və Azərbaycan Respublikasının qüdrətli dövlət olmasına öz töhfəsini verməkdədir.

11 sentyabr 2001 – ci il ABŞ – da məlum terror hadisəsindən sonra ABŞ Türkiyənin Qafqazda müstəsna hüquqa malik olması, Bakı – Tiflis – Ceyhan neft kəmərinin təhlükəsizliyini təmin edilməsi və anti terror məsələsində Türkiyə, Azərbaycan, Gürcüstan arasında hərbi əməkdaşlıq onun regionda aparıcı rolunu bir daha təsdiq edir.

Prezident H. Əliyev 9 yanvar 2000 – ci il Ankaranın Esenboğa hava limanındakı bəyannaməsində “Türkiyə bizim birinci dostumuzdur, bizim üçün ən yaxın ölkədir.... Türkiyə həmişə Azərbaycanın haqq işini dəstəkləyibdir, müdafiə edibdir”. [1; s.11]

Türkiyənin əksinə yaxın qonşumuz İranın bölgədə başlıca maraqları tamamilə Azərbaycana qarşı yönəlmişdir.

İrənin strateji maraqları:

- Regionda İslam fundamentalizminin yayılması, siyasi, iqtisadi təsirinin artması.

- Həyatı maraqları üçün ciddi təhdid hesab etdiyi Azərbaycanın bir müstəqil dövlət kimi varlığının aradan qaldırılması.

- Xəzərin təbii ehtiyatlarına nəzarəti genişləndirilməsi.

- Bölgədə ABŞ başda olmaqla Qərbin və Türkiyənin təsirinin azaldılması.

- Rusiyanın körfəzə çıxış imkanının saxlanması. Rusiya – Ermənistan – İran strateji üçbucağının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. İranın müsəlman Azərbaycana qarşı təcavüz edən Ermənistanla hərbi sahə də daxil olmaqla, bütün sahələrdə sıx əməkdaşlıq etməsi, Xəzərin statusu məsələsində Azərbaycana qarşı qərəzli və ərazi iddialı hərəkətləri, Rusiyadan atom texnikası almaq niyyəti onun Ermənistan və Rusiyaya xidmətlərinin təzahürüdür.

SSRİ dağıldıqdan sonra da Rusiya bütün mümkün üsullardan istifadə edərək, Cənubi Qafqazın, o cümlədən, Azərbaycanın geopolitik mövgeyinin itirmək istəmir.

Qafqaz Rusiyanın milli təhlükəsizlik maraqları baxımından “baha başa gəlməsinə” baxmayaraq, “Rusiya Qafqazdan gedə bilməz”. Əks təqdirdə Rusiyanın fikrincə:

1. Bu ona daha da “baha başa gələcək”;
2. Rusiyanın dezinteqrasiyası, dağılmasının qarşısını almaq mümkün olmayacaq;
3. Yaxın keçmişdə vahid olan geopolitik məkanda xristian – müsəlman qarşıdurmasının güclənməsinə səbəb olacaq.

Rusiyanın regionda başlıca marağı geostrateji statusunu bərpa etmək, bölgəni öz təsir

dairəsində saxlamaq imkanları getdikcə azalır.

Bütün bunlar onu göstərir ki, qlobal proseslər fonunda Rusiyanın Qafqazda təsiri azalmaqla davam edəcək. Xaricdən Qərbin təzyiqi, daxildən Azərbaycanın güclənməsi, bütövləşməsi prosesi Moskva – Yerevan – Tehran strateji

üçbucağının dağılmasında həlledici rol oynayacaq. Yaxın perspektivdə Azərbaycan müttəfiqləri ilə birlikdə regional güc olaraq ortaya çıxacaqdır.

Dünya azərbaycanlılarının 9 noyabr 2001 – ci ildə I Qurultayında Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev AR – ın keçdiyi yolu xarakterizə etmiş və perspektiv strateji istiqamətinin müəyyənləşdirən böyük nitq söyləmişdir.

“Azərbaycanın müstəqilliyi və on il müstəqil dövlət kimi yaşaması çox əsirlik tariximizdə ən əhəmiyyətli, ən vacib, ən dəyərli bir hadisədir. Azərbaycanın müstəqilliyinin on ili... ölkəmizin daxilində ictimai – siyasi vəziyyəti sabitləşdirməkdən, Azərbaycanı bir müstəqil dövlət kimi yaşatmaq və inkişaf etdirməkdən ibarət olubdur. .. Azərbaycan dünya birliyində özünə layiq yer tutubdur. [4]

Ümumilikdə neft strategiyası ilə sürət götürən inkişaf dinamikası sonrakı illərdə, ümumilli lideri Heydər Əliyev kimi şəxsiyyətdən idarəetmə sahəsində zəngin təcrübə toplanmış Prezident İlham Əliyevin yüksək idarəçilik keyfiyyətləri ilə daha genişmiqyaslı formada davam etdirilir.

Heydər Əliyevin xarici siyasətdə global tarazlıq siyasətində neft amilindən istifadə strategiyasını 2003 – 2011 – ci illərdə İlham Əliyevin Prezident kimi ardıcıl yeni qatqırlarla həyata keçirməsi nəticəsi kimi dünyanı bürüyən böhran Azərbaycanda inkişaf dinamikasına ciddi təsir etməmiş və müvafiq artımlar dinamik olaraq davam etməklə beynəlxalq nüfuzunu daha da artırmışdır.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik tarixinə, iqtisadi inkişaf dinamikasına, Cənubi Qafqazda lider dövlətə çevrilməsinə, ölkədə və dünyada cərəyan edən sosial – iqtisadi və siyasi proseslərin xronologiyasına nəzər saldıqla hazırkı inkişaf modelini, fəxrlə - HEYDƏR ƏLİYEV MODELİ adlandırmaq olar. Məhz bu strategiyanın, MODEL – in nəticəsi kimi Azərbaycan beynəlxalq aləmdə nüfuzlu söz sahibinə, Regionda Liderə, beynəlxalq aləmə sürətlə inteqrasiya edən, dinamik iqtisadi inkişafını və siyasi sabitliyini təmin etmiş müstəqil və güclü bir dövlətə çevirilmişdir.

SUMMARY

Heydar Aliyevs global stedy strategy of Azerbaijan Republic and undertaking oil factor in its preparation

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Beynəlxalq aləmdə (Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab Heydər Əliyevin 2000 – ci ildə xarici ölkələrə səfərlərinə dair materiallar) VI cild, Bakı – 2001.
2. Quliyev T., Həsənov V., İlham Əliyev zirvədən boylanın günəş. Bakı – 2004.
3. Azərbaycan tarixi. Yeddinci cild. Bakı – Elm – 2003

4. “Azərbaycan” qəzeti, 20 sentyabr 2006 – ci il
5. “Respublika” qəzeti 21 sentyabr 1999 – cu il
6. “Xalq qəzeti”, 15 noyabr 1997 – ci il.
7. “Respublika” qəzeti, 26 oktyabr 1997 – ci il
8. “Respublika” qəzeti, 28 dekabr 2004 – cü il.
9. “Azərbaycan” qəzeti, 18 aprel 1999 – cu il.

Qurbanov Tariyel Müsəllim oğlu
Azərbaycan Beynəlxalq Universiteti

AZƏRBAYCANDA MİLLİ İQTİSADI İNKİŞAFIN PERSPEKTİV İSTİQAMƏTLƏRİ

Milli iqtisadiyyatın ümumdünya təsərrüfatında oynadığı rol və tutduğu yer ilk növbədə ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi, dünya bazarında rəqabət qabiliyyətliliyi ilə yanaşı, onun təbii və iqtisadi potensialının həcmi ilə də müəyyənləşir. Eyni zamanda ölkənin dünya bazarında rəqabət qabiliyyətliliyi anlayışı altında, onun daxili milli məhsullarının dünya bazarında rəqabət apara bilmək bacarığı başa düşülür. “Azərbaycan iqtisadi qloballaşma prosesinə qoşularkən ilk növbədə özünün milli maraqlarını nəzərə almalıdır. Milli maraq isə ilk növbədə müstəqil milli iqtisadiyyatın formalaşmasından ibarətdir”. [1, 100]

Hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatı ümumdünya iqtisadiyyatının bir hissəsini təşkil edir və özünəməxsus istehsal-təsərrüfat imkanları ilə seçilir. Müasir şəraitdə qloballaşma prosesinin güclənməsindən irəli gələn iqtisadi problemlər ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması, milli mənafehlərin reallaşdırılması, dövlətlərin dünya təsərrüfat sistemində öz funksional yerini qoruması məsələlərini gündəmə gətirmişdir. Bazar mühitində iqtisadi inkişafın güclü hərəkətverici qüvvəsi kimi daxili və xarici bazarlarda təsərrüfat subyektlərinin rəqabəti çıxış edir. Bu gün qlobal dünya təsərrüfatında yalnız firmalar (təsərrüfat subyektləri) deyil, həm də dövlətlər və onların milli iqtisadiyyatları rəqabət aparırlar. Təsadüfi deyil ki, i.e.d., prof. Y.V.Kurenkov belə bir fikir irəli sürür ki, qlobal iqtisadi sistemə cəlb olunan ölkələrin sayının artması ilə ayrı-ayrı ölkələrin milli tənzimləmə mexanizmləri təbii resurs problemlərinin həllini daha çətinləşdirir. [2, 56]

Bir tərəfdən beynəlxalq miqyasda rəqabətin güclənməsi, digər tərəfdən isə ayrı-ayrı ölkələr tərəfindən fəal şəkildə ixraca dövlət himayəsinin güclənməsi, onların öz şirkətlərinin maraqları çərçivəsində müdafiə tədbirlərinin artması artıq bu gün Azərbaycan müəssisələrinin xarici bazarlara çıxışını nəzərə çarpacaq dərəcədə çətinləşdirir. Bu baxımdan xaricə məhsul ixrac edən müəssisələrin səlahiyyətlərinə kommersiya məlumatlarının toplanması, xarici işgüzar

tərəfdaşların axtarışı, xarici ölkələrin işgüzar dairələrinin nümayəndələrinin milli biznesin elmi-texniki və iqtisadi nailiyyətləri ilə tanışlığına şərait yaradan beynəlxalq simpoziumların, konfransların, ticarət-sənaye sərgilərinin keçirilməsi daxil olan diplomatik və ticarət missiyaları da əhəmiyyətli dərəcədə köməklik edə bilərdilər.[3, 15]

Dünya iqtisadi sistemində Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının yerini və potensial imkanlarını aydınlaşdırmaq üçün ən etibarlı və dəqiq metod – ümumi yanaşmanı yox, ayrı-ayrı sahələrin yerini, inkişaf səviyyəsini və beynəlxalq əmək bölgüsündəki yerini aydınlaşdırmaq lazımdır.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikası öz əhalisinin sayına və ərazisinə görə kiçik ölkələr sırasına daxildir. Lakin onun milli iqtisadiyyatı, bir sıra sahələrin inkişaf səviyyəsi, əldə etdiyi nailiyyətlər diqqətə layiq hesab edilə bilər. Azərbaycan iqtisadiyyatı XX əsrin son onilliyində ciddi siyasi-iqtisadi sarsıntılara məruz qalsa da, XXI əsrə bazar münasibətləri əsasında inkişaf edən dayanıqlı müstəqil ölkə kimi daxil olmuşdur. Azərbaycan iqtisadiyyatı bazar münasibətləri sistemində malik olduğu imkanlardan daha dolğun və faydalı istifadə əsasında daha yüksək inkişaf səviyyəsinə qalxa bilər. Respublikanın təbii sərvətləri, istehsal potensialı bunu açıq-aydın nümayiş etdirir.

Azərbaycan öz təbii ehtiyatlarına görə kifayət qədər varlı ölkə hesab edilə bilər. Hesablamalara görə, Azərbaycanda təkcə bol Günəş enerjisindən istifadə etməklə 3000 kVt-a qədər gücə malik elektrik stansiyaları qurmaqla ildə 13 mln. ton şərti yanacağa qənaət etmək, habelə atmosfərə atılan karbon qazını 23 mln. ton azaltmaq olar. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasında külək enerjisinin illik potensial gücü təqribən 4 mlrd. kVt/saatdır ki, bu da öz növbəsində ildə 1 mljn. ton şərti yanacağa qənaət etmək deməkdir.[4, 87]

Böyük və Kiçik Qafqaz dağ sistemlərinin şərq hissəsini əhatə edən Azərbaycan ərazisi mürəkkəb geoloji quruluşa malik olması, faydalı qazıntıların müxtəlifliyi və rəngarəngliyi ilə də fərqlənir. Şübhəsiz ki, Azərbaycanın faydalı qazıntıları sırasında neftin xüsusi rolu var.

Neftlə zəngin olan ölkələrin, ilk növbədə bir tərəfdən uzun müddət ərzində neft ehtiyatlarının istismarından ölkə əhalisinin rifahı üçün əhəmiyyətli bir nəticə əldə edə bilməmiş Nigeriyanın, digər tərəfdən isə, MDB ölkələrindən Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan və Azərbaycanın fərqli təcrübəsi mövcud problemlərin həllində neft gəlirlərindən istifadənin səmərəliliyinin necə vacib məsələ olduğunu bir daha göstərir.

Bütün bu cəhətləri nəzərə alaraq təbii ehtiyatlarla zəngin olan bir sıra ölkələrdə milli iqtisadiyyatın xammaldan asılılığını aradan qaldırmaq və ya müəyyən qədər zəiflətmək üçün hökumət tərəfindən uzunmüddətli iqtisadi strateji plan və proqramlar hazırlanır. Belə bir sənəd ölkəmizdə də qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 27 sentyabr 2004-cü il

tarixli 128 sayılı Fərmanı ilə 2005-025-ci illəri əhatə edən "Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya"sı təsdiq edilmişdir.

Bu strategiya Azərbaycanda karbohidrogen ehtiyatlarının geniş miqyaslı istismarı ilə əlaqədar olaraq, bir tərəfdən, neft və qaz gəlirlərinin 2008-ci ildən başlayaraq kəskin artması və digər tərəfdən, mövcud neft-qaz ehtiyatlarının nisbətən qısa müddətdə tükənmə ehtimalı, böyük həcmdə xarici valyutanın daxil olması şəraitində ölkədə bərqərar olan makroiqtisadi sabitliyin qorunması, gəlirlərin bir hissəsinin gələcək nəsillər üçün saxlanması ilə yanaşı, onlardan indiki nəslin rifahının yüksəldilməsi üçün istifadə edilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafının stimullaşdırılması və iqtisadiyyatın tarazlı inkişafının təmin edilməsini nəzərdə tutur.[5]

Müasir şəraitdə uzunmüddətli dövr üçün milli iqtisadiyyatın artım tempi, kapital yığımının tempi, işçi qüvvəsinin artımı ilə yanaşı, insan kapitalı və texnoloji tərəqqinin səviyyəsi, institusional strukturların keyfiyyəti ilə müəyyən olunur. Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycanda neft və qaz gəlirlərinin istifadə strategiyası makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanması əsasında aşağıdakı əsas istiqamətləri əhatə edir:

- iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun, regionların, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı;
- infrastruktur sahələrin genişmiqyaslı inkişafı;
- yoxsulluğun azaldılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi və digər sosial problemlərin həlli;
- iqtisadiyyatın intellektual və texnologiya bazasının səviyyəsinin yüksəldilməsinin stimullaşdırılması;
- "insan kapitalı"nın inkişafı (yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması (o cümlədən xarici ölkələrdə), kadrların professionalıq səviyyəsinin artırılması);
- ölkənin müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi;
- azad edilmiş ərazilərin yenidən qurulması və məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qaytarılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Beynəlxalq təcrübə sübut edir ki, müasir qlobal iqtisadiyyatda ölkənin sərvəti və çiçəklənməsi onun təbii resurslarından, istehsal güclərinin həcmindən deyil, daha çox insan resurslarının intellektual potensialından, biliklərin səmərəli şəkildə istifadəsindən və yeni texnologiyaların tətbiqinin keyfiyyətindən asılıdır. Tam əminliklə demək olar ki, iqtisadi artımın təbiəti prinsipial surətdə dəyişməkdədir. Bu gün dünyanın lider dövlətlərinin iqtisadi inkişafı biliklərin və yeni texnologiyaların səmərəli istifadəsinə əsaslanır.[6, 112] Təsadüfi deyil ki, Ulu öndər Heydər Əliyev 29 dekabr 2000-ci il tarixdə yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində demişdir: "Azərbaycan xalqının həyatının son yüz ili neftlə bağlıdır. Həqiqətən də neft, eləcə də ölkəmizin digər qiymətli sərvətləri xalqımızın həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bunu inkar

etmək olmaz. Lakin Azərbaycanın ən böyük sərvəti onun vətənvərvər insanları, onun müdrik insanlarıdır. Bizim xalqımızın 21-ci əsrdə tam rahat, firavan yaşamağa, öz dövlətinə, öz torpağına, öz sərvətlərinə tam sahib durmağa haqqı vardır”. [7]

Neft Fondunun yaradılması fəlsəfəsinin əsas qayəsini Azərbaycan xalqına Tanrı tərəfindən bəxş edilmiş neft sərvətlərinin nəsillər arasında ədalətli bölüşdürülməsinin təmin olunması təşkil edir. İndiyədək Fondun vəsaiti əsasən aşağıdakı sosial və infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir:[5]

1. Fondan ilk vəsait Azərbaycan xalqının ən ağır şəraitdə yaşayan sosial təbəqəsi olan qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-məişət və məskunlaşma məsələlərinin həlli ilə bağlı tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. 2001-ci ildən 1 oktyabr 2010-cu il tarixində olan dövr ərzində bu layihə üzrə tədbirlərə ümumilikdə 692,9 milyon manat vəsait ayrılmışdır.

2. Fondun qarşısında qoyulan əsas məqsədlərdən biri də neft gəlirlərinin ölkəmizin cari sosial ehtiyacları, iqtisadi tərəqqi və inkişaf tələbləri nəzərə alınmaqla, bugünkü nəsillər üçün istifadəsidir. Bu məqsədlə 2003-cü ildən 01.10.2010-cu il tarixinə olan dövr ərzində dövlət büdcəsinə edilmiş transfertlərin ümumi məbləği 13890,0 milyon manat təşkil etmişdir.

3. 2002-2006-cı illər ərzində Azərbaycan üçün mühüm siyasi, iqtisadi və strateji əhəmiyyətə malik olan Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac boru kəməri layihəsində Azərbaycan Respublikasının iştirak payının maliyyələşdirilməsinə 297 milyon 868 min manat yönəldilmişdir.

4. 2006-cı ildən 01.10.2010-cu il tarixinə olan dövr ərzində 659,6 mln. manat məbləğində vəsait müqavilələr üzrə “Oğuz-Qəbələ zonasından Bakı şəhərinə su kəmərinin çəkilməsi” layihəsinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir.

5. 2006-cı ildən 01.10.2010-cu il tarixinə olan dövr ərzində 474,1 mln. manata yaxın vəsait “Samur-Abşeron suvarma sisteminin yenidən qurulması layihəsi”nin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir.

6. 2006-cı ildə 90 mln. manat vəsait Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 mart 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə yaradılmış Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin nizamnamə kapitalının formalaşdırılmasına yönəldilmişdir.

7. 2007-ci ildən 01.10.2010-cu il tarixinə olan dövr ərzində ümumilikdə 51 mln. manat vəsait “Bakı-Tbilisi-Qars” yeni dəmir yolu layihəsinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir.

8. 2008-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 aprel 2007-ci il tarixli 2090 sayılı Sərəncamının icrasına uyğun olaraq “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”nın maliyyələşdirilməsinə başlanmışdır. 1 oktyabr 2010-cu il tarixinə bu proqramın maliyyələşdirilməsinə Fond tərəfindən 14 milyon manat vəsait yönəldilmişdir.

9. 87 milyon 600 min manat həcmində vəsait Azəri-Çıraq-Günəşli yataqlarının işlənməsi üzrə layihədə Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin iştirak payının tənzimlənməsinə yönəldilmişdir.

Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı dünya iqtisadiyyatında təkcə neft sahəsi ilə təmsil olunmamaq üçün bir çox perspektivli sahələrə malikdir. Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun Müşahidə Şurasının 08 may 2009-cu il tarixli iclasının qərarı ilə (Protokol №7) “Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının sahələri və iqtisadi rayonlar üzrə prioritet istiqamətlər” təsdiq edilmişdir. Bu sənədə əsasən milli iqtisadiyyatın prioritet sahələri aşağıdakılar hesab edilir:[8]

1. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı;
2. Turizm sektoru;
3. Kənd təsərrüfatı;
4. İnnovasiya yönümlü sahibkarlıq fəaliyyəti;
5. Yeyinti sənayesi;
6. Yüngül sənaye
7. Kimya sənayesi;
8. Maşınqayırma sənayesi;
9. Yerli xammala əsaslanan tikinti materialları istehsalı;
10. Əhalinin ənənəvi və tarixi əmək vərdişlərinə əsaslanan iqtisadiyyat sahələri;
11. Ağac emalı və mebel istehsalı;
12. Xidmət sahələri.

Qeyd edək ki, ölkənin uzunmüddətli iqtisadi və sosial inkişafını təmin etmək üçün mühüm alətlərdən biri olan investisiya siyasətinə “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nda da geniş yer verilir. Dövlət Proqramında bu sahədə əsas vəzifənin - iqtisadiyyatın bütün sahələrinə investisiya qoyuluşu imkanlarının genişləndirilməsi və daha əlverişli investisiya mühitinin təmin edilməsi məqsədilə bütün investorlar üçün azad rəqabət mühitinin yaradılmasından və bu sahədə mövcud normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsindən ibarət olacağı bildirilir. Belə bir cəhət diqqəti xüsusi olaraq cəlb edir ki, Dövlət Proqramı çərçivəsində müasir istehsal avadanlıqlarının idxalının təşviqinə diqqətin artırılacağı nəzərdə tutulur.

Dünyada mövcud olan qlobal problemlərin həllində mühüm vasitələrdən biri olan turizm hazırda sürətlə inkişaf edən biznes sahəsidir. Bir çox sahələrdən fərqli olaraq, turizm sənayesi daha qısa müddət ərzində səmərə verə bilər. Əgər neftin çıxarılması və satılması yalnız müqavilələr bağlandıqdan 5-6 il sonra iqtisadi səmərə verirsə, turizmə qoyulan vəsait bir ildən sonra gəlir verməyə başlayır və digər sahələrə nisbətən 10-12% çox iş yerlərinin açılmasına şərait yaradır.[9, 80]

Bu gün əsas məsələ Azərbaycanın milli və azad iqtisadiyyatının ölkənin xüsusiyyətləri, dünyanın inkişaf meylləri nəzərə alınmaqla qurulmasıdır. Milli

iqtisadiyyatın inkişaf yolları haqqında müəyyən fikir ayrılığı varsa, bunlar araşdırılmalı, ictimai müzakirələr, diskussiyalar yolu ilə fikir birliyinə nail olmaq olar.

Müasir dövrdə müstəqil Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatını beynəlxalq iqtisadi sistemdə baş verən inteqrasiya proseslərindən kənarında təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu cəhətdən hazırda milli iqtisadiyyatın qloballaşması, dayanıqlı artımı və tarazlaşdırılmış inkişafının əlaqələrinin təhlili müasir dövrdə Azərbaycan iqtisad elminin xüsusi problemlərindən hesab olunur.

Makroiqtisadi nəzəriyyədə digər ölkələrlə beynəlxalq ticarət, beynəlxalq kredit münasibətləri, beynəlxalq investisiya münasibətləri vasitəsilə bağlı olan milli iqtisadiyyat açıq iqtisadiyyat adlanır. Bunun əksi olan iqtisadiyyat isə, qapalı iqtisadiyyatdır. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirak edən milli, submilli və hətta ayrı-ayrı müəssisələr səviyyəsində iqtisadi siyasəti düzgün formalaşdırmaq üçün açıq iqtisadiyyatın fəaliyyət göstərmə funksiyalarını bilmək lazımdır. Bundan başqa, milli iqtisadiyyatla dünya iqtisadiyyatı arasında qarşılıqlı asılılıq var. Əmtəələrin idxal-ixracının, göstərilən xidmətlərin və intellektual fəaliyyətin nəticələrinin inkişafı ölkənin ümumi iqtisadi inkişaf göstəricilərinə təsir edir, ölkənin iqtisadi inkişafı isə öz növbəsində ixraca, idxala və deməli bütövlükdə dünya iqtisadiyyatına təsir göstərir.[10, 3]

Hazırda Azərbaycan Respublikası dünyanın bir çox dövlətləri ilə iqtisadi əlaqələr qurmuşdur. 1992-2010-cu illərdə Azərbaycan müstəqil olaraq dünyanın 41 dövləti, o cümlədən iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətləri ilə ticarət-iqtisadi əməkdaşlıq haqqında saziş və müqavilələr imzalamışdır.[11]

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, 2004-2009-cu illərdə xarici ticarət dövriyyəsi 2.8 dəfə, o cümlədən, ixrac 3.9 dəfə, idxal 1.7 dəfə, qeyri-neft ixracı isə 2.4 dəfə artmışdır.[12, 6]

Bu məlumatlar milli iqtisadiyyatımızın dünya iqtisadiyyatı ilə üzvi inteqrasiya əlaqələrinə girdiyini göstərir. Dünya təcrübəsi də göstərir ki, müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın təşəkkülü və inkişafı prosesində qarşıya çıxan problemlərin uğurlu həlli əhəmiyyətli dərəcədə xarici iqtisadi əlaqələrin məqbul vasitələrlə genişləndirilməsi və inkişafı hesabına ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli şəkildə inteqrasiyasının təmin edilməsindən asılıdır. Başqa sözlə hazırda dünyada baş verən köklü keyfiyyət dəyişiklikləri (beynəlxalq əmək bölgüsünün yeni, bəzən isə hətta indiyədək nəzəriyyədə rast gəlinməyən əsaslar üzərində dərinləşməsi, qlobal problemlərin kəskinləşməsi və s.) beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanı milli iqtisadi inkişafın zəruri şərtinə çevirmişdir.

Fikrimizcə, yaxın dövrdə və gələcək perspektivdə Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə daha səmərəli inteqrasiyasına əsas verən aşağıdakı üstünlüklər mövcuddur:

- Azərbaycanın əlverişli coğrafi-nəqliyyat mövqeyinə malik olması (inkişaf etmiş beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat şəbəkəsi - hava, su, dəmiryolu və

- avtomobil yolları, neft və qaz kəmərlərinin mövcudluğu);
- Azərbaycanın güclü təbii-iqtisadi potensiala (zəngin mineral-xammal ehtiyatları, məhsuldar torpaq sahələri, əlverişli təbii-iqlim şəraiti, bol və ucuz işçi qüvvəsi və s.) malik olması;
 - Ölkəmizdə müasir texniki-iqtisadi bazaya malik və gələcəkdə rekonstruksiya üçün əlverişli bir sıra sənaye müəssisələrinin, istehsal sahələrinin və infrastruktura obyektlərinin mövcud olması;
 - Bir sıra sahələrdə güclü elmi-intellektual potensialın və ixtisaslı kadr ehtiyatının mövcudluğu;
 - Respublikada bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar iqtisadi islahatların əsasən başa çatması, ölkə iqtisadiyyatının yeni mərhələyə daxil olması;
 - Ölkədə xarici investisiyanın cəlb olunması və onun mühafizəsi haqqında, xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması və inkişafı haqqında hüquqi-normativ aktların qəbul olunması və bu sahədə təşkilati-idarəetmə işlərinin ardıcıl olaraq həyata keçirilməsi;
 - Azərbaycan Respublikasının dünyanın bir çox ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrə dair müqavilələr bağlaması, beynəlxalq müqavilə və sazişlərə qoşulması, dünyanın bir neçə nüfuzlu beynəlxalq və regional iqtisadi birlik və təşkilatlarına daxil olması və s.

SUMMARY

The article is about the direction of independence in the period of national economic development perspective. Here lies at the core of the development of national economy with the oil and gas sector as well as the non-oil sector priority area of development that will be displayed. In the article the near future and the future of the national economy more effective system of world economy integration of the main advantages that will be displayed.

ƏDƏBİYYAT

1. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafının əsas istiqamətləri. B., 2008. 188 səh.
2. Минерально-сырьевые ресурсы и экономическое развитие. Сборник научных трудов. Отв. ред.: В.Б. Кондратьев, Ю.Л.Адно. М.: ИМЭМО РАН, 2010. -211 стр.
3. Кадымов А. Целенаправленное развитие экспорта – залог экономического благополучия Азербайджана // “İqtisadiyyat və audit”, 2005, №4.
4. Yusifov E. Azərbaycanca təbiətdən istifadənin sosial-iqtisadi problemləri və iqtisadi aspektləri // “İqtisadi inkişaf” elmi-praktik jurnal. 2005, №1.

5. http://www.oilfund.az/old/index_az.php?n=100

6. Курганбаева Г.А. Экономика Казахстана в XXI веке: монография. — Алматы: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте РК, 2009. - 144 стр.

7. Əliyev H.Ə. “Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin aygıcında”, Bakı 2001, 16 s.

8. <http://www.anfes.gov.az>

9. Qurbanov F. Azərbaycanca turizmin inkişaf strategiyası // “İqtisadi inkişaf” elmi-praktik jurnal. 2005, №1.

10. Диденко Н.И. Мировая экономика: экономическая политика в открытой экономике. учебное пособие, часть II, Санкт-Петербург, Издательство СПбГУ 2001. 145 стр.

11. <http://www.eco.gov.az/m-meshe.php>.

12. “Azərbaycanın Xarici Ticarəti 2009”, Statistik məcmuə, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2009. 410 səh.

Qurbanova Havvaxanım Nizami qızı

Bakı Dövlət Universiteti

XRİSTİAN SXOLASTİKASINDA UNİVERSALİLƏR PROBLEMİ

“Universalilər problemi” ifadəsi ümumi anlayışların, universalilərin obyektiv məzmununa malik olub-olmaması və əgər malikdirlərsə, bunun hansı formada olduğu barədə məsələ ətrafında orta əsr mübahisələrini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu mübahisələrin əsas cəhətləri platonizm və aristotelizm arasında gedən diskussiyalarda da mövcud olmuş və bu gün də öz aktuallığını qoruyub-saxlamaqdadır.

Bu problemin analizi zamanı adətən universaliya və partikulyariya terminlərindən istifadə olunur. Birinci termin ümumi anlayışları, yəni xassələri (“qəhvəyi”, “dəyirmi” və s.) və növləri (“insan”, “at” və s.), ikinci termin isə ayrı-ayrı şeyləri (yəni konkret qəhvəyi qapını, konkret dəyirmi lampanı və s.) ifadə edir.

Universalilər probleminin orta əsrlərdə geniş müzakirə obyektinə olmasına baxmayaraq, o ilk dəfə neoplatonik Porfiri tərəfindən işlənmiş və orta əsrlərə Boesi vasitəsilə — onun Porfirinin əsərlərinə etdiyi şərhələrlə gəlib-çatmışdır.

Porfiri qarşıya üç sual qoyurdu:

1. Universalilər (xassə və növlər: canlı, insan, at və s.) müstəqil şəkildə (yəni konkret şeylərdən kənar) mövcuddurlarmı?
2. Əgər mövcuddurlarsa, onda maddi yoxsa qeyri-maddidirlər?
3. Əgər qeyri-maddidirlərsə, onda hissi şeylərlə eyni təbiətə malikdirlərmı?

Porfiri bu suallardan heç birinə cavab verməmişdir və bu üç sual, xüsusilə də birinci sual orta əsrlərdə kəskin mübahisələrin predmeti olmuşdur. “Universalilər müstəqil şəkildə mövcuddurlarmı?” sualının cavabında bütün filosoflar iki əsas qrupa bölünürlər: realistlər və nominalistlər.

Universalilərin konkret şeylərdən kənar mövcud olduğunu qəbul edən realistlərin əksinə, nominalistlər onun ilkinliyini əsas götürərək, universalilərin yalnız sözlərdə (adlarda) mövcudluğunu iddia edirdilər. Lakin bu mübarizə yalnız realistlər ilə nominalistlər arasında deyil, həm də öz aralarında da gedirdi. Buna görə də, onlar ifrat və mütədillərə ayrılırlar.

İfrat realistlər mövcudluğun ən yüksək və ən real formasına malik universalilərin (ideyaların) insanların onları qavrayıb-qavramamasından, ideyaları inikas etdirən hissi fenomenlərin olub-olmamasından asılı olmayaraq mövcudluğunu iddia edən Platonun ideyalar təliminə əsaslanırdılar. Bu nöqteyi-nəzərə görə, məsələn, “ədalət” universalisi ədalətin nə olduğunu insanların başa düşüb-düşməməsindən, ədalətli cəmiyyətin mövcud olub-olmamasından asılı olmayaraq mövcuddur. Başqa sözlə, universalilər tamamilə müstəqil mövcudluğa malikdirlər. Baş verə biləcək hər hansı bir fəlakət bütün insanları və ümumiyyətlə hər şeyi məhv etsə belə, universalilər mövcud olmaqda davam edəcəklər.

Orta əsrlərdə ifrat realizm çox zaman “universalialia ante res”, yəni “universalilər şeylərə qədər mövcuddurlar” fikri ilə səciyyələndirilirdi. Buradakı istifadə edilən “ante” (“qədər”) sözü göstərir ki, universalilər şeylərdən asılı olmayaraq, mövcuddurlar. Belə ki, hər bir şey, o cümlədən insani varlıqlar Tanrı tərəfindən onun fikirlərindən (universalilərdən) yaradılmışlar. Daha açıq desək, universalilər Tanrının idrakında (düşüncəsində) mövcud olan obrazlardırlar və bu obrazlara uyğun olaraq da konkret əşyalar yaradılırlar. Bununla yanaşı, daha ümumi universalilər nisbətən az ümumi olan universalilərin tərkibində mövcuddurlar. Buna əsaslanaraq, universaliləri daha nizamlı və konkret şeylərdən kənar, lakin onlara nisbətən daha real mahiyyətlər hesab edən ifrat realistlər (Eriugena, K.Anselm, Ş.Gilyom, Şartr məktəbi və s.) aşağıdakı fikirləri söyləmişlər:

Həqiqi din həqiqi fəlsəfədir və ya əksinə. Çünki din əleyhinə yönəlmiş hər hansı bir şübhə həm də fəlsəfənin təkzib edilməsi deməkdir. Vəhylər ilə idrak arasında heç bir ziddiyyət yoxdur (Eriugena). Buna baxmayaraq, təfəkkür ilkin şərt olaraq, özündən əvvəl gələn inama tabe etdirilməlidir. İnamsız həqiqi idrakdan söhbət belə gedə bilməz (“Credo ut intelligam” — “Dərək etmək üçün inanıram”). Çünki inam idrakın çıxış nöqtəsi və rəsonal məqsədidir. Bununla belə, inam dərək prosesindən kənar saxlanılmalıdır. Zira inam arqumentlərə xidmət edə bilməz. Müqəddəs kitab nəyin həqiqət olduğunu göstərir, ancaq onun niyə həqiqi olduğunu izah etmir. İdrak isə yalnız dini ehkamlar çərçivəsində müstəqildir (K.Anselm).

Tanrıdan dünyaya və əksinə bütün mövcudluğun vahid Tanrıya qayıdışı şəklində baş verən inkişaf prosesi Onun xarakterini təbiətin dörd mərhələsi şəklində özündə təcəssüm etdirir. Birinci mərhələ yaradılmayan və yenidən yaradılması qeyri-mümkün olan, bununla yanaşı yaradan təbiət, dünyəvi prosesin ilkin əsası kimi nəzərdən keçirilən Tanrıdır. İkinci mərhələ yaradan və yaradılan təbiətdir. Bu Tanrının oğlu, İlahi İdrak, yaratıcı vasitə, cisimlərin daxili gözəlliklərindən doğan ideal törəmə, Tanrı ilə dünya arasında vasitəçi və nəhayət, Loqosdur. İnsanın yaşadığı, şeylərin duyğular vasitəsilə qavranıldığı konkret dünyanı təcəssüm etdirən üçüncü mərhələdə təbiət yaratmayan, ancaq yaradılan kimi çıxış edir. Nəhayət dördüncü mərhələdə yaratmayan və yaradılmayan təbiət dünyəvi prosesin məqsədi kimi çıxış edən dünyadır. Dünyəvi proses Tanrının get-gedə əksilməsi deməkdir. Daha doğrusu, ali və ümumi varlığın oğlu (daha az ümumi olan varlıq) vasitəsilə təbiətin cisimlərinə parçalanaraq, çoxalması və yenidən onun vasitəsilə vahid və bölünməz Tanrıya qayıtmasıdır. Ali həqiqət və ya Tanrı Loqosda ideyaların məcmusu, növü və ya tərzli şəklində təzahür edir. Xüsusi əlamətlərlə təyin edilən növ və xassələr ayrı-ayrı cisimləri təşkil edirlər.

Beləliklə, Tanrıya qayıtmaqla cisimlər ideyalarla, ideyalar isə Tanrı ilə birləşirlər. Bu isə o deməkdir ki, sonda hər şey yenidən Tanrı olur. Deməli, Tanrı bütün kosmosun həm başlanğıcı, həm ortası, həm də sonudur (Eriugena).

İnsan Tanrını ali xeyir olaraq təsəvvür edir. Elə bir xeyir ki, yerdə qalan heç bir şey onun kimi təsəvvür edilə bilməz. Əgər insan Tanrını ali xeyir kimi qəbul edirsə, onda o, Tanrının mövcudluğunu inkar etsə də, Tanrı mövcud olmalıdır. Yalnız düşüncədə mövcud olan xeyir isə həm reallıqda, həm də təfəkkürdə mövcud olandan daha zəifdir. Başqa cür ifadə etsək, əgər digərlərinə nisbətən fərqli xüsusiyyətləri olan şeylər mövcuddursa, onda digərləri də mövcud olmalıdır. Bir sıra şeylərin yararlılığı mütləq yararlılıq və xeyri şərtləndirir ki, bununla da Tanrı müəyyən edilir. Nisbi şeylərin mövcudluğu mütləq varlığın — Tanrının mövcudluğunu nəzərdə tutur. Çünki qeyri-mükəmməl olan yaradılmış şeylər mükəmməldən artan sıra ilə törəyirlər. Lakin bu sıra bütün real sıralar kimi sonsuz ola bilməz. Bundan başqa, mükəmməl olmayan mahiyyət mövcud olmalıdır və bu mahiyyət Tanrıdır. Əgər Tanrı yalnız bizim düşüncəmizdə mövcud olsa idi, onda O, mütləq mükəmməl deyil, nə isə ziddiyyətli bir şey olardı. Deməli, Tanrı yalnız bizim düşüncəmizdə deyil, həm də reallıqda mövcuddur. Yəni Tanrı təsəvvürü ilə eyniyyət təşkil edən xeyir həm də təfəkkürdən kənar mövcuddur (K. Anselm).

Formaların (universalilərin) ayrıca şeylərdə (partikulyarilərdə) mövcudluğunu (in rebus) iddia edən mötədil realistlər isə Aristotelə əsaslanırdılar. Bu nöqteyi-nəzərə görə, biz təfəkkürün köməyi ilə partikulyarilər vasitəsilə universaliləri dərk edə bilərik, amma universalilərin özləri şeylərdən asılı olmayaraq mövcud deyildir. Məsələn, ədalətli insanın (ədalətli cəmiyyətin) olub-olmamasından asılı olmayaraq mövcud olan “ədalət” universalisi yoxdur. Ədalət

müstəqil mövcudluğa malik deyildir, amma yalnız ədalətli insanlarda və ədalətli cəmiyyətlərdə mövcuddur.

Universalilərin reallığını qəbul edən mötədil realistlər onların mövcudluğun partikulyarılərdən daha yüksək formasına malik olmasını və partikulyarılərdən asılı olmayaraq mövcudluğunu inkar edirdilər.

Orta əsrlərdə bu mövqə adətən “universalialia in rebus”, yəni “universalilərlə şeylərdədir” sözləri ilə səciyyələndirilir. Məsələn, “dairə” universalisi insana qədər də mövcud idi və ondan sonra da mövcud olacaqdır. Amma “dairə” universalisinin mövcud olması konkret dairəvi obyektlərdən asılıdır.

Bir qisim filosoflar isə iddia edirdilər ki, universalilərlə (məsələn “ədalət” universalisi) nə şeylərdə, nə də şeylərdən asılı olmayaraq mövcud deyillər. Universalilərlə yalnız bizim praktik mülahizələri əldə əsas tutaraq, bir-birinə bənzər şeyləri göstərmək üçün istifadə etdiyimiz adlardır. Bütün atların xüsusi adlarını sadalamaq əvəzinə biz “at” barədə danışırıq, yəni ümumi addan, universalilərdən istifadə edirik.

Orta əsrlər nominalizmi adətən “universalialia post res” — “universalilərlə şeylərdən sonra mövcuddurlar” ifadəsi ilə səciyyələndirilir. Başqa sözlə desək, biz öncə partikulyarilərlə tanış oluruq. Yalnız bundan sonra praktiki olaraq zəruri olduqda ümumi addan (universalidən) istifadə edirik. Yəni anlayışlar fərdi şüurdan asılı olmayaraq, fəvqəlməntal deyil, yalnız fərdi şüurda mövcuddurlar.

Ümumini (universaliləri) “səsin nəfəsini özündə əxz etdirmədiyi” üçün mənasız bir şey hesab edən ifrat nominalistlər ancaq konkret şeylərin mövcudluğunu qəbul edirdilər. Onların fikrincə, partikulyarılərdən kənar — bu əşyalara məxsus ümumi formada — mövcud olanlar yalnız səslərin ardıcılığı nəticəsində yaranan sözlərdir (“səslərin titrəyişi”). Konkret rəngdən kənar rəng, ruhun müdrikliyindən başqa müdriklik yoxdur. Ümumilərlə heç bir xüsusi reallığa malik deyillər, yalnız ayrı-ayrı şeylər real şəkildə mövcud ola bilərlər. Ümumi anlayışlar (ideyalar, universalilərlə) yalnız səs, səda, nitq, yəni dil üslubudur. Buradan da xüsusi şeylərdən kənar nəyinsə mövcudluğunun qeyri-mümkün olması nəticəsinə gəlinir.

Yuxarıda deyilənlərlə yanaşı, ifrat nominalistlər üçlü teistik doktrina da irəli sürmüşlər. Bu doktrinaya görə, əgər üç ilahi şəxsiyyət mövcuddursa, onda bir yox, üç müstəqil Tanrı vardır. Avqustinin kilsənin vahidliyi prinsipi isə mənasız səsdən başqa bir şey deyildir. Çünki ayrı-ayrı fərdlərin (individlərin) müxtəlifliyi real şəkildə mövcuddur (Rosselini).

Daha mülayim mövqə tutanlar isə universalilərin şeylərdən kənar, insan aqlında mövcudluğunu qəbul edirdilər. Onların fikrincə, yalnız konkret individual obyektlər real surətdə mövcuddurlar. Belə ki, Yaradıcının qüdrəti sonsuzdur, onun universalilərlə şəkildə hər hansı bir vasitəçiyə ehtiyacı yoxdur və O, çoxlu konkret şeyləri İlahi İradənin bilavasitə iştirakı ilə yaratmağa qadirdir. Universalilərlə şeylərdə və şeylərə qədər mövcud deyillər. Onlar oxşar bütün obyektlər arasında

sözlər vasitəsilə təsbit edilən və eyni terminlə ifadə edilən şeylərin işarələrini, terminləri təmsil edirlər. Ancaq bu terminlər də təsadüfi deyildirlər. Onlar insan aqlının (ruhunun) müəyyən vəziyyətinə uyğun gəlirlər və bənzər predmetlər üzərində mental əməliyyatlar keçirilən zaman ixtisar edilmiş işarələr (abbreviaturalar) şəklində meydana çıxırlar (Duns Skott, Okkam).

Bütün bunlardan başqa, orta əsrlərdə realizm və nominalizm arasında aralıq mövqe tutan və onların hər ikisini özünəməxsus şəkildə birləşdirməyə çalışan konseptualizm də xüsusi yer tutur (Abelyar). Bu təlimə görə, şeyləri öz təsəvvürlərinə uyğun olaraq yaradan Tanrının nöqtəyi-nəzərindən universalilər şeylərə qədər (ante res) mövcuddurlar. Amma gerçək olaraq mövcud olan şeylərin nöqtəyi-nəzərindən baxıldıqda isə universalilər şeylərdə (in rebus) mövcuddurlar. Eyni zamanda, insani idrak nöqtəyi-nəzərindən baxıldıqda, universalilər şeylərdən sonra (post res) mövcuddurlar. Nəticə etibarı ilə, insani idrak ayrıca şeylərin hissi qavrayışından başlayan bir proses olaraq başa düşülür. Bu isə o deməkdir ki, insanların deyil, “insanlığ”ın, konkret atın deyil, ümumi “at” anlayışının real olduğunu iddia etmək və ya əksinə xüsusilərin, ancaq adların dərk edildiyini söyləmək mənasızdır. İnsanlar yalnız ümumi əlamətlərə əsasən belə adlandırılırlar. Ancaq “insan” anlayışı da konkret insanlardan kənar deyil, onlarda mövcuddur. Buradan da, “universalialia sunt in rebus” — “universalilər şeylərin mahiyyətidir” nəticəsinə gəlinir.

Orta əsrlərdə universalilər probleminin kəskin xarakter almasının əsas səbəbi onun ümumi və xüsusinin (fərdinin, individualın) münasibətlərini sırf fəlsəfi mövqedən deyil, dini problem olaraq nəzərdən keçirilməsi olmuşdur. Həmin dövrdə bir çoxları realizmi xristian teologiyası ilə uzlaşan ən yaxşı təlim hesab edirdilər. Çünki realizm müəyyən mənada obyektiv və idraka yatımlı əxlaqın mövcudluğunu təsdiq etməyə imkan verirdi. Nominalistlər isə bəzən bidətçi olaraq nəzərdən keçirilirdilər.

Əslində bu inamın və biliyin qarşılıqlı münasibətinə dair müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərin (katolik və protestant nöqtəyi-nəzərlər və s.) universalilər barədə mübahisədə tutduqları mövqeləri ilə bağlıdır.

SUMMARY

The article is devoted to historical development of the problem of universals. the author analyses the Middle Ages philosophers' ideas from position of realism and nominalism, investigates reasons of taking basic place in the Christianity philosophy of this problem.

ƏDƏBİYYAT

1. Гегель Г. Лекции по истории философии. Санкт-Петербург, 2006
2. Гриненко Г.В. Истории философии. Москва, 2009.
3. Жильсон Э. Философия в средние века: От истоков патристики до конца XIV века. Москва, 2004.
4. Рассел Б. История западной философии. Москва, 2006.
5. Соколов В.В. Средневековая философия. Москва, 1979.

Qurbanova Lamiyə Qara qızı
Bakı Slavyan Universiteti

YASAQ VƏ TABULARIN SPESİFİKASI

Tabu və yasaqlar ən qədim zamanlardan insan həyatını izləmişdir. İnsanlar ətraf aləmlə - təbiətlə münasibətini tam sərbəst davranışlar əsasında deyil, müxtəlif qadağalar, yasaqlar əsasında üzərində qurmuşdur. Bu davranışlar əslində insanın təbiətlə münasibətini nizama salır, insanların davranışlarını istiqamətləndirir, yönəldir və müəyyən edir. Həqiqətən yasaqlar ibtidai mədəniyyətin yazılmamış qanunlar idi. Amma bu qanunların müdafiçisi, qoruyucusu ayrı-ayrı şəxslər deyil, insanların öz içlərindəki sensor, bir də tayfa və qəbilənin ümumi rəyləri idi. Bütün münasibətlərin yasaq və tabular əsasında qurulduğu bir cəmiyyətdə insanların tabu və yasaq şərtlərinə əməl etməsinin vacibliyi düşüncəsi çox güclü idi. Yəni insanlar ətrafı cansız, düşünə bilməyən materiya kimi deyil, tam insanlar kimi düşünmə bacarığına malik, kin saxlamaq qabiliyyətinə malik olan nəsənə kimi dərk edirdilər. Onlar bu yasaqları yerinə yetirməklə həm öz cəmiyyətlərinin, həm də təbiətin maraqlarını yerinə həyata keçirdiklərini düşünürdülər. Yasaqlara əməl edilmədiyi halda, müqəddəs təbiət ruhları tərəfindən çox ağır bir zərbəyə, qisasa məruz qalacaqlarına güclü inamı öz yaddaşlarında yaşatmışlar.

Bu mənada tabu və yasaq nümunələri xalq yaradıcılığının xüsusi bir sahəsi kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Yasaq və tabuların tədqiqi ilkin insan cəmiyyətlərinin yaşam mexanizminin, onu təşkil edən prinsiplərin tədqiqi deməkdir. Bununla biz türk etnosunun ibtidai cəmiyyət halında hansı qanunlarla işlədiyini müəyyən edə bilərik.

Ziqmund Freydin fikrinə görə tabu insanlığın yazılmamış ən əski qanunu kimi yasaqlarla ortaya çıxan, bu yasaqların pozulması ilə uyğun cəza sistemlərini doğuran və bu mənadan çıxan yasağın növünü, yasağın pozulması nəticəsində meydana gələn müqəddəsliyi ya da günahlılığı ifadə edir [4; s. 36].

Tabu barədə olan bu tərifdən onun bir sıra cəhətlərini müəyyənləşdirmək olar. Birincisi, tabu insanlığın yazılmamış qanunudur. Arxaik cəmiyyətlər məhz bu qanunlarla yaşayır. Burada bütün davranış və hərəkətlər müəyyən olunmuş

çərçivə əsasında nizamlanır. Cəmiyyətin yaşanı, fərdin bu cəmiyyətdə bərabər hüquqlu fəaliyyəti məhz bu yazılmamış qanunlarla təsbit olunur. Başqa sözlə desək, arxaik cəmiyyət bu qanunlar əsasında təşkil və idarə olunur.

İkincisi, yasaqların pozulması müvafiq cəzalar ilə cavablandırılır. Bu isə insan davranışını nizamlayan əsas “məcəllə” rolunu oynayır. Qanun cəza ilə təsbit olunmursa, onda o əsa funksiyasını itirmiş olur. Arxaik cəmiyyətlərdə qanunu qüvvədə saxlayan məhz bu cəza sistemidir.

Üçüncüsü, yasaq və onun pozulmasından doğur. Burada günah və cəza özünü göstərir. Buradan yasaqların növləri meydana çıxmış olur.

Vundt isə Avstariyalıların tabu yasaqlarını heyvanlara, insanlara və başqa nəsnələrə aid olmasına görə üç qrupa bölür. [4; s. 223] Heyvanlarla bağlı tabularda öldürülməsi, yeyilməsi və adının çəkilməsi qadağan olan heyvanlar nəzərdə tutulur. Totemist görüşlərlə bağlı olan bu faktlar heyvana inamı özündə qoruyub saxlayır.

Azərbaycan folklorunda daha çox ilan, qurt və s. heyvanlarla bağlı tabular geniş yayılmışdır. Xüsusi ilə ilanla bağlı olan tabu mətnlərində biz totemist görüşlərin yer aldığını görürük. Məsələn, “İlanı öldürmək olmaz. Çünki onlar yeddi qardaş olurlar. Qalan qardaş harda olsa həmin adamı tapıb cəzalandırır” [3; s. 253]. Göründüyü kimi, insana xas olan cəhətlər ilana aid edilmişdir. Buna əsasən ilanın öldürülməsi qadağan olunmuşdur. Bu təkcə ilanın insana zərər yetirəcəyi ilə bağlı deyil, ona tapınışla bağlıdır. Yəni o da insanlar kimi bunun qisasını ala bilər.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, yasaq və tabuların müxtəlif alimlər tərəfindən bir sıra təsnifi verilmişdir. Bu təsniflərin bəziləri dil baxımından, bəziləri psixoloji, bəziləri isə məzmun baxımından bölünmüşdür. Məsələn, Ullman tabuları psixoloji təsirinə görə təsnif edir və bu qruplara bölür:

1. Qorxuyla bağlı tabular.
2. Üzüntüyə səbəb olan hadisələrlə bağlı tabular [5; 16].

Qorxuyula bağlı tabulardan danışarkən alim bura tanrı, peyğəmbər, şeytan, cin və digər inanclarla bağlı varlıqların mövcudluğundan doğan emosiya əsasında yaranan yasaqlara işarə edir. Burada alim xala arasında geniş yayılmış və bu gündə də öz varlığını qoruyub saxlayan obrazları nəzərdə tutur. Məsələn, xalq arasında olan bir inama görə “yerə qaynar su tökməzlər”, “cinin adını çəkməzlər”. Bu inama görə, yerə qaynaq su tökdükdə orada olan varlıqlar hisrlənər və bunu edən bəlaya düşər ola bilər. Cinin adının çəkilməsinə qoyulan qadağa isə bu varlıqların xətdərindən, toxunmasından doğan inamdan irəli gəlir. İbtidai insan düşünmüşdür ki, mövcudluqda onunla bərabər bir sıra varlıqlar da vardır ki, bunlara da müxtəlif adlar verilmişdir. Cin, şeytan, iblis, bizdən yey və s. Bütün bunlarla bağlı olan inamlar əsasında tabular formalaşmışdır.

Alimin təsnifatındakı ikinci qrupu isə üzüntüyə səbəb olan hadisələrlə bağlı tabular təşkil edir. Buraya isə xəstəlik adları, ölümlə bağlı ifadə və anlayışlar

daxildir. Məlum olduğu kimi, bir sıra xəstəlik adları vardır ki, onların adının çəkilməsi qadağandır. Məsələn, bu gün xalq arasında xərcəng xəstəliyinin adı çəkilməsi məqamında “o zəhrimar”, “pis xəstəlik” kimi adlar deyilir. Təbii ki, bunları deyən müasir insan özü də bilmədən bu cür adlandırma edir. Amma biz bilirik ki, bunun altında bir tabu, qadağa və ya yasaq durur. Bir daha görürük ki, bu məsələnin altında psixoloji məqam durur. Bununla insan sanki, xəstəlikdən qorunmağa, onun zərərindən qaçmağa çalışır. Eyni zamanda buna inanılır.

Bu təhlildən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tabuların əsasında iki faktor dayanır:

1. Fərdi-psixoloji faktor.
2. Sosial-kulturoloji faktor.

Fərdi-psixoloji faktorun əsasında insan psixikasının ən dərin qatlarından qaynaqlanan müəyyən harmonik biçimdə yaşam psixologiyası durur. Bu sanki qorxuyla ona qarşı qoyulan qüvvənin mübarizəsidir. Yəni insanlar ətrafdakı hadisələrin hamı üçün təsiretmə imkanını əsas götürərək tabu-yasaq daxilində yaşam müəyyənləşdirmişdir. Şəxsin fərdi hiss və həyəcanının ümum kütlə üçün xarakterik olan cəhətləri tabunun sosial-kulturoloji mahiyyətini təşkil edir. Burada fərdin hiss və həyəcanı şəxsi deyil, ümumkütlənin hiss və həyəcanı kimi ortaya çıxır ki, bu da onların yaradıcılıq prosesində öz varlığını əsaslı şəkildə qoruyur. Deməli tabular özündə fərdi-psixoloji faktorla yanaşı, sosial-kulturoloji məqamı da birləşdirir. Qorxu və ondan doğan hiss və həyəcan emosiyası yaradıcılıq şəklində ortaya çıxır.

Yasaq və tabularda bir sıra mövzu və məzmunlar öz əksini tapmışdır ki, bunlar arasında ölümə bağlı mövzu daha çox diqqəti cəlb edir.

Dildə bəzən şüurlu şəkildə müəyyən hadisə və olaylardan doğan ifadələr “yumşaldılmış” şəkildə ifadə olunur. Bu hadisənin əsasında tabu durur. Tabu ən geniş mənada yasaklamadır. [2; s. 77]. Tabu insanlığın ən əski yasak sistemidir. Lakin tabu yasakları ilə dini və əxlaqi yasaklar fərqli mahiyyətə malikdir. Başqa sözlə desək tasbu özözlüyündən meydana çıxan bir anlayışdır. Bunun kökləri bəlkədə insanlığın tarixi ilə üstüüstə düşür. Bununla bərabər tabu öz daxilində ehtiyatlılıq mənasını da ifadə edir. Türk alimi Bedia Akarsu tabunun əmələgəlməsi ilə bağlı bunları yazır: “İlkin dövrlərdə varlıq ilə dil söz ilə məna biri-birindən fərqlənmirlər, bir bütöv kimi meydana çıxırlar. Söz varlığın bir işarəsi, adı, göstəricisi deyil onunun tərkib hissəsidir. Mifoloji görüşə görə hər nəsnənin mahiyyəti adında ehtiva olunur. Adlara hakim olan, onları istifadə etməyi bacaran şəxs nəsnələr üzərində də hakimiyyət qazanır. Nəsnələrin dünyası ilə onların adlarının dünyasının yalnız bir gerçəkliyi vardır. [1; s. 15] Göründüyü kimi sözlə əşya varlığıla adı arasında olan sakral mifoloji əlaqə tabunun əsas mahiyyətini təşkil edir. Tabu yasak kimi qəbul olunan faktları diqqət önünə gətirsək bir daha təsdiq etmiş olarıq ki. Onların bu mahiyyəti mifoloji düşüncə ilə bağlıdır. Xüsusi ilə mifoloji düşüncədə özünə geniş yer alan

ölümlə bağlı inamlar tabunun əsas hissəsini təşkil edir. Bunun isə bəlli səbəbləri vardır. Çünki tabu o şetylərlə bağlı olur ki, insanlar bəzən onlar barəsində danışmaq və ya düşünməkdən belə həyəcanlanır və qorxu keçirirlər. Təhlil edəcəyimiz tabuların əsasında məhz bu həyəcan və qorxu duerur. Sanki ibyidai insan bu ifadələrdən qaçmaqla həm in hadisələrdən də qaçacağına inanmış, belə demək mümkünsə, tabulara “sığınmış”dır. Çünki düşüncəyə görə hər hansısa bir nəsnənin adının çəkilməsi elə onun reallaşması, hərəkətə gətirilməsidir.

Xalq arasında ölüm anlayışı ilə bağlı çoxsaylı tabu ifadələr mövcuddur. Bu ifadələrinin həm kəmiyyət tərkibi hənəm də mahiyyət tərkibi bu mövzunun insan şüurunda qazandığı yerlə bağlıdır. Tabu nümunələrinin konkret faktlar üzrə təhlil etsək fikrimizi daha aydın ifadə etmiş olarıq. Ölümlə bağlı tabulara nümunə olaraq bunları göstərmək olar: Axirətə getmək, əcəl şərbətini içmək, ömrü3 vəfa verməmək, vaxtı yetişmək, dünyasını dəyişmək, əbədiyyətə qovuşmaq, can borcunu ödəmək, canını tapırmaq, gözlərini həyat işığına yummaq, kitabını bağlanmaq, son nəfəsini vermək, o dünyaya köç etmək, ölüm katrvaabına qoşulmaq və s. Göründüyü kimi, bu ifadələrdə ölümün dəhşəti insanın həyatının sonu sanki yumuşaldılmışdır.

Ölümlə bağlı tabuların bir qrupunu isə yenə də ölümdən qaçmaq, onun dəhşətindən xilas olmaq duyğusunu ifadə edir. Bu tipli ifadələrdə isə insanın uzunömürlü olması üçün sanki dua edilir. Sağ olan birinin ölməyindən danışarkən yaxud ölən biri ilə sağ olan biri müqayisə edilərkən xüsusi ifadələr işlədilir. Məsələn,

– “Torpağı sanı yaşasın”- byu ifadə sağ olan biri ilə dünyadan köçmüş birinin müqayisəsi zəminində istifadə olunur . Düşünülür ki, ikinci alqış birinci informasiyada yer alan ölümə işarənin təsir gücünü azltmış olur.

– “Allah gecindən versin”- bu ifadədə insanın ölümlü olması ilə yanaşı bu dünyada daha çox yaşaması ilə bağlı informasiya da yer almışdır. İnsan ölümlüdür, o gec tez öləcəkdiə amma onun bu dünyada daha çox yaşaması onun daha çox qazanc əldə etməsi deməkdir.

Başqa bir qrupda isə ölümlə bağlı tabu ifadələrin digər məzmun çalarını görmək olur. Belə ki, xalq arasında olan inama görə sağ ikən böyük hörmət qazanan biri öldükdən sonra özü haqqında deyilənləri eşidir və onlardan xəbərdar olur. Bununla bağlı olaraq ölən bir şəxs haqqında pis sözlər söyləmək onu narahat edəcək işlər görmək qorxuludur. Bu məzmunla bağlı olaraq yaranmış ifadələrə diqqət yetirək:

– “Torpağı bol olsun” - bu ifadə də əslində alqış məzmunludur. Məlum olduğu kimi, insanın torpaqdan yaranması ilə bağlı olan çoxsalı əfsanə, rəvayət və s. vardır ki, bu ifadənin də kökündə əslində bu əfsanələri törədən şüur durur.

– “Sümükləri sızıldamaq” – bu ifadə isə konkret olaraq bir siyuasiya ilə bağlıdır. Belə ki, bir şəxs haqqında öldükdən sonra pis danışılarsa, yaxud yurdu-

yuvası tari-mar olarsa bu zaman “indi filankəsin sümükləri sızıldayır” deyilir. Bu isə ölümə və o dünyaya inamla bağlı yarınmış tabu nümunəsidir.

Ölümlə bağlı tabuların digər bir qismini isə həmin ifadələrin başqa mənə çalarını özündə ifadə edən başsağlıqlarıdır. Başsağlığı ölənin yaxınlarının yanında onun barəsində danışılarmaması ilə bağlı yaranır ki, burada o şəxsin adı birbaşa deyil, xüsusi adlarla çəkilir. Məsələn, “O öldü siz sağ olun”, yaxud “Allah səbir versin”, “Başınız sağ olsun”, “Allah əcr versin” və s.

Ümumiyyətlə, bu tipli tabu ifadələrin hamısında iki semantik yük qarşı-qarşıya qoyulur. Onların bir tərəfini həyat eşqi, yaşamaq həvəsi ehtiva olunursa, digər bir tərəfində isə şər ruhların fəaliyyəti əsasında reallaşa biləcək ölüm aktı daynır. Bütün hallarda insanlar öz həyatlarının kənar bir qüvvə tərəfindən nizamladığını, təsirlər edildiyini düşünür və sözün magik gücünə inamla əlaqədar olaraq belə ifadələr yaranmışdır.

Ümumiyyətlə, tabu mətnlərinin geniş şəkildə təhlili onların bəşəriyyətin ən qədim qanunu, yarası olduğı haqda nəticəyə gəlməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akarsu B. Dil Kültür ilişkisi , İstanbul, İnkılap yayınları, 1998, səh 15.
2. Demirci K. Örtmece kavramı üzerine. Milli folklor, sayı 77, Ankara, 2008
3. Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 304 səh.
4. Freud S. Totem və Tabu (Çev. K.Sahir Sel), Sosial Yayınları, 2002, 223 s,
5. Özyıldırım İ. Türkçede örtmece sözler üzerine bir araştırma, Dil Dergisi, S- 50, Aralık 1996.

SUMMARY

The analysis in the article on the basis of thoughts of the world scientists of the taboo conception, is brought different classifications to the eye front simply. At the same time, taboo and meaning shades of the prohibitions, apesifik sides peculiarities are elucidated their.

Rəcəbli Adil Əlişrəf oğlu
Бакинский славянский университет

**ОСОБЕННОСТИ СТАНОВЛЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО
МЕХАНИЗМА
УРЕГУЛИРОВАНИЯ АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
КОНФЛИКТА**

До официального вступления Азербайджана в ООН армяно-азербайджанский конфликт считался его внутренним делом. После приобретения независимости и принятия Азербайджана и Армении в члены международного сообщества конфликт стал носить международный характер. Как вооруженный конфликт, создающий угрозу миру и безопасности, данная проблема стала предметом юрисдикции ООН и ОБСЕ (тогда СБСЕ), на основе которой было начато становление международного механизма урегулирования настоящего конфликта.

В 1992 году стороны конфликта согласились об урегулировании настоящего конфликта в рамках СБСЕ. Процесс урегулирования конфликта не приносил ожидаемых результатов, что свидетельствовало: о слабой правовой базе СБСЕ по урегулированию армяно-азербайджанского конфликта; об отсутствии механизма сотрудничества между ООН и СБСЕ по урегулированию настоящего конфликта; о несогласованности действий ведущих держав СБСЕ (США, Россия, Франция, Великобритания - постоянных членов СБ ООН) относительно условий разрешения конфликта; об отсутствии чётких принципов урегулирования конфликта [13, с.61-62].

Углубление и расширение конфликта в 1993 году заставило СБ ООН несколько раз ставить этот вопрос на повестку дня своих заседаний. Во время первого обсуждения вопроса в СБ ООН в январе 1993 года Председатель СБ от имени членов Совета распространил заявление о ситуации в отношении Нагорного Карабаха, где поддержал мирного процесса в рамках СБСЕ. 29 января 1993 года Председатель СБ ООН от имени членов Совета сделал Заявление (S/25/199) «Пункты, касающиеся ситуации в отношениях между Арменией и Азербайджаном» для средств массовой информации. В заявлении, наряду с оценкой гуманитарного положения в регионе конфликта, определено и отношение ООН к мирному процессу в рамках СБСЕ. Заявление свидетельствовало о том, что ООН контролирует ситуацию и считает достаточными усилия СБСЕ по урегулированию конфликта [14, 23].

Интенсивность военных действий со стороны Армении («армянские вооруженные силы») заставило Постоянного представителя Азербайджана при ООН обратиться с письмами на имя Председателя СБ от 29, 30, 31

марта, 2, 5 апреля 1993 года и на имя Генерального Секретаря ООН от 31 марта, 2, 5 апреля 1993 года, с целью рассмотрения вопроса на заседании СБ. Аналогичное письмо было направлено на имя Председателя СБ Постоянным представителем Турции при ООН [15, р.38].

На основании этих писем и требований постоянных представителей Азербайджана и Турции при ООН СБ 6 апреля 1993 года на своем 3194-м заседании, обсудив вопрос «О ситуации в отношении Нагорного Карабаха», поручил Председателю СБ выступить с Заявлением от имени членов Совета. Касаясь вопроса взаимоотношений ООН и СБСЕ в области разрешения армяно-азербайджанского конфликта, Председатель СБ констатировал, что за недавним предварительным соглашением, достигнутым Минской группой, в скором времени последуют соглашения о прекращении огня, календаре размещения наблюдателей, проекта политической декларации скорейший созыв Минской конференции.

В этом заявлении ясно показано, что армяно-азербайджанский конфликт, как конфликт международного характера должен находиться под юрисдикцией ООН в соответствии с соответствующими положениями Устава, и что полномочия ООН по разрешению настоящего конфликта с международно-правовой и уставной точки зрения доминируют над полномочиями СБСЕ. Поручение Генеральному Секретарю в координации (консультации) с СБСЕ «соответствующим образом установить факты и в срочном порядке представить Совету доклад, содержащий оценку положения на месте» свидетельствует о первенстве ООН и стремлении Организации способствовать региональным усилиям в области разрешения данного конфликта [16, р.13].

Разгар военных действий и фактическая оккупация около 20% азербайджанских территорий армянскими вооруженными формированиями совпали во времени с принятием Азербайджана и Армении в ООН в марте 1992 года. Полная оккупация армянами Кельбаджарского района Азербайджана (за пределами Нагорного Карабаха) имела место уже в апреле 1993 года, что свидетельствовало о возникновении реальной угрозы региональной безопасности. Именно это и вынудило Совет Безопасности ООН отреагировать на ужесточение конфликта в этом регионе на уровне резолюции СБ ООН.

Послушав доклад Генерального Секретаря Б.Бутроса-Гали «О ситуации в отношении Нагорного Карабаха» в соответствии с заявлением Председателя Совета от 6 апреля 1993 года и обсудив вопрос на своем 3205-м заседании, Совет Безопасности принял единогласно первую резолюцию, определившую условия выхода из данного кризиса. Резолюция 822 от 30 апреля 1993 года выявила позицию СБ ООН, в которой определены основные направления создания механизма сотрудничества Организации с

СБСЕ в области урегулирования армяно-азербайджанского конфликта [16, р. 14]. В этой резолюции СБ ООН констатировал разделение полномочий между двумя организациями:

- полномочия по поиску мирных путей разрешения конфликта находится под юрисдикцией СБСЕ (ОБСЕ) ("поддержка мирного процесса в рамках СБСЕ") (п.2);
- полномочия по контролю над обстановкой и развитием конфликта под юрисдикцией ООН (п. 4 и п.5).

Вторая резолюция Совета Безопасности ООН под номером 853 от 29 июля 1993 года была принята на 3259-м заседании после оккупации армянскими вооруженными силами Агдамского района Азербайджана. СБ ООН на этот раз прямо заявляет о принадлежности Нагорного Карабаха к Азербайджану и влиянии Армении на армян Нагорного Карабаха. Резолюция 853 вновь подтвердила позицию ООН в вопросе урегулирования конфликта в рамках СБСЕ (ОБСЕ). В резолюции подчеркивается политико-правовая прерогатива ООН в контроле над развитием конфликта и положением вокруг него. На этом заседании был заслушан доклад Председателя Минской группы СБСЕ, в котором особое ударение было сделано на необходимость сотрудничества между двумя организациями и координации усилий в области урегулирования данного конфликта [17].

Оккупация Физулинского района Азербайджана в августе 1993 года привела к тому, что на 3264-ом заседании Совета Безопасности 18 августа 1993 года на основании писем Постоянного представителя Азербайджана при ООН от 17 августа 1993 года на имя Председателя СБ ООН, Постоянного представителя Турции (17 августа 1993 г.) и Постоянного представителя Армении (от 18 августа 1993 г.) вновь рассмотрел вопрос «О ситуации в отношении Нагорного Карабаха». Согласно решению СБ, принятом на этом заседании, и по итогам консультаций, проведенных ранее среди членов СБ ООН, Председатель СБ ООН сделал заявление от имени Совета. В этом заявлении подтверждается поддержка армян Нагорного Карабаха со стороны Армении [1, с.153].

Данное решение и заявление Председателя СБ имеют большое политико-правовое значение при анализе становления международного механизма урегулирования армяно-азербайджанского конфликта. В заявлении Председателя СБ определены цели и задачи ООН относительно обеспечения деятельности ОБСЕ по данному вопросу. В этом Заявлении впервые ООН сформулировала свое отношение к участию Организации в мирном урегулировании конфликта в рамках ОБСЕ:

Как видно из этого заявления, СБ ООН впервые сформулировал свой статус гаранта обеспечения деятельности СБСЕ, ее Минской группы по урегулированию армяно-азербайджанского конфликта. СБ ООН берет на

себя обязательства принимать «надлежащие меры для обеспечения полного уважения и соблюдения своих резолюций», которые содержат полную поддержку деятельности СБСЕ по мирному разрешению конфликта [10, с.2].

В дальнейшем ООН в лице СБ еще раз вынужден был констатировать позицию Организации по принципам сотрудничества ООН с СБСЕ по карабахскому вопросу. О признании СБСЕ примата ООН в урегулировании конфликтов свидетельствует 3292-е заседание СБ ООН от 14 октября 1993 г. Проведение данного заседания было связано с ухудшением обстановки вокруг армяно-азербайджанского конфликта, развитие которого угрожало мирному процессу в рамках СБСЕ. Понимая это, Минская группа СБСЕ стремилась заручиться политико-правовой поддержкой единственной универсальной и авторитетной Организации, которая обладает наиболее эффективным механизмом урегулирования конфликтов.

Именно, по просьбе (на основании письма) Председателя Минской Конференции было принято решение о необходимости проведения заседания СБ. СБ ООН, обсудив письмо Председателя Минской Конференции по Нагорному Карабаху и Заявление Председателя СБ ООН от 18 августа 1993 г., на этом своем заседании единогласно принял резолюцию 874, в которой призвал «заинтересованные стороны сделать эффективным и постоянным прекращение огня, установленное в результате прямых контактов, а также призвал стороны конфликта принять «Обновленный график неотложных мер по осуществлению резолюций 822 и 853 Совета Безопасности ООН», подготовленный 28 сентября 1993 года на совещании Минской Группы СБСЕ. Вышеназванный график предусматривал, среди прочих мер, вывод сил с недавно оккупированных территорий и устранение всех препятствий для коммуникаций и транспорта [19, р.264].

Данная резолюция является универсальным международно-правовым документом, который впервые рассмотрел проблему Нагорного Карабаха во взаимосвязи с вопросом «сохранения напряженности в отношениях между Республикой Армения и Азербайджанской Республикой». Развитие этого «напряженного отношения», по убеждению СБ, «создало бы угрозу миру и безопасности в регионе». А это, в свою очередь, потребовало бы от СБ ООН, на основании уставных полномочий, принятия чрезвычайных и принудительных мер с целью снижения или снятия существующей угрозы.

Данная резолюция указывает на отношение ООН к вопросу о привлечении дополнительных источников (отдельных государств) влияния на мирный процесс урегулирования конфликта в рамках СБСЕ.

Резолюция 874 (1993) открыто указывает на единство в позициях ООН и СБСЕ в поиске международных средств урегулирования армяно-

азербайджанского конфликта. В этой резолюции ООН стремится создать политические условия деятельности СБСЕ в области урегулирования конфликта, оказывая политико-правовую поддержку инициативам общеевропейской организации. В резолюции ООН повторно констатирует принцип разделения функций Организации и СБСЕ по урегулированию армяно-азербайджанского конфликта. ООН дает ясно понять, что урегулирование конфликта в рамках СБСЕ не освобождает Организацию от вмешательства в ход развития конфликта, если число конфликтующих сторон увеличится и возникнет реальная угроза миру и безопасности. Хотя ООН и не называет государства, развитие событий в этот период свидетельствует о том, что к этим государствам, скорее всего, относились Армения, Россия и Турция. Последняя неоднократно высказывала озабоченность и недовольство эскалацией обстановки вокруг Нахичевани и Карабаха, а также нарушением условий Карского договора 1921 года.

Резолюция 874 (1993) еще раз указывает на принцип подотчетности ОБСЕ перед ООН (СБ ООН) по вопросу урегулирования армяно-азербайджанского конфликта и в вопросах развития сотрудничества организаций.

В ответ на эскалацию ситуации вокруг армяно-азербайджанского конфликта в октябре-ноябре 1993 года и на основании писем Временного Поверенного в делах Постоянного представительства Азербайджана (от 26 октября 1993 г.), Постоянного представителя Турции (от 27 октября 1993 г.) и заместителя Постоянного представителя Ирана (от 28 октября 1993 г.), а также действующего Председателя Минской конференции ОБСЕ по Нагорному Карабаху (от 9 ноября 1993 г.) на имя председателя СБ ООН, 12 ноября 1993 года, Совет на своем 3313-м заседании, обсудив вопрос о «Ситуации в отношении Нагорного Карабаха», единогласно принял резолюцию 884 [15, р. 24].

В резолюции 884 СБ ООН от 12 ноября 1993 года в той или иной степени повторяются основные положения первых трех резолюций о принципах сотрудничества и взаимоотношениях между ООН и СБСЕ, а также их усилиях в области мирного урегулирования армяно-азербайджанского конфликта (абз.: 1, 2 преамбулы; параграфы 3, 4, 5, 8 резолюции).

В целом, в резолюциях Совета Безопасности ООН по армяно-азербайджанскому конфликту отражена позиция СБ ООН по вопросу участия СБСЕ в процессе мирного урегулирования конфликта. Анализируя позицию ООН в этом вопросе на основе методов кластера-анализа и факторного анализа, можно сделать вывод о том, что данная позиция СБ исходит из нижеследующих принципов и факторов: ОБСЕ не заменяет ООН и не выполняет функции Организации в вопросе урегулирования армяно-

азербайджанского конфликта; Локальность конфликта не позволяет возникновению глобальной угрозы миру и безопасности, что приводит к «меньшей вовлечённости» ООН в процесс урегулирования конфликта; Региональные средства и способы урегулирования конфликтов (на уровне европейской структуры) достаточны и могут быть эффективны для разрешения данного конфликта; Передача процесса урегулирования армяно-азербайджанского конфликта в систему ОБСЕ не изолирует и не отчуждает ООН от данного конфликта. ООН обладает приматом над всеми конфликтными ситуациями мира, которые могут прямо или косвенно создавать угрозу для международного мира и безопасности; Посредничество ОБСЕ в целях разрешения армяно-азербайджанского конфликта опирается на обоюдное согласие этих двух организаций и сторон конфликта.

Анализ текстов резолюций позволяет делать следующие выводы: 1. Резолюции Совета Безопасности не предполагают принятия принудительных мер, активных действий ООН по сдерживанию и разрешению конфликта. Все четыре резолюции поддерживают мирный процесс в рамках региональной европейской организации – СБСЕ; 2. СБ ООН признает Нагорный Карабах неотъемлемой территорией Азербайджанской Республики. Азербайджан стал членом ООН с границами, включающими Нагорный Карабах в свой состав (резолюции 853, 874, 884); 3. Хотя и признается вовлеченность Армении в конфликт, не подчеркивается ее прямая роль в захвате азербайджанских территорий. Армения не признается агрессором. В то же время, Организация Исламской Конференции, как региональная организация, квалифицировала действие Армении как агрессия. В резолюциях не предусматриваются санкции для наказания агрессора и восстановления погранных прав пострадавшей стороны – азербайджанского народа. К сожалению, все четыре резолюции отводят удар от Армении и классифицируют конфликт как имеющий локальный характер [2, с.14].

Почему же СБ ООН непосредственно не обеспечивает территориальную целостность Азербайджана и не занимается вплотную урегулированием конфликта?

Думается, что в этом вопросе, наряду с правовыми аспектами, есть и политические моменты. При научном анализе данной проблемы можно сделать следующие выводы, свидетельствующие о «политической целесообразности» перехода конфликта под юрисдикцию ОБСЕ:

- Четыре из пяти постоянных членов СБ ООН являются ведущими членами ОБСЕ, которые заинтересованы в «регионализации» конфликта, тем самым сужая круг участников, которые могут быть вовлечены в мирный процесс;
- Китай традиционно изолируется от восточноазиатских конфликтов,

- не проявляя «заинтересованности» в данном конфликте»
- Участие ОБСЕ в урегулировании армяно-азербайджанского конфликта создаст прецедентные нормы, закрепляющие практику ОБСЕ в урегулировании региональных конфликтов;
 - Урегулирование конфликта в рамках общеевропейской организации позволит быстро и эффективно найти точки соприкосновения интересов России, имеющей реальную сферу влияния («Пятая колонна») на Кавказе, с одной стороны, и США, Франции, Англии и, думается, другими европейскими государствами (Германия, Турция и т.д.), с другой стороны;
 - Регионализация армяно-азербайджанского конфликта изолирует исламский мир, особенно Иран, имеющий прямые политические интересы на Кавказе, от решения этого вопроса.

Таким образом, ООН (СБ) не отчуждает себя от процесса мирного урегулирования армяно-азербайджанского конфликта, предпочитая в сотрудничестве с ОБСЕ, добиться разрешения вопроса на региональном уровне. В свою очередь, ОБСЕ также проявляет заинтересованность в использовании механизма ООН по предотвращению, управлению и разрешению конфликтов. Это связано с отсутствием сложившегося механизма ОБСЕ по урегулированию такого рода конфликтных ситуаций. Принципы и основные направления сотрудничества ОБСЕ с международными организациями отражены в таких документах, как Заключительный Акт 1975 г., Парижская Хартия 1990 г., документах саммитов глав государств и правительств ОБСЕ (Будапешт-1994, Лиссабон 1996, Истамбул-1999) [5; 11; 12; 18].

Консультации, взаимопомощь, обмен информацией, отчетность, постоянные контакты способствуют эффективному сотрудничеству между этими организациями по предотвращению, управлению и разрешению споров и конфликтов. В результате сотрудничества ООН и ОБСЕ, в марте 1992 года, с согласия Азербайджана и Армении была образована Минская группа ОБСЕ, основной целью которой было создание условий для созыва мирной Конференции (в Минске) по армяно-азербайджанскому конфликту («по Нагорному Карабаху») и выработки проекта мирного «политического соглашения». В 1992 г. была достигнута договоренность между ООН и ОБСЕ о создании благоприятных условий для полноценного функционирования Минской группы. В состав Минской группы вошли Германия, США, Франция, Италия, Швеция, Чехия, Турция, Белоруссия, Россия, Азербайджан и Армения. Функции сопредседателей осуществлялись до декабря 1994 года представителями Италии и России, с декабря 1994 г.

Представителями России и Финляндии, а с 1997 г. – России, США и Франции (после долгих консультаций со сторонами конфликта) [9, с.173].

Азербайджанское государство было заинтересовано в эффективном сотрудничестве между ООН и ОБСЕ по урегулированию конфликта. Начиная с 1993 г., Азербайджан активно поддерживает повышение роли ОБСЕ в европейской политике, создание эффективного механизма функционирования и разрешения конфликтных ситуации в рамках этой организации. Общенациональный лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев, анализируя роль и место ОБСЕ в мировой политике, отмечал: «ОБСЕ может стать эффективным механизмом по обеспечению мира и безопасности только в сотрудничестве с государствами и прогрессивными международными силами» [6, с.92; 8, с.171].

Обе организации согласились о поддержке мирных инициатив по урегулированию армяно-азербайджанского конфликта со стороны различных государств и организаций. Именно при поддержке ООН и ОБСЕ, при посредничестве России и Минской группы, 12 мая 1994 г. был использован механизм СНГ по подписанию Бишкекского Протокола, на основании которого была достигнута договоренность об установлении режима прекращения огня [3, т.2, с.136].

В октябре 1994 г. по вопросу урегулирования армяно-азербайджанского конфликта Генеральный Секретарь ООН Б.Бутрос-Гали выделил четыре принципа ООН, которые определили отношение Организации к данному конфликту: 1) Территориальная целостность Азербайджана; 2) Неприкосновенность границ Азербайджана; 3) Неприменение силы и угрозы силой; 4) Безусловное освобождение захваченных территорий Азербайджана.

26 апреля 1995 года Председателем СБ было принято заявление. В этом Заявлении предполагалось использовать один из важных элементов механизма урегулирования конфликта: СБ ООН «...подчеркивает важность использования механизма прямых контактов для урегулирования подобных инцидентов» [4].

Таким образом, сотрудничество и координация усилий ООН и ОБСЕ позволили формировать действующий в настоящее время международный механизм по урегулированию армяно-азербайджанского конфликта. Совместные усилия двух авторитетных организаций не смогли создавать необходимые универсальные и региональные возможности и эффективные международные механизмы с целью скорейшего разрешения настоящего конфликта на основе норм международного права, в том числе действующих принципов ООН и ОБСЕ.

SUMMARY

Cooperation and coordination of efforts of the United Nations and OSCE have allowed to form the international mechanism operating now on settlement of the Armenian-Azerbaijan conflict. Joint efforts of two authoritative organizations could not create necessary universal both regional possibilities and effective international mechanisms for the purpose of the prompt permission of the present conflict on the basis of norms of international law, including operating principles of the United Nations and OSCE.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаев Я. Ермянистанын Азярбайжана гаршы тязавцзкарлыг сийасяти (ХЫХ ясрин хыры – ХХ яср). Бақы, Елм, 1998, 322 с.
2. АТЯТ-ин зирвя эюрцщ. Азярбайжан Республикасы Президенти Шейдар Ялийевин нитги. Дирчялиш-ХХЫ яср, № 20-21, 1999. с.14-16.
3. Азярбайжан бейнялхалг алямдя. /Азярбайжан Республикасынын президенти Шейдар Ялийевин 1993-1998-жи иллярдя харижи юлкяляря сяфярлярия даир материаллар/. I-V жилдляр, Аақы, Шуша няшрийаты, Эюйтцрк, 1996-2000, (I ж.- 267 с.; II ж.- 761 с.; III ж.- 776 с.; IV ж.- 520 с.; V ж.-628 с.)
4. Азярбайжан Республикасы 1991-2001. Р.Мещдийевин рящбярлийи алт., Бақы, 2001, 376 с.
5. Щясянов Я. Азярбайжан вя АТЯТ. Ермянистан-Азярбайжан мцнагишыяси вя Даьлыг Гарабаь проблеми цмуавропа тящлцкясизлийи фонунда. Бақы, Ишыг, 1997, 80 с.
6. Абдуллазаде Ф. Гейдар Алиев: Политический портрет. Баку, Идательство «ХХI», 1998, 101 с.
7. Азербайджан. 06.09.94.
8. Алиев Г. Выступление на Будапештском Саммите СБСЕ /Азярбайжан бейнялхалг алямдя. I ъ. Тяр.: Е.И.Абдуллаев, Ф.И.Мурадов. Бақы,1996. С.255.
9. Ганзер Х.В. Деятельность ОБСЕ по урегулированию конфликта вокруг Нагорного Карабаха. В кн.: Ежегодник ОБСЕ 1995 по вопросам Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ). С.157-163. Институт исследования проблем мира и политики безопасности; МГИМО. Отв. ред. Русского издания А.Загорский. М., 1996, 386 с.
10. Гутлове П., Томпсон Г. Регулирование конфликтов и ОБСЕ. В Бюллетене ОБСЕ, БДИПЧ. Т.5, №3, 1997. с.1-7.

11. Декларация “Об интенсификации действий ОБСЕ в связи с конфликтом в Нагорном Карабахе”/ Материалы Будапештского Саммита. 4-6 декабря 1994 г.
12. Материалы Стамбульского саммита ОБСЕ. Декабрь, 1999.
13. Мехтиев Э. Некоторые аспекты развития Армяно-Азербайджанского конфликта и усилия для его урегулирования. В кн.: Этнополитические конфликты в Закавказье: их истоки и пути решения. С. 83-91, Центр международного развития и конфликтологии. Под ред. Б.Сандерса. Мерилендский Университет. США. 1997, 177 с.
14. Смокль Б. Политика ООН и ОБСЕ в Закавказье. Пер. с англ. Секретариат ОБСЕ. Прага, 1999, 296 с.
15. Bloodshed in the Caucasus: Escalation of the Armed Conflict in Nagorno Karabakh. Helsinki Watch, New York, USA, 1992, 84 p.
16. Boutros-Ghali B. The Speech at the CSCE Summit. In: OSCE Summit Documents. Budapest, OSCE, December, 1994, p. 12-15.
17. <http://www.osce.org>
18. Lisbon Declaration on a Common and Comprehensive Security Model for Europe for the Twenty First Century. In: Peace, Security and Conflict Prevention. By A.D.Rotfeld, New York, USA, Oxford University Press, 1998, 230 p.
19. Peneer D. Conflicts in Caucasus: European View. L., International Studies, 2001, 362 p.

Rəhimova Elmira Abdulla qızı
Bakı Slavyan Universiteti

«DƏDƏ QORQUD» MOTİVLƏRİ NİZAMİ YARADICILIĞINDA

Ümummillî liderimiz Heydər Əliyev «Dədə Qorqud» dastanını və onun qəhrəmanlarını dəyərləndirərkən demişdir: «Əsrlər keçsə də, bəşəriyyəti daim düşündürən olum və ölüm, insan və zaman, insan və cəmiyyət problemləri bu gün də bizi eposa müraciət etməyə vadar edir. Eposun elə ilk səhifələrindən biz böyüklərlə kiçiklər, valideynlərlə uşaqlar, kişilərlə qadınlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin necə qurulması barədə tövsiyələr alırıq. Bütün əsər boyu insanda loğalığ, paxıllıq və kinlilik pislənir, qonaqpərvərlik, cəmərdlik və övladların valideynlərə xoş münasibəti təriflənir. Epos bizi əhatə edən aləmi sanki iki rəngə – ağa və qaraya boyayır, insanların hərəkətlərini xeyrə və şərə bölür – Dədə Qorqud xeyrə təriflər deyir, şəri pisləyir, düz sözü ucaldır, yalanı lənətləyir və nəyin yaxşı, nəyin pis olduğunu qiymətləndirmək haqqı bu eposda onun özünə

verilir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un bütün məzmunu bu struktur üzərində qurulmuşdur».

Dahi Azərbaycan şairi Nizaminin də zəngin yaradıcılığı məhz bu struktur üzərində qurulmuşdur.

Nizami əsərlərində «Dədə Qorqud»un adını çəkməsə də, bu dastandan faydalanmış və ondan səmərəli şəkildə istifadə etmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında çətin anlarda insanların köməkçisi və xilaskarı müqəddəs Xızıra və ya Xızır İlyasa rast gəlirik. Dastanın birinci boyunda Dirsə xanın oğlu Buğac taxta çıxdıqdan sonra atasının 40 igidi ona paxıllıq edib, Dirsə xanın gözündən salmaq üçün onu yalandan ağbircəkli qadının saçını dartmaqda, sərxoş vəziyyətdə namussuzluqda günahlandırıb, ovda atasına oxladılar.

Dirsə xanın xatunu 40 incəbelli qızla onları qarşılayarkən oğlunu görmədikdə təşvişlə soruşur:

İki vardın bir gəlibsən, yavrun Qanı?
Qaranğu dündə bulduğum oğul Qanı?
Yalnız oğul xəbərin, Dirsə xan, degil mana!
Qara başım qurban olsun bugün sana! – dedi (KDQ, s.34).

Vəziyyətin nə yerdə olduğunu bildikdə, ana oğlunun yolunda hər əzaba qatlaşmağa hazır olduğunu bildirir:

Yaralanıb qazlıq atımdan enməyincə,
Yenimlə alca qanım silməyincə,
Qol-bud olub yer üstünə düşməyincə,
Yalnız oğul yollarından dönməyəyim (KDQ, s.34).

Burada ana heç nədən qorxmur, çəkinmir. Bu mərd qadın Qazluq dağında qarğa-quzğunun enib-qalxdığını görəndə dərənin dibində yaralı oğlunu tapır. «Oğlan orda yığıldıqda boz atlı, yaşıl donlu Xızır İlyas oğlana hazır oldu. Üç qatlı yarasın əli ilə sığadı.

- Bu yaradan qorxma, oğlan, sənə ölüm yoxdur – dedi. Dağ çiçəyi, anan südü sənənin yarana məlhəmdir – dedi, qayıb oldu» (KDQ, s.35).

Ana müqəddəs Xızırın məsləhətinə əməl edib, onu ana südü və dağ çiçəyi ilə sağaldır.

Xızır İlyasa Nizaminin «Xəmsə»sində və xüsusən də «İskəndərnamə» mənzum romanında da rast gəlirik. Bu isə şairin «Dədə Qorqud» dastanına bağlı olmasını bir daha sübut edir.

Məlumdur ki, «Dədə Qorqud» dastanında boylar qəhrəmanın qələbəsi ilə başa çatır. Qəhrəmanlar qələbə qazandıqdan sonra dərin hikmət sahibi, pır, ağsaqqal, qopuz sənətinin mahir bilicisi, saz-söz ustası Dədəm Qorqud gəlib keyir-dua verib boy boylayır, söz söyləyir.

«Dədə Qorqud» dastanında olduğu kimi, Nizaminin mənzum romanında da qəhrəmanın mübarizəsi qələbə ilə nəticələnir.

Şairin «Yeddi gözəl» əsərindəki «Ərə getmək üçün şərt qoyan qızın nağılı»nda, «Şəhzadə tilsimləri açandan, qızı özünə ram etdikdən, qızın şəklini şəhər qapısından çıxardıqdan, kəllələri hasar divarından endirdikdən sonra:

O, minlərlə alqışla evə qayıtdı,
Mütrib gətirib, nəğmə ucaltdı» (4, s.190).

Mürtib isə ərəb sözü olub çalan və həm də oynayan mənasındadır. Bizim fikrimizcə, bu motiv «Kitabi-Dədə Qorqud»dan gəlmişdir.

«Dədə Qorqud» qəhrəmanları qoçaq, mərd, mübariz olmaqla yanaşı eyni zamanda da fitri istedadla malik bəhəddirlərdir. Bu xüsusiyyət Nizami qəhrəmanlarına da məxsusdur.

«Dədə Qorqud» dastanı müsbət qadın surətləri yaradan ilk sənət əsəridir.

Dastanda öz müdriqliyi ilə fərqlənən oğuz qadınları, eyni zamanda çox mübariz, igid, mərd və qoçaq cəngavərlərdir. Oğuz elində qızları «qız qarındaş», qadınları «xatın kişi» adlandırır və qızlara uşaqlıqdan at çapmaq, ox atmaq, nizə və qılınc oynatmaq öyrədirdilər. Bu isə qadınla kişilərin bərabər hüquqa malik olduğunu və bir çox problemlərin həllində hər iki tərəfin eyni mənsubiyyət daşmasını bir daha sübut edir.

Nizaminin yaratdığı qadın surətləri Şirin, Leyli, Fitnə, Nüşabə, Mehin Banu və başqaları «Dədə Qorqud» dastanında iştirak edən sərv boylu Burla Xatun, Banu Çiçək, Selcan Xatun və sairə bu kimi qəhrəmanların sanki varisləridir. Surətlərin xarakter xüsusiyyətlərində də özünü büruzə verir.

«Dədə Qorqud» dastanında əsas mövzulardan biri də təkövladlılıq və bu övladın dünyaya gəlməsində böyük rol oynayan nəzir-niyazlardır.

Akademik H.Araslı yazır: «Nizami yaradıcılığını şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlayan mühüm cəhətlərdən birisi, şairin öz qəhrəmanlarına münasibətidir. Nizami bütün imzalarında xalq araşdırıcılığının əsas bir xüsusiyyətini saxlamışdır ki, bu da qəhrəmanın ata-ananın tək övladı olub, çətinliklə, nəzir-niyazlar vasitəsilə doğulmasıdır.

Bunu daha aydın görmək üçün bir sıra dastan və nağılların başlanğıcı ilə Nizami poemalarının başlanğıcını müqayisə edək.

Biz, Azərbaycan şifahi ədəbiyyatının ən qədim abidəsi olan «Dədə Qorqud» dastanlarında oxuyuruq:

«Məyər Dərsə xan derlər bir bəyin oğlu-qızı yox idi...

Dərsə xan evinə gəlib çağırıb qadınına söyləyir:

- Səndənmidir? Tanrı-təala bizə bir etman oğul verməz...

Dərsə xan diş əhlinin sözü ilə ulu toy eylədi. Həcət dilədi. Atdan ayğır, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı. İç oğuz, dış oğuz bəylərin üstünə yığmaq etdi. Ac görsə doyurdu, yalın görsə dünatdı. Borcluyu bərcundan qurtardı. Təpə

kimi ət yıgdı, göl kimi qımız sağdırdı. Əl götürdülər, hacət dilədilər. Bir ağzı dualının ağzı duasına allah-təala bir əyal verdi. Xatını hamilə oldu» (KDQ, s.30).

Elə həmin dastanlardan, «Baybura bəy oğlu Bamsı Beyrək» boyunda oxuyuruq:

«Xan oğlu xan Bayandır yerindən durmuşdu. Baybura bəy dəxi Bayandır xanın qarşısında oğlu Qarabudağ bəy dayanıb durmuşdu, sağ yanında Qazan oğlu Uruz durmuşdu. Sol yanında Qazlıq qoca oğlu bəy Eynəx durmuşdu.

Bəybura bəy bunları gördükdə ah çəkdi, başından ağrı getdi. Dəsmalın əlinə aldı, böyürə-böyürə ağladı. Böylə etkəc... Qazan qaba dizinin üzərinə çökdü... aydır:

- Bəybura bəy nə ağlayıb, bozalarsan!

- Xan Qazan! Necə bozlamayım? Oğuldan ortağım yox, qardaşdan qədrim yox. Allah təala məni qarğıyıbdır. Bəylər tacın-taxtın üçün ağlaram. Bir gün ola düşəm öləm, erimdə yurdumda kimsənə qalmaz – dedi.

Böylə degəc oğuz bəyləri üz göyə tutdular, əl qaldırıb dua etdilər:

- Allah-təala sənə bir oğul versin – dedilər.

...Bunun üzərində bir neçə il keçdi. Allah-təala Baybura bəyə bir oğul verdi» (1, s.12).

Nizaminin «Xosrov və Şirin», «Leyl və Məcnun», «Yeddi gözəl» mənzum romanlarında da qəhrəman nəzir-niyaz vasitəsilə dünyada gəlir.

«Dədə Qorqud» dastanında ağıllı, tədbirli, mərd, qoçaq Qaraca Çoban surəti yaddaşlarda iz salmışdır. Bu tipli çoban surətlərinə biz Nizami yaradıcılığında da rast gəlirik.

«Dədə Qorqud» dastanında ata yaxınlıq, ata məhəbbət qəhrəmanları səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biridir.

«Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək» boyunda Beyrək «atın köksünü qucaqlayıb,

«At deməzəm sana, qardaş derəm,

Qardaşımdan yey

Başıma iş gəldi, yoldaş derəm,

Yoldaşımdan yey» - dedi (KDQ, s.125).

Nizaminin «Xosrov və Şirin» mənzum romanında da şair Şirinin atını tərifləyərək, qəhrəmanın onu çox sevdiyini bildirir:

Nikbinlik «Dədə Qorqud» dastanının əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bütün boylarda qəhrəmanların qələbə çalması da elə məhz bununla bağlıdır. Nizami yaradıcılığının da əsas meyarı həyata sevgi, gələcəyə inam hissidir.

Dədə Qorqud dastanında ustad sözü, ulu nəsihəti və məsləhəti geniş yer tutur. Bu da səmimiyyət, etibar, ləyaqət, ismət, cəsarət, qoçaqlıq, düzlük və s. bu kimi nəcib hisslərin aşılmasında, təbliğ olunmasında müstəsna rol oynayır.

Nizami yaradıcılığında da öyüd və nəsihətlərə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Şairin «Nəsihət» adı ilə verilən elə hikmətli ifadələri var ki, onların bir çoxunun «Dədə Qorqud» dastanından gəlməsi qətiyyənlə şübhə doğurmur.

Akademik H.Araslı yazır:

Nizami yaradıcılığının qüdrətini Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı ilə izah edərkən, bu qüdrətin əsas təməlini təşkil edən zəngin və qüdrətli xalq yaradıcılığını xatırdan çıxarmaq olmaz. Çünki bütün Şərq şairlərindən, xalq həyatına və xalq məişətinə yaxınlığı və bağlılığı ilə fərqlənib. Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətləri ilə ayrılmaz dərəcədə əlaqədar olan Nizami, zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı ilə tərbiyələnilib, öz yaradıcılığını da ondan bacarıqlı istifadə ilə rəvnəqləndirilmişdir.

Nizami dilində tez-tez təsadüf olunan xalq ifadələri, Azərbaycan sözləri və zərbməsəlləri də buradan irəli gəlir. Fars şərhçilərinə və Avropa tədqiqatçılarna məchul qalan bu ifadələrin hamısında Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının qədim nümunələrində təsadüf olunur. (1, s.9-10).

Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı ilə Nizami Gəncəvinin «Xəmsə»si arasında olan motivlər, oxşarlıqlar, paralellər mütəfəkkir şairin yaradıcılığını yüksək zirvəyə ucaltmış və onun əbədi şöhrət qazanmasında misilsiz rol oynamışdır.

SUMMARY

E.A.Rahimova has stood rudely on the motives, likenesses, parallels existing between the epos and the poet's "Khamasa" in her article by name "Motives of Kitabi-Dada-Gorqud in Nizami's activity" and finally she came to such a conclusion that all these factors heightened N.Sancavi's acuity to the peak level and played unexampled role to gain his popularity.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Nizami və Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. Nizami (Məqalələr məcmuəsi, Bakı, 1947.
2. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı, 1978.
3. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Filoloji tərcümə. Bakı, 1983.
4. Nizami Gəncəvi, 1-ci kitab. Bakı, 1984.
5. Paşayev S. Nizami və xalq əfsanələri. Bakı, 1983.

Rəhimova Nigar Rasim qızı
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

AZƏRBAYCANDA HƏYATA KEÇİRİLƏN SOSIAL STRATEGİYANIN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Müstəqillik əldə edildikdən sonra Respublikada iqtisadiyyatın inkişafına nail olmaq üçün bir sıra iqtisad və struktur islahatları aparılmışdır.

Struktur islahatlar Azərbaycanda iqtisadi artımın səmərəliliyinin artırılması, region və sahə strukturlarının tarazlığının təmin olunması, qloballaşan iqtisadi sistemdə Respublikanın mövqelərinin artması və əhalinin həyat səviyyəsinin tərkibində keyfiyyət dəyişmələrinin baş verməsi məqsədi ilə aparılır. Struktur dəyişmələri öz xarakteri etibarilə dinamik inkişaf meyllərinə malik olub fəal siyasət və məhsuldar qüvvələrin səmərəli təşkili formaları ilə mümkün olur. Azərbaycan Respublikasında resurs potensialının istehsala cəlb olunması, əhalinin maksimal məşğuliyyətinin təmin olunması ölkənin ixracatda rolunun artırılması məqsədi ilə struktur dəyişmələrinin nəticələri qiymətləndirilir. [1.s.20]

Struktur dəyişmələrinin özünə məxsus modeli 1993-ci ildən qəbul edilmiş, Heydər Əliyev siyasətinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində köklü prinsiplərinə və reallıqlarına əsaslanır [2.s.21]. Öncə əhalinin rifahının yaxşılaşmasına xidmət edən və yerli resurslara əsaslanan prioritet sahələr seçilmişdir.

Struktur siyasətinin reallaşması üçün aparıcı sahələr olan neft hasilatı, onun məhsullarının emalı, kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı, kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə emal sənayesinin yaradılması, ölkədə yeni sənaye mərkəzlərinin salınması, yerli tələbata yönəldilən istehsal və xidmət sahələrinin üstün inkişafı təmin edilməli idi [3.s.22].

Xalqın təkidli tələbi ilə 1993-cü ilin iyun ayında hakimiyyətə gələn Ümummilli Lider Heydər Əliyev ilk əvvəl atəşkəsə nail oldu, iqtisadi və siyasi fəaliyyəti dövründə ölkə daxilində sosial sabitliyə, iqtisadiyyatda isə tənəzzülün qarşısını almağa müvəffəq oldu. Belə ki, ÜDM-nin artım tempi 1996-cı ildə – 1,3 faiz, 1997-ci ildə - 5,8 faiz, 1998-ci ildə - 10 faiz, 1999-cü ildə 7,4 faiz, 2000-ci ildə isə 11,1 faiz, 2003-cü ildə 11 faizə yaxın olmuşdur [4.s.20].

Respublikada sosial göstəricilər iqtisadi artımın həm nəticəsi kimi, həm də ona təsir edən amil kimi xeyli yüksəlmişdir.

Belə ki, ümumi daxili məhsulun artımı ölkədə sosial yönümlü tədbirlərin:

- əhalinin maddi rifahının, sosial sahələrin maliyyələşdirilməsi, əhalinin təhlükəsizliyin qorunması, aztəminatlı əhalinin sosial müdafiəsi və ünvanlı sosial yardımların mənbəyidir. 1996-cı ildən fərqli olaraq 2003-cü ildə ÜDM-in 1,6 faizdən 10 faizə yüksəlməsi, əmək haqqının, pensiyanın və sosial sahələrin maliyyələşdirilməsinə ayrılan vəsaitin 20-30 faiz artmasına səbəb olmuşdur.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin sosial siyasəti konsepsiyası, sosial tələblərinin, iqtisadi artımın amilinə çevrilməsi sahəsində, ölkədə əvvəllər formalaşmış qalıq prinsipindən fərqli olaraq aktiv siyasət obyektini kimi təmin edilmişdir [5.s.25]. Ölkədə aparılan sosial islahatlarda, aşağıdakı istiqamətlərə xüsusi fikir verilmişdir: həyat səviyyəsinin yüksəlməsi və istehlak bazarının tələbatına uyğun təşkili; əmək haqqı sisteminin təkmilləşdirilməsi, onun tələbatın ödənilməsində aparıcı rolunun təminatı və stimullaşdırıcı funksiyasının mexanizminin yeni şəraitdə tətbiqi: Əmək haqqı və digər gəlirlər arasında optimal nisbətlərin tapılması; sosial təminat, müdafiə tədbirlərinin elmi əsaslarının işlənməsi, elm, təhsil, mədəniyyət sahələrinin sosial aspektlərinin tətbiqi və idarə edilməsinin iqtisadi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi; əhalinin büdcəsinin formalaşması ilə dövlət, büdcə xərcləri arasında qarşılıqlı uzlaşmanın təşkili və onların tərkibində əhali xərclərinin prioritet istiqamətlərinin nəzərə alınması; vergi sistemində əhalinin istehlak və gəlirlərinin artırılması məqsədi ilə stimullar yaratmaq mexanizmlərinin vergitutma mexanizmində tətbiqi [6.s.26]. Məhz keçid dövrünün ilkin şəraitində sosial yönümlü tədbirlərin prioritet olmasına dövlət prinsipləri prizmadan baxılır. Bu məqsədlə Respublika prezidentinin sosial yönümlü siyasəti nəticəsində müstəqilliyimizin ilk 10 ilində büdcə xərclərinin strukturunda “sosial yükün” xüsusi çəkisi 5,0 faizə qədər təşkil etmişdir.

H.Əliyev iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi işində sahibkarlığın, özəl bölmənin inkişafının da xüsusi diqqət yetirirdi. O, mütəmadi olaraq sahibkarlığın inkişafına, iş adamlarının fəaliyyətinə mane olan problemlərin həll edilməsində əzmlə çalışırdı.

Heydər Əliyevin yerli və xarici iş adamları ilə keçirdiyi hər bir görüş sahibkarlığın inkişafında sanki yeni bir mərhələ olur və öz müsbət nəticələrini tezliklə göstərirdi. Bu işdə Azərbaycan Prezidenti yanında Sahibkarlar Şurasının yaradılması, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun Əsasnaməsinin tətbiq edilməsi də böyük rol oynadı. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı (2002-2005 illərdə) sahibkarlığın dinamik inkişafını tənzimləyən iqtisadi mexanizmlərin qurulmasına əlverişli şərait yaratdı.

Həmin dövrdə hər il ölkədə iqtisadi artım və iqtisadi göstəricilər yüksəlməkdə idi. Eyni zamanda ölkənin beynəlxalq əlaqələri də getdikcə genişlənir və daha da inkişaf edirdi. Belə ki, 1993-cü ildə 60 xarici ölkərlə ticarət əlaqələri qurulmuşdursa, artıq 2002-ci ildə 128 xarici dövlətlə idxal-ixrac əməliyyatları aparılmışdır.

İqtisadiyyatda aparılan islahatlar ölkənin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşmasını, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artmasını təmin etmişdir. 2002-ci ildə dövlət büdcəsinin bütün mənbələrdən daxil olan gəlirlər 1993-cü ilə nisbətən 85 dəfə artaraq 4,6 trilyon manata çatmış, xərclər isə 72 dəfə artaraq 4,7 trilyon manat olmuşdur [7.s.26].

Beləliklə, 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı böhran mərhələsindən çıxaraq iqtisadi inkişaf və yüksəliş yoluna qədəm qoymuşdur. Sosial həyatın idarə edilməsində, onların daxili münasibətlərinin tənzimlənməsində son dövrlərdə qəbul edilmiş bir sıra sosial yönümlü qanunlar xüsusi rol oynamışdır.

Bunlara aşağıdakılar daxildir: [8.s.27].

- Sağlamlıq haqqında qanun;
- Tibbi sığorta haqqında qanun;
- Mədəniyyət haqqında qanun;
- Tarixi abidələrin bərpası və qorunması haqqında qanun;
- S/m və incəsənət sahələri haqqında qanun;
- Əhalinin həyat səviyyəsini və sosial inkişafını müəyyən edən iqtisadi-sosial qanunlar:
 - 1) gömrük məcəlləsi;
 - 2) vergilər büdcəsi haqqında qanun;
 - 3) dövlət büdcəsi haqqında qanun;
 - 4) ətraf mühitin qorunması haqqında qanun;
 - 5) məşğulluq haqqında qorunması.

Sosial inkişafın qanunvericilik bazasını mövcud iqtisadi-sosial vəziyyəti və onun yaxşılaşdırılmasına yönəldilən təbirlər üstünlük təşkil etməlidir.

Sosial problemlərin həlli dövlətin daxili siyasətinin əsasında durur. Bütün bunlarla yanaşı, qeyri-dövlət təşkilatları da Respublikada sosial məsələlərin həllində bir sıra nailiyyətlər əldə etmişlər.

Ümummili Lider Heydər Əliyev əsasını qoyduğu sosial strategiyasının əsasını bu gün Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti, Yunesko və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyeva tərəfindən böyük peşəkarlıq, yeni təfəkkür və müasir yanaşma tərzii ilə uğurlu həyata keçirilir.

2004-cü ilin may ayının 10-da Heydər Əliyev Fondu təsis olmuşdur. H.Əliyev Fondu ictimai təşkilatdır. Eyni zamanda, fond qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzifələrin əhəmiyyətinə və miqyasına görə ölkədə analoqu olmayan yeni tipli qurumdur.

Fondun yaradılma səbəbləri:

- Azərbaycan xalqının öz Ümummilli Lider H.Əliyevin xatirəsinə ehtiramını ifadə etmək arzu və istəyi.
- Qloballaşan dünyada H.Əliyevin azərbaycançılıq fəlsəfəsinin Azərbaycan üçün əhəmiyyətini vurğulamaq niyyəti.
- H.Əliyevin yaratdığı milli dövlətçilik ideyalarını yeni nəsillərə daim aşılamaq məqsədi.

Fondun ziyarətçiləri arasında müxtəlif ölkələrin dövlət və hökumət başçıları, tanınmış siyasətçilər, elm, incəsənət, din xadimləri vardır.

İqtisadi inkişaf yolunu tutan Azərbaycan cəmiyyətində bərabər təhsil imkanlarının yaradılması, ölkənin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyasına dəstək verilməsi H.Əliyev Fondunun fəaliyyətinin öncül sahələrindən biridir [9. internet]. 2005-ci ildə bu sahədə həyata keçirilən bir neçə proqram və layihələr təhsilin səviyyəsini yüksəltməyə valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaq və yeniyetmələrin həyat şəraitini yaxşılaşdırmağa imkan verilmişdir.

Fondun prezidenti Mehriban Əliyeva 2005-ci ilin əvvəlində Bakıda və əksər rayonlardakı uşaq evləri və internat məktəblərində olduqdan sonra “Uşaq evləri və internat məktəblərinin inkişafı proqramı”-nın hazırlanıb həyata keçirilməsini məqsədüuyğun hesab etmişdir. 2005-ci ildə bu kateqoriyadan olan 23 uşaq müəssisəsində yenidənqurma və tikinti-təmir işləri aparılmışdır. Bu zaman onların zəruri avadanlıqla təmin edilməsi, yeni ədəbiyyatla zəngin kitabxanaların yaradılması diqqət mərkəzində olmuşdur.

2004-cü ildə dekabrın 4-də fondada “Diabetli uşaqlara ən yüksək qayğı” layihəsinin təqdimatında sonra H.Əliyev Fondu, Azərbaycan Diabet Cəmiyyəti və Danimarkanın yüksək keyfiyyətli “İnsulin” istehsalı sahəsində dünya lideri olan “Novo Nordisk” şirkəti ilə birgə layihənin icrasına başlandı. Bu xəstəliyə tutulmuş 14 yaşınadək 310 nəfər uşağın insulinlə təminatında əvvəllər böyük çətinlik vardı. Layihə çərçivəsində həmin uşaqlara yarımillik insulin preparatları verilmişdir və bu iş indi də müvəffəqiyyətlə davam etdirilir.

Səhiyyə sahəsində fondun həyata keçirildiyi digər layihə isə ölkədə talassemianın qarşısının alınmasına yönəlmişdir. Geniş diskussiyadan sonra fondun “Talassemiyasız Həyat Naminə” proqramı çərçivəsində müasir avadanlıqla təchiz olunmuş Talassemiya Diaqnostika Mərkəzinin yaradılması qərara alınmışdır.

2005-ci ildə Fondun dəstəyi ilə dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəylinin 120 illik yubileyi, kimyaçı-alim, akademik Yusif Məmmədəliyevin 100 illiyi Parisdə, YUNESKO çərçivəsində qeyd olunmuş, dünya şöhrətli ifaçılar – xalqımızın dostu Mstislav Rastropoviç və Qalina Vişnevskayanın 50 illik birgə fəaliyyətinə həsr olunmuş albom və disklər hazırlanmışdır.

Heydər Əliyev Fondu öz fəaliyyətini respublika sərhətləri daxilində deyil, bir sıra xarici ölkələrdə də həyata keçirir. Buna ən yaxşə nümunə kimi Rusiyada Federasiyasında daki fəaliyyətini göstərmək olar. Nümayəndəliyinin rəhbəri Leyla Əliyeva bu yolda böyük uğurlara nail olub. Rusiyada Azərbaycanlı Gənclər tərəfindən bir sıra regionlarda xeyriyyə aksiyaları keçirir. Bu aksiyalar Moskvanın 43 və 11 nömrəli bərpa mərkəzlərində, uşaq evlərində, sosial reabilitasiya mərkəzlərində keçirilir. Rusiyanın digər regionlarında Sankt-Peterburqda, Vladimir, Tula. Saratov, Lipetsk və s. vilayətlərində də xeyriyyə aksiyaları keçirir.

H.Əliyev Fondunun layihələri təkcə Azərbaycan və Rusiyada deyil, başqa ölkələrdə də fəaliyyət göstərir. Məsələn, Pakistan İslam Respublikasının

Müzəffərabad şəhəri Rara ərazisində qızlar üçün orta məktəbin yenidən qurulması layihəsi həyata keçmişdi. Mehriban xanım Əliyevanın şəxsi təşəbbüsü ilə inşa olunmuş məktəb binası, baş verən zəlzələ nəticəsində yarasız vəziyyətə düşmüş, məktəbin yenisi ilə əvəzlənməsinə imkan yaratmışdır. Təhsil sahəsinin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verən H.Əliyev Fondunun Pakistanda inşa etdirdiyi yeni məktəb binası Fondun “Təhsilə dəstək” layihəsi çərçivəsində xarici ölkədə tikdirdiyi ilk təhsil ocağıdır.

Heydər Əliyevin milli inkişaf strategiyasının və onun icrası sahəsində Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin həyata keçirdiyi islahatların sosial sahədə də öz əksini tapması mühüm hadisədir.

İqtisadi islahatların məntiqi nəticəsi kimi beynəlxalq standartlara uyğun yeni sosial müdafiə modeli təşəkkül tapmışdır.

İqtisadi cəhətdən qüdrətli bir dövlət kimi müasir Azərbaycanda həyata keçirilən sosial siyasətin səmərəlilik əmsalı qarşıdakı dövüdə daha da artmışdır.. Bu isə öz növbəsində ölkəmizdə insanların yaşayış səviyyəsinin yüksəlməsində, sosial proqramların uğurla icra olunmasında, insanların rifah halının yaxşılaşmasında öz əksini tapacaqdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyasının rəhbəri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Ramiz Mehdiyevin müəllifi olduğu “İnkişafın Azərbaycan modeli” kitabında ölkədə həyata keçirilən sosialyönlü siyasətin mahiyyəti açıqlanmışdır. Əsərdə bir sıra fundamental məsələlərlə bərabər, elmi əsaslarla reallaşan pensiya islahatlarına da geniş yer verilmişdir.

Son dövrlərdə Azərbaycanın pensiya sistemində aparılan islahatlar beynəlxalq səviyyədə marağa səbəb olmuşdur. Həmçinin bu islahatlar şəffaflığın təminatına yönəldilmiş amil kimi də qiymətləndirilmişdir.

Yeni Sığorta pensiya sistemi bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun şəkildə dəyişdirilmiş, mövcud maliyyə imkanlarının bütün pensiyaçılar arasında ədalətli bölgüsünə imkan vermişdir.

Son 5 ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən yaşa görə əmək pensiyasının baza hissəsinin artırılması ilə bağlı 7, sığorta hissəsinin artırılması ilə bağlı 5 sərəmcam verilmişdir. Həmin dövüdə hazırədək əmək pensiyalarının ümumi məbləği 3,4 dəfə, orta aylıq məbləği isə 4 dəfə artmışdır. [8.s.5]

Azərbaycan Respublikasının sosial yönümlü siyasəti son nəticədə insan amilini nəzərdə tutan liberal bazar iqtisadiyyatı xəttinin əsasını qoydu. Bu siyasət elmi əsaslara söykəndiyindən bazar iqtisadiyyatı prinsipləri cəmiyyətdə özünə dayaq tapmış, ölkənin iqtisadi inkişafında insanların sosial problemlərinin həllinə və onların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmişdir amildir.

SUMMARY

In the article, one of the main directions of economic reforms in the social reforms explored the essence of the modern social trends of the strategy was reflected in the adoption and implementation.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlirzayev Ə.Q İslahatlar və sürətlənmə strategiyası şəraitində Azərbaycanın sosial iqtisadi inkişaf problemləri.
2. Əlirzayev Ə.Q İqtisadiyyat : düşüncələr və baxışlar
3. Dövlət idarəcilik nəzəriyyəsi Qəndilov S.T
4. Milli məclisin iclaslarının protokolları
5. Şəkiliyev A. Ş Keçid iqtisadiyyatı və dövlət
6. Rüstənbəyov T.B Национальные экономические интересы
7. Azərbaycan qazeti 1 mart 2011
Internet
8. [Http/// www.azertac.az](http://www.azertac.az)

Rəsulov Rüstəm Kamal oğlu
Bakı Slavyan Universiteti

“KITABI-DƏDƏ QORQUD”: BƏDİİ PORTRETİN VERİLMƏSİ

Orta əsr alman və türk ədəbiyyatında insanın təsviri üsulları və prinsipləri məsələsi poetik sistemlərin araşdırılmasında mühüm yer tutur. Orta əsr müəlliflərinin diqqət mərkəzində olsa da, portretin verilməsi üsulları janrdan asılı olaraq dəyişir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da [1] tipoloji-müqayisəli müstəvidə müxtəlif tipli portret kompleksi təhlil olunur. Araşdırmamız aşağıdakı əlamətlərə görə bir neçə portret qrupunu fərqləndirməyə imkan verir:

- 1) təsvirin ümumiləşdirmə dərəcəsinə görə (fərdi və qrup portretlər);
- 2) təsvir predmetinə görə (insanın zahiri görkəminin hansısa detallı təsvirdə verilir);
- 3) obrazı yaratma üsuluna görə (təsviri portret, portret-bənzətmə, portret-müqayisə və s.);
- 4) təsvirin etikətlilik dərəcəsinə görə;
- 5) portretin sujetə daxil edilməsinin xarakterinə görə;

“Kitabi-Dədə Qorqud” poetikasında qəhrəmanların bədii təqdimat üsuluna – portret üsuluna xüsusi önəm verilir. Epik mətnin strukturunda epitetlər vasitəsi ilə yaranan yığcam “portret mətnləri” yer alır. Bu “portret mətnləri”ndə epik qəhrəmanların hünərlərlə yanaşı, psixoloji xarakteri, zahiri görkəmləri və savaş

atributları (at, geyim, silah) təsvir edilir. Bu portretlər oğuz bəylərinin sosial ierarxiyada yerlərini də müəyyən edir:

Dəmir qapı Dərbənddəki dəmir qapını hücumla alan, altmış tutamlıq böyük nizəsinin ucunda igidləri böyükdən Qıyan Səlcik oğlu Dəli Dondaz

Amidlə Mərdin qalasını vurub-yıxan, Dəmir yaylı Qırçaq Məlikə qan qusduran, gələrkə Qazanın mərdliklə alan, oğuzun ağ saqqallı qocaları görəndə o igidə “əhsən” deyən, al məxmər şalvarlı, atı mavi qotazlı Qaragünə oğlu Qarabudaq

İcazəsiz Bayandır xanın düşməni basan, altmış min kafirə qan qusduran, ağ-boiz atının yalı üzərində yığılan Qəflət qoca oğlu Şir Şəmsəddin

Parasarpın Bayburd hasarından sıçrayıb aşan, al rəngli gəlin otağına qarşı gələn, yeddi qızın ümidi, Qalın Oğuzun müjdəçisi, Qazan bəyin silahdaşı, Boz ayğırly Beyrək

Çalım-çarpaz çalmalı, çal qaraquş ərdəmli, qurama qurşaqly, qulağı qızıl küpəli, Qalın Oğuz bəylərini bir-bir atından yıxan, Qazlıq Qoca oğlu Yegnək bəy

Altmış təkə dərisindən olan kürkü topuqlarını örtməyən, altı erkək dərisindən papağı qulağını örtməyən, qolu-budu uzunca, baldırları incə Qazan bəyin dayısı At ağızly Aruz Qoca

Gəlib peyğəmbərin üzünü görəndə, gələrkə oğuzlar içində ona tərəfdar çıxan, acığı tutanda bığlarından qan çıxan, bığı qanlı Bükdüz Əmən çaparaq yetişdi: “Çal qılıncını, ağan Qazan, çatdım!” – dedi.

Kafirləri it ardına qoşub-alçaldan, eldən çıxıb Ayğırözly suyunda at üzdürən, əlli yeddi qalanın açarını alan, Ağ Mələyin Çəsmə qızına evlənən Sufi Məlikə qan qusduran, qırx cübbə bürünüb otuz yeddi qala bəyinin gözəl qızlarını oğurlayıb bir-bir boynunu qucan, üzündən-dodağından öpən İlək qoca oğlu Alp Ərən [1,49]

“Bu portret – obrazlarda həm xarici cizgilər, həm də şəxsiyyət, daxili məzmun birgə oxunur” [3, 36]. Xalq ifadələri və Ozan dili ilə yaradılan bu portretlər surətlərin hərəkət və fəaliyyəti ilə bağlı olub, onların fəvqəladə qəhrəmanlıq xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bəzən portretlər o qədər mübaliğəli olur ki, real şəxsiyyətlər nağıllarda gördüyümüz fəvqəlbəşər, əsatiri surətlər kimi nəzərimizdə canlanır. Lakin, bunlar öz hərəkət və fəaliyyətləri ilə canlı real insanlardır [4, 61]. Məsələn, Qazan xanın dayısı Aruz qoca bu şəkildə təsvir olunur:

“Altmış erkək dərisindən kürk eləsə topuqlarını örtməyən, altı ökək dərisindən gülah etsə qulaqlarını örtməyən, qol-budu giranca, uzun, baldırları incə, Qazan bəyin dayısı at ağızly Aruz qoca...” [1,49]

Göründüyü kimi “altmış erkəcin dərisindən düzəldilmiş kürk topuqlarını örtməyən” adam nə qədər əcayib, uca boylu olmalıdır. Qaragünə, Əmən, Qaraçuq Çoban, Yeynək və bütün başqa qəhrəmanlar da belə nəhəng gövdəli adamlar kimi təsvir edilir. Bu qəhrəmanların fiziki güclərinə müvafiq olaraq verilən sifətlərdir.

Onların daxili qüvvətləri ilə zahiri əzəmətləri arasındakı bu müvafıqlıq o qədər sıx bir vəhdət təşkil edir. Məsələn, Qazan bəy özü “dağdan qopub gələn qayanı döşü ilə vurub kənara atır və əl-qoluna dolaşmış qıl sijimi qırıb yerə tökür”. “Sapandının... üç yaşar dana dərisindən ayası, üç keçi tükündən qolları olan və hər atanda on iki batman daş atan” Qaraçuq Çoban, qaba ağacı kökündən qoparır, bununla da metonimik yolla onun fiziki gücü vurğulanır. Qaragünə haqqında deyilir: “Qara dərə ağzında qadır verən, qara buğa dərisindən peşiyinin yapuqu olan, acığı tutanda qara daşı kül eyləyən, bığını ənsəsində yeddi yerdə düyən, Qazan bəyin qaradaşı Qaragünə”.

Burada Qaragünənin zahiri əzəməti ilə (bığını yeddi yerdə düyməsi) onun psixoloji dünyası, ekspressivliyi (acığı tutması) vəhdətdə əks olunur.

Bu portret mətnlərində portretin psixoloji əlamətlə birlikdə təzahürünü Oğuzun ən məşhur qəhrəmanlarından biri olan, “varıban peyğəmbərin üzünü görən, dəlibən Oğuzda səhabəsi olan” Əmənin “Bığı qanlı Əmən” adlandırılmasında görürük. Bu qısa ifadə Əmənin psixoloji xarakterini, “acığı tutanda onun bığlarından qan sızması” zahiri görkəmini aydın təsəvvür etməyə imkan verir.

Kitabda yalnız oğuz qəhrəmanlarının deyil, həm də kafir obrazlarının da portretinin yaradılmasında hiperboladan istifadə olunur. Məsələn, Düzürt qalasının təkuru Arşin oğlu Dirək haqqında deyilir ki, onun “...altmış arşın qaməti var idi, altmış batman gürz sallardı”. [1,94]

Özgə dünya varlıqları zahirən, görkəmcə qeyri-müəyyənliyə malik olur. Onlar ya tanınmırlar, ya da gözə görünməzlər. Əzrayıl müsəlman mifologiyasında mifoloji obrazdır. Ona görə də Dəli Domrul onu görəndə qorxuya düşür:

Ağzım içi buz kibi,
Sümüklərim tuz kibi oldı
Mərə, saqalcığı ağca qoca
Gözcığəzi congə qoca
Mərə, nə heybətli qocacan? [1,80]

Kafir personajlar fiziki cəhətdən nə qədər güclü olsalar da, zahirən nə qədər heybətli və qorxunc görünsələr də, inanc və ruh baxımından Oğuz qəhrəmanlarından zəifdirlər.

Bir sıra qiyafət detalları personajların zahiri görkəmlərini təsvir etmək üçün yaxşı bir vasitədir. Məsələn: Şökülü Məliyin hərbi nəfərləri başlarına tuğulğa (dəbilqə) geyirlər, əyinlərindəki qaftanların ardı yırtıcı, “başları yarımından qara saçlıdırlar”. Oğuz nəfərləri isə başı çalmalı, beli sarıqlıdır, əyinlərinə qaftan geyirlər. Qaraçuq Çoban başına börk qoyur. Əmən və Yeynək kimi qəhrəmanlar qulaqlarında qızıl sırğa gəzdirlirlər.

Bu əlamətlər aid olduğu surətlərin zahiri görkəmləri haqqında aydın təsəvvür yaratmağa çox kömək edir.

Oğuz qəhrəmanlarının hamısı iri gövdəli, bəzən heybətli “görmə” malikdirlər. Onlar metaforik baxımdan daxili xarakterləri, eləcə də zahiri simalarına görə təbiət dünyasını nümayəndələrinə bənzədilir. Qazan xan və Bayandur xan qaplana oxşadırlar. Alp Aruz qoca “at ağızlı” epiteti ilə şərfəndirilir. Qızlar quşa oxşadırlar və s. Bütün bunlar Oğuzların haqqında xalq içərisində mövcud olan rəvayət və təsəvvürlərin təsirindən irəli gəlir. Etnoqrafik-arxeoloji qaynaqlar Oğuzların doğrudan da iri gövdəli və nəhəng olmalarını təsdiq edir.

Sir südü ilə bəslənmiş Basatın portreti belə təqdim olunur: “Xanım, sazdan bir aslan çıxar, at urar, apul-apul yuruyəsi adam kibi. At basuban, qan sumurər [1,98].

Təbiət-mədəniyyət qarşıdurmasında aslan təbiəti simvolizə edir. İnsanlar üçün qayıdan Basat təbiətdən mədəniyyətə keçir. Yalnız Dədə Qorqud gəlib onu birdəfəlik insan cəmiyyətinə pərçimləyəndən sonra – ona Basat adı verəndən sonra Basat adı verəndən sonra Basat yeni mühitin normal üzvünə çevrilir və sanki kompensə üsulu ilə bir azdan öz köhnə dünyasına – onu bəsləyən, məhv olmağa qoymayan təbiətə qarşı çıxır» [5,16]

Qazan xan təcrübəsiz oğluna bənzətmə yolu ilə kafir qoşunlarının ümumi portretini belə təqdim edir.

Dəniz kimi yayanıb gələn kafərin ləşkəridir
Gen kimi sılayub gələn kafirin başının işığıdır.
Ulduz kimi parlayıb gələn kafirin cidasıdır.
Ağzun dinlü yağı kafərdir, oğul! [1,70]

Kamal Abdullanın fikrincə, bu deyimlər (“dəniz kimi”, “gün kimi”, “ulduz kimi”) bənzətmə prosesinin Mif prosesinə aiddir. Başqa cür desək, bənzətməyə Mif pəncərəsindən baxışdır” [5,183]

Kafərlər «Kitab» mətninin müxtəlif yerlərində dönərgə çevrilmələrinə uyğun gəlir, onlar adətən «quzğun»la, «quduz» ilə müqayisə olunur: «Ən altı bir qara tonlu kafər ata bindi. Qazanın üzərinə alğar getdi. Baqdılar, gördilər altı bölük tozlama endi. Kişi aydır: «Keyik tozıdır». Kimi aydır: «Yağı tozıdır». Qazan aydır: Keyik olsa, bir, ya iki bölük olradı. Bu gələn, bilmiş olun, yağıdır» - dedi. Tozlama yarıldı, gün kibi şıladı, dəniz kimi yayqandı, meşə kimi qaradı. On altı min ip üzəngili, keçə börkəli, azğun dinli, quzqun dilli kafər çıxma gəldi.

Bu kontekstdə «quzğun», «quzğun dilli» kafər dünyası üçün dönərgənin ipostası rolundadır.

Quzğun uçan quş kimi («gördi ki, uçardı quzğun, tazı təlaşmış, yurtda qalmış») dönərgənin üç sifətindən bin kimi çıxış edir və bu funksiyasına görə şahinə uyğundur. «Azğun» və «quzğun» sözlərinin fonetik motivasiyası «yırııcı» mənasını verirsə, quzğunu səs-küy daşıyıcısı olması ilə əlaqədar «quzğun dilli» deyimi səs-küy motivi ilə assosiasiya doğurur və mühüm detal kimi kafərlərin

portretini yaratmağa kömək edir. «Quzğun dilli» - dönərgə-personajların substansial atributudur.

Bir qayda olaraq, «Dədə Qorqud» qəhrəmanlarının bədəni metomorfozaya (çevrilməyə) məruz qalmır. Ancaq bu qanunauyğunluqda da bəzi istisna hallar da var. Metamorfoza dönərgəlik, (çevrilmə) əsas qəhrəmanlara deyil, yadlığı bildirən obrazlara, düşmən, kafir obrazlarına şamil olunur: «qara qılıcın sıyırdı, əlinə aldı. Əzryılı çalmağa həmlə qaldı. Əzrayıl bir gögərçin oldu, pəncərədən uçdı-getdi». [1,80]

Fallosentrizmə, fallokratiyaya və loqosentrizmə söykənən arxetipik Oğuz toplumu (Oğuz kosmosu) gənc oğuz bəylərinin ərən gözəlliyini ağarmış saçda görür, ər oğulların sifət gözəlliyini estetik dəyər kimi qəbul edirdi. Çünki epik dünyanın ərlək (kişilik) mövqeyindən dərki epik dilin mövcudluq üsulu idi.

«Baqdı gördi kim, ayun on dördünə bənzər. Bir məhbub ala gözlü gənc yigit burçuq-burçuq dərləmiş uyur». [1,113]

Oğuzun bəy ərənlərində mənəvi və zahiri gözəllik (camal və kamal) vəhdət təşkil edir, onlar camal və kamal yiyələridir. Hətta bu gözəlliyin dastanda magik səciyyə daşdığı görürük:

“Oğuzda dörd yigit niqabla gəzərdi. Biri Qanturalı, biri Qaraçəkür və oğlu Qırqqımıq və Bozayğırılı Beyrək” [1,87]

Rəng özlüyündə epik mətndə neytraldır, ona mənə verən yalnız ozan baxışıdır. Baxış qavrayışı isə dəyərlər streotiplər sistemindən asılıdır, seyrçinin ontoloji-estetik təcrübəsi ilə bağlıdır. Bu fikri bütövlükdə orta əsr diinyagörüşünə, düşüncəsinə şamil etmək olar. Oğuz müsəlman düşüncəsində, epik təfəkküründə iki rəng-ağ və qara xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu rənglər ümumi əlamətlərə malikdir, simvol kimi bir-birini qarşılıqlı surətdə əvəzləyir. Hər iki rəng orta əsrlərdə ətraf aləmin qavrayışında önəmli yer tutur. Ağ rəng oğuz mental mədəniyyətində, mental düşüncəsində işıqla, gözəlliklə, ruhun fəallığı ilə əlaqələndirilsə, qara rəng - zülmət, çirkinlik, eybəcərlik və günah adamları doğurur. Rəng kontrastları xeyirlə şərin konfliktini xüsusi nəzərə çarpdırır.

«Yedi bin qaftanın ardı yırtıxlu, yarımından qara saçlu, sası dinlü, din düşməni alaca atlu kafər mindi yığadı»; Trabzon təkuru Qanturalının və Selcan xatunun arxasınca “qara donlu, gög dəmürlü altu yüz kafər seçir” [1,90]

Eposda özgəliyin «daşıyıcılarından biri də Yalançı oğlu Yalançuqdur. O, yalandan Beyrəyi ölmüş kimi qələmə verir və nişanlısı Banuçiçəyi almaq istəyir.

İç oğuz əhalisi yəqin ki, bu xəbərə inanmaq istəmir və ikrah hissi ilə onu Yalançı oğlu Yalançıq adlandırır. Canlı danışıq dilində məhz mənfi münasibətin intensivliyi üçün sinaktik təkrara yol verilir (müq. et: it oğlu it...).

Qəhrəmanlıq dünyasının əsas əlaməti dixotomiyadır. Oğuz insanından fərqli olaraq, kafirlərin zahiri eybəcərliyi onların daxili eybəcərliyini, qara, çirkin ruhunu əks etdirirdi. Həmin vizual xarakteristikanın həm epik, həm də tarixi ənənədə paralellərinə geniş rast gəlinir. Orta əsr inanclarına və əski təsəvvürlərinə

görə, mövcud normaya girməyən, normadan kənara çıxan nə varsa, hamısı günahla, yamanla, şərlə bağlıdır (Məsələn, orta əsr rəssamları personajların aşağı mənəvi-sosial statusunu göstərəndə mütləq onların fiziki naqisliyini təsvir edirdilər). «Gördülər kim, bir ibrət nəsnə yatur... Gevrə aldılar. Endi bir yigit bunı dəpdi. Dəpdikcə böyüdi. Bir qaç yigit dəxi endilər, dəpdilər. Dəpdiklərinəcə böyüdi. Aruz qoca dəxi enüb dəpələdi, mahmuzı təqundı. Bu yığanaq yapıldı, içindən bir oğlan çıqdı. Göydəsi adam, dəpəsində bir gözü var» [1,99]

Beləliklə, eposda portret tipləri folklor poetikası ilə əlaqədardır.

Araşdırmalar göstərir ki, hələ də qədim türk bədii portreti tiplərinin təsnifatı və müqayisəli tipologiyası yoxdur. Bəzi araşdırmalarda orta əsr bədii portret tiplərini fərqləndirmək cəhdləri olsa da, hələ də sistemləş-dirilməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988.
2. Песнь о Нибелунгах. Ленинград: Наука, 1972.
3. Hacıyev T.İ. «Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz». Bakı: Elm, 1999.
4. Cəmsidov Ş. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Elm, 1999.
5. Kamal Abdulla. Sırr içində dastan və yaxud Gizli Dədə Qorqud – 2. Bakı: Elm, 1999.
6. Heusler A. Deutsche Versgeschichte. Berlin, 1925-1929; Хойслер А. Германский героический эпос и сказание о нибелунгах. Москва: Наука, 1969.

SUMMARY

In article it is analyzed descriptions in the epic text, portraits on degree and etiket, in a description and function subject differ.

Rimazi Nəzakət Hüseyn qızı

Бакинская Музыкальная Академия

СТИЛЕВЫЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ФОРТЕПИАННОМ ТВОРЧЕСТВЕ

ВАСИФА АДИГЕЗАЛОВА

Азербайджанская фортепианная культура, берущая начало с середины прошлого века, представлена на сегодняшний день множеством ярких имен композиторов, исполнителей, педагогов. Творчество каждого по-своему аккумулировало традиции национальной и европейской музыки, отражая как ведущие тенденции времени, так и черты индивидуального

стиля. Среди них достойное место занимает фигура одного из видных музыкальных деятелей XX века, народного артиста Республики, лауреата Государственной премии Азербайджана, пианиста и композитора Васафа Адигезалова. Большой путь, пройденный мастером, ознаменован рождением произведений, охватывающих самые различные жанры, начиная с инструментальных и вокальных миниатюр и заканчивая монументальными ораториями, симфоническими полотнами, оперой. Будучи прекрасным пианистом, он создал немало сочинений и для фортепиано. Им написано два цикла для детей (20 «Пьес для детей» и 6 «Детских пьес»), соната, 24 прелюдии, 4 концерта, а также «Поэма» для 4-х фортепиано с оркестром, впоследствии переделанная автором для 2-х солистов с оркестром. При этом вклад композитора в эту область определяется не только количественно, но и качественно, о чем свидетельствует своеобразие композиторского стиля, объединяющего названные произведения. Силь этот, неразрывно связанный с эстетическим мировоззрением музыканта, спецификой его восприятия мира, кругом художественных образов, воплощается в целом ряде особенностей, проявляющих себя на всех уровнях построения музыкального текста и в характерных исполнительских приемах. В свою очередь, все эти стилевые черты неотделимы от культурно-исторического контекста творчества композитора, его приверженности тем или иным традициям.

Прежде всего, это – яркий мелодизм, как правило, опирающийся на национальную ладоинтонационную основу. Таковы темы фортепианных миниатюр, лирические темы в крупных формах (побочные в первых частях, темы медленных частей концертов). В этой связи отметим, что песенность является характерной чертой всего творчества композитора, особенно если вспомнить, сколь большое место в нем занимает собственно жанр песни. Именно это качество делает его музыку достаточно доступной для слушательского восприятия.

Другим таким качеством, нацеленным на психологию восприятия, является ярко выраженная опора на жанры, как национальные, так и сформировавшиеся в профессиональной европейской музыке.

Важной особенностью музыки В. Адигезалова, которую можно квалифицировать как характерную черту фортепианного стиля, проявляющуюся в равной степени в лирической миниатюре и крупной форме, является органичный синтез самых различных традиций. Здесь можно говорить о некоей синтетичности стиля, способности к объединению явлений, имеющих различный генезис.

Остановимся на этих особенностях подробнее.

Национально-характерное выступает как неотъемлемая составляющая музыкального языка на различных уровнях музыкального

текста: интонация, ритм, ладогармония, тематическое развертывание, фактура. Все эти черты проявляются, прежде всего, в связи с четкой опорой на жанры (ритмоформулы песни, ашугской импровизации, мугамной декламации), которая присуща в равной степени и лирическим миниатюрам, и крупной форме. И здесь можно говорить о таком явлении, как полижанровость. Например, очень часто лирико-скерцозная образность подвижных тем рождается в результате сочетания примет национальной песни, танца и ашугской импровизации. Декламационный характер многих медленных тем, в частности, прелюдий, обусловлен мугамной жанровой основой.

Национальная характерность прослеживается на уровне интонационной составляющей музыкального языка, причем это проявляется не только в отчетливой опоре на те или иные обороты определенных ладов, но часто и в самом способе развертывания тематизма по канве опевания ладовых опор. Вместе с тем, если рассматривать произведения В.Адигезалова с точки зрения эволюции национальной традиции, то новым словом композитора является здесь отход от жанрово-колористической трактовки содержания в сторону драматизации и сквозного тематического развития, и в этом, безусловно, сказалось влияние европейской симфонической культуры. Если же говорить о специфике проявления ее в творческом методе Адигезалова, то отличительной чертой композиторского стиля также выступает органичное сочетание самых различных особенностей. Например, идущей от романтической музыки поэмности с ее эмоциональными нагнетаниями, с одной стороны, и ярко выраженной структурной расчлененностью, лапидарными ритмами, моторикой, ударностью музыки XX века, с другой.

Уточняя, какие именно традиции композиторского творчества четко прослеживаются в музыке В.Адигезалова, следует назвать имена Листа, Рахманинова, Прокофьева, Шостаковича, Караева.

От Листа и Рахманинова ведут открытая экспрессия, картинность образов, эмоциональные нагнетания и длительные подъемы к кульминации, оркестровая трактовка фортепиано. Техника крупного штриха наблюдается как на уровне трактовки формы, так и на уровне собственно пианистических средств. Например, главная и побочные партии в крупных композициях, как правило, представляют собой самостоятельные большие разделы (часто в трехчастной форме) с длительным тематическим развертыванием. В пианизме это проявляется в обильном использовании октавно-аккордовой техники, техники вибрато – трели, и других технических приемов, начиная от мелкой пальцевой техники, двойных нот и до крупной – октавно-аккордовой, которой отводится значительное место. Композитор прибегает и к смешанным видам технических приемов, сочетая, например, двойные

ноты и аккорды с арпеджированными пассажами, октавные и аккордовые последования, усложненные скачками. Довольно часто использует прием *мартеллато* с участием аккордов и октав. Важно отметить, что, подобно тому, как это наблюдается у Листа и Рахманинова, насыщенность фактуры сложными техническими приемами сочетается с их пианистичностью и удобством исполнения.

С традицией Прокофьева связаны неоклассические черты, выраженные в технике концертирования, когда сопоставляются не темы, а фактурные пласты. В плане формообразования здесь можно говорить о «драматургии вторичных средств», когда на первый план выступает контраст фактуры, тембров, динамики. Подобное наблюдается не только в крупных формах, например, финалах концертов, но и в некоторых прелюдиях. В пианизме при этом превалирует ударно-беспедальная фактура, связанная с токкатностью и техникой концертирования.

К традициям Шостаковича восходят способы организации разработочных разделов, где ведущая роль принадлежит часто фугированным формам.

Интересным и важным представляется отношение В.Адигезалова к традициям Кара Караева. Являясь его учеником, Адигезалов, безусловно, наследует многие принципы своего учителя. В первую очередь, это касается того отношения к национальной традиции, которое в музыковедении получило определение «опосредованного». Имеется в виду такой подход, когда законы национального мышления действуют в рамках европейских жанров и форм, проявляясь, одновременно, на различных уровнях музыкального языка: ладоинтонации, ритма, способов тематического развертывания и т.д. В то же время, если сравнивать музыку В.Адигезалова с музыкой К.Караева, обнаруживаются весьма ощутимые отличия. Прежде всего, это касается самого сущностного момента творчества, а именно, – мировосприятия, которое у В.Адигезалова, при всех драматических моментах его музыки, в целом можно назвать радужно-оптимистическим. Отсюда такие черты, как картинность, праздничность.

Для Адигезалова, как пианиста, специфика инструмента является важнейшим стимулом для рождения тех или иных творческих идей. Это ведет к превалированию броскости, монументальности, блестящего виртуозно-репрезентативного инструментализма; виртуозности, эффектности, концертности, даже в таком жанре, как фортепианная миниатюра, не говоря уже о четырех концертах (вспомним, что у Караева нет ни одного фортепианного концерта).

Важным отличием является и проявление национальной ориентации, которая в музыке В. Адигезалова, если сравнивать с караевской, лежит на поверхности. Яркая национальная почвенность выступает в фортепианной

музыке композитора, как один из важных факторов самобытности, пронизывая интонационный строй его музыки, находя отражение в выборе ритмических средств, тембров, а также в способах развертывания материала (линейность, модальность).

Если говорить о принципах компоновки и развития материала, то характерной особенностью фортепианных произведений В.Адигезалова, будь-то миниатюра или крупные формы, является драматургия контрастов. Это находит свое отражение в частом обращении к трехчастной форме в миниатюре, где крайние части представляют яркий, часто на уровне жанрового содержания, контраст средней; отсюда контрастные образные соотношения главной и побочной тем в сонатных формах и т.д.

Данное качество, в свою очередь, вытекает из приверженности лирико-эпическому типу драматургии, когда в развитии материала превалирует принцип соотношения, а не столкновения, экспонирования, а не разработочности, а драматические моменты связаны с нагнетанием экспрессии внутри того или иного тематического пласта.

Как уже отмечалось, стиль фортепианной музыки В.Адигезалова в немалой степени определяется особенностями фортепиано. Это – тот случай, когда инструмент выступает в качестве побудителя и инициатора развития. Отсюда – огромная роль чисто пианистических средств, как в создании образности, так и в приемах их развития. Нужно сказать, что и здесь своеобразие музыкального языка определяется пересечением европейских и национальных традиций. Например, характерный для европейской музыки XX века ударный пианизм органично сочетается с теми приемами, которые восходят к национальному инструментализму. То же можно сказать и о различного рода ритмических остинато как средствах имитации инструментальной импровизации в ее национальном выражении, с одной стороны, и европейского концертирования, т.е., соотношения не тем, а фактурных пластов, с другой. К часто употребляемым приемам относятся аккордовый параллелизм, кварто-квинтово-секундовая аккордика, кластеры.

Наконец, именно с пианизмом виртуозного плана связаны весьма распространенные в фортепианном творчестве В.Адигезалова образы эмоциональных нагнетаний и экспрессивных кульминаций. Здесь традиции Листа-Рахманинова весьма органично сочетаются с таким принципом традиционной азербайджанской музыки, как регистровое восхождение.

Говоря о своеобразии стиля В.Адигезалова нельзя обойти вниманием и ее ладогармоническую составляющую. Именно в этой области можно говорить об эволюции стиля при сохранении каких-то типических черт. Например, в раннем творчестве ладовые истоки служат источником всевозможных альтераций в рамках мажоро-минорной системы. При этом сохраняется интонационная составляющая, как, например, характерный

ладоинтонационный оборот *сегях* в прелюдиях №1, 3. Для позднего творчества усложнение гармонического языка связано, с одной стороны, приёмами музыкального исполнительства на народных инструментах, а с другой – воздействием современного композиторского письма. Например, кварто-квинтовые гармонические комплексы, часто применяемые В.Адигезаловым в его пьесах, тесно связаны со строем саза. В то же время, замена терцовых структур кварто-квинтовыми комплексами характеризует также и гармоническое мышление композиторов XX века.

Результатом обновления музыкального языка пьес за счет выразительных возможностей современной гармонии следует считать и широкое использование композитором диссонирующих созвучий и часто встречающийся в его фортепианной музыке «эффект диссонирующего вибрирования».

Подобную же эволюцию в отношении к национальным традициям наблюдаем и в формообразовании. Если для ранних произведений интонационные обороты, связанные с конкретными азербайджанскими ладами, сопровождались и соответствующей логикой мелодического развертывания, а именно следованию канве опевания ладовых опор, то в поздних произведениях, таких как «Мугам-Фантазия», Концерт №4 можно говорить о некоем обобщенно-модальном принципе, когда та или иная ладоинтонация оторвана от контекста конкретного лада, и в то же время является средством создания некой индивидуальной модальной системы.

Все указанные наблюдения, касающиеся особенностей фортепианного стиля В.Адигезалова со всей очевидностью свидетельствуют не только о своеобразии индивидуального стиля композитора, но и доказывают ту истину, что между закономерностями построения музыки Европы и Востока существует множество точек пересечения, которые могут приводить ко все новым и новым художественным открытиям.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гаккель Л.Е. Фортепианная музыка XX века. Л., 1990. 288 с.
2. Медушевский В. К проблеме эволюции и типологии музыкальных стилей. // Музыкальный современник. Вып.5. – М.: Сов. композитор, 1984, с. 5-17
3. Михайлов М. Стиль в музыке. Л., Музыка, 1981.
4. Эфендиева И. Васиф Адигезалов. Баку, Шур, 1999, 326 с.

SUMMARY

This article is devoted to characteristics of Azerbaijan's outstanding composer, Vasif Adigezalov's fortepiano style. Author analyzes ways of

intersection of originally national models with such methods of organization of music materials, which are associated with names of European composers-piano players as List, Rakhmaminov, Prokofyev. Considered material allows determining outstanding characteristics of Adigezalov's style both at the level of characters of development principles and level of pianism.

Rzayev Məmmədağı Həsən oğlu

Bakı Slavyan Universiteti

ORTA ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN İCTİMAİ FİKRİNDƏ İNSAN ÖZÜNÜTƏSDİQİ PROBLEMLƏRİNƏ DAİR

Fəlsəfə tarixində insan varlığı geniş tarixi-nəzəri səpkidə araşdırılır; həyatın mənası, insanın mahiyyəti, məqsədi və ideali kimi məsələlər tədqiq edilir. F. Dostoyevskinin dili ilə desək "insan sirli varlıqdır, onu açmaq lazımdır"[4. 399]. Məhz bu səbəbdən yarandığı gündən bu günə kimi insan məşhur filosofların, ilahiyyatçıların, elm xadimlərinin və b. diqqət mərkəzindədir. Tarixin müəyyən inkişaf mərhələlərində insan-ələm münasibətlərində "İnsan-Kosmos", "İnsan-Allah", "İnsan-İnsan" münasibətləri özünü bariz şəkildə göstərmişdir. Amma bu heç də o demək deyildir ki, göstərilən bu münasibələrdən birinin hakim olduğu dövrlərdə digər ikisi kölgədə qalmış, unudulmuşdur. Bu üç münasibət həmişə vəhdətdə olmuş, yalnız hansısa digərləinə nisbətən azacıq önə çəkilməmişdir. Tarixi prizmadan yanaşsaq insan obrazının Antik avropada daha çox kosmosentrik, Orta əsrlərdə teosentik, Yeni dövrdə isə antroposentik olduğunu görürük. Əsasən, idealist mövqedə duran yeni dövr avropa fəlsəfəsi insanda ilk növbələ mənəvi mahiyyət görür...

Yaşadığı bütün dövrlərdə insanın fəaliyyəti özünü təsdiq etməyə yönəlmişdir. Obrazlı desək bəşər tarixini insan özünü təsdiq tarixi kimi başa düşmək olar. İnsanın fəaliyyət dairəsi müxtəlif olduğundan, özünü təsdiq etməsi də müxtəlif yollarla baş verir. Bu yolların ümumiləşdirilməsinə cəhd etsək şərti olaraq aşağıdakı təsnifat meydana çıxar.

1. Elmi özünü təsdiq (incəsənət və bədii yaradıcılıq da daxil olmaqla)
2. Dini özünü təsdiq
3. Həyatda özünü təsdiq (Elmi və Dini özünü təsdiqdən başqa digər özünü təsdiq sahələri)

Elmi özünü təsdiq bir çox hallarda "ölümsüzlüyə" gətirib çıxarır. Amma bu "ölümsüzlük" milyonlardan, bəlkə də, yüz milyonlardan Nizami, Nəsimi, Füzuli, Rumi, Leonardo da Vinçi, Puşkin, Taqor, Nyuton, Eynşteyn və b. birinə nəşib olur.

Dini özünü təsdiq, ümiyyətlə, dini inanclara, ehkamlara, əxlaq normalarına, həyat tərzinə tam riayətdə özünü biruzə verir. Yaşadığımız dövrdə müxtəlif dinlərin mövcudluğu insanın da dini özünü təsdiqinin (dinlərin müxtəlifliyi baxımından) müxtəlif olmasına gətirib çıxarmışdır. Dünyada geniş yayılmış İudaizm, Buddizm, Xristianlıq, İslam və başqa dini sistemləri ayrı-ayrılıqda xarakterizə etsək bu müxtəlifliyi açıq-aydın görmüş olarıq.

Qeyd etmək lazımdır ki, tarixin müəyyən inkişaf dövrlərində, xüsusi ilə də Şərqdə, dini və elmi (incəsənət və bədii yaradıcılıq da daxil olmaqla) özünü təsdiq üst-üstə düşmüşdür. Əl-Qəzəli, N. Gəncəvi, N. Tusi, İ. Nəsimi, C. Rumi, M. Füzuli və başqalarının elmi və bədii yaradıcılığı dini dünyagörüşlə bağlı olduğundan, bu dahilər özlərini həm elmdə, həm də dində təsdiq etmişdilər.

Ümumilikdə götürükdə, insan istər elm sahəsində, istərsə də dini sahədə özünü təsdiq etdikdə elə həyatda özünü təsdiq etmiş olur. Bu nöqtəyi nəzərdən insanın həyatda özünü təsdiqi anlayışı dini və elmi özünü təsdiq anlayışlarından daha genişdir.

Həyat fəlsəfəsi məktəbinin banilərindən biri olan F. Nitsşenin fikirlərinə görə həyat maksimum hakimiyyətə çatmaqdır. O hesab edirdi ki, insanın iradəsi, həyat eşqi, həyat istəyi hansı səmtə yönəlsə, insan da o səmtə yönəlməlidir. O, özünü təsdiq edə biləcək belə insanları Fövqəlinsanlar adlandırır. F. Nitsşe belə hesab edirdi ki, güc insanın özündə olmalıdır, onu kənarında axtarmaq yersizdir. Ona görə də o həyatda hər kəsin öz yerində olmasını arzulayırdı. Bu məsələ ilə bağlı özünün “Zərdüştlə belə söylədi” əsəri ilə bağlı söylədiyi fikirlər çox maraqlıdır: “Zərdüştlə belə söylədi” kitabı hamı və heç kim üçündür. Bu əsərin köməkliyi sayəsində mən həyat yorğunluğumu arxada qoydum. Burada hamının həyatda öz yerinin tapması istənilir, çünki kimin kim olduğunu biz hələki, bilirik” [7. s.137]

Z. Freyd isə belə hesab edirdi ki, həyatda insanın öz məni təsdiq etməsinə yuxarıdan Fövqəlmən (adət-ənənələr toplusu, əxlaq normaları, qanunlar, ictimai fikir və s.), aşağıdan isə şüursuzluq (təhtəşüür) maneçilik törədir. İnsanı aşağıdan və yuxarıdan sıxan qüvvələr mənəngənəsindən azad etsək o, özünü müxtəlif sahələrdə tam təsdiq edə bilər. Əks halda bu insanlarda nervoz və müxtəlif əsəb gərginliyi və pozğunluğuna gətirib çıxarar.

İnsanı digər canlılardan fərqləndirən cəhətlərdən birinin onun biopsixososial varlıq olmasını nəzərə alaraq, hesab edirik ki, əsl insan özünü təsdiqi bioloji, sosial və psixoloji (mənavi) özünü təsdiqin vəhdətində olmalıdır. Bir sözlə, insan həyatın ona bəxş etdiyi zövqün heç bir sahəsindən özünü məhrum etməməlidir.

Dinə inanan, onun dəyərlərini özü üçün həyat tərzini seçən insanlar üçün bütün biliklər dini biliklər hesab olunur. Dinə inanmayan, ateist insanlar üçün isə bütün dəyərlər ümumbəşəri, biliklər isə elmi biliklər hesab edilir. Bəşəriyyət tarixində hər iki tip insanlara rast gəlinməkdədir. Birincilər dünyanın dini mənzərəsini, ikincilər isə elmi mənzərəsini verməyə çalışırlar. Bəzən elə olur ki, elmi biliklər inkişaf etdikcə hər hansı bir dinşünas, ilahiyyətçi tərəfindən verilmiş

dünyanın dini mənzərəsi isə bu biliklər arasında münaqişə, uyğunsuzluq yaranır. Belə olan halda elm xadimləri dini dünyagörüşün müəyyən çatışmayan cəhətlərini vurğulayırlar. Amma qeyd olunmalıdır ki, bu yalnızlıq dini dünyagörüşün yox, onu təfsir edən dinşünasların yalnızlığı hesab olunmalıdır. Belə yalnızlıqları aradan qaldırmaq üçün bütün dövrlərdə, xüsusən də XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində (M. Abdo, M. İqbal, C. Əfqani və b.) bir çox böyük düşüncə sahibləri olmuşlar.

VII əsrin əvvəllərində Ərəbistanda təşəkkül tapan islam VII əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində də geniş yayılmağa başladı. İslamın Azərbaycanda geniş yayılmasının bir ir sıra digər səbəblər ilə yanaşı başlıca səbəblərindən biri də o idi ki, xilafətin Azərbaycandan aldığı vergi və töyüclər Səsanilər dövründəkindən xeyli az idi. Şübhəsiz ki, bu əhalinin yeni dinə rəğbət və inamını artırırdı. “İslam dini yeni bir təfəkkür və həyat tərzi gətirdi və burada iki istiqamətdə inkişaf edən, lakin eyni nəticəyə aparan proseslər başlandı: bir tərəfdən, əvvəldən var olan biliklərin, düşüncənin yeni istiqamətə yönəldilməsi, uyğunlaşdırılması, digər tərəfdən, sırf islamın öz spesifik ideyalarının get-gedə çiçəklənməsi” [6. 23]. İslamın gəlişi insanların ictimai şüurunda böyük dəyişikliklər yaratdı. Azərbaycanın ərazisində ərəbdilli ədəbiyyat təşəkkül etməyə başladı. Yəni özünü təsdiq etmək istəyən şairlər məhz ərəb dilində yazmağa üstünlük verirdilər.

Xilafətdə ictimai ədalət, hüquq bərabərliyi məsələləri mühüm yer tuturdu. Lakin bəzi hallarda ərəblərin başqa xalqlara münasibətində şovinist əhval-ruhiyyə qalmaqda idi. Azad fikirli Əcəmi (qeyri-ərəb) şairlərin, alimlərin ilkin orta əsrlərdə mühüm tənqid hədəfinə çevrilmiş ərəb şovinizmi Şüubilik (Əş-Şüubiyyə) hərəkatının yaranmasına səbəb olmuşdur. Şüubilər mötədil və ifratçılara bölünmüşdülər. Mötədil Şüubilərə görə, ərəblərlə başqa xalqlar arasında heç bir fərq yoxdur. Onlar ictimai bərabərlik təbliğ edirdilər. İfratçı Şüubilər isə ərəbləri hər hansı cəhətdən öz xalqlarından aşağı sayırdılar. [2. 24]. Orta əsrlərdə Azərbaycan çox mürəkkəb bir dövr yaşayırdı. Tez-tez dəyişən hakimiyyət və yadellilərin yürüşləri xalqın həyatında və ictimai şüurunda böyük iz buraxırdı. Adətən, çətin dövrlərdə insanlar dinə və dini cərəyanlara daha çox tapındıqlarından təsəvvüf və təsəvvüfə yaxın digər cərəyanlar Azərbaycan ərazisində geniş yayılmışdır.

Orta əsrlər islam Şərqində olduğu kimi Azərbaycan mütəfəkkirlərinin görmək istədikləri insan İslam dininin təbliğ etdiyi insan konsepsiyasına uyğun gəlirdi. Bu baxımdan böyük Azərbaycan alimi və filosofu Nəsrəddin Tusinin Azərbaycanda yox bütün islam dünyasında məşhur olan “Əxlaqi Nasiri” əsərində yaratdığı insan obrazı böyük maraq kəsb edir. Əsərin yazılmasının maraqlı tarixçəsi vardır. Əxlaq, fəlsəfə, məntiq məsələləri ilə maraqlanan, bəzən də özü bu məsələlərə dair əsər yazan İsmaili hökmdarı Nasir N. Tusiyə Əbu Əli Misgəverin “Ət-Tahərə” adlı kitabın fars dilinə tərcümə etməyi təklif edir. O zaman Ibn

Misgəverin bu kitabı ərəb dilində əxlaq haqqında yazılmış ən gözəl əsər hesab edilirdi. N.Tusi İbn-Misgəverin kitabında olan bütün hikmətlərin verilməsi ilə yanaşı, bu hikmətlər barəsində öz fikirlərini əlavə etməklə “Əxlaqi-Nasiri” əsərini yazır və onu Möhtəşəmə təqdim edir. Bilindiyi kimi, İbn-Misgəverin göstərilən əsərində əsas fikir ilahiyyətə, əxlaqın saflaşdırılmasına, təmizlənilib tərbiyə edilməsinə verilirdi. Yəni, burada İnsan-Allah münasibətləri əhatə olunur, əxlaqi cəhətdən saflaşdırılıb, təmizlənilib, tərbiyə edilmiş insanın axirəti qazanmasından söhbət gedirdi. Tusinin “Əxlaqi-Nasiri”ndə isə əxlaqın saflaşdırılması ilə yanaşı, evdarlıq (ailə quruluşu) və “ölkədarlıq”dan (dövlət quruluşundan) danışılır. İnsan-Allah münasibətləri ilə yanaşı, İnsan-İnsan, İnsan-ailə, İnsan-cəmiyyət münasibətləri də əhatə olunur. Deməli, Tusiyə görə, insan özünü təsdiq vəhdətdə götürməlidir. Deyilənləri ümumiləşdirərək, dahi filosofun İnsan konsepsiyasını aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

Birincisi, İnsan yaşadığı dövrə və mühit üçün qəbul edilmiş əxlaq normalarına, qayda-qanunlara riayət etməli, hikmət, şücaət, iffət, ədalət kimi fəzilətlərə yiyələnməli, onların əksi olan səfehlik, əbləhlik, dəlisovluq, ağciyərlik (qorxaqlıq), çılğınlıq, süstlük, zalımlıq və məzlumluq kimi rəzilətlərdən uzaq olmalıdır:

İkincisi, bu xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən İnsan bununla kifayətlənməməli, əməli cəhətdən tətbiq etmə məkanı axtarmalıdır. Bu məkan, ilk növbədə, ailə olmalıdır. Tusinin fikrinə, ailə beş rükündən – ana, ata, övlad, xidmətçi və azuqədən ibarətdir. Deməli, əxlaqi cəhətdən saflaşdırılmış insan öz saflığını ataya, anaya, övlada, xidmətçiyə və azuqəyə münasibətdə təsdiq etməlidir;

Üçüncüsü, insan yaradılışından birgə yaşayışa möhtac olduğundan, qazandığı müsbət əxlaqi keyfiyyətləri icmayla münasibətdə də qorunmalıdır. Tusi icmanın beş növünün olduğunu qeyd edir. Bunlar aşağıdakılardır: ailə, məhəllə, şəhər, böyük xalqlar, bütün dünya (bütün insanlar-bəşəriyyət).

Göründüyü kimi, İnsan-İnsan, İnsan-ailə, İnsan-cəmiyyət münasibətlərində başlıca komponent kimi əxlaqi cəhətdən saflaşdırılmış insan çıxış edir. Təsədüfi deyildir ki, N.Tusinin şərti olaraq üç məqalədən ibarət olan “Əxlaqi-Nasiri” əsərinin üçdə iki hissəsi birinci məqalə olan “Əxlaqın saflaşdırılması” haqqındadır. Mütəffəkinin qənaətinə görə, əxlaqi cəhətdən saf olan insan ailə və cəmiyyət münasibətlərində də saflıq göstərməlidir.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Tusiyə görə əsl insan əxlaqi cəhətdən saflaşdırılıb, təmizlənilib, tərbiyə edilmiş və bu əxlaqi keyfiyyətləri insan, ailə və cəmiyyət münasibətlərində təsdiq edən insandır.

Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi sufizm və ona yaxın olan digər cərəyanlar Azərbaycan ərazisində də geniş yayılmışdır. Bu cərəyanların məşhur

nümayəndələri öz fikirlərini şerin və sözün gücü ilə daha da gözəlləşdirir və tez yayılmasına zəmin yaradırdılar.

Böyük Azərbaycan Şairi Seyid İmadəddin Nəsimi (1369-1417) də sufizmin məşhur nümayəndələrindən biridir. Doğrudur, bir çox mənbələrdə qeyd olunduğu kimi o, əsası F.Nəimi (1339-1394) tərəfindən qoyulmuş Hürufilik təliminin məşhur nümayəndəsi hesab edilir. Amma, fikrimizcə, Hürufizmin özünü Sufizmin növ müxtəlifliklərindən biri hesab etmək olar. Çünki hər iki təlimdə də qarşıya qoyulan ali məqsəd, həm də bu məqsədə aparan yol, demək olar ki, eynidir.

Şairin yaradıcılığı tamamilə Kamil insanın formalaşmasına həsr edilmişdir. Onun fikirlərinə görə, Kamil insan qurub-yaradan, cahil insan isə söküb - dağıdandır. O, cahil insanı div adlandırır. Nəsimi yaradıcılığında hər iki qrup-mötədil və ifrat sufilərin təliminin təsiri aydın duyulur. Allaha qovuşmaq, kamil insan olmaq üçün özünü dərk etmə, özündən haqq-hesab sorma, özünə nəzarət və daxili müşahidə Nəsimi yaradıcılığında geniş yer tutur. Şair özünü dərk etməyi Haqqı dərk etməyə gətirib çıxarırdı...

Bütün sufilər kimi Nəsimi də dünyanın fani, keçici olduğunu qeyd edir, insanları nəfslərinə uyub bu dünyaya bağlanmamağa çağırırdı

Bivəfadır çün bu aləm, kimdən istərsən vəfa?

Bivəfa aləmdə sən yarı-vəfadar istəmə!

Dünyanın sevgisi ağır yükmiş, məndən eşit

Nəfsini yük etmə, ey səbükbar, istəmə!

[1. 59]

Göründüyü kimi, istər N.Tusi, istər İ.Nəsiminin və istərsə də orta əsrlərdə yaşamış digər Azərbaycan mütəffəkirlərinin görmək istədikləri əsl insan insani-Kamildir. Məhz bu amil onların yaratmış olduqları əsərlərin bu gün də sevilə-sevilə oxunmasına səbəb olmuşdur.

SUMMARY

The article deals with the problem of human formation in Azerbaijan Middle Ages. Because of strong influential of religion strategy in that period, according to I.Nasimi, N.Tusi and other philosophers, the person they wanted to see as whole, was adjusted to one Islamic religious established for a human conception.

ƏDƏBİYYAT

1. İmadəddin Nəsimi. Secilmiş əsərləri iki cilddə. II cild Bakı, lider nəşriyyatı, 2004-cü il. 376 s.
2. Z.C.Məmmədov. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi Bakı, Bilik, İrşad mərkəzi, 1994, 340 s.
3. Yusif Rüstəmov. Mövlanə Cəlaləddin Ruminin sufilik fəlsəfəsi. Bakı, "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 2002, 236 c.
4. Yusif Rüstəmov. Fəlsəfənin əsasları, Bakı, "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 2004. 499 s.
5. Seyid Yəhya Əş-Şirvani Əl-Bakuvi Şəfa Əl-Əsrar. Bakı. "Elm" 2010. 407 s
6. Könül Bünyadzadə. İslam fəlsəfəsi: tarix və müasirlik. Bakı. Çəşioğlu, 2010. 154 s
7. Марк Соте. Ницше. Минск 1998, 192 ст.

Rzayeva Gülnarə Namiq qızı

Азербайджанский Государственный Экономический Университет

ЯЗЫК – ГОРДОСТЬ НАРОДА

*Духовные ценности народа, его национальное
своеобразие живут и развиваются благодаря*

языку.

Г.Алиев

Нельзя не согласиться с этими словами. В самом деле, в каждом слове, как в зеркале, отображается целая вселенная, конденсируется прошлое, современное и будущее народа – творца языка и вместе с тем ее носителя. Поэтому справедливо, наверное, говорить о генетической связи языка и человека, об их чрезвычайно тесной родственности, начиная с колыбели.

«Родным языком создается каждый народ, – сказал наш общенациональный лидер Гейдар Алиев. – Но только в результате деятельности переводов людей, деятелей науки и просвещения язык народа живет, развивается и поднимается на уровень мировой культуры». Да, мы начинаемся со слова, открывая с его помощью большой и неповторимый, таинственный и непостижимый мир; мы живем в слове и со словом... И пока цветет наш язык – до тех пор будем и мы.

Язык народа – зеркало, в котором народ видит свое прошлое и настоящее, на протяжении веков фиксировал общественные, социальные явления, пережитые им. Существует более живое свидетельство о народах, чем кости, оружие, могила - это язык. Важным свидетельством

общественных, социально-экономических отношений в прошлом является родной язык, его фольклор.

Язык народа – лучшее из всего цветущего в его духовной жизни, которая никогда не вянет и вечно снова распускается. Родной язык – это неоценимое духовное богатство, в котором народ живет, передает из поколения в поколение свою мудрость и славу, культуру и традиции, так как в родном слове народ сознает себя как творческую силу. Слово родного языка – могущественное средство передачи исторического, культурного, морального, эстетичного, бытового опыта народа.

Родное слово – это неисчерпаемый, животворный и бессмертный источник, из которого ребенок черпает представление об окружающем мире, о своей семье, о своем селе или городе, о своем крае. Веками азербайджанский народ творил это богатство, откладывая в сокровища родного языка самые ценные жемчужины мысли, чувства, фантазии. В языке олицетворяется весь народ и вся его Родина. В ней воплощается небо отчизны, ее воздух, климат, поля, горы и долины, леса и реки, бури и грозы.

В глубинах языка отображается вся история духовной жизни народа. Язык является важнейшей, богатейшей и крепчайшей связью, которая соединяет прошлое поколение с современным в одно большое исторически живое целое. Культура языка каждого человека является основой духовности как отдельного человека, так и всего общества в целом.

Язык народа – это его исторический опыт, обобщенный и зафиксированный в словах-понятиях. Каждое слово-понятие, если удастся раскрыть его историческое содержание, представляет ценнейший документ, конкурирующий с древнейшими памятниками культуры. От древнейших времен фольклор неотступно сопутствует истории.

В языке, через язык, посредством языка живет специфика национальной духовной культуры, эпические сказания, исторические источники, древние предания, непосредственное общение людей – все это неотделимо от материнского языка. Неповторимость собственной истории и самобытность национальной культуры требуют бережного отношения к национальному фонду языка.

Целые эпохи минули, но их следы остались в слове: слово сохранило, "аккумулировало" в своих значениях многое из того, что происходило со страной и обществом, культурой и искусством... Каждое слово – "живой свидетель" истории. История нашего народа – это не только история слова, но и его возмужание. Сегодня это еще и гимн правде, человеку, гимн величия народа. Минуют столетия, а слово живет. В разноцветности и разнообразии родного слова воплощается красота человека – творца языка. Азербайджанское слово окрыляет нас

духовностью, любовью к матери, к песне. Нельзя не думать об азербайджанском языке, не помнить, кто мы и чьи мы дети.

Язык – это наследие духовности, это характер народа. В ней отражены его обычаи, быт. Но язык не может существовать отдельно, и здесь возникает новое понятие – народ. Именно народ дает языку силу и красоту. Народ и язык – понятия неразделимые. И пока живет язык – будет жить и народ. Не станет языка – не станет и народа: он полностью распылится между сильными народами. Недаром вспоминаются строки стихотворения Г.Рыльского: «Как побег виноградной лозы, лелейте язык. Пристально и непрестанно полите сорняк. Чище слезы она пусть будет...» В наших руках будущее нашего языка, а значит – и нашей нации. Именно мы должны возвеличить наш язык, вывести его на новую ступень развития.

Азербайджанский язык является одним из древних литературных языков, прошедших долгий путь развития. Если примем язык эпосов “Китаби Деде Горгуд” как устный вид нашего литературного языка, то возраст языка, служащего в настоящее время народу в качестве средства общения, может считаться свыше 1300 лет. А история азербайджанского письменного литературного языка, по имеющимся пока в наличии материалам, начинается с XIII века.

Путь к современной форме письменности нашего языка был долог. На протяжении прошлого века азербайджанский народ испытал на себе четыре преобразования в письменности, чего не происходило ни с одним другим языком. Каждый раз очередная смена алфавита воспринималась очень болезненно. 1 августа 2001 года азербайджанский язык вновь перешел на латинскую графику, а 9 августа 2001 года был подписан Указ, согласно которому 1 августа объявлен Днем азербайджанского языка и алфавита.

Азербайджанский язык, несомненно, — это язык богатейшей художественной литературы, мировое значение которой исключительно велико. На протяжении всей истории азербайджанский народ славился великими людьми. Во всём мире известны имена великих азербайджанских людей, живших в далёком прошлом, таких как Низами Гянджеви, Имадеддин Насими, Мухаммед Физули и др.

Азербайджан – край поэтов, внёсших значительный вклад в развитие мировой литературы. Наследие Низами, Хагани, Физули, Сабира вошло в сокровищницу мировой поэзии, их традиции были унаследованы и развиты поэтами нового времени – Самед Вургуном, Микаил Мушвигом, Сулейман Рустамом и целой плеядой других мастеров художественного слова. Новое поколение азербайджанских поэтов успешно продолжает богатые традиции, внося свой вклад в сокровищницу нашей литературы.

В мире нет изолированного языка. Язык – это живое существо, которое меняется, развивается, происходят заимствования. Есть

универсальные термины, которые не нуждаются в переводе, например, научные. Если перевести термины на азербайджанский язык, они потеряют смысловое значение. В азербайджанском языке много арабских заимствований. Влияние персидского языка, по сравнению с арабским, - слабее. Многие слова перешли в азербайджанский язык посредством русского языка. Наш язык настолько богат, что любую статью и материал можно перевести на азербайджанский язык. Мы должны беречь свой язык и его самобытность. Идет глобализация, что способствует сокращению количества языков малочисленных народов. В мире господствует английский язык. Наши пословицы и баяты нельзя перевести на другой язык, т.к. смысл от этого изменится. Если перевести шедевры Физули на английский язык, они потеряют свою тонкость звучания, потому что там преобладают неперебиваемые элементы, свойственные только нашему языку.

Теряя родной язык, вместе с ним народ теряет многовековые духовные достояния, обычаи и традиции, образцы народного творчества, которые живут в песнях и легендах, сказках и поговорках, думах и рассказах

Без языка беднеет душа, вырождается народ, теряя свои духовные силы. Слова чужого языка, даже родственные и близкие, - мертвые звуки. Народ, который через свою бессознательность перестает лелеять и защищать родной язык, становится на путь самоуничтожения.

Язык – это психология и умственное наследие народа. Для каждого народа свой родной язык самый совершенный.

«На протяжении многих веков язык играет неопределимую роль в формировании наций и народов. Азербайджанский народ обладает очень древней и богатой историей и культурой. В то же время Азербайджан очень молод как независимое государство. Сохранив азербайджанский язык, мы сохранили наши традиции, национально-духовные ценности, свои корни. Нам не следует забывать, что язык сам по себе является очень ценным культурным и историческим памятником», - отметила первая леди Азербайджана, депутат Милли Меджлиса, посол доброй воли ЮНЕСКО и ИСЕСКО, президент Фонда Гейдара Алиева Мехрибан Алиева на церемонии открытия во Французском государственном институте восточных языков и культур (INALCO) факультета азербайджанского языка.

Родной язык – основа развития интеллекта, формирования черт характера, основа становления личности, способной создавать национальные и культурные ценности. Язык – наилучшее средство познания истории и культуры народа, его души и характера, воспитания любви и уважения к родному народу и Родине. Он также является гарантом и реальной основой полноценного интернационального воспитания, потому что язык – это душа и сердце народа.

Духовно расти и обогащать свои познания мы можем, лишь зная язык. Духовно богатый человек современности стремится знать и в совершенстве владеть не только своим языком, но и языком других народов. Человек потеряет уважение к себе, к соотечественникам, к достижениям науки, если не будет поддерживать свою языковую культуру.

Языковая политика Гейдара Алиева не ограничивается лишь отношением к государственному языку, но и касается двух очень важных проблем. Первая из них – это отношение к русскому языку, который в течение десятилетий являлся вторым родным языком в Азербайджане, приобретая все большее социально-политическое и культурное значение. А вторая проблема касается отношения к международным языкам в период глобализации - интеграции.

Выступая на Форуме Молодежи, Гейдар Алиев в связи с этой проблемой отмечал: «... Каждый молодой азербайджанец должен стараться усвоить, выучить многие иностранные языки: и русский, и английский, и французский, и арабский, и фарсидский. Это нужно, ибо тесные связи, отношения современных стран мира требуют от людей и сегодня, и в будущем все большего знания языков. Это мое пожелание нашей молодежи. Но одновременно с этим, и прежде всего, надо усвоить свой родной, азербайджанский язык, хорошо говорить на нем. Как родной язык его нужно постоянно ощущать, этот язык нужно любить».

Не зная родного языка, мы совершаем большой грех перед своим народом. Роль азербайджанского языка определяется тем великим значением, которое имел и имеет в истории азербайджанский народ — творец и носитель этого языка.

Все мы должны помнить, что язык — самое большое сокровище. И когда появляется угроза хоть что-то из него потерять, всех должна беспокоить тревога за язык, за наше государство, за наше будущее. Всегда будем помнить, что путь к истине и доброте, красоте и величию лежит через слово.

Rzayeva Nigar Zal qızı
Бакинский славянский университет

**ПРЕП. КАФ. «ДИПЛОМАТИЯ И ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА»
РОЛЬ ПРОЕКТА «НАБУККО» В ДИВЕРСИФИКАЦИИ
ПОСТАВОК ГАЗА ИЗ АЗЕРБАЙДЖАНА В ЕВРОПУ**

Прежде чем приступить к анализу и роли Азербайджанской Республики в проекте «Набукко», хотелось бы в первую очередь сказать о Каспийском регионе в целом. В силу данных факторов регион Каспийского моря является местом столкновения энергетических интересов и средоточием энергетических политик государств.

Сегодня, многие западные страны стремятся к реализации энергетических проектов для обеспечения своих потребностей в ресурсах, проводя приемлемую независимую политику. Как известно, Россия поставляет в Европу примерно четвертую часть всего потребляемого ею газа. По данным Европейской комиссии на Европу приходится примерно 40% всего российского газового экспорта, многие восточноевропейские страны полностью зависят от российского газа. Многие эксперты отмечали, что экспортеры газа в Европу столкнутся с растущей конкуренцией со стороны других источников энергии, таких как, например, сжиженный природный газ (СПГ). Это в свою очередь вызвало вопросы относительно экономической жизнеспособности дорогих трубопроводных проектов, реализуемых для европейского рынка.

При наличии такой зависимости, существуют определенные условия, которые могут меняться в невыгодном направлении. Примером могут послужить январские события, когда Россия отключила газ, при этом поставив под угрозу замерзания ряд европейских стран, получающих газ через Украину. Вот только некоторые страны Европы, недополучившие российский газ в результате сокращения Россией поставок газа через Украину по состоянию на 6 января: Австрия, Босния и Герцеговина, Болгария, Венгрия, Германия, Греция, Италия, Франция. За время, прошедшее после российско-украинского газового кризиса, Еврокомиссия и Совет ЕС приняли огромное число документов по энергетической тематике, которые сводились к следующим моментам:

- страны ЕС зависят во все возрастающей степени от внешних поставок энергоресурсов;
- чтобы смягчить эту зависимость, в краткосрочной перспективе необходимо максимально диверсифицировать источники поставок энергоресурсов и пути их доставки;

– для этого в среднесрочной перспективе необходимо расширить инвестиции в энергетическую и транспортную отрасли стран-производителей и транзитных государств;

– для реализации этой концепции ЕС нуждается в согласованных принципах энергетической внешней политики, подразумевающей, в частности, противодействие формированию международных энергетических картелей;

– ЕС должен развивать новые технологии производства энергии и ее сбережения.

Поэтому, страны Европы стали искать альтернативные варианты, которые решили бы энергетические проблемы. По мнению многих экспертов, такой альтернативой, способной несколько ослабить зависимость европейских стран от российского газа, может стать проект «Набукко», который напрямую свяжет европейские страны с Центральной Азией и Кавказом. Т.е. страны Центральной Азии и Кавказа автоматически становятся фигурантами энергетической внешней политики ЕС. К примеру, в Казахстане помимо запасов углеводородов большой интерес у Евросоюза вызывают запасы урана.

Учитывая большой потенциал региона Каспийского моря для достижения цели безопасности энергообеспечения, ЕС планирует модернизировать существующие и строить новые энергетические инфраструктуры. Сегодня, Еврокомиссия работает над идеей создания Транскаспийского-Трансчерноморского энергетического коридора для транспортировки газа из Южнокавказского и Центральноазиатского регионов в Евросоюз. Принимая во внимание растущие объемы транзита нефти через Черное море, ЕС также работает над проектами по строительству нефтепроводов в обход пролива Босфор.

В 2002 г. Еврокомиссия предложила авангардный проект по диверсификации источников поступления газа в Европу, который символизировал бы реализацию энергетической политики Евросоюза. В июне 2006 г. в Вене министры энергетики Австрии, Венгрии, Румынии, Болгарии, Турции и комиссар Еврокомиссии по энергетике Андрис Пибалгос договорились о запуске проекта по строительству Транскаспийского газопровода «Набукко». В свою очередь, обосновывая свои позиции, стороны отметили: «проект «Набукко» несет в себе преимущества нового источника происхождения газа, а также всецело содействует расширению источников поставки и диверсификации путей доставки энергоносителей, что необходимо для экономик всех государств - членов ЕС». [5]

Проект «Набукко» (Nabucco) – проектируемый магистральный газопровод протяженностью 3,3 тыс км из Центральной Азии в страны ЕС.

Договор о начале строительства газопровода был подписан 25 июня 2007 г. (Турцией, Болгарией, Румынией, Венгрией и Австрией). В 2008 г. присоединилась Германия. Первоначально проект газопровода «Набукко», представленный в 2004 году, предполагал поставку газа с месторождений [Ирана](#) в Персидском заливе. В [2006 году](#) было принято решение, в связи с конфликтом вокруг [иранской ядерной программы](#), изменить проект таким образом, чтобы иметь возможность поставлять газ из [Туркмении](#) и [Азербайджана](#).

В настоящее время проект «Набукко» реализуется объединением газовых компаний Австрии, Венгрии, Румынии, Болгарии, Турции и Германии. Трубопровод протяженностью 3,3 тыс. км. должен быть построен за 2011-2014 годы. Ближайший срок поступления газа по трассе – 2012 год. Ее мощность рассчитана на перекачку 25-31 млрд. кубометров газа в год. Евросоюз надеется, что по транскаспийской магистрали в Европу будет поступать природный газ из Туркмении, Казахстана, Азербайджана и России. Западная часть магистрали пройдет от западной границы Грузии через Турцию, Болгарию, Румынию, Венгрию в Австрию. Тем не менее, согласно полученной из Еврокомиссии информации, окончательную схему финансирования транскаспийской магистрали еще предстоит выработать. По различным оценкам, общая стоимость проекта составляет 7,9 млрд. евро.

На первом этапе, газопровод «Набукко» должен соединить Евросоюз с Азербайджаном, пройдя через Турцию, Болгарию, Румынию, Венгрию до города Баумгартен в Австрии. На втором этапе газопровод планируется дополнить веткой, которая пройдет по дну Каспийского моря до Центральной Азии. Длина газопровода должна составить 3300 км. В 2020 г. он должен будет пропускать минимум 25.5 и максимум 31 млрд. куб. м газа. [3, С. 72]

В план энергетической программы ЕС входит реализация проекта «Южный коридор». «Южный коридор» является одним из приоритетных для Евросоюза энергетических проектов, который призван диверсифицировать маршруты и источники энергопоставок, увеличив тем самым энергетическую безопасность ЕС. К проектам «Южного коридора» относятся: газопровод «Набукко», Трансадриатический газопровод (TAP), «Белый Поток», «ITGI» (газопровод Турция-Греция-Италия). [4]

13 января в Баку президентом Азербайджана Ильхамом Алиевым и председателем Еврокомиссии Жозе Мануэлем Баррозу была подписана «Совместная декларация о Южном газовом коридоре», по условиям которого страна обязалась снабжать Европу «значительными объемами» газа. Евросоюз назвал это важным шагом, позволяющим снизить зависимость блока от поставок из России.

Однако, в ближайшее время Азербайджан должен уточнить какой из проектов будет пользоваться газом «Шах-Дениз-2». Со своей стороны, ЕС обязуется предоставить проекту помощь на сумму 200 миллионов евро. Впрочем, в любом случае это покроет лишь часть расходов на строительство газопровода, которые оцениваются в общей сложности в 7,9 миллиардов евро.

Следует отметить, что помимо «Набукко» существуют еще несколько менее масштабных трубопроводных проектов. Проект «ITGI», который поддерживается следующими компаниями: итальянской «Edison», греческой «Дера» и турецкой «Botas». Он предусматривает транспортировку газа от турецкой границы на юг Италии.

Другой проект Трансадриатического газопровода предложен компаниями: швейцарской «EGL», норвежской «Statoil» и германской «E.ON». Предполагает транспортировку газа от Греции до Италии через Албанию и Адриатическое море.

Оба проекта предполагают, что к границам Европы азербайджанский газ будет поступать по уже существующим турецким трубопроводам.

В настоящий момент на роль «Южного коридора» претендуют несколько трубопроводных проектов. Евросоюз поддерживает проект «Набукко», подразумевающий строительство огромного, 3300-километрового трубопровода, который должен будет транспортировать из Баку в Австрию до 31 миллиарда кубометров газа в год. Говоря о «Набукко», можно сказать, что Азербайджан проявляет повышенный интерес к данному проекту. Еще на саммите по реализации проекта поставки энергоносителей из Центральной Азии до Европы («Набукко»), который проходил в Будапеште (Венгрия, 2009 г.), Президент Ильхам Алиев заявил, что Азербайджан поддерживает этот проект и желает участвовать в нем. [1]

Однако на сегодняшний день многие эксперты и специалисты в области энергетики сомневаются в реализации проекта «Набукко». Здесь выделяют несколько причин:

Во-первых, сегодня Азербайджан не может дать в полном объеме газ, необходимый для заполнения трубопроводов. По их мнению, в «Шах-Денизе» недостаточно газа, чтобы сделать в ближайшие годы проект коммерчески выгодным, а получать газ из двух других потенциальных источников – Туркмении и Ирака — будет сложно. По оценкам экспертов, по меньшей мере, до 2018 года, «Шах-Дениз-2» сможет поставлять в Европу не больше 10 миллиардов кубометров газа в год, что составляет треть от пропускной способности «Набукко».

Вторую причину составляет наличие некоторых разногласий и противоречий между странами-участницами, которые ведут к

продолжительным дискуссиям. Несмотря на заинтересованность Запада в реализации проекта «Набукко», за минувшие годы особых прогрессивных шагов так и не было сделано.

Третья причина заключается в создании новых энергетических проектов. 14 сентября 2010 г. в Баку состоялся Энергетический саммит, посвященный проекту «AGRI» (Azerbaijan-Georgia-Romania Interconnector). Данный проект предполагает транспортировку азербайджанского газа по имеющимся газопроводам на черноморское побережье Грузии, где этот газ будет сжижаться, после чего танкерами будет поставляться на терминал в румынском порту Констанца. Объем ежегодных поставок может составлять от одного до восьми млрд кубометров. По словам Президента Азербайджана Ильхама Алиева объем капиталовложений будет зависеть от выбора реализации проекта. Здесь предусмотрено создание компании, которая подготовит технико-экономическое обоснование проекта (ТЭО). На основе ТЭО будет определен требуемый объем инвестиций, а также расходы на реализацию проекта и объем доходов, которые может дать проект. Компания будет создана Госнефтекомпанией Азербайджана, румынским Romgaz и Грузинской корпорацией нефти и газа с равным долевым участием каждой из сторон по 33%. [6]

Руководители стран-участниц единогласно отметили, что проект «AGRI» открывает новый этап сотрудничества в энергетической сфере, и роль Азербайджана здесь велика, учитывая его энергетическую инфраструктуру и ресурсный потенциал.

Следует отметить, что в настоящее время в Азербайджане имеется семь нефте- и газопроводов, и эти трубопроводы транспортируют нефть и газ страны в различных направлениях.

С подписанием декларации о начале работ над проектом «AGRI», Европа получила некоторые гарантии энергетической безопасности. На сегодняшний день, многие эксперты считают, что «AGRI» является лучшим решением для достижения энергетической безопасности ЕС. Немаловажно и то, что к этому маршруту вскоре, возможно, проявит интерес и Туркмения, намеревающаяся поставлять сжиженный газ по Каспию в Азербайджан для транзита в Европу.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ильхам Алиев: «Азербайджан готов к участию в проекте «Набукко». – Режим доступа: http://www.echo-az.com/archive/2009_01/1977/politica04.shtml

2. Ариэль Коэн: «Интересы США на Кавказе очень важны и их нужно лучше защищать». – Режим доступа: <http://www.caucasustimes.com/article.asp?id=20482>
3. И.Пашковская. Газопровод «Набукко»: проект создания//Мировая экономика и международные отношения. № 4. апр. 2010. (с. 71-80)
4. Консорциум «Набукко» приветствует декларацию ЕС и Азербайджана о «Южном газовом коридоре». – Режим доступа: <http://www.vestikavkaz.ru/news/economika/pipes/31500.html>
5. Стратегия сотрудничества Евросоюза со странами Центральной Азии. – Режим доступа: <http://www.rodon.org/polit-070730112323>
6. В Баку дан старт проекту «AGRI». – Режим доступа: <http://www.zerkalo.az/2010-09-15/short-news/12859-sammit-agri-bakinskayadeklarasiya>

SUMMARY

The article deals with the «Nabucco» project, its history of foundation, its basic cases and its principles of realization. The role of Azerbaijan in this project is stressed mainly and the energetic potencial, foreign-policy, foreign-economic of Azerbaijan as well as its interests are analysed in this article. The «Nabucco» project gives the opportunity of realization of the project in perspective in the conclusion of this article.

Sabitova Aynur Zabit qızı

Azərbaycan Dillər Universiteti

ROMANTİZMİNİN YARANMASI HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏR

Bir ədəbi cərəyan kimi romantizmin nə vaxt yarandığı və hansı ədəbiyyatlarda bu qismdə hansı dövrdə təzahur etdiyi sualını cavablandırmaq üçün birinci növbədə onun əsas xüsusiyyətlərini və hansı şəraitdə və hansı səbəblərdən yaranması məsələsinə aydınlıq gətirmək lazımdır.

Elmi yanaşma romantizmdə müəyyən ümumi tipoloji məqamların aşkarlanıb üzə çıxarılaraq sistemləşdirilməsini tələb edir və aydındır ki, belə tipoloji məqamlar məhz XIX əsrin əvvəllərində Avropa ədəbiyyatlarında geniş vüsət tapmış cərəyanda daha bariz görünür. Bu baxımdan romantizmin bir ədəbi cərəyan kimi məhz Avropada və azca sonra Amerikada təşəkkül tapması fikri

doğrudur. Lakin bir məqam nəzərə alınmaqla: dünya miqyasında romantizm cərəyanının təzahürü yalnız XIX əsrin birinci yarısı ilə məhdudlaşdırıla bilməz.

Hər hansı ədəbi tendensiyanın yaranıb güclənməsi və aparıcı olması bir çox amillərdən asılıdır. Ədəbi cərəyanların formalaşmasına cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi və siyasi proseslər bu və ya digər dərəcədə təsir edir, tarixin dönməli mərhələlərində isə ədəbi cərəyanlar daha bariz formalaşmış meydana çıxır. Təsadüfi deyil ki, klassisizm cərəyanının formalaşması bilavasitə mütləqiyyətin tam bərqərar olması, romantizmin formalaşması onun zəifləməsi və burjuva münasibətlərinin güclənməsi, tənqidi realizmin aparıcı mövqeyə çıxması isə burjuaziya münasibətlərinin hökmran olub, burjuva sinfinin mütərəqqi qüvvədən aparıcı istismarçı qüvvəyə çevrilməsi dövrünə təsadüf edir. Bu isə o deməkdir ki, cəmiyyətdə baş verən hadisələr bədii yaradıcılıq məhsullarına da təsir edir, onların ümumi inkişaf istiqamətinə rəvac verir. Amma cəmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi həyatındakı inkişaf bütün ölkələrdə eyni bir vaxtda və eyni qaydada getmədiyindən, ədəbi həyatında da inkişaf fərqli olur.

Romantizmin yaranma və inkişaf dövrü cəmiyyətdə feodal və burjuva münasibətlərinin müxtəlif nisbətlərdə mövcud olduğu vaxta təsadüf edir. Lakin bu münasibətlərdən hansının – demokratiyanın və ya siyasi reaksiyanın, azad rəqabətin və ya inhisarın – üstünlük təşkil etməsi, aparıcı mövqedə olması konkret bir şəxsin, rəhbərin, dövlət başçısının istəyindən deyil, cəmiyyətdə müxtəlif növ sosial münasibətlərin hansı şəraitdə və nisbətdə kəşiməsindən asılıdır. Poel Karp yazır: «Romantik ənənə azad rəqabətə, klassik isə normalar müəyyənləşdirilməsinə inhisara söykənir» (4).

Romantik üçün həyat tərzini qanunlar məcəlləsi deyil, o birdəfəlik verilmiş və dəyişilməz deyil, dövrə, şəraitə uyğunlaşan qarşılıqlı münasibətlərdir. O, öncədən müəyyənləşdirilmir. Tədricən uyğunlaşır və müəyyən məqamlar, üsullar, baxışlar ehkamlaşmağa başlayanda, romantik təxəyyül «göylərdən yerə enəndə» romantizmin mövcudluğuna son qoyulur. Romantizm dövrü başa çatır.

Romantizm istənilən əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş, verilmiş sistemin çərçivəsinə sığmır. Buna görədir ki, romantizmdə bütün şərtliliklər, buxovlar, müəyyənləşdirmələr atılır, sözün tam mənasında əsərin həm forması, həm də məzmununda demokratikləşmə gedir. Tədqiqatçıların romantizmi «incəsənətin özünümüdafiəsi, şüurun özünümüdafiəsi adlandırması» (4), fikrimizcə, tamamilə doğrudur. Milli şüur, milli özünüdərk hər bir xalqda fərqli olduğunda romantizmin hər bir ədəbiyyatda təzahürünün fərqli olması tamamilə təbiidir.

Cəmiyyət qanunları bütün ölkələrdə eyni zamanda və eyni səpkidə işləmədiyindən, onların küll halında təsiri nəticəsində üstqurumda və onun təzahür formalarından biri olan ədəbiyyatda əksi də eyni zamanda və eyni səpkidə baş vermir və baş verə də bilməz. Yazıçı cəmiyyətdə yaşayır və əsərlərində bu və ya digər dərəcədə gerçəkliyi əks etdirir, onun əsərlərində birinci növbədə öz fərdiyyəti, həyata münasibəti və s. ön planda olsa da, o, «... müəyyən ictimai

mühtədən ayrılmazdır, onun fərdiyyəti özündə onu bədii-düşüncə təcrübəsinə görə ona yaxın yazıçılarla yaxın edən ümumi, sosial şərtlənmiş, milli-tarixi çalarlı daşıyır» (3, s.107).

Əlbəttə, romantizmin, romantik hərəkətin bu və ya digər dərəcədə burjuaziya dövrü ilə bağlı olması, özündə burjuva başlanğıcını daşması inkaredilməzdir. Romantizmin bəlkə də ən əsas pafosu insanın və insan cəmiyyətinin maşın olmamasından ibarət idi. Maşın özü-özlüyündə yeni hadisə olsa da, maşın cəmiyyəti köhnə idi, çünki onu mütləqiyyət, cəmiyyət həyatının hər bir addımını proqramlaşdıran mütləqiyyət doğurmuşdu. Onun maraqlarını gözləyən sənət də proqramlaşdırılmış, hər bir xüsusiyyəti öncədən verilmiş, tənzimlənmiş klassisizm oldu. Mütləqiyyət şəraitində özünü dərk edən burjuva münasibətləri və yeni sinif olan burjuaziya get-gedə verilmiş qəliblərə sığmır və sənətdə həmin o qəlibdən qurtarmaq, verilmiş çərçivədən çıxmaq istəyini – pafosunu - romantizmi doğurur. Digər tərəfdən isə, hər bir ölkədə burjuva sinfinin meydana gəlib mövcud hakimiyyətlə münasibətə girməsi, onu bu və ya digər dərəcədə dəyişməsi özəl xüsusiyyətlərə malik olduğundan, bu münasibətləri (daha doğrusu, müəyyən qəlibə sığmamaq, buxovları atmaq və b.k. pafosu) özündə əks etdirən ədəbiyyat meydana gəldi ki, bu da sonralar romantizm adını aldı. Yuxarıdakı fikrə qayıdaraq qeyd edək ki, romantizmin vətəni hesab edilən Almaniyada bu cərəyan mütləqiyyətin möhkəmləndiyi, lakin eyni zamanda cəmiyyətdə burjuva münasibətlərinin genişləndiyi dövrə təsadüf edir və bu dövrdə yeni ilə köhnə sanki insana qarşı birləşir və bu şəraitdə romantizm insanın müdafiəsinə qalxır. Hələ V.Q.Belinski göstərirdi ki, «romantizm yalnız incəsənətə, yalnız poeziyaya mənsub deyil: onun mənbəyi incəsənətin də, poeziyanın da mənbəyi olan yerdə – həyatdadır... Özünün ən sıx və əhəmiyyətli mənasında romantizm insanın qəlbinin daxili aləmi, ürəyinin ən ümdə həyatından başqa bir şey deyildir. İnsanın sinəsində və qəlbində romantizmin sirli mənbəyi yerləşir; duyğular, məhəbbət romantizmin təzahürü və ya təsiridir və buna görə də demək olar ki hər bir adam romantikdir». Romantizmin sahəsi «fantaziyanın doğurduğu ideallarda özünə məmnunluq tapmağa çalışan ən yaxşı və aliyə bütün qeyri-müəyyən canatmaların oyandığı qəlb və ürəyin sirli mahiyyətidir» (2, s. 145, 146).

Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm cərəyanının yaranması məsələsinə də məhz yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək yaxınlaşmaq lazımdır. Həmin cərəyanın ədəbiyyatımızda məhz XX əsrin əvvəllərində formalaşması və ya bəzi müəlliflərin dediyi kimi, qayıdışı təsadüfi deyil. Feodal münasibətlərinin zəifləməsi, kapitalizmin sürətlə inkişafı Azərbaycanda 1905-1907-ci illər Rusiya burjuva inqilabından sonraya təsadüf etdiyindən, həmin dövrdə milli azadlıq ideyasının özünü bariz göstərməsindən və onu praktikada realizə etməyin çətinliyindən irəli gələrək yazarların bir qismi həmin illərdə həyat hadisələrini romantik seçim və ümumiləşdirmə metoduna üstünlük vermiş və həmin zəmində

romantizm cərəyanı formalaşmışdır. Romantizmin məhz bu dövrdə yaranması tək Azərbaycan ədəbiyyatı üçün deyil, Rusiya imperiyası tərkibindəki bir sıra digər xalqların, birinci növbədə türkdilli xalqların ədəbiyyatları və Türkiyə ədəbiyyatı üçün səciyyəvidir.

Akademik Məmməd Cəfər Azərbaycan romantizminin nümayəndələrinin yaradıcılığını səciyyələndirərək yazırdı ki, «bu cərəyana mənsub olanların yaradıcılığında bəşəriyyətin parlaq gələcəyinə, azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq dünyasının yaranacağına olan ümid çox qüvvətli idi. Bunlar burjua münasibətlərini, burjua istismarını, xarici kapital təzyiqini və soyğunçuluğu tənqid etsələr də, kapitalizm inkişafını fəlakət hesab etmirdilər. Kapitalist inkişaf yolunu avropalılılaşmaq, mədəniləşmək, müasirləşmək mənasında başa düşür və bunu vətənin xoşbəxt gələcəyi üçün əsas sayırdılar» (1, s.9). Əslində bu deyimdə romantizmin erkən mərhələsinin səciyyəsi verilir.

Sırf sinfi yanaşmadan uzaqlaşaraq, romantizmi istənilən ehkamlaşmaya (fikirdə, həyata baxışda, ədəbi forma və məzmununda) qarşı üsyan, etiraz, gerçəklikdə ideal axtarışlarından əl götürüb ideali başqa, ali bir aləmdə axtarmaq baxımından yanaşsaq və ədəbi hadisədə romantik pafosun üstünlük təşkil etməsindən çıxış etsək, onun fəlsəfi zəminini isə Avropada transendental fəlsəfə olması ilə razılaşsaq, onda Şərq ədəbiyyatlarında, o cümlədən klassik Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin bir ədəbi cərəyan kimi təsəvvüf poeziyası çərçivəsində formalaşdığı fikrini dəstəkləməli və XX əsrin əvvəllərində onun yenidən ədəbi arenaya qayıtması fikri ilə razılaşmalıyıq.

Orta əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı demək olar ki, bütün Şərq ədəbiyyatları (ərəb, fars, türk, tatar və başqa şərq ədəbiyyatları) ilə sıx bağlı idi və bu bağlılıq əsərlərin ərəb, fars və türk dillərində yaradılması ilə məhdudlaşmır, yaradılan əsərlərin forma və məzmun yaxınlığında başqa, həm də «gerçəkliyə yanaşma, həyat faktlarının seçilməsi və ümumiləşdirilməsi prinsiplərində də» təzahür edir di ki, bu da tədqiqatçılara yalnız intibah realizmindən deyil, həm də orta əsrlər Şərq romantizmindən də danışmağa əsas verir. Tatar tədqiqatçısı R.Qəniyeva yazır: «Feodalizm dövrü Şərq ədəbiyyatlarının çoxunda gerçəkliyə romantik münasibət üstünlük təşkil edir və bu da müxtəlif ideya-estetik axınlarla (məhəbbət-romantik, fəlsəfi-didaktik, dini-mistik) təmsil olunmuşdur. Ədəbiyyatların bir qisminə (məsələn qazax, qırğız, türkmən, qaraqalpaq) romantik qavranışın kökləri folklorla, digər qisminə isə (məsələn, tacik, Azərbaycan, özbək, tatar) klassik ədəbiyyatla bağlıdır. Tatar ədəbiyyatında Şərq tipli ənənəvi romantizm XVIII əsr də daxil olmaqla hökmran olmuşdur» (5). Tədqiqatçı «Şərq tipli ənənəvi romantizm» məfhumunu işlədir və bunu xüsusi izahat vermədən edir ki, bu da məfhumun xeyli işlək olmasına və hər halda bir məfhum kimi vətəndaşlıq qazanmasına dəlalət edir. Həmin məfhumu R.Qəniyevadan xeyli əvvəl Q.Lomidze müraciət edir və «Şərq romantizmini şərti olaraq romantik realizm və ya realistlik romantizm adlandırmaq olar»,- deyir (5).

Lakin məlumdur ki, məfhum ədəbiyyatşünaslıqda hələ ötən əsrin 20-ci illərində tatar ədəbiyyatşünası Q.Sadqi tərəfindən işlədilmişdi.

Əslində transendental fəlsəfə mahiyyət etibarilə klassik sufii baxışlarına olduqca yaxındır və hətta deyərdik ki, onun başqa sosial zəmində davamıdır. Amerika şairləri R.Emerson və E.Dikinsonun şeirlərinin fəlsəfəsinin sufii şeirləri ilə yaxınlığı da məhz bununla izah oluna bilər. Bu isə Şərqi romantizminin Şərqi klassik dövründə, lakin Avropadakından fərqli, mövcud olmasına, XX əsrin əvvəllərində isə Şərqi yeni, fərqli, «yerə» daha yaxın şəkildə təzahür etməsinə dəlalət edir.

Romantizm bir çox hallarda romantik pafosun, vüsətin konkret təzahürü kimi nəzərdən keçirilir. Lakin romantika, romantik vüsət söz sənəti yarananda onunla birlikdə (əlbəttə, bu sözlər realist yanaşmaya da aiddir) yaranmışdır və söz sənəti yaşadıqca, onda romantikaya da həmişə yer olacaq. Bununla belə, romantik tendensiyanın konkret dövrlərdə aparıcı mövqeyə çıxması müşahidə olunur ki, məhz həmin dövrdə onun əsas ədəbi cərəyan olmasından danışmaq mümkündür. Avropada bu tendensiya kütləvi şəkildə XIX əsrin ilk onilliklərinə təsadüf edir. Şərqi ədəbiyyatlarında (Orta Asiya, Azərbaycan, volqaboyu türkləri, Türkiyə ədəbiyyatları nəzərdə tutulur) həmin tendensiya XX əsrin əvvəllərində özünü bariz göstərir. Afrika ədəbiyyatlarında isə həmin meyl özünü daha gec, XX əsrin ortalarında milli azadlıq hərəkatının genişlənməsi, müstəmləkə əsarətindən qurtulmaq uğrunda mübarizənin gedişində bariz təzahür edir.

SUMMARY

Romanticism as a literary school is originated at the occurrence of definite historical conditions. Such conditions took place in Europe in the beginning of XIX century and in some Oriental literatures in the beginning of XX century, as well. But if we consider romanticism as a protest against all establishments, aspiration for something ideal, ideal world, then the history of this literary school is to begin with classic Oriental, including Azerbaijani, especially Sufi literature.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmməd Cəfər. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Bakı: 1963.
2. Belinskiy V.Q. Poln. sobr. soç., t. 7, 1955
3. Timofeev L.İ. Osnovı teorii literaturı. M.: Prosvehenie, 1971.
4. <http://www.utoronto.ca/tsq/24/karp24.shtml>
5. http://www.mirrabort.com/work/work_36570.html

Sadıqova Nigar Firuz qızı
Bakı Slavyan Universiteti

QƏTRAN TƏBRİZİNİN FEODAL MÜHARİBƏLƏRİNİ ƏKS ETDİRƏN ŞEİRLƏRİ

XI əsrin otuzuncu illəri ilə səksəninci illəri arasında – təqribən yarım əsirlik bir dövrdə Azərbaycanda cərəyan edən mühüm ictimai-siyasi hadisələr: feodal müharibələri, Azərbaycan dövlətlərinin qarşılıqlı əlaqələri, xarici basqınlar, türkmən-səlcuq yürüşləri, Aran və Azərbaycanın yadellilərə qarşı istiqlaliyyət uğrunda apardığı mübarizələr, hətta bu dövrdə baş verən təbii fəlakətlər (Təbriz zəlzələləri) Qətranın tarixi mənzumələrində parlaq ifadəsini tapmışdır.[1,s.250]

Şairin dövrün tarixi hadisələrinə həsr olunmuş şeirləri əksərən qəsidə janrındadır. Klassik şeirin növləri içərisində orta əsr şairlərinin çox müraciət etdiyi bir janr idi. Şairin qüdrəti qəsidə ilə ölçülürdü. Bu meyar, məlum olduğu kimi, XIII-XIV əsrlərdən etibarən qəzəllə əvəz olunmuşdu. Məsnəvi və qəzəldən danışanda böyük Füzulinin “ifrat və təfritin onda dad, bunda ləzzət qoymadığından” şikayətlənməsinə baxmayaraq, XV-XVI əsrlərdə aşıqanə şeirin, yaxud lirik şeir cərəyanının hər şeyi öz güclü, qarşısı alınmaz axından əritdiyini, qəzəlin müzəffər addımlarla keçib, qəsidənin yerində əyləşdiyini görmək olar. Lakin bu dövrdə də, Füzulinin dediyi kimi, qəsidə “nəzmin yaxşı növü” olub, divan ədəbiyyatında istifadə edilirdi.

Bəziləri yanlış olaraq belə düşünürlər ki, şair qəsidə yazıbsa, ondan danışmağa dəyməz; sənətin böyük qayə və məqsədlərini burada axtarmaq əbəsmiş... Qəsidənin ədəbi forma olaraq imkanlarının məhdudluğundan danışib, “qəsidəçilik” məhfumunu bir damğa kimi klassikə, klassik şeir tarixinə yapışdırırlar da olubdur. Həqiqətdə isə əsil məsələ formada, seçilən janrda deyil, nədən yazmaqda və necə yazmaqdadır. Xaqaninin “Eyvani-mədain”i – Şərq ədəbiyyatının bu nadir sənət əsəri qəsidə janrında yazılmayıbmı? Füzulinin məşhur “Ənisül – qəlb”i qəsidə deyilməyi?

Qəsidə orta əsrlər şəraitində dövrün aktual ictimai məsələlərini qaldırmağa, humanizim və demokratik ideyaların təbliğinə mane olmamışdır. Sənətkardan onun dünya görüşü və ədəbi istiqamətindən asılı olaraq, qəsidə (ümumən klassik şeir şəkilləri) bəşəri ideyaların, nəcib insani hisslərin ifadə vasitəsi olmuş, ya da dini təriqət görüşlərinin, mürtəcə baxışların təbliğinə xidmət etmişdir. Qətran Təbrizi qəsidəni dünyəvi meyllərin təbliği vasitəsinə çevirən şairlərdəndir. Y.E.Bertels Qətran Təbrizini farsca şeirin müstəsna ustadı adlandırmaqla şairin sənətinə yüksək qiymət vermişdir [5,s.78].

Qəsidə dedikdə, həm də tərif-mədh şeirləri başa düşülməməlidir. Mədhyyə qəsidənin çoxlu növlərindən ancaq birisidir. Aşıqanə qəsidələr, əxlaqi-tərbyəvi, ictimai-fəlsəfi qəsidələr, sözün qüdrətindən bəhz edən qəsidələr

(fəxriyyələr də bura daxildir) tarixi, avtobioqrafik qəsidələr, təsviri qəsidələr (bahariyyələr, xəzaniyyələr), dini qəsidələr (münacat, nət, tövhid, mənqəbət...) bu klassik şeir janrının əsas növlərini təşkil edir. Qətran qəsidənin əksər növlərində əsərlər yazmışdır. Dini şeirlər isə, divanında yoxdur.

Şairin divanında tarixi mövzulara həsr olunmuş qəsidələr böyük yer tutur. Qətranın Azərbaycan ədəbiyyatının bütöv bir mərhələsini təsvir edən bu qism əsərlərini tarixi mənzumələr adlandırmaq olar.

XI əsrin birinci yarısında feodal-ara müharibələrinə, səlcuq hücumlarına qədər Aran və Azərbaycan hakimləri arasında gedən çəkişmələrə şairin əsərlərində ciddi işarələr vardır. Azərbaycan dövlətləri arasında baş verən bu çəkişmə və mücadilələr bəzən siyasi intriqalar, bəzən isə ciddi silahlı toqquşmalar şəklində təzahür edirdi. Əbülhəsən Əli Ləşkəri ilə Əbu Mənsur Vəhsudan, Vəhsudanla Cüstan⁹, həmçinin Əbu Nəsir Məmlan və Əbülxəlil Cəfərlə onların siyasi rəqiblərinin münasibətlərində bunu aydın hiss etmək olur.

Şeirdə Azərbaycan hakimi Əbu Mənsur Vəhsudanın rəqiblərinə işarə edən şair onların hətta dövləti ciddi təhlükə qarşısında qoyduqlarını göstərir [1,s.276 277]. Burada ağır ordularla hökmdara qarşı mübarizəyə girişən düşməndən yox, Təbriz hakiminə “diş qıçıdan”, onunla “gahdan ixtilafa yol

Vəhsudan və Cüstan münasibələrində bu ziddiyyət və onun səbəbləri daha konkret verilmişdir. Qətran, hakimləri bir-biri ilə salıxdırmaq yolu ilə öz məqsədlərinə nail olmağa çalışan siyasi ikiüzlülərin qara əməllərini təsvir edir. Hiss olunur ki, orta əsr feodal sarayları üçün səciyyəvi olan bu hal şairi çox narahat etmişdir. O, kin və ədavətə son qoyub, uzun müddət davam edən mübarizələrə xitam verən bu iki hökumdarın bir-biri ilə yaxınlaşmasına, dostluq əlaqələri yaratmasına sevinir, fitnə-fəsad təhriki ilə onları bir-birinə qarşı qoyan düşmənlərin mahiyyətini açır. Şair göstərir ki, onlar “öz bazarları” üçün başqalarının azarlarına səbəb olurlar; “cəng-cidal çoxları üçün rahatlıq” təmin edir.

Qətran bu çəkişmələrin xalq həyatına, ölkənin vəziyyətinə ağır təsiri, müharibələrin doğurduğu maddi-mənəvi təxribatı da unutmur. Oxucunu başa salmaq istəyir ki, Cüstan və Vəhsudan arasındakı düşmənçilikdən istifadə edən

⁹ Məhəmməd Naxçıvani bu fikirdədir ki, Cüstan Kəngərlər (Kərkərlər) sülaləsindəndir. Nasir Xosrovun hic. 438-də Tarüm qəsəbəsində görüb, ədalət və rəiyyətpərvərliyini tərif etdiyi hökumdar olmalıdır. Bax: Qətran Təbrizi. Divan, səh. 36(haşiyyə)

verən” şahlardan bəhs olunur. Şairin: “nə etməli, mülk hadisəsiz olmaz.” – sözləri baş vermiş ciddi məsələlərə işarə olmalıdır.

“yoldan ötənlər” cəzadan, qılıncdan amandan olur, fitnə-fasada, zülm və ədalətsizliyə yol verilir:

در میان از تیغ ایشان هر کسی ز نهار یافت
باز شد ز نهار خواه آنکس که بی ز نهار گشت
... راستی بیمار بود از عهد ایشان شد درست
کاستی از وصل ایشان خسته و بیمار گشت

(“Arada çoxları onların qılıncından amanda idi,
Vaxtı ikən amanda olan indi özü aman istəməli oldu.
Həqiqət xəstə düşmüşdü, onların əhd peymanı ilə

səğaldı,

Əyrilik onların vəslini görüb, xəstə və bimar düşdü.
Fitnə-fəsadların qapısı bağlandı, xeyr qapıları

açıldı,

Zülm götürüldü, ədalət özünü göstərməyə

başladı”[1,s.52-53]

Dövrün səciyyəsinə vermək üçün şair sənətinə layiq qüdrətli söz seçmişdir: “həqiqət xəstə düşmüşdü”!...

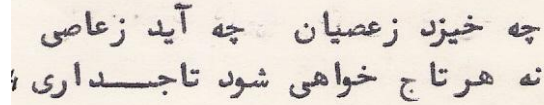
Qətranın bu və bu kimi qeyidlərindən feodal muharibələrinin ölkəyə nə qədər baha başa gəldiyini anlamaq çətin deyil. Şair Əbu Nəsr Məmlanın siyasi rəqiblərinə işarə etdiyi bir şeirində hökümdara xitabən deyir: “...Çoxları sənənlə ədavətə girib, fələyi mizraqlarla örtüdü. Fəqət, sən ürəyini kinlə dolduran kimi, mülk düşməndən təmizləndi”.

Azərbaycan hakimləri ilə əmirlikləri arasında baş verən toqquşmalardan bəhs edən şeirlərində də Qətran eyni mövqedən çıxış edir. O, Vəhsudanın ölümündən sonra hakimiyyətə keçən oğullarının (Məmlan və Əbülheyca Manuçehr ibn Bəhsudan) əmirliklərlə müharibələrindən epizodlar qələmə alır. Yalnız bu epizodlar deyil, Məmlan haqqında olan hər bir yığcam ifadəsi belə, feodal müharibələri dövrünün əhval-ruhiyyəsini gözəl əks etdirir.

Qətranın divanından məlum olur ki, Azərbaycan hakimi Əbülxəlil Cəfər əsrin sonlarına doğru Səlcuqilər və Rumlularla amansız olduğu kimi, daxili rəqibləri ilə də çox sərt rəfdar edirdi. Əbuxəlilin Xalxal əmiri ilə mübarizəsi təsvir olunan mənzumə bu cəhətdən maraqlıdır. Cənabın vəzifəsinə təyin olmuş Xalxal əmiri müstəqil feodallıq yaratmaq niyyəti ilə üsyan qaldıraraq mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxmışdır. Çoxdan üsyana hazırlaşan, ətrafdan xəncər çəkənlər, qılınc vuranlar gətirib oturduğu qalanı “həftxan”a çevirən cənabın Əbülxəlil Cəfər arasında müharibə çox çəkir. Hökmdar müharibəsini gücləndirmək, Xalxal

əmrinin xariclə əlaqəsini kəsmək məqsədi ilə burada hətta möhkəm bir qala qurmalı olur. “Düşmənin dörd tərəfini zindanə çevirən” bu qala üsyançı canişini diz köçməyə vadar edir.

Əsərdə feodal qırğınları və onların xalq həyatında açdığı uçuruma yazıçının kəskin nifrət və qəzəbi duyulur: “Qabaqlar həmişəbahar olan otlaqlar indi müharibədən sonra dey qurluğu almışdır.” – deyə şair olub keçənlərə yanıb təəccüb edir. O, tac-təxt eşqi ilə üsyan edən Xalxal əmirinin əməlini nadanlıq adlandırır pisləyir:

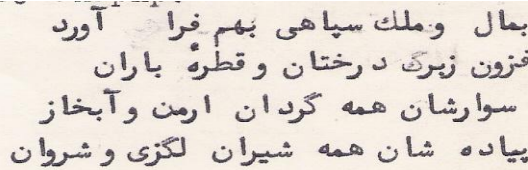
چه خیزد ز عصیان چه آید ز عاصی
نه هرتاج خواهی شود تاجداری

*(“Üsyandan nə çıxar, asi olmaqla nə qazanılar,
Hər tac istəyənlər tacidar olmaz!...” [1, s.395])*

Qətranın başqa mənzumələrində olduğu kimi, bu əsərində də vahid dövlət prinsipini – mərkəzi hakimiyyəti müdafiə etməsi təqdirəlayiqdir.

Feodal muharibələri bəzən Azərbaycan hakimləri ilə Ərmən və Abxaz knyazlıqları arasında da baş verirdi. Qətranın tarixi mənzumələrində dövrün bir sıra başqa hadisələri kimi, bu məsələ də öz aydın bədii ifadəsini tapmışdır. Şairin mənzumələrində canlandırılan bu hadisələr “Dədə Qorqud” dastanlarında müşahidə olunan bəzi epizodlarla səsləşməkdədir. Bu tarixi vəqələr Qətranda çox konkret və dəqiq şəkildə verilir ki, bu da onun mənzumələrinin yazılı mənbə olaraq, tarixilik qiymətini artırır.

Qonşu xalqlar arasında baş verən ixtilaf, şəksiz, feodal ziddiyyətinin nəticəsi idi. Qətran Təbrizi əlli ildən artıq davam edən yaradıcılığı dövründə bunu yaxşı başa düşmüşdü. O, böyük ordu ilə Aran üzərinə yeriyən knyazlardan birinin işğalçılıq məqsədi ilə mal-dövlət töküüb, qoşun topladığına işarə edir. Şair öz xalqı içərisində heç bir dayağı olmayan knyazın, hətta süvarı və piyada dəstələrinin tərkibinə pey aparır:

بمال و ملک سپاهی بهم فرا آورد
فزون ز برگ درختان و قطره باران
سوارشان همه گردان ارمن و آبخاز
پیاده شان همه شیران لگزی و شروان

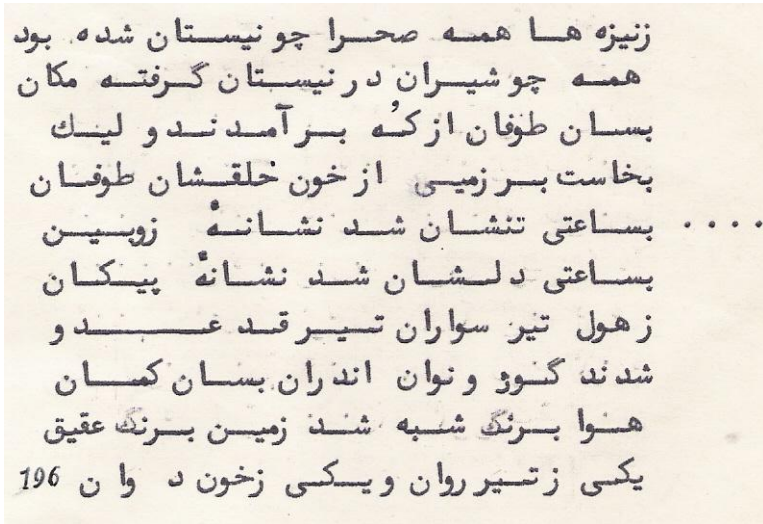
*(“Mal-dövlətlə qoşun yığıb düzəltdi,
Onlar ağac yarpaqlarından, yağış qətrələrindən də
çoxdu.*

Süvariləri hamısı Ərmən və Abxaz cəngavərləri,

Piyadaları hamısı ləzgi və Şərvan şirləri

idi...”[1,s.339-340]

Müharibə əvvəlcə Gəncə əhlinə ağır gəlir. Yağış qətrələrindən çox olan düşməyə qarşı Aran hökmdarının (Ləşkəri olmalıdır) az bir qüvvə ilə hərəkət etməsi adamları qorxudur. Ancaq hərbi meydanında qoşunun sayı yox, tədbir və cəsarət həlledicidir. Aranlılar düşməni dağdan düzənə çəkərək, ağır döyüşdə əsas qüvvələrini sıradan çıxarırlar. Knyaz əsir alınır. Şair istiqlaliyyət yolunda döyüşən gəncəlilərin rəşadət və qəhrəmanlığını coşqun vətənpərvərlik hissi ilə tərənnüm edir.

(“ Atlılan mızraqlardan bütün səhra qamışlığa

dönmüşdü,

Döyüşçülər şirlər kimi bu qamışlıqda məskən

salmışdı.

Düşmən dağdan tufan kimi qalxıb gəldi, fəqət,
Hulqumlarından vuran qandan yer üzündə tufan
qopdu.

... Bircə saatda bədənləri zubinə¹⁰ nişanə oldu,

¹⁰ Zubi – haçalı, gödək nizə.

Oxun vəhmindən düşmənin ox qamətli süvariləri

Döyüş meydanında kaman kimi əyildilər.

Süzən oxlardan, axan qanlardan

Bircə saatda ürəkləri oxa nişangah oldu.

Aranlıların qələbəsi şair tərəfindən haqq və ədalətin qələbəsi kimi qələmə alınır. Müəllifin sevgisi də, nifrəti də tam aydındır; nəyi müdafiə, nəyi rədd etdiyi yalnız mübarizə apararı qüvvələrə münasibətində deyil, hətta şeirin ruhunda ahəngində də hiss olunur. Seçdiyi ağır, təkmlı müctəs bəhri (məfAilün fəilAtün məfAilün fəilün) əsərin qəhrəmanlıq ruhunu təmin edir, bədii təsir gücünü artırır.

Şair pulla tutulan düşmən ordusunun acınacaqlı aqibətini sanki qabaqcadan hiss etdirmək istəyirmiş kimi, əsərinin ilk misralarında xəyanət və qəsbkarlığın məhvə məhkum olduğunu deyir, müharibələrin aqlıq, səfalət ölüm gətirdiyini göstərir və feodalları torpaq, sərvət üzərində apardığı müharibələrdə günahlandırır. [1,s.150]

Mənzumələrdə ordunun yüksək hər b texnikası,orta əsr hər b alətlərini (qılnc,ox,mizraq,sədağ oxu,gürz və s.) işlətmək, məharəti dözümlü və qətiyyətli tərif və tədqir edilir.[1,s.150].

Qətran qəhrəmanlarını Firdovsi qəhrəmanlarına oxşadaraq Rüstəm,Söhrab,Siyavuş, Gavə, Kudərz kimi yenilməzlik, fədakarlıq və səadət rəmzi olan surətlərlə müqayisə edir,bəzən qəhrəmanlarını onlardan üstün tutaraq sanki elinin torpağının böyüklüyünü nümayiş etdirmək istəyir.[1,s.210].

Ləşkəri ilə Vəhsudan (Gəncə və Təbriz) arasında dostluq müqaviləsi bağlanan zaman Gəncədə olan Qətran Azərbaycanın bu iki qüdrətli, nüfuzlu dövlətinin bir-biri ilə yaxınlaşmasına böyük mənə və əhəmiyyət verir: Yer-yurd ipəyə, qızıla qər q olmuş, hava, ənvər-müşk içrə məcuna dönmüşdür. Yerə o qədər qızıl-gümüş səpilmiş ki, elə bil mərkəzindən tarixini öyrənmək baxımından maraqlı mənbədir. Harun xəzinəsi çölə çıxmışdır. Xurma şərabı (Nəbiz) haram olsada belə vaxtda kimsə onu şairə qadağan edə bilməz.[1,s.274]

Azərbaycanın XI əsrdəki ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni həyatı haqqında Qətran Təbrizinin verdiyi məlumat əhatə dairəsi və zənginliyinə görə orta əsr tarixçilərinin heç birinin,o cümlədən İbn Əl-Əsirin Azərbaycan tarixinə dair verdiyi məlumatla müqayisə edilə bilməz. Şairin divanında bu dövrdə baş verən təbii fəlakətlərdən (Təbriz zəlzələsi)bəhs olunur ki,bu əsərlər yalnız klassik bədii nümunələr olmaqla qalmır, qədim ticarət mərkəzindən ərazinin tarixini öyrənmək baxımından maraqlı mənbədir.

SUMMARY

On the base researches of a great number of creative works of the native and foreign orientalis and historians yhe author analyses literary heritage of great Azerbaijan literary artist, poet, philosopher and historian Gatran Tabrizi and his cultural, social ethical and philosophical sphere of epoch. Pointing out

those facts as moral principles and the world outlook the researcher underlines their key position in the development of Azerbaijan literary history early in the middle ages.

The articles is considered for the specialists specialized in the branches of the Middle Aged Azerbaijan poetry and history.

ƏDƏBİYYAT

1. Qətran Təbrizi. Divan “Şəfəq”, 1956, 566 səh.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild Bakı SSRİ EA nəşriyyatı, 1960, 590 s.
3. Şərifli M. IX əsrin ikinci yarısı, XI əsrlərdə Azərb dövlətləri, Bakı, Elm, 1978, 314 s.
4. Бунядов З. Азербайджан в VII-IX вв. Баку, издат. АЕ, 1965, 383 стр.
5. Бертельс Е. Низами Творческий путь поэта. Москва, Восточная литература, 1962, 555 стр.

Sadıqova Pərvin Əşrəf qızı
Bakı Slavyan Universiteti

ABŞ-IN “QLOBAL BALKANLAR” LAYİHƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN

Amerika İctimaiyyətinin Soyuq Müharibə dönməindən sonra ən çox maraqlandığı və cavabını tapmağa çalışdığı bir sual var: Milli Təhlükəsizliyin qorunması, eyni zamanda Qlobal Təhlükəsizliyin qorunması mənasına da gələ bilərmi? Zbiqnev Bjezinski uzun müddətdir ki, bu suala cavab axtaran Amerika Birləşmiş Ştatlarına bu fikriylə yol göstərməkdədir: “Milli Təhlükəsizlik, Qlobal Təhlükəsizlik ilə çox yaxından əlaqəlidir və Amerika üçün hər ikisi də eyni mahiyyət daşımaqdadır. Qlobal Təhlükəsizliyi qorumadan, onun məsuliyyəti altına girmədən və onu təmin etmədən, Dünya Liderliyi üçün mübarizə aparmağa dəyməz və Qlobal Hegomonluq əldə etmək mümkün deyildir” [2]

Bununla yanaşı, Jon Hopkins Universitetində Xarici Siyasət və Beynəlxalq Münasibətlər mövzusunda mühazirə deyən Zbiqnev Bjezinski, Amerikanın Qlobal Təhlükəsizliyin təmini və onun qorunması üçün, alternativ yolları da göstərmişdir. Belə ki, O, həm Avropanı, həm də Amerikanı birləşdirən “Atlantik İttifaqı” layihəsini irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, belə bir ittifaqla birlikdə Amerikanın super gücü iki qat artacaq, Avropada isə sağlam bir bütünləşmə prosesi gedər.

Zbiqnev Bjezinskinin nöqteyi nəzərindən yanaşsaq, Atlantika İttifaqı Layihəsini kifayət qədər əsaslandırmaq mümkündür. Belə ki, Avropa olmadan

Amerika tək tərəfli hakim güc olaraq qalacaqdır. Buna baxmayaraq, qlobal mənada hər şeyi tək başına həyata keçirəcək gücdə olmayacaqdır. Bir başqa tərəfdən isə, Amerika olmadan, Avropa zəngin olaraq dünyada valığını qoruyub saxlayacaqdır. Ancaq dünyaya hökm edəcək səviyyədə səlahiyyət imkanları məhdud olacaqdır. Qeyd etmək istəyirəm ki, Atlantik okeanın iki sahilinin birlikdə fəaliyyət sürdürməsi, ittifaqda olması, dünya miqyasında beynəlxalq münasibətlərin müəyyən səviyyədə inkişaf edəcəyi, dövlətlərarası münasibətlərinin yaxşılaşacağı və qlobal sabilliyin təmin ediləcəyi ehtimal edilməkdədir. Lakin, təkcə bu halda bəşəriyyətin rahat nəfəs ala biləcəyini düşünmək sadələşmələr olardı. Bu layihənin reallaşması üçün Avropa uzun müddətli qış yuxusunda ayılmalı, özünün təhlükəsizliyinin qlobal təhlükəsizliyin bir parçası olduğunu başa düşməlidir. Bu baxımdan Avropanın “Atlantik İttifaqı”na Amerikadan daha çox ehtiyacı olduğunu fərqi nə varmalı və sırf praktik həll yolları hazırlayaraq ortaya qoymalıdır. Amerika olmadan Qlobal Təhlükəsizliyin əldə edilməsi mümkün deyildir. Avropa Amerikaya qarşı müəyyən dövlətlərlə gizli və ya açıq şəkildə birləşmək siyasətindən əl çəkməli və bu siyasəti birdəfəlik kənara qoymalıdır. Hətta yeri gələndə bu siyasətin əleyhinə də çıxmağı bacarmalı, bunun üçün özündə güc tapmalıdır. Amerikaya, onun siyasətinə yalnız bir halda təsir göstərmək mümkündür: Amerikanın əleyhinə gedərək deyil, onun birlikdə və istəklili formada hərəkət edərək. [3, s.113-117]

Amerika Birləşmiş Ştatlarının Qlobal Hegomonluq Proyektinin müəyyən strukturlarını hazırlamaq üçün, Xüsusi Xidmət Orqanlarından da dəstək alır. Amerika Milli Təhlükəsizlik və Kəşfiyyat Şurasının hazırladığı hesabat xarakterli sənəd, bu mövzuyla bağlı ən yaxşı nümunə hesab olunur. Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin İnternet Saytında yayımlanan 123 səhifəlik “Mapping the Global Future” (Qlobal Gələcəyin Xəritəsi) adlı sənəddə, 2020-ci ildə Dünyanın siyasi xəritəsinin necə olacağı və hansı formada şəkilləndiriləcəyi ilə bağlı müəyyən ehtimallar öz əksini tapmışdır.

Sənəd 4 əsas bölümdən ibarətdir. Bölmələr bunlardır: Davos Dünyası, Paks Amerikan, Yeni Bir Xilafət və Qorxu Döngəsi.

“Davos Dünyası”. Bu bölümdə MKİ, qarşımızdakı 10 ildə Qlobal İqtisadiyyat içində Çin və Hindistanın çox mühüm rol oynayacağını irəli sürməkdədir. Çinin Amerika ilə başa-baş yarışa biləcək səviyyəyə qədər yüksələcəyini xüsusi vurğulayan sənəd, Rusyanın iqtisadi baxımdan çox çətin bir dönmə yaşayacağını özündə ehtiva etməkdədir.

“Paks Amerikan və Qorxu Döngəsi” bölmələrdə gələcək 10 ildə də Amerika hegomoniyasının davam edəcəyinin iddia edən sənəd, diqqəti dünyanın gələcəkdə daha da etibarsız bir yer olacağına çəkməkdədir.

“Yeni bir Xilafət”. Sənədin bəlkə də ən çox diqqət edilməsi lazım olan hissəsi bu bölmədir.

Amerika Milli Təhlükəsizlik və Kəşfiyyat Şurasının hazırladığı sənədə əsasən, 2020-ci ilə qədər din faktoru insanların həyatında çox əhəmiyyətli rol oynayacaqdır. Bu faktoru nəzərə alan və ciddi analiz edən həmin sənəd İslam dünyası üçün “Yeni bir Xilafət Modeli” irəli sürməkdədir. “Yeni bir Xilafət Modeli”nin necə işləyəcəyinin də ipuclarını özündə birləşdirən sənəddə, bütün İslam dünyasını “tək bir mərkəz və otoritar qurum” ətrafında cəmləşdirməyi qarşısına məqsəd qoyduğuna diqqəti çəkmək istənilir.

Zbiqnev Bjezinski, “Seçim” kitabında Qlobal Xaosu diqqətdən keçirərkən, Avrasiyanın önəmini xüsusi diqqətlə vurğulamışdır: “Soyuq Müharibə zamanında Avrasiya, hegomoniyə mübarizəsinin tam mərkəzindəydi. Buraya hakim olan, qlobal mənada güc əldə etmiş olacaqdır”. Soyuq Müharibədən sonra da, göründüyü kimi Avrasiyanın bu önəmi qətiyyənlə azalmamış, əksinə artmışdır. Amerika o dövənlərdə həyata keçirdiyi taktikaları bir kənara qoymadan, qloballaşma prosesinin, bu günün şərtlərinə uyğun yeni-yeni strategiyalar hazırlayır və onları reallaşdırmaqda davam edir. Qlobal Balkanlar Layihəsi də onlardan biridir. [7]

Qlobal Balkanlar layihəsinin sərhədləri

Soyuq Müharibə dönəmindən bu günə qədər qalmış, strateji layihələrdən biri də Böyük Orta Şərq Layihəsidir. ABŞ bu layihənin üzərində müəyyən dəyişikliklər edərək, inkişaf etdirərək, yeni və dünyanın daha böyük ərazisini əhatə edəcək Qlobal Balkanlar layihəsinə hazırlamışdır. Zbiqnev Bjezinskiyə görə terrorizmə qarşı müharibə elan edilməsi, dar görüşlülüyün əlamətidir. Bu mənada ki, düşmənin konkret bir tərifə yoxdur. Ən vacibi də Avrasiyanın Avropa və Uzaq Şərq arasındakı bölgədə geopolitik tarazlığın qorunması artıq baş verən dövlətlərarası siyasi çəkişmələrə cavab vermir. Bilindiyi kimi buranın əhalisinin böyük əksəriyyəti müsəlmandır. Coğrafi olaraq bu regiona diqqət edilsə, xəritədə kiçik Balkanlar yarımadasına bənzəyir. Ona görə də Avrasiyanın bu alt regionuna “Qlobal Balkanlar” da deyilməkdədir. “Qlobal Balkanlar” bölgəsinin sərhədləri, Süveyş kanalından başlayıb, Rus-Kazak sərhədinə, oradan isə Cənubi Əfqanıstan sərhədlərinə qədər uzanıb gedir. Böyük Orta Şərq layihəsindən fərqli olaraq, Şimali Afrika “Qlobal Balkanlar” layihəsinin xaricindədir Zbiqnev Bjezinskiyə görə ABŞ bölgədə kütləvi qırğın silahlarının məhv edilməsi və terrorizmə qarşı mübarizə üçün uzun müddətli bir fəaliyyət göstərməlidir. Bu regionun qarşısındakı illərdə çox təhlükəli olacağı düşünüləkdədir. Bölgə partlayıcı potensialı ilə dünyanı bir xaosə sürükləyə bilər. [4, s.15-20;]

Dünya Neft rezervlərinin 68%-i, Təbii Qaz ehtiyatının isə 41%-i Qlobal Balkanlar adlandırılan regionunun payına düşməkdədir. Burada Dünya Neftinin 32%-i, Təbii Qazın 15%-i istehsal edilməkdədir. ABŞ üçün regionun bu dərəcədə əhəmiyyətli olmasının altında yatan həqiqi səbəb də, məhz bu yer altı təbii ehtiyatlardır. Əlavə olaraq onu da xüsusi qeyd etmək lazımdır ki,

bu regionun əsas Neft və Qaz ehtiyatlarının əsas hissəsi Xəzər və Xəzəryanı ölkələrin payına düşməkdədir.

Regionda köklü dəyişikliklərin olması əsas şərtidir. Bölgə ölkələrinin əksəriyyəti anti-demokratikdir. Burada İran, Özbəkistan, Suriya kimi anti-Amerika və anti demokratik rejimlər və ölkələr yer alıb. Bundan başqa Əfqanıstan, İraq kimi Amerika tərəfindən yenidən işğal edilmiş və məxməri inqilab nəticəsində Amerika siyasi xəttini mənimsəmiş Gürcüstan da bu regionda yerləşməkdədir. Qısacası, bölgə siyasi və geopolitik nöqteyi-nəzərdən ABŞ-ı narahat edəcək qədər rəngarəngdir. Bölgənin yenidən şəkildirilməsi, ABŞ-ın əsas diqqət mərkəzindədir. Bu yenidənqurma həyata keçirmə prosesində, Amerika dörd ölkə ilə birgə fəaliyyət göstərmək niyyətindədir. Bu ölkələr: Türkiyə, İsrail, Hindistan və Rusiyadır. [6, s. 23--36]

Türkiyə: Bu ölkənin rolu digərlərinə nisbətən daha çoxdur. Orta Asiya və Qafqaz xalqları ilə din, soy-kök, mədəniyyət bağları ən azından belə düşünməyə əsas verməkdədir. Amerika Türk soylu respublikalarla, o cümlədən Azərbaycanla bağlı siyasətini, Türkiyə üzərində qurmaq niyyətindədir. Çünki regionun əksəriyyət xalqları, irili-xırdalı türk soyludurlar. Regionda 5 Türk respublikası yerləşməkdədir və əsas ərazi onların nəzarətindədir. Amerika, Türkiyə vasitəsilə bu dövlətləri nəzarəti altına almaq və Türkiyənin bu ölkələrdə əsas söz sahibi dövləti olmasında maraqlıdır.

İsrail: İsrail sanki ABŞ-ın vuran qoludur. Bu layihədə İsrail Amerikanın ən yaxın müttəfiqi və “mədəni qohumu” kimi dəyərləndirilməkdədir. Baş verə biləcək hər hansı hərbi müdaxilədə, Amerikanın ən yaxınında dayanacağı şübhəsizdir. Layihənin reallaşmasında İsrail əldə ediləcək mükafatların və dəyən zərərlərin paylaşılmasında, Amerikanın ən yaxın ortağıdır. Bundan əlavə, İsrail və qismən də Türkiyə vasitəsilə Amerika, Ərəb dünyasını nəzarətə götürmək və Yaxın Şərqdə terror qruplaşmalarını məhv etmək niyyətindədir. Xüsusi ilə beynəlxalq miqyasda şəbəkələşmiş Həmas, Hizbullah Terror Təşkilatlarını, bölgədən silib süpürmək məsuliyyəti, İsrailin üzərinə düşməkdədir.

Hindistan: Hindistan da Qlobal Balkanlar bölgəsinin yenidən şəkildirilməsində, Amerikanın ən çox istifadə etmək və resurslarından yararlanmaq istədiyi ölkədir. Göründüyü kimi, Amerika Hindistanın bu layihədə aktiv rol almasını istəməkdədir. Zbiqnev Bjezinskiyə görə, Hindistan, Amerika üçün “ən az İsrail qədər” etibar olunan bir ölkə olmalıdır. Bu ölkənin ərazisinin böyüklüyü, əhalinin sayına görə dünyada ikinci ölkə olması, yüksək sürətlə artan iqtisadi gücü, Amerikanı ən azından bu şəkildə düşünməyə vadar etməlidir. Bu gün iqtisadi, siyasi və hərbi baxımından Hindistan dünyanın güc mərkəzlərindən hesab olunmaqdadır. Gələcəkdə bu şəkildə inkişaf edərsə Hindistanın iqtisadi gücü yaxın 20 ildə, tək başına Avropanı keçəcəyi ehtimal edilməkdədir.

Rusiya: Rusiya bu layihənin gerçəkləşməsində Amerikanın bu dörd ölkə içində ən az güvəndiyi ölkədir. Sadəcə Rusiyanın bölgədə tək başına bir güc mərkəzi olması, Amerikanı onunla hesablaşmağa məcbur edir. Ancaq Rusiyanın Qərb ilə qurmaq istədiyi əlaqələr, Amerikanın bu ölkəyə olan güvəninə yaxşıya doğru dəyişəcəyindən xəbər verir. Amerikanın gələcəkdə layihənin reallaşmasında, Rusiyaya da əhəmiyyətli rollar verəcəyi indidən hiss edilməkdədir. Bu isə bu şərtlə mümkündür ki, Rusiya bölgə ölkələrinə qarşı imperialist xarakterli niyyətlərini bir kənara qoysun.

Göründüyü kimi Amerika dünyada tək güc mərkəzi olmaq üçün yalnız Böyük Orta Şərq layihəsi ilə deyil, həm də inkişaf etdirilmiş və daha böyük bir ərazini əhatə edən “Qlobal Balkanlar” layihəsi ilə Avrasiyanı nəzarətə götürmək niyyətindədir. [6, s. 40-86]

Amerika Birləşmiş Ştatlarının Avrasiya ilə, dolayısı ilə Qlobal Balkanlar ilə bağlı müəyyən stratejik hədəflərinin olması ilə yanaşı, Avropa Birliyinin bu bölgə istiqamətində planlarının olduğu bilinməkdədir. Beynəlxalq Balkanlar Komissiyasının hazırladığı “Avropanın Gələcəyində Balkanların yeri” adlı hesabatda, Balkan Ölkələrinin Avropa Birliyi içindəki yeri geniş müzakirə edilmiş və gələcək perspektivlər nəzərdən keçirilmişdir.

Hesabat, Avropa Birliyinin Balkanlarda keçmişdə həyata keçirdiyi siyasətin uğursuzluqla nəticələniyyətini xüsusi vurğulayır. Beynəlxalq Balkanlar Komissiyasının sədri, İtaliyanın keçmiş Baş Naziri Giuliano D`Amotonun sözlərinə görə, Avropa Birliyi qapılarını Balkan ölkələrinin “üzünə açması” mütləq mənada uzun müddətli proses olacaqdır. Balkan yarımadası ölkələrinin Avropa Birliyinə problemsiz şəkildə integrasiyası üçün 10 illik siyasi proseslərin həyata keçirilməsini planlaşdıran Beynəlxalq Balkanlar Komissiyası, xüsusilə Kosovanın Avropa Birliyinə üzvlük prosesinin addım-addım aşağıdakı kimi həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur: [1, s. 112-145]

A) Birinci mərhələdə, problemlə olsa da xalqın hakimiyyətinin bərqərar olduğu bir ölkədə, Avropa Birliyinə bölgənin idarə edilməsi səlahiyyəti verilir;

B) İkinci mərhələdə, Avropa Birliyi səlahiyyətlərinin böyük bir qismini regional idarə etmə orqanlarına həvalə edir.

C) Üçüncü mərhələdə Avropa Birliyi ilə Kosova arasında quruma üzvlük müzakirələrinin başlanılması nəzərdə tutulur.

Ancaq bu genişlənmə prosesində Avropa Birliyinin, Balkan yarımadasında yerləşən ölkələrə daha çox diqqət ayırması, bu dövlətlərin üzvlüklə bağlı xüsusi siyasi avantajlarla təmin edilməsi nəzərlərdən qaçmamalıdır. Görünürdə qısa müddət keçməyəcək ki, bu regionda yerləşən ölkələr, Avropa Birliyinin “üzvlük kartı”nı mənimsəmiş olacaqlar. Ənənəvi üzvlük prinsiplərini dəyişdirməyi qarşısına məqsəd qoyan Avropa Birliyi, Balkan yarımadasında yerləşən ölkələrlə bağlı xüsusi siyasi planlarının da olduğu artıq dünya ictimaiyyətinə yaxşı

məlumdur. Əgər dövlətlər içindəki digər dövlətlərə də AB'nə üzvlük qapıları açılsa, bu avantajdan sadəcə Balkan yarımadasında yerləşən ölkələr deyil, Avropanın ətrafındakı bir çox ölkə və regionların faydalanacağı diqqətlərdən yayınmamalıdır. [5, s.34-73]

Beynəlxalq Balkanlar Komissiyasının hesabatından, qarşıdakı illərdə Avropa Birliyinin Balkan Yarımadası ilə bağlı müəyyən siyasi layihələrinin olacağı başa düşülməkdədir. Balkan ölkələri ilə bağlı Avropa Birliyi və Amerika arasında ciddi problemlərin çıxacağı da təxmin edilir.

Göründüyə kimi, həm Avropa Birliyinin, həm də Amerika Birləşmiş Ştatlarının biri-birilə, Balkan yarımadası üzərində ciddi bir hegomonluq yaratmaq uğrunda mübarizə aparmaqdadır. Bu mübarizənin altında yatan gerçək səbəb, bu regionun sahib olduğu yeraltı təbii ehtiyatlarıdır. Təbii ehtiyat dedikdə, xüsusilə karbohidrogen-enerji ehtiyatları nəzərdə tutulmalıdır. Avropa Birliyi və Amerika Birləşmiş Ştatları, bu regionun geostratejik əhəmiyyətini göz önündə tutaraq, müxtəlif siyasi maneələrə həyata keçirməklə bölgə üzərində söz sahibi olmağın yollarını axtarırlar.

Avropa Birliyinin burnunun ucunda yerləşən regionda, Amerika Birləşmiş Ştatlarının hakimiyyət və hegomoniyə qurmasını istəməyəcəyi və bunu asan-asan qəbul etməyəcəyi hər kəsə bəllidir. Bütün bunları nəzərə alaraq, gələcək illərdə Balkan yarımadası uğrunda çox ciddi bir hegomonluq mübarizəsinin başlayacağını söyləsək qətiyyən yanılmırıq.

Balkan yarımadası uğrunda Avropa Birliyi və Amerika Birləşmiş Ştatları hesablaşmasının, Türkiyə və Azərbaycanı da maraqlandırır. Ümumiyyətlə, istər müsbət, istərsə də mənfi mənada bu mübarizə Azərbaycana da təsirsiz ötürülməyəcəkdir. Azərbaycanın bu mübarizədə yerinin harada olmasını isə, həyata keçirdiyi düşünülmüş xarici siyasət kursu müəyyən edir və edəcəkdir. [6, s. 345-378]

SUMMARY

Both the European Union and the United States is fighting for being hegemony state over the Balkans and Central Asia. Every country in this region, not depending upon their deal finds themselves in the middle of this fight in the "Global Balkans" project of the U.S. The thought-out foreign policy of the Republic of Azerbaijan will be determined the place of Azerbaijan in this fight.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov M. "Yaxın Şərq müasir dünya siyasəti aspektində", Bakı, 2002
2. Zbiqnev Bjezinski "Böyük iflas", 1967, New- York
3. Zbiqnev Bjezinski "Hakimiyyət və prinsip", 1970, New- York

4. Zbiqnev Bjezinski, "Seçim: qlobal hakimiyyət, yaxud qlobal liderlik" 1988,N-Y
5. Zbiqnev Bjezinski, The grand chessboard: American primacy and its geostrategic imperatives — New York : Basic books, October 1997
6. Bekir Günay "Sorunlu türk bölgeleri" İstanbul., 2005.
7. www.dni.gov.uk

Sadıxov Vaqif Yasin oğlu

AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu

**QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN YARADILMASI: MƏSƏLƏNİN DAXİLİ
VƏ BEYNƏLXALQ MOTİVLƏRİ**

XX yüzilliyin əvvəllərində bəşər tarixində baş vermiş savaşlardan ən dəhşətli və miqyaslı olan I dünya müharibəsi ərəfəsində cəmiyyətin ideoloji-mənəvi durumu kifayət qədər birmənalı deyildi. Hakim, elitar hakim dairələrdə və geniş xalq kütlələri arasında hökmran olan əhval-ruhiyyə arasında xeyli fərqlər vardı. Cəmiyyətdə imperiyanın tənəzzülünün törətdiyi meyllər və gənctürkcü liderlərinin ambissiyalı mövqeyi arasında dissonans açıq hiss olunurdu. Məlumdur ki, türk dünyasının birliyi mövzusunda bir sıra köklü ideyaların işlənilib hazırlanması və onların təbliği İsmayıl bəy Qasparlıya (1851-1914) qismət olmuşdu. Onun tərəfindən 1880-ci ildə ortaya atılan türk qövmləri arasında «dildə, fikirdə və işdə birlik» Rusiyadakı türklər arasında sürətlə yayılmışdır. Rus əsarəti altında yaşayan türklər arasında türkcülüyün bu dərəcədə mənimsənilib sürətlə yayılması həm də «panslavizim»ə qarşı olan əks reaksiyanın da bir nəticəsi kimi qəbul edilə bilər [1; s.496].

Türkcülük prinsipləri «İttihad Tərəqqi» cəmiyyəti tərəfindəndə mənimsənilmiş, bu fikirlər və prinsiplər tədricən Osmanlı hökumətinin rəsmi ideyası halına çevrilmişdir. Ənvər paşa, Tələt paşa və Xəlil bəy kimi «İttihad Tərəqqi» partiyasının öndə gələn simalarının türkcülüyü mənimsəmələri və Ənvər paşanın qısa müddət ərzində « Turancılığ» xarici siyasətdə tətbiq etməyə çalışmasıyla bu meyl daha da güclənmişdir. Çar Rusiyasının dağılmağa başlaması kimi Türk dünyasını maraqlandıran böyük hadisələr Ənvər paşa ilə birlikdə digər dövlət xadimlərini də bu yola sövq etmişdi.

Osmanlı dövləti I dünya müharibəsinə qoşulan kimi Ənvər paşa bu ideyanı reallaşdırmaq üçün çalışmalara başladı. Sarıqamış məğlubiyyətinə baxmayaraq , o, türk torpaqlarının azad etmək fikirindən heç vaxt yayınmamışdı. Ənvər paşa bu məqsədlə Qafqazda istər türklərin, istərsə də digər millətlərin Rusiya ələhinə girişəcəkləri hər hansı bir hərəkətin yanında yer almaq istəmişdi.

Osmanlı rəsmiləri Azərbaycanı Rus hakimiyyətindən azad etmək üçün mücadilə edən «Difai» adlı gizli təşkilatla sıx əlaqə saxlayırdılar. Bu təşkilatın üzvü Əmiraslan xan Xoyski müharibə illərində Ərzuruma gələrək Osmanlı rəsmiləri ilə görüşmüşdü. Onun fikrinə görə, Qafqazda müxtəlif millətləri əhatə edəcək, türklərin çoxluqda yaşayacağı, İsveçrəyə bənzər müstəqil bir dövlətin qurulması imkanı vardı. Bu fikir, Ənvər paşa tərəfindən müsbət qarşılanmışdı. Bunun nəticəsində Türkiyə ilə Rusiya arasında böyük bir bufer dövlətin qurulması reallaşa bilərdi.

Bütün bunlar Ənvər paşanın Rusiya hakimiyyətində yaşayan türkləri azad etmək üçün qurduğu xoş niyyətli planlar idi. Lakin mövcud reallıqlar şəraitində bu planların həyata keçirilməsi, demək olar ki, qeyri-mümkün idi. Çünki bu bölgələrdə yaşayan xalqlar uzun illər ərzində rus iqtidarı tərəfindən mütəmadi olaraq mədəniyyət, dil, hərbi, iqtisadi sahələrdə geridə buraxılmış, milli mədəniyyətlərini inkişaf etdirmələrinə mane olunmuşdu. Bunun nəticəsində, Rusiya əleyhinə kütləvi bit mübarizə başlama şüuru da zəifləmişdi. Bunun üçün nə lazimi mühit, nə təchizat, nə də kadr və qüvvələr yox idi.

Ənvər paşanın Qafqaz siyasətinin reallaşmasını asanlaşdıran hadisələr, Rusiyada 1917-ci ildən etibarən yaşanmağa başlandı. Boğazlar yoluyla yardım ala bilməməsi və alman cəbhəsində düşər olduğu məğlubiyyətlər Rusiyada daxili qalmaqallara səbəb oldu. Uzun zamandan bəri pis təchizat, düşkünlük prosesi yaşayan rus ordusu, bu dövrdə tam bir dağılma ərafəsindəydi. Rus ordusundakı parçalanma Qafqaz cəbhəsində də yaşandığı üçün, Rusiyanın Qafqazdakı nüfuzu çox zəifləmişdi.

Bolşevik inqilabının Rusiyada yaratdığı sarsıntı üzündən Qafqazda rus hakimiyyətinin dağılması, Azərbaycanın Osmanlı hökumətindən yardım istəməsi, buradakı hərbi və siyasi vəziyyətin hərbi əməliyyatlar keçirmək üçün əlverişli olması və s. bu kimi hadisə və şərtlər Ənvər paşaya müharibənin əvvəlindən bəri həyata keçirməyə çalışdığı Turancı siyasəti üçün tarixi bir fürsət vermişdi. Artıq onun qarşısında güclü rus ordusundan əsər-əlamət qalmamışdı. Erməni və gürcü hərbi qüvvələri isə türk ordusuna müqavimət göstərə biləcək gücə malik deyildilər.

Ənvər paşa, 1918-ci il fevralın 16-da 6-cı ordunun komandanlığına göndərdiyi əmrə, özünün Turan siyasətinin faktiki tətbiqinə başlamışdı. Belə ki, bu əmrdə o, Qafqaz, Dağıstan, Türküstan və Rusiyaya tabe olan bütün islam ölkələrinə, ehtiyacları olduqları yardım və dəstəyin verilməsi üçün mərkəzi Tehranda olan bir təşkilatın və bu ölkələrə və təcrübəli zabitlərin göndərilməsini tələb edirdi.

Qafqazda türk və müsəlman əhalisinin yaşadığı bölgələrdə, bu diyarın yerli xalqlarından toplanılacaq bir «İslam ordusunu» qurmaq üçün polkovnik Nuru bəyin başçılıq etdiyi bir heyət ilə Azərbaycana getməsi Hərbi nazir və Baş komandan vəkili Ənvər paşa tərəfindən məqsədüyükün sayılırdı. Onun planlarına

görə, qurulacaq olan bu İslam ordusu iki diviziyadan ibarət bir korpus və bir necə milis süvari alaylarından təşkil edilməli, zabit kadrları isə buna uyğun tənzimlənməli idi. Belə bir orduya Nuru paşanın polkovnik rütbəsi ilə başçılıq edə bilməyəcəyi üçün o, fəxri olaraq general-leytenant rütbəsinə yüksəldildi. Eyni zamanda onunla birlikdə «Qafqaz islam ordusu»nu qurmaq üçün Azərbaycana gedən digər zabitlərə də fəxri olaraq yeni yuxarı rütbələr verildi[3].

Sovet Rusiyasının xahişi ilə başlayan Brest-Litovsk sülh danışıqları çətinliklə olsa da 1918-ci il martın 3-də sülh müqaviləsinin bağlanması ilə nəticələndi. Bu müqavilə İstanbul üçün də çox uğurlu oldu. Beləki, Osmanlı dövləti bu müqaviləyə əsasən Şərqi Anadolunu geri alırdı. Bundan başqa Qars, Ərdəhan və Batumu da ruslar osmanlılara qaytarırdılar. Rus ordusu bu bölgədən çəkildiyi üçün türk hərbi qüvvələri qarşısına çıxan erməni hissələrini qısa müddət ərzində geri alaraq Cənubi Qafqaz sərhədinə çatmışdı. Arpaçayın şərqində artıq Ənvər paşanın və onun kimi düşünən zabitlərin rəyalarını bəzəyən torpaqlar uzanırdı. Batumda 1918-ci il iyunun 4-də Ermənistan, Gürcüstan və Azərbaycan dövlətləriylə imzalanan müqavilələrə əsasən, Osmanlı ordusunun şərq istiqamətində irəliləməsini əngəlləyən artıq heç bir səbəb qalmamışdı. Qaldı ki erməni, rus və kazak zülmü altında inləyən Azərbaycan və Dağıstan xalqlarına, onlar artıq 1917-ci ilin oktyabr ayından bəri osmanlı dövlətindən yardım iatəyirdilər. Ən son Batum müzakirələri zamanı Azərbaycan və Dağıstan nümayəndələri yardım tələbini yenidən gündəmə gətirmişdilər və bu istəkləri Osmanlı hökumət nümayəndələri tərəfindən də razılıqla qarşılanmışdı. 1918-ci ilin martında bolşeviklərin, rusların və ermənilərin Bakıda minlərlə türkü qətlə yetirmələri və bu kütləvi qətlərin bütün Azərbaycana yayılması Osmanlı ordusunun bu ölkəyə xilaskar missiyasını həyati zərurətə çevrilmişdi.

Ənvər paşa Birinci dünya müharibəsinin axırlarında planlaşdırdığı Azərbaycan əməliyyatı ilə Qafqazdan Osmanlı torpaqlarına yönəl biləcək yeni rus təhdidlərinə qarşı, Qafqaz müsəlmanlarını əhatə edən, böyük bir bufer dövlət yaratmağa can atırdı. O, Osmanlı dövlətinin Rusiyanın hücumlarından ancaq bu şəkildə qoruya biləcəyini düşünürdü. Bu layihənin ilk mərhələsi Bakını bolşeviklərin əlindən azad edərək, Azərbaycanın bütövlüyünü təmin etməkdən ibarət idi. Daha sonra Dağıstanın işğalçılarından təmizlənməsi planlaşdırılmışdı. Ənvər paşanın fikirləşdiyi İslam dövləti beləcə meydana gəlmiş olacaqdı.

1918-ci ilin may ayında Azərbaycanın istiqlaliyyəti elan olunduqdan sonra Bakı Soveti və onun icraiyyə orqanı olan Bakı Xalq Komissarları Soveti nəinki milli hökuməti tanımadı, eyni zamanda mümkün saydığı bütün vasitələrlə (iqtisadi, hərbi və diplomatik yollarla) ona qarşı əsl müharibə elan etdi. Bakı Sovetinin özünü heç bir cəhətdən Azərbaycan mühitilə bağlamaması, Azərbaycan əhalisinin öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun inkar edilməsi, hətta «Bakinski raboçi» qəzetində azərbaycanlıların lağa qoyulması, Bakıda 1918-ci il mart hadisələri, onun davamı kimi Şamaxıda, Lənkəranda, Qubada və digər

bölgələrdə müsəlmanlara divan tutulması, kommuna ordusunun əsasən ermənilərdən təşkil edilməsi, hələ Transqafqaz Seyminin müsəlman deputatlarında ciddi narazılıq yaratmışdı. İstər Bakı Sovetinin və istərsə də silahlı erməni milli korpuslarının torətdiyi cinayətlərdən müdafiə olunması üçün Azərbaycan əhalisinin Türkiyəyə meylini xeyli gücləndirmişdi.

Ənvər paşa artıq dərəcədə gizli saxladığı «Qafqaz layihəsini» alman generallarına da hiss etdirməyə çalışır, bu işdə öz yaxınlarıyla birlikdə hərəkət etməyi məqsədəuyğun sayırdı. O, Qafqaz işlərini az qala bir ailə məsələsi kimi dəyərləndirərək, 1918-ci il iyunun 7-sində təşkilinə başlanılan Şərq Orduları Qrupunun komandanlığına (Vahib paşanın istefasından sonra) əmisi Xəlil paşanı təyin etdi. Azərbaycanda qurulması planlaşdırılan Qafqaz İslam ordusu komandanlığına da qardaşı Nuru paşanı da təyin etdi [4; s.525]

Almaniya Osmanlı silahlı qüvvələrinin Brest-Litovsk müqaviləsi ilə müəyyən edilən sərhədlərin şərqinə keçməsinə istəmədiyi üçün, xüsusən Azərbaycanda başlanılacaq bir əməliyyatın əleyhinə olacağı üçün yeni qurulacaq ordunun azərbaycanlılardan təşkil edilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdi. Qurulan orduya da «Qafqaz İslam Ordusu» adının verilməsi Almaniyanı şübhələndirməmək üçün seçilmiş bir yol idi. Lakin bu ordunun əsas hərəkət ünsürləri ni Osmanlı hissələri təşkil etmişdi, sayılı Azərbaycan milis qüvvələri də orduda yer almışdı. Ənvər paşa Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyətləri ilə şəxsən özü maraqlanırdı.

Ənvər paşa Azərbaycanı və Dağıstanı azad etmək məqsədiylə qurmaq istədiyi «Qafqaz İslam Ordusu» komandanlığına polkovnik Nuru bəyi təyin etdi. Eyni zamanda ona, V Mehmet Rəşad tərəfindən, Qafqaz İslam Ordusunun komandanı olduğunu və Qafqazda sultan adına hərbi və siyasi fəaliyyəti həyata keçirə biləcəyi haqda bir fərman verildi. Nuru paşa 1918-ci il aprel 8-də 6-cı ordudan seçilmiş zabitlərlə birlikdə Mosuldan yola çıxdı. Onlar Revandüz-Sovuçbulaq-Təbriz yoluyla Azərbaycanın Zəngəzur mahalına çatdılar. Heyət Azərbaycan torpaqlarına daxil olduqda xalq tərəfindən coşğunluqla qarşılandı. Nuru paşa, Azərbaycana gəldikdən sonra 1918-ci il mayın 20-də sultanın ona verdiyi və Qafqaz müsəlmanlarına xitabla yazılmış olan fərmanı yayımladı. İslam Ordusu qərargahının qabaqca Nuxada qurulması düşünülmüşdü, lakin Nuxanın erməni təcavüzünə açıq olması səbəbindən bu qərargahın dəmir yolu xətti üstündə yerləşən Gəncədə qurulmasına qərar verildi. 1918-ci il mayın 25-də Nuru paşa xalqın sevgi sədaları altında Gəncəyə daxil oldu və İslam Ordusunun qurulması üzrə fəaliyyətə başladı. Bununla əlaqədar olaraq əvvəlcədən bir nizamnamə də hazırlanmışdı. 12 maddədən ibarət olan bu nizamnamə Ənvər paşa tərəfindən imzalanmışdı. Qafqaz İslam Ordusunun heyəti məhz by təlimata əsasən təşkilatlandırılmağa başlandı; bundan başqa mülkü, ədliyyə və digər kadrların gətirilməsi üçün də səy göstərilmişdi. 1918-ci il iyunun 15-dən etibarən Mosulda yerləşən 6-cı Ordudan Qafqaz İslam Ordusunun təşkili üçün Gəncəyə 149 zabit və

məmur, 488 gizir və əsgər göndərilmişdi. Qalan zabıt və gizirlər isə iyun ayının axırına qədər Azərbaycana göndərməli idi. Qafqaz İslam Ordusu nizamnaməsinin 11-ci maddəsinə əsasən zabıtların rütbələri bir pillə yüksəldiləcək və onlar Qafqazda olduqları müddət ərzində fəxri rütbələrinin imtiyazlarından tam istifadə edə biləcəkdilər. [3]

Nuru paşa Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə mülkü və hərbi işləri təşkil etmək üçün xüsusi zabıtlar göndəmişdi onlar kənd və qəsəbələrdə təşkilat işlərini qüvvətləndirərək məmurların öz vəzifələrini yerinə yetirmələrini təmin edirdilər. Bu fəaliyyətin nəticəsində bir sıra bölgələrdə qısa müddət ərzində əmin-əmanlıq təmin edilmişdi.

Nuru paşanın Ənvər paşa və Vəhib paşaya göndərdiyi hesabatlar Azərbaycanın vəziyyətini kifayət dərəcədə açıqlayırdı. Vəziyyətin ciddiliyini başa düşən və nizami qoşunlar olmasa Azərbaycanda nəticə əldə olunmayacağını yəqin edən Ənvər paşa, Şərq Orduları Qrupunun nəznində olan 5-ci Qafqaz diviziyasının Qafqaz İslam ordusunun tabeciliyinə verilməsi barədə əmr imzaladı.

Qeyd etdiyimiz kimi, Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru paşa Gəncəyə gələrək İslam Ordusunun təşkili üçün fəaliyyətə başladığı zaman, bu işin əvvəlcə fikirləşdiyindən daha çətin olduğunu anlamışdı. Erməni bəndaları Azərbaycanın hər tərəfində zülm və kütləvi qətlər törədirdi, Bakıda yerləşən bolşevik-rus-erməni hakimiyyəti də hərəkətə keçərək qərb istiqamətində Azərbaycan torpaqlarını işğal etməyə başlamışdı. Azərbaycanın vəziyyəti çox gərgin idi, buna görə də vaxtı itirmək olmazdı. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycana gələn türk zabıtlarının fəaliyyəti nəticəsində yerli əhalidən hərbi hissələr təşkil edərək, onlara hərbi xidmətin nə olduğunu və vuruşmağı öyrətmək uzun zaman tələb edirdi. Xalq hərbi xidmətə yadırgamışdı. Buna görə Nuru paşa ancaq kiçik milis dəstələrindən ibarət olan Qafqaz İslam Ordusunu yaxşı təchiz edilmiş, döyüş qabiliyyəti yüksək olan bir diviziya ilə qüvvətləndirməyə ehtiyac olduğunu Vəhib paşaya təkidlə bildirirdi. Bu zaman artıq Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsi imzalanmışdı. Bundan az sonra Nuru paşa birbaşa Ənvər paşaya müraciət edərək yeni qüvvələr göndərilməsini istədi. Ənvər paşa Azərbaycana nizamlı bir Osmanlı qoşununun göndərilməsinə ehtiyac olduğunu dərk edərək, bu barədə Vəhib paşaya səlahiyyət vermişdi. Bu dövrdə Batumda olan Məmmədəmin Rəsulzadə, Azərbaycan Respublikasının adından 1918-ci il iyunun 4-də imzalanmış dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsinin 4-cü maddəsinə əsasən Azərbaycana hərbi yardım göstərilməsini xahiş etmişdi. Yardım barəsində Azərbaycan rəsmiləri ilə həmfikir olan 3-cü Osmanlı Ordusunun komandanı Vəhib paşa baş qərargaha təcili şəkildə göndərdiyi teleqramda Azərbaycan hökumətinin ona müraciət edərək bolşevik təcavüzünə qarşı qorunmaq və əmin-amanlığı təmin etmək üçün yardım istədiklərini nəzərə çatdırır, Azərbaycan hökumətinin bu istəyinin qəbul edilərək ən cəsur və qabiliyyətli, yüksək hərbi əhəmiyyətə malik, indiyə qədər şan və şərəflə öz

bacarığını sübut etmiş 5-ci Qafqaz diviziyasının polkovnik Mürsəl bəy komandanlığı altında, yardım üçün yola çıxdığını, lazım olsa bu diviziyanın başqa hərbi hissələrlə də qüvvətləndirilə biləcəyini bildirirdi. [5; s.157]

Beləliklə, Qafqaz İslam Ordusu qabaqca 5-ci Qafqaz diviziyası, daha sonra isə Ruminiya cəbhəsindən gələn 15-ci piyada diviziyası ilə qüvvətləndirilmişdi. Bunun nəticəsində güclənən Qafqaz İslam Ordusu bolşevik qüvvələrini dalbadal məğlub edərək onları bakiya çəkilmək məcburiyyətində qoymuşdu.

3-cü Osmanlı ordusu hücum nəticəsində 1877-ci ildə müəyyən olunmuş rus osmanlı səhədinə keçmişdi. Hərbi sahədə əldə edilən bu müvəffəqiyyət Batum konfransında gürcülər və ermənilərlə imzalanan və müqavilələrlə də tam bir siyasi zəfərə çevrilmişdi. Qafqazda cəbhənin bu şəkildə yayılması nəticəsində hərbi cəhətdən yeni bir mütəşəkillik zərurəti vardı. Osmanlı baş qərargahı Şərq Orduları Qrupunun təşkil edilməsini qərara aldı. Şərq Orduları Qrupunun əsas vəzifələrdən biri Azərbaycanda və Dağıstanda milis qüvvələrini təşkil etməyə və silahlandırmağa çalışan Qafqaz İslam Ordusuna hər cəhətdən dəstək olaraq, bu ölkələrin milli ordularının yaradılmasına yardımcı olmaq idi. Belə ki, Bakı əməliyyatına hazırlaşan Qafqaz İslam Ordusunun əsas gücünü Şərq Orduları Qrupunun göndərdiyi hərbi hissələr təşkil edəcəkdi. Şərq Orduları Qrupunun digər əhəmiyyətli bir vəzifəsi də ingilislərin İrandakı hərəkət sahələrini daraltmaq, onların Bakıya istiqamətlənərək bolşeviklərə yardım etmələrinə mane olmaqdır.

Ənvər paşa Birinci dünya müharibəsinin sonuna yaxın digər türk cəbhələrini zəiflətmək bahasına Qafqaz cəbhəsinə böyük əhəmiyyət vermişdi və əsas gücünü bu cəbhəyə cəlb etmişdi. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, müharibə qurtarmamış və sovet Rusiyası daxili məsələlərini həll etmək fürsəti tapmamış Ənvər paşanın şəxsində osmanlı hərbi-siyasi rəhbərliyi Qafqazda yeni qurulan iki türk dövlətinin mümkün olduğu qədər qüvvətləndirmək, Cənubi Qafqazda Osmanlı nüfuz dairəsini yenidən bərpa etmək, onu mümkün qədər möhkəmləndirmək məqsədi güdüdü. Beləliklə, Osmanlı imperiyasının Sovet Rusiyası ilə həmsərhəd olmaq təhlükəsi aradan qaldırılmalı idi. Digər tərəfdən, birinci dünya müharibəsinin sonunda türk qoşunları Qafqazdan geri çəkilmək məcburiyyətində qalsalar belə, ən azından 1877-ci il sərhədlərini qoruyub saxlamaq imkanı qazanılacaqdı.

Beləliklə, Ənvər, Tələt və Camal paşaların, habelə onların məsləkdaşlarının gənctürkcü fəlsəfəsinin daxili və beynəlxalq motivləri xristian-qərb siyasətşunaslığının yürütdüyü aqressiv antiosmanlı xəttindən qaynaqlanırdı. Məhz bu xəttin yaratdığı ağırlı nəticələr gənc türkləri əks reaksiyaya vadar edir, onları itirilmiş mövqeləri qaytarmağa, Osmanlının nə vaxtsa sahib olduğu şöhrət və qüdrətə yenidən yiyələnməyə sürükləyirdi.

SUMMARY

The article is about the formation of Caucasus Islamic Army on the territory of Azerbaijan at the First World War period. The significant role of Caucasus Islamic Army in the struggle for the independence was also touched.

ƏDƏBİYYAT

1. Kurat N. Türkiyə və Rusya. Ankara. 1990
2. Bayur Y.H. Türk İnkılap Tarihi. TTK Basımevi. Ankara. 1983
3. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE). Birinci Dünya Harbi Kolleksiyonu, klasör 3823, dosya 22, fihrist 7
4. Genelkurmay Başkanlığı. Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas cəbhəsi, 3-cü Ordu hərəketi. İkinci kitab. Genelkurmay Basımevi. Ankara. 1993
5. Emekli Kaymakam Rüştü. Büyük Harpte Bakü yollarında. 5-ci Kafkas Piyade fırkası. İstanbul Askeri Matbaa. İstanbul. 1934

Salmanova Şəlalə Sabir qızı

Bakı Dövlət Universiteti

SUFİZM: FƏRQLİLİKLƏ ÜMUMİLİYİN VƏHDƏTİ

Sufizm islam dininin təməl prinsipləri əsasında yaranan dini-fəlsəfi təlimlərdən biridir. Bu təlimdə Quranda və hədislərdə yer alan problemlərə – insanın daxili aləminə, hisslərinə və könül sevgisinə, dünyanın faniliyinə dair düşüncələrinə ciddi önəm verilir. Q.E. fon Qrünebaum VIII əsrin ortaları – IX əsrin əvvəllərini nəzərdə tutaraq qeyd edir ki, dini-fəlsəfi tədqiqatların və istiqamətlərin (cərəyanların) sosial-siyasi şəraitindən və problemlərindən doğması o zamankı islam dünyası üçün səciyyəvi haldır (Klassiçeskiy islam. M: 1988, s.86). İmam Al-Kuşayri əvvəllər sadəcə «zahid» (tərkidünya) və «abid» (ibadət edən) kimi anlayışlardan istifadə olunduğunu, «sufi» termininin yalnız 822-ci ildə işlənilməyə başladığını bildirir (Mir Validdin. Koraniçeskiy sufizm. M.- SPb.: 2004, s.10).

Sufizm öz tarixi təkamülündə həm nəzəri, həm də əməli aspektləri birləşdirə bilmiş, tədricən əsaslandığı ilk başlanğıc amillərin dairəsini xeyli genişləndirmişdir. İslam zəminində yaranmış sufizm təkamül və inkişaf prosesində iki qola (mötədil və panteist) ayrılır. Təssəvvüfün tədrici təkamülü onunla nəticələnmişdir ki, o, ən müxtəlif fəlsəfi və dini problemlərə özünəməxsus tərzdə cavab verən bir sistem halını alır. Bu sistem isə spesifik çalarlara malik olsa da, prinsipcə Allahla insan arasındakı münasibəti əsas götürür. Sufizmin ana

xəttini və leytmotivini kainatın çox dəyərli varlığı olan insan təşkil edir. İnsan, onun psixologiyası, düşüncəsi, hissləri, əməlləri, mənəvi-əxlaqi kamilləşməsi sufiləri və sufi şairləri daim düşündürən başlıca məsələlər olmuşdur. Mənəvi-ruhi həyatın, fəlsəfi düşüncələrin mühüm tərkib hissəsi olan sufizmin ən başlıca xüsusiyyətlərindən biri onun sosial-tarixi hadisə olan mədəniyyətə dərinə təsir göstərməsidir. Bu baxımdan bütün dünyada ədəbiyyata, sənətə, rəssamlığa və s. sufizm qədər güclü təsir göstərən ikinci bir cərəyan tapmaq çox çətindir.

Sufizmin təkamülündə də fərqlilik özünü göstərir. Əsas mövzusu ilahi həqiqət olsa da, ona çatmağın yolları müxtəlifdir. Ayrı-ayrı mütəffəkirələr bu dini-fəlsəfi təlimin bu və ya digər məqamına daha çox diqqət yetirmiş, ona spesifik zənginlik gətirə bilmişlər. Məsələn, görkəmli müsəlman ilahiyyatçısı, mütəkəllim, sufizmin nümayəndəsi Əbu Həmid Qəzalidən (1058 - 1111) sonra sufi fəlsəfəsi elə bir dərəcəyə çatdı ki, onu bir çox filosoflar – alimlər yunan, hind fəlsəfəsi ilə müqayisə etməyə başladılar. Məhz onun sayəsində mötədil sufizmlə kəlamın yaxınlaşması baş vermiş, onun rəsmi etirafı güclənmişdir. Anri Massenin qeyd etdiyinə görə, İmam Qəzali sufiliyin iki ifrat xüsusiyyətini – birincisi, dini ayinlərə etinasızlığı aradan qaldırmağa, ikincisi, panteist idealını məhdudlaşdırmağa nail ola bilmişdir (Masse A. İslam: tarixi oçerk. 3-cü nəşri, Bakı: 1992, s.189). Qəzali həm də rasionalist ilahiyyatçıların və filosofların əsas tutduqları ideyaların, metodların, möminlər arasında yayılması, onların düşüncə aləminin yeni ideyalarla zənginləşməsi sahəsində xeyli iş görmüşdür. Əvvəlcə kəlama təsir edən fəlsəfə sonralar təsəvvüfün də bir çox tərəflərini, məqamlarını əhatə edə bildi. Təsəvvüfün müxtəlif təriqətlərinin, şaxələrinin, qollarının meydana çıxmasında bu amilin də müəyyən rolu olmuşdur. Sufizm təkcə əməli təmrinlər kompleksi və dini-fəlsəfi təlim deyil, həm də spesifik biliklər sistemidir. Bu bilik insanın öz daxilini, « iç dünyasını» bilməsi ilə əldə edilir. Bu sistem əşyanın, maddənin, hadisə və prosesin mahiyyətli məqamlarını, habelə insanın düşüncə və davranış xüsusiyyətlərinin özünəməxsus şəkildə aşkara çıxarır.

Fərqlilik sufi sözünün genezisi, mənası üzərindəki düşüncələrində də öz əksini tapır, hərçənd geniş yayılmış etimoloji izah sufi sözünün ərəb dilindəki «suf» sözündən (yun anlamına uyğun gəlir) yaranmasında daha israrlıdır. Biz də bu mövqeyi daha əsaslı hesab etsək də, digər izahların da diqqəti cəlb etdiyini vurğulamağı vacib sayırıq. Məsələn, sufi durğunluq, bulanıq mənasına gələn «saff» kökündən əmlə gəlmişdir; islamın hələ ilk illərindən zahidlik həyatı keçirən «beni sufe» tayfasının adı ilə bağlıdır; Mədinədə məscidin yanında oturan «suffa» adlanan adamların adından götürülmüşdür; çöldə bitən yabanı «suffanə» adlı bitkinin adı ilə bağlıdır; sifət sözündəndir; yunanca hikmət, fəlsəfə, müdriklik mənasını verən «sofos»dan yaranmışdır; boyun saçı mənasına uyğun olan «sifati-l-kafa» sözündən yaranmışdır; namaz qılanların önündə yer alan «saf» sözündən yaranmışdır (Kara M. Tasavvuf be tarikatlar tarihi. İstanbul: 1985, s.70).

Araşdırmalar göstərir ki, tarix boyunca təsəvvüf alimləri sufizmi müxtəlif şəkildə şərh etmiş, qeyd olunan mənalardan birinə üstünlük vermişlər. Bu halda sufii sözünün «suf» dan yaranmasını müdafiə edənlər çoxluqtəşkil etmişlər. Onların fikrincə, sufii yun paltar geyən bir adamı bildirir (Kara M. Tekkeler ve Zaviyeler. İstanbul: 1980.s.80). Yun paltar geymək islamın ilk illərində maddi dünyaya qarşı çıxmaq, özünü dünya nemətlərindən uzaqlaşdırmaq mənasını ifadə edirdi. Fərdi mənəvi dəyəərə çevrilməsinə və müxtəlif cür mənalandırılmasına baxmayaraq, sufizm əslində vahid bir mənbədən – islam dəyərlərindən qidalanmışdır. İslam əhkamlarının əsasında Quran durduğundan, təsəvvüfün təməl prinsipləri də bu müqəddəs kitabla əlaqədar olmuşdur. Sufi hər eydən əvvəl islamın müqəddəs kitabını oxuyur, onun gizli məna çalarlarını şərh etməyə çalışır, ayələrinin məna və sirləri barədə düşünür, onlara yeni izahlar verir. Təsəvvüfün Qurandan gələn təməl prinsipləri həm sufizmin nəzəri məsələlərində, həm də böyük sufii şairlərinin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Sufi öz məsləkində kamilləşdikcə, təmsil etdiyi təlim də getdikcə dərinləşir. Ancaq, o, bütün hallarda, Qurani-Kərimin aşağıdakı prinsiplərindən kənara çıxa bilmir:

1. Tövbə. Hərfi mənası günahdan dönməkdir. Bu, dini anlam baxımından yalnız sufizmin deyil, bütün dinlərin əsas məsələsidir. Hər hansı bir təriqətə və ya təsəvvüfə yalnız tövbə ilə başlamaq olur. Bu halda şeyx əvvəlcə Allaha qarşı işlətdiyi günahlardan tövbə etməkdə ısrarlıdır. Sufinin tövbəsi bir ilə qədər vaxt aparır. Bəzən tövbə günahları da əhatə etdiyindən tövbəyə də tövbə edilir. Çünki nəfslə mübarizə tövbə ilə başlayır. Quranın «Nur» surəsinin 31-ci ayətində deyilir: «... Ey möminlər, hamınız Allaha tövbə edin, bəlkə nicat tapasınız! (Mətləbinizə çatasınız!)» (Qurani-Kərim. Bakı:1992, s.334). Qurani-Kərimdə ayrıca «Tövbə» surəsi də vardır. Tövbə məsələsi bu müqəddəs kitabda bir neçə dəfə təkrarlanır. Hətta bəzi islam alimlərinə, görə tövbə ibadətdən əvvəl gəlir. Bu da tövbəsiz ibadət olmaz mənasına uyğundur.

2. Zühd. Ərəbcədə tərk etmək, fikir verməmək, hesaba almamaq kimi anlamları verir. Zühd sufinin dünyaya, müxtəlif şeylərə münasibətini bildirir. Zühdü qəbul etmiş sufi dünyanın keçiciliyini, onun insana bir tələ olduğunu başa düşür. Ancaq zühd bir termin olaraq Quranda işlənmir. Bunun əvəzinə həmin mənanı verən bir çox söz və terminlər Loğman, Kehf, Əli İmran və başqa surələrdə işlənilir. Məsələn, «Bəqərə» surəsinin 212-ci ayəsində deyilir: «Dünya həyatı kafirlər üçün zinətlənmişdir...» (Yenə orada, s.30). Yaxud «Rədd» surəsinin 26-cı ayəsində deyilir: «Allah dilədiyinin rizqini genişləndirir, dilədiyinkini də daraldır. Onlar dünya həyatı ilə sevinirlər. Halbuki dünya həyatı, axirətə görə, ancaq gəlib keçici bir maldır» (Yenə orada, s.218). Quranın digər surəsində, Hədid surəsinin 20-ci ayəsində isə belə qeyd olunur: «Ey insanlar! Bilin ki, dünya həyatı sadəcə bir oyuncaq, bər-bəzək, bir-birinizin qarşısında öyünmək və mal-dövləti, oğul-uşağı çoxaltmaqdan ibarətdir...» (Yenə orada,

s.558). Zühd Quranda həm də təbəttüldür (Əl-Müzəmmil, 73/8): «Rəbbinin adını zikr et və (hər şeyi buraxıb) Ona tərəf yönəl» (Yenə orada, s.598). Burada «hər şey» dünya naz-nemətləridir, dünya həvəsidir.

3. Səbr. Sözün lüğəti mənası dözmək, özünü tutmaq, sızlamamaq kimi başa düşülür. Səbr nəfsə və nəfsin gətirdiyi arzulara qarşı bir mücadilədir. Təsəvvüf də səbrlə susmaq bir-birinə yaxın anlamlı sözlər və terminlər kimi işlədilir. Qurani-Kərimdə (Zümer 39/10): «...Yalnız (dünyada Allah yolunda çətinliklərə) səbr edənlərə (axirətdə) saysız-hesabsız mükafat veriləcəkdir» (Yenə orada, s.463) deyilir. Bu bütün sufilərin əməl etdiyi və sevə-sevə təkrarladığı cümlədir. Bununla yanaşı, bir çox sufi nəzəriyyəçiləri Allahın ən böyük mükafatı səbr edənlərə verəcəyi məsələsi üzərində xüsusi olaraq dayanmışlar. Onlara görə, səbr edənlər dünya və axirət zövqünə çataraq xilas olur, çünki səbr Allahın 99 adından biridir.

4. Riyazət. Tərbiyə, itaət etmək mənalarına uyğun gələn riyazət sufizmin başlıca anlayışlarından biridir. Riyazət təsəvvüfdə nəfsin, bədənin istəklərinə uymayaraq və ya bu istəkləri minimuma endirərək, yalnız ibadətə məşğul olmaq deməkdir. Az yemək, az danışmaq, az yatmaq, oruc tutmaq, çilə çıxatmaq riyazətin əsas prinsiplərindəndir. Bu mövzu Xoca Əhməd Yəsəvidə çox dolğun şəkildə işlənmişdir. Quranda bu məsələ ilə bağlı çox sayda ayələr vardır. Mücahidə isə döyüşməkdir (öz nəfsi, öz içi ilə). Hər ikisinin məqsədi nəfsi cilovlamaqdır. Sufi nəfsini boğmaqla Allahın sevgisini qazanır, pis xasiyyətlərdə birdəfəlik qurtulur. «Əli-İmran» surəsinin 134-cü ayəsində belə buyrulmuşdur: «O müttəqilər ki, bolluqda da, qıtlıqda da (mallarını yoxsullara) xərcləyər, qəzəblərini udar, insanların günahlarını keçərlər. Allah yaxşılıq edənləri sevər» (Yenə orada, s.57). «Əş-Şəms» (8-9 ayət) qeyd edilir ki, «nəfsini (günahlardan) təmizləyən nicat tapacaqdır» (Yenə orada, s.663).

5. Təfəkkür. Düşünmək, hər hansı bir problemi həll etmək üçün beyni çalışdırmaq anlayışına uyğun gəlir və təsəvvüf təliminin əsas anlayışlarından biridir. Sufi bilavasitə özünəməxsus problemləri ağılla həll edir. Bu, sufinin zikrlə bərabər fikirlə də Allaha yaxın olmağa çalışmasıdır. Həm də gizli zikr təfəkkürün bir başqa formasıdır. Quranda təfəkkürlə əlaqədar ayələr çoxdur (məsələn, «Əl-Ənam»: 50; «Araf»: 176, 184; «Rum»: 8, 21 və s.). «Rum» surəsi, 8-ci ayə: «Məgər onlar öz özlüklərində Allahın göyləri, yeri və onların arasındakıları ancaq haqq-ədaldətlə və müəyyən bir müddət üçün yaratdığını düşünmürlərmi? Həqiqətən, insanların çoxu Rəbbi ilə qarşılaşacağını (qiyamət günü dirilib, haqq-hesab üçün Allahın hüzurunda duracağını) inkar edir» (Yenə orada, s.397). Düşünməyən insan həqiqəti görməz. Sufilər də məhz bu surə və ayələrə dayanaraq təsəvvüfdə xüsusi olaraq təfəkkür təlimini işləmişlər.

6. Allah qorxusu, göz yaşı. Hər bir sufinin qəlbi Ahhal qorxusu, Allah sevgisi ilə dolu olmalıdır. Bundan başqa, özü ilə həqiqət arasında olan pərdələri qaldıran sufii əldə etdiyi rahatlığa görə göz yaşı tökməlidir. Qurani-Kərimdə (Əli-

İmran: 3/186), «...Əgər səbr edib Allahdan qorxsanız, əlbəttə, bu məqsədə müvafiq işlərdəndir» (Yenə orada, s.64) deyilir.

7. Təvəkkül. Lüğəti mənası işi üstünə almaq, vəkil olmağı qəbul etməkdir. Allahın böyüklüyünü qəlbində hiss edən sufi ondan başqa təvəkkül ediləcək, təslim olunacaq varlığın olmadığına inanır. Təsəvvüfdə dərviş özünü Allaha təslim edir, onun yolu ilə gedir, ondan kömək gözləyir. Əl açıb dilənmək təvəkkülə ziddir, çünki həqiqi sufi heç nəyə sahib olmadığı halda, hər şeyə sahibdir. Sufilər Quranın (Əhzab:3) bu xəbərdarlığını heç vaxt unutmurlar: «Allaha təvəkkül et, Allahın (bütün işlərdə sənə) vəkil olması kifayət edr» (Yenə orada, s.411).

8. Zikr. Anmaq, xatırlamaq, unutmamaq deməkdir. Zikr bütün təriqətlərin əsas ünsürüdür. Allahın isimlərini hər an söyləmək sufilərin başlıca işlərindən biridir. Zikrə xüsusi önəm verən sufilər onu bəzən başqa ibadətlərdən üstün tuturlar. Quranda namaza təşviq edən ayələr çoxdur, lakin «çox namaz qılın», «çox oruc tutun» ifadələri yoxdur, ancaq «Allaha çox zikr edin» ifadəsi vardır (Araf: 7/205). «Səhər-axşam yalvararaq, qorxaraq, səsini qaldırmadan ürəyində Rəbbini yad et və qafillərdən olma!» (Yenə orada, s.148). Sufilər «Ən böyük ibadət zikiridir» deyirlər. Namaz isə ibadətlərin böyüyüdür, ancaq hər zaman qılın bilməz. Zikr isə həmişə edilə bilər. Xoca Əhməd Yəsəvi və Yunus Əmrə şeirlərində Allah çeşidli isimləri ilə zikr edilir.

9. Elmi-lədün. Sufi alimlərinə görə, ağıl və təəkkürdən başqa ilham, kəşf və ya elmi-lədün deyilən bir elm qaynağı da vardır. Bu elm ağılla öyrənilməz, onu qəlblə qazanmaq olar. Buna isə yalnız təmiz qəlb nail ola bilər. Çünki yalnız təmiz qəlb həqiqəti əks etdirməyə qadirdir. Qəlbin təmizlənməsi, insanın yuxarıda sadalanan prinsiplərə əməl etməsi özünü təsəffüv tələbləri ilə təbriyə etməsidir. Beləliklə, vasitəsiz olaraq Allahın öyrətdiyi elm – elmi-lədün, kəşf və mərifətdir, qeybə aid bilgilərdir. Yunus Əmrənin söylədiyi «gözdən qəflət pərdəsinin qalxması» məhz elmi-lədünə çatmaq mənasına uyğun gəlir. Bir termin olaraq, Quranda az işlədilməsinə rəğmən, elmi-lədün haqqında geniş məlumat verilmişdir. «Əl-Kəhf» surəsi, 18/65: «Orada qullarımızdan birini (Xızırı) tapmışdılar ki, biz ona qatımızdan bir rəhmət verdik. Və ona elmi-lədün öyrətdik» (Yenə orada, s.271). Musa-Xızır qissəsindən öyrəndiyimiz budur ki, hətta hər peyğəmbər belə bu şərəfə, yəni elmi-lədünə sahib ola bilmir, çünki bu Allahın lütfüdür (bu da Xızır peyğəmbərə nəsib olmuşdur). Hətta Nuh peyğəmbər camaata müraciətində belə demişdir: «Mən sizə demirəm ki, Allahın xəzinələri məndədir. Mən qeybi də bilmirəm...» Ən maraqlısı budur ki, bu bilgiyə sahib olan kəsin hərəkətləri bu elmdən xəbərsiz olanlara qəribə və anlaşılmaz görünür.

Qeyd etmək lazımdır ki, təsəvvüfün bu istilah və terminləri ilə yanaşı, başqa bir çox anlayışları da vardır. N.Göyüşov haqlı olaraq bu məqama diqqət yetirmişdir: «Maraqlı haldır ki, nə fəlsəfə, nə dəqiq elmlər, nə kəlam və ilahiyyat elmi, bir sözlə, humanitar və təbiət elmlərində heç biri bu qədər zəngin

terminologiyaya malik deyil» (Təsəvvüf anamları və dərvişlik rəmzləri: yığcam ensiklopedik açıqlamalar. Bakı: 2001, s.5). Sufizmin, həmçinin təsəvvüf şeirinin bir qaynağı da hədislərdir. Məhəmməd Peyğəmbərin həyatı, müxtəlif məsələlərlə bağlı dediyi hədislərə sufilər çox vaxt yeni məna vermiş, bu hədisləri istədikləri şəkildə yozmağa çalışmışlar. Xoca Əhməd Yəsəvi və Yunus Əmrə, başqa böyük təsəvvüf şairləri kimi, hədislərə birbaşa, bəzən də dolayısı ilə müraciət etmişlər. Hədislərlə bərabər, Məhəmməd Peyğəmbərin həyatı da, ruhani görüşləri də təsəvvüf ədəbiyyatında geniş işlənmişdir.

Beləliklə, sufizmin təkamülü və tədqiqi tarixi aydın surətdə sübut edir ki, bu dini-fəlsəfi təlim zəngin fərqliliyi bir sıra ümumi məqamlarla spesifik şəkildə birləşdirə bilmişdir.

Sanikidze İnqa

Тбилисский государственный университет им. Ив. Джавахишвили

ПРЕПОДАВАНИЕ СИСТЕМЫ СПРЯЖЕНИЯ ГРУЗИНСКОГО ГЛАГОЛА В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ШКОЛАХ И УЧИЛИЩАХ (ОБ ОДНОМ МЕТОДИЧЕСКОМ ПРИНЦИПЕ)

Сложнейшая система грузинского глагола, которая вбирает в себя довольно большое количество важнейших морфологических категорий и их подсистем, разумеется, создает определенные трудности в процессе обучения грузиноязычных студентов, при условии, если конкретный материал не преподается по специально разработанному методу. Намного сложнее обстоит дело, когда речь идет о преподавании грузинского как второго языка. Дело в том, что **среди современных проблем грузинского государства, одной из самых важных является процесс интеграции негрузиноязычного, в частности, азербайджанского населения; и это, в первую очередь, касается обучения грузинскому языку.** Овладение языком, с одной стороны, обусловлено волей и желанием различных социально-этнических групп, с другой стороны – представляет собой обязательство государства, поэтому, для негрузиноязычных этнических меньшинств преподавание грузинского языка является необходимой и неотложной задачей грузинского государства.

«Языки, в своем большинстве, нам известны в письменном виде. Даже в нашем родном языке, роль посредника играет письменный источник. Когда дело касается отдаленного от нас языка, мы вынуждены еще более часто обращаться к письменным источникам», - пишет Фердинанд де Соссюр [2, С.34]. Разумеется, в методологии обучения языкам огромную

роль играет письменная форма языка, без которой невозможно не только полноценное изучение родного языка, но и второго; однако, субъектом-носителем того или иного языка, в первую очередь, считается тот, кто может активно, на практике пользоваться конкретным языком; процесс употребления языка же осуществляется в бытовой, профессиональной и социокультурной сферах. Исходя из этого, становится ясно, какое большое значение в процессе обучения языку придается правильно выбранному методу.

Коммуникативное функционирование языка осуществляется отдельными языковыми знаками, т.е. лексемами, которые, в зависимости от ситуативного контекста, нередко в значительной степени меняют свое содержание. По словам Б. Порчхуа: «За словесным контекстом стоит реальный контекст, объективное положение, ситуация. В итоге, именно этот реальный контекст обуславливает соединение данного слова с тем или иным словом, его свойство «сочетаться» с ним» [4, С. 251]. Исходя из сказанного, процесс преподавания второго языка, сам по себе, нельзя воспринимать легкой задачей; тут даже подача лексем должна происходить в определенном порядке. По замечанию М. Феллера, «говорение и понимание представляют собой индивидуальные творческие процессы, тогда как система языка, используемая в речи, социальна и в большей или меньшей степени стандартна. Индивидуальное реализуется через психофизиологическую организацию индивида, которая сама по себе является социальным продуктом» [3, С.13].

Кроме того, в научной литературе замечено, что «процесс порождения речи проходит через несколько этапов; среди них выделяют, в частности, этап внутреннего программирования, где сознание оперирует не словами языка, а особым внутренним кодом; затем – этап лексико-грамматического развертывания, на котором мысль получает оформление в словах и грамматических конструкциях и, наконец, этап моторной реализации» [1, С.252]. Последнее замечание связано с произношением и написанием. Становится ясно, что речевой процесс по своим данным состоит из сложнейших психо-лингвистических аспектов. Он в некоторой степени кодирован, когда мы говорим о трансляции родного языка, но намного сложнее обстоит дело в процессе обучения второго языка или о следующем за этим этапе.

В данном случае нашей целью является облегчение процесса и выработка оптимального метода обучения грузинскому языку. Тем более, если мы будем иметь в виду, что вопрос касается грузинского языка как агглютинативного и восприятия морфологически маркированной системы категорий среди носителей другого языка.

А. Шанидзе в книге «Основы грамматики грузинского языка» пишет: «С морфологической точки зрения глагол – это слово с очень сложным содержанием: каждая его форма является выразителем нескольких понятий». Ученый там же дает следующее толкование: «Форма изменений серий глагола по лицам и числам составляет суть варирования глагола, т.е. **систему спряжения**, а спряжение обычно протекает следуя по тому или иному **направлению, ориентации, аспекту, залогу, версии и контакту**, которые образуют категории» [6, С. 163].

С учетом того, что система спряжения грузинского глагола учитывает не только индивидуальные микросистемы морфологических категорий, но и формальные структуры их пересечений, становится ясно, насколько тяжелая задача стоит перед каждым педагогом в процессе преподавания грузинского языка и, конкретно, глагола.

В данном случае наше внимание направлено на один из значительнейших вопросов – образования в новогрузинском языке глаголов будущего времени и связанными с этим языковыми проблемами.

Дело в том, что структура, согласно которой из группы ряда глаголов настоящего времени происходит образование глаголов будущего времени, сама по себе, не сложна. З. Чумбуридзе пишет: «Будущее время и зависящая от него форма многократности (повторяемости) действия и сослагательное наклонение – это формы, позднее других сформировавшиеся в грузинском языке. Как известно, их образование связано с изменениями, происшедшими в результате преобразования системы аспекта» [7, С.85]. В настоящее время все это осуществляется посредством приставок. О том, что приставки обладают способностью образования форм будущего времени, никто не спорит, хотя приставки не являются единственным морфологическим элементом для образования парадигмы групп глаголов будущего времени. Не менее распространенным языковым средством считается приставка *i-*, которая, в основном, встречается с глаголами действительного залога: *cxovrobs – i-cxovrebs*, *čikčikębs – i-čikčikębs*, *galobs – i-galobebs* и т.д.

Таким образом, языковую формулу образования глагольных серий будущего времени, в общем, можно выразить следующим образом:

Приставка	Серии глаголов настоящего времени:
	<i>будущее время</i>
	<i>многократность</i>
	<i>(повторяемость) действия</i>
	<i>условное наклонение</i>

Грузинский язык для образования серий глаголов в будущем времени, кроме приставочного, не владеет другим, альтернативным

средством – это та основная языковая структура, следуя которой, глагол принимает указанные формы. Проблема в том, что для негрузиноязычных учащихся-студентов остается непонятным, какой приставкой или предлогом они должны пользоваться в конкретном случае, чтобы не исказить основное содержание глагола. Грузинский язык в этом отношении не поддается ни под какую систему. Например, очень сложно ответить на вопрос, почему будущее время глагола **çers** (**пишет**) имеет форму **da-çers** (напишет) (а не **gada-çers**, **mi-çers** и т.д.), в то время, как будущее время глагола **ksovs** (**вяжет**) имеет форму **mo-ksovs** (свяжет) (а не **še-ksovs**, **gada-ksovs** и т.д.).

Приставка, которая в языке возникла как указатель направления, является первым составным наречия и в новогрузинском языке имеет четыре основные функции: 1. указывает направление; 2. указывает на ориентацию действия в пространстве; 3. показывает в полном виде то же самое действие и 4. создает глагол с совершенно новым содержанием [6, С.239]. Вместе с тем, глагол по своему составу является простым или же сложным, но, как уже было отмечено выше, не существует никаких формальных или семантических критериев, которые бы разграничили ареал употребления каждого из них и подсказали бы, какую приставку надо употреблять в будущем времени и, соответственно, в группе аориста и формах третьей серии (в случае совершенного вида). В процессе преподавания грузинского языка как иностранного, данному аспекту уделяется огромное значение. Встает вопрос: какой методологический выход существует в процессе обучения спряжению, а также, временных, видовых морфологических категорий глагола?

По нашим соображениям, таким выходом должно стать преподавание **основных глагольных форм**. В первую очередь, необходимо разъяснить, что можно называть основной формой. В нашем случае – это **условное понятие, которое в процессе спряжения подразумевает основы главнейших, фундаментальных рядов (превентных серий) глагола**. Для грузинского языка таковыми являются: настоящее и будущее I серии, прошедшее совершенное II серии и I результативное III серии (в европейских языках - перфект). Например:

ašenebs – **a**-ašenebs – (**a**)-ašena – (**a**)-ušenebia
xaṭavs – **da**-xaṭavs – (**da**)-xaṭa – (**da**)-uxaṭavs
aḳetebbs – **ga**-aḳetebbs – (**ga**)-aḳeta – (**ga**)-uḳetebia
ḳeravs – **še**-ḳeravs – (**še**)-ḳera – (**še**)-uḳeravs
acxobs – **gamo**-acxobs – (**gamo**)-acxo – (**gamo**)-ucxvia

Способ подачи готовых форм глаголов широко применяется в преподавании немецкого языка как иностранного. Это апробированное и совершенно необходимое методическое средство, которое, с одной стороны, облегчает процесс коммуникации для говорящего на иностранном языке, а с

другой стороны, помогает ему самому производить новые формы (подразумевается спряжение).

Как отмечалось выше, выбор приставки для образования в грузинском будущего времени глагола происходит с абсолютно субъективной позиции. Форма настоящего времени своим содержанием создает нейтральную основу для всех приставочных слов. Исходя из этого, настоящее время, обычно, представлено одной формой, а соответствующее ему будущее время отличается разнообразием и вместе с указанием отличителей направления действия иногда значительно меняет основное содержание слова. Для примера возьмем полисемический глагол *akcevs*.

В «Толковом словаре грузинского языка» читаем: «*akcevs* – 1. (*akcia*, *ukcevia*) – преобразует, превратит (во что-нибудь); 2. (*ćaakcia*, *ćaukcevia*) повалил на землю; 3. (*daakcia*, *daukcevia*) разрушил, снес; 4. (*gaakcia*, *gaukcevia*) дал возможность убежать, сбежать; 5. (*miakcia*, *miukcevia*) повернул; 6. (*šeakcia*, *šeukcevia*) повернулся спиной, оставил за собой, позади себя» [5].

Как видим, в перечисленных глаголах приставка, как словообразовательный элемент, широко реализован, что, со своей стороны, усложняет процесс отделения друг от друга основных форм, однако, в процессе обучения языку выход должен быть найден и в подобных случаях. По нашим соображениям, таким выходом может служить представление конкретных глаголов по независимым семам; т.е., следующим образом:

akcevs – **gada**-*akcevs* – **gada**-*akcia* – **gada**-*ukcevia*

akcevs – **ća**-*akcevs* – **ća**-*akcia* – **ća**-*ukcevia*

akcevs – **da**-*akcevs* – **da**-*akcia* – **da**-*ukcevia*

akcevs – **ga**-*akcevs* – **ga**-*akcia* – **ga**-*ukcevia*

akcevs – **mi**-*akcevs* – **mi**-*akcia* – **mi**-*ukcevia*

akcevs – **še**-*akcevs* – **še**-*akcia* – **še**-*ukcevia*

В данном случае подразумевается, что список основных форм глагола должен сопровождаться лексической единицей конкретного языка (зависит от того, для носителя какого языка составляется учебник или сборник упражнений).

Вышеуказанный метод тем более оправдан, когда дело касается глаголов с приставкой *i* (*tamašobs* – *i-tamašobs*, *xṭunavs* *i-xṭunebs*), статических страдательных форм, образованных посредством приставки *e* (*gdia* – *e-gdeba*) или неправильных, глаголов превентной серии. Например:

aris – *ikneba* – *iḳo* – *ḳopila*

ambobs – *iṭḳvis* – *tkva* – *utkvams*

dgas – *idgeba* – *idga* – *mdgara*

Тут же отметим, что при составлении учебника обязательно надо учитывать роль зрительной памяти и **выделения формантов, т.е. на основе**

парцеляции обеспечить экспрессивное восприятие письменных схем и текстов. Вместе с тем, в процессе преподавания языка должен быть использован учебно-методический комплекс, который будет включать в себя этнокультурный и языковой аспекты, что поможет в освоении и формировании грузинского языкового сознания.

Думается, если глагольный материал грузинского языка в соответствующих учебниках будет преподан по предложенному нами методу, значительно **повысится уровень коммуникативной компетенции**, т.е. на основе полученных знаний реализацию речевых целей, что поможет лицу, изучающему язык в установлении контакта с грузиноязычной аудиторией, кроме того, будет содействовать процессу взаимопонимания между коммуникантами.

Знание основных форм глагола поможет изучающим грузинский язык учащимся и студентам осмыслить языковую структуру, выработает в них языковое чутье и в значительной мере облегчит как теоретическое освоение грузинского глагола, так и его практическое использование.

Продолжительный путь грузинско-азербайджанских культурных, в том числе, языковых отношений, обязывает обеих государств обратить внимание на разработку правильных методов во время преподавания с одной стороны, азербайджанского, и, с другой стороны, грузинского языка, изучения теоретических или практических вопросов, для того, чтобы азербайджанско-язычное население, проживающее в Грузии полностью было бы включено в процессе строения грузинского государства. Нам кажется, что без знания языка невозможно представить полноценную реализацию, поэтому особую ценность приобретает каждый конкретный теоретический вопрос, что должно быть отражено в учебниках практической важности. Поскольку культура является понятием исключительно широкой значимости и она отражает также совместные достижения различных обществ, наций, совокупность грузинских и азербайджанских культур может также создать исключительную продуктивную почву для дальнейшего образования наших наций, на пути дальнейшего развития науки, искусства и других отраслей духовной жизни.

SUMMARY

The most complicated system of the Georgian verb which comprises in itself not a single most principle morphological categories and subsystems of these categories, naturally creates the complexes at some extent even in the teaching process of Georgian-language pupils-students, if a particular material is not offered through distinctly defined method. Considerably complicated is the case when all these concern the issue of teaching of the Georgian language as the

second one. The matter is that among the contemporary problems of the Georgian state one of the worth mentioning problem is the process of integration of non-Georgian, including Azerbaijan population to the Georgian state; And all this, first of all concerns the teaching of the Georgian language.

With allowance of the fact that the system of conjugation of the Georgian verb envisages not only the individual microsystems of morphological categories but the formal structures of intersection of these categories as well, it becomes vivid at one glance what kind of hard task meets each teacher in the process of Georgian language, in particular that of the verb. In this case our attention is directed towards the only most important issue - -peculiarity of formation of the future tense in Georgian language and the lingual problems connected with it.

For formation of the future series the Georgian language has no other alternative, except that of prefixal (mainly preverbal) formation. The problem is that for non-Georgian pupils-students it remains unknown (obscure) which preverb or prefix should be used in particular case with the aim that the main content of the verb was not deviated, and the Georgian language in this respect is not subject to any system; That is why the main way out of this problem seems to us teaching of **main forms of the verb**, and in our case, the main form **is the conditional concept, which in the process of conjugation means the roots of main basic series**, and for the Georgian language such series are: Present and Future in the I series, preventive in the II series and the I Perfect (Perfect of the European languages) in the III series (e.g.: makes- **will** make – (**has**) – made – (**had**) – made).

The method of ready delivery of main forms of the verb is widely used in teaching process of the German language, as a foreign language. It is approbated and at the same time a necessary methodic means, which on one hand simplifies the communication and on the other hand, helps to derive and form new forms itself (undermines the conjugate forms).

A long way of Georgian-Azerbaijani cultural, including the lingual relationship binds both states to pay attention to work out the correct methods during teaching on one hand of the Azerbaijani, and on the other hand, the Georgian languages, to study the theoretical or practical issues, to make the Azerbaijani population living in Georgia be completely included in the process of building of the Georgian State.

ЛИТЕРАТУРА

1. Долин К. Стилистика французского языка. Ленинград. Изд. «Просвещение», 1978
2. Соссюр Ф. Курс по общему языкознанию. Тбилиси. Изд. «Диогене», 2002
3. Феллер М. Стил и знак. Львов. Изд. «вища школа», 1984

4. Порчхуа Б. Лексикография грузинского языка. Тбилиси. Изд. ТГУ, 1974
5. Толковый словарь грузинского языка, т. I. Тбилиси, Изд. АН Грузинской ССР, 1950
6. Шанидзе А. Основы грамматики грузинского языка, т. II. Тбилиси. Изд. ТГУ, 1980
7. Чумбуридзе З. Будущее время в картвельских языках. Тбилиси. Изд. ТГУ, 1986

Selami Özcan

Yalova Üniversitesi

Necdət Bilgin

Mustafa Kemal Üniversitesi

AZERBAIJAN'IN TURİZM POTANSİYELİ

ÖZET

Küresel finansal krizin etkileri yavaş yavaş azalmaya başladığı bu günlerde, gündeme yeni krizler, kaoslar, depremler, savaşlar girmiştir. Bu olumsuz gelişmelerden sonra turizm sektörü eksenini Avrupa, uzak doğu ve orta Asya'dan Türkiye ve Kafkaslara doğru kaydırmaktadır. Dünya turizm potansiyeli, Türkiye ve Azerbaycan gibi ülkelerin cazibesini arttırdı. Türkiye ve Azerbaycan turizmdeki ağırlığını ve önemini tüm dünyaya hissettirmeye başladı.

Bu çalışmada yükselen değer olan iki ülkenin turizm potansiyelleri ele alınmakta ve iki ülke turizm açısından mukayese edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Turist, Turizm Potansiyeli, Türkiye ve Azerbaycan'da Turizm Sektörü

AZERBAIJAN TOURISM POTENTIAL

ABSTRACT

The effects of the global economic crisis have declined gradually and new crisis, chaos, earthquakes and wars have come up in recent days. After those negative developments, the axis of tourism industry have been shifting from Europe, Far East and Middle Asia to Turkey and the Caucasus. Tourism potential of the world has made some countries such as Turkey and Azerbaijan attractive. Turkey and Azerbaijan have started to make the world feel their the importance and power on tourism.

In this study, the tourism potentials of two rising countries are considered and these potentials are compared each other in terms of tourism.

Key words: Tourist, Tourism Potential, Sector Tourism in Turkey and Azerbaijan

1. GİRİŞ

İnsanların türlü amaçlarla yaptıkları gezilere turizm denir. Turizm; başka yerleri görmek, tanımak, eğlenmek, dinlenmek ve alveriş etmek için yapılan seyahatlerdir. Bu seyahatlere katılanlara turist denir.

Tüm dünyada az veya çok finansal krizler, ekonomik çöküntüler, siyasal çalkantılar yaşanmasına rağmen insanların çoğu seyahat etme ve tatil yapma ihtiyaçlarını karşılamaktan vazgeçmemektedir. Avrupa'nın bir kısmında yaşanan ekonomik krizler ve Orta doğuda yaşanan sosyal patlamalar yüzünden yeteri kadar paraya sahip olan insanlar tatil ihtiyaçlarını nerede karşılayabileceklerini araştırmaya başladılar. Dünyanın çeşitli yerlerinde yaşanan kargaşadan dolayı turistlerin rotalarını hangi istikamete doğru yöneltecekleri konusu önem kazanmıştır. O istikamete doğru yönelmelerinde rol oynayan faktörler nelerdir, sorusuna doğru cevaplar bulunmalıdır. Turistlerin o ihtiyaçları iyi karşılanmalıdır.

Artık turizm müşterisinin daha profesyonel ve bilinçli hale geldiği söylenebilir. Nerdeyse her turist, bir turizm uzmanı kadar kendini geliştirme imkânı bulmaktadır. Artık bitli turist yok bilinçli turist var. Günümüz turistleri ne istediğini çok iyi biliyorlar. Artık turistler sadece katalogların renkli sayfalarına ve seyahat şirketi sahiplerinin süslü laflarına kanmıyorlar. Bilgi teknolojisi çağında her insan tatil yapmak istediği yeri bizzat kendisi internetten araştırıyor, inceliyor sonra karar veriyor. Turistler, tatil için gidilecek yerleri internet aracılığıyla mukayeseli (fiyat, konfor, rekabet ve hizmet vb açılardan) olarak değerlendirme yapabilmekte ve sosyal paylaşım siteleri ile de yaşanmış tecrübeleri paylaşabilmektedirler. Turizm sektörü içinde, sosyal paylaşım siteleri ciddi bir güç haline gelmiş durumdadır. Bir turist için artık gidilecek yeni bir ülke, yeni bir yer veya yeni bir otel yoktur. Çünkü ilk defa bir ülkeye, bir turistik beldeye kişi gitmiş olsa bile o yer ve o ülke o turist için internetten topladığı bilgiler sayesinde o yer hakkında o kadar çok bilgi sahibidir ki o gittiği yer artık ilk gördüğü veya yeni bir yer olmaktan çıkmaktadır. Hatta o kadar çok bilgi sahibi olmaktadır ki o yerde o belde sürekli yaşayan insanlardan daha fazla bilgi sahibi olabilmektedir.

İnternet ve sosyal paylaşım siteleri sayesinde Türkiye ve Azerbaycan Turizm sektöründe adından en çok bahsettiren iki ülke haline gelmiştir. Bu sayede turizm sektöründe Türkiye ve Azerbaycan dünyanın en önemli destinasyonları arasında yer almaya başladı. Tabii ki bu iki ülkenin iki konuda zayıf oldukları söyleyebilir. Birincisi iç turizm ikincisi kardeş turizmdir. Türkiye'nin en lüks oteli Mardan Palace'ın sahibi Azeri asıllı işadamı Telman İsmailovun Antalya'da (Kundu bölgesinde 1.2 milyar dolarlık yatırımla geçen yıl faaliyete geçirildi) yaptığı büyük yatırımın yanında İstanbul'da da yatırım yapmayı planlaması (Kuruçeşme Arena'nın bulunduğu alan, Sultanahmet Adliyesi ve Unkapanı'ndaki İMÇ Bloklarından birinde) kardeş turizminin canlanmasına çok büyük katkı sağlayacağı açıktır.

Bu çalışma ile Türkiye ve Azerbaycan'da turizm potansiyeli ve turizm faaliyetlerinin neler olduğu ve bu etkinliklerin iki ülkenin turizm sektöründe ne derecede etkili olduğunu ele almaktadır.

Turizm sektöründe dünya istatistiklerine bakacak olursak şöyle bir tablo çıkar karşımıza: 2010 yılında en çok turist çeken ilk 10 ülke ve en çok turizm gelirin sahip olan 10 ülke sıralamaları şöyledir:

Tablo 1: En Çok Turist Çeken Ülkeler (2010 yılı itibarıyla)

	2010 Yılı Rakamları
Fransa	78.900.000
ABD	60.800.000
Çin	55.900.000
İspanya	52.600.000
İtalya	43.500.000
Almanya	27.000.000
İngiltere	27.000.000
Türkiye	26.900.000
Malezya	24.800.000
Meksika	23.000.000

Kaynak: <http://www.turizm gazetesi.com/Sinf/inSinf information.aspx?id=32>

Erişim Tarihi: 13.04.2011

Tablo 2: Turizm Gelirleri Açısından İlk 10 Ülkenin Dağılımı

2009 Yılı İtibarıyla \$ Olarak

ABD	93.899.000.000
İspanya	53.200.000.000
Fransa	48.700.000.000
İtalya	40.200.000.000
Çin	39.700.000.000
Almanya	34.700.000.000
İngiltere	30.100.000.000
Avustralya	25.600.000.000
Türkiye	21.249.000.000
Avusturya*	20.000.000.000

Kaynak: <http://www.turizm gazetesi.com/Sinf/inSinf information.aspx?id=32> Erişim

Tarihi: 13.04.2011

2. AZERBAJYCAN'IN TURİZM POTANSİYELİ

[Azerbaycan](#), [Kafkas Dağları](#), ovaları, nehirleri, gölleri, 825 km'lik [Hazar Denizi](#) sahil şeridi, zengin mineral suları, birçok iklim tipinin bir arada yaşanması ve zengin tarih hazinesiyle turizm potansiyeli oldukça yüksek bir cumhuriyettir.

Azərbaycan 9 iklim bölgəsinə birdən sahib olması səbəbiylə doęal olaraq bir turizm merkezi haline gəlmişdir

Zengin bir kültürel mirasa və doęal güzelliklərə sahib olan Azərbaycan'a gələn turist sayısı hər keçən yıl artmaktadır. ADİK verilerine göre 1995 yılında ülkeyi 93 bin yabancı ülke vatandaşı ziyaret etmişken bu sayı 2005'te 1.66 milyona yükselmiştir. Ülkedeki turizm alt yapısının yetersizliği ve vize işlemlerinin uzun sürmesi, bu konuda önemli bir handicap oluşturmaktadır. Azərbaycan'da deęişik alanlarda toplam 91 otel vardır. Enerji sektöründeki uluslar arası anlaşmalar bağlamında otel sayısı da hızla artmaktadır.

Azərbaycan'da turistlər için kurulmuş kamplar çeşitli bölgelerde dağılış gösterir. Bunlar arasında özellikle; Bakü-Garadaę, Mingeçevir, Hacıkent, Şuşa, Naftalan, Gebele, Zagatala, Lenkeran və Yalama'dakiler büyük önem taşır. Ancak bunlar içerisinde sadece Yalama'daki kamplar 1000 yatak kapasitesini aşmaktadır. Dięer kamplar ise, 1000 yatak kapasitesinin altındadır. Azərbaycan'da esas turizm mevsimi daha çok Mayıs'tan Ekime kadar maksimum 6 ay devam eder. Buna karşılık, Yalama, Zagatala, Şuşa və Bakü'deki turist kampları ise bütün yıl hizmete açıktır. Azərbaycan'da dinlenme tesisleri ise tesis türleri itibariyle dağılımı ve yatak sayıları aşağıdaki tabloda açıkça gösterilmiştir. (Seferov, Hesenov, 261)

Tablo 3: Azərbaycan'daki dinlenme tesis türleri və kapasiteleri

Tesis Türleri	Tesis Sayısı	Yatak Sayısı
Tedavi-Dinlenme Amaçlı Tesisler	48	10.914
Dinlenme Evleri ve Pansiyonlar	13	845
Dinlenme Kampları	27	1461
Turistik Oteller ve Turizm Kampları	10	5004
Toplam	98	18.224

Kaynak: . Seferov, Hesenov, 261

Azərbaycan'a tatil amaçlı gələn kayda deęer sayıda yabancı turist bulunmamaktadır. Bunda tatil turizmine imkân sağlayacak tesislerin az miktarda bulunmasının yanında hizmet kalitesinin düşüklüğü de etkili olmaktadır. Ayrıca Azərbaycan'da yerli ve yabancı turistlerin dinlenebileceęi, tatil yapabileceęi, doğadan, denizden və güneşten istifade edebileceęi modern tesisler çok azdır. Ancak son yıllarda yapılan bir takım modern kamp ve tesisler sayesinde, turist sayısında az da olsa artışlar görülmeye başlanmıştır. Şöyle ki, 1996 yılında 203.270 kadar olan turist sayısı, 1998'de 483.163'e, 2000'de 680.909'a, 2002'de 793.345'e yükselmiş, 2003 ve 2004 yıllarında ise ülkeye gələn turist sayısı 1 milyonu aşmıştır. Önümüzdeki yıllarda hedeflenen turist sayısı ise 2 milyon dolaylarındadır.

Tablo 4: Azərbaycan turizmindeki gelişmeler

Yıllar	Gələn Turist Sayısı	Turizm Geliri (Bin \$)
--------	---------------------	------------------------

1996	203.270	48.132
1997	305.830	285.083
1998	483.163	549.051
1999	602.047	649.800
2000	680.909	716.600
2001	766.992	906.000
2002	793.345	1.025.000
2003	1.066.290	1.450.000
2004	1.197.169	1.625.000

Kaynak: . Seferov, Hesenov, 261

Özellikle son yıllarda turist sayısında gözlenen artışa paralel olarak turizm gelirleri de artmıştır. Şöyle ki, 1996 yılında yaklaşık 50 milyon dolar olan turizm geliri, 1997'de 285 milyon dolara, 1999'da 649 milyon dolara, 2001'de 906 milyon dolara, 2004'de ise 1625 milyon dolara yükselmiştir. Önümüzdeki yıllarda turizmden daha fazla gelir beklenmektedir. Ancak, bu gelirlerin önemli bir kısmını Azerbaycan'a turistik amaçtan çok, iş imkânlarını yerinde görmek, tespit etmek amacıyla gelen yabancıların (iş adamlarının) bıraktığı dövizler teşkil etmektedir.

Azerbaycan'a gelen turistlerin ülkelerine göre dağılımını incelediğimizde; BDT kapsamında olan ülkelerle, komşu ülkeler olan Türkiye ve İran'dan gelenler büyük çoğunluğu oluşturmaktadır.

Tablo 5: Azerbaycan'a gelen turist sayısı (1996-1999)

Ülkeler	1996	1997	1998	1999
BDT	67.728	132.151	301.287	427.564
İran	87.564	103.724	139.300	121.604
Türkiye	24.944	28.709	19.103	10.390
Birleşik Krallık	6214	8636	5197	2281
ABD	4249	4392	3257	1763
Almanya	1803	3456	3283	1423
İsrail	327	8157	1898	822
Pakistan	1978	1362	728	411
Fransa	697	1235	609	348
İtalya	156	162	482	239
Hindistan	789	1097	431	216
Suriye	174	405	208	94
Kanada	138	503	93	90
Diğer Ülkeler	6509	11.841	7287	34.802
Toplam	203.270	305.830	483.163	602.047

Kaynak: . Seferov, Hesenov, 264

Bunları 1999 yılında gelen turistler bakımından sırasıyla Birleşik Krallık, ABD, Almanya, İsrail, Pakistan, Fransa, İtalya, Hindistan, Suriye ve Kanada izlemektedir. Gelecek yıllarda bu ülkelerden ve aynı zamanda diğer ülkelerden yeni gelecek olan turistlerle toplam turist sayısının artacağı düşünülebilir.

Tablo 7: Azərbaycan'a gelen turist sayısı (2000-2004)

Ülkeler	2000	2001	2002	2003	2004
BDT	346.483	263.780	288.428	628.299	743.068
İran	242.354	321.882	284.570	267.796	286.178
Türkiye	12.693	8.493	11.082	14.589	22.829
Diğer Ülkeler	79.379	172.837	209.265	155.606	145.094
Toplam	680.909	766.992	793.345	1.066.290	1.197.169

Kaynak: . Seferov, Hesenov, 265

Önümüzdeki yıllarda yani 2011 yılından itibaren ülkeye gelen turist sayısının artacağı ve bu durum turizmin, ülke ekonomisine büyük katkı sağlayacağı bir sektör haline gelmesi beklenmektedir.

Azerbaycan'da turizm potansiyelinin yüksek olmasına karşılık, turizmsektörünün değişim ve gelişimine engel olan bazı sorunlar vardır. Bu sorunlar ve çözüm önerileri maddeler halinde belirtilmiştir: (Seferov, Hesenov, 268, Zengin, 266-268

Tablo 6: Azərbaycan'ın Turizm Sorunları ve Çözüm Önerileri

Sorunlar	Çözüm Önerileri
<ul style="list-style-type: none">- Tanıtım,- Ulaşım,- Eğitimli personel,- Modern tesislerin azlığı,- Gezi turlarının yetersizliği,- Bir çok idari yerleşim birimlerinde turizm merkezlerinin olmaması,- Kış turizmi için gerekli alt yapının olmaması,- Turizm sektöründe yatırımcıların yetersiz destek görmesi,- Turizm tesis yatırımlarının yüksek maliyetli oluşumudur.	<ul style="list-style-type: none">- Modern turistik tesislerinin artması,- Hizmet kalitesinin artması,- Turizm personelinin eğitimi,- Geniş çaplı gezi turlarının oluşturulması,- Bölgeler ve yörelerde de yerel turizm merkezlerinin oluşturulması,- - Kış turizmi için de gerekli alt yapının oluşturulması.

Sonuçta, ülke turizminin gelişmesini sağlamak ve turizm gelirlerini artırmak için, bu sorunların çözüme kavuşması gerekmektedir.

Azerbaycan'da son dönemde yerli ve yabancı yönetici talebinin artacağı alan ise turizm sektörü gelmektedir. 5 milyar dolarlık Shahdağ Kayak Merkezi projesi, yapımı hızla süren Four Seasons, Hilton ve Marriot otelleri şimdiden bu ihtiyaca işaret ediyor.

Ayrıca Azerbaycan, Türkiye'ye çok yakın hatta son 15 yıldır Türkiye ile siyasi olarak birleşmeyi düşünen bir Türk ülkesidir. Azerbaycan'a en çok turist Türkiye'den gitmektedir. Türkiye'den gidenler hem Azerbaycan halkını hem de Azerbaycan coğrafyasını, iklimini, tabiatını, şehirlerini v.b. beğenmektedirler. <http://www.turkbirlik.gen.tr/lang-tr/Makale/85--fatih-alparslan/116-azerbaycanda-turizm-imkanlari.html>, Erişim Tarihi: 14.04.2011

3. SONUÇ

Turizm sektörü, ekonomik ve sosyolojik etkilerinden dolayı dünyanın pek çok ülkesinde bir numarada yer alırken her ülke pastadan payını arttırma yarışındadır. Turizm gelirlerinin gayri safi milli hâsıla içindeki payı da giderek artmaktadır.

Turizm sektörünün hızla gelişmeye devam ettiği bu günlerde, insanların seyahat etme nedenleri çok çeşitlidir. Kimisi iş, merak, din, kültür, eğitim öğretim, milli kültür, dinlenme ve eğlence, spor, tedavi, snobizm, dost ve akraba ziyaretleri, toplantılara katılma gibi iç nedenlerden kimisi dış faktörlerden dolayı seyahat etmek zorunda kalır. Turizm sektöründe hizmet sunan işletmelerde de çeşitlilik göze çarpmaktadır. Turizm sektöründe yer alan bu farklı alanların başında seyahat işletmeleri ve konaklama işletmeleri gelir. Diğer alanlardaki işletmeler ise, yiyecek–içecek işletmeleri, eğlence ve dinlenmeye yönelik işletmeler, alışveriş (hediyelik eşya) işletmeleri ve insanların seyahatleri sırasında karşılaştıkları pasaport, vize, gümrük işlemleri yapan, yardımcı hizmet sunan işletmeler gelir.

Turizm istatistikleri incelendiğinde Türkiye turizmi, dünya standartlarında bir yerde bulunurken Azerbaycan'da ise genç turizm potansiyeli mevcuttur. Turist sayısı ve turizm gelirleri açısından her iki ülkenin ihtiyacı söz konusudur. Seyahat hizmeti sunan turlar ile konaklama hizmeti sunan otellerin sayısı her iki ülkede giderek artmakta, hatta her iki alana devlet desteklerinin yoğun olduğu görülmektedir.

4. KAYNAKLAR

BABACAN Adem, **Selami ÖZCAN**, (2009) “Alanya Bölgesi Otellerinin Görelî Etkinliğinin Belirlenmesi: Bir Veri Zarflama Analizi Tekniğı Uygulaması” Mustafa Kemal Üniversitesi **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl/Year: 2009 Cilt/Volume:6 Sayı/Issue:12, ss.176-189

<http://www.kulturturizm.gov.tr>

<http://www.turizmgazetesi.com/Sinf/inSinfInformation.aspx?id=7>

- MEMMEDOV, Cabir və Sabir, REHİMOV (2000), Turizm (Turizm və Onunla Elageli Sahelerde İşledilen Temrin
- SEFEROV Rehman və Tapdıg HESENOV, Azərbaycan'ın Turizm Potansiyeli və Turizm Etkinliklerinin Değerlendirilmesi, TÜRKİYAT ARASTIRMALARI DERGİSİ,
- TAVMERGEN İge Pınar, Turizm Sektöründe Kalite Yönetimi, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2002
- ZENGİN Eyüp, Piyasa Ekonomisine Geçiş Sürecinde Azerbaycan, İTO Yayını, İstanbul, 2010

Seyidova Şahnaz İsmayıl qızı
Bakı Slavyan Universiteti

İ. ŞİXLİNİN «DƏLİ KÜR» ROMANINDA DAXİLİ MONOLOQ

Bildiyimiz kimi, xarakterin açılmasında daxili monoloq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu zəmində «Dəli Kür» romanındakı qəhrəmanların, Cahandar ağanın, Zərnigarın, Şahnigarın, Şamxalın daxili monoloqları onların xarakterinin açılmasında mühüm rol oynayır.

Yazıçı xarakterlərin daxili aləminin təlatümlərini böyük ustalıqla göstərə bilmişdir. Bu baxımdan Cahandar ağanın daxili monoloqları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Daxili monoloq bədii xarakterin yaradılmasında mühüm vasitələrdən biridir. Qəhrəmanın iç dünyası onun bütün iztirabları daxili monoloqlarda aydın şəkildə əks olunmuşdur. Daxili monoloq obrazın daxili aləminin açılmasına xidmət edir, onun bütün ziddiyyətliyini və mürəkkəbliyini aşkara çıxarır. A. Boçarov yazır: «Müasir nəsrə də daxili monoloq o zaman yaranır ki, dialoqlu səviyyəyə malik olsun, onun məzmununda konflikt ifadə edilsin... Əgər qəhrəmanda iki təsəvvür və anlayış üz-üzə gəlsə, əgər insan öz-özü ilə, yaxud xəyalən başqaları ilə gərgin mübahisə edərsə, daxili monoloq meydana çıxır» [2, 216].

Bədii əsərdə daxili monoloq zərurəti, qəhrəmanın iç dünyasının açılması üçün həqiqətən də, vacib elementlərdəndir. Cahandar ağanın da daxili monoloqları onun xarakterini, mənəvi dünyasını, fikir və həyəcanlarını əks etdirir.

Buna əyani nümunə olaraq onun bacısı Şahnigarı qətlə yetirdiyi anda keçirdiyi sarsıntıları ifadə edən daxili monoloqunu gətirmək olar: «Bəlkə də ona heç nə olmayıb, tərtəmizdir. Amma kimi inandıracaqsan. Bundan sonra mən camaat arasına necə çıxacam? Başıma papaq qoyub necə gəzəcəm? Mərəkədə oturub necə söhbət edəcəm?» [4, 186].

Cahandar ağanın keçirdiyi sarsıntı, iztirab onun daxili monoloqu ilə aşkarlanır. Bu daxili monoloqdan duymaq olar ki, Cahandar ağa heç də qəddarcasına bacısını qətlə yetirən duyğusuz bir zalım deyil, o dərd içində qovrulan, bacı ilə ləkəsiz namus seçimi arasında çırpınan bədbəxt bir insandır. Onun faciəsi düşdüyü vəziyyətin çıxılmazlığındadır. O, bacısını öldürməyə də, bu faciədən, bu daxili işgəncələrdən yaxa qurtara bilməyəcəkdi. Onun bu ziddiyyətli və çıxılmaz vəziyyətə düşməsinin səbəbi nədir? O, bu vəziyyətdən çıxış yolunu nədə görür? Bu iki sualın cavabı Cahandar ağanın faciəsinin səbəbini açmağa kömək edərdi.

Birinci sual obyektiv səbəblərdən bəhs edir: Cahandar ağanın iradəsindən asılı olmayan hadisələr onu çıxılmaz vəziyyətə düşür edir.

İkinci sual isə bu vəziyyətlə qəhrəmanın özünün öz iradəsi ilə qəbul etdiyi qərardan bəhs edir. Bu iki şərtin ikisi də birlikdə, yəni həm obyektiv səbəb, həm də subyektiv qərar birlikdə faciəvi situasiya yaratmış olur.

Digər bir daxili monoloqu, Cahandar ağanın sevimli atı Qəmərle vida səhnəsində böyük həssaslıqla işlənmiş daxili monoloqunu, nəzərdən keçirək: «İndi mən nə edim Qəmər? Axı sən mənim sirdaşım, dar günümdə harayım idin. Sən quşdan ayıq və ehtiyatlı atsan, Qəmər. Çox qaranlıq gecələrdə, məndən qabaq, yolda təhlükə olduğunu sən başa düşübsən. Qulağın yapıxdırıb sakitcə dayanmısan və məni başa salmısan ki, irəli getmək olmaz. Məndən qabaq özün yolunu dəyişməyə, Qəmər» [47, 343].

Cahandar ağanın bu daxili monoloqu onun gərgin daxili vəziyyətini, ağır yaşantılarını gözlərimiz önündə canlandırır. Bu səhnə bütövlüklə Cahandar ağanın Qəmərə olan məhəbbətinə həsr olunub. Sözsüz ki, bu lövhədən aydın olur ki, Cahandar ağa Qəmərə adi minik atı kimi deyil, yaxın sirdaş, doğma bacı kimi münasibət bəsləyir. Lakin bu münasibət nə qədər əziz olsa da, milli adət-ənənəyə möhkəm bağlı olan Cahandar ağa bir daha seçim qarşısında qalır və istər-istəməz mühitin qanunlarına tabe olur. Təkcə mühitin yox, onun mənliliyi, şəxsi iradəsi, kişilik heyssiyatı da bu vəziyyətə dözə bilmir. Bu rüsvayçılıqdan sonra Cahandar ağa əvvəlki kimi məğrur yaşaya bilmir.

Cahandar ağanın keçirdiyi hisslər olduqca təbii və təsirlidir. O, iztirab içində atını məcburiyyət qarşısında qalaraq öldürür. Bir daha təkrar etməliyik ki, bütün bu iztirab və əzab Cahandar ağanın daxili monoloqunda aşkarlanır. Bu səhnə müəyyən mənada birinci səhnənin (Cahandar ağanın öz bacısını öldürməsi səhnəsini) xatırladır. Hər iki halda mahiyyət eynidir: rüsvayçılığa dözməkdənsə öz əzizini öldürüb biabırçılığın izini itirmək istəyir. O, daim nəzərlərdən gizlənmək məcburiyyətində qalır. Başqasının arvadını qaçırmaqla, başqasını rüsvay etməklə o, bir növ özünü də çıxılmaz vəziyyətə salır. Bir şəxsiyyət olaraq Cahandar ağanın ziddiyyətliliyi ondan ibarətdir ki, o özünə rəva bildiyi hərəkəti özləyə rəva bilmir və bununla

da sanki özünü hamıdan ayrı, hamıdan yüksək bir vəziyyətdə görür və bunu qanuni hesab edir. Bununla da o təklənir, qanundan və adətdən kənar qalır. İki arvad almaq elin adətində olmuşdur, lakin başqasının kəbinli arvadını qaçırmaq heç bir adətdə olmamışdır. Faciə də elə buradan, başqasının arvadını qaçırmaqdan, yəni bununla hansısa bir mənəvi, dini, ümummilli bir adəti və qanunu öz şəxsi istəyi xatirinə pozmaqdan başlanır. Cahandar ağanın başına faciəli hadisələr ələnir və o, bu vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilmir. Belə vəziyyətdən çıxış yolu yoxdur. Faciə də elə bundan, vəziyyətin çıxılmazlığından, ibarətdir.

Əsərdə olan digər obrazların: Şahnigarın, Şamxalın, Zərnigarın da daxili monoloqları böyük həssaslıqla işlənmişdir.

Romanın əsas qəhrəmanlarından olan Şahnigarın ölüm qabağı daxili monoloqu onun iç dünyasının böyük bir təlatüm və sarsıntı içində olduğunu aşkarlayır. Şahnigarın etdiyi hərəkətdən peşiman olması qardaşının xəbərdarlığına əməl etməməsi nəticəsində ölümlə üz-üzə dayanması bu daxili monoloqdan aydın olur: «Hələ mənə bu da azdır. Lap gözündən boğazlanasıyam. Nahaq yerə aqlımı oğurladıb sözə baxmadım. İndi nə olsun? Kimin ağzını bağlayacaqsan? Kimi başa salacaqsan ki, heç nə olmayıb. Sabah bütün kənddə zurna çalmaqda olacağarmı? Yazıq qardaşım, səni də dərdə saldım. İndi bilirəm nələr çəkirsən? Mənim kimi bacını allah yerə soxsun, vaxtında sözüne baxmadım. Məni öldürsən də azdır. Onun üçün deyiblər, böyüyün sözüne baxmayan böyürə-böyürə qalar» [4, 183].

Bu daxili monoloqda o, özünü suçlayır, qardaşına bəraət qazandırır, lakin sonuncu daxili monoloqunda Şahnigar xanım ölümdən vahimələnən bir insan şövq-təbii ilə öz faciəli sonluğu ilə barışmaq istəmir: «Deyəsən mənimki də bura qədər imiş. Öldürməyə aparır. Yoxsa düz-dünyanı niyə dolanır? Nə? Öldürmək?! Axı, niyə?! Nə pis iş tutmuşam ki?! Sənin əlin mənə, bircə bacını öldürməyə qalxarmı, ay qardaş? Doğrudur, suçum var, boynuma alıram, ancaq günahım o qədər də böyük deyil. Vallah düz sözümdür, o inandığımız haqqı yalan danışmıram» [4, 184].

Y.İsmayılov məclisə getdiyi üçün özünü danlayan Şahnigar xanımı belə xarakterizə edir: «Xəbərdarlığa baxmayaraq, məclisə getdiyi üçün özünü danlayan bacının məhşər ayağında ürəyindən qopan titrək «ay qardaş» nidası bəzən bir yalvarış, istək şəklində, bəzən də bir məzəmmət, inciklik, ağır kimi səssiz-səmirsiz eşidilir. Son dərəcə ağır bir prosesdə Şahnigar xanımın da, Cahandar ağanın da mənəvi aləmi böyük ustalıqla açılır» [3, 174]).

Qeyd etməliyik ki, Şahnigarın sonuncu daxili monoloqu da onun qardaşı ilə olan isti, mehriban münasibəti də aydın sezilir: «Mən balacalıqdan hamıdan söz gizlətsəm də, sənə ürəyimi açmışam. Axı biz bacı-qardaşdan çox, sirdaş olmuşuq. Anam öləndə mənə sən saxladın. Onun iyini

səndən almadımmı, a qardaş? Gecələr böyrünə qısılib yatdığım, burnumu kürəyinə söykəyib səni qıdıqladığım yadından çıxıbmı, ay qardaş?. Yüz adamın paltarının içindən səni köynəyinin iyindən taparam. Sənə toy olanda hamıdan çox sevinən mən olmadımmı? Gəlinimizi gətirəndə hamıdan qabaq məndən soruşmadımmı ki, yengən necədir, xoşuna gəlirmi? Mənə toy olanda hamıdan çox qəmlənən sən olmadımmı? Gəlin getməzdən əvvəl otağa girib üzümdən duvağı açdığın, «Ay şeytan sənsiz lap darıxacağam», dediyin yadında deyilmi? Axı mən o günü sənin doluxsunub yaşaran gözlərini indi də unutmamışam» [4, 185].

Bu daxili monoloqda Şahnigarın həssas qəlbi, qardaşını çox sevən nisgilli bacı ürəyi böyük məharətlə təsvir olunur. Şahnigarın uşaqlıq çağlarından taki gəlin köçənə qədər qardaşı ilə mehriban münasibəti aydın sezilir. Onların arasında adi qardaş-bacı münasibəti deyil, dərin məhəbbət və möhkəm bağlılıq vardır. Axı Şahnigarın Cahandar ağadan savayı heç kimi yox idi, o bütün mehrini və məhəbbətini yeganə qardaşına salmışdı. Cahandar ağa da heç bir zaman onun xətrinə dəyməz, daima onu əzizləyər, bütün istəklərini yerinə yetirər, daima onu qoruyardı. Göründüyü kimi, daxili monoloq nəinki yalnız insanın öz iç dünyasından xəbər verir, o hətta digər insanlara olan münasibəti də aşkarlayır.

Məharətlə qələmə alınan bu səhnədə biz yalnız Şahnigarın qətlinin şahidi olmuruq, axı Cahandar ağanın daxili aləminin narahatlığı, bitib tükənmək bilməyən mənəvi sarsıntıları elə bu qətdən sonra başlanır. Deməli, bu ölüm yalnız Şahnigarın ölümü deyil, bu ölüm Cahandar ağanın mənəvi ölümünün başlanğıcıdır. Şbühəsiz ki, romanın daxili monoloqları tək Cahandar ağa və Şahnigarın daxili monoloqlarından ibarət deyildir.

Romanın digər obrazları: Zərnigar xanımın, Şamxalın daxili monoloqları personajın daxili aləminin açılmasına xidmət edir. Belə ki, romanın əvvəlində Zərnigar xanımın keçirdiyi sarsıntı onun daxili monoloqundan bəlli olur: «Şamxal bu işləri belə qoymaz, – deyə özünə təsəlli verdi, – Harada olsa gəlib çıxacaq. Kimin anasının mələr qaldığını onda görürük» [4, 6].

Ana övladdan kömək gözləyir, oğlundan imdad istəyən qadın bütün ümidini ona bağlayır. Bu daxili monoloq bir anda insanın düşüncə dünyasına nəzər salmağa kömək edir.

Şamxalın daxili monoloqu çılğın bir gəncin daxili aləmində nələr tüğyan etdiyindən xəbər verir. Cahandar ağanın Mələyi qaçırmasından sonra ata-oğul münasibəti kuliminasiya nöqtəsinə çatır. Şamxal atasının xəyanətini qəbul etmək istəmir, ağır sarsıntı içində atası ilə üzləşir və nəticədə döyülərək evi tərk edir.

Onun tənha, Kürün sahilində düşüncələrə qapılıb, öz-özü ilə söhbətindən məlum olur ki, o yalnız Mələyi günahlandırır.

Y.İsmayılov yazırdı: «Əsərdə ata ilə oğulun «döyüşə hazırlaşan buğalar kimi» üz-üzə gəlməsi müəyyən səciyyəvi cizgilər, daxili və xarici əlamətlərlə qələmə alınmışdır» [3, 168].

S.Əliyeva, Şamxalın bilərəkdən kasıb dəmirçi Qoca kişinin qızı ilə evlənməsini Cahandar ağaya zərbə vurmaq kimi xarakterizə edir: «Ailənin böyük oğlu Şamxal kəndin ən kasıb qızı ilə evlənir və bununla da Cahandar ağaya sağalmaz mənəvi zərbə vurur, hansı ki, bu zərbəyə o, səssizcə dözməliydi» [1, 142].

Şamxal şüurlü və məqsədyönlü şəkildə atasına zərbə vurmaq istəməsə də, əslində belə də olur. Ancaq burada sual doğuran məqam başqadır: Cahandar ağa Mələyi gətirəndə heç düşünmədi də o, kimin qızıdır, ancaq oğlunun kasıb qızı almasını faciə kimi qəbul edir. Yəni özünə rəva bildiyi bir hərəkəti oğluna rəva bilmir və bununla da yenə də özünü ümumi qaydadan və adətdən kənar qoyur.

Beləliklə, daxili monoloqun bədii əsərdə təcəssümü, birbaşa insanın fikir dünyasına nəzər salmaq imkanı yaradır. Xarakterin mədəni səviyyəsini, əxlaqını, bütün daxili potensialını üzə çıxarmaqda əsas vasitə kimi hər bir zaman personajın iç dünyasını aşkarlayan mühüm vasitədir.

SUMMARY

In the article the inner speech of the characters of I.Shikhli's novel "Dali Kur" is analyzed.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиева С. Величие и падение Джахандар аги // Дружба народов, 1973, №4, с.139-142.
2. Бочаров А. Требовательная любовь. Концепция личности в современной прозе. М.: Художественная литература, 1977, 216 с.
3. İsmayılov Y. İ. Şıxlı. Həyatı, mühiti, sənəti. Bakı: Ayna Mətbu Evi, 1999, 223 s.
4. Şıxlı İ. «Dəli Kür». Bakı: Gənclik, 1968, 448 s.

Sonaxanım Hidayət qızı Sadiq

Bakı Slavyan Universiteti

TƏKRARLAR MƏTNYARADICI FAKTOR KİMİ

Mürəkkəb sintaktik bütövün spesifik struktur-semantik birlik kimi formalaşmasında əsas mətdaxili əlaqələrdən biri də təkrarlardır. Sintaktik əlaqə üsulları mətdəki komponentlərin struktur-semantik əlaqəsini nəzərdə tutur, yəni bu qrup komponentlər arasındakı semantik mənə əlaqəsini və komponentlər

arasındakı tekst yaradılmasına aid olan struktur əlaqəni təmin edən tekstyaradıcı faktorlar daxil edilə bilər. Struktur planda mətnyaradıcı faktorlar kimi ilk növbədə məhz təkrarları qeyd etmək lazımdır.

М.Адилов тјаррларын ролуну вурьулайараг, онлары беля гиймятляндирир: “Тәкрарлар бәзән қәдим ифадә тәрзинин дилдә қалığı kimi, бәзән мүәyyән тарихи-етнографик реалиләр илә əлақədar olaraq, бәзән аналоји үsul илә əмələ гələрək, бәзән тәрцүмә нәтицəсиндә, бәзән фәрди yaradıcılıг илә бағли olaraq, бәзән daha geniş (konkret) ифадələрин иxtисарı (mücorrədləşmə) нәтицəсиндә, бәзән үslubi-estetik тələbləрдән dolayı və s. дилдә өзүнү гөстэрир” (2, 56).

Тәкрарлар мәтнин yaradılmasında çox güclü faktordur və onlar bu vaxt spesifik bir sistem yaradırlar. Мәтн yaradıcılıғında müxtəlif formalarda təzahür edən təkrarlar strukturca sadə və ya mürəkkəbliyindən asılı olmayaraq prinsip etibarilə мәтнин bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm bir üsul kimi reallaşır.

Məlum olduğu kimi, мәтнин kompozisiyası onun üzvlənməsi, əlaqəliliyi, informasiya tutumu kimi problemlərin üslubiyyatla bağlılığı həmin sahənin мәтн dilçiliyi ilə kəsişmə nöqtələrinə malik olduğunu гөstэрir. Bu daha çox мәтнин kateqoriyalarının təhlili zamanı müxtəlif üslubi vasitələrə müraciət olunması zamanı, daha doğrusu, bu tələb ortaya ortaya çıxarkən özünü biruzə verir. Belə ki, мәтнин kommunikativ mahiyyəti nəzərdən keçirilərkən bu crü üslubi vasitələrdən olan təkrarların özlərində ehtiva etdikləri xüsusiyyətlərə görə daha öncə təhlil etdiyimiz qrammatik vasitələrlə yanaşı, мәтнин ayrı-ayrı hissələrinin bir bütöv şəkildə birləşmələrinə xidmət etmək potensialları üzə çıxır. Мәтндə aydın olur ki, cümlələrdə söz birləşmələri, həmçinin leksik vahidlər təkrar edilə bilər.

Təkrarları həm mənə, həm də formal-struktur baxımdan fərqləndirmək olar. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, мәтндə təkrarlar spesifik bir sistem yaradırlar. Və prinsip etibarilə onlar мәтн yaradıcı olmaqla, мәтнин bütövlüyünə xidmət edən”səmentvari”üzvi birlik yaradan bir üsul kimi özünü гөstэрir:

“She hurried as the first raindrops began pelting through the leaves. Pulling herself up onto the tiny deck, she rolled to her feet. The wind and rain grew quickly. Storms in the Amazon were usually brief, but they often came swiftly and fiercely. This one was no exception. Standing half crouched, she faced the doors that led to the two rooms on this level” (J. Rollins).

Burada “she” əvəzliyinin təkrarı maraqlı doğurur. O, мәтнин bütün komponentlərində təkrar olunmasa da, tematik inkişafda bilavasitə iştirak edir, yəni əsas süjet xətti məhz “she” əvəzliyinin üzərində cərəyan edir. Azərbaycan dilində nümunəyə baxaq:

“Qədir fəlakət içində qoyub getdiyi ailəsinə, evinə qayıdırdı. O, bu ailəni qurtarmaq üçün getmişdi, böyük və dünyəvi bir qüvvə onu qucağın aaldı, onun yolunu dəyişdi. Qədirin bu qüvvə ilə bərkimiş qəlbi, köksündən çıxıb qızıl

bayraqda durmaq, nə isə demək istəyirdi. Qədir kimsəsiz qoyub getdiyi ailəsinə qollarını açmağa tələsirdi” (M.İbrahimov)

Verilən misal üç komponentdən ibarət məndir və onların üçü də “Qədir” leksemi ilə başlayır; Qədirlə bağlı fikirlər bir-biri ilə bu sözlə bağlanılır, sanki, Qədir məndəki cümlələri-komponentləri mərkəzə- mürəkkəb sintaktik bütövün mərkəzinə çəkməklə mərkəzəqaçma qüvvənin idarəçiliyinə daxil edir,nəticədə də mətni təşkil edən komponentlərin üzvi bağlılığı-sistemi yaranır (3, 58).

Təkrarları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

- 1.Morfoloji təkrarlar;
2. Leksik təkrarlar;
3. Sintaktik təkrarlar

Məndə təkrar kimi bütöv cümlə strukturu özünü göstərə bilər. Belə olan halda – cümlə təkrar olunarkən mətn daxilində təbii şəkildə o cümlə öz müstəqilliyini kifayət qədər itirmiş olur və təbii şəkildə cümlənin struktur dəyəri azalır. Məşhur rus dilçisi V.V.Vinoqradov məhz bu cür halları nəzərə alaraq qeyd edirdi ki, hətta bütün cümlə sintaqm kimi özünü göstərə bilər, hətta belə olduqda biz onu öz-özlüyündə deyil, daha böyük mürəkkəb birliyin komponenti və ya hissəsi kimi görürük (4, 23). Bu vaxt onun mənası mürəkkəb sintaktik bütöv kontekstində dərk edilməyə başlanılır. Digər tərəfdən bir vacib məqama da nəzər salaq: tekstdə elə məqamlar olur ki, özünəməxsus düyün nöqtələrində məhz cümlənin təkrarı özünəməxsus rol oynayır. Bu düyün nöqtələrini bir-birinə bağlamaq ehtiyacı zamanı söz birləşmələrindən və ya ayrı-ayrı sözlərdənsə, cümlədən istifadə etmək daha vacib olur.

Bununla yanaşı, təkrarlıq hadisəsi qrammatikaya aid fakt, yəni qrammatik mədəniyyət kimi nəzərdən keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, mətnyaradıcı amil kimi qəbul olunan üslubi eynilik leksik siniflərin yardımı ilə təsvir olunan məndəki leksik əlaqələliyin pozulmasına gətirib çıxarır. Bu ümumi semantik xüsusiyyətlər əsasında, yəni paradigmatik səviyyədə formalaşan leksik siniflər ilə formal distribütiv təhlil vasitəsi ilə, yəni sintaqmatik səviyyədə yaradılan ekvivalentlər və yaxud təkrarlar sinfi arasındakı qarşılıqlı əlaqə ilə izah olunur. Yəni formal təkrar faktik olaraq semantik müxtəlifliyin mətnboyu realizə olunmasında maneəyə çevrilir.

Morfoloji təkrarlar bir mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivəsində eyni morfoloji vahidlərin təkrarından ibarət olur. Bu vaxt həmin təkrarlar harmoniya, bir morfoloji mühit yaradırlar ki, bu da mətn semantikasını ilə üzvi şəkildə bağlı olur. Məsələn:

“They rushed on, accompanied by tiny splashes and the sound of crashing bodies hitting the underbrush.”

“At last they reached the place where the main stream forked into the northern and southern branches, encircling the knoll” (J. Rollins, p.218).

Bu nümunədə belə bir təkrar fuksiyanı “Past Simple” keçmiş zaman forması yerinə yetirir. Eyni zamanda ardıcılıq “at last” zaman zərfliyi vasitəsilə daha da güclənir. Azərbaycan dilində morfoloji təkrara aid misala baxaq:

“Yayın isti günlərindən biri idi; günün axırncı şafəqi uca dağların başını qızıl rəngində etmişdi və nazik yel yavaş-yavaş əsib yarpaqları tərpedirdi. Belə bir gözəl vaxtda ağacın altında, otun üstündə bir universitet tələbəsi, “cmydɛm” əyləmişdi və hərdənbir öz ətrafına nəzər yetirib fikrə gedirdi. Bu növcəvan gül üzvlü, xoşsifətli olub, ağıl və kamalı üzündən məlum edirdi. Amma bununla belə də, üzü ürəyindəki pünhan qəmini bəyan edirdi. Nə üçün bu, qəm dünyasına batmışdır? Və nə üçün kabab tək qovrulurdu? Səbəbini bir özü, bir də əlindəki dəftərçə bilirdi (N.Nərimanov).

Mətnədəki xəbərlərin felin indiki zaman hekayəti ilə təkrar olunması sanki bir mətn hüdudunda bir morfoloji zaman mühiti, daha doğrusu, indiki zaman hekayətini yaratmış, mətnboyu hadisələr də bunun üzərində köklənmişdir. Başqa bir misal:

“Göydə kalağayı buludlar. Bulud yorğanlarından görünən səma.Göz işlədikə işləyən əngin. Bir də soyuq ay. Gecənin sarı xalı.

“Yerdə şəhər. Küçələr. Adamlar. Bu taksı. Bu taksidə dördümüz. Sürücü. Nərgiz. Mən. Bir də mənim əcaib məhəbbətim. Yox bir də mənim yaşım – taksı sayğacının rəqəmləri kimi bir-birini təqib edən illərin sayı. Bir də qiyabi adamlar. Onların nəsihətləri, anlayışları. Bir də mənim kadərim. Bir də onun nə ağıla, nə tərifi, nə də bu maşına sığmayan gözəlliyi. Aşiq demişkən “tamam bir kəndə dəyən” yox, “tamam bir şəhərə dəyən” gözəlliyi. Bir də onun beynində və qəlbində, arzularında, yaddaşında, qulaqlarında, gözlərinin içində yer əyləyib qalmış qarabuğdayı, qonur gözlü bir gənc, ağıllı, kamallı, həm də bir az dəli-dolu gənc” (Anar).

Nəzərdən keçirdiyimiz misalda ismin adlıq halının mətnboyu təkrarı bu çoxkomponentli sintaktik bütövü açıq şəkildə cilalayır. Əlbəttə ki, ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində güclü hal kateqoriyasının mövcudluğu bu dildə morfoloji təkrar hadisəsinin daha tez-tez müşahidə olunduğuna səbəb olur.

Mətnədə müşahidə olunan leksik təkrarlar spesefik bir sistem yaradırlar. Belə ki, burada bütöv cümlə və söz birləşməsi təkrarından ayrı-ayrı söz təkrarına və ellipsisə qədər ən müxtəlif struktur növlərinə rast gəlmək olar. M.Zəkiyev də cümlələrin semantik əlaqəsini təmin edən sintaktik vasitələr arasında “ümumi sözləri” (leksik təkrarları) xüsusi olaraq qeyd etmişdir (5, 366-370).

Leksik təkrarlar sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin formal təkrarlarını əhatə edir. Mürəkkəb sintaktik bütövde bəzi leksik vahidlər bir-birinə “ayaq verərək” təkrarlana bilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998
2. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar, Bakı: 1974
3. Məmmədov A.Y. Mətn yaradılmasında formal əlaqə vasitələri sistemi. Fil. elm. Dok. Dis. Avtoreferatı. Bakı, 2003, səh. 54
4. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. М.1977
5. Закиев М.З. Синтаксический строй татарского языка, Казань, 1963

BƏDİİ ƏDƏBİYYAT

6. Abdulla K. Gülü qah-qahxanımın nağlı.
7. Abdulla K. Parisin seçimi.
8. Abdulla K. Yarımçıq əlyazma.
9. Anar. Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi.
10. Nərimanov N. Bahadır və Sona.
11. Rollins J.

Stariçonok Vasiliy Denisoviç

Белорусский Государственный Университет им. М.Танка

ПУБЛИЧНАЯ РЕЧЬ — ВАЖНЕЙШЕЕ ОРУЖИЕ СОВРЕМЕННОГО ПРЕПОДАВАТЕЛЯ

Деятельность человека, профессия которого связана с постоянным чтением лекций, докладов, проведением уроков, немыслима без основательных знаний принципов и правил ораторского искусства. К числу таких людей относятся преподаватели, политики, прокуроры, адвокаты, религиозные деятели и др. Для них публичная речь — важнейшее оружие в профессиональной деятельности. К разновидностям публичной речи относятся выступления на митингах, дипломатическая речь, научно-исследовательский доклад, судебная речь, университетская лекция и научно-популярная публичная лекция, вступительное слово перед спектаклем, приветственная речь для участников конференции, застольный спич, траурная речь и т. п.

Публичная речь чаще всего рассматривается как своеобразное произведение искусства, воздействующее одновременно на чувства и

сознание слушателей, как особый вид эмоционально-интеллектуального творчества, воплощаемого посредством живого слова. Мастерство публичной речи состоит в умелом использовании логической и образной форм человеческого мышления. Голые логические рассуждения вряд ли могут эмоционально воздействовать на человека и затрагивать его чувства. Только речь, построенная на органическом соединении рассудочной и эмоциональной сфер восприятия, может волновать умы и сердца слушателя.

Речь не считается механическим воспроизведением звуков, проговариванием отдельных слов и предложений. Отличительной особенностью устной речи является ее интонационный контур, тембрально-тоновая окраска голоса, система логических ударений и пауз, мимика, жесты и другие невербальные средства. В каждом высказывании раскрывается весь опыт жизни человека, его характер, намерения и чувства. В наши время глобализации и нанотехнологий речь как никогда ранее представляет собой главное средство, с помощью которого люди объединяются и сотрудничают в самых различных областях знаний.

Чтобы произнести публичную речь, мало знать ее содержание и цели, надо еще владеть навыками ораторского искусства, учитывать множество факторов, влияющих на лектора и слушателей, изучить технику говорения, приемы активизации зала и установления контакта со слушателями и др. В овладении всеми качествами и приемами публичного выступления существенную помощь оказывает риторика – наука о законах подготовки и произнесения публичной речи с целью оказания желаемого воздействия на слушателей. В современных работах риторика рассматривается как комплексная дисциплина, включающая в себя логический, лингвистический, психологический, физиологический, художественный и другие аспекты языковой коммуникации.

Публичному выступлению, как правило, предшествует большая работа, связанная с подбором материала, составлением плана, композиционно-логическим оформлением текста, работой над стилем речи и мн. др.

Наличие плана (краткой программы какого-либо изложения) позволяет не упустить главную мысль и не отклониться от темы, уложиться в отведенное для речи время. Умение составлять план выступления тесно связано с общей эрудированностью оратора, с его умением работать с литературой, словарями и справочниками, владением реферативным чтением и др.

Не следует перегружать текст пространными теоретическими рассуждениями, обилием фактического материала. Ведь еще В. Шекспир говорил: «Где мало слов, там вес они имеют». И ему через несколько сот

лет как бы вторил А.П.Чехов: «Краткость – сестра таланта». Стержневая идея – это основной тезис, который необходимо сформулировать с самого начала. Нужно говорить так, чтобы слов было относительно мало, а мыслей, чувств и эмоций – много. Краткость придает речи весомость и достоинство, а многословие производит впечатление неуверенности и оправданий. Поэтому, следуя указаниям известных людей, надо говорить так, чтобы «словам было тесно, а мыслям – просторно».

В композиционном отношении наиболее распространенной считается трехчастная структура речи с вступлением, основной частью и заключением. Каждому из компонентов присущи свои особенности, обусловленные прежде всего спецификой восприятия устного выступления. Главное достоинство первой и последней частей речи – их краткость. На их изложение отводится примерно 10% регламента.

Хорошо продуманный текст, его необычные начало и заключение ещё не обеспечивают успеха выступления. Не менее важное значение имеет внешний облик лектора. Первое впечатление об ораторе – зрительное. Психологи установили, что примерно 80% информации о мире мы получаем через зрение. И поэтому наши слушатели оценивают нас прежде всего зрительно: по внешнему облику, походке, позе, движению рук, выражению лица, одежде и т.п. Правда, первое впечатление бывает обманчивым, но оно влияет на характер контакта лектора со слушателями, эффективность выступления в целом.

В одежде должна присутствовать простота, скромность и вкус. Не должно быть ничего вычурного, кричащего и эксцентричного (ультрамариновый цвет, необыкновенный фасон, резкий запах духов). В ансамбле одежды должно присутствовать не более трех цветов. Одно из важных требований к внешнему виду – опрятность. Плохо завязанный или сдвинутый набок галстук, нечищенные ботинки, неглаженные брюки, мятый пиджак, несвежая рубашка создают впечатление, что человек не совсем требователен к себе и безразличен к окружающим. Женщинам рекомендуется оставлять дома дорогие кричащие украшения, которые могут вызвать удивление и зависть присутствующих. Скромность в одежде предпочтительнее назойливого шика. Гармоничная, удобная, красивая одежда делает человека более привлекательным, она заставляет его внутренне подтягиваться и следить за своим поведением.

Лектор должен легко передвигаться по аудитории, подходить к первому ряду, отходить назад, приближаться к зрителям, удаляться от них, менять траекторию и скорость движения. Ведь движущиеся объекты намного сильнее привлекают внимание. Все движения должны быть естественными (без фанатизма) и занимать в среднем 30% времени. Не следует двигаться однообразно, как маятник, пританцовывать, суетиться,

мельтешить, покачиваться с одной ноги на другую, пятиться назад. Во многих случаях передвижения по залу помогают справиться с избыточным волнением, успокоить трудных слушателей.

Опытный оратор умеет, как дирижер, управлять слушателями. И в этом ему оказывают существенную помощь жесты. При жестикуляции необходимо пользоваться некоторыми правилами:

а) жесты должны быть произвольными. Прибегать к ним необходимо по мере ощущения потребности в них. Нельзя использовать половинчатых или незавершенных жестов;

б) жестикуляция не должна быть непрерывной. Не каждая фраза нуждается в подчеркивании жестом. Количество и интенсивность жестов должны соответствовать своему назначению, а также характеру речи и составу аудитории. Чрезмерная жестикуляция может расцениваться как проявление фамильярности;

в) жестикуляция — элемент равновесия всей позы, и поэтому каждый жест должен строго соответствовать смыслу данной фразы или значению конкретного слова;

г) жестикуляция должна быть разнообразной. Нельзя пользоваться без разбора одним и тем же жестом во всех без исключения случаях;

д) нельзя использовать повторяющиеся, однообразные, суетливые жесты, не несущие в себе никакой смысловой нагрузки. Они неприятны, быстро приедаются и раздражают слушателя. Не следует употреблять «жесты-паразиты» — постоянное потирание носа, затылка или подбородка, частое поправление очков, верчение какого-то предмета в руках и др.

Основная цель оратора — донести до слушателей необходимую информацию и организовать их познавательную деятельность, понять аудиторию, предвидеть ход взаимодействия с участниками беседы, управлять их вниманием и поведением в процессе речевого общения. А.П. Чехов в рассказе «Скучная история» ярко отразил трудности публичной речи и умения, которые позволяют оратору их преодолевать: *«Чтобы читать хорошо, то есть нескучно и с пользой для слушателей, нужно, кроме таланта, иметь еще сноровку и опыт, нужно обладать самым ясным представлением о своих силах, о том, кому читаешь, и о том, что составляет предмет твоей речи. Кроме того, надо быть человеком себе на*

уме, следить зорко и ни на одну секунду не терять поля зрения... В одно и то же время приходится изображать из себя и ученого, и педагога, и оратора, и плохо дело, если оратор победит в вас педагога и ученого или наоборот» [1, С. 281 - 282].

Для качественного выполнения своих функций лектор должен быть компетентным, эрудированным, настойчивым, самокритичным. Лучшими чертами лектора считаются корректность, обязательность, пунктуальность, самообладание, высокая общая культура, доброжелательность, общительность, скромность. К неотъемлемым качествам хороших ораторских манер относятся непринужденность, уверенность и дружеский тон. Безусловно, лектор должен твердо отстаивать свои позиции, быть убежденным и решительным. Ведь не зря Омар Хайям писал:

*Чтоб собеседник нашу мысль постиг,
Нужней нам сердце, нежели язык.
Как сможешь в чем-то убедить другого,
Когда ты сам в своё не веришь слово?*

Все указанные качества выражены у разных ораторов по-разному и сочетаются с природным темпераментом, особенностями характера, жизненным опытом, что в целом создает целую палитру индивидуальных стилей. Один оратор – строго рациональный, внешне спокойный, использующий предельное число аргументаций и доказательств; другой – эмоциональный, воодушевленный, властвующий над слушателями силою своего бурного вдохновения; третий – вкрадчивый, таинственный, доносящий информацию как бы издалека; четвертый – ироничный, правдиво смеющийся над собой и каждым из слушателей; пятый – мобильный, не испытывает трудностей в речи, много говорит, может «перескакивать» с темы на тему; шестой – синтетический, сочетающий в себе черты других стилей и т.п.

Лектору в обязательном порядке нужно учитывать стратификационный состав аудитории: возраст, пол, национальность, образование, интересы и др. Для слушателей с невысоким уровнем образования и социальным статусом следует говорить медленнее, использовать вопросно-ответную форму изложения, приводить много примеров, случаев из жизни, многократно повторять основные тезисы и др. Для подготовленной аудитории более уместной окажется эмоциональная речь с использованием риторических фигур и гиперссылок.

Эффективность выступления лектора в немалой степени определяется его тактом, в основе которого лежит целый комплекс человеческих качеств. Лектор — это и умелый педагог, и психолог, понимающий людей и глубоко уважающий их. Развитое чувство такта позволяет ему найти нужный тон, не возвышаясь над слушателями и не заискивая перед ними, подобрать соответствующую сложившейся ситуации интонацию и манеру поведения.

Выходя на трибуну с лекцией или докладом, каждый лектор должен строго соблюдать все речевые нормы и ориентироваться на такие качества устной речи, как ясность, чистота, правильность, понятность, доступность и убедительность. Речь должна быть разнообразной, выразительной, точной, логичной, краткой. В выступлении не должно быть неправильных речевых оборотов, неверных ударений в словах, неправильно произнесенных иностранных слов и неологизмов. С целью оживления речи в отдельных случаях можно использовать сознательное отклонение от нормы. Ведь не кривил душой А. Пушкин, когда писал:

Как уст румяных без улыбки,

Без грамматической ошибки

Я русской речи не люблю.

В таких случаях слушатели должны знать, что оратор применил стилистический прием, а не совершил речевую ошибку.

Форма речи лектора должна быть простой и понятной. Поэтому нельзя использовать малоизвестные слова, иноязычные выражения. В случае необходимости употребления следует их объяснить. Само объяснение должно быть кратким и не задерживать надолго внимание слушателей. В устном выступлении приветствуется использование тропов (метафор, аллегорий, гипербол, ироний, перифраз и др.), которые усиливают выразительность речи, помогают образно и лаконично определить сущность явления и выразить свое отношение к нему. Следует не допускать трудно понимаемых ироний, аллегорий и т.п.

Различные виды канцеляризмов типа *согласно, вопреки, в силу, по части*, а также шаблоны речи, уместные в официально-деловом стиле, совершенно противопоказаны в речи лектора. Следует избегать употребления одних и тех же выражений или одних и тех же слов в пределах

небольшого речевого отрезка. Ведь главная функция лектора — воздействие на умы и чувства слушателей, а штампы и повторы не воспринимаются по эмоциональным каналам. Снижают речевую культуру и слова-паразиты типа *это, значит, так сказать, как бы* и др. Они не несут на себе никакой смысловой нагрузки, отвлекают внимание слушателей и свидетельствуют о скудности лексикона и ограниченности мышления говорящего.

Контакт со слушателями в большой степени зависит от дикции оратора. Говорить следует громко, ясно, отчетливо, выразительно и просто. Нормальный средний темп речи устанавливают в пределах 100 – 120 слов в минуту. Отклонения в ту или иную сторону создают сложности восприятия излагаемых мыслей. В тоне должна быть уверенность, убежденность, сила. Необходимо избегать учительского тона: противного и ненужного – взрослым, скучного – молодежи. Время от времени следует изменять интонации, повышать или понижать тон в соответствии со смыслом каждого отдельного слова или целой фразы, делать свой рассказ эмоционально насыщенным.

В выступлениях лучше употреблять короткие фразы, которые легче воспринимаются на слух. Необходимо избегать сложных предложений, причастных и деепричастных оборотов. Излагая сложный вопрос, нужно передавать информацию по частям.

В любых публичных выступлениях большую роль играют паузы, которые в устной речи выполняет ту же роль, что знаки препинания на письме. Они помогают как говорящему, так и слушающему: облегчают дыхание, дают возможность обдумать следующую мысль и более точно ее сформулировать, улучшают восприятие речи.

С целью привлечения внимания зрителей часто используется диалогизация речи, заключающаяся в беседе с воображаемым собеседником. Построить подобный диалог помогают косвенные обращения типа *«Мне могут возразить...», «Иногда спрашивают...», «Есть три вопроса, которые мне обычно задают...»*, *«Как вам известно», «Уверен, что вас это не оставит равнодушными», «Иногда мне приходится слышать такие, например, высказывания... на что я обычно отвечаю»* и др. Подобные выражения подсознательно воздействуют на волю и интересы слушателей, повышают убедительность высказанной мысли.

Таким образом, чтобы выполнить свою задачу и достигнуть цели, лектор должен обладать большим диапазоном разнообразных знаний, умений и навыков. К важнейшим из них относятся следующие: знание процесса публичной речи; умение подобрать материал для выступления и оформить его в соответствии с целевой установкой, законами композиции и логики; умение установить контакт со слушателями, выступить перед ними, соблюдая правила поведения на трибуне; безупречное владение устной речью (голосом,

интонацией, мимикой, жестами); соблюдение норм русского языка и требований культуры речи; умение отвечать на вопросы аудитории, вести со слушателями диалог, беседу, дискуссии и др. Перечисленные знания и умения приобретаются лектором в результате упорного труда и постоянных тренировок. Пренебрегать ими не может ни один человек, связанный с речевыми коммуникациями и публичными выступлениями. Индивидуальный стиль оратора создается в результате тщательной, кропотливой, осмысленной работы над словом, в процессе изучения лучших образцов ораторской речи. Надо всегда помнить, что плохие ораторы похожи друг на друга, а хороших отличает неповторимая, только им присущая манера строить высказывания, отбирать языковые средства, влиять на аудиторию в процессе выступления и достигать желаемого результата.

ЛИТЕРАТУРА

1. А. П. Чехов. Собр. соч. в 12-ти т., т. 6. М., 1962, с. 281 – 282

Süleymanov Azər Abdul oğlu

Azərbaycan MEA A. A. Bakıxanov ad. Tarix İnstitutu

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ NAXÇIVAN MR-DA SƏHIYYƏ ÜÇÜN KADR HAZIRLIĞI SAHƏSİNDƏ İSLAHATLAR

Keçid dövrünü yaşayan digər ölkələr kimi Azərbaycan da hal- hazırda bir çox sosial problemlərlə üzləşmişdir. Belə bir şəraitdə əhalinin sağlamlığının mühafizəsi və tibbi xidmətin yaxşılaşdırılması istiqamətində irəlİYə doğru atdığımız addımlar və əldə etdiyimiz uğurlar bizi sevindirir.

Azərbaycanda XX əsrdə tibb elminin sürətli inkişafı, çoxprofilli səhiyyə şəbəkəsinin yaradılıb genişləndirilməsi və tibb işçilərinin hazırlanması sahəsində böyük nailiyyətlər qazanmışdır. Hazırda müstəqil, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu yolunda inamla irəliləyən Azərbaycanın yüksək ixtisaslı tibb işçiləri vardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, səhiyyə sahəsində kadrların hazırlanması millətin sağlam inkişaf etməsinə birbaşa təsir göstərir. Buna görə də müasir tələblərə cavab verən səhiyyə kadrlarının yetişdirilməsi, mövcud kadr ehtiyatının bilik səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə təhsil ocaqlarının təşkili, tədris fəaliyyəti, maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsi sahəsində məqsədyönlü iş aparılmalıdır.

Təhsilin və kadr islahatının Milli tərəqqisindəki böyük rolundan danışarkən ümummillə liderimiz Heydər Əliyev deyirdi: «Təhsil sisteminin nə qədər dəyərli olduğunu ondan görmək olar ki, Azərbaycanda yüksək savada, biliyə ixtisasa, yüksək elmə malik insanlar var və onlar cəmiyyətin çox hissəsini

təşkil edir. Əgər bunlar olmasaydı Azərbaycanın bütün elm sahələri və iqtisadiyyatı belə güclü inkişaf edə bilməzdi. Bunlar olmasaydı, Azərbaycanın elmi də inkişaf edə bilməzdi. Onları qiymətləndirmək lazımdır və on illərdə əldə etdiyimiz nailiyyəti heç vaxt unutmamalıyıq.» [7, S. 34]

Naxçıvan Muxtar Respublikasının səhiyyə müəssisələri üçün də ali təhsilli tibb kadrları hazırlayan təhsil müəssisəsi N.Nərimanov adına Azərbaycan Dövlət Tibb Universiteti idi.

1993- cü ildən başlayaraq Naxçıvan MR- da ali ixtisaslı həkim kadrlarının sayı ilbəil azalmağa doğru meyl edirdi. Bunun əsas səbəbi ölkəmizdə gündəngünə dərinləşən siyasi, iqtisadi və sosial vəziyyətin kəskinləşməsi, Naxçıvan MR- ın səhiyyə müəssisələrində çalışan yüksək ixtisaslı həkimlərdən bir qisminin iş yerinin Bakı şəhərinə dəyişdirilməsi, muxtar respublikanın blokada şəraitində olması və s. amillərlə əsaslandırılmasıdır.

1993- 1994- cü illərdə N. Nərimanov adına ATU- u təyinat üzrə Naxçıvan MR- na müalicə- profilaktika (17 nəfər), pediatriya (10 nəfər), stomatologiya (4 nəfər), əczaçılıq (2 nəfər) məzun göndərsə də, onların 50%- dən çoxu ailə vəziyyəti ilə əlaqədar təyinatlarını əsasən Bakı şəhərinə dəyişdirilmişdir. [4]

Tədqiq etdiyimiz dövrdə Naxçıvan MR-da tibb müəssisələrinin orta ixtisaslı tibb kadrları ilə təminatı da qənaətbəxş olmamışdır. 1993-cü ildə Naxçıvan MR-da orta tibb işçilərin sayı 2970 nəfər idisə, 1994 və 1995-ci illərdə bu rəqəm 2933-ə enmişdir. [13, S.25] Təbii ki, hər 10 min nəfər əhəlinin orta tibb işçiləri ilə təmin edilməsi də get-gedə azalmaqdadır. 1993-cü ildə Muxtar Respublikanın hər 10 min əhaliyə 94 orta tibb işçisi düşürdüsə, 1995-ci ildə bu rəqəm 85 nəfər olmuşdur. [13, S.16] Bu göstəricilər tibb kadrlarının təminat göstəricilərindən xeyli aşağıdır. Statistik məlumatlara görə 1994-1995-ci illərdə respublika üzrə 1638 nəfər vakant orta tibb işçisi vəzifəsi boş olduğu halda, onlardan 492-si Naxçıvan MR-nın payına düşürdü.

Naxçıvan MR-da tibb müəssisələrinin orta tibb işçiləri ilə təmin olunması səviyyəsinin aşağı düşməsi, bölgənin ayrı-ayrı ərazilərində və müəssisələrində yerləşdirilməsinin qeyri-bərabərliyi həmin illərdə respublikada baş verən hadisələrlə, vilayətin ağır blokada vəziyyətinə düşməsi və demoqrafik proseslərin kəskin dəyişməsi, həmçinin mütəxəssislərin bir hissəsinin hərbi-tibbi strukturlarına keçməsi ilə əlaqələndirilirdi. Vəzifələrin komplektləşdirilməsinə mənfi təsir göstərən ən mühüm amillərdən biri orta tibb kadrlarının hazırlanması və yerləşdirilməsi işində yol verilən nöqsanlar idi. Çünki, tibb məktəblərinə qəbulun planlaşdırılması, qəbulun aparılması işinin səmərəli təşkili, gənc mütəxəssislərin düzgün təyinatını təmin etmək müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə tədqiq edilən dövrdə Naxçıvan MR-dan Bakı şəhərinin tibb məktəblərində oxuyan tələbələrin sayı da get-gedə aşağı düşmüşdü.

Naxçıvan tibb məktəbinin maddi-texniki bazasının vəziyyəti imkan vermədiyindən mütəxəssislərin hazırlanması normativ tələbatı ödəmirdi. Qəbul

planının aşağı olması və ona müvafiq olaraq gənc mütəxəssislərin buraxılışı hətta orta tibb işçilərinin illik təbii itkilərin yerini doldurmurdu. Bundan əlavə, miqrasiya prosesinin güclənməsi, səhiyyə şəbəkəsinin genişlənməsi və əhalinin sayının artması, yeni hərbi-tibbi strukturların açılması da Naxçıvan MR-da artıq vakant orta tibb işçisi vəzifələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. 1993-1994- cü illərdə orta tibb kadrlarına ehtiyac nəinki Naxçıvan MR-da, hətta bütün respublika üzrə də çox ağır vəziyyətə gəlib çatmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan MR-da yeni təmayüllü orta tibb işçilərinin hazırlanmasına 1994-cü ildən başlamışdır.

Naxçıvan MR-da Beynəlxalq Şəfqət və Sağlamlıq fondu nəzdində təşkil edilmiş «Şəfqət» kiçik tibb tədris müəssisəsi Naxçıvan Muxtar Respublika Baş Nazirinin 30 sentyabr 1994- cü il, 396 sayılı sərəncamına əsasən fəaliyyətinə başlamışdır. [15] Həmin il «tibb bacısının işi» üzrə 94 nəfər tələbə qəbul edilmişdir ki, onlar təhsillərini müvəffəqiyyətlə başa vurduqdan sonra həmin tədris müəssisəsi fəaliyyətini dayandırmışdır.

Beynəlxalq Şəfqət və Sağlamlıq fondu «Təhsil Qanunu»nun müvafiq tələblərinə uyğun olaraq xalq təbabət təmayüllü orta ixtisas tibb kadrları hazırlayan «Şəfqət» kiçik tibb tədrisi müəssisəsinin tibb məktəbi statusu ilə qeydiyyatdan keçirilməsi üçün sənədləri Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinə və Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinə göndərilmişdir. «Şəfqət» kiçik tibb tədris müəssisəsinin Şəfqət və Sağlamlıq fondu tərkibində fəaliyyət göstərməsi «Təhsil Qanunu»nun tələblərinə uyğun gəlmədiyi üçün onun fəaliyyətinin dayandırılması məqbul hesab edilmişdir.

Naxçıvan MR Səhiyyə Nazirliyi özünün 15.02.1994- cü il tarixli, 28 sayılı əmri ilə orta tibb işçilərinin attestasiyasını keçirmək üçün komissiya yaratdı. [16] Komissiyanın tərkibinə əmrə tələb olunduğu kimi, səhiyyə təşkilatçısı, cərrah, ginekoloq, terapevt, pediatr və digər sahələr üzrə tibb mütəxəssisləri daxil edilmişdir. Bu Komissiya Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra 1994- cü ilin iyun ayından fəaliyyətə başlamağa səlahiyyətli oldu.

Ancaq «Naxçıvan MR Səhiyyə Nazirliyi nəzdində orta tibb işçilərinin attestasiya komissiyasının fəaliyyət haqqında arayışın nəticələrindən aydın olur ki, orta tibb işçilərinin attestasiyaya cəlb edilmə əmsalı çox zəif olmuşdur. 2000- ci ildə keçirilən attestasiyanın nəticələri buna əyani sübut idi.

Tədqiq olunan dövrdə diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də Naxçıvan MR-nın ucqar kəndlərində, növbəli iş rejiminə malik tibb müəssisələrində tibb bacılarına kəskin tələbat yaranması olmuşdur. Bu məsələ Naxçıvan MR Səhiyyə Nazirliyinin daimi nəzarətində olsa da, uzun müddət həll olunmamış qalırdı.

Yaranmış vəziyyət Naxçıvan MR Səhiyyə Nazirliyi Kollegiyasında müzakirə edilmiş, 27 aprel 2001- ci il 11/ 7 sayılı Qərarı ilə pullu kooperativ tibb kolleclərini bitirmiş tibb bacısı ixtisası almış məzunlar ehtiyacı olan tibb

müəssisələrində müstəsna hal kimi işə qəbul edilməsi nəzərə alınmışdı. [101] 6 iyun 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi «Səhiyyə Nazirliyinin tibb məktəblərinin 1998-1999- cu tədris ilində fəaliyyətləri barədə» qərar qəbul edir və bu qərar tibb məktəblərində orta ixtisas tibb və əczaçılıq kadrlarının hazırlanmasının yaxşılaşdırılması istiqamətində

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 30 mart 1998- ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar üzrə Dövlət Komissiyası haqqında» sərəncamı ilə müstəqil Azərbaycan təhsil sistemində beynəlxalq standartlara uyğun islahatların aparılması, təhsilin inkişafı və onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi üçün Ümumdünya bankının vəsait qoyuluşunu təmin etmək, təhsil sahəsində islahat Proqramını hazırlamaq məqsədilə Dövlət Komissiyası yaradıldı. [2, S.80-81] Bununla da respublikamızda təhsil sahəsində islahatların yeni tarixi mərhələsinin əsası qoyuldu. Dövlət komissiyası tərəfindən qısa müddətdə hazırlanmış «Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı» geniş müzakirələrdən sonra Prezident Heydər Əliyev tərəfindən 1999- cu il iyunun 15-də [11, S.187] tarixi bir gündə- Milli Qurtuluş günündə xüsusi sərəncamla təsdiqləndi. Beləliklə, çağdaş təhsil tariximizə şanlı bir səhifə yazılmış oldu.

2001-ci ilin may ayında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun sərəncamı ilə Naxçıvan tibb məktəbinin 70 illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq məktəbin maddi-texniki bazasının daha da yaxşılaşdırılması, təhsilin və tədrisin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə Naxçıvan şəhəri Nizami küçəsində yerləşən üçmərtəbəli binaya köçürülmüş və əsaslı təmir edilərək tələbələrin və pedoqoji kollektivin istifadəsinə verilmişdir. [7]

Yeni məktəbdə 10 fənn kabinetləri, 1 kompüter otağı, geniş və zəngin tərtib edilmiş H. Əliyev lektoriyası, 18 dərslər otağı, idman zalı, mədəni-kütləvi tədbirlər keçirmək üçün akt zalı, böyük kitab fondu olan kitabxana və digər yardımçı otaqlar da fəaliyyət göstərir. Məktəb binası həmçinin qızdırıcı istilik sistemi və yardımçı elektrik transformatoru ilə də təchiz edilmişdir. Məktəbin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək üçün fənn kabinetləri müasir əyani vəsaitlərlə, tibbi avadanlıqlarla təchiz edilmiş, yeni kompüterlər alınmış, «Anatomiya», «Pediatriya», «Terapiya» və «Cərrahiyyə» kabinetlərində dərslər kompyuterlərin köməyi ilə keçirilir.

Özülü 1999- cu ildə ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin xüsusi göstərişi ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin nəzdində qoyulmuş fakültə artıq Muxtar Respublikada yüksək səviyyəli həkim-pediatr kadrlarının yetişdirilməsinə əsaslı zəmin yaratdı. 2000- ci ildə isə fakültə üçün yeni tədris korpusu istifadəyə verilmiş, kliniki xəstəxanadan, aptekdən, kliniki anatomiya, fiziologiya, biologiya, mikrobiologiya laboratoriyalarından, kitabxana və geniş auditoriyalardan ibarət bu kompleks həmin fakültədə təhsil alan 150 nəfər tələbənin və müəllimlərin ixtiyarına verilmişdir. [1]

Qeyd etmək lazımdır ki, 1993- 2003- cü illərdə aparılan uğurlu islahatlar nəticəsində Naxçıvan MR- in şəhər və rayon xəstəxanalarında, tibbi- sanitar hissələrində, poliklinika və səhiyyə məntəqələrində çalışan ixtisaslı kadrların tərkibi möhkəmləndirilmiş, ixtisasartırma və təkmilləşmə kurslarının keçirilməsinə diqqət daha da artırılmışdı. Xəstəxana və poliklinikalarda çalışacaq yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin və orta ixtisaslı tibb işçilərinin hazırlanmasında təkcə kəmiyyətə yox, həm də keyfiyyətə xüsusi üstünlük verilirdi ki, bunun sayəsində muxtar respublikanın tibb kadrlarını hazırlayan ali və orta ixtisas məktəbləri öz işlərini iki istiqamətdə, həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət artımı prinsipləri əsasında qurdular. Nəticədə, Naxçıvan MR- in yüksək ixtisaslı kadrlara olan ehtiyacı 90- cı illərin əvvəlləri ilə müqayisədə daha dolğun ödənilirdi.

Ulu öndər həkimlik sənətinə xüsusi münasibət bəsləmiş, bu sənət sahiblərinin cəmiyyətdə rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. O demişdir: «Həkimlik peşəsi öz xalqına, sənətinə yüksək sədaqət tələb edən peşədir.» [12]

H. Əliyev həkimlikdə kadrların kəmiyyəti ilə yanaşı, keyfiyyət məsələsinə də xüsusi diqqət yetirirdi. Onun fikrincə insanların sağlamlığı ilə məşğul olan şəxslərin səhv etməyə haqları yoxdur. Ulu öndərin bu fikri hər bir həkimin peşəkarlıq məsuliyyəti və mənəvi devizi olaraq qalır.

SUMMARY

The reconstruction of the state independence of Azerbaijan Republic and the course for the construction of democratic lawful state with market economics have required taking a reform in organization of health, formation and training of medical personnel for Nakhchivan Autonomous Republic in 1993-2003 years.

Our great lider H.Aliyev has an exceptional role in the development of health in Nakhchivan Autonomous Republic and in its achievement of modern standards.

Report documents of the studied period point out that in medical institutions of the Autonomous Republic there are 726 physicians and 2512 workers of middle medical personnel; there are 4.9 physicians and 85.2 workers of middle medical personnel for 10 000 population.

Nakhchivan medical college which is in action from 1935-th year has a diagnostic laboratory, departments of nurse and clinical clerkship and obstetrics . 520 students are study at the college. Pediatrics faculty has been opened in 1999 by the instructions of president of Azerbaijan Republic at Nakhchivan State University. 150 students are study on pediatrics faculty.

At the same time, number of specialists is increased in different fields of Health. In first place, special attention is given to the training of specialists and also to the improving of qualification of workers of middle medical personnel.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Z. Naxçıvanda həkim pediatrlar yetişdirilir// «Şərq qapısı».- 2005.-2 iyun.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və sərəncamları (yanvar- mart), 1998- ci il.- B.: 1998.
3. Azərbaycanda ali əczaçılıq təhsilinin 60- illiyinə həsr edilmiş yubiley konfransının materialları.-B.: «Təbib», 1999.- 239 s.
4. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin arxivi, fond 2, siyahı 2, iş 19, vərəq 53- 58.
5. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin arxivi, fond 2, siyahı 2, iş 14, vərəq 76- 81.
6. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin arxivi, fond 2, siyahı 1, iş 24, vərəq 83- 87.
7. Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin kollegiya şöbəsi.
8. Əliyev N. Təhsil millətin gələcəyidir.- B.: 2002.- 207 s.
9. Əmək bazarı və kadr hazırlığı problemləri [Elmi- praktiki konfransın problemləri].- B.: 2002.- 303 s.
10. Cəfərov T. Naxçıvan Muxtar Respublikasında səhiyyənin inkişafı.- B.: «Səda».- 1999.- 313 s.
11. Hüseynov İ.Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu.- B.: «Təhsil», 2004.- 472 s.
12. Qədirov A. Azərbaycan səhiyyəsinin inkişafında Heydər Əliyev siyasətinin rolu// Tarixi şəxsiyyətlər.- 2006.-№1,-S.36.
13. Naxçıvan MR- sı statistika göstəricilərində.- B.: «Səda», 1998.- 127 s.
14. Naxçıvan MR Səhiyyə Nazirliyinin 1993- 2003- cü illər üzrə tərtib edilmiş hesabatları.
15. Naxçıvan MR MDA, fond17, siyahı 2, iş 256.
16. Naxçıvan MR MDA, fond17, siyahı 2, iş 257.

Süleymanova Səbinə Əli qızı

Bakı Slavyan Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALQIŞ VƏ QARĞIŞLARIN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İndiki dövrdə dil hadisələrinin linqvokulturoloji təhlili müasir dilçiliyin ən mühüm aspektlərindən biri hesab olunur. Azərbaycan dili alqış və qarğışlarla çox zəngindir. Dilək ifadələri optativ ifadələrin bir növüdür, bunların vasitəsi ilə danışan ya özünə, ya adresata, ya da ki 3-cü şəxsə xoş və ya bəd arzusunu bildirir. Sözə ovsun qüvvə kimi yanaşmanın ümumi cəhəti – dil işarəsinin şərtsiz kimi şərh edilməsidir, yəni təəvvür olunur ki, söz hansısa əşyanın şərti işarəsi yox, onun bir hissəsidir. «Qarğışlar

söz və əşyaların eyniləşdirilməsinə inam nəticəsində yaranmışlar. Və buna görə, insanlar «*yerə girəsən*», «*kül başına*» *deyərkən*, inanırdılar ki, insanın başına deyilən gələcək» [5, s. 47].

Təqdim olunan işin aktuallığı dilək ifadələrinin quruluş, linqvokulturologiya, linqvistik praqmatika və milli özünəməxsusluq nöqtəyindən dərin və geniş təhlilinin zəruriliyi ilə şərtlənir. Bunu həmin vahidlərin səciyyəsi ilə maraqlanan N.İ. Tolstoy da qeyd edir [12, s. 24-25]. Uzun illər dilçilərin diqqətindən yayınan bu «yarımfrazeoloji», klişe növlü və dilək məzmunlu vasitələrin struktur-üslubi tədqiqini alim haqlı olaraq əhəmiyyətli bilir və zəruri hesab edir. Həqiqətən də Azərbaycan dilində geniş yayılmış alqış və qarğış semantikali frazeologizmləşmiş bu ifadələrin öyrənilməsi olduqca aktualdır.

Tədqiqatın obyektini Azərbaycan dilində milli-mədəni özünəməxsusluğu dolğun şəkildə ifadə edən alqış /qarğış semantikali frazeologizmləşmiş ifadələrdir: *Qaşəng günün olsun!*; *Allah şəfa versin!*; *Ömrün uzun, günün ağ olsun!*; *Lənətə gələsən!*; *Əlin, dilin qurusun!* və s. Bu konstruksiyalar vahid linqvokulturoloji sistem yaradır.

Tədqiqatın materialını XIX-XX əsr Azərbaycan müəlliflərinin əsərlərindən götürülmüş öz quruluş və məzmununa görə müxtəlif olan dilək semantikali frazeoloji konstruksiyalar, həmçinin müxtəlif izahlı və frazeoloji lüğətlərdə qeydə alınmış alqış və qarğışlar təşkil edir.

Alqış və qarğışların ifadəsi üçün imperativ formaların işlənməsi zamanı hökm semantikasi müəyyən dərəcədə saxlanılır. Bunun nəticəsində imperativ formalar ilə ifadə olunan alqış və qarğışlar daha şiddətli, parlaq olurlar, nəinki optativ formalar ilə ifadə olunanlar [4, s.13-14]. Y.V. Altabayevanın qeyd etdiyi kimi, dilək ifadələrində ünvanlanmanın özünəməxsusluğu (yəni 2-ci şəxsdən başqa, 1-ci və 3-cü şəxsə yönəlməsi) bu cür frazeoloji ifadələri «sırf vadaredici yox, dilək modallığı ilə olan vadaredici-optativ ifadələrə aid etməyə əlavə əsas verir» [7, s. 395]: həmsöhbətə - 2-ci şəxsə - ünvanlama quruluşca imperativə daha yaxındır. Lakin hərəkətin nəzarət altında olmadığından ifadəni dilək səciyyəsinə almaya məcbur edir: *Yaxşı yol, oğlum, sağ get, salamat gəl!* [B. Talıblı]. 1-ci və ya 3-cü şəxsə ünvanlanma vadaretmənin semantikasını neytrallaşdırır, bu da həmin ifadələrin optativ ifadələrə məxsus olduğunu sübutlayır: Cənnətəli ağa (oğluna): - ...Siz allah, buna baxın, görün belə də iş olurmu? *Ha sənün boynuna ip ölçüm!* [N. Vəzirov]. – Bu dəqiqə, *gözünə dönüm, qadan alım* (S. Qədirzadə). Oğlumuz, şükür ki, zati müsəlman imiş! *Bəxtəvər olsun başım, bəxtimiz oğlan imiş.* (M.Ə. Sabir). (Balakışi:) *Ay sizi bizim başımıza çıxardanlar dərbədar düşsünlər!* (Ə. Haqverdiyev). *Mən sənə yar desəm, dilim qurusun!* (S. Vurğun).

-Sın/-sin şəkilçili 3-cü şəxs tək halında olan imperativ forma həm vadaretmə, həm də optativ modallığı ifadə etməyə qadirdir, bu da onun arzu forması ilə bağlayan genetik əlaqələrindən irəli gəlir. Optativ mənə əmr formasının periferiya sahəsinə aiddir. Nitqdə əmrin müxtəlif modal çalarlarının

əsas fərqləndirici vasitəsi kimi intonasiya və kontekst çıxış edir. Müasir Azərbaycan dilində *qoy(-un)* modal ədatları –sın/-sin forması ilə birlikdə çox məhsuldar model yaradır [6, s.96]. Müq.: Sən girməyən evlər *qoy olsun bərbad*; Öldürsün əmiri qaşların, gəlin! (Qoşma). Mən deyirəm, *qoy var olsun* sinəndəki el ürəyi [S.Vurğun]. Bir cibimdə əsginazım, bir cibimdə ağ manat; *Olsun, olsun, qoy çox olsun böylə ləzzətli həyat*. (M.Ə. Sabir). *Qoy nə əslin, nə cəbətin olsun; Nə nəcibənə halətin olsun!* (M.Ə. Sabir). Qüvvətli dilək ifadəsi üçün *ha, ay* ara tərkibli model daha səciyyəvidir: Cənnətəli ağa: - Baxırsanmı? *Ha sizin boynunuz sinsin! Ay sizi yerə girəsiniz!* Bir naxır nökrin birisinin əqlinə gəlməyir ki, qapını açıq qoymaq olmaz. (Vəzirov N. Adı var, özü yox). Cənnətəli ağa (oğluna): - ... *Ha səni yerə girəsən!* (Vəzirov N. Adı var, özü yox). Müxtəlif modal çalarların –sın/sin forması ilə ifadə olunmasının geniş imkanları, bəzən sırf emosional-ekspressiv mənalara həmhüdüd olan çalarlar həm xoş, həm də bəd arzu ifadə edən şamp-konstruksiyaların yaranmasına gətirib çıxarır: *var olsun, sağ olsun, allah sənə kömək olsun, cəhənnəm olsun, allah eləsin, görüm dilin qurusun, ağzın qurusun, canı çıxsın, sağ yaşamasın* [6, s.105].

Optativ formaların bütün istifadə halları üçün arzu modallığı (real və qeyri-real) səciyyəvidir. Optativ formaların modal sinkretizmi (müasir Azərbaycan dilində felin arzu forması həm də arzu-vadaretmə modallığının morfoloji göstəricisidir) bu formaların inkişafı zamanı (*kaş (ki), bir(cə), tək(i)*) modal ədatların optativ formalarının birləşməsi ilə əmələ gələn sabit söz birləşməsi-modellərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bəzi optativ formaların emosional-ekspressiv dolğunluğu (2-ci şəxsin tək və cəm h. **-a+san/-ə+sən, -a+sınız/-ə+siniz**) Azərbaycan dilində alqış/qarğışların çox məhsuldar olan formalarının əmələ gəlmə və sabitləşməsinə gətirir: *Həmişə siz gələsiniz!* Sən qismətinə çıxan qadınla dünyalar qədər *xoşbəxt olasan* (İ.Əfəndiyev). Dil, *səni quruyasan*, Nə dedin yara dəydi (Bayatılar). *Xaraba qalasan*, vilayət... Mən, Fəxrəddin, tufəng [N.Vəzirov]. Optativ formaların indiki-gələcək (**-a+san/-ə+sən, -a+sınız/-ə+siniz**) və **a/-ə+idi** formalarına bölünməsi bu formaların quruluş və morfoloji xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. İndiki-gələcək forması gələcək və ya uzaq gələcək səthinə yönəlib və əsas modal mənanın (arzu, dilək, vadaretmə) səciyyəsi və reallığı ilə şərtlənir: (Zalxa:) Tarverdi, Pərzad ilə *qoşa qarıyasan!* Çoxlu oğul, qız görəsən! [M.Axundov]. (Səkinə qarı:) *Həmişə damaqda olasan*, ay Züleyxa! [M.İbrahimov]. (Fatma xanım:) A qız, sən öyrətmədin gədəni ki, mənə xoruzbeçə desin, *a səni görüm dilik-dilik olasan!* [N.Vəzirov].

Zaman baxımından **-a/-ə+idi** forması neytraldır. İndiki-gələcək və **-a/-ə+idi** optativ formaları semantik nöqtəyi-nəzərdən arzu olunan *hərəkətin reallıq və qeyri-reallıq; həyata keçirilə bilmə-bilməməsi* ilə fərqlənir: *Düşəydi daş o günə* ki, qəzet-məzet sözü çıxdı; *Qəzet işin törədən nabəkarə lənət olaydı!* (M.Ə. Sabir). *O günlərə daş düşəydi, zəlzələ olaydı, tarmar olaydı!* [N.Vəzirov]. *Bircə ölməyəydim, o*

günü *görəydim* ki, Sara bacım bu qapıdan girir içəri. [C.Məmədquluzadə]. *Çıxaydı kaş gözüm*, görməyəydi hicranın (Nətəvan). Ax anonim! Sənin ananı, bacını ağlar görəydim! (R. Rza). *Dilin lal olaydı*, Fəxrəddin! *Gözlərin kor olaydı*, Fəxrəddin! [N.Vəzirov]. Çənil, qrafit, ruçka, karandaş; *İcad edəni olaydı şil, kaş!* [M.Sabir]. (Bəhlul:) Köhnələr demişkən, *kaş təzə geyimim şoğəribə qalaydı*. [B.Bayramov]. *Təki mənəm də dərdim sənin təki bir abbası olaydı* (Ü.Hacıbəyov). İndiki-gələcək formaları ilə müqayisədə, $-a(-ə)+idi$ formaları emosional-ekspresiv baxımdan daha dolğundurlar.

Tək sözdən ibarət bəzi dilək ifadələri desemantikləşib [8, s.169] və əsasən nidalar kimi çıxış edirlər. Buraya aşağıdakı sözləri aid etmək olar: *salam; günaydın; əlhəmdüillah; əstəğfürullah; xudahafiz; maşallah; başıbatmış; batmış; çor; dağılmış; göyərmiş; külbaş; məlun; ölmüş; parçalanmış; zəhirmar; zəqqum; cəhənnəmli; şoğərib, başıdaşlı* və b., bunlar cümlədə mübtəda, təyin, nida və xitab ola bilərlər. Bir sözdən ibarət olan konstruksiyaların tərkibində birinci hissəsi 3-cü şəxsin tək h. mənsubiyyət affiksli olan çoxlu mürəkkəb sözlər də var: *bəxtiqara, başıbəlalı, başıdaşlı, başıbatmış, başıkülli*. Olmaq köməkçi feli ilə düzələn mürəkkəb sözlər xüsusi yarımqrup əmələ gətirir: *sağ olmuş, pir olmuş, lənət olmuş, gorbəgər olmuş, ağgünlü olmuş, sağ olmamış, dilim-dilim olmuş, üzüağ olmuş, üzü qara olmuş, yox olmuş, topal olmuş, şil olmuş*. Misallar: Neyləyim, axır, bu *yox olmuşların*; Fikrini qan-qan görürəm, qorxuram. [M.Sabir]. (Əhməd:) .. Onu mən tanıyıram bax odur ey, *topal olmuş gəlir*, mən getdim. [N.Vəzirov].

Söz birləşmələrini təşkil edən alqış və qarğışlar adyektiv və substantivlilərə bölünürlər: Taxtaların mismarı düşmüşdür, *od aparmış kişiyə* çal deyirəm, çalmır [Çəmənzəminli Y.V. Qusar «mülkədarları»]; Allah sənə bir *halal süd əmmiş* yetirsin [Sarabski H. Köhnə Bakı]. *Daşa dönmüşlərə* əks eyləmədi fəryadım (M. Hadi). Bu konstruksiyalar somatik tərkibli ola bilər (*əli qurumuş, beli sınmış, gözü çıxmış, ciyəri yanmış*); ara söz birləşməsi və xitabdan da ola bilər (Bıy başıma xeyir, ay *öyü tikilmişin* nəvəsi, tələsmək hardaydı (Ə. Cəfərzadə).

Tədqiq olunan sabit nitq konstruksiyalarının quruluşu tipləşdirilmiş, sabitdir. Məhz ona görə də bu ibarətləri quruluşca tək, cüttərkibli və ya elliptik cümlələr sırasına apardıqda, biz onları yalnız həmin konstruksiyaların modelləri üzərində qurulduğunu nəzərdə tuturuq, əslində isə üzvlənməyən konstruksiyalara aid olduqlarına görə onları tam mənada cümlə adlandırmaq doğru olmaz. Burada, struktur sxem səviyyəsində aşkarlanan sintaktik omonimiya hadisəsi qüvvəyə minir [9, s. 46; 10, s.66-69]. Yerində deyilməlidir ki, bəzi dilçi alimlər dilək ifadələrini frazeoloji predikativ [3, s.162-163], digərləri – elliptik sabit ifadələrinə yaxın [2, s. 137-138], digərləri isə – amorf fraza, frazeoloji nida [1, s.96 və s. 106] hesab edirlər. Alqış və qarğışlar emosional-ekspresiv olduqları üçün onlara nida cümlələrində daha çox gəlinir.

A) dilək ifadələri təktərkipli qeyri-müəyyən şəxslə konstruksiyalarda imperativdə çıxış edirlər: (Hacı Ağakərim:) *Görbagör olsun*, oğul böyütmədi, kifir böyütdü. [Rəhimov S. Şamo]. (Süleyman:) *Oğul-uşaq sahibi olsunlar!* [Ü.Hacıbəyov. Arşın mal alan]. Yönlük halı tələb edən şəxsiz məsdər konstruksiyalarına aiddir: Sovet şahinlərinə *eşq olsun* («Azərbaycan hekayələri»). Buna xor baxana görüm *ar olsun* (S.Vurğun). Salam, yoldaş Çju-de, salam! *Uğur olsun zəfərinə* (S.Vurğun). *Zəlil olsun* və s.

B) 1-ci və 2-ci şəxslə bağlı cütlükli konstruksiyalar münasibətin yalnız insana aid olduğunu bildirir: – Sonra, Əsgər bəy, *canına dərd buyururam* [N.Vəzirov]. Ax, ölməyib o günü görsəydim (H. Mehdi). (Qumru:) *Xoşxəbər olasan*, ay Sayalı xala! [P. Mir Cəlal]. *Sağlıqla işlədəsən*, Həsərət! (Ə. Hacızadə). Bir səs gəlir ellərdən; Şirin-şirin dillərdən. Tanrı, *balamı saxla*; *Ağır aylar, illərdən* (Layla). *Xoşbəxt ol*, bacım (S. Rəhman). (Mirzə Səməd:) *Ömrün uzun olsun*, - deyə minnətdarlıq hissələrini ibraz etmədən çəkinməzdi (Y.Çəmənəminli). 3-cü şəxsə aid olan frazalar isə böyük qrup təşkil edir və münasibəti həm insanlara, həm də əşya və mücərrəd anlayışlara bildirirlər. Cütlükli alqış və qarğışlar həm imperativ, həm də optativ formada çıxış edə bilirlər: (Səriyyə:) *Salam, bacılar, işiniz avand olsun!* [M.İbrahimov]. (Xırdaxanım:) *Dərbədər olsun*, məni bu evə düçar eyləyən! [N.Vəzirov]. (Ocaqqulu:) *Qatırı axsaq olanın atası tünbətün olsun!* [C.Cabbarlı]. (Fatma xanım:) *Ay, səni öyrədənün üstünə ildırım düşsün!* [N.Vəzirov]. (İlyas:) *Göylər sənə yar olsun*, oğlum! – dedi. [H.Mehdi]. (Rüstəm bəy:) *Mənim qızım Məşədi İbadın tayı deyildir, amma nə eyləmək, pulsuzluğun üzü qara olsun!* [Ü.Hacıbəyov]. (Bəhlul:) *Köhnələr demişkən, kaş təzə geyimim şoğaribə qalaydı* [B.Bayramov]. (Zaman:) *O günə daş düşəydi ki, sən mənim dağılmış xarabamın qapısından girdin* [Ə.Haqverdiyev]. Cütlükli konstruksiyalarda digər böyük qrupu subyekt «Allah» sözündən ibarət alqış və qarğışlar təşkil edir: - *Allah sizi muradınıza çatdırsın, mətləbinizi versin* (Ə. Haqverdiyev); *Allah kəssin belə bazarı! Belə alış-verişi!* [M.Axundov].

C) Azərbaycan dilində ellipsis qrammatikdir. Elliptik konstruksiyalar sadə və mürəkkəblərə bölünürlər. Sadə genişlənməmiş konstruksiyalar bir üzvdən ibarət olur (zərflək, təyin, mübtəda). Elliptik genişlənməmiş konstruksiyaların arasında böyük qrupu tamamlıq+mürəkkəb xəbərin bir hissəsi və mübtəda+zərflək modelləri ilə qurulanlar əmələ gətirir. Məsələn: *Qardaşıma qurban; Ad qoyana rəhmət; qulağına qurğuşun; Canı cəhənnəmə; qadam ağzına; kül başına, ağrım onu deyənün ürəyinə* (olsun). Emosional elliptik frazalar müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunur (dua, xahiş, and, alqış, qarğış, təəsüf mənalarında). Mürəkkəb elliptik konstruksiyaların əsas hissəsində *görüm (ki), olsun(ki)* xəbərləri buraxılır: ...*A səni yaylımı gülləyə gələsən* [N.Vəzirov]. (Süleyman:) *Əcəb elərsən, allah səni də tez muradına yetirsin, bizi də* [Ü.Hacıbəyov]. *Ay səni sağ olasan* (Anar). *Sizi qurulasınız* [Y.Çəmənəminli].

Ç) Alqış və qarğışların mürəkkəb modelləri iki və daha artıq sadə dilək modellərinin birləşməsi nəticəsində yaranır: (Xırda xanım:) Bala, *aydınlıq içində ol, imanın kamil olsun!* [N.Vəzirov]. *Allah səni xoşbəxt eləsin ki, gələnlə il gələn səni xoşbəxt və məramına çatmış görüm! Xudahafiz!* [Ə.Haqqverdiyev]. (Mürsəl:) Görüm ki, *canımı dərd, azar alsın, süpürgə bığların sovxaya qalsın* [S.Rüstəm].

D) Xitab funksiyasında işlənən alqışlar həm etiket ifadəsi kimi, həm də nominativ kimi dərk olunmuş ifadələr qismində istifadə oluna bilər [11, s.84]: *qurban olum, qadan canıma, gözüne dönüm, ağrın alım, iraq candan, dərdin alım, başuva dönüm* və s.

Ümumi nəticələr:

1. Dilək ifadələrində arzu modallığının ifadəsi üçün imperativ və optativ formalarının istifadəsi. Imperativ formada olan dilək ifadələri daha qətiyyətlidirlər, çünki imperativ dilək ifadə etsə də, vadaretmə xüsusiyyətini qoruyub saxlayır. *Forma və mənanın assimetriyasına görə* dilək ifadələri hər iki dil üçün milli özünəməxsusluğunu parlaq şəkildə səciyyələndirən ifadəli vasitə hesab olunur.

2. Danışan öz iradəsini həmsöhbətə məcbur etmir, tələb etmir ki, dinləyən konkret hərəkətin subyektı olsun. Bununla da alqış və qarğışlarda vadaretmənin *mücərrədliyi* sübut olunur.

3. Arzu olunan hərəkətin subyektı həm canlı, həm də cansız ola bilər.

4. 1-ci şəxsə ünvanlanmış qarğışlar and içməyə işarədir.

5. Cümlə quruluşu cümlə modeli ən məhsuldar hesab olunur.

6. Elliptik konstruksiyalarda dilək ifadələri daha emosionaldırlar:- Həmişə gəzməkdə, qonaqlıqda! Həmişə toyda, bayramda; *Canı cəhənnəmə!*; *Ağrım onu dəyənin ürəyinə* (olsun); *İşin irəli*; *Qadam onun qulaqlarına da, gözlərinə də, qaşlarına da!*

7. *ol(sun)* köməkçi fellərinin olması (düşünülən və ifadə olunan şəkildə).

8. Alqış və qarğışlarda fəvqə ilahi qüvvəyə müraciətlər, somatik komponentlərin olması (göz, əl, dil, ayaq və s.). Qarğışlarda müxtəlif xəstəlik adları, təbiət qüvvələrinə (*ıldırım; qara yara*); fauna nümayəndələrinə müraciət işlənir.

9. Güclü dilək ifadəsini bildirmək üçün ədatların işlənməsi səciyyəvidir: (*Ha, kaş (ki), təki*).

10. Öz sabit fərqləndirici əlamətlərinin toplusuna görə dilək ifadələri tam formalaşmış semantik-sintaktik kateqoriya və ünsiyyət yaradanların arasında ictimai davranış qaydalarıdır. Dilək ifadələri ümumi anlayış (ümumi «dilək» anlayışı) əsasında birləşirlər və öz daxilində alqış və qarğışlar qarşı qarşıya qoyulur. Dilək ifadələri sintaktik vahidlər modeli üzrə tərtib olunur və bunların içərisində də qarşı-qarşıya söz birləşməsi/cümlə; sadə cümlə (təktərkibli/cümlə) /mürəkkəb cümlə; elliptik cümlə qoyulur.

SUMMARY

The article is devoted to the investigation of the structural peculiarities of good wishes and harm wishes in the Azerbaijani language. In the article the interrelation of the imperative and optative modal (semantic) meanings; the wish constructions of a word combination and sentence models are described.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva F.M. Azərbaycan danışiq dili. Bakı: Maarif, 1987, 192 s.
2. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyat problemləri. Bakı: Nurlan, 2007, 184 s.
3. Orucova Ş.Ə. Türk dillərində xitab. Bakı: Nurlan, 2007, 200 s.
4. Rəhimov M.Ş. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: AzSSR EA, 1965, 268 s.
5. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Maarif, 1979, 308 s.
6. Агазаде Н.Г. Система глагольных наклонений в современном азербайджанском литературном языке. Баку: АН Аз.ССР, 1967, 192 с.
7. Алтабаева Е.В. Категория оптативности в современном русском языке. Дис. ... докт. филол. наук. М., 2003, 485 с.
8. Вайнрайх У. О семантической структуре языка / Новое в лингвистике. Языковые универсалии. М. 1970, Вып. 5., 300 с.
9. Гамидов И.Г. Семантика и структура предложения. Баку: АПУ им. Н.Туси, 1992, 116 с.
10. Мамедова Р.А. Реализация модели односоставных предложений во фразеологических единицах предикативной структуры в русском языке // Ученые записки Бакинского славянского университета, 2007, № 2, серия языка и литературы, с. 66-73.
11. Рамазанова Я.В. Фразеология этикета в русском и азербайджанском языках // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, B., Mütərcim, 2007, №2, s.83-87.
12. Толстой Н.И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. М.: Индрик, 1995, 510 с., 510 с.

Süleymanova Tünzalə Tofiq qızı
Бакинский славянский университет

ТВОРЧЕСТВО ДЖАВИДА В КОНТЕКСТЕ МИРОВОГО РОМАНТИЗМА

Романтизм представляет собой целую эпоху в истории развития культуры человечества. Будучи явлением мирового масштаба, феномен романтизма имел место практически во всех национальных литературах. При этом романтизм имел судьбоносное значение как с точки зрения развития идейного содержания, так и поэтики разных национальных литератур. Азербайджанская литература также не явилась исключением. Здесь следует особо остановиться на специфике азербайджанской литературы, и всей нашей национальной культуры в целом. Азербайджан в силу своего географического положения располагается на перекрестке Запада и Востока. Совершенно естественно, что все значимые культурные явления мирового масштаба первыми находили отклик именно в Азербайджане. Азербайджанская культура и литература явилась своеобразным синтезом, вобравшим в себя все достижения мировой литературы. В сочетании с богатейшими национальными традициями этот фактор послужил мощным стимулом для формирования уникального культурного феномена, каковой является азербайджанская литература.

Здесь необходимо опять же оговориться: Запад и Восток в культурном и идеологическом отношении на многих отрезках исторического развития представляли собой явления разного порядка. Это явилось причиной того, что часто предпринимались попытки противопоставить Запад и Восток друг другу. Вместе с тем эти два региона никогда не существовали и не развивались изолированно друг от друга. В сущности, страны Западной Европы и мусульманский Восток всегда находились в тесной взаимосвязи. Отсюда и «восточные» мотивы в западноевропейской литературе, и глубокий и серьезный научный интерес к культуре, литературе Востока, его истории.

Будучи универсальным явлением, романтизм был обусловлен исторически. Именно сдвиги в социально-экономическом и историческом развитии Востока и Запада послужили причиной того, что период становления романтизма в этих регионах не совпадал хронологически. Если в Западной Европе зарождение и становление романтизма было связано с Великой Французской революцией, то на Востоке толчком к развитию романтизма также послужили революционные события в начале XX века. И на Востоке, также как и на Западе, романтическое движение представлено, без преувеличения гениальными фигурами. Имя Гусейна

Джавида является одним из ярчайших в этом созвездии. Период творчества Джавида пришелся на очень сложную, противоречивую эпоху. Первая Мировая война, революции на Ближнем Востоке, подъем национально-освободительного движения – все отразилось на мировоззрении поэта, и вся эта действительность нашла отражение в его творчестве. Человеколюбие, протест против насилия и тирании в любом проявлении, вера в разум, в высокое предназначение человеческой личности – подобно всем романтикам Джавид обращался к этим темам. И здесь следует отметить одну очень важную особенность – Джавид никогда не ограничивался изображением локальных проблем. Будучи гениальным поэтом и драматургом, Джавид размышлял о судьбах всего человечества. И все проблемы, поднятые в его произведениях, являются проблемами не узко-национального, а глобального масштаба. Что это за создание-Человек? В чем смысл его жизни и деятельности? Что есть Зло и что есть Добро? И почему, будучи созданным как венец природы, Человек способен подчас пасть очень низко? Безусловно, все эти вопросы можно назвать основными для всей мировой литературы. В сущности литература суть исследование человеческой природы в самых разных ее проявлениях. Однако Джавид пошел дальше в своем творчестве. Драматург исследовал диалектику души человеческой в самых разных ипостасях и поставил вопрос решительным образом – человек сам делает свой жизненный выбор и сам же несет за него ответственность. Свою творческую и философскую позицию Джавид выражает на примере самых разных персонажей. Это и великий ученый и мыслитель Востока Омар Хайям, главный герой одноименной пьесы, и пророк Мухаммед, и вымышленный персонаж Ариф из знаменитой драмы «Иблис» - «Дьявол», и многие другие. Однако можно смело утверждать, что будучи истинным романтиком, Джавид далек от наукообразных рассуждений и социального анализа. Человек – вот главная загадка для драматурга. Почему Человек так легко поддается искушениям дьявола и с таким трудом сохраняет свой внутренний стержень? И существует ли Дьявол вообще, если все злодеяния на Земле совершаются конкретными людьми? Размышляя над этими вопросами, Джавид проявлял высочайший гуманизм и добивался поистине космического эпического масштаба в плане разработки сюжета и характера персонажа. Традиционные для романтиков абстракции приобретают у Джавида конкретное эстетическое содержание, и романтик создает образ Человека – глубокого, мятущегося, сомневающегося, и конечно же устилающего себе дорогу в Ад самыми добрыми намерениями. Пожалуй наиболее ярко все названные проблемы воплощены в одном из самых крупных произведений Джавида – драме «Иблис» - «Дьявол». Обращение к теме

демонизма является характерным для всей западноевропейской литературы. Достаточно вспомнить произведения Мильтона, Гете, Лермонтова, Байрона. Ангел английского поэта, Мефистофель немецкого мыслителя, Демон русского художника слова представляют собой монументальные образы- феномены в мировой литературе. Однако у этих авторов «демонические силы проявлялись как правило в борьбе с добром, и самим божественным началом, и имели конкретный образ» [1, с.23]. Джавид пошел дальше своих предшественников. Сатана Джавида далек и от Бога, и от богоборчества.

Драма «Иблис» не раскрывает социальной обусловленности человеческой судьбы.

Она направлена против любого учения, стремящегося определить судьбу человека вне контекста человечества и реального мира. Именно поэтому Джавид сталкивает своего главного героя с мифическим Сатаной. Ариф на протяжении всей пьесы претерпевает кардинальную духовную эволюцию. Сатана ведет его по жизни, раскрывая ему глаза на реальный мир. Сатана появляется тогда, когда человек осознает свое бессилие, и не находит ни в чем внутренней опоры. Именно в этот момент дьявольские силы становятся особенно манящими. И человек, стремящийся возвыситься над общепринятой моралью, преодолеть сложную систему норм, заповедей, запретов, платит за это сполна. Сатана притягивает к себе людей сильных, беспокойных, сомневающих. В сущности, Иблис помогает Ариффу прозреть, познать реалии жизни, и советует ему не проявлять слабость. И здесь налицо еще один парадокс- Сатана, ревнитель абсолютной свободы, сам не чужд власти - только теперь властвуют сатанинские силы. Иблис открывает Ариффу глаза на истинную подоплеку многих явлений, трезво, рационалистично объясняет Ариффу, что миром правят не отвлеченные категории, а золото и свинец. Ариф переживает глубокую трагедию – трагедию несовместимости разума и души. Знание реальной жизни не приносит ему счастья - он меняется. Ариф, едва ли не святой в начале действия, становится преступником – братоубийцей в конце драмы. Судьба Арифа как бы моделирует трагический ход истории всего человечества, историю людских заблуждений. Дьявол, которого все клянут, и которого никто не видел и не знает, объявляется виновником всех бед и беззаконий, творящихся на земле. И тогда Сатана спускается с небес и указывает людям на подлинных виновников преступлений, на настоящих дьяволов- людей, отдавших злу. Здесь заключен очень важный момент – как и все романтики, Джавид не избегал некоторой абстрактности изображения, с целью сконцентрировать внимание читателя именно на внутреннем, душевном состоянии героя. В тоже время, говоря о носителях зла, драматург достаточно точен - это правители, угнетатели, сластолюбцы,

алчные люди. Сатана считает, что ему нет никакой необходимости вмешиваться в людские дела – люди вполне способны сами привести мир к вселенской катастрофе. Т.е. Джавид пытается проникнуть в самую суть человеческих отношений. Его Иблис отличается от других «демонов» и своими идеями и способами познания жизни. Джавиду чуждо исследование социальной обусловленности человеческого поведения, он оперирует категориями глобального охвата в духе романтической поэтики. Выводы, к которым приходит Джавид показательны: реальный мир – последняя инстанция, и человек сам в ответе за все совершаемое им. Выстоять же в вечной борьбе со злом поможет лишь тяга к добру. Джавид доверяет Иблису мысль кардинальной важности, определяющую идейно-философскую структуру драмы: человек- хозяин своей судьбы, и нелепо искать первопричину зла в начале божественном или дьявольском. Человек и его дела - вот единственная реальность. Джавид нашел интересную характеристику, определяющую образ Сатаны в его пьесе – дьявол- символ абсолютного зла, сам зла не творит. Он откровенно издевается над человеком за то что, тот слаб, труслив, порочен, хотя в его власти быть сильным, добрым, нравственным. Этот сарказм также сближает этот образ с великой западноевропейской традицией. Символ негативных начал, дьявол предельно объективен и честен. Дьявол не верит в добро не потому что является его противником. Он не может верить в добро, наблюдая разгул насилия. Ирония, сарказм, трагическая риторика придают словам Сатаны ощущение выстраданности, и здесь заключен еще один парадокс: дух зла более всех озабочен тем, чтобы открыть человеку глаза на правду жизни. Назвав, разоблачив истинных, конкретных дьяволов , творящих зло на земле, Сатана считает свою миссию выполненной. Мифический Сатана возносится в небесную высь, а на земле остается его двойник, воплощенный в человеке. Это символично. Ведь Ариф учится жизни у Сатаны при помощи денег и оружия, и оказывается весьма способным учеником. Символы зла, познанные им превращаются в реальность. Здесь метафора моделирует невыдуманную, животрепещущую ситуацию: зло легко проникает в человеческое сердце, и все людям самим предстоит с ним бороться, поскольку они сами делают свой жизненный выбор.

Подобно всем романтикам, Джавид, деля образы на положительные и отрицательные , противопоставляя их друг другу, пытается доказать, что нет абсолютных сил и судеб, есть глобальные трагедии людей, обусловленные внешними факторами , и их же внутренним , моральным выбором. Джавид уверен, что борьба за жизнь не может и не должна превращаться в погоню за наживой и жизненными благами. Борьба за жизнь, по мнению великого драматурга, есть борьба за ее преобразование,

чищение, возвышение, освобождение от зла. Эта позиция перекликается с высказыванием Жорж Санд: «Романтика- это стремление к идеалу.» [1, с.89].

В целом, все драматические произведения на тему демонизма основаны на антагонистическом мировоззрении, т.е. на решении проблемы гуманизма. В мировой литературе демонические образы объединяет одна идея – счастье не может быть основано на несчастье других. В век, когда идеалом становится золото, человеческие страсти и желания подчас принимают аномальную форму.

Т.о. при всей оригинальности и глубине трактовки образа Сатаны, главным героем драмы Джавида является человек, трагедия разрушения человеческой морали и многотрудности ее восстановления. Драматург использует здесь очень тонкий прием. «С одной стороны, он объясняет, кого прокликает человечество, с другой стороны демонстрирует подлинных людей- дьяволов, творящих кровавые преступления» [4, с.49]. Здесь Джавид как и все романтики, видит спасение человечества в единении разума с духовностью. По мнению художника слова, если человек способен испытывать муки совести за содеянное зло, значит человечество, его нравственность, могут быть спасены. Счастье людей может быть достигнуто путем внутреннего совершенствования и нравственного очищения. Будучи истинным романтиком, Джавид рассматривал все проблемы бытия с точки зрения гуманизма. И несмотря на явный разрыв идеала с действительностью, наблюдаемый в реальной жизни, Джавид всегда верил в высокую миссию духовно высокой и гармоничной личности. Творчество Джавида является романтическим по сути, и по духу. В его творчестве нашли преломление проблемы и мотивы, характерные для всего романтического творчества в целом. Являясь феноменом всемирного масштаба, творчество Джавида остается глубоко национальным по своему духу. Драматургия великого художника слова Азербайджана является одной из вершин мирового романтизма и культурным достоянием всего человечества.

SUMMARY

In this article the creativity of great Azerbaijan writer Huseyn Javid is researched. Author proved, that Javid decided one of most problem of literature-problem of Evil and Kind. Javid's creativity is bright part of all world romanticism.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеев М. П. Сравнительное литературоведение. Л., Наука, 1983.
2. Рассел Б. История западной философии. М., Иностранная литература, 1959.
3. Гаджиев А. Романтизм и реализм. Баку, Элм, 1972.
4. Osmanlı V. Azərbaycan romantikləri. Bakı, Yazıcı, 1986.

**Şarabidze Tamara Tamazovna,
Pəyçadze Tamara Anzorovna**

Тбилисский Государственный Университет им. И. Джавашишвили

ОБЩАЯ ТЕМАТИКА ДВУХ ПИСАТЕЛЕЙ ОДНОЙ ЭПОХИ _ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И ГРУЗИНСКОГО

Тбилисский Государственный Университет им. И. Джавашишвили

У двух писателей – грузина Георгия Эристави и азербайджанца Мирзы-Фатали Ахундова – много общего: временные рамки, определяющие их реалистическое мировоззрение, положение их родных стран, - у обоих Родина аннексирована Российской империей, - и

место деятельности. Оба они жили и творили в Тбилиси – тогдашнем административном и культурном центре Кавказа. Но более всего роднит этих двух писателей способность критически смотреть на окружающую обстановку, что и нашло свое отражение в их драматургии. Если грузинская литература уже имела небольшой опыт в жанре драматургии, то в азербайджанской литературе Мирза-Фатали Ахундов стал основоположником этого жанра, да и вообще он стоял у самых истоков развития современной азербайджанской литературы. В грузинской критической литературе часто отмечалось, что на М.-Ф. Ахундова оказал большое влияние Г.Эристави, создание им в 1850 году в Тбилиси грузинского театра, да и вообще все его творчество [1, С.78]. И действительно, все шесть комедий М.-Ф. Ахундова были написаны им в 1850-1855-ых годах и печатались они в газете “Кавказ”, издававшейся в Тбилиси. В своих пьесах писатель изображает отсталое общество Азербайджана, его суеверия и пустые фантазии, его аморальность, траченные молью времени вредные традиции: ношение женщинами чадры, их бесправие, обман народа муллами и т.п. И Георгий Эристави также выявляет порочность современного ему общества. Правда, грузин не волнует проблема ношения чадры, но и в Грузии было обычным явлением бесправие женщин, особенно молодых, Девушка должна была выходить замуж исходя из интересов ее патриархальной семьи. У обоих писателей

главным борцом с отсталым обществом является просвещенный человек, а конкретно – поэт. У Г.Эристави это Беглар (в драме “Помещенный”), у Ахундова – Хаджи-Нури (“Повесть о Молле Ибрагим-Халиле, алхимике”). Но самое большое сходство в творчестве этих писателей мы обнаруживаем в комедиях с почти одинаковыми названиями: “Скупой” у Георгия Эристави и “Приключения Скупого”(в наст. вр. принято название “Хаджи-Кара”)– у М.-Ф. Ахундова. Оба произведения написаны почти одновременно. Г.Эристави написал “Скупого” в 1850 году, комедия была впервые поставлена на сцене в январе 1851-го года, а М.-Ф. Ахундов написал свою комедию в 1852-53 годах. Оба писателя рисуют нам классический тип скупого торговца, - хитрого, расчетливого, ничем не гнушающегося, - только бы увеличить свой капитал. Карапет Бадагов у Г.Эристави и Хаджи-Кара у М.-Ф. Ахундова являются представителями начальной стадии развития торгового капитала. Они знают цену деньгам, их силу, но главное для них – накопление капитала, а не его применение. Оба писателя описывают похожее состояние современного им общества: ослабление привилегий дворян(азнауров и беков) и князей, обеднение и упадок этих сословий, наглость и взяточничество российских чиновников и появление на жизненной арене зарождающейся местной буржуазии, имеющей определенные преимущества в сравнении с другими слоями общества, отнюдь не моральные, но – экономические. Это сходство и не удивительно, так как обе страны – Грузия и Азербайджан – вовлечены в политические и экономические границы Российской империи и стали просто ее отдаленными провинциями.

Самое большое сходство обнаруживается между главными персонажами, так как оба главных героя являют собой идеальный образ скупого торговца, в них даже трудно обнаружить с первого взгляда какие-то чисто индивидуальные признаки и качества.

Карапет Бадагов (“Скупой”) осознает могущество, которое принесли ему деньги. Он не желает отдавать свою дочь в жены грузинскому князю и всячески противится свадьбе Хамперы с Арчилом. В его глазах велик и славен только тот, кто имеет деньги, который признает их достоинство; а грузин, по его словам, - “враг денег”. Он мечтает о таком зяте, который, “будь он хоть вдовцом, лишь бы знал истинную ценность денег”. Старательно, по копейке, копит он свое богатство, число пачек денег в его сундуке растет день ото дня, но сам он еще не знает истинного предназначения денег. Он – жалкий раб своего богатства, цель его – копить, а не использовать деньги; он и сам живет впроголодь, и заставляет голодать свою дочь и слуг, не добавляя ни гроша на улучшение качества жизни ни своей семьи, ни себя лично. Его слуга Иваника мечтает о службе у помещика. Этот факт указывает нам на скупость торговцев вообще, а

Карапета Бадагова – в особенности. По мнению Бадагова, “Нечего и говорить о том, что и в раю будут деньги”. Смерть беспокоит его лишь потому, что его заботит судьба его денег. Он уже решил, что перед смертью он расплавит все свое золото и выпьет его, - только бы оно никому не досталось. Каждый день Карапет проживает в ожидании того момента, когда подойдет он к своему сундуку с деньгами, - “как юноша, обезумевший от любви, ожидает свидания с любимой”. Для него деньги – это все, “и музыка, и жена, и дочь”. Наряду с радостью собственное богатство причиняет Карапету сильнейшие душевные муки.

Г.Эристави показывает нам, что карапеты не смогут долго оставаться один на один со своим богатством. Жизнь постепенно потребует его у них, да и сейчас уже требует расходования денег. Дети торговцев пока вынуждены подчиняться отцам, но эта покорность – временная, их уже раздражает “бережливость” отцов, их влечет к себе блеск высшего света, балы, туалеты. В семье торговцев уже проникает желание быть там, весело проводить время...

Хаджи-Кара, главный герой “Приключений Скупого” М.-Ф. Ахундова, в отличие от Карапета, предстает перед нами не только в семейной обстановке, но и в самой своей деятельности, в поступках и плутнях. Этот хитрый расчетливый торгаш готов действовать любыми способами, даже незаконными, - лишь бы увеличить свой капитал, а для того, чтобы сбыть свой негодный товар готов клясться Аллахом, Кораном, своими детьми и памятью родителей. Как и Карапет, Хаджи-Кара оценивает человека по его деньгам. Он подобострастно заискивает перед зашедшими в его духан беками (местными князьками), предлагает им курительные трубки, но, как только узнает, что они ничего не собираются покупать, сейчас же становится грубым и только о том и думает, как бы их выставить вон, даже табака для них не находится. Ситуацию резко меняет деловое предложение беков. Рост капитала, прибыль для Хаджи-Кара настолько важнее всего, что тут же появляется и табак, и язык становится снова сахарным. Хаджи-Кара тоже не умеет пользоваться своими деньгами. По словам его жены Тиу-Кзы, богатства Хаджи хватит его семье на всю оставшуюся жизнь, даже если с сегодняшнего дня у него не прибудет ни единого гроша. Когда Хаджи падает в реку, беки полушутливо советуют его сыну не торопиться спасать отца, ведь богатство все ему достанется, и заживет он счастливо. У читателя не возникает ни тени сомнения в том, что после смерти отца сын продолжит его дело – торговлю, но уж он-то обязательно и сам воспользуется своими деньгами. Эта мысль выражена в произведении как сокровенная мечта семьи. А для Хаджи-Кара преумножение денег настолько является самоцелью, что он готов даже жизнью пожертвовать, даже попасть в руки есаулов (пограничников), - лишь бы спасти богатство. Он отправляет свой

контрабандный товар со слугой, доверившись ему скрепя сердце, а сам угрозами пытается запугать мирных земледельцев, которых он принял за переодетых пограничников. А на самом деле он пытается выиграть время, чтобы слуга успел спасти контрабанду.

В комедии отображено отношение Хаджи-Кары к вышестоящим. Как и Карапет, он не уважает беков. То, что они богато одеты и увешаны дорогим оружием, ничего не значит для торговца. Для него беки только тогда становятся уважаемыми людьми, когда он убеждается, что они смогут помочь ему прирастить капитал. Он и закона не боится, сначала умоляя судебного заседателя, который и сам под подозрением, как соучастник контрабандистов, вернуть ему купленное, а потом просит еще и возместить ему полуабаз (гривенник), который есаулы вытащили из его кармана при задержании. В этой сцене писатель как бы мимоходом показал нам “справедливость суда” и наглое поведение чиновников, управляющих от имени царя России в покоренных ею странах. Надо отметить, что и Г.Эристави также блестяще владел искусством иносказаний и тонкой иронии, характерными для этого литературного жанра. Разумеется, такие диалоги не всегда ускользали от внимания строгой цензуры. Об этом свидетельствует тот факт, что из русского текста “Приключений Скупого” была изъята следующая реплика Хаджи-Кары:

“Зачем было мне связываться с властями? Я бежал от следствия и все же попал под него. Теперь начнут расспрашивать про все – от мошек до блошек. Поди-ка, отвечай на пустые вопросы и жди, когда им будет конец...”[1, С.78].

Как мы видим, между “Скупым” Г.Эристави и “Приключениями Скупого” М.-Ф. Ахундова существует большое сходство. Это сходство проявляется не в конкретных сюжетах, а в изображении похожей социально-политической среды и в характеристиках различных социальных слоев. Вообще комедии обоих писателей следует считать социальными или даже социально-политическими комедиями, высмеивающими не жизнь отдельных героев, а те общественные взаимоотношения и действительность реальной жизни, в которой существуют эти герои. Т.е., основное сходство этих произведений выявляется в их идейном содержании и в направлениях развития сюжетных линий постольку, поскольку главные герои их характеризуются одним и тем же основным качеством – скупостью. С такой точки зрения оба произведения можно сравнить с “Горшком” Плавта, “Скупым” Мольера и со “Скупым рыцарем” Пушкина. Сходство между героями этих произведений такое, какого можно ожидать от образов скупых торговцев любых времен и народов вообще, однако и различия довольно велики. “Материал” и сами персонажи взяты авторами из реальной действительности их родных стран, и поэтому они рисуют

современную им действительность. А Георгий Эристави и Мирза-Фатали Ахундов – современники, и похожи как судьбы их стран, так и социально-политическая среда, и поэтому еще больше сходства обнаруживаем мы и между творчеством этих писателей. А различия в характерах их героев обусловлены тем фактом, что две соседние страны качественно совершенно разные. Самые яркие черты их характерны только для народов именно этих конкретных стран, они обусловлены обычаями, традициями, верованиями и самой лексикой. Именно правдивое и талантливое отображение самобытности этих черт и придает комедиям неповторимую оригинальность и делает необоснованными любые теории о влиянии и подражательстве.

При сравнении Карапета Бадагова и Хаджи-Кара выявляются особенности их характеров. Несмотря на свою скупость, все-таки они – очень разные типы. Карапет по национальности армянин. Он говорит на исковерканном грузинском языке, употребляя в разговоре и русские, и армянские слова. Его выражения высмеиваются Г.Эристави, чего мы не можем сказать о Хаджи-Каре и его творце. Хаджи-Кара – азербайджанец, и выражается на своем родном языке, хотя оба писателя показывают, что употребление руссизмов уже довольно сильно укоренилось в речи народов покоренных стран. А стиль речи порой служит лучшей характеристикой героев.

Природа героя Г.Эристави – его скупость – выявляется, в основном, в семье, в отношениях с дочерью и слугами. Комедиограф не рисует нам Карапета Бадагова в самом процессе накопления денег; Хаджи-Кара, напротив, предстает перед нами именно в своей деятельности, в стремлении любым путем получить как можно больше прибыли, проявляя при этом все свое умение и незаурядные способности к торговле. Каждый день он насчитывает проценты на кредит, выданный им бекам – пока не получит реальную прибыль от многообещающей сделки. Но своему слуге, помогающему им в этом небезопасном предприятии, он не хочет платить ни единого лишнего гроша, обнадеживая его тем, что беки сами, по свойственной им расточительности, обязательно подарят ему часть выручки от продажи контрабандного товара.

Карапет – не обманщик, а Хаджи-Кара бессовестно лжет, сбывая залежалые товары, при этом клянется всем самым святым для человека: Богом, верой, своими детьми и памятью родителей. В произведении показано и его низкое коварство, чего мы не можем сказать о Карапете Бадагове. Тот – всего лишь очень скупой человек. Поскольку в комедии он не показан, так сказать, в процессе своей производственной деятельности, в которой могли бы проявиться и другие черты его характера, он кажется менее рискованным, чем Хаджи-Кара. У того желание получить прибыль было

настолько сильным, что заставило его забыть об осторожности, чего он и сам от себя не ожидал: он вынес из Ирана контрабандный товар, дважды пересек при этом границу, не имея паспорта, и, трус по своей сути, даже проявил при этом определенную смелость.

Можно отыскать еще много таких отличительных качеств у героев, также как и сходных. Конечно же, будет много сходства между скупыми торговцами, будь он жителем Тбилиси или жителем какой-то провинции Азербайджана. Но различия между ними должны бы больше привлекать внимание исследователей, поскольку именно в изображении их проявляется национальная самобытность, оригинальность и художественное мастерство обоих писателей. Исходя из этого, мы можем сделать следующее заключение: ни Георгий Эристави, ни Мирза-Фатали Ахундов никак не могли повлиять друг на друга в художественном отношении. Каждый из них шел своим путем, независимо и оригинально отображая характерную именно для их стран действительность, социально-экономические процессы, протекающие как в Грузии, так и в Азербайджане. Оба писателя дали нам талантливо написанные типы скупых торговцев, но тот факт, что дата создания комедии Г.Эристави на два года опережает время создания комедии Ахундова, говорит о том, что именно творчество Г.Эристави побудило талантливого азербайджанского писателя М.-Ф. Ахундова к созданию оригинальной национальной азербайджанской драматургии.

SUMMARY

Two writers - Georgian Giorgi Eristavi and Azerbaijanian Mirza Fatal Akhundov have much in common: limits of time determining their realistic ideology, conditions of their homelands, - homelands of both are annexed by Russian empire - and the place of activity. They both lived in Tbilisi-administrative and cultural centre of Caucasus of that time. But the most of all these writers are related by an ability of critical looking at surrounding conditions what found its reflection in their dramaturgy. If Georgian literature already had some experience in dramaturgy than Mirza Fatal became a founder of this genre in Azerbaijanian literature and in general he was standing at the origins of modern Azrbaijanian literature development.

The biggest similarity in the creative works of these writers we find in comedies with almost same titles: "The Mean" by Giorgi Eristavi and "Adventures Of The mean" (nowadays accepted as "Khadji-Kara")- by M. F. Akhundov. Both compositions are written almost in the same time. Giorgi Eristavi wrote "The Mean" in 1850, the comedy was first performed on the stage in January of 1851, and M.F. Akhundov wrote his comedy in 1852-53 years. Both writers express classical type of mean merchant - sly, provident, - only trying to increase own capital. But difference between them must attract an attention of

researchers more, as far as exactly in their description national identity, originality and artistic skills of both writers are expressed. Therefore, we can conclude that: neither Giorgi Eridtavi nor Mirza fatal Akhundov could not influence each other in relation with art. Each of them followed his way expressing independently and originally reality characteristic only for their homelands, social-economical processes running either in Georgia or Azerbaijan. Both writers gave us ably written types of mean merchants, but the fact that G. Eristavis' comedy creating date outstrips by two years the date of creating Akhundov's one shows that exactly G. Eristavis' creative works made talented Azerbaijanian writer M.F. Akhundov to make original national Azerbaijanian dramaturgy.

ЛИТЕРАТУРА

1. Д. Гамезардашвили. “История новой грузинской литературы. Г.Эристави (1813-1864)”, т.1, ТГУ, 1972;
2. Ахундов Мирза-Фатали, “Обманутые звезды”, Избранное, Государственное издательство художественной литературы, М., 1963.

Şəfiyeva Roza Şakir qızı

Бакинский славянский университет

РЕЛИГИОЗНАЯ КОМПАРАТИВИСТИКА В ЧЕШСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Современная когнитивная лингвистика исходит из того, что в языке можно обнаружить следы национального мышления и психологии. Как отмечает В.Н.Телия, «Лингвокультурологический аспект исследования – это и есть выявление и описание синергетической по своей сути корреляции между «языком» культуры и семантикой фразеологизмов. А его цель – постичь живые культурно значимые смыслы единиц фразеологии, обнаруживающие себя не только и не столько в отдаленных от нас по времени текстах, сколько в живодействующих дискурсивных практиках, в которых и проявляется владение культурно-языковой компетенцией» [2, 19].

Определение *религиозная компаративистика* носит достаточно условный характер. Сюда относятся сравнительные обороты, так или иначе связанные по происхождению с религиозными образами и сюжетами. В чешском языке выделяются такие сравнительные обороты, как (*chudý*) *jako kostelní myš*, (*bát se*) *jako čert kříže*, *jak ho pan Bůh stvořil*, *ležet jako Lazar*, *žít/mít se jako v nebi*, *umět jako otčenáš*, *je na peníze jako čert na hříšnou duši*, *Petr jako Pavel*, *vypadá/tvaří se jako boží umučení*, *je jako ve vidění*, а в

азербайджанском языке *qəbirdən xortlamış ölü kimi, işıqlı dünya başına iynə gözü kimi daralmaq, məsciddən qovulmuş it kimi, Firon kimi Allahlıq iddiasında olmaq, cin bismillahdan qorxan kimi qorxmaq, cin dəmirdən qorxan kimi qorxmaq, cinni-cəfər qoşunu kimi, şeytan fəhləsi kimi.*

По характеру образной основы и семантической структуре все эти сравнительные обороты чешского языка могут считаться неординарными и сложными. Прежде всего это объясняется тем, что за ними стоит огромный объем фоновой и историко-культурной информации. Невозможно до конца понять смысл и характер экспрессии, привносимый в текст этими сравнениями, если фоновая информация остается невостребованной.

Например, сравнительный оборот *vypadá/tvaří se jako boží umičení* (выглядит как божья смерть, т.е. мученическая смерть Христа) на подсознательном уровне у носителей чешского языка актуализирует огромный пласт фоновой информации библейского и религиозного характера. Это очень сложный в семантическом отношении оборот, поскольку экспрессия его на коммуникативном уровне полностью связана с задействованием образной основы. Разумеется, данный сравнительный оборот, как и любой другой фразеологизм, в качестве языковой единицы функционирует как чистая функциональная сущность, как чистый знак, совершенно не связанный с содержанием той прецедентной ситуации, которая послужила стимулом для сравнения. В этом особенность языкового знака вообще. Однако существует и другая особенность языкового знака, делающая знаковую систему в целом превращенной формой. Конечно, оборот *vypadá/tvaří se jako boží umičení* на сигнификативном уровне означает просто «иметь очень болезненный вид», «на лице написано страдание» и т.п. Но работа сигнификативного механизма вовсе не устраняет работу денотата и образной основы, внутренней формы, которые непосредственно связаны. Иными словами, далеко не всякий внешний вид человека напоминает мученика. Следовательно, денотат фразеологической семантики непосредственно связан с образной основой. Так, если начинает работать ассоциация с мучеником, что совершенно характерно для денотата, то полностью восстанавливается образная картина. Именно в силу этого фразеологизм и выполняет возложенную на него функцию достижения максимального коммуникативного эффекта.

Таким образом, за сравнительным оборотом *vypadá/tvaří se jako boží umičení* стоит, во-первых, библейский рассказ о мученической смерти Христа, во-вторых, вся историко-культурная информация об этой смерти, существующая в устных рассказах, бытующих в народной среде.

Оборот *je jako d'ablem posedlý* на первый взгляд носит совершенно обычный характер. То есть логика его образования такова, что он вполне может быть интерпретирован как результат обычных ассоциаций

национальной ментальности с дьяволом и необычно возбужденным состоянием человека. На самом деле за этим оборотом стоит фоновая информация библейского просихождения. Как известно, в Библии описано огромное количество случаев, когда пророки изгоняли бесов из одержимых. В сознании христианских народов сам факт одержимости бесами/дьяволом становится традиционным и обычным после знакомства с Евангелием. Вообще образ Христа приобретает стандартный для ментальности этих народов ореол «очистителя от бесов». Образ Спасителя конкретизируется по некоторым частностям, важнейшей из которых является изгнание дьявола. Неслучайно, когда в Средние века начинается борьба с ведьмами, их сжигают, наивно полагая, что каждый раз уничтожают дьявола, который является не только врагом рода человеческого, но и врагом Христа. Поэтому, безусловно, чешский оборот *je jako d'ablem posedlý* непосредственно сигнализирует об этой значительной как библейской, так и историко-культурной информации. Самой значительной и с точки зрения христианской ментальности эталонной является знаменитая сцена из Библии, когда Христос спрашивает одержимого о том, как его зовут. На что тот отвечает: «Легион имя мне, ибо много бесов вошло в меня». Можно утверждать непосредственную связь сравнительного оборота *je jako d'ablem posedlý* с этим библейским сюжетом.

Сравнительный оборот *Petr jako Pavel* на первый и поверхностный взгляд может показаться построенным на случайно взятых именах. Вообще имя как компонент фразеологизма - это тема отдельного и специального исследования. Совершенно разные признаки могут ложиться в основу мотивации участия того или иного национального имени в процессе фразообразования. Например, это может быть просто созвучие, как в азербайджанском языке. Так, имена *Əli* и *Vəli* оказываются компонентами нескольких фразеологизмов: *Əli aşından da olmaq*, *Vəli aşından da*; *Əlinin parağı Vəlinin başında*, *Vəlinin parağı Əlinin başında* и т.д.

Сравнительный оборот *Petr jako Pavel* совсем не случайно, на наш взгляд, включает в себя имена Павла и Петра. Безусловно, здесь имеется историко-культурная реминисценция, связанная с историческими личностями апостолов Петра и Павла. Более того, в семантической структуре оборота содержится имплицитное указание на одинаковость миссии апостолов Петра и Павла. Причем важно также подчеркнуть, что это имплицитное указание могло быть как положительным, так и отрицательным. Во всяком случае оно трансформировалось в содержание отрицательной коннотации. Оборот эквивалентен русскому выражению *два сапога пара*.

Сравнительный оборот *jak ho pan Bůh stvořil*, несмотря на всю его имплицитную запрограммированность на юмор, полностью соответствует

библейской ситуации и библейскому рассказу. Согласно этому рассказу, как известно, первые люди Адам и Ева были нагие и не знали об этом. Когда они съели запретный плод, у них открылись глаза. Они увидели, что они наги, и Господь Бог вынужден был сшить для них одежды. В русском языке этому обороту соответствует фразеологизм *в чем мать родила*, в азербайджанском – соответствия нет.

Оборот *ležet jako Lazar* полностью соответствует библейскому рассказу о Лазаре, который лежал, не вставая. На сигнификативном уровне данный сравнительный оборот совершенно излишен, потому что сам по себе глагол *ležet* в информационном плане вполне достаточен. Ср. в русском языке в ответ на вопрос о ком-то, о его состоянии вполне информационно достаточно сказать, что *он лежит*. Глагол вбирает в себя семантику любого сравнения, так как его значение определяется ситуативно.

Оборот *umět jako otčenaš* полностью отражает историко-культурную ситуацию Чехии, как, впрочем, и любой другой христианской страны. «Отче наш» – это молитва, которую вызубривали наизусть.

За сравнительным оборотом (*chudý) jako kostelní muž* не стоит большой объем фоновой информации, как за рассмотренными выше, однако он полностью опирается на стандартные представления. Ментальный стандарт здесь сказывается в представлениях о церкви. Причем в семантической структуре и в образной основе данного оборота реализуются как прямые и непосредственные ассоциации, так и метафорические. Что касается прямых и непосредственных ассоциаций, то церковь – это место, где молятся. Фактически это большое и пустое пространство. Метафорические ассоциации строятся на оппозиции «духовное-материальное», т.е. церковь – это не то место, где можно чем-либо пожить. Таким образом, образная основа оборота непосредственно отражает стандартные представления.

Оборот (*bát se) jako čert kříže* строится на народных поверьях о том, что нечистая сила боится чудотворной силы креста. Ср. русское *бояться как черт ладана* или *бежит как черт от ладана*. Идентичная схема обнаруживается и в основе азербайджанского сравнительного оборота *cin bismillahdan qorxan kimi*.

Сравнительный оборот *žit/mít se jako v nebi*, на первый взгляд, отражает обычные житейские представления, находящиеся вне библейской фоновой информации. Можно также подумать, что здесь реализуется противопоставление представлений о рае и аде, небе и преисподней. Однако на самом деле в основе такого сравнения лежит представление о жизни до изгнания из рая и о жизни на земле, где человеку было сказано, что он будет есть хлеб свой в поте лица своего. Таким образом, и здесь оказывается востребованной библейская информация.

Оборот *je jako z jiného světa* может быть прочитан по-разному, однако, на наш взгляд, он также связан с библейскими представлениями. Буквально оборот означает «как будто с другого света, из другого мира». Конечно, существует некоторый диапазон семантики, объединяющий, например, в русском языке в единой парадигме такие выражения, как *не от мира сего* и *как будто с луны свалился*. Первый фразеологизм является стилистически высоким и восходит к словам Христа о самом себе. Второй обозначает человека туповатого, невежественного, с трудом ориентирующегося в обычной житейской ситуации. Тем не менее, семантика «несоответствия человека миру» объединяет эти два фразеологизма в пределах единой парадигмы.

На наш взгляд, чешский оборот *je jako z jiného světa* является эквивалентом русского евангельского выражения *не от мира сего*. Ср. слова Христа «вы от мира сего, я не от мира сего». В азербайджанском языке также существует выражение *elə bil bu dünyanın adamı deyil*. Однако не связано с Библией.

Достаточно сложной является и образная основа сравнительного оборота *je na peníze jako čert na hříšnou duši*, буквально означающего, что кто-то падок до денег, как черт до грешных душ. Однако за этой образной основой стоит целое пространство смысла и историко-культурной информации о грехах и о том, как дьявол подстерегает эти грешные души. Все эти представления уходят корнями в Евангелие. Для христианской ментальности всегда актуальной является евангельская история о том, как дьявол предлагает Христу все царства этого мира за то, чтобы он поклонился ему. На что Христос отвечает: «Сказано, Господу Богу твоему поклоняйся и Ему одному служи». Кроме того, история вражды человека и дьявола нашла широкое отражение в литературе европейских народов, достаточно вспомнить «Фауста» Гете. Таким образом, за сравнительным оборотом *je na peníze jako čert na hříšnou duši* стоит огромное пространство фоновой информации, которая не находит отражения в азербайджанском языке.

Следует отметить, что и мусульманской ментальности известно представление о черте/дьяволе как враге рода человеческого. Эти представления находят отражение и в фразеологии. Например, широко употребительными в живом народном языке являются выражения *şeytan kirəyə tutub, bir dəli şeytan deyir, şeytani bulağa susuz aparıb susuz gətirər* и т.д. В Словаре Оруджева зафиксировано 12 фразеологических единиц с компонентом *şeytan* [1, 246-247], из них только один сравнительный оборот – *şeytan fəhləsi kimi (işləmək)*. То есть *работать, как будто тебя нанял шайтан*, оборот синонимичен русскому выражению *вертеться, как белка в колесе*.

Все эти 12 азербайджанских фразеологизмов на имплицитном уровне содержат ориентированность на комический эффект. Такое комическое содержание также основывается на представлениях о вражде человека с шайтаном, но народный менталитет использует образ черта как существа, которое несмотря на все свое коварство, не способно победить человека. Например, *şeytanın əlinə çöp verər, şeytanın dal ayağı, şeytana papaq tikər*. Однако другая часть этой парадигмы состоит из фразеологизмов с общим значением «быть на службе у черта», но и эти фразеологизмы носят шуточный характер.

Таким образом, концептуального совпадения чешского сравнительного оборота с азербайджанской парадигмой с интегральным компонентом *şeytan* не происходит. В чешском языке этот оборот полностью опирается на религиозные представления, на Библию и христианскую теологию. В азербайджанском языке данная парадигма отражает народно-поэтическое и поэтому во многом шуточное отношение к предмету.

В чешском языке в данную парадигму сравнительных оборотов, которые условно могут быть названы библейскими, входит также оборот *je jako ve vidění*. Само представление о привидениях издавна бытует в народной среде. Трудно сказать, что эти представления связаны с религией, потому что они носят дорегиональный характер, нередко связаны с мифологией. Однако, если судить по литературе, то как в прошлом, так и в настоящее время рассказы о привидениях очень популярны именно в среде христианских народов. Сегодня снимаются даже многочисленные мультфильмы о привидениях. Возможно, мы ошибаемся, но нам представляется, что традиция рассказа о привидениях также восходит к Евангелию, а именно к явлению Христа своим ученикам после смерти. Таким образом, оборот *je jako ve vidění* также актуализирует значительную историко-культурную информацию. Причем важно понять, что эта информация реальна сама по себе, т.е. даже вне непосредственной связи с библейским контекстом.

С определенной долей условности к данной группе можно отнести и сравнительный оборот *jako zázrakem se zachránil*, т.е. «чудом спасся (кто-либо)».

Анализ данной парадигмы сравнительных оборотов чешского языка со всей очевидностью показывает, что за каждым из них стоит огромный пласт культурной и культурологической информации, они отражают двухтысячелетние представления чешского народа. Эти обороты носят одновременно как книжный, так и народно-поэтический характер. В этом нет противоречия. В истории всех народов известна контаминация книжно-религиозных идей, персонажей, событий с народно-поэтическими и

мифологическими образами. Более того, известно, что библейские, евангельские и коранические сюжеты осмысливались народами непосредственно в контексте их народно-поэтической традиции. В сущности это и составляло содержание процесса адаптации книжно-религиозного смысла, носящего образно-мифологический и поэтический характер, к ментальности народов

В азербайджанском языке сравнительных оборотов, восходящих к религиозным понятиям, значительно меньше, чем в чешском языке. Фактически здесь нет ни одного сравнительного оборота, непосредственно связанного с кораническими идеями. Исключение составляет только оборот *Firon kimi Allahlıq iddiasında olmaq*, который связан с библейскими и кораническими рассказами о фараоне и о том, как он был наказан за свою гордыню.

Оборот *qəbirdən xortlamış ölü kimi* отражает конкретные мифологические представления о том, что мертвец может воскреснуть и выйти из могилы.

Также с мифологическими или даже зороастрийскими представлениями связан сравнительный оборот *işıqlı dünya başına iynə gözü kimi daralmaq*. В образной основе данного компаратива проглядывает противопоставление светлого мира темному подземному царству.

Оборот *məsciddən qovulmuş it kimi* в своей образной основе содержит оппозицию духовного и бездуховного, чистого и нечистого. В данной оппозиции образ мечети выступает формальным образом и символом чистого, собака – соответственно является символом нечистого. Разумеется, мечеть совсем не случайно становится в семантической структуре этого оборота формальным символом чистого. Подобной формальной символике предшествует рациональное осмысление образа мечети, как места поклонения. Не случайно также в азербайджанской народной среде с одинаковым почтением называют и мечеть, и церковь, и синагогу *домом Аллаха*.

Символ мечети в азербайджанской фразеологии в идентичной функции встречается и в другом фразеологизме: *məscidin qapısı açıqdır, bəs eşşəyin qanacağına nə gəlib*. Здесь символ мечети реализует ту же функцию обозначения святая святых, т.е. максимально чистого места, дома Аллаха. Символ нечистого сменяется, вместо собаки здесь используется образ осла. Логико-символическая основа оборота *cin bismillahdan qorxan kimi qorxmaq* вполне понятна, так как образ джина противопоставляется главной коранической формуле «Во имя Аллаха Милостивого и Милосердного». Напротив, логико-символическая основа сравнительного оборота *cin dəmirdən qorxan kimi qorxmaq* не столь очевидна, поскольку здесь образом и символом страшного для джина выступает железо. В Коране имеется

указание на то, что джин боится булавки, а булавка обычно делается из железа. Во всяком случае, железо не является столь же очевидным объектом страха для джина, как выражение «*бисмиллах*».

Сравнительный оборот *cinni-cəfər qoşunu kimi* носит шуточный характер, поэтому и обозначение некоего Джафара как одержимого джинами носит совершенно формальный характер. Хотя, конечно, вполне возможно, что исторически существовал некий Джафар, о котором говорили как об одержимом джинами. В современном азербайджанском языке это выражение считается шуточным и употребляется чаще всего по отношению к шумной ораве детей. Например, в Словаре Оруджева читаем: «*CİNNİ-CƏFƏR QOŞUNU (KİMİ)* [досл.: как войско Джафара, состоящее из джинов (бесов)] шутол. о толпе шумливых, суетливых детей» [1,245].

Таким образом, здесь собственно религиозного содержания нет, а упоминание о джинах носит совершенно формальный характер.

Наконец, в структуре сравнительного оборота *şeytan fəhləsi kimi* компонент *şeytan* также носит совершенно формальный характер, т.е. он не связан с каким бы то ни было библейским сюжетом. Однако ясно, что даже формальное употребление свидетельствует о стандартных представлениях, о сложившихся образах. Само же это полумифическое представление о том, что черт может нанять человека на работу, естественно, актуализирует темы «бессмысленно», «неустанно» и «тяжело». То есть кто-то вертится, как белка в колесе, как будто его черт нанял.

В чешском языке имеется еще один оборот, хотя и имеющий нейтральное отношение к религии и мифологии, но, тем не менее, на знаковом уровне связанный с представлениями о Всевышнем. Это оборот *čekat na něco jako na smilování boží*, т.е. ждать чего-либо как божьей милости.

В азербайджанском языке только один оборот имеет за собой такое историко-культурное содержание. В его семантической структуре на имплицитном уровне содержится фоновая информация о фараоне и соответствующей библейской и библической истории. Все остальные сравнения больше связаны с народно-поэтической традицией. В этом заключается существенное различие между чешскими и азербайджанскими сравнениями этой группы.

Если говорить в целом о историко-культурных различиях в данной парадигме сравнений чешского и азербайджанского языков, то совершенно очевидно, что в чешском языке сравнения этой группы непосредственно связаны с большими событиями библейской, т.е. священной для чехов истории. За каждым из этих сравнений стоит отдельная история, которая может быть рассказана в подробностях. Эти истории имеют не только культурно-историческое значение, но и огромное моральное содержание.

Поэтому соответствующие сравнения, несмотря на всю их емкость, выглядят всего лишь фрагментами культурной истории народа.

Эквивалентность в этой группе наблюдается только в одном случае, где реализуется универсально-семантическая схема «нечистый боится чистого, или святого», соответственно «бояться так сильно, как нечистый боится чистого». Символами нечистого в чешском языке выступает черт, в азербайджанском джин. Символы чистого в чешском языке - крест, в азербайджанском – выражение «бисмиллах» и железо.

SUMMARY

The article deals with the phraseology of czech and azerbaijan languages. The comparatives related to religion are the object of the research. The comparatives are claimed to actualize background information, until this information is restored phraseological unit cannot fulfill its task. In national thinking expressions of religious origin is connected with the area of live people's colloquial language.

ЛИТЕРАТУРА

1. Оруджев А.А. Азербайджанско-русский фразеологический словарь. Баку: Элм, 1976.
2. Телия В.Н. Культурно-языковая компетенция: ее высокая вероятность и глубокая сокровенность в единицах фразеологического состава языка / Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках. М.: Языки славянской культуры, 2004, с.19-30.
3. Чешско-русский словарь. Москва-Прага: Советская энциклопедия и Государственное педагогическое изд-во, 1973. Том 1 и том 2.
4. Slovník české frazeologie a idiomatiky. Praha: Academia, 1994. I.díl, II.díl
5. Čermak F. Frazeologie a idiomatika – česká a obecná. Praha: Karolinum, 2008 (I.vydání)

Şəmiyeva Nigar Rafael qızı
Бакинский Государственный Университет

**ВЫЯВЛЕНИЕ ПСИХИЧЕСКИХ НЕДОСТАТКОВ У
ПОДОЗРЕВАЕМОГО (ОБВИНЯЕМОГО) В ПРОЦЕССЕ
РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ**

Изучение уголовных дел в отношении подозреваемых (обвиняемых) с психическим расстройством, не исключающим вменяемости, свидетельствует, что ни орган дознания, ни следователь не обладают достаточными навыками по выявлению психических расстройств в начальной стадии предварительного следствия. Между тем, своевременное обнаружение психических недостатков обвиняемого является необходимой предпосылкой правильного применения норм уголовно-процессуального закона и обоснованного выбора тактических приемов расследования по делам рассматриваемой категории.

Следователь должен обратить внимание на состояние здоровья обвиняемого при изучении его личности. Возможность выявления при этом расстройства психики должна быть обусловлена наличием у следователя достаточных знаний о признаках подобных заболеваний, и типичных источниках информации о таких признаках. Показательно, что по 87% изученных нами дел психические недостатки подследственного были выявлены уже после привлечения его в качестве обвиняемого. В ряде случаев о психической неполноценности лица стало известно лишь при судебном разбирательстве. Во многом это результат отсутствия у следователя соответствующих познаний. В связи с этим попытаемся изложить наиболее характерные признаки психических расстройств, на которые должен обратить внимание следователь.

Используемая психиатрами классификация психопатологических признаков конкретных видов нарушения психической деятельности (олигофрении, эпилепсии и т.д.) позволяет разграничивать отдельные психические недуги. Однако эта задача психиатра. От следователя, прежде всего, требуется умение «не пропустить» симптомы возможного психического расстройства, своевременно обратить на них внимание.

Криминалистическая классификация признаков психических расстройств должна отвечать задаче их эффективного обнаружения, а потому эти признаки должны быть описаны в максимально «узнаваемой» для следователя форме. Возможность построения подобной классификации обусловлена использованием системно-структурного метода,

применяющегося при криминалистическом изучении личности обвиняемого.[1, С.29-33]

С позиций системно-структурного анализа представляется обоснованным выделить два вида признаков психических расстройств: признаки, существенно не изменяющие своих характеристик в различных сферах деятельности лица; частные признаки, проявляющиеся в специфических условиях выполнения лицом определенной социальной роли. Такое деление определяется тем, что, с одной стороны, личность обладает совокупностью относительно стабильных качеств, обеспечивающих ее сохранение как устойчивой системы в различных условиях функционирования, а с другой – эти качества приобретают определенное своеобразие с изменением социальной роли личности.

Конкретные структурные элементы личности, отражающие признаки психических расстройств, весьма многочисленны. В связи с этим необходимо обратить внимание на такие психические процессы состояния, свойства личности, а также сферы ее функционирования, в которых наиболее полно отражены психопатологические признаки, и, изучая которые, следователь может получить информацию, достаточную для обнаружения психических недостатков. Указываемые ниже признаки сами по себе еще не являются безусловным свидетельством психической болезни. Они служат лишь сигналом возможной патологии.

Большинство обвиняемых, страдающих психическими недостатками, характеризуется низким образовательным и культурным уровнем. Обращает на себя внимание довольно частое несоответствие фактической образованности документальным сведениям о полученном образовании. Объясняется это, во-первых, тем, что нередко обвиняемые заканчивают вспомогательные школы, получив меньшие по объему знания, нежели учащиеся соответствующих классов обычной школы. Во-вторых, к обеднению личности могут приводить психические нарушения, сформировавшиеся в более позднем возрасте.

Одним из важных показателей психической неполноценности является злоупотребление алкоголем и наркотиками. Пристрастие к употреблению наркотиков, сопровождающееся психическими расстройствами, само по себе является психическим недостатком. Наряду с этим замечено, что наркомания чаще развивается у лиц с психопатическими чертами характера. [5, С. 270]

Иногда наблюдается несоответствие интересов, увлечений психически неполноценных лиц их возможностям (способностям, знаниям и т.д.). В литературе достаточно подробно описаны случаи, когда психически больные начинают заниматься философией, фундаментальными проблемами физики, математики. Психологически объяснимые потребности, интересы,

увлечения у больных могут принимать гипертрофированный характер. Порой отмечается патологическая фиксированность на сексуальной сфере – эротомания.

Религиозный фанатизм, суеверие, истоки которых не кроются в условиях воспитания, среды, также бывают признаками патологического процесса.[2,С.63] О задержке интеллектуального развития может свидетельствовать сохранение в зрелом возрасте интересов, увлечений, свойственных детству. При некоторых психических нарушениях наблюдается снижение активности личности, что ведет к обеднению ее интересов, увлечений. Иногда вообще бывает трудно выяснить, что привлекает больного. Создается впечатление полного безразличия его к окружающему. Речевая продукция – одна из самых информативных в отражении признаков психических расстройств. [8, С.161-183]

Иногда уже по внешнему виду обвиняемого можно предположить его психическую неполноценность. Внешнесоматические признаки выражаются в диспропорциях телосложения, состоящих в несоразмерности различных частей туловища (слишком крупное туловище при коротких конечностях), асимметрии лицевого скелета. О патологическом развитии мозга могут свидетельствовать аномалии строения черепа: слишком большой или очень маленький.[6, С.167-200]

Среди функциональных признаков можно выделить различные двигательные расстройства: гиперкинезы (насильственные движения, выражающиеся обычно в судорожных жестах, беспорядочных подергиваниях, дрожании): парезы (неполный паралич): общая некоординированность, обилие лишних движений (многие дебилы, например, независимо от обстановки постоянно грызут ногти, чешутся и т. д.).

Немалое значение имеет манера одеваться, относящаяся к сопутствующим признакам. Должно обращать внимание на неопрятность, нелепость, вычурность одеяния, чрезмерную яркость, резкое несоответствие одежды возрасту, полу.

Кроме документальных сведений о психических заболеваниях, необходимо учитывать возможность перенесения в прошлом черепно-мозговых травм, различных инфекционных заболеваний. Особое внимание при этом следует обращать на изменение поведения лица, поскольку нормальное развитие психики после перенесенного заболевания может уступить место патологии. Существенными могут оказаться сведения о наследственной отягощенности душевными заболеваниями.

Показательно отношение душевнобольных к состоянию своего здоровья: нередко они высказывают множество ипохондрических жалоб и

опасений (ракофобия, инфарктофобия, «обнаружение» у себя признаков другого тяжелого заболевания). Распространены также жалобы на слабую память, невнимательность, повышенную утомляемость.

Показательными для психических расстройств, в частности, могут быть: чрезмерная мнительность, особая застенчивость и ранимость, гипертрофированное стремление к справедливости, угодливость и слащавость, крайняя несдержанность, злобность, агрессивность, стремление постоянно быть в центре внимания, лживость и неумное хвастовство, легкое отношение к изобличению во лжи.

Наблюдаются затруднения в усвоении учебного материала с начальных классов: значительное ухудшение успеваемости на каком-либо этапе обучения, объясняемое обычно повышенной отвлекаемостью, рассеянностью, слабой памятью; неуживчивость в школьном коллективе; негативизм, проявляющийся в демонстративном игнорировании воспитательных мероприятий; безразличие к результатам учета. Показателен и факт обучения во вспомогательной школе.

Характерно уклонение от трудовой деятельности (при этом лицо не может объяснить нежелание работать или дает нелепые объяснения): отсутствие всякого интереса к любой выполняемой работе: частая внешне не мотивированная перемена места и вида деятельности: неумение довести начатое дело до конца: постоянные сомнения, опасения по поводу надлежащего качества выполняемых действий; гипертрофированные педантизм, скрупулезность, аккуратность; постоянные конфликты с начальством.

Часты уклонения от прохождения срочной службы по нелепым мотивам; крайне низкая дисциплина во время прохождения воинской службы; конфликтные отношения с сослуживцами самопожертвования.

Наиболее характерны негативизм, побег из дома (у детей); конфликтность; мелочная придирчивость, ревность; эмоциональная холодность даже по отношению к близким родственникам; раздельное питание (немотивированное или по странным мотивам: «подмешивают» что-то, «травят»); абсурдная скардность или бессмысленное расточительство.

Наличие отклонений в психике обвиняемого можно предположить, анализируя мотивацию преступления, способы его совершения. В случаях кражи, хищений обращают на себя внимание особенности реализации похищенного (раздаривание, покупка ненужных вещей и пр.).

Ложная интерпретация тех или иных обстоятельств, неумение правильно ориентироваться в различных житейских ситуациях и принять верное решение нередко обуславливают своеобразие мотивации психически

неполноценными лицами своего преступного поведения.

Психически неполноценные обвиняемые могут выделяться на следствии демонстративностью поведения, выражающейся, в частности, в необоснованных отказах от подписания процессуальных документов, их уничтожения, заглывании различных предметов, объявлении голодовок, многочисленных экспрессивных претензиях к следственным органам о якобы несправедливом расследовании.

С другой стороны, психическая неполноценность может проявляться в неспособности правильно ориентироваться даже в сравнительно простых ситуациях, возникающих при расследовании, непонимании многих общедоступных терминов, вопросов следователя, повышенной внушаемости.

В процессе подготовки судебно-психиатрической экспертизы следователь должен собрать максимум сведений об особенностях протекания указанных психических процессов лица, характерных состояниях и свойствах подследственного и о том, как они проявляются при выполнении различных социальных ролей. Материал, предоставляемый экспертам, должен содержать сведения, как о наличии, так и об отсутствии признаков психических расстройств.

Источниками информации о психических недостатках и их признаках могут служить показания родственников. По 40,8% дел первоначально о психической неполноценности обвиняемых стало известно из показаний их родственников. Тем не менее, эти источники информации использовались следователями недостаточно эффективно и не всегда правильно.

По 32,2% дел впервые о психических недостатках подследственного стало известно из его показаний. Как правило, не скрывают своей психической дефектности обвиняемые, которые ранее были судимы. [3, С.20]

Показания соседей, сослуживцев и других знакомых обвиняемого как источник сведений о состоянии его психического здоровья практически не фигурируют на следствии, что является существенным недостатком.

Надо признать, что использование показаний лиц данной категории для обнаружения психических недостатков представляется малоэффективным. Однако они являются важным средством проверки первичных сведений о наличии у обвиняемого психических аномалий, поэтому игнорировать их нельзя. Отметим, что получение показаний этих лиц редко бывает сопряжено с дополнительными затратами времени. Зачастую по этой категории дел соседи, сослуживцы обвиняемого допрашиваются в качестве свидетеля по другим обстоятельствам дела. При их допросе необходимо уделить внимание установлению обстоятельств, характеризующих состояние обвиняемого. [7, С.58]

Документы сравнительно редко являются первичным источником информации о психических недостатках обвиняемого. Отчасти это объясняется тем, что следственные органы недооценивают возможности получения подобных сведений в результате изучения имеющихся у него документов. Вот почему в уголовных делах фигурируют в основном материалы, истребованные из психиатрических учреждений, при подготовке судебно-психиатрической экспертизы.

Заключение судебно-психиатрической экспертизы является основным источником сведений о психическом состоянии обвиняемого и необходимым условием решения вопроса о его вменяемости. Назначение судебно-психиатрической экспертизы обуславливается, как правило, наличием сведений о психической неполноценности обвиняемого. В заключении обычно дается оценка уже обнаруженным психическим недостаткам. В нем по сравнению с другими источниками информации содержится наиболее подробная и объективная характеристика психического состояния обвиняемого.

Учет изложенных рекомендаций, безусловно, будет способствовать своевременному выявлению обвиняемых с аномалиями психики, что естественно будет способствовать повышению качества расследования.

SUMMARY

Studying of criminal cases concerning accused people with the mental disorder not excluding sanity, testifies that neither the inquiry body, nor the inspector don't possess sufficient experience on revealing of mental disorder in an initial stage of preliminary investigation.

The author also considers the basic signs which are characteristic for accused persons with mental disorder and their revealing by investigating bodies in the course of inquiry in given article.

ЛИТЕРАТУРА

1. Глазырин Ф.В. Изучение личности обвиняемого и тактика следственных действий. Свердловск, 1973, с.29-33. [156 с.]
2. Калашник Я.М. Особенности повторной судебно-психиатрической экспертизы // Проблемы судебной психиатрии. М., 1957, вып. 7, с.63.
3. Лунц Д.Р. Советская судебная психиатрия. М., 1970, с.20. [40 с.]
4. Озерецкий Н.И. Психиатрическая экспертиза несовершеннолетних в суде // Проблемы судебной психиатрии, М., 1940, вып.2, с.58.
5. Руководство по судебной психиатрии. Под ред. Морозова. – М. 1977. С. 270. [400 с.]

6. Руководство по судебной психиатрии. Под ред. Г.В. Морозова. М., 1977. С.167-200 [400 с.]
7. Озерский Н.И. Психиатрическая экспертиза несовершеннолетних в суде // Проблемы судебной психиатрии, М., 1940, вып.2, с.58.
8. Томилин Н.И. Основы судебно-медицинской экспертизы письма, - М.,1974 С. 161-183 [271 с.]

Şıxəliyev Emin Arif oğlu
Naxçıvan Dövlət Universiteti

SİVİLİZASİYALARIN TOQQUŞMASI KONTEKSTİNDƏ ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN MÜNAQİŞƏSİ

Keçmiş SSRİ ərazisində baş vermiş genişmiqyaslı və həlli yolları düyünə salınan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zaman içərisində daha çox dövlətlərarası və qlobal problem xarakteri almışdır. XX yüzilliyin 80-ci illərinin sonunda Sovetlər İttifaqının siyasi məkanında meydana gəlmiş bu münaqişə ittifaq dağılandan sonra avtomatik olaraq iki yeni müstəqil dövlətin – Azərbaycan Respublikasının və Ermənistan Respublikasının dövlətlərarası probleminə çevrildi. Üzərindən təxminən 20 il keçsə də, münaqişə öz siyasi və hüquqi həllinə hələ də qovuşmamışdır. Əvvəla, hər iki ölkədə qarşı tərəfə münasibətdə düşmən obrazı möhkəm yer almışdır. İkincisi, Ermənistan ilə Azərbaycan arasında “nə müharibə, nə də sülh” kimi qeyri-müəyyən vəziyyət davam etməkdədir. Hər iki variantın da nizama salınması mümkün olmadığına görə, problemin beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həlli tələb edilməkdədir. Dünyanın aparıcı dövlətləri bu münaqişəyə münasibətdə müxtəlif mövqelərdə durduqlarından bu variant da real nəticə verməməkdədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etmələri, Ermənistanın yeritdiyi təcavüzkarlıq siyasəti hər kəs tərəfindən bilinsə də, məsələyə bu iddiaların sırf Ermənistan tərəfindən irəli sürülməsi şəkildə baxmaq doğru olmaz. Müəyyən mənada bunlar həqiqətə uyğun olsa da, məsələnin mahiyyətini bütünlüklə açmır. Yəni önə sürülən iddiaların arxasında üzdə Ermənistan görünsə də, başda Rusiya olmaqla pərdəarxasında bu iddialara dəstək verən və maraqlı olan Qərb dövlətləri dayanır. Azərbaycanın problemləli zonaya çevrilməsi onların da maraqlarına uyğundur. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində ermənilərin mövqeyini dəstəkləyən və bu münasibətini rəsmi orqanlarda sabit strategiyaya çevirən Qərb dövlətləri problemə, daha doğrusu Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyünü qorumaq təşəbbüsünə real prinsiplər çərçivəsində yanaşmamaqdadır. Müxtəlif tərzli təzyiqlər, türklüyün başına

müsəllət olunan “erməni problemi” bilavasitə Rusiyanın, ABŞ-ın və Avropa dövlətlərinin ənənəvi strategiyalarından qaynaqlanır. Halbuki erməni problemi, erməni terrorizmi və davam edən qanlı cinayətlərin arxasında nə “zavallı” erməni xalqının həqiqi müstəqilliyi, nə də gələcəyi var. Tarix boyu bu dövlətlərin əsas məqsədləri regionda özündən asılı olacaq, ona xidmət edəcək bir dövlət və millət əldə etmək olmuşdur ki, bu potensial da Ermənistanda və ermənilərdə kəşf edilmişdir. Tarixə nəzər yetirilsə, aydın görünür ki, XIX əsrin sonlarındakı Qərb dövlətləri erməni probleminə heç bir maraq göstərməmişlər. Problemin beynəlmilləlləşməsi məhz bu dövrdən sonra Rusiya da daxil olmaqla böyük dövlətlərin regionda milli mənafələrinin çulğışması sayəsində mümkün olmuşdur. Hal-hazırda erməni məsələsinə maraq göstərən güclər ayrı-ayrılıqda bu dövlətdən və millətdən öz siyasi, milli və dini maraqları üçün istifadə etməkdədirlər.

Bu baxımdan məsələyə sırf lokal Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi kimi deyil, qlobal erməni məsələsi şəklində yanaşmaq lazım gəlir ki, bunu da sivilizasiyaların toqquşmasının tərkib hissəsi olaraq xarakterizə etmək mümkündür. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, elmi ədəbiyyatda sivilizasiyalararası münasibətlər daha geniş mənə daşımaqdadır. Onun tərkib hissəsi olan dini və milli zəmindəki problemlərin Azərbaycanın, o cümlədən Türkiyənin müştərək qarşılaşdıqları məsələlərdə ciddi rolunu nəzərə alaraq biz mövzunu daha çox bu istiqamətdə araşdırmağa çalışmışıq.

Məsələyə keçmişdən miras qalan milli və dini düşmənçilik kontekstindən yanaşmaq lazımdır. Bu bir həqiqətdir ki, günümüzdə Qərb dünyasının aparıcı dövlətlərində milli və dini baxımdan “xaçlı yürüşləri” zehniyyəti yenidən formalaşmışdır. Türk tədqiqatçısı Mətin Aydoğan göstərir ki, Qərbdə antitürk bir düşüncənin yaygın olduğu həqiqətdir və bu düşüncə artıq tarixi ənənəyə çevrilmişdir. Türklərin Qərblə münasibətləri 1600 illik müharibə və münaqişələrlə dolu bir keçmişə sahibdir. Orta Asiyadan gələn şimalı Hun axınçıları Qərbi Roma imperiyasının süqutuna səbəb olaraq qul hegemonluğuna əsaslanan İlk Çağ sona çatdırdılar və Orta Əsrlər dövrünü başladılar. Fateh Sultan Məhəmməd isə Şərqi Roma imperiyasının varlığına son verərək çözülməyə başlayan və qul hegemonluğuna əsaslanan Orta Əsrlərin süqutuna səbəb oldu. Türklər Qərbi Roma imperiyasının süqutundan 1699-cu il Karlovitsa müqaviləsinə qədər tam 1300 il Qərb üzərində qəti üstünlüyünü qoruyub saxladı. Avropalıların xristianlıq uğrunda təşkil etdikləri 8 Xaçlı səfərinin hamısına türklər sinə gərdilər və onları ağır məğlubiyyətə uğratdılar [1, s. 181-182].

Digər türk tədqiqatçıları Əli Çimen və Göknur Göğəbakanın birgə yazdıqları və 2009-cu ildə İstanbulda nəşr edilən “Tarixi dəyişdirən müharibələr” adlı kitabda isə qeyd olunur ki, xaçlı səfərlərini təşkil edənlər uzaq diyarlardan gələn qərblilər idi, lakin bu səfərlərə qarşı əvvəlcədən mübarizə aparənlər isə türklər olmuşlar. Xaçlıların 200 ilə yaxın davam edən hakimiyyətlərinə son verənlər də türklər idilər [3, s. 111].

Məhz bu səbəblərdən Orta Əsrlər dövründə avropalı hökmdarların, ümumiyyətlə bütün Avropanın nəzərində “Tanrının qırmancı” (Scorge of God) kimi qəbul edilən türklər Qərbin şüuraltında insan kimi deyil, vəhşi varlıqlar, hər cür qəddarlığı və amansızlığı törədə biləcək məxluqlar olaraq tanınırdılar [6, s. 103-104].

XIX əsrin sonlarında Böyük Britaniyanın Baş naziri Qladstonun türklər haqqında dediyi sözlərə nəzər salaq: “...bəşəriyyətin insanlıqdan uzaq yeganə məxluqu məhz türklərdir...” [1, s. 185].

1919-cu ildə də Böyük Britaniyanın yeni Baş naziri Lloyd Corc isə belə deyirdi: “...barbar və talançı bir millət olan türklər bəşəriyyətin yoluxduğu xərcəng xəstəliyidir. Onlar idarə etdikləri torpaqların ətinə keçmiş bir yaradır...” [1, s. 185].

Katolik kilsəsinə bağlı italyan yepiskoplarının mətbuat orqanı olan “L’Avvanire” qəzetinin 3 yanvar 2000-ci il tarixli sayında türklər barəsində aşağıdakı qeydlər yer almaqdadır: “Unudulmamalıdır ki, “avropalı fikri” “düşmən türklərə” və İslam dünyasına qarşı formalaşmış” [2].

Məşhur alman alimi Fritz Numark bütün Avropanın və avropalıların türklərə və İslama qarşı münasibətini bu şəkildə açıqlayırdı: “Səmimiyyətlə etiraf etməliyik ki, avropalılar türkləri sevməz, hətta sevməsi mümkün deyil. Türk və İslam düşmənçiliyi yüzillərdir ki, xristianların və kilsənin damarlarına və hüceyrələrinə hopmuşdur. Avropalılar türkləri müsəlman olduqları üçün sevməzlər, hətta türklər xristian olsalar belə onlara yenə düşmən gözüylə baxarlar” [1, s. 182].

Yaddaşlarda kök salmış mifik və real düşüncələr, eyni zamanda keçmişdəki hadisələr Qərbdə türklərə qarşı həm qorxu, həm də nifrət psixologiyasının yaranmasına rəvac vermişdir. Nəticədə Qərb dövlətlərinin siyasətində hakim mövqelərdən birini də məhz “erməni məsələsi” təşkil etmişdir ki, bu amil günümüzdə də öz aktuallığını qorumaqdadır.

Ümumiyyətlə, gətirilən bu kimi faktlar adi bir qəzet xəbəri və ya analizlər deyil, Qərb dövlətlərinin siyasətinin başlıca meyarlarıdır. Günümüzdə İslama və ümumi türkçülüyə yönəlmiş siyasət dünyaya hakim olmaq istəyən yeni nizam ideologiyasının və sivilizasiyaların toqquşmasının əsas nəticələridir. Dünyanın aparıcı dövlətlərinin, xüsusilə Qərbin müzakirə obyektinə çevrilən erməni məsələsi, soyqırım iddiaları, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində müxtəlif beynəlxalq qurumların, o cümlədən ATƏT-in Minsk qrupunun qətiyyətsizliyi, bu münaqişədə Qərb dövlətlərinin ikili standartlardan çıxışı etmələri və digər məsələlər məhz bu aspektdə dəyərləndirilməlidir.

Professor Səmuəl Hantinqton “Mədəniyyətlərin toqquşması və dünya nizamının yenidən qurulması” adlı əsərində göstərir ki, fərqli mədəniyyətlərin qrupları arasındakı münasibətlər, əgər belə demək mümkündürsə, heç vaxt yaxın olmayacaq və ümumiyyətlə, soyuq və düşmən olaraq qalacaqdır [4, s. 305].

Müəllif eyni zamanda mədəniyyətlərarası münaqişəni 1) lokal və ya mikro səviyyə, 2) qlobal və ya makro səviyyə olmaqla iki fərqli formada izah edərək yazır ki, lokal və ya mikro səviyyədə olan münaqişələr fərqli mədəniyyətlərə mənsub olan qonşu dövlətlər və həmçinin bir dövlətin içində fərqli mədəniyyətlərin mənsubu olan qruplar arasında baş verir ki, belə münaqişələr xüsusilə müsəlmanlar və qeyri-müsəlmanlar arasında yayğındır. Qlobal və ya makro səviyyədə olan münaqişələr isə fərqli mədəniyyətlərin böyük dövlətləri arasında baş verir [4, s. 306].

Fərqli mədəniyyətlərin böyük dövlətləri arasında baş verən, yəni qlobal və ya makro səviyyəli münaqişələrin öz növbəsində fərqli mədəniyyətlərə mənsub olan qonşu dövlətlər arasında yaranan, yəni lokal və ya mikro səviyyəli münaqişələr üzərində təsiri isə inkaredilməzdir. Bu amil öz növbəsində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə də ciddi şəkildə təsir etmişdir.

Səmuəl Hantinqton digər bir yerdə də göstərir ki, İslam İslam olaraq, Qərb də Qərb (xristian – E. Ş.) olaraq qaldığı müddət içərisində iki böyük mədəniyyət arasındakı qarşıdurma ötən 14 əsrdə olduğu kimi, gələcəkdə də davam edəcəkdir [4, s. 312-313]. Müəllifin dediklərindən yola çıxsaq, belə bir məqamla qarşılaşırıq: hər iki böyük mədəniyyət arasında ziddiyyət davam edərsə, fərqli mədəniyyətlərin mənsubları olan Ermənistan ilə Azərbaycan arasında da münaqişə davam edəcəkdir. Əgər Ermənistan və Azərbaycan kimi, yer üzündə mövcud olan digər dövlətlər, daha doğrusu fərqli mədəniyyətlərin və dinlərin mənsubları olan xalqlar arasında münaqişələr davam edərsə, belə bir vəziyyətdə hansı dinlərarası nizamlayıcı dialoqdan söhbət gedə bilər? Bu prizmadan məsələyə yanaşılsa, aydın görünür ki, Qərb dövlətlərinin istər Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində, istərsə də Ermənistan-Türkiyə münasibətlərində yeritdiyi siyasət və tutduqları ikili mövqe məhz sivilizasiyaların toqquşmasından qaynaqlanır.

Şübhəsiz ki, məhz “tarixdən miras qalan xaçlı zehniyyəti” qondarma erməni soyqırımının hər il beynəlxalq arenada dünya ölkələrinin parlamentlərinin gündəminə gətirilməsi və müzakirə edilməsinin əsas səbəblərindən biridir. Yuxarıda sadalananlardan yola çıxaraq belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, işin içinə keçmişdən miras qalan milli düşmənçilik hissləri, “xristian qardaşlığı və təəssübkeşliyi” girdiyinə görə, bu dövlətlərlə Ermənistan arasındakı məsafə azalmaqda və birlikdə fəaliyyət göstərə bilməkdədirlər. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində Qərb dövlətlərinin ikili standartlar mövqeyindən çıxış etmələrinin səbəbini də məhz bu zehniyyətdə axtarmaq lazımdır. Düzdür, keçmişdən miras qalan milli düşmənçilik hissləri Azərbaycandan daha çox Türkiyəyə şamil olunur. Lakin ortada qlobal erməni məsələsi olunca, bu amil dolaylı olaraq öz növbəsində Azərbaycana da təsir edir. Bir tərəfdən Azərbaycan həm Türk və İslam dünyasının bir parçasıdır, digər tərəfdən də müharibə Qərbin maraqlarına cavab verən Ermənistanla aparılmaqdadır. Məhz bu baxımdan Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsində əsas diqqət və dəstək Ermənistana verilməkdədir. Azərbaycanın

cəlb olunduğu münaqişə lokal Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi çərçivəsində deyil, qlobal erməni məsələsi çərçivəsində diqqəti cəlb edir. Əslində bu, keçmişdən miras qalan xristian Qərb-Türkiyə qarşıdurmasının əsas tərkib hissəsidir. Burada Ermənistan Qərb dövlətlərinin maraqlarının icraçısı, Azərbaycan isə əsas məqsəd, yəni onların maraqlarının gerçəkləşməsi yolunda kiçik maneədir.

Heç təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan bütün rəsmi və qeyri-rəsmi səviyyədə keçirilən görüşlərdə konfliktin sülh yolu ilə həllinin yalnız beynəlxalq hüquq normaları əsasında mümkünliyünü dəfələrlə bəyan etmişdir. Lakin problemin həllində maraqlı olan dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar münaqişə tərəflərinin qarşılıqlı güzəştə getmələrini məqsədəuyğun hesab edərək, bunu da xüsusi vurğulayırlar ki, konfliktin həllində qalib tərəf ola bilməz və əgər problemin tənzimlənməsinə beynəlxalq hüquq normaları şamil olunmursa, onda tərəflər dil tapıb barışmalıdırlar. “Dil tapıb barışmağın” əsas məğzi də Azərbaycanın işğal olunan torpaqlarını güzəştə getməsindən, XXI əsrin sivilizasiyalı dövləti ola bilməsi üçün Ermənistanla qarşılıqlı əməkdaşlıq qura bilməsindən ibarətdir. Şübhəsiz ki, Ermənistanın bu torpaqlardan xoşluqla çıxacağı məntiqə uyğun deyildir. Azərbaycan tərəfinin güzəştə getməsi “dil tapıb barışmaq” baxımından Ermənistanın işinə olduqca yararlıdır. Təbii ki, bu, real çıxış yolu deyil və əslində problemin həlli prosesinin yeni çətinliklərlə üzləşəcəyindən xəbər verir. Nə qədər ki, işğal edilmiş ərazilər azad edilməyib, Azərbaycanla Ermənistan arasında hər hansı əməkdaşlıqdan söhbət gedə bilməz və qətiyyətlə mümkün deyil. Mühərribə şəraitində əməkdaşlıq etmək tamamilə cəfəngiyatdır. Əməkdaşlıq etmək üçün Ermənistan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanımalıdır. Bu baxımdan dünya dövlətlərinin və beynəlxalq qurumların münaqişənin həlli ilə bağlı göstərdikləri təşəbbüslər nəticəsiz qalmaqdadır. Əslində bu təşəbbüslərin nəticəsiz qalmasının səbəbləri yuxarıda da qeyd edildiyi ki, keçmişdən miras qalan milli və dini düşmənçilik zehniyyətindən, yəni sivilizasiyaların toqquşmasından qaynaqlanır.

Münaqişə ilə bağlı BMT Baş Assambleyasında 14 mart 2008-ci il tarixində qəbul edilən qətnamələrə nəzər salaraq. Baş Assambleyasının 62-ci sessiyası çərçivəsində keçirilən növbəti iclasında “Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində vəziyyət” adlı qətnamənin ikinci bəndi belədir: “Baş Assambleya tələb edir: bütün erməni qüvvələri dərhal, qeyd-şərtsiz və tam tərkibdə işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərini tərk etsin” [8].

Bu bənd yerinə yetirilmiş olsa, münaqişə demək olar ki, həll edilmiş olacaq. Ancaq BMT Baş Assambleyasında adı çəkilən məsələ səsə qoyularkən bu qətnamənin qəbul edilməsinin əleyhinə səs verən 7 dövlətdən 3-ü məhz ATƏT-in Minsk qrupuna həmsədr olan ölkələr, yəni ABŞ, Rusiya və Fransa oldular [5, s. 66]. Həmsədrlərin iddialarına görə, guya qətnamədə səslənən fikirlər birtərəflidir və hər iki tərəfin mövqeyini əks etdirmir. Eyni zamanda iki ölkə arasında aparılan danışıqlarda tərəflər razılaşıdırılmış siyasət yeritməlidirlər. Vasitəçilərin sözlərindən belə çıxır ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsi danışıqların

müzakirə obyektini olub və onların mənsub olduqları ölkələr bu məsələni Ermənistanla “razılaşıdırılmadan” BMT Baş Assambleyasında müzakirəyə çıxara bilməmiş. Həmsədrlərin verdiyi bəyanatda belə bir ifadə də öz əksini tapır ki, guya qətnamə balanslaşdırılmış ərazi bütövlüyü təkliflərini nəzərə almır. Halbuki beynəlxalq hüquqda balanslaşdırılmış ərazi bütövlüyü termini yoxdur. Bütün bunlar onu göstərir ki, vasitəçilik missiyasını həyata keçirən dövlətlər BMT BA-da Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyən və təcavüzkarı öz adı ilə çağıran qətnamənin qəbulunun əleyhinə səs verməklə təcavüzkar və işğalçı Ermənistanı açıq şəkildə dəstəkləməkdədirlər. Bu isə əslində vasitəçilərin təxminən 20 il ərzində pərdə arxasında oynadıqları oyunların ifşası deməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın bir sıra qaynar nöqtələrindəki münaqişəli problemlərin həllinə aid beynəlxalq sülhəratma və vasitəçilik missiyalarının fəaliyyəti bir qayda olaraq ləng həyata keçirilir və çox vaxt münaqişə tərəflərini qane edən nəticələr əldə edilmir. Təcrübələr göstərir ki, bilavasitə münaqişə aparıcı tərəflər arasında birbaşa danışıqlar daha səmərəli olur. BMT, ATƏT və digər təşkilatlar sadəcə alətdir. Münaqişəni yalnız xalqlar həll edə bilərlər. Müharibə vəziyyəti, münaqişənin nizama salınması həm Ermənistanla, həm də Azərbaycana böyük zərər vurur. Ancaq Ermənistan ümumiyyətlə, problemin həllinə yanaşmaq istəmir. Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanın imkanları Ermənistanın imkanlarından xeyli üstündür. Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi “qələbə” sayıla bilməz. Təpədən dırnağa kimi silahlanmış Ermənistan iqtisadi baxımdan normal vəziyyətdə deyil. Həqiqət budur ki, Ermənistanın milli iqtisadiyyatının böhrandan çıxmasının təminatı konfliktin həllindən asılıdır. Ermənistan dövləti bilməlidir ki, ənənəvi olaraq sənaye və yanacaq payını “ümumittifaq qazanı”ndan almış bir ölkənin iqtisadiyyatını nə humanitar şüarlarla, nə də cəlbədicə siyasi qətnamələrlə inkişaf etdirmək mümkün deyildir.

Əslində bu vəziyyəti Ermənistanın bəzi siyasi xadimləri təsbit ediblər, lakin mövcud vəziyyəti öz lehlərinə dəyişdirə biləcək gücü özlərində tapa bilməyən Ermənistan qonşu dövlətlərlə necə münasibət quracağını və Azərbaycan gerçəyini dərk edə bilməmişdir. Ermənistanın Azərbaycan və Türkiyəni – təxminən 100 milyonluq millətə özünə düşmən elan etməsi real olmadığı kimi, əslində öz maraqlarına da tərsdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, Ermənistan uzun illərdə özünü inteqrasiya proseslərinin kənarında tutmuşdur. Halbuki Ermənistanın gələcəyi işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından qeyd-şərtsiz çıxmaqdan, ekspansionist siyasətindən əl çəkməkdən, Türkiyəyə qarşı ərazi iddialarına son qoymaqdan ibarətdir.

1991-1997-ci illər arasında Ermənistan Prezidenti Levon Ter-Petrosyanın xarici siyasət və təhlükəsizlik məsələləri üzrə müşaviri işləmiş Miçiqaq Universitetinin professoru Gerard J. Libaridyan, “Ermənilərin dövlətləşmə imtahanı” adlı kitabında yazır ki, ruslar və amerikalılar Ermənistanın xristianlıq

mirasına nə qədər hörmət edərlərsə etsinlər, fransızlar erməni mədəniyyətini nə qədər sevelərsə sevsinlər, müxtəlif ölkələrdə erməni iddialarının və tələblərinin onlar üçün daşdığı önəmin böyük bir rəğbət hissi ilə qarşılınması nə qədər deyilərsə deyilsin, dövlətlər ermənilərin istədikləri şəkildə deyil, özlərinin müəyyən etmiş olduqları maraq və mənafeələr istiqamətində hərəkət edirlər. Bu gün istər özünü Ermənistanın böyük qoruyucusu olaraq göstərən Rusiya baxımından, istərsə də ABŞ, İngiltərə, Fransa və digər ölkələr baxımından ən prioritet məsələ erməni maraqları deyil, öz maraqlarıdır [7, s. 116].

Göründüyü kimi, ermənilər yad ideyaların qurbanlarıdır. Sivilizasiyalararası münasibətlərdə erməni məsələsi qlobal əhəmiyyət kəsb etsə də, bu məsələ Ermənistanın həyati maraqlarına cavab vermir. Çünki yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, onlar həm Rusiyanın, həm də Qərb dövlətlərinin maraqlarının baş icraçısıdır.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasının həlli vaxtı uzandıqca istər-istəməz cəmiyyətdə müharibə variantının tərəfdarlarının sayı artır. Beynəlxalq hüquq prizmasından yanaşdıqda, hərbi variantı Azərbaycana hansı perspektivlər vəd edir? Qeyd edilməlidir ki, müharibənin taleyini əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq mümkün deyil. Burada Rusiyanın Ermənistanı təxminən bir milyard dollarlıq qanunsuz silah verməsi faktını xatırlatmaq kifayətdir. Eyni zamanda böyük dövlətlər hərbi əməliyyatların gedişinə də asanlıqla təsir edə, güc balansını istədikləri şəkildə dəyişdirə bilərlər. Bununla belə əgər Ermənistan Azərbaycana seçim imkanı verməsə, hərbi variantı istisna edilməməlidir. Münaqişənin həllinə beynəlxalq imic və digər amillər də təsir edir. Ermənilər imic formalaşdırılmasına əsrlərdir ki, başlayıblar. Azərbaycanın müsbət beynəlxalq imicinin formalaşdırılması daha çox ümummillət lider Heydər Əliyevin adıyla bağlıdır. Tarixə nəzər salınsa, aydın görünür ki, Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən üzünə bu yana heç kəs Heydər Əliyev qədər müsbət imic qazandırmayıb və onu tanıtmayıb.

Azərbaycan tərəfi münaqişənin həllində özünün iqtisadi potensialından da istifadə edir. Məlum olduğu kimi, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin açılması və nəqli Azərbaycanın əldə etdiyi ən böyük nailiyyətdir. Düzdür, bu amil də müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblərdən konfliktin həllinə öz ciddi təsirini göstərməsə də, hər halda Azərbaycan iqtisadiyyatında inkişaf müşahidə olunmuşdur. Şübhəsiz ki, neft kəmərinin açılması və nəqli Azərbaycanın geosiyasi və iqtisadi uğuru sayıla bilər. Qeyd edilməlidir ki, bu kəmərin gündəmə gəldiyi vaxtlarda Ermənistan da alternativlər arasındaydı. Ancaq onun sülhə yanaşmaması bu alternativin şansını sıfıra endirdi. Ermənistan fərqli mövqe tutaraq bir tərəfdən Azərbaycan torpaqlarını işğal altında saxlamaq və Azərbaycana siyasi dəstək verən Türkiyəni və türk millətini soyqırımını iddiaları və beynəlxalq arenada sıxışdırmaq yolunu seçdi. Əgər Ermənistan həqiqətləri dərk edib işğala son versəydi, eyni zamanda Türkiyə ilə münasibətlərini qaydaya sala bilsəydi, hazırkı mənzərə daha fərqli ola

bilərdi. Mövcud reallıqların təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, ümummilli lider Heydər Əliyev kimi onun siyasi kursunun davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla tənzimlənməsində və danışıqlar prosesində qəti və düzgün mövqe seçmişdir. Mövcud reallıqlarla hesablaşmadan nəyəsə nail olmaq doğrudan da mümkünsüz görünür.

SUMMARY

Armenian-Azerbaijan conflict has overturned to the global problem in the inside of time. Approximately twenty years this conflict doesn't join to his political and legal solution yet. Author explains cause of this problem with clash of civilizations. In this article we approach to this problem not as local Armenian-Azerbaijan conflict, as a global Armenian question. Cardinal problem involving for the attention consists of this that, it has historical and ideological roots of being in the different position inside of the Western Powers about Armenian question. It is necessary to look at the problem from racialism and religious aspect. This is in fact it has widely spread Turkish opposition thought in the West and this thought have been turned to historical tradition. The mentality basic composition part of the Turkish hostility has influenced not only Turkey, at the same time Azerbaijan. Azerbaijan is the part of the Turkish and Islam world. From this viewpoint support is shown to the Armenia in Armenian-Azerbaijan conflict.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydoğan Metin. Bitmeyen oyun: Türkiyə'yi bekleyen təhlükələr. İstanbul: Kumsaati yayınları, 2003, 422 s.
2. Cerrahoğlu Nilgün. Kilise Türkiyə'nin AB adaylığına qarşı. "Milliyet" qəzetəsi, 2000, 10 Ocak
3. Çimen Ali, Göğəbakan Gökür. Tarihi dəyişdirən savaqlar. İstanbul: Timaş yayınları, 2009, 432 s.
4. Huntington Samuel P. Medeniyətlər çatışması və dünya düzeninin yenidən kurulması. İstanbul: Okuyan Us yayınları, 2005, 536 s.
5. Kasım Kamer, Origins and consequences of the Karabakh conflict, Basic principles for the settlement of the conflicts on the territories of the GUAM States, Baku, 15-16 April, 2008, p. 64-68
6. Laçiner Sedat. Ermeni iddiaları və terör / Ermeni sorunu el kitabı. Ankara: Ankara Üniversitesi basımevi, 2003, s. 95-122
7. Libaridian Gerard J. Ermenilerin devletleşme sınavı. İstanbul: İletişim yay., 2001, 220 s.
8. <http://www.azerbaijan.az/News/newse.html?lang=en&did=2008-03-15>

Şükürbəyli Təvəkkül
Bakı Slavyan Universiteti
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏKİ ALINMA SÖZLƏRİN
TƏLƏFFÜZÜNƏ DAİR

Bütün dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilinin də leksik tərkibi alınma sözlərlə xeyli zənginləşmişdir. Bir qayda olaraq, alınma sözlər daxil olduqları dilin bütün leksik-qrammatik qanunlarına tabe olur və həmin dildə danışanlar tərəfindən mənimsənilir. Sözlərin deyilişi də dilin fonetik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müəyyən dəyişikliyə uğrayır. Nəticədə alınma sözlərin səslənməsi doğma sözlərin tələffüzünə tamamilə uyğunlaşır. Bir sözlə, dilin fonetik-orfoepik normaları öz təsir gücünü göstərir. Bu, təbii haldır. Məhz belə olduqda alınma sözlərin yadlığı hiss olunmur və onlar keçdikləri yeni dildə tam vətəndaşlıq hüququ qazanırlar.

Bununla belə, radio və televiziya verilişlərində, digər kütləvi çıxışlarda, ümumiyyətlə şifahi nitqdə tez-tez *komissiya*, *komitə*, *konfrans*, *ocean*, *sosial*, *olimpiya*, *normal*, *poema*, *proses*, *solist*, *toksin*, *dosent*, *professor* və s. sözlərin *kAmissiya*, *kAmitə*, *kAnfrans*, *Akean*, *sAsial* (bəzən *sAtsial*), *Alimpiya*, *nArmal*, *pAema*, *prAses*, *sAlist*, *tAksin*, *dAsent* (bəzən *dAssent*, *dAtsent*), *prAfessor* kimi tələffüzünü eşidirik ki, bu da Azərbaycan dilinin orfoepik qaydalarına uyğun gəlmir, çünki Azərbaycan dilində saitlər, o cümlədən O saiti sözdəki yerindən asılı olmayaraq yazıldığı kimi də tələffüz olunur. Məsələn, *odun*, *oğlan*, *otlaq*, *bolluq*, *donmuş* sözləri *Adun*, *Ağlan*, *Atlaq*, *bAlluq*, *dAnmuş* kimi deyilmir. Əksinə belə tələffüz yalnız gülüş doğurardı. Bəs *infArmasiya*, *fAtAaparət*, *kAnstitusiya*, *kamediya*, *kinAklub* kimi yanlış tələffüzlər nə ilə bağlıdır? İlk növbədə regionda uzun illər hakim olmuş rus dilinin təsiri ilə. Əslində isə bu, Azərbaycan ədəbi dilini mükəmməl bilməməyin, dil hissini olmamasının və nəhayət, nitq mədəniyyətinə qarşı olan etinasızlığın, laqeydliyin və biganəliyin nəticəsidir.

Kütləvi çıxışlar, radio və televiziya verilişləri geniş dinləyici auditoriyasını əhatə edir, təsirli və yaddaqalan olur. Buradan eşidilən hər bir söz ədəbi dil baxımından nümunə kimi qəbul edilir. Odur ki, efrədə yayımlanan verilişlərdə, çıxışlarda müşahidə olunan nitq səhvlərinin dil mədəniyyətinə mənfi təsiri olduqca güclü və sirayətedicidir. Bu təsiri gücləndirən amillərdən biri də alınma sözlərin qeyri-normal tələffüzü ədəbi dildə danışmalı olan diktör və aparıcıların, səhnə ustalarının, ədəbi dilin cılalayıcısı və mühafizəkarı sayılan şairlərin, yazıçıların, alimlərin, digər ziyalıların da dilindən eşidilməsidir. Misallara müraciət edək (misallar radioya qulaq asarkən, televiziya verilişlərinə baxarkən, çıxışları dinləyərkən söz birləşmələri şəklində qyda alınmışdır):

KAmissiya – *hökumətlərarası kAmissiya*, *Venetsiya kAmissiyası*, *seçki kAmissiyası*, *həkim kAmissiyası*, *kAmissiyanın tərkibi*, *kAmissiyanın sədri*, *kAmissiyanın hesabatı*; **kAmitə** – *kAmitə üzvləri*, *dövlət kAmitəsi*, *valideyn*

kAmitəsi, müdafiə kAmitəsi, ərzaq kAmitəsi, mərkəzi statistika kAmitəsi, mAnitorinq kAmitəsi, gömrük kAmitəsi, mən yoxsulluq kAmitəsinin üzvüyəm; kAnfrans – kAnfrans keçirilir, beynəlxalq kAnfrans, kAnfrans iştirakçıları, islam kAnfransı, tələbə kAnfransı, kAnfransın gündəliyi; Akean – Akean sularında, dünya Akeanlarında, Akeanların sahilində, Akeanın o tayında, hava Atlantik Akeanında yaranır, yalanlar Akeanında, Akean avtosalonu; sAsial – sAsial müdafiə fondu, regionun sAsial inkişafı, əhalinin sAsial müdafiəsi, sAsial məsələlər, ölkənin sAsial həyatı, sAsial tədbirlər, sAsial təminat sistemi, sAsialoji sorğular, sAtsial tələblər, sAtsial kömək, sAtsial qəsidə; sAsial-demAkratlar özlərinə lider seçdilər; Alimpiya –Alimpiya mərkəzi, Alimpiya oyunları, Milli Alimpiya kAmitəsi, Alimpiya idman kompleksi; nArmal – nArmal qanunlar, nArmal şəkildə, nArmal hüquqi baza, seçki prosesi nArmal gedir, nArmal şərait yaradılmışdır; pAema – pAema yazmışam, pAema deyəndə, pAemalarım yarımçıq qalib (müəllif),

2

Deyirsiz pAemalarınız yarımçıq qalib (jurnalist); pAetika – pAetik deyim, pAetik ruhlu, pAetikamız; prAses – seçki prAsesi, ədəbi prAses, prAsesin inkişafı, ölkədə hansı prAseslər gedir; sAlist – restAranın sAlisti, operamızın bu gözəl sAlisti, bunlar sAlistdirlər, tAksin –Arqanizmdə tAksinlər yığışır, tAksikoz nəticəsində, tAksiki xəstəliklər, tAksiki zob, tAksikAlogiya mərkəzi, baş tAksikoloq; Dosent sözünün üç variantda tələffüzünə rast gəlinir: dAsent, dassent, datsent; universitetin dassenti, Üç nəfəri prAfessor, qalanları datsentlərdir. Və sair, və ilaxır.

Bu cür yanlış tələffüzlər yüzlərlə, minlərlədir. Onların sırasına müxtəlif adlar, ictimai-siyasi ifadələr, sahə terminləri (idman, dilçilik, tibb və s.) daxildir: *Azərbaycan DemAkrat partiyası, əsas prAblemlərdən biri, Bakı neft kAlleci, kAllec yaranan gündən, kAllejdə oxuyan tələbələr, NeAlit restAranı, Aperativ tədbirlər, Arijinal formada olsun, Arfaqrafik qaydalar, kateqArik olaraq, kAsmik gəmi, nə cür dekAraşiya istəsən, var, kAmpensasiya ödənilməlidir, infArmasiya baxımından, pAliqon verilişi, kAntekst verilişində, Alimp mağazası, Bakı idman kAmpleksində, pensiya islahatı kAnsepsiyası, silah dAsyesi, diplAMatik korpus, narkAtik maddələr, dünyanın Arbitinə idman yürüşü, böyük pAtensialı var, kAnfliktin həlli, bütün ölkələrdə kArrupsiya mövcuddur, qArmAnal dəyişikliklər, Saturn Arbitində, səs Aperatoru, bibisi kArpArasiyası, tərkibi karbon Aksididir, biAloji təbabət, xroniki tAnzillit, brAnxial astma, gənc qAlkipər, kAmandanın qAlkipəri, bAtanika institutu, bAtanika bağlarında, bAtanikadan kəsirim var, astrAfizika rəsədxanası, kAnsert prAqramı, bura birinci mərtəbənin fAyesidir, Aperativ yolla, Arqan musiqisi və s.*

Əlbəttə, alınma sözləri düzgün tələffüz edənlər də vardır: *kOnsert vermişəm, min iki yüz yerlik kOnsert zalı, Atlantik Okeanında, Olimpiya çempionu, Olimpiadaya uşaq gətirmişəm, kOnfransa gedirəm, kOmbayn xarab olub, dil*

prOblemi yoxdur, kOmandamızda belə bir adam yoxdur, rüşvət sOsial bəladır, elmi kOmitə, bOlqar futbolçusu, musiqili kOmediya teatrında işləyirəm kimi tələffüzlərə rast gəlinir. Lakin belə hallar azdır. Qərribə də olsa rayon və kənd yerlərində alınma sözləri düzgün deyənlər Bakıya nisbətən daha çoxdur.

Bəzən eyni danışanın dilində düzgün və səhv tələffüz növbələşir: *qloballaşma – qlAballaşma, rOmans axşamı – filarmoniyanın sAlisti, dOktrina – pAliqrafiya, Bambey şəhəri – Bombeyin küçələrində, balqar bibəri – bolqar pendiri* və s. Lakin televiziya verilişlərində orfoepiya qaydalarından danışarkən bu termini *Arfaepiya* kimi tələffüz etmək təəccüb doğurur.

Alınma sözlərin yanlış tələffüzü Azərbaycan dilində işlənən bir sıra xüsusi adların – ölkə, şəhər, şəxs adlarının deyilişində də özünü göstərir: *Narveçin xarici işlər naziri, həkim Narveçə yola düşür, Narveç səfəri, məşhur NArveç səyyahı, Narveçdə yaşamaq istəyir, Narveçin dostları, Balqarıstandan alınmış, Balqarıstanın Varna şəhərində, BAqarıstanın, paytaxtı Safiyada, Balqarıstanlı atlet, İndAneziyanın vəziyyəti, Manqol döyüşçüləri, Manqolustanda yaşayan, FLArıda ştatı, kApenhagendə, Şatlandiyada olanda, Halland dostlarımız, Hallivud ulduzları, Hallivudda çəkilən filmlər, HAllandiya hökuməti, Hallandiyada bir şəhər var, Hallandiyaya səfir təyin edilib, Hallandiyanın xarici işlər naziri, Balqarıstanın, Partuqaliyanın baş idarəsi, Partuqaliyanın yığma kAmandası, Partuqal dilində danışan, Partuqaliya nümayəndə heyəti, Partuqaliya kAmandası, Partuqaliyanın nümayəndələri, Partuqaliyalı işçilər, Gürcüstanın Balnisi rayonu, gürcülərin Asetiyadakı evləri, Şatlandiyanın Qlazqo şəhərində, Şatlandiya idmançıları, Bambeydə vəziyyət, ValqA-Don kanalı, Şatlandiyanı götürsək, Rassiyadan gəlirdim, Narveç-Hallandiya qarşılaşması, Kareya futbolçuları, Maskvada görüş keçirilib, Maskvada, Adessada olmuşam, Maskvada səfərdə olan, Rusiyanın ValqAqrad şəhərində* və s.

Xüsusi adların bu cür tələffüzü Azərbaycan dilində olduqca yad səslənir, dilə yatmır.

Alınma sözlərin tələffüzündən danışarkən iki söz üzərində daha ətraflı dayanmaq istərdim.

3

Bunlar *polis* və *otel* sözləridir. Hər ikisi dilimiz üçün yenidir. *Polis* sözü sovet dövründəki *milisi* əvəz etdi və indi geniş işlənməkdədir. Lakin beynəlxalq statusu olan və dünya dillərində *polis* kimi

səslənən bu sözün tələffüzünü eybəcər hala salmışıq: *pAlis – pAlis işçisi, pAlis yüzürlə adamı həbs edib, pAlis daha iki nəfəri həbs edib, pAlis binanı əhatəyə alıb, pAlisə müraciət etmişlər, xüsusi təyinatlı pAlis dəstəsi, zərər çəkən pAlislər, yol pAlisi, palis zabitləri, pAlisə şikayət edəcəyəm, pAlis generalı, rayon pAlisi, vergi pAlisi, şəhər pAlisi, pAlis akademiyası, pAlis və əskər kazarmaları, pAlis qüvvələri, pAlis tərəfindən saxlanılıb, pAlisin səlahiyyətləri, iki nəfər pAlis*

məmur, pAlis işçiləri tərəfindən, pAlis deyir ki, pAlis əməkdaşları, yerli pAlis orqanları, pAlisin dediyinə görə, pAlisə təslim olub, iki pAlisi qətlə yetiriblər, pAlisin gəlməsindən əvvəl, pAlis nəfəri, Bakı şəhər baş pAlis idarəsi, öz pAlisinə malik olmaq, İspaniya pAlisi, İtaliya pAlisi, Macarıstan pAlisi, Malayziya pAlisi, İran pAlisi, baki pAlisi, Maskva pAlisi və s. və i. Artıq bu tələffüzə rus dilinin təsiri demək olmaz (pAlisi bizə Rusiya ixrac etməyib), onu biz özümüz Azərbaycan dilinin orfoepik normalarını unudaraq russayağı tələffüz edirik. Maraqlıdır ki, binaya lövhə vurulub: “Polis idarəsi”, biz isə oxuyuruq: “PALIS idarəsi”.

Otel sözünün tələffüzü daha qəlizdir və bu, tamamilə öz “kəşfimizdir”. Rus dilinin burada heç bir günahı yoxdur. Məsələn burasındadır ki, Avropadan gəlmiş bu söz (fransız dilində *hotel* “mehmanxana” deməkdir) rus dilinə də daxil olmuşdur. Lakin rus dilində istisna təşkil edən, yəni onun fonetik-orfoepik qaydalarına tabe olmayan bir neçə sözdən biridir ki, vurğusuz vəziyyətdə O [a] kimi tələffüz edilmir. Əslində burada söhbət tabe olmamaqdan getməməlidir – sadəcə [a] ilə tələffüz qəliz alındığından O saxlanılır (Müqayisə edək: *отель, поэт, поэма, оазис, радио*). Biz isə başlamışığıq *Atel, atel* deməyə: *Atelə daxil olaraq, Mərmərə Atelində, “Avropa ” Ateli, ən yaxşı Atellər, beşulduzlu Atellər, Atelin pəncərəsindən, Atel otağında, Ateldə işləyir, Atel və biznes mərkəzində, Atelin qarşısında, Atel tikiləcək, “Qafqaz” Ateli, Ateldə qalmaq, oradan Atelə gəldik, Alimpik hateli.*

Bu sahədə o qədər irəliləmişik ki, doğma türk sözlərini də “a”-laşdırırıq, məsələn, *Qobustana* artıq *Qabustan, mozalana mAzalan (mAzalanda baxmışam)* deməyə başlamışığıq. Hələ *Aktyabrı, nAyabrı demirəm (nAyabrın beşində, Aktyabrın on doqquzunda, ötən ilin Aktyabrında* və s.). Bir az da irəliləyərək Amerikanın prezidentinə yeni ad qoymuşuq: *Barak Abama*.

İş o yerə çatıb ki, Azərbaycan dilində danışanlar savadsız görünməkdən ehtiyatlanaraq bəzən alınma sözləri O ilə tələffüz etməkdən, məsələn, *Olimpiya* deməkdən çəkinirlər.

İndi görək Azərbaycan dilciliyində bu məsələyə münasibət necədir. Bəri başdan qeyd edək ki, vəziyyəti müşahidə edən alimlərdən daha cəsur və qayğıkeşləri Azərbaycan dilinin “a”-laşmasını unikal bir dil hadisəsi kimi qiymətləndirərək, Azərbaycan dilinin orfoepik qaydalarına yeni bənd artırmağı özlərinə borc bilmişlər.

Belə ki, “Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyündə” Azərbaycan dili orfoepiyasının əsas prinsiplərindən bəhs edilərkən rus və Avropa mənşəli sözlərin tələffüzünə də yer verilmişdir. Altıncı bənddə oxuyuruq: “Ruscada (!) **o** səsi ilə yazılıb, **a** səsi ilə deyilən sözlər **a** səsi ilə də tələffüz olunur, məs., *kalxoz, praqram, Maskva, Adessa, Qançarov, Talstoy, mator, savxöz, paraxod, paravoz, samavar, saldat* və s”[1, 24].

Sözlüyün lüğət hissəsində alınmaların yanaşı olaraq yazılışı və tələffüzü verilir: obelisk – abelisk, obyekt – abyekt, obyektiv – abyektiv, odekolon – adekalon, okean – akeyan, orbit – arbit, protokol – pratakol, polyaklar – palyaklar... (Amma nədənsə polip – palip verildiyi halda, polis – palis kimi verilməmişdir). Beləliklə, tərtibçi bu cür alınmaların yanlış tələffüzünə haqq qazandırmışdır. Azərbaycan dilinin orfoepiyasından danışarkən rus dilinə istinad etmək nə dərəcədə doğrudur? Bir qədər fərqli fikrə “Müəllimin nitq mədəniyyəti” kitabında rast gəlinir. Orada deyilir:

4

“Alınma sözlərin böyük bir qrupunda vurğusuz hecadan (yəqin ki, vurğulu hecadan – Ş. T.) əvvəlki hecadakı (və ya hecalardakı) **o** saiti **a** kimi tələffüz olunur. Yazılır: problem, proqram, omonim, ornament, olimpiya, orkestr, mikrosop (yəqin ki, mikroskop – Ş. T.) deyilir: pr(a)blem, pr(a)qram, (a)monim, (a)rnament, (a)limpiya, (a)rkestr, mikr(a)skop”. Lakin müəllifə görə “folklor, roman, Zolya, Sokrat, noyabr, oktyabr, Şopen, Mopassan, Flober, foto, fotoetüd, fotoalbom, fosfat, fokstrot və s. kimi bir qrup sözün deyilişi bu qaydaya tabe olmur”[2, 114]. Əvvəla, burada rus dilinin orfoepik-fonetik qaydaları təhrif edilir: 1) “vurğusuz hecadan əvvəlki hecada” ifadəsi düz deyil; 2) yalnız vurğulu hecadan əvvəlki hecada deyil, bütün vurğusuz hallarda **o** saiti **a** kimi tələffüz olunur; 3) dilin müəyyən bir qanunu eyni cinsli sözlərin hamısını əhatə etməlidir; 4) əgər istisnalar varsa, onların səbəbi göstərməlidir: nəyə görə *problemə prablem* deyildiyi halda, *roman poman* kimi qalmalıdır? Hər ikisi rus dili vasitəsilə alınıb və hər ikisi rus dilində **a** ilə tələffüz olunur. Yaxud, hansı qaydaya görə *proqram, omonim praqram, amonim* kimi tələffüz olunduğu halda, *noyabr, oktyabr* yazıldığı kimi deyilməlidir? Bu və ya digər suallar cavabsız qalır. Ancaq hər bir qaydasızlığın da öz qaydası olmalıdır. Buradan da təklif edilən “qaydaların” təbii olmadığı üzə çıxır.

Ə. Dəmirçizadənin “Müasir Azərbaycan dili” kitabında **O** saitinin tələffüzündən danışılarkən belə bir qeyd verilir: “Dilimizə rus dili vasitəsilə keçən bir sıra sözlərin

tələffüzündə rus dili tələffüz normasına uyğun olaraq (!) **o** saiti **a** ilə əvəzlənir: kalxoz, savxoz, savet, kallektiv, kammunist, kamsamol və s”[3, 163]. “Rus dili tələffüz normasına uyğun olaraq...” Qərribə mühakimədir! Rus dilində minlərlə latın, yunan, ingilis, fransız, alman, türk və başqa dillərdən keçmə sözlər vardır. Lakin rus dilinin orfoepiya qaydalarında bu dillərin heç birinə istinad edilmir. Çünki bir dilin qanunları digər bir dilə tətbiq edilə bilməz. Belə ki, hər bir dilin özünə məxsus fonetik, leksik, qrammatik, orfoepik, orfoqrafik qanunları vardır. Rus dilinə daxil olan əcnəbi sözlər onun bütün qanunlarına tabe olur, tamamilə ruslaşır.

Yeri gəlmişkən, “Elm” nəşriyyatının üç cildə buraxdığı “Müasir Azərbaycan

dili” kitabının “Rus və Avropa mənşəli sözlərin tələffüzü” bölməsində **o** ilə yazılan sözlərin **a** ilə deyilməsi haqqında elə bir bənd yoxdur [4, 98].

Azərbaycan dilçilərinin istinad etdikləri rus dilinin orfoepiya qaydası ümumi şəkildə belədir: vurğusuz hecalarda **o** saiti **a** kimi tələffüz edilir: голова – галава. Tərkibində **o** saiti olan alınma sözlər rus dilinin tələffüz normalarına tabe olaraq vurğusuz hecalarda **a** kimi deyilir: д[а]цент, к[а]спект, р[а]ман, с[а]нет [5, s. 39].

Rus dilinə aid olan fonetik- orfoepik qanunun Azərbaycan dilinə tətbiq edilməsi elmi cəhətdən tamamilə əsassızdır. Digər tərəfdən, Azərbaycan dilinə daha yaxın olan avropa dillərindən alınan sözlər (qeyd edək ki, haqqında söhbət gedən leksik vahidlərin **o** ilə tələffüzü əksər hallarda onların mənsub olduqları Avropa dillərindəki yazılışına və deyilişinə tam uyğun gəlir) nəyə görə rusca tələffüz olunmalıdır? Əgər *orkestr* sözü fransız dilində *orchestre*, *konsert* sözü italyanca *concerto*, *olimpiya* yunanca *olympias*, *konfrans* almanca *konferenz*-dirsə biz niyə *arkestr*, *kansert*, *alimpiya*, *kanfrans* deməliyik? Və yaxud *obyekt* sözünə latınca *obyektum*, rusca *abyekt* deyilsə, biz hansini seçməliyik?

Beləliklə, rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçmiş sözlərin **a** ilə tələffüzü kortəbii haldır və bu hal ilk növbədə rusdilli azərbaycanlıların nitqində geniş yayılmışdır. **O** ilə yazılan sözlərin **a** ilə tələffüzü rus dilinin çoxillik təsirinin izləri kimi Azərbaycan ədəbi dilindən birmənalı şəkildə xaric edilməlidir.

Əgər **a** ilə tələffüz (buna rus dilində “акающий говор” deyilir) dilçilərin xoşuna gəlsə, o zaman Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında düzəliş edilməlidir: **a** ilə deyilən sözlər elə **a** ilə də

5

yazılmalıdır. Yəni, iki vəziyyətdən biri seçilməlidir, necə deyərlər, ya yazıldığı kimi oxunar, ya da oxunduğu kimi yazılar. Prinsip etibarilə bu, mümkündür. Dilimizdə belə yazılan alınmalar mövcuddur. Məsələn, *çemodan*, *vokzal*, *odeyalo* sözləri *çamadan*, *vağzal*, *adyal* kimi yazılır və deyilir. Bəzi sözlərin də **a** ilə yazılması çox vacibdir. Bunlar *qoboy*, *motor* və *orqan* sözləridir. *Qoboy* və *motor* sözlərinin yazıldığı kimi tələffüzü bir qədər çətinlik törətdiyindən onların *qaboy*, *mator* şəklində yazılması məqsədəuyğun olardı, *orqan* sözü isə çoxmənalı olduğundan *arqan* şəklində yazılarsa, çoxmənalılıq və omonimlik itər. Göstərilən misallara bənzəyən digər sözlərin də olması istisna edilmir.

SUMMARY

This article is about the pronunciation of the borrowing words like *program, problem, conference, concert, Olympic* in Azerbaijan language.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü. Bakı, 1983, s. 24.
2. Nadir Abdullayev, Zabit Məmmədov. Müəllimin nitq mədəniyyəti. Bakı, 2003, s. 114.
3. Əbdüləzəl Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. Birinci hissə. Bakı, 2007, üçüncü nəşr, s. 163.
4. Müasir Azərbaycan dili. 1-ci cild. Bakı, 1978, s. 98.
5. Современный русский язык. М., 1978, с. 39.

Şükürlü Elşən Əlisa oğlu
Bakı Slavyan Universiteti

XIV-XV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ İSMİ FRAZELOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN STRUKTUR VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (İ.Nəsiminin əsərlərinin materialları əsasında)

Giriş:

Nəsimi Azərbaycan dilində şeirin ilk gözəl nümunələrini yaradan, öz mütərəqqi fikirlərini yüksək bədii dildə ifadə etməyi bacaran qüdrətli sənətkarlardan biri olmuşdur. Onun ana dilindən başqa ərəb və fars dillərində də yaratmış olduğu divanlar şairin adının öz vətənindən çox-çox uzaqlarda, bütün Yaxın Şərqdə şöhrətlənməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan dilində keçmiş dövrlərə aid bir sıra müxtəlif səpgili yazılar üzərindəki müşahidələr göstərir ki, qədimlərə doğru getdikcə frazeoloji vahidlərin kəmiyyəti müasir dilimizə nisbətən azalır [1; səh. 27]. Onların müəyyən qismi, xüsusən türk dillərinə məxsus baş sözlər əsasında formalaşanlar daha qədim tarixə malikdir. Bunların məhz nə vaxtdan və hansı yazılı abidədən başlayaraq dildə işlədilməsini müəyyənləşdirmək üçün apardığımız araşdırmalar istər-istəməz bizi Azərbaycan dilinin müstəqil bir dil kimi formalaşmasından daha əvvəllərə - Orxon-Yenisey abidələrinin yazıldığı dövrlərə (VII-VIII əsrlərə) aparıb çıxarır [2; səh. 118]. Beləliklə, Azərbaycan dilindəki bir sıra türk mənşəli sözlər kimi frazeoloji vahidlərin də çox qədim tarixə malik olduğu müəyyənləşir.

Akad. V.V.Vinoqradov rus dilinin materialları əsasında frazeoloji vahidləri “frazoloji birləşmələr”, “frazoloji bitişmələr” və “frazoloji birləşmələr” adı ilə üç semantik qrupa bölür, bunların hər birinin semantik

əlamətlərini göstərir. O frazeoloji birkimlərdən bəhs edərək yazır ki, bunların ümumi mənası ilə komponentlərin mənası arasında heç bir yaxınlıq, əlaqə, hətta potensial əlaqə belə yoxdur. Bunların tərkib hissələri dildəki bu və ya digər sözdə eyni səs tərkibinə çalığ olsa da, bu cür qarşılıqlı əlaqə omonimlikdən başqa bir şey deyildir.

Frazeologiya problemi Azərbaycan dilçiliyində, əsasən yaxın vaxtlardan tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Bu haqda ilk dəfə M.Hüseynzadə öz dərslərində məlumat vermişdir. 1958-ci ildə C.Murtuzayevin M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyasından bəhs edən əsəri çapdan çıxmışdır. Yazıçılarımızın əsərlərinin dilinin tədqiqinə həsr edilmiş bəzi namizədlik dissertasiyalarında da (M.Rzazadənin “Molla Pənah Vaqifin qoşma, deyişmə və təcnişlərinin leksikası”, R.Həsənovun Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin hekayələrinin dil və üslub xüsusiyyətləri” əsərlərində frazeologiya məsələlərinə toxunulmuşdur.

Məlum olduğu kimi “frazeologiya” anlayışı olduqca genişdir: buraya yalnız mənası komponentlərin mənasından asılı olamayan parçalanmaz leksik birləşmələr deyil, atalar sözü, məsəllər, aforizmlər, peşə ifadələri, klassik poeziyada rast gəldiyimiz çox işlənən formül şəklində düşmüş spesifik ənənəvi ifadələr və s. daxildir [3; səh. ...].

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, orta əsr ədəbi dilində də frazeoloji birləşmələr ismi və feli olmaqla iki hissəyə bölünür.

İsmi frazeoloji birləşmələr.

İsmi frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələri yalnız adlardan və sözləri bir halında birləşdirən müəyyən morfoloji əlamətlərdən ibarətdir. Bu tipli frazeoloji birləşmələr predikativlikdən məhrumdur. Frazeoloji birləşmələrin müəyyən bir qrupunu təşkil edən bu tipli söz birləşmələri fikri məcazi, obrazlı şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Məsələn, indiki dilimizdə işlədilən *əlaltdan*, *dilucu*, *əlüstü*, *gözaltı* və s. tipli frazeoloji birləşmələri əslində dilimizdə konkret mənalı *gizlicə*, *könülsüz*, *tez/cəld*, *xəlvətcə* mənalına yaxın anlayışları ifadə edir. Lakin bu mənalılar heç vaxt frazeoloji birləşmələrin ifadə etdiyi incə, bir qədər poetik mənalıları bildirmək imkanından məhrumdur.

İmadəddin Nəsiminin əsərlərində bu tipli frazeoloji birləşmələrin çoxluğu təsadüfi deyildir, çünki dahi şair canlı danışığı dilinə, Azərbaycan dilinin bütün zənginliklərinə çox yaxşı bələd olmuşdur. Öz əsərlərində fikri obrazlı, yüksək bədii səviyyədə ifadə etməyə çalışan Nəsimi frazeoloji birləşmələrə çox diqqətlə yanaşmışdır. Nəsiminin əsərlərində rast gələn frazeoloji birləşmələrin çoxu fərdi xarakter daşıyır və bu birləşmələr çox vaxt epitetlər təşkil edir. Ona görə də şairin əsərlərində ismi frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələri başlıca olaraq alınma sözlərdən ibarət olur. Bu baxımdan şairin əsərlərində rast gələn ismi frazeoloji birləşmələri üç qrupa ayırmaq olar:

1. Hər iki tərəfi türk köklü ismi frazeoloji birləşmələr;
2. Birinci tərəfi alınma, ikinci tərəfi türk köklü ismi frazeoloji birləşmələr;
3. Hər iki tərəfi alınma sözlərdən ibarət olan ismi frazeoloji birləşmələr.

Hər iki tərəfi türk köklü ismi birləşmələr.

Nəsiminin dilində işlənən bir çox ismi frazeoloji birləşmələr türk mənşəlidir. Belə ki, frazeoloji birləşmələr alınma sözlərdən deyil, dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan türk mənşəli sözlərdən əmələ gəlmişdir. Məsələn:

Düşdü yenə *dəli könül* gözlərinin xəyalinə,
Kim nə bilir bu könlümün fikri nədir, xəyali nə?

Şair *dəli könül* frazeoloji vahidini şeirə gətirməklə göstərmək istəyir ki, eşqlə, məhəbbətlə dolu ürəyi sevgilisinin gözlərini görmək istəyir və bildirir ki, mənim ürəyimdən keçənləri heç kim bilə bilməz. Yaxud da:

*Dadlı sözü*ndə utanır abi-həyat, məhv olur,
Gülbəşəkər nə nəsnədir ki, irişməqalınə?

Nəsimi *dadlı söz* frazeoloji birləşməsini işlədərək göstərmək istəyir ki, sevgilisinin şirin sözündən dirilik suyu da utanır, məhv olur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, *dadlı söz* frazeoloji birləşməsi indiki dilimizdə *şirin söz* deməkdir.

Qüdrət əli əgər üzün nəqşini yazə günəşə,
Ta əbəd al kəal ilə qalə, xəvalə düşməyə
(İN. 50)

Burada isə şair *qsdrət əli* deyərək göstərmək istəyir ki, qoy qüdrət əli sənin üzünün surətini günəşə yazsın və sən elə yetkin danış ki, o bəlaya düşməsin. Yaxud da:

Dodağın şərbəti eyni şəfadır,
Səqahüm rəbbihüm min rəhmətüllah.
(İN. 304)

Bu beytdə şair sevgilisinin dodağını şərbət kimi insanlara şəfa verdiyini göstərir, deyir ki, cəni bəsləyənə allah özü rəhm eləsin. Bu iki misralıq beytdə şair çox mənalı sözlərdən istifadə etmişdir.

Bəxtim günəşi doğdövü uyxudan oyandı,
Mənisi bu kimi dövləti – bidaımı buldum.
(İN. 404)

Bu betdə deyilir ki, yuxudan oyananda bəxtimin günəşi doğduğunu gördüm və oyanaraq bu mənasını əldə etdim.

Birinci tərəfi alınma, ikinci tərəfi türk köklü ismi frazeoloji birləşmələr.

Nəsiminin əsərlərində bir tərəfi türk köklü, ikinci tərəfi alınma sözlərdən ibarət olan frazeoloji birləşmələr xüsusi yer tutur. Belə ismi frazeoloji birləşmələr şairin əsərlərində olduqca çox işlənmişdir. Bunlara misal olaraq *can bağı*, *can*

quşu, eşq əli, gülgün yanaq, məcruh könlüm, könlümün bviranəsi, saçının zülməti, eşq dənizi və s. kimi frazeoloji birləşmələri göstərmək olar:

Gülşəni – firdovs *can bağı* vəsli – Həbib,
Atəşi düzəx qılır həm möhnəti – cövri – rəqib.
(İN. 27)

Bu beytdə gedən *can bağı* frazeoloji birləşməsində Nəsimi canı güllü – çiçəkli bağa bənzədir. Bağ qış fəslində yarpağını töküüb, yaz fəslində çiçəkləndiyi kimi insan ömrü də gənclikdə çiçək açır, qocalıqda yarpaqları tökülür.

Can quşunu uçuranda buldu iman hər kim ol,
Canü dildən ol pərirüxsarə döndərmiş üzün.
(İN. 180)

Can quşu frozemində şair insan ruhunu qanad açıb uçan və öz yuvasına qayıdan quşa bənzədir. Quş, yəni can öz yuvasındadırsa, demək həyat var, uçub gedirsə, deməli, həyatdan köçürsən.

Eşq əlindən dolu əyaq içərəm,
Həm budur umduğum əyağından
(İN. 184)

Bu frazeoloji birləşmə ikinci növ təyini söz birləşməsi şəklində qurulmuşdur. Şair *eşq əlindən* frozemində *eşq* anlayışına canlı rəng vermiş, insan həyatında eşqin rolunun nədən ibarət olduğunu göstərmişdir.

Ey gülər *gülgün yanağın* cənnətin xəndan gülü,
Gəl ki, anın firqətindən bağrımı yandırdı xar.
(İN. 191)

Gülgün yanaq frozemini işlətməklə şair demək istəyir ki, onun həmişə şən olan gül yanağının ayrılığından bağrım tikan kimi yandı. Ayrılığın çətin olduğunu şair bu beytdə çox gözəl ifadə etmişdir.

Ləbi – ləlin müsəffa şərbətindən,
Bu *məcruh könlümə*, cana dəvadır.

(İN. 191)

Burada şair sevgilisinin dodaqlarını qiymətli daşa bənzədir və göstərir ki, sevgilisinin dodaqları hər cür şərbətdən üstündür, yaralı könlümə dərmandır. Yaralı könül belə bir dərman vasitəsilə sağala bilər. Şair bu beytdə az sözlə dərin məna yarada bilmişdir.

Hər iki tərəfi alınma sözlərdən ibarət olan ismi frazeoloji birləşmələr.

Nəsiminin əsərlərində rast gələn hər iki tərəfi alınma sözlərdən ibarət olan ismi frazeoloji birləşmələr başlıca olaraq şairin öz yaradıcılığının məhsuludur, həm də bu frazeoloji birləşmələr başlıca olaraq epitet xarakteri daşıyır. Bununla belə bu cür frazeoloji birləşmələrə şair çox vaxt milli xarakter verir və alınma sözlərin sonuna türk köklü şəkilçilər artırır. Beləliklə, alınma sözlərdən əmələ gələn frazeoloji birləşmələr bir növ milli xüsusiyyətlər, yeni zəmində müstəqillik

kəsb edir. Bunlara misal olaraq *pərişan zülf*, *zülmətin dövrünü*, *vəhdətin meydanı*, *vəslin həyatı*, *hüsnün kitabı*, *ənbərin zülfü*, *zülfü rüxündən*, *gülşənin hüsnü*, *firqətin dövrünü*, *vüsalın qiyməti* və s. frazeoloji birləşmələri göstərmək olar:

Pərişan zülfünün halın nedirsən bilmək, ey aqıl?

Bu sevda incə sevdadır, dolaşma sən bu sevdəyə.

(İN. 34)

Başını top eyləgil, gir *vəhdətin meydanına*,

Ey könül, müştəq isən gər zülfünün çövkənına.

(İN. 19)

Şol tamam aydın üzündən çünki rəf oldun niqab

Zülmətin dövrünü keçdi, zahir oldu afitab.

(İN. 22)

Yuxarıdakı frazeoloji birləşmələri şair, şübhəsiz ki, ərəb və fars dillərindən hazır şəkildə almamışdır. Bu söz birləşmələrini o ya özü, ya da özündən əvvəlki söz sənətkarları yaratmışlar. *Pərişan zülf* frazeoloji birləşməsi beytdə sual şəklində qoyulmuşdur. Belə ki, burada göstərilir ki, kefi pozulmuş saçın halını nə üçün soruşursan, gəl sən bu fikrə qarışma, bu çox incə fikir deyər “aqıl”, yəni hər şeyi bilən, müdrik adama sual edilir. *Zülmətin dövrünü* frazeoloji birləşməsi vasitəsilə müəyyən müddət fəaliyyətdə olan zülmkarlıq haqqında söhbət açır. *Vəhdətin meydanı* frazeoloji birləşməsində isə deyilir ki, ey könül əgər birlik meydanına can atırsansa buruq saçlarını başında top eylə sonra gir meydana.

Nəsiminin əsərlərində rast gələn frazeoloji birləşmələr öz rəngarəngliyi və poetikliyi ilə fərqlənir. Çoxu bu gün də işlənən frazeoloji birləşmələrin bəziləri fonetik quruluşuna görə dəyişmişdir. Nəsiminin əsərlərində elə frazeoloji birləşmələrə rast gəlirik ki, onlar dilimizdən çıxmış və ya da başqa şəkildə dilimizdə işlədilir. Nəsiminin əsərlərində rast gələn belə frazeoloji birləşmələri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Dilimizin inkişafı prosesində arxaikləşən ismi frazeoloji birləşmələr:

Bu qrupa daxil olan birləşmələrə *zülmətin dövrünü*, *hüsnün kitabı*, *gülşənin hüsnü*, *firqətin dövrünü*, *mehrin vəfası*, *meydanı – eşq*, *vüsalın qiyməti*, *can bağına can quşu*, *dodağın şərbəti* və s. frazeoloji birləşmələri göstərmək olar. Nəsiminin dövrü üçün xarakterik olan bu ismi frazeoloji birləşmələr şairin əsərlərinə bir oxunaqlıq, poetiklik vermişdir. Nəsimi belə ismi frazeoloji birləşmələr işlətməklə məşuqəsinin gözəlliyini, onun öz sevgilisinə necə əzab verdiyini aydın əks etdirmişdir.

Badə vermişsən *pərişan zülfünü* sən dağıdıb,

Canları bixanüman etmək dilərsən, etməgil.

(İN. 123)

Türrəsində zülfünün *aşüftə könlüm* çəkdiyini,

Şol pərişan hala sor kim, könlü qülləbindədir.

(İN. 274)

Birinc misalda Nəsimi məşuqənin saçını aşıqləri məst edən şəraba bənzədir. İkinci misalda isə, məşuqun əhvalı pərişan ürəyini tilov kimi çəkdiyini görürük. Müəllif ərəb dilinə məxsus olan *aşüftə* sözündən istifadə etməklə frazeoloji birləşmə əmələ gətirən *könül* sözü ilə sevən qəlbin narahatlığını, həyəcan dolu aləmini açıb göstərə bilmişdir.

2. Dilimizin inkişafı prosesində öz əvvəlki formasını dəyişərək yeni forma kəsb edən ismi frazeoloji birləşmələr.

Azərbaycan ictimai fikir tarixində görkəmli yer tutan, onun inkişafında böyük rol oynayan Nəsimi öz əsərlərində işlətdiyi frazeoloji birləşmələr indi başqa şəkildə işlədilir. Məsələn:

Pərişan zülf – pərişan saç

Eşq əlindən – məhəbbətin əlindən

Gülgün yanaq – gül yanaq

Məcruh könül – yaralı könül, yaralı ürək

Könül viranəsi – ürəyi dağılmış, parçalanmış

Dəli könül – dəlicəsinə sevən ürək

Dadlı söz – şirin söz

Bütün bunlardan aydın olur ki, belə frazeoloji birləşmələr dilimizdə az da olsa varlığını qoruyub saxlamışdır.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, Nəsiminin işlətdiyi ismi frazeoloji birləşmələr dilimizin inkişafı üçün çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Beləki onun yaratdığı frazeoloji birləşmələrə və sözlərə dilin zənginliyinin əsas meyarı olan fikir zənginliyinə xüsusi diqqət yetirmiş, sadə sözlə böyük bir ideyanı tərənnüm etmiş, sözlər vasitəsilə fikir incəliyini, məna çalarlılığını, məzmun dərinliyini göstərə bilmişdir. O işlətdiyi yüzlərlə ismi frazeoloji birləşmələr ilə sübut edir ki, onun dili xalq ifadə vasitələrinə əsaslanmışdır. Nəsiminin dili Azərbaycan ədəbi dilinin, xüsusilə onun bədii qolunun keçmiş olduğu altı əsrlik tarixini izləmək üçün geniş material verir.

SUMMARY

Nəsiminin işlətdiyi ismi frazeoloji birləşmələr dilimizin inkişafı üçün çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Nəsiminin əsərlərində rast gəlmə frazeoloji birləşmələrin çoxu fərdi xarakter daşıyır və bu birləşmələr çox vaxt epitetlər təşkil edir. Ona görə də şairin əsərlərində ismi frazeoloji birləşmələrin tərkib hissələri başlıca olaraq alınma sözlərdən ibarət olur. Bunların bir qismi arxaikləşdiyi halda, digər bir qismi öz əvvəlki formasını dəyişərək yeni forma kəsb etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.
2. Şükürov Ə.C., Məhərrəmov A.A. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 1976.
3. Orucov Ə. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı, 1965.

Şükürova Aynur Vəlican qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

MİR CƏLAL VƏ AZƏRBAYCAN UŞAQ NƏSRİ

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının aparıcı sahələrindən biri olan bədii nəsrin inkişafı gənc nəslin təlim-tərbiyəsi, məktəblə, milli dəyərlərlə bilavasitə əlaqədardır. Məhz buna görə də uşaqlar üçün yazılan nəsr əsərləri hər şeydən əvvəl uşaq psixologiyasına, onların anlama səviyyəsinə uyğun olmalı, onun qəlbini ələ almalı, zövqünü oxşamalı və onu düşündürməlidir.

Bu məziyyətlər görkəmli yazıçı, ədəbiyyatşünas alim və pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin gənc nəslin milli ruhda tərbiyə edilməsində, xalqa, vətənə sadıq böyüməsində, zəngin mənəviyyatlı, əsil vətəndaş kimi yetişməsində əhəmiyyətli rol oynayan nəsr əsərlərinin əsas motivini təşkil edir.

Uşaq ədəbiyyatı yaratmaq üçün, şübhəsiz ,yazıçıdan istedadla yanaşı uşaq psixologiyasını bilmək, onun anlaq səviyyəsini nəzərə almaq bacarığı lazımdır. Uzun illər pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş Mir Cəlal uşaqların düşüncə tərzinə, dərk etmək səviyyəsinə dərindən bələd idi.Uşaqların mənəvi dünyasına dərindən bələd olan Mir Cəlal onları düzgün istiqamətləndirməyin, yaxşı tərbiyə etməyin necə çətin iş olduğunu bilirdi. Buna görə də ədib gənclərin həyatına tez-tez müraciət edərək, əsərlərinin böyük bir hissəsini gənc nəslin tərbiyəsinə həsr etmişdir.

Uşaq nəsrinin ən mükəmməl bədii nümunələrindən biri olan “Bir gəncin manifesti” romanında Mir Cəlal böyüklərin və uşaqların həyatını uşaqların bədii hisslərinə və əhval-ruhiyyəsinə, psixologiyasına uyğun şəkildə canlandırmışdır.

Romanın mərkəzində dayanan hadisələr əsasən iki xətt üzrə cərəyan edir. Birinci xətdə əsas məqsəd Mərdanın və onun məsləkdaşlarının inqilabi fəaliyyəti əks olunursa , ikinci xətdə mövcud sərt qayda-qanunların, insanları səfalətə sürükləyən yoxsulluğun kövrək uşaq dünyasında əks-sədası, insafsız adamların qarlı-şaxtalı küçələrə atdığı Baharın acınacaqlı həyat təzi ilə rastlaşırıq. Əsərdə Baharın uğursuz taleyi daha çox lirik haşiyələrlə verilmişdir və yazıçı bu məsum uşağın taleyini “ göz yaşı romanı” kimi səciyyələndirmişdir. Balaca Baharın təhqirlər və məhrumiyyətlərlə dolu olan acınacaqlı həyatını yazıçı təsirli lövhələrlə təsvir etmişdir.[6, s.243]

Uşaq bədii nəsrinin ən gözəl nümunəsi sayılan “Bir gəncin manifesti” əsərində yazıçı uşaq və gənclərimiz üçün nümunə ola biləcək zəngin insan surətləri yaratmışdır. Bu surətlər öz yüksək mənəviyyəti və mütərəqqi amalları ilə gənc nəslin formalaşmasında, mənəvi cəhətdən yetkinləşməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Sona əsərdə oxucunun böyük məhəbbətinə layiq müsbət surətlər silsiləsində önəmli yer tutur. Bu obraz xaraktercə bütöv və yetkindir. O, yoxsul, kimsəsiz, ancaq yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik əməksevər, övlad həsrəti ilə yaşayan anadır, vüqarlı, müdrik Azərbaycan qadınıdır.

“Mir Cəlal Sonanın ruhi aləmində əmələ gələn fırtınanı bədii cəhətdən yaxşı əsaslandırmışdır. O xalq içindən çıxan namuslu azərbaycanlı ananı yüksək mənəvi meyllərin ifaçısı kimi canlandırmaq üçün sənətkarənə boyalar tapmışdır. Buna görə də oxucu nəinki Sonanın hərəkətinə inanır, hətta onu alqışlayır da”. [1, s. 436]

Əsərdə Sonanın milli psixologiyası, vətənə, milli dəyərlərə bağlılığı daha qabarıq verilmişdir. Cəmi dörd söz Sonanın yadellilərə olan nifrətini və vətənə olan böyük sevgisini ifadə edir: “İtə ataram, yada satmaram!” Bu gün aforizmə çevrilmiş bu ifadə əsəri oxuyan hər bir uşaq və gəncin vətənpərvərlik duyğularının qüvvətlənməsinə təkan verir.

“Bir gəncin manifesti” romanında canlı və olduqca təsirli işlənmiş orijinal obrazlardan biri də Bahardır. Mir Cəlal Baharın timsalında uşaq aləminin, uşaq ruhunun canlı təsvirini emosional boyalarla vermişdir.

“Baharın adı bu əsərdə həm də məcazi mənə daşır. O, gəncliyin, gələcək nəslin rəmzidir. O, həyata bahar gətirmək, qışa son qoymaq istəyən saf, təmiz qəlblə gəncliyin lirik səsidir”. [7, s.34- 40]

Yazıçı balaca Baharın qəmli həyatını və faciəli ölümünü canlandıran səhnələri daha təsirli işləmişdir. Uşaqlıq günləri, uşaqlıq arzu və xatirələri Baharın kədər dolu həyatını, saf qəlbini əks etdirir. Bahar ömrü başdan-başa ehtiyac və iztirab içərisində keçən nakam uşaqların bir simvoludur.

Məşhur rus yazıçısı L.Tolstoyun” bütün xəşbəxt ailələr bir-birinə bənzəyirlər, bədbəxt ailələrin isə hərəsi bir cür bədbəxtidir” fikrini əsərə epigrafla seçən Mir Cəlal əsərin “Manifest” sərlövhəli son fəslini də bilavasitə Baharla əlaqələndirmişdir.

“Bahar, ay Bahar! Ömrümüzün yazı açılmışdır. Həyat gülür, təbiət gülür. Düz-dünya bəzənib. Lakin sənin acı xatirən lələnin qəlbine çəkilən dağ kimi ürəyini yandırır.

Sən bu günləri görə bilmədin. Sən heç bir zaman səs-səsə verib əldə kitab, dildə mahnı məktəbə gedən yoldaşlarına qoşulmayacaqsan. Heç bir zaman saldıığımız yeni bağda gəzməyəcəksən, mahnı oxumayacaqsan...Yaşadılarla bir skamyada oturmayacaqsan! Əlinə qələm almayacaq, qarşına kitab açmayacaqsan!...Ah, mərhum, məzlum körpəm!...” [2, s.334]

Uşaq nəsrinin mükəmməl bədii nümunəsi olan” Bir gəncin manifesti” əsərində gəncliyə nümunə ola biləcək obrazlardan biri də Mərdan surətidir. Vaxtilə tənqidin “ədəbiyyatımızın parlaq uğuru”.

[8, s.493] adlandırdığı Mərdan obrazı yüksək mənəviyyəti, mütərəqqi amalları ilə uşaq və gənclərin formalaşmasında, mənəvi cəhətdən yetkinləşməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yazıçı Mərdanın və onun ailəsinin timsalında zülm və işgəncələr altında yaşayan, lakin bu vəziyyətlə barışmayan insanların ümid və həsrətlərini, işıqlı arzularını qələmə almışdır. Uşaq və gənclərin əsl insan kimi tərbiyə edilməsi işində bu obraz böyük emosional təsir gücünə malikdir.

Uşaq ədəbiyyatının əsas mənbələrindən biri olan klassik ədəbiyyatdan yeni ideyalar aşılamaq üçün geniş istifadə etmək çox zəruri məsələdir. Klassik irsdən istifadə etməklə yaranan əsərlər uşaqları klassiklərimizin yaradıcılığı, onların şəxsiyyətləri, dövrü, mütərəqqi ideyaları ilə tanış etməklə bərabər, onları klassiklərin öz əsərlərini oxumağa da həvəsləndirir, onların yaradıcılıqlarına maraq oyadır, uşaqların mütaliə həvəsini artırır.

Klassik ədəbiyyatdan istifadə etmək müasir təlim-tərbiyə işinin əsas tələblərindən biridir. Bu tələbi nəzərə alan böyük pedaqoq Mir Cəlal Nizami mövzuları əsasında uşaqlar üçün “Fitnə”, “Kərpickəsən”, “Xeyir və Şər” hekayələrinin uşaqların mənəvi cəhətdən formalaşmasında, onlarda müsbət sifətlərin tərbiyə olunmasında əhəmiyyətli rolu vardır.

Mir Cəlal “Xəmsə” mövzularını uşaqların başa düşəcəkləri səviyyədə sadələşdirmiş və onları müasirlik əhval-ruhiyyəsi ilə uyğunlaşdırmışdır. Bu hekayələrdə süjet sadəliyinə, məzmun aydınlığına, dil və təsvir üsulunun gözəlliyinə, tərbiyəvi nəticələrin hadisələrlə bağlılığına xüsusi fikir verilmişdir. Mir Cəlalin zəngin bədii yaradıcılığında mühüm yer tutan hekayəçilik fəaliyyətindən bəhs edən böyük tədqiqatçı alim Məmməd Arif yazırdı: ”Mir Cəlal mahir bir hekayə ustasıdır; onun hekayələri əksəriyyətlə yığcam və ibrətlidir. Yazıçı hər bir hekayəsində müəyyən ibrətli bir hadisədən bəhs edir və tərbiyəvi nəticə çıxarmağı oxucunun öz öhdəsinə buraxır”. [1, s.493]

Mir Cəlalin “Aqil”, “Qorxu”, “Oğul”, “İki rəssam”, “Buz maşını”, “Gülbəsləyən qız”, “Yuxu və külək”, “Gülgəz”, “Kimya tələsir”, “Qələm”, “Yuxu və külək”, “Qocaların uşaq söhbəti” və başqa hekayələri yığcamlığı, mövzunun aydınlığı və sadəliyi, hadisələrin duzlu, bir qədər də yumoristik təsviri, fikrin bədii ifadə tərzinə görə diqqəti cəlb edir. Ədib gənc oxucularını həyata hazırlamaq, onların təsəvvürlərini, xəyallarını, təxəyyüllərini genişləndirmək, gələcəyin mətin, qorxmaz, vətənpərvər, nəcib, kamil insanları kimi tərbiyələndirmək istəyir. Onun uşaq və gənclər üçün qələmə aldığı hekayələrin əhəmiyyəti, faydası, gücü və mənası məhz bundadır.

Gənc nəsli sağlam ruhda, qabaqcıl ənənələr əsasında tərbiyə etmək, onları cəmiyyətin gələcək fəal qurucuları kimi yetişdirmək işində məktəbin və

müəllimin əhəmiyyətli rolunu ədib”Kimya tələsir” hekayəsində daha qabarıq təsvir etmişdir.

Ədibin məktəbə ilk dəfə qədəm qoyan balaca qəhrəmanı Kimya böyük arzularla yaşayır, elmə, texnikaya, oxumağa maraqla göstərir. Ev əşyalarını sadalayan Kimyanın maraqlı dairəsi müəllimini həm təəccübləndirir, həm də sevindirir.

“Müəllim Kimyanın cavabını ona görə çox düşündürdü ki, bu adı cavab deyildi. Bəlkə də Kimya üçün, bəlkə də məktəb, həyat haqqında ilk və səmimi təsəvvürlərini gətirən bir uşaq üçün burada düşüncəli bir şey yox idi, ancaq müəllimi bir məsələ çox maraqlandırır.”

O, müəllimlər otağında maraqlı hamıya söylədi:

- Kimya- səkkiz yaşlı bir qız uşağı kitabı vacib ev əşyası sayanda, görün nə aləmdir. Uşaq kitabı ev təsəvvür edə bilmir”. [4, s.398]

Məktəblilərin həyatından alınmış “Gülgəz” hekayəsində ədib balaca oxucularına təbiətin sirlərini açır, onlara yeni məlumatlar verir, biliklərini dərinləşdirir. Balaca Gülgəz məktəbdə oxuyur. O, müəlliminin tapşırığı ilə peyvənd üçün çubuk kəsməli olur. Lakin Gülgəzin çubuq kəsib, onun üzərindəki tumurcuqları ayıraraq tulladığını gördükdə, babası Alı kişi nəvəsini başa salır ki: “ Qızım, bil tumurcuqsuz qabıqdan edilən peyvənd tutmaz! Bəs o haradan göyərsin? Kəsib calasaq bu qabıq təzədən tumurcuq gətirməz. Gərək heç olmasa bir-iki tumurcuq qalardı. Özü də bu canlıdır, tutub belə əyirsən ha, onlardan kəsmək lazımdır”. [4, s.428]

Nəzəriyyə ilə təcrübənin birliyi ideyasını təbliğ edən yazıçı, Alı babanın simasında qoca nəslə, habelə zəhmət adamlarına hörmət etmək, onların zəngin təcrübəsindən öyrənmək fikrini də irəli sürmüşdür. Uşağın təsəvvüründə savadsız olan baba ona badam ağacı ilə bağlı müəllimdən daha çox bilik verir. Adını güclə yazan savadsız Alı baba Gülgəzin gözündə böyüyür. Artıq babasına baxdığı zaman onun yadına məktəb, müəllim, botanika dərsi düşür.

“Aqil” hekayəsində Böyük Vətən müharibəsində oğlu Tapdığı itirmiş Murad babanın nəvəsi Aqilə münasibəti təsvir olunur. Murad baba son ümidi olan nəvəsi Aqillə təsəlli tapır. Aqil babasının istədiyindən də ağıllıdır. O, öz bildikləri ilə qoca babasını təəccübləndirir. Bir gün Murad baba Aqilin şüşə hisləndirdiyini görüb onun nə etmək istədiyini soruşur. Aqil ona cavabında Günəşi müşahidə edəcəyini bildirdikdə, Murad baba buna şübhə ilə yanaşır, Günəşin tutulmasını əvvəlcədən bilməyin qeyri-mümkün olduğunu düşünür. Ancaq Günəş tutulandan sonra bütün şübhələri yox olur və nəvəsinin ağılına heyran qalır: “ Murad kişi hekayəsindən səssiz dayanıb nəvəsinin sevincdən işıqlanan üzünə baxırdı. O, indi Günəşi də, göyü də unutmuşdu. Yanında dayanan məktəbli uşaq onun gözündə günəş qədər böyümüşdü. Qocanın simasını bulud kimi örtən təəccüb birdən-birə dağıldı, sifəti yaz səması kimi açıldı. Murad nəvəsini uzun qolları arasına alıb gücünü sınaqda, uşağı göyə qaldırdı, parıldayan ümidinə bütün diqqəti və

məhəbbəti ilə baxdı. Onun mehriban səsi eşidildi: - A qırışmal, belə işlərin də var imiş? ”.

Yeni insan yetişdirməkdə zəruri olan bir çox tədbirlər, mənəvi-əxlaqi amillər, valideyn-övlad, müəllim-şagird, tələbə münasibətləri Mir Cəlalin hekayələrində öz geniş ifadəsini tapmışdır. Ağıllı, namuslu, mərd övlad, həqiqi vətənpərvər və vətəndaş böyütmək haqqında düşünən, zəhmət çəkən, yollar axtaran ata-anaları, nənə-babaları, müəllim-tərbiyəçiləri sənətkar dərin bir məhəbbətlə təsvir edir, çox vaxt onların yadda qalan surətlərini yaratmışdır. Ümumiyyətlə, Mir Cəlal tərbiyə-əxlaq məsələlərinə dair elə mövzular seçib, elə hadisə və surətlər qələmə almışdır ki, onlar oxucunu düşündürür, mənəviyyatca saflaşdırıb yüksəldir, məhəbbət və nifrət duyğularını gücləndirir.[9, s.50]

“Əsgər oğlu”, “Ulduz”, “Naxış”, “Ehtiram”, “Sözün yeri var”, “İftixar”, “Özgə uşağı”, “Plovdan sonra” və s. hekayələri bu cəhətdən maraqlıdır, yüksək ideya-bədii dəyərə malikdir.

“Əsgər oğlu”nda münasibətləri həqiqi məhəbbətə, qarşılıqlı etimad və inama əsaslanan, yaşca, səviyyəyə ciddi fərqlənsələr də bir-birini yaxşı başa düşən, duyan, bir-birindən hörmət görən Ehtiyat xala və onun məktəbli nəvəsi Hafizlə tanış oluruq. Bu iki surətin simasında yüksək mənəvi-əxlaqi ləyaqət, məsuliyyət hissinin dərinliyi, nənə-nəvə münasibətinin gözəlliyini görürük. Sağlam və nəcib tərbiyənin ürəkaçan, xoş bir mənzərəsi ilə qarşılaşırıq. Nənə və nəvə münasibətlərindəki səmimiyyət, qayğıkeşlik və həssaslıq “Naxış”, “Ehtiram” kimi hekayələr üçün də səciyyəvidir.

“Naxış” hekayəsində yazıçı uşaqlarla aparılan səmərəli tərbiyəvi işin onların gələcək inkişafına, özlərinə peşə və sənət seçmələrinə də çox müsbət təsir etdiyini göstərir.

Böyük rus pedaqoqu A.S.Makarenko hesab edirdi ki: “Valideynlər həmişə, hər şeydən əvvəl, bu tərbiyə işinin əhəmiyyətini və həmin iş üçün daşdıqları böyük məsuliyyəti yadda saxlamalıdır”.

[11,s.341] Bu məsələyə yaradıcılığında xüsusi diqqət yetirən Mir Cəlal “Qəbul imtahanı” hekayəsində məşədi rəhimlərin real səciyyəsinə tərbiyə “üsulları”nın yanlışlığını göstərməklə valideynləri övlad böyütmək işində həssaslığa, məsuliyyət daşımağa, diqqətçil olmağa, həyatın, cəmiyyətin tələblərini nəzərə almağa, düzgün və səmərəli tədbirlər tapıb tətbiq etməyə çağırmışdır.

Bir humanist sənətkar-pedaqoq kimi Mir Cəlal övlad böyütməyi, cəmiyyətə və xalqa layiq övlad tərbiyə etməyi həmişə böyük, nəcib və məsuliyyətli iş hesab etmişdir. Buna görə də ədib əsərlərində tərbiyə işinə əhəmiyyət verməyənləri kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur.

Övlad-valideyn arasındakı münasibət, hər şeydən əvvəl, möhkəm inama, dərin səmimiyyət və yüksək məhəbbətə əsaslanmalıdır. V.Q.Belinskinin dediyi kimi, “elə olmalıdır ki, övlad öz qəlbinin ən kiçik arzusunu da ondan gizlətməsin,

bir sevinci və ya dərdi olanda, bir pis iş tutanda, başına bir pis fikir gələndə ən əvvəl onun yanına gəlsin, ondan məsləhət, kömək, təsəlli umsun”. [10, s.124]

“Ata-Oğul!

Yanaşı yazılan bu iki kəlmə hər kəs üçün müəyyən, məlum bir münasibətin ifadəsidir. Dünyada bir-birinə bundan yaxın kim ola bilər?

Oğul böyütməkdən, ayaq alıb yeriyən, dil açıb danışan, şirin-şirin qımışan bir körpənin simasında keçmişini, gələcəyini, bütün həyat və zəhmətini görməkdən, cəmiyyətə layiq bir adamın budur, sənin evində, sənin gözünün qabağında böyüdüyünü, məhz sənin tərbiyənin, səninin adıyla böyüdüyünü hər gün görməkdən xoş və fərəhli nə ola bilər!”.[5,s.304]

“Ulduz” hekayəsində Mir Cəlal mənfə bir hadisəni, tipi ictimai tərbiyə vasitəsinə çevirərək onu bədii təfəkkür süzgəcindən keçirib orijinal şəkildə oxucuya təqdim etmişdir. Hekayədəki ümumiləşmiş bədii surət olan Qələndər Qələndərov isə nəinki bir ata kimi, ümumiyyətlə, bir insan kimi çox eybəcərdir. O, yeganə övladı olan Ulduzun taleyi ilə maraqlanmır. Körpə vaxtından anasını itirən Ulduz səkkiz il uşaq evində qalmış, atasının yanına gətirildikdən sonra da ondan qayğı və nəvaziş görməmişdir. Məktəb, sağlam kollektiv, mehriban müəllim və yoldaşlar Ulduza düzlük, sədaqət, mərdlik və çalışqanlıq kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlər təlqin edirsə, ailədə o tamam başqa mənzərə ilə qarşılaşır. Ona görə də o, əyyaş təbiətli atanın yanında qala bilməyəcəyini anlayaraq evdən uzaqlaşır, yeni mühitə düşür. Yataqxanada yaşayıb zavodda işləməyə başlayır. Kollektivin rəğbətini qazanır .Qələndərov “məsuliyyət” daşdığı üçün oğlunu tapıb geri qaytarmağa çalışırsa da buna nail ola bilmir.

Tərbiyə-əxlaq problemi, gənclərin taleyi mövzusu qabaqcıl vətəndaş, müəllim, alim, sənətkar Mir Cəlalin yaradıcılığının ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Tərbiyə probleminə bəhs edən “Nazik mətləb” hekayəsində də Mir Cəlal insan qəlbini, vicdanını dilə gətirir, tərbiyəyə münasibətin nəticəsi olan və həqiqəti əks etdirən mülahizələr söyləyir, uşaqların taleyi, analıq haqqı ilə əlaqədar incə mətləbləri oxucunun nəzər-diqqətinə çatdırır.

Uşaqları vətənə və xalqa məhəbbət ruhunda, əsil azərbaycanlı kimi böyütmək, onlara mədəni vərdislər, müsbət əxlaq normaları aşılamaq Mir Cəlalin ən böyük və nəcib arzularından biri idi. Onun uşaqlar üçün qələmə aldığı nəsr əsərlərində bu arzular öz ifadəsini tapmışdır.

SUMMARY

The article says about an outstanding writer, literary critic, scholar and a pedagogue Mir Djalal Pashayev's prose works that play the main role in the forming of the young generation based on the national values and bringing them up as the genuine citizens with the rich morality.

ƏDƏBİYYAT

1. Arif M. Seçilmiş əsərləri. Bakı -1967
2. Cəlal M. Bir gəncin manifesti. Bakı -1986
3. Cəlal M. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı- 1956
4. Cəlal M. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı- 1967
5. Cəlal M. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı-1985
6. Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı: qarşılıqlı yaradıcılıq qaynaqları. Bakı -2010
7. Hacıyev C.X. Mir Cəlal. Bakı, 1958
8. Hacıyev A. Azərbaycan sovet uşaq nəsrinə. Bakı -1989
9. İsmayılov Y. Mir Cəlalin yaradıcılıq yolu. Bakı- 1975
10. Belinski V.Q. Məqalələr. Bakı -1948
11. Makarenko A.S. Seçilmiş əsərləri. Bakı- 1952

Toğrul Rafiq oğlu İsmayıl
Tobb Universiteti

AZƏRBAYCANIN STRATEJİ ENERJİ QAYNAQLARININ MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ TƏSİRİ

Dünya əhalisinin sayının gedərək artması, sənayenin inkişafı, həyat standartlarının getdikcə yüksəlməsi, istehlak qəliblərinin dəyişməsi kimi faktorlar nəticəsində, hər il enerji tələbi də artırmaqdadır. Enerjinin istehsalı, nəqli və istehlakı mərhələlərində olan fəaliyyətlər, ətraf mühit baxımından mənfi nəticələr doğurmaqda, ekoloji təhlükəsizliyi və milli təhlükəsizliyi təhdid edən ölçüyə gəlməkdə, enerji qaynaqlarının qıt olması da ölkələr arasında qarşıdurma yaratmaqdadır. Enerji, ictimai rifahın müdafiə olunması üçün lazımlı vasitənin və istehsal fəaliyyətlərinin ana mədəxillərindən biri olaraq iqtisadi və ictimai inkişafın vaz keçilməz təməl daşlarından biridir. Sənaye, əkinçilik və xidmət sektorunun əsas komponenti olan enerji, xüsusilə sənaye inqilabından sonra daha sıx bir şəkildə istifadə edilməyə başlanmış, insan və heyvan əzələləri qeyri-kafi qalmış su, külək və xüsusilə yenilənə bilməyən qaynaqlardan kömür və neft kimi qalıq yanacaqlardan enerji əldə edilmişdir.

Beynəlxalq gündəmin mərkəzindəki Xəzər Hövzəsi enerji qaynaqları

Qafqaz bölgəsi, dondurulmuş münaqişələr, Rusiya-Qərb əlaqələri, Şərqi-Qərb enerji axışı, Orta Şərqi və Xəzər bölgəsinə yaxınlığı kimi beynəlxalq gündəmin mərkəzindəki problemlərin mərkəz nöqtəsində olması etibarilə önümüzdəki dövrdə ən kritik bölgələrdən biri olacaq. Bu səbəblə, Azərbaycanın Qafqazlar və ətrafında yaşanacaq proseslərlə bağlı siyasətlərini nəzərdən

keçirməsi, ortaya çıxan yeni konyekturaya uyğunlaşmanın təmini və yeni siyasətlər çıxara bilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq əlaqələrin günümüzdəki ən əhəmiyyətli başlığı heç şübhəsiz enerji sahəsində yaşanan proseslər və qlobal aktyorların enerjiyə olan ehtiyaclarıdır. Bu məzmununda dünya, enerji qaynaqlarının sıx olduğu və enerji qaynaqlarının dünya bazarına çatmasını təmin edən əhəmiyyətli keçid koridorları üzərində olan dövlətlərin ön planda olduğu rəqabət sahələrindəki inkişafı izləməkdədir. Bu bölgələrdən biri də Qafqaz coğrafiyasını içinə alan bölgədir. Dünyanın ən böyük təbii qaz və ikinci böyük neft istehsalçısı mövqeyindəki Rusiya Federasiyasının dünya bazarına açıldığı ən əhəmiyyətli nöqtə olan bu coğrafiya sahib olduğu bu xüsusiyyətlərinin yanında yenə buna bağlı olaraq bir çox siyasi qarşıdurmaların da mərkəzindədir. Yenə bu coğrafiya bu günə qədər inkişaf etdirilən ən əhəmiyyətli qitələr arası layihə olaraq göstərilən NABUCCO-nun da həmmən yanı başındadır. Hətta Cənubi Qafqaz bölgəsinin də bir hissəsinin içində də olduğu deyilə bilər.

Xəzər Hövzəsi enerji qaynaqlarının vəziyyətinə baxıldığı zaman Yaxın Şərqi ehtiyatlarının altında olmasına baxmayaraq – 2050-yə dənük layihələrdə hələ də Yaxın Şərqi enerji qaynaqları qeyd edilir - Xəzər Hövzəsi enerji qaynaqları həm ciddi bir alternativ yaradacağı, qlobal aktyorların asılılıqlarının azalacağı bir proses yaradacağı üçün və qlobal hegemoniyanın kilidinin açıldığı bölgədə olması səbəbiylə bu günün beynəlxalq mühitini təyin edən ən əhəmiyyətli elementlərdən biridir. Rusiya, Çin, İran və Hindistan kimi regional güclərin tam ortasında qalan Xəzər Hövzəsi enerji qaynaqları Amerika Birləşmiş Dövlətləri və Avropa Birliyinin enerji siyasətləri baxımından narahatlıq ifadə etməkdədir. Qərbin bu gün ən əhəmiyyətli tələbi bölgədəki enerji qaynaqlarının ən qısa zamanda və ən uyğun şəkildə dünya bazarına açılması istiqamətindədir. Bu məzmununda daha əvvəldə meydana gətirilən Bakı-Tiflis-Ceyhan və INOGATE projətləri bu yanaşmanın bir nəticəsidir. Yenə bunun yanında son dövrdəki ən gözde projətlərdən biri olan, regional kimi görünüb əslində qlobal bir mənə ifadə edən Trans-Afgan xətti Qərbin bölgə dövlətlərinə xüsusilə də Rusiyaya və İrana istiqamətli inkişaf etdirdiyi projətlərin bir nəticəsidir. Bu gün gəldiyimiz nöqtədə isə Nabucco Projəti, Qərbin Avrasiya coğrafiyasındakı analizlərini yekunlaşdıran bir xüsusiyyət daşımaqdadır. Qara dəniz və Qafqazlar bu qaynaqların dünya bazarına açılması nöqtəsində əhəmiyyət ifadə edir.

Enerji və Təhlükəsizlik

Enerji təhlükəsizliyi anlayışında bir dəyişmə yaşanmışdır, ancaq bu vəziyyət, enerji istehsalı, nəqli və istehlakında ətraf mühitin çoxda diqqətə

alınması mənasını verməməkdədir. Enerji və ətraf mühit arasındakı qarşılıqlı təsirin səbəb olduğu mənfi təsirlərin önlənməsi zəruriliyi, enerji təhlükəsizliyi anlayışının ekoloji təhlükəsizliyi də ehtiva edəcək şəkildə yenidən müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac yaratmışdır. Soyuq Müharibənin bitməsi ilə siyasi, hərbi, iqtisadi və ictimai mövzular fərqli şəkillərdə ələ alınmağa başlanmış, aclıq, ictimai bərabərsizlik, qlobal ölçüdəki ətraf çirkliliyi kimi hərbi olmayan mövzuların insanlığın gələcəyi və dünya barışı üçün yaratdığı təhlükə fərq edilmişdir.

Fərqli təhlükəsizlik mövzusu ilk dəfə 1977-ci ildə Lester R. Brownun "Təbii qaynaqların tükənməsi və ekoloji təxribat xalqlar üçün milli təhlükəsizliyin təkrar təyin olunmasını tələb edəcək qədər əhəmiyyətli bir təhdid meydana gətirməkdədir" tezisi ilə gündəmə gəlmişdir. Daha sonra bir çox yazar milli təhlükəsizlik haqqında şərhlərdə verərkən ekoloji problemləri də ön plana çıxarmışlar. Riçard Ulman "Redefining Security" adlı məqaləsində "Təhlükəsizliyi hərbi terminlərlə təyin etmək gerçəkləri tamamilə dəyişdirmək olar və ölkələrin hərbi təhdidlər üzərinə sıxlaşaraq çox daha zərərli ola biləcək digər təhlükələri laqeyd yanaşmasıyla nəticələnər. Bir xalqın vətəndaşlarının həyatlarını və həyat keyfiyyətlərini qısa müddətdə təhdid edə biləcək hala gələn təbii fenomenlər və hərəkətlər milli təhlükəsizlik üçün təhdid olaraq ələ alınmalıdır" ifadəsinə yer vermişdir. Norman Myers "Ultimate Security" adlı kitabında "Milli təhlükəsizlik artıq yalnız əsgəri güclər və silahlanma demək deyildir fikrini ireli sürmüşdür. [11; s.55-56]

Hal-hazırda milli təhlükəsizlik, suvarma sahələri, əkinçilik sahələri, meşələr, genetik qaynaqlar, iqlimlə də əlaqədardır. Bu faktorlar və daha bir çoxları ümumiyyətlə hərbi və siyasi liderlər tərəfindən ələ alınacaq problemlər olmasalar da ən az hərbi hücumlar qədər əhəmiyyətlidir. Bu vəziyyət, ölkəsindən bir metr kvadrat belə vermək istəməyən bir liderin, hər il yüzlərlə metr kvadrat üst torpağı erozyonla itirməyə göz yummasında da açıqca görülmə bilər" şərhini etmişdir.

Enerji qaynaqlarının məhdud olması, karbohidrogen qaynaqların böyük bir hissəsinin bəzi bölgələrdə sıxlaşmış olması və bu bölgələrin siyasi baxımdan sabitliksizliyi və kövrəkliyi, neft istehsalı ilə istehlakı və neftayırma zavodu tutumu ilə neft istehlakı arasındakı fərqin çox məhdud olması enerji mövzusunda struktur, dövrü və anlıq qeyri müəyyənliyə səbəb olur. İstehsalçı ölkələrdə yaşana biləcək ani və radikal siyasi inkişafın enerji istehsalı və axımının sabitliyinə, bu səbəbdən qiymət sabitliyinə istiqamətli mənfi təsirləri ola bilər.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasının “Azərbaycan Respublikasının enerji infrastrukturuna qarşı fəaliyyət” başlıqlı maddəsində bildirilmişdir ki, “enerji ehtiyatlarının işlənməsindən və tranzitindən əldə olunmuş gəlirlər Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir”. Bunu nəzərə alaraq, siyasi vasitələrə və ya infraqururura fiziki zərər vurmaq yolu ilə sənayenin bu sahəsinin sıradan çıxarılmasına cəhdlər mümkün təhdidlər sırasındadır. [23]

Ötə yandan, Azərbaycan Respublikası regionda sülhün və sabitliyin bərqərar olması üçün regional əməkdaşlığı əvəzolunmaz amil kimi qiymətləndirir. Digər tərəfdən, Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında üçtərəfli strateji tərəfdaşlıq və genişlənən əməkdaşlıq regionda sabitlik amilinə çevrilmişdir. [23]

Bu əməkdaşlıq Qara dəniz və Xəzər dənizi regionlarının əhəmiyyətini artıran, Avropa və bütövlükdə, qlobal enerji təhlükəsizliyinə töhfə verən "Bakı-Supsa", Heydər Əliyev adına "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" neft ixrac boru kəmərləri və Cənubi Qafqaz qaz boru kəməri ("Bakı-Tbilisi-Ərzurum") kimi üç uğurlu enerji infraqurururu layihəsi ilə Avropa üçün yeni həyati və təhlükəsiz enerji mənbəyinin əsasını qoydu. Geostrateji cəhətdən önəmli olan "Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu bağlantısı" layihəsinin həyata keçirilməsi regional əməkdaşlığın daha da sürətləndirilməsi və genişləndirilməsi istiqamətində mühüm bir addım olaraq, eyni zamanda, yeni qlobal imkanlar yaradır.

Azərbaycan neftinin Xəzər dənizindən Qara dəniz vasitəsilə Avropa bazarlarına daşınması marşrutlarından biri də Bakı-Novorossiysk boru kəməridir. Qazaxıstanla Azərbaycan Respublikası arasında isə Qazaxıstan neftinin Xəzər dənizi və Azərbaycan ərazisindən "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" sistemi vasitəsilə beynəlxalq bazarlara nəql edilməsinə dəstək verilməsi və şərait yaradılması haqqında 2006-cı ildə müqavilə imzalanmışdır. [23]

Bunu da ifadə etmək yerində olar ki, Ermənistanın təcavüzkar siyasəti Cənubi Qafqazda hərtərəfli regional əməkdaşlıq yolunda əsas maneədir. Və Ermənistan bu siyasətindən imtina etməyənədək Azərbaycan Respublikası onunla əməkdaşlığı mümkün hesab etmir.

Dağlıq Qarabağ Problemi və Azərbaycanın Enerji Strategiyası

Ermənistan icra etdiyi təcavüzkar xarici siyasət nəticəsində bölgədə təkliyə itələmiş bir dövlətdir. Öz içində yaşadığı bir çox problemin yanında, Azərbaycan ilə yaşadığı etnik problemlər səbəbiylə də çətin günlər keçirir. Dənizə çıxışı olmadığından Türk limanlarına asılı olan Ermənistan, hava koridorları baxımından da Türkiyə tərəfindən sıxışdırılmışdır.

Bütün bunlara baxmayaraq Türkiyə və Azərbaycan ilə əlaqələrini inkişaf etdirməsi bəzəndə çox aktiv hərəkət etməməsi son dərəcə yadırgadılan bir siyasət olaraq gözə dəyir. Yuxarı Qarabağın işğalından imtina etməyən Erməni rəhbərliyi, Bakıdan Ceyhana uzanan neft boru xəttinə qatılmadan uzaqlaşdırıldı və ayaqlarına qədər gələn bu tarixi fürsəti də qaçırmış oldu.

Azərbaycan, boru xətlərini iqtisadi olmaqdan çox siyasi mövqeyinə görə təyin etməkdən yana bir ölkə vəziyyətindədir. Buna görə, Ermənistan Azərbaycanın içində olduğu bölgənin böyük enerji projelərindən uzaq qalır. Azərbaycan öz enerji gücünün Ermənistanı bir təzyiq vasitəsi olaraq istifadə etməkdədir. Məsələn, Ermənistan üzərindən Ceyhana çatacaq bir xətt çox daha aşağı xərcə olacağı halda, bu yol yerinə Gürcüstan üzərindən Ceyhana uzanan yüksək xərcə xətt seçilmişdir.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan ilə müharibə yalnız Azərbaycanın iqtisadi inkişafına təsir etməklə qalmamış, bu müharibənin təsiri ilə şəkillənən beynəlxalq əlaqələr də iqtisadi inkişaf müddəti üzərində təsirli olmuşdur. Azərbaycanın Ermənistanı qarşı haqlı iddiasında verdiyi mübarizədə də bu təsir özünü göstərməkdədir.

Bu təsir Azərbaycanın neft yataqlarının işlənməsinə bağlı etdiyi razılaşmalara da əks olunduğu görülməkdədir. Lenkeran və Talış neft yataqlarının işlənməsinə bağlı edilən razılaşmada bu vəziyyət özünü açıqca göstərməkdədir.

13 Yanvar 1997-ci il tarixində Parisdə H. Əliyev və J.Şirakin da iştirakı ilə Xəzərin Azərbaycan sektorunda iştirak edən və Bakı Arxipelaqının cənubunda iştirak edən "Lənkəran" və "Talış" yataqlarının araşdırılması, işlənməsi və nəticənin bölünməsi ilə əlaqədar olaraq SOCAR ilə Fransanın "Elf-Aquitaine" və "Total" şirkətləri arasında razılaşma imzalandı. 25 illik müddəti əhatə edən bu razılaşmada pay sahibi müəyyən olmayan 25 %-lik hissə daha sonra aparılan görüşmələrlə Almaniyanın "Deminex" və İranın OIEC və Belçikanın "Petrofina" şirkətlərinə verilmişdir. [19; s.234]

Yuxarıda edilən razılaşmada iştirak edən şirkətlərə diqqət yetirildiyində, 50 %-lik payın Fransız şirkətlərə verildiyi görünür. "Lənkəran" və "Talış" yataqları ilə əlaqədar əldə olunan razılaşmada Fransız şirkətlərinə 50% nisbətində bir pay verilməsində, Azərbaycan tərəfindən, Erməni yanlısı xarici siyasət tətbiq edən Fransanın siyasət dəyişikliyinə təmin edilməsi məqsəd qoyulmuşdur. [19; s.235]

Bu məzmununda, Ermənistan və Türkiyə arasındakı sərhəd qapısının açılacağına bağlı mediada yayılan xəbərlər Türkiyə və Azərbaycan arasında ciddi ünsiyyət probleminin ortaya çıxarmış, Azərbaycan ilə Türkiyə arasında bir güvən problemi yaranmışdır. Sərhəd Qapısı Probleminin Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinə təsiri son dövrdə Türkiyə ilə Ermənistan rəsmi səlahiyyətliləri arasında davam etdirilən görüşmələr Azərbaycan tərəfindən diqqətlə izlənilmiş, bu cəhdlər zaman zaman hər hansı bir ön şərt irəli sürülmədən sərhədlərin açılacağı istiqamətində bir intibah oyandırmışdır.

Bunu da ifadə edək ki, Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrində hər nə qədər qardaşlıq bağları qüvvətlidirsə də bu əlaqənin strateji və jeopolitik təməlləri göz ardı edilməməlidir. Azərbaycan, Türkiyənin Qafqazda İran və Rusiyaya qarşı icra etdiyi tarixi rəqabətin mərkəz ölkəsi, eyni zamanda iqtisadi əlaqələr baxımından əhəmiyyətli bir partnyorudur. Azərbaycan, Türkiyənin enerji və nəqliyyat sahəsindəki böyük regional proyektlərindəki ən əhəmiyyətli ortaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ABŞ-ın Türkiyə Səfiri Francis Rikkardone, Türkiyənin dünyanın ən əhəmiyyətli enerji koridorlarından biri olduğunu vurğulayaraq, Azərbaycan və Türkiyəni dəstəklədiklərini bildirmişdir. Xəzər bölgəsindəki neft və təbii qazın daşınmasında Türkiyənin kritik rol oynayacağını ifadə edən Rikkardone, ABŞ-ın şərq-qərb neft xəttində Türkiyənin bu oynayacağı rolu dəstəkləyəcəyini qeyd etmişdir. Amerikalı diplomat, Türkiyənin enerji diplomatiyasındakı mövqesini qiymətləndirdi. ABŞ Səfiri, "Türkiyə dünyanın ən əhəmiyyətli enerji koridorlarından biridir. Türkiyə də Xəzər bölgəsindəki istehsalında və daşınmasında kritik rol oynayacaq" deyərək, enerji tranzit ölkəsi olma mövzusunda Türkiyənin bütün bacarıqlara sahib olduğunu vurğulamışdır. Türkiyənin neft və təbii qaz üçün 2010-cu ildə 21 milyard dollar pul xərclədiyini ifadə edən səfir, "Cənub Koridoru bu il reallaşacaq. Azərbaycan və Türkiyəni Şahdanıq 2 üçün dəstəkləyirik" şəklində danışıdı. [25]

Bundan başqa, son dövrdə Azərbaycan milli müdafiə sənayesinə edilən və ediləcək böyük sərmayələrdə Türkiyə ilə əhəmiyyətli ortaqlıq layihələri inkişaf etdirilir. Təhsil və mədəniyyət sahəsindəki əməkdaşlıq imkanları da mövzunun ayrı bir ölçüsüdür.

Ermənistanın Azərbaycana aid olan torpaqları işğal etməsi ilə Azərbaycan, həm çox əhəmiyyətli iqtisadi qaynaqlarından məhrum qalmış, həm də çox əhəmiyyətli iqtisadi zərərə uğramış və uğramaqdadır. Bu vəziyyət keçid mərhələsini yaşamaqda olan Azərbaycan baxımından ən əhəmiyyətli problemlərin başında gəlir. Bu səbəbdən Erməni işğalına məruz qalan torpaqların yenidən ölkənin idarəsinə keçməsi təmin edilərək, iqtisadi zərərə uğramanın önü alınmalıdır. Kənar yandan inkişafda lazım olan təcilin təmin edilə bilməsi üçün

işğal altındakı torpaqlarda yerləşən iqtisadi qaynaqların istifadəsinə yenidən qovuşulması təmin edilməlidir.

Enerji təhlükəsizliyi

Ən sadə mənası ilə, enerji təhlükəsizliyi iqtisadiyyatın ehtiyacı olan enerji xidmətlərinin davamlı olaraq aparılması deyə ifadə edilir. Bu xidmətlərin ərzində yaşana biləcək kəsilmə risklərinə qarşı tədbirlər alınması lazımdır. O zaman, növlərə ayırma anlayışının səbəbi bu qədər mərkəzi bir rol oynadığı asanlıqla aydın olur. Yaponiya və ya Asiya Pələngləri kimi, öz təbii qaynaqları məhdud ölkələrin iqtisadi inkişaflarını davam etdirmələrində enerji ehtiyaclarını təmin edərkən izlədikləri növlərə ayırma siyasətlərinin rolu böyükdür. Bu siyasətlərin ən sıx görülənləri bunlardır:

- Enerji dosyesində iştirak edən yanacaq və texnologiyaların sayının artırılması;
- Hər yanacağın tədarükçülərinin sayının artırılması (xüsusilə yanacaq idxal edildirsə);
- Enerji məhsuldarlığının və qənaətinin artırılması (qanun və tənzimləmələrin kənarında, qiymətlərin xərcləri əks etdirməsi təmin edərək);
- Dəyişik yanacaqlar üçün yığma tutumunun artırılması (strateji neft ehtiyatları kimi).

Təbii, bunlar sözdə asan, tətbiqə gəldiyində isə, bir çox problemlərlə qarşılanılacaq siyasətlərdir. Risk idarə yanaşmalarının ana meyarlarından biri, veksəl mükafatının nəzarət edilən riskin ölçümü və reallaşma ehtimalı ilə mütənasib olmasıdır. Dövlət şirkətləri vasitəçiliyi ilə təbii qaynaq zəngini ölkələrdə istehsal sərmayəsini əldə etmək, uzun vədəli ərz kontraktları imzalamaq, və qaynaq satın almaq sərmayə qoyulan ölkə sayı artdıqca zəmanət verə bilər, amma xərc gərəyindən çox daha çox ola bilər. Məsələn, məhsulun bazar qiyməti düşə bilər, sərmayə qoyulan sahələrdə istehsal gözləniləndən az ola bilər və ya daha sürətli düşə bilər. Bənzər şəkildə, strateji toplama həm əsas xərc baxımından, həm də yığılacaq yanacağın satın alınması baxımından bahalıya olar. 1970-ci illərə və son illərə baxsaq, neft qiymətlərinin çox yüksək olduğu dövrlərdə, ölkələr çaxnaşma halda strateji ehtiyatlarını doldurmağa çalışırlar. Bu şəkildə, həm yığıdıkları yanacağa yüksək qiymət ödəyirlər, həm də tələbi bir cür süni olaraq artıraraq, yüksək qiymətlərin daha uzun müddət bazara hakim olmasına iştirak edirlər.

Yeni yanacaq və texnologiyalara dəstək təmin etmək üçün də əhəmiyyətli miqdarda istehsal tutumuna, paylama sistemlərinə sərmayə qoymaq və istehlakçı krediti təmin etmək gərəyə bilər. Amma bir çox ölkədə bu cür qaynaqlar xərclənərkən, elektrik, LPG, kerosin və ya dizel kimi yanacaqlara subsidiyaların

tətbiqi də davam edir. Bu şərtlər altında alternativlərin bazarda pay qapmasını və ya enerji məhsuldarlığı və qənaətində artım gözləmək saflıq olar. Məhz bu səbəblərdən, enerji təhlükəsizliyinin ən əhəmiyyətli ölçülərini təyin etmək və dəyişik yanacaqları bu ölçülər çərçivəsində araşdırmaq faydalıdır.

2030-cu ildə mövcud bilinən karbohidrogen ehtiyatların yarısından çoxu istehlak edilmiş olacaq. Bu vəziyyətin yeni tapılacaq ehtiyatlar, yeni və ya alternativ enerji texnologiyaları ilə qismən təxirə salınması mümkündür. Amma bu gün məktəbə başlayan uşaqların orta yaşa çatmalarından əvvəl dünyanın enerji qaynaqlı ciddi gərginlik və böhranlar yaşaması çox ehtimalı yüksəkdir. Neft savaqlarının yaşanması bu ehtimalla neftin bitməsindən çox əvvəl başlayacaq. Bu nöqtədə hələ 1975-ci ildə ABŞ Xarici İşlər Naziri Henry Kissingerin ABŞ-ın S.Ərəbistanı ola biləcək bir işğalının nəticələrini dərs etdirdiyini xatırlamaq yetərlidir. [13; s.46].

Buna görə də, Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasında sürətlə artan neft və qaz gəlirlərindən həddən artıq asılılıq nəticəsində yarana biləcək iqtisadi qeyrisabitlik təhdidinin yarada biləcəyi problemlər diqqətdən qaçmamışdır. Yarana biləcək problemlərin qarşısının alınması məqsədilə iqtisadi siyasətin iqtisadi çox şaxəliliyin təşviqinə yönəldilməsi nəzərdə tutulur və sərmayə axınının qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafına yönəldilməsinə diqqət yetiriləcəkdir. [23]

Enerji siyasətlərimizin davamlılıq ərz etməsini çox vacibdir. Enerji mövzusu, siyasi, jeopolitik, diplomatik, iqtisadi, təhlükəsizlik, ətraf, hüquq, maliyyə, kəşfiyyat ölçüləri olan çox ölçülü, uzun dövrlü, kompleks, dinamik, kilid və dolayısıyla strateji bir məsələdir. Bu səbəblə Azərbaycanda enerji mövzusunda, dövlət içində və xaricindəki informasiya təcrübəsini, insan qaynağı, dünyagörüşü, yaddaşı bir araya gətirəcək bir Enerji Təhlükəsizlik Şurasının qurulması məqsədəuyğun ola bilər. Enerji Nazirliyinin liderliyində və ya bəlkə Baş nazirlikdə dövlətin dəyişik təşkilatları arasında məlumat, analiz, fərdi paylaşmanı və koordinasiyanın daha nizamlı və intizamlı hala gəlməsi və uzun dövrlü strateji planlama kimi müsbət yönləri olacaq bu cür bir təşkilat üçün gecikilməməlidir.

Xəzər hövzəsinin Azərbaycan Respublikasına mənsub olan sektorunda yerləşən mövcud neft və qaz yataqlarının, habelə perspektivli strukturların işlənməsi, istismarı, müasir neft-qaz özüllərinin tikintisi və quraşdırılması, əsas ixrac neft və qaz boru kəmərlərinə, terminallarına olan təhdidlərin aşkar edilməsi, qiymətləndirilməsi və adekvat tədbirlərin görülməsi Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ən mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. [23]

Heydər Əliyev adına "Bakı-Tbilisi-Ceyhan" əsas ixrac neft boru kəməri və Cənubi Qafqaz qaz boru kəməri Xəzər dənizi ilə Qara dəniz və Aralıq dənizi arasında enerji nəqlinin, Xəzəryanı ölkələrin geostrateji və iqtisadi maraqlarını təmin edən mühüm obyektlərin təhlükəsizliyinin qorunması və bununla əlaqədar

artan risklərin idarə olunması və azaldılması Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin ən vacib vəzifələrindəndir. [23]

"Bakı-Tbilisi-Ceyhan" əsas neft ixrac boru kəmərinin 2006-cı ildən istifadəyə verilməsi Azərbaycan neftini dünya bazarında mühüm amilə çevirmişdir. Azərbaycan neftini Türkiyənin Ceyhan limanına, qazını isə Türkiyənin Ərzurum qaz terminalına çıxaran kəmərlərin coğrafiyası müəyyən təhlükəsizlik riskləri yaradır.

Azərbaycan Respublikası enerji ehtiyatlarının istehsalı və nəqli ilə bağlı yaradılan və istismar olunan infrastrukturun təbii fəlakətlərə, texnogen xarakterli fəvqəladə hadisələrə və təxribatlara məruz qalma ehtimalına qarşı kompleks tədbirlər həyata keçirir. [23]

Alternativ (Yenilənə bilər) qaynaqlar

XXI əsrdə dünyada enerji daşıyıcıları ilə bağlı böhran gözlənildiyindən Azərbaycan Respublikasında alternativ enerji mənbələrindən istifadə edilməsi qərara alınmışdır. Küləkli və günəşli günlərin sayına görə ölkənin əlverişli şəraitə malik olduğunu nəzərə alaraq, Azərbaycanın enerjiyə olan ehtiyacının müəyyən hissəsi külək, dəniz, günəş, biokütlə, kiçik dağ suları və su elektrik stansiyaları hesabına təmin oluna bilər.

Azərbaycanın ciddi bir şəkildə yanaşması lazım olan enerji sərmayə sahələrinin başında yenilənə bilər qaynaqlar gəlir. Külək və günəş enerjisi sərmayələrində Azərbaycan potensialının çox azını istifadə edir. Məsələn, külək enerjisində Yunanıstanın 2005 ili sonu etibarilə 573 MW-lik güclük təsislərinə qarşılıq Türkiyənin külək enerjisi istehsalı 20 MW səviyyəsindədir. Şimal Afrika ölkələrindən Misirdə bu güc 300 MW, Fasda isə 54 MW-dir. Mütəxəssislərə görə əgər kafi sərmayə edilə bilsə Azərbaycan külək enerjisində çox ciddi nailiyyətlər əldə edərdi. Xüsusi sektorun önündəki bürokratik və qanuni maneələrin ləğv edilməsi ilə birlikdə Azərbaycanda külək enerjisinin 5 il kimi qısa bir dövrdə 150-200 MW səviyyəsinə çatacağı təxmin edilir. Eynilə ABŞ-da olduğu kimi külək enerjisinə vergi endirimi təmin edilməsi də bu mövzuda faydalı ola bilər. [22; s.6]

Bəzi ölkələrində Külək Enerjisindən istifadə [23]

Qurulmuş Güc - MW, 2006

Almaniya	18.428
İspaniya	10.027
Danimarka	3.122
İtaliya	1.717
İngiltərə	1.353

Hollandiya	1.219
Portuqaliya	1.022
Avstriya	819
Fransa	757
Yunanıstan	573
İsveç	500
Belçika	167
Lüksemburq	35
Türkiyə	20
Litvanya	7
Slovakya	5
Hırvatıstan	6

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, günəş enerjisindən faydalanma mövzusunda Türkiyə küləyə görə bir az daha yaxşı vəziyyətdədir. Məsələn, 1000 evə düşən günəş enerjisi istifadə edən ev sayı etibarilə Türkiyə dünyanın ilk 10 ölkəsi arasındadır.

Azərbaycan üçün alternativ enerji qaynaqlarından ən əhəmiyyətli günəş enerjisi olaraq görülür. Ölkədə az da olsa istifadə edilməkdə olan günəş kollektorlarının sayının artırılması və günəş enerjisindən elektrik əldə edən günəş batareyalarının yayılması enerji asılılığının böyük ölçüdə azalacaq. Bunun üçün də, günəş enerjisi mövzusunda, ilk olaraq, Azərbaycanın günəş enerjisi xəritəsinin, atlasının çıxarılması olduqca vacibdir.

Günəş enerjisində böyük potensial var. Almaniya, İspaniya kimi ölələr bu enerjiden çox istifadə edir. Yenilənə bilər Enerjisi Qanunu ilə bu cür texnologiyaların ölkəmizdə rahatlıqla tətbiq olunmasına imkan yaratmaq mümkündür.

Bir başqa yenilənə bilər enerji də geotermal enerji qaynaqlarıdır. Geotermal enerjinin faydalarının başında ekoloji təmiz olması və xaricə asılılığın azaldılması gəlir. Ayrıca enerji müxtəlifliyi sayəsində enerji təhlükəsizliyinə də qatqı təmin edir.

Əlbəttə ən əhəmiyyətli yenilənə bilər enerji qaynağı sulardır. Azərenerji şirkətinin məlumatına görə, bu il Azərbaycanda müxtəlif gücə sahib 10 kiçik həcmli su elektrik stansiyasının inşasını planlayır. Anbarların, xüsusilə suyu bol olan dağlıq və enerji tələbinin qarşılınmasının çətin olduğu bölgələrdə tikilməsi hədəflənir. Stansiyalar 1.5 MVt-dən 20 MVt gücə sahib olacaq. Azərenerjinin

verdiyi məlumatlara görə, xüsusi şirkətlərə Elektrik Anbarlarının inşası təklif edilərsə də, elektrik istehsalı sahəsinə sərmayə qoymaq istəyənin olmadığı bildirildi. Hökumətin amacı bu addımları ataraq kiçik həcmli elektrik anbarlarının inşasına diqqəti cəlb etməkdir.

Aİ ən son aldığı qərarlara görə 2010-cu ildə Aİ ölkələri yenilənə bilən enerjiyi ən az 12% səviyyəsinə çıxarmağı hədəfləmişdi. Aİ bu hədəfi namizəd ölkələrin də tutdurmasını istəyir. [22; s.7]

Nəticə

Dünyanın enerji ehtiyacı yaxın bir dövrdə doyum nöqtəsinə çatmayacaq və yalnız bəlli ölkələrin imkanlarıyla doyması mümkün deyil. Bu vaxt xaricə asılılıq ətraf ölkələrin sabitliksiz tutumları səbəbiylə çox müxtəlif təhlükələr ifadə etməkdədir. Azərbaycanın bu vəziyyəti aşmaq üçün bir tərəfdən içəridə enerji qaynaqlarını növlərə ayırd edilməsi, digər tərəfdən yeni qaynaqlara yönəlməsi lazımdır. Azərbaycan enerji sahəsində potensialının ciddi bir qismini istifadə edə bilməməkdədir. Bunun da ən əhəmiyyətli səbəbi alternativ enerji qaynaqlarının lazımlı şəkildə dəyərləndirilməməsidir.

İran və Rusiya rəqabətini diqqətə alaraq dünyanın bir çox ölkələrinə və bölgələrə açılmaq və buna əlavə olaraq, ən əsası, Şərqi-Qərbi koridorunda istehsalçı və tranzit ölkəsi olmaq Azərbaycan üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Azərbaycan Sənaye və Enerji Nazirinin Köməkçisi Gülməmməd Cavadov Bakıda keçirilən V Xəzər neft - təbii qaz, ticarət və nəqliyyat konfransındakı çıxışında bildirmişdir ki, "Azərbaycan milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün siyasət icra etsə də, hələ də uzun zaman neft-təbii qaz sahəsiylə əlaqədar sərmayə projətləri ölkə iqtisadiyyatı üçün qabaqcıl mövzu olaraq qalacaq".[25] G.Cavadova görə, sonrakı illərdə Azərbaycandan neftin tranzit daşınmasının artmasıyla əlaqədar olaraq Azərbaycanda yeni neft boru xətlərinin tikilməsini planlaşdırılır. Onun sözlərinə görə, "2015-ci ildə Xəzər bölgəsində neft çıxarma illik 100-115 milyon tona çatacaq. Bu da daşımada böyük problem meydana gətirəcək. Buna görə də 2025-ci ilə qədər bölgədə yeni neft boru xətlərinin və daşıma yollarının yaradılması planlanır. Bunlarla birlikdə, Azərbaycandan tranzit neft daşıma həcminin ildə 25-60 milyon tona qədər çatması planlanır. Mövzuyla əlaqədar Bakıdan Qara dənizə qədər yeni neft boru xətti çəkilməsi istisna deyil". [25]

XXI əsrdə ekoloji təhlükəsizlik bir çox ölkə üçün prioritet təşkil edir. Araşdırmaçı Elayn Klaussene görə "ekoloji problemlər ümumiyyətlə müharibələrin tək səbəbi olmaz, ancaq digər gərginlik ünsürləriylə birləşdiyində önəmli bir faktor olur. Təbii qaynaqlarda meydana gələn qıtlıqlar güruhları

küçələrə tökməz, lakin bu qıtlıqlar yoxsulluq, aclıq, etnik gərginliklər, köç və dövlətlərin zəifləməsi kimi ikinci amillər yaradaraq müharibələrə səbəb olur".[8; s.32]

Müharibələr zamanı təbii qaynaqlar hədəflənməkdə, ətraf silah olaraq istifadə edilməkdədir. İşğal olunmuş torpaqlarımızda ərazilərimizin yandırılması, sadəcə ölkə iqtisadiyyatını alt-üst etməklə qalmır, yanğın əsnasında çıxan qazlar səbəbiylə bir çox insan müxtəlif xəstəliklərə düçar olur və bölgədəki ekoloji tarazlıqlar tamamilə pozulmuşdur. O bərə yandan yanı başımızda Ermənistanda fəaliyyət göstərən çox köhnə bir texnologiyaya əsasən qurulmuş Metsamor Atom Stansiyası bölgə ölkələri üçün pimi çəkilməmiş bomba mahiyyətindədir. Torpaqlarımızın terrorçu dəstələrdən təmizlənməsi ilə yanaşı, milli təhlükəsizliyimizi təhdid edən və ola biləcək bir qəzada sağalmaz yaralar açacaq bu stansiyanın fəaliyyətinin durdurulması üçün lazımlı tədbirlərin alınması ətraf mühitin qorunması və milli təhlükəsizliyimiz baxımından ilk prioritetlərimizdən biri olmalıdır.

Enerjinin siyasi bir silah halına gəldiyi dünyamızda enerji sahəsində ediləcək laqeydliliklərin kompensasiyası yoxdur. Ancaq çaxnaşma halında atılacaq addımların da kompensasiyası yoxdur. Azərbaycan neft və təbii qaz ehtiyatları zəngin olan bir ölkədir. İlin dörd mövsümü üzərində günəş vardır. Külək enerjisindən faydalana biləcək ən əhəmiyyətli ölkələrdən biri olma ehtimalı hər zaman yüksəkdir. Hidroelektrikdə də böyük bir potensiala malikdir. Digər enerji qaynaqları da əlavə olunduğunda Azərbaycanın enerji qaynaqlarını kafi olduğu, lakin tam məhsuldar bir şəkildə istifadə olunmadığını rahatlıqla deyə bilərik. Buna bir də külək, günəş və su enerji kimi hələ faydalanmadığı alternativlərini əlavə etsək enerji mövzusunda planlı bir işin nə qədər lazımlı olduğu özü özlüyündən ortaya çıxacaqdır.

Dünyada enerji mövzusunda nəşr edilən məlumat və fikirləri Azərbaycan mühitinə daşıyacaq və yenilərini inkişaf etdirəcək bir düşüncə quruluşunun qurulması isə ölkə baxımından çox məqsədə uyğun ola bilər. Belə bir quruluş enerji mövzusunda çalışan universitet, bürokratlar, siyasətçilər, xüsusi sektor və media dünyasından şəxsləri bir araya gətirərək yeni fikir və layihələrin cücərməsinə səbəb olacaqdır.

SUMMARY

In this study, we focus on the Azerbaijan policies on the oil and energy, effects of regional conflicts over the energy Security, regional conflicts and global energy Security, konflikt on the Nagorno karabagh and energy and other current issues. The energy sources and distributions in the world, the energy investmens,

the currents and future energy policies of Azerbaijan are especially surveyed in this study.

ƏDƏBİYYAT

1. Alexander Brett, 'The Caspian Basin Also Contains A Sea of Oil', The Observer (Londra), 11 December 2005.
2. Algan, Nesrin; Künçek, Özlen "Transboundary Population Movements: Refugees, Environment and Politics", Turkish Yearbook of International Relations, Ankara, AU Basımevi, 2000.
3. Ariel Cohen, "The New 'Great Game': Oil Politics in the Caucasus and Central Asia", The Herigate Foundation, January-1996.
4. Azərbaycan Petrolinin Taşıma Yolları (Bakı-Novorossiysk, Bakı-Supsa). http://www.country.az/Economy/OilStrategy/oilStrategy_05_a.html
5. Blank Stephen, "Kafkasya Güvenliğinde Yeni Eğilimler", Avrasya Etüdləri, S.13, İlbahar 1998, s.3.
6. "BTC projesi", <http://www.btc.com.tr/proje.html>(Erişim Tarihi: 27 Ekim 2009)
7. 'Construction of Azerbaijan Section of SCP Completed', Azertac, 9 December 2005.
8. A.Çağatay Dikmen. Enerji ve Çevre Ekseninde Ulusal Güvenlik. http://www.maden.org.tr/resimler/ekler/43de7cf7ba769c7_ek.pdf
9. Haydar Aliyevin neft strategiyası. <http://tac.az/index.php?newsid=21020>.
10. Homer-Dixon, Thomas F., "Environmental Scarcities And Violent Conflict: Evidence From Cases", International Security, (Summer 1994), No. 19, s. 5.
11. Gleick, Peter, " Ultimate Security: How Environmental Concerns Affect Global Political Stability, (book reviews) ", Bulletin of the Atomic Scientists, (March-April 1994), No. 50, ss. 55-56.
12. M.Melih Başdemir, Mitat Çelikpala. Türkiye'de Petrol ve Doğal Gaz Boru Hatlarının Güvenliği: Uygulanan Politikalar ve Öneriler. SAREM Stratejik Araştırmalar Dergisi, Yıl 8, sayı 14, Ocak 2010
13. Miles Ignotus, "Seizing Ərəb Oil", Harper's, Mart 1975, ss. 45-62.
14. Nilgun Gulcan, 'Russia: A Reliable Energy Partner?', Journal of Turkish Weekly, www.turkishweekly.net, 5 January 2006.
15. Neft Diplomatiyası. http://www.azerbaijan.az/portal/WorldCommunity/ForeignPolicy/foreignPolicy_a.html
16. Osman Nuri Aras. Ermeni İşgalinin Azərbaycan Ekonomisine Etkisi. Journal of Qafqaz University, Number 12, Bakü, 2003.
17. Renewables 2005 Global Status Report, 2005.

18. Stephen Blank, "Kafkasya Güvenliğinde Yeni Eğilimler", Avrasya Etütleri, İlbahar 1998, S.13
19. Toğrul İsmayıl. Güney Kafkaslarda güvenlik problemleri ve enerji stratejileri (Azerbaycan Örneği). III Beynəlxalq Strateji ve Güvenlik Çalışmaları. Enerji Güvenliği. İstanbul 15-16 Nisan 2010.
20. Toğrul İsmayıl. Enerji savaşları ve ya enerjinin stratejik önemi. Cumhuriyet gazetesi. Bakü, 15-22 Haziran 2002
21. Zozan Avcı, 'Yenilenebilir Kaynaklar, Enerji Sorununa Çare Olabilir', Dünya, 4 Şubat 2006.
22. World Wind Energy, 2004, 2005.
23. [http://www.mns.gov.az/img/3766779-5me02.%20Milli Tehlukesizlik Konsepsiyasi.pdf](http://www.mns.gov.az/img/3766779-5me02.%20Milli%20Tehlukesizlik%20Konsepsiyasi.pdf)
24. <http://www.1news.com.tr/azerbaycan/ekonomi/201104181259201000.html>
25. <http://www.1news.com.tr/azerbaycan/ekonomi/20110317111937121.html>

Vahabova Esmira Rəhim qızı

Бакинский Славянский Университет

**К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИЧЕСКИХ АСПЕКТАХ РАЗВИТИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ТЮРКСКОГО ЯЗЫКА
(2 ПОЛ. 19 – НАЧАЛА 20 ВВ.)**

Азербайджанский тюркский язык – язык межгосударственного и межнационального общения. Об этом свидетельствует тот факт, что еще Петром I был издан «Манифест» о причинах и целях своего похода именно на этом языке. Не только государственные деятели, но и видные представители русской интеллигенции отмечали широкую распространенность азербайджанского языка. Так, М.Ю. Лермонтов называл его «азиатским французским», А.А. Бестужев-Марлинский писал, что с этим языком «можно обойти всю Азию». Немецкий ученый Август фон Гакстгаузен сравнивал азербайджанский тюркский язык с французским языком в Европе. Поэтому царское правительство вынуждено было разрешить изучение азербайджанского языка в государственных школах. В 1802 году в Тифлисе была открыта школа для подготовки пригодных для государственной службы на Кавказе кадров, где с 1819 г. стал преподаваться азербайджанский язык, как самый распространенный на Кавказе. А в 1855 г. в Министерство просвещения России поступает письмо из канцелярии наместника на Кавказе (в связи с подготовкой кадров) следующего содержания: «Грузинский язык может пригодиться чиновникам только в некоторых частях Тифлисской и Кутаисской губерний, татарский

(азербайджанский – Э.В.) же является единственно подходящим для других частей Кавказа и всего Кавказа в целом» [1, с. 689].

Многие важные документы экономического характера Россия пыталась распространить на Кавказе на азербайджанском тюркском языке. Так, изданные 30 мая и 25 июля 1817 года указы императора были переведены именно на азербайджанский язык, а в 1830 году были изданы в Санкт-Петербурге под названием «Таможенные пошлины для азиатской торговли» [1]. После завершения завоевания Кавказа к концу 50-х годов XIX века Россия стала проводить политику русификации, вследствие чего азербайджанский язык, как язык межнационального и делового общения, стал вытесняться, а также вытесняться и из официальной переписки, канцелярии и управления.

Как известно, в мектебах и медресе преподавался арабский язык, однако ни в одном из них он не мог быть преобладающим. Об особенностях арабской азбуки писали Вамбери [2, с. 131-132] А. Агаев, М.Ш. Мирзаев, М.Ф. Ахундов и др. «На этом языке, отмечал М.Ш. Мирзаев, можно изучать религиозно-нравственные дисциплины, но навязывать его в качестве всеобщего обучения означает отбросить на пять-шесть веков назад, и, соглашаясь на это, мы сознательно сами... погубим свой родной язык» [3, с. 189]. «Такая азбука, писал А. Агаев, вместо того, чтобы служить пособием для грамотности и образования, служила непреодолимым препятствием к ним, преграждала путь к познанию, усвоению новых чувств и идей. Она задерживала развитие народа» [4].

Одним из первых кто обратил внимание на недостатки арабской азбуки, которой пользовались все исповедующие Ислам народы, был М.Ф. Ахундов, и был предметом обсуждения всех мыслящих мусульман. М.Ф. Ахундов основательно полагал, что нельзя одному человеку, каким бы он ни был гением, заставить миллионы мусульман принять изобретенную им одним азбуку. «Этот один может быть инициатором, а принятие должно быть общим, через правительства мусульманских государств» [4, 1903. 26 окт]. Исходя из этого положения, М.Ф. Ахундов, в своих мемуарах говорит о необходимости изменения арабской азбуки и ее усовершенствовании. С этой целью он поехал в Стамбул и Тегеран, где для обсуждения мемуаров Ахундова, были назначены комиссии, в которых главное участие принимали улемы арабской азбуки. Однако результаты рассмотрения были отрицательными, что, естественно, огорчило Ахундова. Так он и умер, не дождавшись осуществления своей заветной мечты.

В настоящее время в мире нет народа, который бы, имея свой родной литературный язык, отодвинув его на задний план, возводил бы совершенно непонятный чужой язык до степени всеобщего учебного языка. Такое ненормальное положение, противоречило бы самым элементарным

принципам национального самосознания. «Такой системы обучения и введения нашего народа в заблуждение, подчеркивал М.Ш. Мирзаев, мы должны избегать, как самоубийство» [3, с. 190].

Как и М.Ф. Ахундов, против арабского алфавита выступал выпускник Горийской семинарии в 1887 г. Дж. Мамедкулизаде [5]. За пропаганду идеи реформы арабского языка, за улучшение литературного языка и создание новых учебников выступал на страницах журнала «Молла Насреддин» и Ф. Кочарли. В одной из своих статей, напечатанных в 1898 г. в газете «Кавказ», Кочарли писал: «Если мы не будем говорить о недостатках нашего алфавита, то совесть наша не оставит нас в покое» [6].

А Гашимбек Везиров говорил: «До тех пор, пока в средних учебных заведениях русский, французский, немецкий, греческий и даже никому, кроме священников, ненужный церковно-славянский языки будут считаться обязательными, а родной азербайджанский – не обязательным..., средние учебные заведения будут приютами только для детей чиновников и лиц, не имеющих никакого понятия о воспитании» [4, 1907. 23 фев], «необходимо представить в средних учебных заведениях такое же почетное место туземным языкам и вероучению, какое представлено русскому языку и православному вероучению» [4, там же].

Представители азербайджанской интеллигенции неоднократно поднимали вопрос о введении преподавания азербайджанского языка в средних учебных заведениях. Так, депутатией кавказских мусульман была подана петиция наместнику, графу И.И. Воронцову-Дашкову, вследствие чего, попечителем Кавказского учебного округа были приняты «меры к урегулированию и совершенствованию преподавания азербайджанского языка в средних учебных заведениях» [4, 1905. 6 июля].

Предварительное обсуждение этого вопроса для Бакинских учебных заведений проводилось особой Комиссией, в состав которой приглашены были и представители от азербайджанцев. В Отчете Особой комиссии по вопросу о преподавании азербайджанского языка в средних учебных заведениях от 9 июля 1905 г., указывалось, что «местные языки вошли в число обязательных предметов обучения в средних учебных заведениях, причем для тюрков-азербайджанцев обязательным являлся тюркский азербайджанский язык. Для подготовительных классов – по 4 урока родного языка, в 1-4 классах – по 3 урока, а в остальных – до выпуска – по 2 урока» [4, 1905. 12 июля]. В этой связи «Каспий» писал: «Изучение родного языка настолько важно для местных жителей, что учебное начальство могло бы сократить, без всякого ущерба для учащихся, число уроков по некоторым другим предметам» [4, 1906. 23 сент.].

Комиссия по вопросу о преподавании родного языка в средних учебных заведениях от 9 июля 1905 г. выражала сожаление о том, что за неимением

квалифицированных кадров с высшим образованием, приходилось ограничиваться учителями с низким образовательным уровнем. По этому поводу газета «Каспий» метко подметила: «Надо скорее сожалеть о том, что в нашей империи (Российской) не было такого учебного заведения, которое выпускало бы преподавателей местных языков. Поэтому приходилось ограничиваться существующими учителями» [4, там же].

Прогрессивные деятели азербайджанской интеллигенции поднимали вопрос «об открытии специально для Кавказского края высшего учебного заведения, которое готовило бы учителей для обучения местным языкам» [4, 1906. 5 янв.]. Так, Городской голова обратился к градоначальнику с просьбой о содействии перед попечителем Кавказского учебного округа о включении гор. Баку в число городов, где намечается учреждение учительской семинарии и институтов. И еще в апреле 1913 г. постановила отвести участки земли - под учительскую семинарию 8 десятин, под институт – 2000 кв. саж. [7].

С появлением нового типа школ обнаружилось как отсутствие квалифицированных преподавателей родного языка и литературы, так и плохая постановка преподавания азербайджанского языка. Это происходило от того, что преподаванию азербайджанского языка в учительских семинариях отводилось самое последнее место [8], что являлось результатом колониальной политики царского правительства. С одной стороны, «нас не любили за нашу отсталость, за наше невежество, а с другой, всячески препятствовали развитию культуры». Как писал Г. Минасазов, «...повернешься – бьют, не повернешься – бьют. Так и топчемся пока на месте, в слабой надежде на лучшее будущее» [9]. Поэтому одним из насущных вопросов в начале 20 века был вопрос обеспечения школ квалифицированными преподавателями азербайджанского языка.

Г. Минасазов, ставя вопрос о необходимости подготовки образованных учителей, знающих и владеющих методикой преподавания, боролся также и за чистоту азербайджанского языка, выступал против тех публицистов, которые называли азербайджанский язык «языком пастухов и земледельцев, бедным для выражения мысли» [10]. Г. Минасазов доказывал им, что «на азербайджанском языке веками говорили и говорят миллионы живых, мыслящих людей; он до сих пор не утратил своих достоинств».

Вопросы азербайджанского тюркского языка и его знание волновали прекрасного педагога и методиста, выпускника Горийской семинарии Махмудбека Махмудбекова (1849-1923). Он писал, что «...большинство учителей-азербайджанцев основательно родной грамоты не знало. Никто из них не был готов к преподаванию на родном языке. Не было хороших учебников для учащихся, руководства для преподавания» [4, 1905. 25 нояб.]. Выходом из создавшегося положения было открытие временных курсов с

привлечением высококвалифицированных методистов для практической и теоретической подготовки учителей азербайджанского языка.

В 1906 г. М. Махмудбеков являлся редактором педагогического журнала «Рэхбэр» (Руководство). Крупные деятели просвещения, поэты, писатели, учителя, методисты выступали на страницах этого журнала (Ф. Кочарли, С.М. Ганизаде, М.А. Сабир, Аббас Сиххат и др.). Журнал «Рэхбэр» сыграл большую роль в прогрессе школьного обучения, просвещения в Азербайджане, а также в улучшении преподавания школьных дисциплин и, в первую очередь – азербайджанского языка. Изданное в 1907 г. М. Махмудбековым в Баку пособие «Тюркский алфавит и первоначальное чтение» было одним из лучших пособий в азербайджанских школах. Совместно с другими авторами, М. Махмудбеков составляет и издает «Второй год» и «Третий год», «Введение в тюркскую литературу», «Новый тюркский алфавит» [11]. А в 1911 г. М. Махмудбековым была написана книга «Имламыз» («Наша орфография»), в которой были разработаны трудные и слабоосвещенные вопросы азербайджанской орфографии [12, с. 43].

Но сама постановка преподавания национального языка в это время была далека от совершенства, что сказывалось в усвоении своего родного языка и родной литературы. По этому поводу газета «Каспий» отмечала: «Только коренная реформа в деле постановки преподавания родного языка учащихся в средней школе должна была положить конец такому неудовлетворительному положению вещей, при котором интеллигент-тюрк оставался неграмотным в знании своего родного языка, если, конечно, он не пожелает обучаться ему вне стен учебного заведения [4, 1917. 14 янв.]».

Г. Зардаби, как опытный педагог, с сожалением отмечал, что «наша интеллигенция... только угощала публику литературным языком, не имея среди народа ни одного образцового учебника азербайджанского языка, по которому не только маленькие дети, но и взрослые могли бы научиться правописанию [4, 1906. 20 мая]».

С.А. Ширвани, являясь сторонником народной школы, составил новый учебник родного языка, который однако, не получил одобрения правительства. Хотя, надо заметить, материалы были, затем использованы А.О. Черняевским (первый инспектор и основатель азербайджанского отделения Горийской учительской семинарии), С.А. Велибековым, Р. Эфендиевым. Это были книги для учеников 1 и 2 классов «Рабул-атлаф» (1877 г.), «Весна детей» и «Таджулкутуб» (1883 г.). С.А. Ширвани объединил их в одну «Мутахабат» (Хрестоматия) .

В изданном А.О. Черняевским пособии «Родная речь» (Вэтэн дили) (учебник для первоначального обучения родной азербайджанской грамоте по облегченному методу) впервые был применен звуковой способ к

преподаванию азербайджанской грамоты. Одобренное и рекомендованное попечительским советом, это пособие считалось одним из лучших, оно выдержало семь изданий [4, 1914. 17 дек.]. В 1882 г. «Вэтэн дили» издается литографическим способом Рашидбеком Эфендиевым (до 1910 г. этот учебник несколько раз переиздавался). Кроме этого А.О. Черняевским было создано специальное методическое пособие в помощь учителям, преподающим азербайджанский язык. А в 1888 г. вместе с Сафаралибеком Велибековым была издана вторая часть учебника «Вэтэн дили», где авторы впервые говорят о преподавании пунктуации [12, с. 30]. Усовершенствовал учебник А.О. Черняевского, в 1889 г. Р.б. Эфендиев создает свой учебник «Ушаг бахчасы» («Детский сад»), в котором срок обучения азербайджанского языка сокращается со 128 (по Черняевскому А.О.) до 24 уроков. А в 1901 г. Р. Эфендиев подготовил учебник для чтения в старших классах «Басиратул Этфал».

Свой вклад в изучение азербайджанского языка внес и Н. Нариманов. В 1899 г. он издает в Баку свою «Краткую грамматику тюркско-азербайджанского языка», а также «Самоучитель татарского языка для русских».

Значительное влияние на постановку преподавания азербайджанского языка оказал Фируддин Кочарли. На страницах газет «Кавказ» (1898), «Тэрэгги» (1909), «Каспий» (1914) Ф. Кочарли выступает за решение актуальных задач преподавания азербайджанского языка. В 1912 г. он издает в Баку свою книгу «Подарок маленьким».

На съездах учителей-мусульман Южного Кавказа открылся (1 съезд в Баку 15 августа 1906 г.; 2 съезд в Елисаветполе в июне 1907 г.) обсуждалась составленная специальной комиссией «Программа по азербайджанскому языку», выдвигались требования о равноправном положении для учителей азербайджанского языка наравне с учителями других обязательных дисциплин [4, 1906. 7 сент.].

В созданном учителями русско-азербайджанских школ новом учебнике азербайджанского языка «Икинджи иль» (Курс второго года) целиком соблюдалось правописание азербайджанского языка. Все арабские буквы и слова указывались особыми пометками, что уже значительно облегчало чтение и произношение для детей. Учебник этот рассчитан был для обучения родному языку в начальных городских, русско-азербайджанских школах, а также в подготовительном классе средних учебных заведений.

В 1909 г. вышел из печати новый учебник азербайджанского языка «Ени мектеб» («Новая школа»), составленный М. Махмудбековым и Аббас Сиххат Мехтизаде. Учебник предназначался для третьего года обучения и

был составлен из литературных очерков и небольших рассказов [4, 1906. 7 сент.].

I Всероссийский съезд учителей городских училищ, состоявшийся 7 - 14 июня 1909 г. в Санкт-Петербурге, в резолюции по поводу о преподавании на родном языке (п.19) отмечал, что «духовные силы учащихся получают наивысшее развитие при преподавании на родном языке для учащихся и результаты преподавания в таком случае будут наиболее значительными» [4, 1913. 28 нояб.]. А на состоявшемся I Всероссийском съезде по вопросам народного образования в 1913 г. была принята резолюция «О татарских и других мусульманских школах» (п.97). В ней говорилось: «Преподавание в школах для мусульман должно вестись на родном языке учащихся; родной язык является и предметом преподавания, преподаватели этого предмета пользуются всеми правами, которыми пользуются учителя русского языка [13, с. 14].

Автором статьи «Кредитные кооперации и местные языки», опубликованной в газете «Баку», была выражена надежда, что «законодательные палаты обратят внимание на этот вопрос, проведут в законодательном порядке признание прав гражданства за местными языками в делопроизводстве и счетоводстве кредитных коопераций на Южном Кавказе; не будут навязывать в обязательном порядке введение делопроизводства только на русском языке и одновременно с этим разрешится вопрос о местных языках в кооперативах вообще» [10, 1914. 10 июня].

Заметим, что вопрос о языке продолжал занимать многие умы. И это понятно. Каждая народность для своего развития и культурного прогресса нуждается в национальном языке и национальной культуре. «Вопрос о языке является и вопросом существования или не существования отдельных национальностей как таковых» [14, л. 13, 18-19].

15 апреля 1917 года открылся Общекавказский Мусульманский съезд, на котором предлагалось создать условия, обеспечивающие свободное развитие национального языка, литературы, культуры, искусства, ввести по всему Кавказу всеобщее, обязательное и бесплатное обучение на тюркском языке, Для подготовки учителей и учительниц в низшей начальной школе должны быть открыты учительские семинарии (мужские и женские), а до их открытия – временные педагогические курсы.» [4, 1917. 14 апр.; 10, 1917. 26 апр.].

Выступая на съезде, **А.М. Топчибашев** отмечал: «Это первый за целое столетие народный съезд, где будет произнесено свободное слово кавказских мусульман. Этот съезд должен воскресить прежнее историческое величие Кавказа. Политика старого русского правительства в отношении к населяющим Россию нерусским народностям – это политика разъединения,

политика натравливания друг на друга этих народностей» [4, 1917. 22 апр.]. **Г.З. Тагиев** в своей речи на съезде сказал: «В течение 60 лет ждал наступления этого дня великой народной радости» [4, 1917. 22 апр.] и пожертвовал 50 т.р. на нужды национальной организации. Сильное впечатление произвело на съезде выступление елисаветпольского представителя партии мусульманских федералистов **Н.-б. Юсифбекова**, заявившего, что «больше всех национальностей России испытали тяжесть царского деспотизма тюрко-татарские народы...» [4, 1917. 22 апр.].

Эти съезды сыграли значительную роль в вопросе улучшения постановки преподавания азербайджанского языка во всех школах, уточнения учебных планов и программы по азербайджанскому языку, реформы алфавита.

Русификаторская политика самодержавия была направлена на постепенное вытеснение национальных языков. 57% населения России не могли пользоваться свободой родного языка, подвергаясь насильственному русифицированию [15, с. 323].

В заключении отметим, что вопрос азербайджанского тюркского языка долгое время оставался самым актуальным, а с ним и деятельность азербайджанских учителей. Борьба за введение своего национального языка не прекращалась на протяжении всего рассматриваемого периода и не теряла своей остроты. А в период Азербайджанской Демократической Республики нашло свое завершение, когда азербайджанский язык приобрел статус государственного языка.

В 21 веке вопрос об азербайджанском тюркском языке вновь актуален. 18 июня 2001 года был подписан президентом Азербайджана указ «О совершенствовании работы по внедрению государственного языка». В этом документе даны конкретные установки, связанные с состоянием и проблемами азербайджанского языка на современном этапе. А проблемы были. Те, кто по долгу службы обязан вести борьбу за чистоту родного языка, утверждать, развивать его, не умели говорить на азербайджанском языке и они, словно обузу, всячески избегали его [16].

И сегодня, когда Азербайджан открыт для всех, вызывает чувство гордости за родной язык, который изучили, или изучают иностранные граждане, осевшие в нашей стране.

Тем не менее, азербайджанский язык, как и раньше, нуждается в защите. И здесь свое слово должны сказать средства массовой информации, в особенности телевидение, с экрана которого разносится, как правильно заметил **З. Шахсевенли**, «вытоптанная, разбитая «родная речь», от которой, мягко говоря, коробит» [16]. Поэтому именно на телевидении, которое имеет многомиллионную аудиторию, и лежит вся ответственность за чистоту нашего азербайджанского тюркского языка. Этим мы воздадим дань

благодарности нашим выдающимся азербайджанским просветителям 19-20 вв., которые на протяжении долгого времени боролись за усовершенствование нашего алфавита и введение азербайджанского тюркского языка во всех учебных заведениях и государственных структурах.

ЛИТЕРАТУРА

1. История Азербайджана с древнейших времен до 70-гг. XIX в. Под ред. С. Алиярлы. Баку. 2008.
2. См. Очерки жизни и нравов Востока, СПб. 1877.
3. Мирзаев М.Ш. Воспоминания из истории тюркской печати на Кавказе. - Им. М.Физули Рукописный фонд Азербайджана. Инв. № 3284 (машинопись).
4. Каспий, 1901, 20 июля.
5. См.: Ж. «Молла Насреддин», 1906, №1, 1907, № 1, 27; 1908, № 7, 19.
6. Кочарли Ф. Арабская азбука и ее недостатки. – Кавказ, 1898, 8 окт., № 264.
7. Учительская семинария и институт. - Баку, 1914, 6 марта, № 53; К открытию учительского института в Баку. // Баку, 1916, 11 окт., № 223.
8. Закавказское слово, 1916, № 179.
9. Закавказье. 1909. 4 июня. № 121.
10. Баку, 1911, 24 дек., № 289
11. Государственный исторический архив Азербайджанской Республики (ГИА АР), ф. 309, оп. 1, д. 923, л. 33-34об.; Абдуллаев А.С. Указ. раб. С. 42; Баку, 1909, 5 сент. , № 199.
12. Абдуллаев А.С. Из истории преподавания азербайджанского языка. Баку. 1958.
13. Народный учитель. Профессиональный и общественно-педагогический еженедельный журнал. СПб, 1909, № 9 - 10,
14. Государственный архив политических документов Управления делами Администрации Президента Азербайджанской Республики (ГАПДУДАПАР). Ф. 276, оп. 8, д. 501.
15. Ленин В.И. Полн. собр. соч., т. 30.
16. Шахсевенли З. И вновь о родном языке. // Гюнай, 2006, 18 фев., № 7.

SUMMARY

The article highlights the importance of the Azerbaijani Turkish language as the language of international communication in the Caucasus in the 19-20 centuries., The activity of representatives of the Azerbaijani intelligentsia for the

improvement of the Azerbaijani Turkish language, consider this question at the congresses of the Muslim teachers, as well as the preparation and publication of educational programs and benefits Azerbaijani Turkish language.

Vəlişov Nazim Tapdıqoğlu
Bakı Slavyan Universitetinin

QARABAĞ OYKONİMLƏRİNİN YARANMASI YOLLARININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR

Toponimlərin maraqlı hissəsini təşkil edən oykonimlər yaranma yollarına görə funksional-struktur və semantik baxımdan dil qanunlarına əsaslanır. Toponimlərin ən geniş yayılmış yollarından biri olan oykonimlər yalnız coğrafi nomenlərin köməyi ilə yaranır. Ümumiyyətlə, ümumazərbaycan toponimlər sistemində işlənmə tezliyindən asılı olaraq oykonimlər funksional-struktur baxımından makrooykonimlər və mikrooykonimlər (tam, ilkin formalı oykonimlər) kimi qruplaşdırılır. Azərbaycan toponimləri inzibati bölgələr, regionlar üzrə öyrənilməkdədir. Belə bölgələrdən biri də Qarabağ regionudur. Qarabağ onomastikasının elmi şəkildə daha dərinlən öyrənilməsi xüsusilə son illərdə məlum hadisələrlə əlaqədar daha böyük maraq kəsb edir.

Hər hansı bir regionun qədim və müasir toponimlərinin toplusu həmin regionun toponimik fondu sayılır. Təəssüf ki, Azərbaycanda elmin tələb etdiyi formada yaradılmış belə fond hələ də yoxdur. *Qarabağ* – Azərbaycanın Kiçik Qafqaz dağlarının cənub-şərq ətəklərindən başlayaraq Kür və Araz çayları arasındakı ərazisini əhatə edən tarixi bir vilayətdir. *Qarabağ* adı tarixdə VII əsrdən [1, s.15], bir əyalət kimi XIII əsrdən [2, s.122], bir xanlıq kimi isə XVIII əsrdən [3, s.21] məlumdur. Qarabağın ərazisindəki yaşayış məntəqələri əsasən etnonimlərdən, antroponimlərdən, oronim və adonimlərdən, hidronimlərdən, fitonim və zoonimlərdən, memorial (xatirə) xarakterli oykonimlərdən törənmişdir.

Bütövlükdə Azərbaycan oykonimiyasında olduğu kimi Qarabağ oykonimiyasında da etnonimlərin müxtəlif struktur tiplərinin oykonimləşməsi prosesi geniş yayılmışdır: *Abdal, Abdalanlı, Abdanlı, Abdullauşağı, Ağabəyli, Ağakişilər, Axullu, Alıbəyli, Alıkeyxalı, Alırzalar, Allahqulular, Alolar Arabaçılar, Arayatlı, Arduşlu, Aşıqlı, Aşıqahılar, Babaşlar, Babaylı, Bağbanlar, Bağırılı, Baharlı, Balılar, Bayandurlu, Bayramlı, Bəybəbalar, Bəxtiyarlı, Bozlu, Bozpapaqlar, Boyat, Boyəhmədli, Borsunlu, Boşçalı, Bünyadlı, Cavadlar, Cavahirli, Canhəsən, Cahangirbəyli, Cəyirli, Cəlilli, Cəmillər, Cəmilli, Cəfərbəyli, Cicimli, Cimcimli, Cinli-Boluslu, Cüvarlı,*

Caxırlı, Çələbilər, Çəpli, Çərəlilər, Çopurlu, Çullu, Çumanlar, Dadaşlı, Darğalar, Daşlı, Davudlu, Dədəli, Dəlləklər, Dəlləkli, Dəlməmmədli, Dəmirçilər, Dərzili, Divanalılar, Divanlı, Dilağarda, Dilənçilər, Dolanlar, Dondarlı, Doşulu, Dövlətyarlı, Dördlər, Düdükçü, Dükanlar, Dünyamalılar, Düyərli, Edilli, Evoğlu, Eyvazlılar, Eyvazxanbəyli, Eyvazlı, Əhmədağalı, Əhmədalılar, Əhmədavar, Əhmədbəyli, Əhmədli, Əcəmi, Əfəndilər, Əfətli, Əliqulu, Əliquluuşağı, Əlimərdanlı, Əlimədətli, Əlinəzərli, Əliyanlı, Əmirallar, Əmirxanlı, Əmirli, Əmirzeyidli, Ərəb, Ərəblər, Faxralı, Fərraş, Fətəllilər, Fuğanlı, Gecəgözlü, Gödəklər, Gülablı, Gülğəzli, Güllücə, Gürcülü, Gürzalılar, Hacallı, Hacıbidəlli, Hacıəhmədli, Hacılar, Hacılu, Hacımahmudlu, Hacıməmmədli, Hacıturalı, Həmzəli, Həsənخانlı, Həsənlər, Həsənli, Hətəmlər, Həpurlu, Hovuzlu, Hürüuşağı, Hüseynalılar, Hüseynli, Hüseynuşağı, Hüsülu, Xaçındərbətli, Xatınbəyli, Xələfli, Xəlfəli, Xəsədrəli, Xəsili, Xıdırlı, Xınalı, Xocalı, Xoylu, Xubyarlı, Xudavərdili, Xudayarlı, Xumarlı, İlxiçilər, İmamqulubəyli, İmanlar, İsaqlı, İsalər, İsgəndərbəyli, İsmayılbəyli, Kamallı, Karxulu, Keştəzli, Kəbirli, Kəbləhüseynli, Kələntərli, Kəngərli, Kərimbəyli, Kiçikli, Kolanı, Korazıllı, Köçərli, Kövşadlı, Kündürlü, Kürdlər, Kürdmahmudlu, Qacar, Qafarlı, Qalayçılar, Qarabəyli, Qaracallı, Qaradaşlı, Qaraxanbəyli, Qaraxançallı, Qaraxanlı, Qarakişilər, Qaradəmirçi, Qaraqaşlı, Qaraqoyunlu, Qaraməmmədli, Qaramusalı, Qarapirimli, Qarasuçu, Qaravəlili, Qarayusifli, Qarazeynallı, Qarqulu, Qapanlı, Qayalı, Qazaxlar, Qazançı, Laçınlar, Lək, Lələbağırılı, Ləpəheyranlı, Mahmudlu, Mahrızlı, Malıbəyli, Mədədkənd, Məlikcanlı, Məlikəhmədli, Məlikli, Məmişlər, Məmmədbağırılı, Məmmədbəyli, Məmmədli, Məmmədsəfi, Məmməduşağı, Mərzili, Məstəlibəyli, Məşədiqaralar, Məşədiibişli, Məşədiismayılı, Milanlı, Minbaşılı, Mirasəfli, Mirlər, Mirzalıbəyli, Mirzəcamallı, Mirzəcəfərli, Mirzəhaqverdili, Mirzəhəsənli, Mirzələr, Mollavəli, Muradbəyli, Muradxanlı, Musabəyli, Muzdurlar, Nadirkənd, Nağdalı, Narışlar, Nəcəfəllilər, Nəcəfəqulubəyli, Nəcəflər, Nədirxanlı, Nəmirli, Nəzirli, Oruclu, Otaqlı, Otuzikilər, Ördəkli, Padar, Paşabəyli, Paşalar, Pərioglular, Pircahan, Pircamal, Pirəhmədli, Pirilər, Piyadalar, Pirzadlı, Poladlı, Rəcəbli, Rəhimli, Rəncbərlər, Rüstəmli, Rzalar, Saatlı, Sadınlar, Salahlı, Salmanbəyli, Sarıcalı, Sarıhacılı, Sarvanlar, Saybalı, Seləli, Seyidimli, Seyidlər, Seyidli, Səfixanlar, Sərkərlər, Soğanverdilər, Sofulu, Soltanlı, Süleymanlı, Şadılı, Şahkərəm, Şahmasur, Şahməmmədli, Şahvələdli, Şahvəlilər, Şahvəlili, Şahsevən, Şamli, Şaplar, Şatırlı, Şayıflı, Şelli, Şeylanlı, Şəfibəyli, Şərəfxanlı, Şərəfli, Şərifli, Şıxalıağalı, Şıxbabalı, Şıxlar, Şıxlı, Şirvanlı, Şişpapaqlar, Şorəlli, Şotlanlı, Şuşulu, Şükərbəyli, Tağıbəyli, Tağılar, Taliş, Talişlar, Tanrıqulular, Tarxanlı, Tarovlu, Tatalar, Tatar, Tatlar, Teymurmüşkənli, Tinli, Tuğ, Tumaslı, Tükəzbanlı, Türklər, Türkmən, Veysəlli, Vələsli, Vəlixanlı, Vənətli, Vəngli, Yaldili, Yalpirəhmədli, Yerevanlı, Yerliəğalı, Yolpaq, Yusifbəyli, Yusiflər,

Yusifli, Zağalar, Zallar, Zarıslı, Zəngişalı, Zərgər, Zərgərqiyyəci, Zərqulu, Zılanlı, Zülfüqarlı və s.

Adları çəkilən bu etnooykonimlərdən əksəriyyətinin maraqlı cəhəti odur ki, onların yaranma və formalaşmasında iştirak edən etnonimlərin müəyyən hissəsini müasir Azərbaycan dili, onun dialekt və şivələri baxımından sadə etnonim adlandırmaq olar. Etimoloji təhlillər zamanı əslində onların vaxtilə morfoloji və ya sintaktik üsulla yaranmaları da aydınlaşır. Bu mənada ilkin etnonimlərdən düzələn və oykonimləşən etnonimlər üstünlük təşkil edir. Bu tipli oykonimləşən etnonimik etnonimlərin böyük bir hissəsini «*konkret qrup (dəstə, tirə, zümrə) mənsubluğu*» mənə çaları ifadə edən *-lı, -li, -lu, -lü* şəkilçiləri ilə düzələnələr təşkil edir. *Abdalanlı, Baharlı, Cəyirli, Doşulu, Düdükçü, Edilli, Əfətli, Füğanlı, Hacılı, Copurlu, Xəlfəli, Kəbirli, Kəngərli, Kolanılı, Qayalı, Malıbəyli, Salahlı, Şamlı, Tinli, Zarıslı və s.*

Ağdam rayonundakı *Abdal* oykonimi türkmənşəli *abdal* etnonimi əsasında formalaşmışdır. Bəzi mənbələrdə və tarixi materiallarda rast gəldiyimiz *heftal, heptal, eftal, abadel, abdel* etnonimləri *abdal* adının müxtəlif variantlı fonetik formalarıdır. **Abdal** sözü qədim türk dilində “*nurlanmış*” mənasında işlənmişdir. VI əsrə aid olan qədim Suriya mənbələrində, Şimali Qafqazda, Hun əyalətlərində savur, abaz, bulqar və digər tayfalarla bərabər türkdilli *abdal/abdel* tayfasının da adı çəkilir [4, s.136]. Akademik V.V.Bartold *abdal/abdel/abadel* tayfasını hun əsilli hesab edir [5, II (1) s.180]. *Abdal* adlı tayfanın İranda və Türkiyədə [6, s.108-109], Türkmənistanda [7, s.141], Gürcüstanda, Qərbi Azərbaycanda, Şimali Qafqazda və digər ərazilərdə mövcudluğu bir sıra tarixi sənəd və materiallarda da öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda *abdel* tayfasının adı ilə bağlı *Abdal* (Ağdam, Tovuz), *Abdalanlı* (Qubadlı rayonu), *Abdallı* (Oğuz rayonu) adlı kəndlər, eləcə də onlarla oronim və hidronimlər vardır. 1923-cü ilə qədər Laçın şəhərinin adı da *Abdallar* olmuşdur.

Qarabağın Tərtər, Beyləqan və Ağcabədi rayonlarında qeydə alınan *Kəbirli kəndi* qədim türkdilli xəzərlərin *kəbirli (kəbər, kəbərli)* tayfasının adı ilə əlaqədardır. Kəbirililərin hələ erkən orta əsrlərdə əsasən Mil-Qarabağ düzlərində yaşadıkları və məskunlaşdıqları ərazinin *Kəbirli mahalı* adlanması çox-çox sonrakı dövrlərdə isə Qarabağ xanlığının təşkilində mühüm rol oynamaları ilə bağlı tarixi mənbələrdə kifayət qədər məlumatlar vardır. XIX əsrin ortalarında kəbirililər *qərvəndli, ulubabalı, qızıləhmədli, ariqməhəmmədli* adlı 4 qoldan və 40-a qədər tirədən, eləcə də 850 ailədən ibarət idi [8, V. c.s.232]. *Kəbirli* adlı yaşayış məntəqələrinə Azərbaycanla yanaşı İran, Türkiyə, Qərbi Azərbaycan (Ermənistan), eləcə də Mərkəzi Asiya ölkələrində də rast gəlmək mümkündür.

Bir qisim coğrafi adlar vardır ki, onlar bilavasitə Azərbaycan dilinə aid olan yazılı mənbələrdə və ya onun dialekt və şivələrdə işlənən, ya da müasir

Azərbaycan ədəbi dili baxımından arxaik sayılan sözlərdən ibarətdir. Bu tip coğrafi ada nümunə olaraq *Güzdək* oykonimini göstərmək olar. Füzuli rayonu ərazisində qeydə alınan *Güzdək* oykoniminin tərkibindəki *güz* komponenti bir sıra ümumtürk abidələrində, eləcə də əksər türk dilləri dialektlərində, o cümlədən klassik Azərbaycan dili, onun bəzi dialekt və şivələrində «*payız*», «*otlaq*», «*payız otlağı*» mənalarını daşıyır [9, s.271]. Toponimin tərkibindəki –*dək* şəkilçisi «*məkan, yer*» anlamı ifadə edən –*lək* komponentinin dialekt formasıdır. Görkəmli Azərbaycan alimi M.Ş.Şirəliyev də *Güzdək* sözünün tərkibindəki *güz* formantının «*payız*» anlayışı, *güzdək* sözünün isə «*payız yurdu*» anlamı daşdığını qeyd edir [10, s.335]. Qaradağ rayonunda da *Güzdək* adlı yaşayış məntəqəsi vardır.

Azərbaycan toponimlər sistemində «*yer, məskən*» anlamlı *var* topoformanı əsasında formalaşan 20 oykonim mövcuddur ki, onlardan biri də Qarabağda, Ağdam rayonu ərazisində qeydə alınan *Əhmədavar* oykonimidir. Ümumiyyətlə, *var* komponenti əsasən şəxs adlarına qoşularaq, yaşayış məntəqəsinin vaxtilə onlara məxsus olduğunu və ya onlar tərəfindən salındığını bildirən mürəkkəb oykonimlər əmələ gətirir: *Əhmədavar, Əmirvar, Gilvar, Hacıvar, Mahmudavar, Musavar* və s. Qədim İran dillərində *var* sözü düzəltmə formaları ilə «*qala*», «*şəhər*», «*divar*», «*yeraltı ev*», «*qazma*» mənalarında işlənmişdir. Bu sözün etimoloji cəhətdən «*hazırlanma, çəpərləmə, möhkəmlətmə*», «*istehkam*», «*divar*», «*heyvanlar üçün divarları hörülmüş tövlə*», «*hasarlanmış kənd*» anlamları da vardır [11, s.370]. Buşuyeva Y.N. *var* komponentini «*nəsil*», «*tirə*» kimi mənalandırır [12, s.42; 13, s.113]. XX əsrə qədər olan bir sıra mənbələrdə *var* Azərbaycan dilində «*köç yeri*», «*hər hansı bir icmanın yurdu*», nominativ mənada «*alaçıq yeri*», geniş mənada isə «*yaylaq icmalarına məxsus yurd, məskən, otlaq*» anlamı daşımışdır. Məhz bu baxımdan *var* sözünü yalnız mənşəcə İran dillərinə aid etmək olar; çünki o, artıq çoxdan dilimizin doğmalaşmış vahidlərindən biri olub, toponim yaradıcılığına da Azərbaycan dilindən düşmüşdür. Buna görə də *var* komponentli toponimləri heç bir qeyd-şərtsiz Azərbaycan toponimləri hesab etmək lazımdır [14, s.179]. Bu tipli toponimlərə Azərbaycanın bir çox bölgələrində də rast dəlmək mümkündür.

SUMMARY

This article deals with emergence of Kharabach ayconims and the way of their forming. And also about forming of historical Kharach settlements names as Abdal, Kabirki, Guzdek, Ahmedavar and their origin meaning.

ƏDƏBİYYAT

1. Ş.Sədiyev: Qarabağın mənası («Elm və həyat» jurnalı, №3, 1963, səh.15).
2. «Respublika Əlyazmaları Fondunun əsərləri», I cild, Bakı, 1961, səh.122.
3. Əhmədbəy Cavanşir: Qarabağ xanlığının siyasi tarixinə dair. Bakı, 1961, s.81
4. Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР. М.-Л., 1941.
5. Бартольд В.В. Сочинение; т. II, ч.1, М., 1963; т. II ч.2. М.1964.
6. Гордлевский А.В. Избранные сочинения, т. III.
7. История Туркменской ССР. Т. I, кн. I. Ашхабад, 1957.
8. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I-X c. B., 1976-1987.
9. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, Bircildlik. Bakı, 1964.
10. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Maarif, 1968.
11. Боголови М.Н. Древнеперсидские этимологии. Древний мир. Сборник статей. М., 1962. с.367-370.
12. Бушуева Й.Н. Словарь географических терминов и других слов встречающихся в топонимии Азербайджанской ССР. М., 1971.
13. Мирзоев Г.М. Словарь народных географических терминов. М., Мысль, 1984.
14. Т.М.Əhmədov: Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, Universitet Nəşriyyatı, 1991.

Vəliyeva İradə Zahir qızı

Azərbaycan Texniki Universiteti

TƏRCÜMƏ PROSESİNDƏ YENİ YARANMIŞ SÖZLƏRİN (NEOLOGİZMLƏRİN) FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İyirminci yüzilliyin ortalarında dilçilər tərcüməyə və tərcüməçilik fəaliyyətinə elmi-nəzəri münasibətlərini kökündən dəyişməyə başlamış və bu sahəni sistemli şəkildə öyrənməyə cəhd göstərmişlər. Bu, həmin illərə təsadüf edirdi ki, artıq ikinci dünya müharibəsi qurtarmışdır və dinc quruculuq illərində Qərbi və Şərqi Avropa ölkələrində, keçmiş sovetlər birliyində hər sahədə bərpa işləri aparılırdı və tərcüməçilik fəaliyyətinə geniş ehtiyac var idi Bu dövrdə siyasi-iqtisadi, kütləvi, ticarət, elmi-texniki ədəbiyyatların tərcümə olunması və yayılması ön plana çəkilirdi. Belə bir zamanda tərcümə olunan müəllifin fərdi üslubuna bir o qədər də fikir verilmirdi. Bu, bir növ nəşriyyatları, sifarişçi

təşkilatları maraqlandırmırdı. Buna görə də ədəbiyyatda, kütləvi informasiya vasitələrində müxtəlif dillərdən daxil olmuş külli miqalarda gəlmə söz və ifadələr yaranırdı onların obyekt dildə qarşılıqları, izahları verilmirdi. Bu da ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrində çalışan mütəxəssislər, tədqiqatçılar və ümumiyyətlə, geniş kütlə üçün problemlər yaradırdı. O zamandan dilçilər və tərcümə problemləri ilə məşğul olan nəzəriyyəçilər belə qənaətə gəldilər ki, tərcümənin əsas çətinlikləri və ümumiyyətlə, tərcümə fəaliyyətinin təbiətindəki problemlər sürətlə artır və bu, hər şeydən əvvəl, tərcümə olunan dilin quruluşu və üslub qaydaları ilə şərtlənən vəzifələrdən irəli gəlir. Bu demək olar ki, indi də mövcuddur və ictimai-siyasi proseslərin axarında, dünyanın dəyişkənlik lərzəsindən «xumarlanan» kütləvi ədəbiyyatda və mətbuat vasitələrində işlənən müxtəlif dillərdən keçmiş söz və ifadələr, terminlər və bütöv tərcümə materialları oxucularda, məqsədli auditoriyalarda dolaşıqlıq yaradır, bu yazıları oxuduqca düşünürsən: əcnəbi dilin söz və ifadələrinin ana dilimizdəki münasibət ekvivalentləri ola-ola nə üçün bunlardan istifadə olunmur.

Səbəblərdən biri tərcümə və tərcüməçilik fəaliyyətinə qeyri-peşəkar münasibətə adıləşməsidir.

Məlumdur ki, müxtəlif dillərdə müxtəlif semantik sistemlər var və şübhəsiz, bu faktın özü tərcümə zamanı çoxsaylı çətinliklərin meydana gəlməsi mənbəyidir. Hər şeydən öncə, yeni termin-sözlərin tərcüməsi zamanı ümumi qəbul olunmuş aşağıdakı çətinliklər yaranır.

- Leksik çətinliklər;

Bu zaman mənbə dildən gələn bir çox dil vahidlərinin tərcümə olunan dildə (obyekt dildə) müvafiq ekvivalentləri olmur;

- Üslub çətinlikləri;

Elə söz və ifadələr, söz birləşmələri olur ki, onların tərcümə olunan dildə hər hansı bir variantla ifadə edilməsi məhdudlaşır. Sözüün düşdüyü vəziyyət onun çalarlarını tapmağı çətinləşdirir.

- Qrammatik çətinliklər;

Tərcümədə bəzən dillərdən birinin bu və ya digər qrammatik vasitəsi olmur.

Əlbəttə, tərcümənin predmeti konkret mətn və nitqdır. Tərcümə zamanı mütələq mənbə dildə ifadə olunan söz və ifadənin, yaxud mətnin mənasını başa düşmək lazımdır. Bu zaman tərcümə olunan söz və ifadələr, mətnlər semantik itkilərə məruz qala bilərlər, lakin çalışmaq lazımdır ki, bu minimum həddə olsun. Tərcümənin ən müvafiq variantları seçilib istifadə edilməlidir.

Əlbəttə, konkret halda ingilis dilindəki söz və ifadələrin, terminlərin yüz faizlik ekvivalentlərini vermək də mümkün deyil.

Tərcümə zamanı ekvivalentlərin düzgün seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu, tərcümənin ən çətin vəzifələrindən biri hesab olunur.

Məlumdur ki, hər bir canlı dil daim dəyişir, inkişaf edir və dilin ən çevik dəyişən komponenti isə onun lüğət tərkibidir. Dəyişkənliyə və dinamikliyə hər

şeydən öncə dilin leksikası həssasdır. Əsasən kütləvi informasiya vasitələrinin leksikasında son onilliklərdə yaranmış yeni söz və ifadələrin, söz birləşmələrinin tərcümə edilərək alınması prosesi çox mürəkkəbdir. Xüsusilə ingilis dili vasitəsilə dilimizin lüğət tərkibinə keçmiş yeni alınmaların başa düşülməsinin rolunu danmaq olmaz. Lakin burada yeni alınma termin-sözlərlə neologizmləri qarışdırmaq olmaz. «Neologizm» anlayışı barədə dilçilik ədəbiyyatlarında kifayət qədər məlumatlar olduğundan biz yeni alınmalarla neologizmlərin fərqlənməsinin nədən ibarət olmasına qısaca nəzər salaq.

Ümumiyyətlə, «neologizm» anlayışının təhlil edilməsi zamanı müxtəlif fikirlə tədqiqatçıların baxışlarını ümumiləşdirsək, belə bir əsas nəticəyə gəlmək olar:

Birincisi, «neologizm» termini o vaxt işlədilir ki, dildə yeni söz meydana gəlsin və bu yeni söz dil materialları əsasında dildə artıq mövcud olan söz düzəltmə və söz birləşmələrinin yaradılma modellərinə tam uyğun gəlsin. Yeni yaranmış bu sözlər əvvəllər məlum olmayan, yeni məna kəsb edən, anlayış kimi işlənməyən predmetlərdən, elm sahələrindən, məşğuliyyət növlərindən, ixtisas növlərindən və s. biri olsun. Bu zaman «neologizmlərdən» danışmaq olar. Məsələn, son illər Azərbaycan mətbuatında, eləcə də dünyanın bir çox kütləvi informasiya vasitələrində marketinq (bazat münasibətlərini öyrənən fəaliyyət sahəsi), feminizm (qadın hərəkatı, qadınlıq), spid (immün çatışmamazlığı xəstəliyinin adı) və s. sözlərdən geniş istifadə olunur. Bu sözlər yeni anlayış olmaq etibarını ilə «neologizmlərdir» və əvvəllər belə terminlər mövcud deyildi.

Qeyd edək ki, əvəz edilməsi və yaxud tərcümə edilməsi mümkün olmayan yeni söz və ifadələr fəal surətdə lüğət tərkibinə daxil olur. Bu növ sözlər daha çox elmi-texniki üslubda meydana gəlir, siyasi-mədəni nitqdə, habelə şifahi danışığa dilində də yaranır.

Yeni alınma söz və söz birləşmələri ilə neologizmləri fərqləndirmək üçün meyarların müəyyən edilməsi çətinlikdir, buna görə də subyektiv meyarların müəyyən edilməsindən danışmaq olar. Əslində əcnəbi dildən gələn bütün neologizmlər həm də alınmalar hesab olunmalıdır. Lakin belə bir məntiqi suala cavab vermək lazım gəlir: bu və ya digər leksemi, leksik vahidi yeni və alınma söz kimi cəmiyyət, yaxud fərdi şüur qəbul edirmi?

Şərti olaraq biz fərdi və kütləvi şüurun qəbul etdiyi hər hansı bir yeni anlayış bildirən söz və söz birləşməsini «neologizm» adlandıracağıq.

Beləliklə, həm neologizmlərin, həm də ingilis mənşəli termin-sözlərin tərcümə edilməsində əsas çətinliklərdən biri – alınma termin-sözün yeni anlayış kimi, yəni neologizm kimi başa düşülməsi, ikincisi - gəlmə termin-sözün yeni mənasının, yeni çalarlarının izahı və yaxud anlamıdır. Əslində tərcüməçiyə anlamı bəlli olan alınma termin-sözün tərcüməsi sadədir, bu vəzifə həmin termin-sözün monosemantik təbiətini müəyyənləşdirdikdən sonra asanlıqla həyata keçirilir.

Bəzən yazılı və şifahi tərcümə prosesində elə problemlər meydana çıxır ki, bu, ilk baxışdan adi görünür, lakin məsələnin dərinliyinə varanda, burada

tərcümənin özünün təbiətindəki ziddiyyətləri sezmək olur. Məsələn, tərcümə olunan mətndə bəzən tərcümə öz başlıca vəzifəsini yerinə yetirə bilmir, yəni iki müxtəlif dil tərəfinin arasında anlamlı ünsiyyət rolunu oynaya bilmir. Tərəflərdən biri, yəni mənbə dilin nümayəndəsi mətndə və ya nitqdə mənsub olduğu xalqın və ya millətin milli-mədəni və mənəvi qaynaqlarının aşınmaya uğramasının əleyhinə çıxır, ifadə olunan sözün mətndə hərfən saxlanmasını təkid edir. Məsələn, *community-kommuna*, *gender-cender*, *consolidation-konsolidasiya*, *overdraft-overdraft*, *reconstruction-rekonstruksiya* və s. termin-sözlərin (bunlardan bəzilərinə *neologizm* hesab etmək olar) tərcüməsi zamanı bu cür çətinliklərlə qarşılaşmaq mümkündür. Bu tipli termin-sözlərin azərbaycancaya tərcümə edilmədən verilməsi və yaxud qarşı tərəfin təkidilə eynilə saxlanması tərcüməni və tərcüməçini çətinlik qarşısında qoyur. Əslində bu sözlərin Azərbaycan dilində qarşılıqları vardır: birinci söz «*birlik, cəmiyyət*», ikincisi «*cins, cinsi mənşə, cins mənsubluğu*», üçüncü «*birləşmə, birləşdirmə, gücləndirmə, möhkəmləndirmə*», dördüncü «*qısamüddətli bank krediti*», beşinci isə «*bərpa*» kimi verilməlidir. Bu, termin-sözlərin düzgün qavranılması üçün zəruridir.

Əgər yeni söz və söz birləşməsi lüğətlərdə yoxdursa, ensiklopedik lüğətlərə də müraciət etmək lazımdır. Bəzi lüğətlərin arxa hissəsində «Yeni sözlərin lüğəti» (NEW WORDS SECTION) bölməsi olur və yeni yaranmış bir çox neologizmlərin mənasını buradan tapmaq mümkündür. Lakin qeyd edək ki, bəzən bu lüğətlər də peşəkar tələbata cavab vermir. Nəzərə alsaq ki, yeni çıxan lüğətlərdə də yeni anlayışların heç də hamısı əks olunmur, onda alınma termin-söz və ifadələrin başa düşülməsində tərcümənin rolunun daha önəmli olması şəksizdir.

Yaşadığımız planetdə müxtəlif növ əlaqələr, o cümlədən də dil əlaqələri mövcuddur. İngilis dili də özünün inkişafı və zənginləşməsində digər dilərdə təmasda olur və onların hesabına faydalanır. Bu vaxt bir çox amillər ingilis dilinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Bu gün neologizmlər və onların tiplərinin aşkar edilməsi, onların müxtəlif dil səviyyələrində mənimsənilməsi bu günkü dilçilik elminin aktual problemlərindən biri kimi qalır.

Şvinsey özünün «*Cerative lexicale – emprunts et neologismes*» (hivər 2001 – 02) yazır ki, «neologizm» dedikdə elə bir leksik vahidlərin yaradılması prosesi nəzərdə tutulur ki, bu proses yeni leksik vahidlərin prosesi ilə üst-üstə düşür. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, neologizmlər prosesin nəticəsidir. Bu təqdirdə belə qərara gəlmək olar ki, biz yaranmış yeni sözlər və yeni ifadələrlə üz-üzə dururuq.

Şvəpsey öz əsərində neologizimi iki yerə bölür:

- a) forma neologizmləri;
- b) məna neologizmləri;

Neologizm yeni bir sözdən ibarətdirsə, onda söhbət forma neologizmlərindən, əgər söhbət yeni mənadan gedirsə, onda bunlar mənə neologizmləridir. İngilis dili başqa dillər kimi tədricən formalaşır. Başlanğıcı tərkib cəhətdən kasıb olan bu dilin vahidləri getdikcə artmış, zənginləşmiş, böyük miqdarda lazımı yeni ifadələr əldə etmişdir. Bu da öz növbəsində dövlət idarəçiliyi, adət ənənə müxtəlif növ əlaqələr və s. ilə sıx əlaqədardır. Həmçinin bu zənginləşmə elm, incəsənət, ticarət və bir çox səbəblərin doğurduğu nəticələrin məhsuludur.

SUMMARY

The article speaks about mutual turns of English origin in Azerbaijani, meaning changes of some main turns and their use in terminological system in the Azerbaijani language.

ƏDƏBİYYAT

1. N.Məmmədov: «Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları». Bakı-1968. «Maarif» nəşriyyatı
2. «Мастерство перевода». Москва, 1962, 1963, 1968.
3. M.Bəşirov, O.Xocaliyev: «Azərbaycan dilindən rus dilinə və əksinə tərcümənin nəzəriyyəsi və praktikasısı». Bakı-1982, «Maarif» nəşriyyatı.
4. С.И.Ожегов: «О структуре фразеологии». «Лексикографический сборник». Москва. Вып. 1972
5. H.A.Bayramov: «Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları». Bakı-1978. «Maarif» nəşriyyatı.
6. Pierre Dipert: «Synouimes de la langue française». Paris-1994.

Vəliyeva Zəmfira Əlişah qızı

Бакинский славянский университет

ПОЭТИЧЕСКАЯ СИМВОЛИКА В ТВОРЧЕСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ КОНЦА XX ВЕКА

Теоретические дефиниции символов и интерпретация как символа, так и символизма встречаются во многих трудах. Как полагает индуистский философ Ананд Кумарасвами, «символизм является искусством мыслить в образах» [1, 13]. В искусстве символ играет важную роль. Одной из отличительных особенностей искусства и есть проявление условности в различных ипостасях. Это одинаково характерно не только для романтической, фактической, мифологизированной, но и для реалистической литературы.

Известно, что поэтический символ обладает особым смыслом независимо от того, как относится к ним писатель. В этом заключается еще одна удивительная особенность художественного произведения. Возможность символического прочтения, неожиданность такого прочтения и для самого автора делает произведение искусства поистине объективной жизненной реальностью, значение которой выходит далеко за рамки содержания эстетического феномена, имеющего конкретного автора. Безусловно, нужно учесть и то, что символ может быть прочитан по-разному: «... литература тем и бесценна, что она создается подтекстами. И в этом ее преимущество над конкретными науками и даже над гуманитарными. Литератор может иносказательно что-то обозначить и в этом – мощь литературы, дающей художественное изображение жизни и при этом не вручающей конкретных каких-то рецептов» [3, 118].

Роман «День казни» Ю.Самедоглы таит в себе широкие возможности для анализа поэтической символики, тем более, что в «Дне казни» присутствует значительный мистический план, хотя доминирующим в романе является нравственный аспект.

Два символических образа – Волка и Крысы – казалось бы предполагают анализ поэтического символа. Конечно, на первый взгляд кажется, что эти образы не равнозначны с точки зрения анализа. Волк, разумеется, весьма значимый символ в контексте тюркской мифологии, однако, как нам кажется, все попытки расшифровать его в «Дне казни» будут предвзятыми именно по той причине, что в тюркской мифологии Волк занимает центральное место. В этом случае, разумеется, оптимальным было бы буквальное прочтение образа. Однако суть в том, что его изображение в романе не оставляет места для буквального осмысления. Этот образ включается в структуру сна, объединяющего разные временные срезы, в том числе и ирреальный мифологический пласт, с тем чтобы вплестись в контекст настоящего, оставаясь при этом вполне естественным, а не мифологическим.

Еще сложнее дело обстоит с образом Крысы. Разумеется, и здесь возможны разные интерпретации, однако и здесь они будут носить приблизительный характер даже для самого интерпретатора. Волк и Крыса в «Дне казни» - в сущности, фрагменты сна. Они должны быть истолкованы как часть сновидения. Поэтому и отмечалось выше, что эти образы требуют интерпретации в стиле аналитической психологии. Ассоциации, связанные с более реалистическим подходом, окажутся еще более неожиданными. Например, Крысу - Кирликира можно идентифицировать с Вечным жидом – Агасфером, хотя такая аналогия кажется, на первый взгляд, парадоксальной. Основание для такой идентификации - возраст Кирликира, его отношение к жизни, всезнайство, мудрость. Однако, разумеется, ни сам Юсиф Самедоглу,

ни кто-либо из его читателей не поверят в справедливость подобной ассоциации. И будут, наверное, правы. Именно это мы и имеем в виду, говоря о том, что образ Кирликира предполагает не столько символическую, сколько психоаналитическую интерпретацию.

Само название романа имеет обобщенно-символическое значение. День казни может интерпретироваться как судный день, как конец света или конец относительно спокойной жизни для всего народа, он может означать и расплату за безнравственность, или в лучшем случае, за легкомыслие, а может быть, «миг смерти, таинственный и непостижимый, осуществляется как насилие, как месть - тогда и вся жизнь идет под знаком «дня казни» [6, 103].

Интересно и знаменательно, что в романе умирает не только герой, который болен, но и его антипод - жизнелюбивый фельдшер Махмуд. Зачем нужно было убивать этого здоровяка, кутилу и бабника Махмуда, который показан как само олицетворение жизни. Может быть, потому, что это отвечало общему настроению произведения – «доброй смерти - смерти навстречу». Создается ощущение, что роман построен на антитезе - жизнь и смерть. Эти два начала сталкиваются на протяжении всего романа. И в этом смысле, с точки зрения указанного антагонизма, роман «День казни» как бы отдает предпочтение смерти.

В мире, как известно, существует неразрывная связь этих двух начал. Но само существование мира есть свидетельство абсолютности жизни и относительности смерти. Каждую минуту в мире кто-то умирает, но кто-то и рождается. Рождение и смерть параллельны, одновременны и ежеминутны. Однако суть мира, созданного Богом для человека, в том, что смерти нет, она относительна, жизнь же есть всегда, она абсолютна. Но с другой стороны, все может быть воспринято совершенно по-другому, а именно – с позиций строгой диалектики жизни и смерти, диалектики, которая не предполагает субъективное толкование соотношения жизни и смерти, а исходит из их онтологического столкновения. В этом смысле жизнь (не мир как гносеологическая сущность) оказывается объективно относительной категорией: миллионы людей еще не родились, «не вошли» в жизнь – могут родиться, могут и не быть удостоены, так сказать, такой радости и чести. А те, которые родились и существуют в системе материального бытия, не умереть не могут, обречены на смерть. Вот в чем абсолютная сущность смерти, о чем, впрочем, весьма бескомпромиссно оказалось в Коране – «смерть истинна», т.е. абсолютна. Так что если исходить из подобной диалектики, то следует признать, что онтологическая сущность жизни и смерти заключается не в абсолютности или относительности той или иной стороны – жизни и смерти, - а в неоспоримой абсолютности (истинности!) другого измерения - диалектической соотнесенности обеих данностей,

которые доказуемы только в реальности бытия и того и другого миров в смысле «во мне вместятся оба мира» (Насими).

Видимо, эта абсолютная сущность и лежит в основе идейной направленности анализируемого произведения Ю.Самедоглу.

В романе два плана – исторический и современный: как исторический, так и современный планы романа трагичны. Современный план связан с образами Больного и Сади-Эфенди. Исторический план связан с нападением на Азербайджан иноземного шаха, взятием неприступной крепости и казнью великого поэта. Интересным представляется анализ истории двух поэтов, показанных в разных временных пластах. В обоих случаях, как нам представляется, есть резкие выпады против массы, противостоящей личности.

Сюжет исторического плана прост. Иноземный шах нападает на Азербайджан. На его пути крепость, которую он никак не может взять. В лагерь шаха из крепости прибегают два поэта и предлагают провести войско в крепость. Поэты не требуют за измену никаких особых наград. Они хотят получить только одно - голову собрата, т. е. другого поэта. Шах не верит своим ушам. Как, за голову своего же собрата поэты этой же страны продают родину? Затем его охватывает приступ смеха, и он восклицает: «В такой стране можно взять не одну - все крепости. Такую страну можно сравнить с землей!» [2, с.56].

Если реальность ужасна, коль скоро в ней царят зависть и предательство, то спасение - в бегстве от реальности. Скрыться можно только в двух убежищах - мистическом прошлом и романтическом будущем. Мистическое начало в романе олицетворяет Пещера Дедов. Символ Пещеры Дедов является одним из ключевых. Он берет свое начало из устного народного творчества и в тексте фактически включается в хронотоп дня казни. Пещера мстит иноземным захватчикам: крепость взята, обезглавлен любимый поэт народа, но за ними, вместо триумфа наступает конец: конец и победам, и расправам, о чем предвещает гул ветра, возникшего из какой-то глубины Пещеры Дедов. «Привнесенный им холод, покрыл стены льдом: постепенно замерзает не только правитель, но и верный его слуга, буквально недавно молившийся: «Даруй мою оставшуюся жизнь правителю моему, Боже». Будто Пещера дедов услышала старого ашуга, сказавшего последние баяты мира, слова которого в воздухе превратились в кусочки льда и мольбу: «Не жалеи своей справедливости для людей» [2, 165].

Предательство - реальность. Герои всегда гибли, становясь жертвами своей преданности. История всего человечества свидетельствует о том, что она построена на предательстве. Ситуация в мире меняется каждую минуту, и каждую минуту люди предают друг друга. Но обвинения Самедоглу чрез-

мерны, они полны горечи. В то же время очень важно, что писатель по-новому решает тему предательства, построив ее на мотиве зависти друг к другу братьев по перу. В романе зависть поэтов к своему собрату, жажда уничтожить его заставляет их даже предать родину.

Роман «День казни» - произведение неоднозначное с точки зрения критики действительности. Только одно говорит о том, что в этом мире все плохо и ничего со временем не меняется: у власти стоит, как прежде, Керимли, в почете тот же товарищ Салахов. Центральный персонаж романа назван «Больным»: «Трудное слово, неоднозначное и точное. Действительно болен этот весьма порядочный человек - болен неуверенностью в себе, болен, может быть, страхом даже ... Но что в этом удивительного, если за ним - и в древней истории, в новейшей - поколение предков, которых убивали и притесняли, которым пытались внушить ужас, которые стремились быть верными правде, но знали, генетически знали, что это неизбежно связано с ежеминутной возможностью гибели» [7, 114].

Больной - интереснейший, живой, неординарный образ. «Он - наш современник, литератор, трагедия которого, как и любого художника самых разных эпох и времен, в неразрешимом конфликте с властью имущими» [5, 3]. Он представляет собой интеллигентного человека, «который, с одной стороны, типичный герой своего советского времени, с другой - является точкой отсчета героев этой когорты для новой социокультурной общности» [8, 110]. Ему все говорят, что не стоит ворошить прошлое. Когда он первый раз после болезни приходит в Союз писателей, то видит, что хотя временные отрезки разные, люди, сгубившие Сади-эфенди, процветают. После этого больной умирает, пройдя свою жизненную дорогу «из пункта А в пункт Б». Причем важно то, что он умирает не один - умирает и фельдшер Махмуд, который никогда ничем не болел, так и не успев прочесть посланную ему из города телеграмму, сообщающую о смерти городского родственника, потому что судьба распорядилась по-своему. Смерть Махмуда совпадает еще с одним предательством - против природы, против Пещеры Дедов. Гору пытаются взорвать, чтобы на ее месте образовалось озеро, а рядом построить парк с ресторанами. Желание это связывается с предательством по отношению к предкам. И Чомаг Гулам неожиданно перед ожиданием праздника предвещает: «Сегодня день казни, Махмуд».

Пещера Дедов и тут мстит, но мстит уже за себя, мстит своим детям. Попытка взорвать Пещеру Дедов воспринимается как стремление уничтожить наследие прошлого. Все, что связано с Пещерой, воспринимается героями как глупые предрассудки. А озеро или парк с ресторанами, которые предполагается построить, выступают символом цивилизации. Это в общем-то старая схема - противопоставление цивилизации духу предков, природе.

В этой связи важен еще один символический образ - Скопец. В истории о казненном поэте скопцом является иноземный шах. Он так жесток потому, что в детстве его, оскопили. Всю неудовлетворенность своей несчастной души он обрушивает на этот мир. В истории Сади-Эфенди фигурирует следователь по фамилии Салахов, огромный мужчина богатырского телосложения с пышными усами. У этого богатыря удивительно тонкий, женский, даже девичий голос. Салахов входит в одну парадигму с шахом-скопцом. Но Салахов, стоящий на страже нового общества и строящий новую жизнь, также символ. Большое богатырское тело, а голос тонкий, писклявый. Богатырь, не способный что-либо родить. Большое государство, карающее всех направо и налево, но не способное родить что-либо путное. Салахов – азербайджанец, но он, тем не менее, соотносится с иноземным шахом по всем параметрам, в том числе по чужеродности для азербайджанцев. Он олицетворяет собой нечто, привнесенное извне, чужеродное, не воспринятое, но самодовлеющее и мучительное. Салахова, утверждающего советскую власть, объединяло с шахом и другое важное обстоятельство. И шах, и Салахов, как представители чуждой власти, убивают душу народа в лице его поэтов, подводя к выводу: иноземное владычество всегда убивает в народе самое лучшее: «восставшего против шахского произвола Поэта казнят на площади, на глазах толпы, а Сади-Эфенди встречают внешне радушно, угощают вкусным печеньем и ... отправляют туда, откуда нет возврата» [6, 103].

Как мы уже отметили, символичен и образ волков. Известно, что в тюркской мифологии волчица - мать-прародительница тюркских народов. В «Дне казни» волчица - измученная мать, уставшая бояться за своих детей. Волчица или Волк и Пещера Дедов - это то, что противостоит иноземцам - скопцам. Волчица и Волк породили сильный некогда народ. Пещера Дедов - это душевное здоровье народа, не изменяющее ему до тех пор, пока он сам не изменит самому себе. Однако в том-то и дело, что народ изменяет самому себе и поэтому заслуживает наказания. Последний штрих в этом предательстве - это попытка взорвать Пещеру Дедов. Народ взрывает свое прошлое, а Пещера Дедов мстит своему народу так, как когда-то отомстила иноземному шаху-скопцу.

Система символов, создаваемая Юсифом Самедоглу, создается по коррелятивному признаку. Родное противопоставляется чуждому, смерть - жизни с ее радостями, богатырское телосложение - тонкому голосу, всемогущество и власть над людьми - судьбе кастрата, которого в детстве обрызгали его же кровью, поэт - людям, делающим карьеру в искусстве, город - деревне, больной с его отношением к окружающему - здоровому человеку, всем своим существом радуемому жизни. Наконец, Волк, обреченный на родительские муки, измученный бесконечными волнениями

за судьбы детей, противопоставляется Крысе, всезнающей и равнодушно взирающей на спектакль жизни, позволяющей себе юродство («будет сделано, товарищ Салахов»)

Итак образы «Дня казни» дают прекрасную возможность символического прочтения текста.

В произведениях азербайджанского писателя М.Сулейманлы центральным элементом художественной модели мира является символ дороги. Так, например, роман «Кочевье», «Ахмед - ветрогон становится беком» [4] построены на противопоставлении мотивов открытости – замкнутости. В этих произведениях символы дороги и пути выступают как сквозные текстообразующие категории.

В романе «Кочевье» историческая судьба народа изображается в виде многовекового кочевья, поиска высшей правды, справедливости. Народ циклично кочует, обновляется и возвращается в свой замкнутый микроклимат на родину, а затем вновь покидает её. Когда люди, наконец, приобретают на родине покой, прекращаются скитания по миру, то привычное и спокойное существование превращается в мёртвую инерцию, что приводит к деградации и разложению. Народ как единое целое распадается на две враждующие друг с другом части - роды Каракелле и Каныг оглу.

Только маленький Имир–предтеча и Орал-скиталец осознают всю глубину этой всенародной трагедии. В соответствии с тюркской этнической психологией спасение связывается с идеей пути: своими мучительными скитаниями - искупив грехи народа, возвращается род Орала; в самую трудную минуту издали поспевают на помощь этнические всадники. Образ пути является текстообразующим элементом также в рассказе «Ахмед-ветрогон становится беком». Главный герой рассказа Ахмед-ветрогон каждый год весной пускается в путь, начинаются его практически бесцельные, внешне бессмысленные дервишские похождения по миру. Его влечёт какое-то непонятное, необъяснимое и неопределимое чувство. Однако по своему внутреннему содержанию путешествие его, сам образ пути, носит жизнеутверждающий характер– дорога дарует свободу, обновляет.

Такая трактовка связана с традиционными народными представлениями об образе пути. В народной философии отправление в путь, жизнь, проведённая в дороге, воспринимается как уход в «открытое», неупорядоченное, опасное пространство. Образ дороги как символ открытого пространства скорее, пространственно-временной ориентации человеческой судьбы встречается почти во всех мифо-религиозных и фольклорных системах. В традиционном мировоззрении древних тюрков «отправление в путь... выступает метафорой ухода в иной мир, мир смерти»

[4 , 73]. Образ человеческой жизни как пути, неустойчивого, непрочного существования-странничества перед ликом Бога характерен для многих других мифо-религиозных систем, в том числе, для Библии. «Потому что странники мы перед Тобою и пришельцы, как и все отцы наши; как тень дни наши на земле, и нет ничего прочного» [I. Пар. 29.15]. В традиционных мифо-религиозных системах путь человека предполагает возвращение и это возвращение по своей семантике совпадает с путем «от смерти к воскресению», т.е. с календарными ритуальными представлениями.

Итак, анализ поэтической символики имеет существенное значение для современной литературной критики, так как ставит вопрос о том, что следует видеть за текстом: авторскую личность, вопросы современной эпохи, реальность исторической эпохи, породившей данное произведение, культурную традицию и т.д.

SUMMARY

Poetic symbol has special meaning regardless on how it relates to the writer. This is an amazing feature of the artwork. The possibility of a symbolic reading, a reading of a surprise, and the author makes a work of art is truly a vital objective reality whose significance goes far beyond the content of aesthetic phenomenon, which has a specific author. But of course, must take into account the fact that the symbol can be read differently.

ЛИТЕРАТУРА

1. Кирло Х. Словарь синонимов. М.: ЗАО, Центрполиграф, 2007. - 525 с.
2. Самедоглы Ю. День казни. Роман, рассказы. Пер. с азерб. М.: Советский писатель, 1988, 264 с.
3. Наргиз Пашаева «Не надо бояться выходить за очерченный круг». –Литературный Азербайджан №1, 2006, с.117-126.
4. Сулейманлы М. Романы. Рассказы. Пер. с азерб. М.: Советский писатель, 1987, 280 с.
5. Самедоглы Ю. Все мои надежды на молодежь // Молодежь Азербайджана, 19 апреля 1988, с.3.
6. Кулиев в. Пути прозы, труды прозы // Литературный Азербайджан №4, 1988, с.99-119.
7. Касумзаде И. Назвать вещи своими именами // Литературный Азербайджан №9, 1988, с.112-120.
8. Гейбуллаева Р. Сравнительная типология прозы и литературные типы. Баку, Элм, 2000, 296 с.

Xudiyeva Sevinc Şərafəddin qızı
Bakı Slavyan Universiteti

KİTABİ DƏDƏ-QORQUD DA PEYZAJ

“Kitabi-Dədə Qorqud” oğuzların mənəvi-əxlaqi, etik-estetik milli dəyərlərinin ozan yaradıcılığında müxtəlif biçimli rekonstruksiyalara uyğun işlənmiş yüksək bədii yekunudur. Türk eposçuluğunun mühüm qolunun əzəmətli nümunəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un törəniş və formalaşma mərhələsində onun Şərq və dünya eposçuluğu ilə təması şəxsizdir. Təbii ki, oğuz eposu da bir sıra başqa xalqların qəhrəmanlıq süjetləri kimi dünyəvi eposçuluq ənənələri əsasında törəmiş, qeyri-müəyyən zaman hüdudunda ozan repertuarında dövr eləmiş və özünəməxsus təkamül mərhələsi keçirmişdir. Həm də oğuz eposu türk qəhrəmanlıq eposu formalaşmasının başa çatmasında müəyyən mərhələ təşkil etmişdir. Əski türk eposu qaynaqlarından bəhrələnən oğuz eposu Altay eposu kontekstində yalnız özünəməxsus estetik düşüncə dəyərləri ölçülərində milli yaradıcılıq modelini yaratmış, qıpçaq eposçuluğundan fərqli yeni yaradıcılıq ənənəsinin əsasını qoymuşdur.

Oğuz eposu türk düşüncəsində yeni yaradıcılıq hadisəsi olduğu kimi, eyni zamanda yeni epos tipi kimi meydana çıxmışdır. Bu özünəməxsusluq onun həm məzmununda, həm də forma xüsusiyyətlərində özünü göstərmişdir.

Oğuz eposunun tarixi, yaranma hüdudu, ölçüləri, coğrafiyası və məkanı vardır. Bu isə onun yaranma tarixi, süjet, motiv və obrazları barədə bir sıra illyuziyaları təkzib edir. Türk, eləcə də onun yetirdiyi oğuz eposunun yaranma dövrü barədə müəyyən həqiqətləri təsdiqləməyə imkan verir. Məsələn, lap elə şumer-türk eposu əlaqələrini...

Təbii ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz eposunun erkən yaradıcılıq dövrü nümunəsi hesab edilə bilməz, o, ozan improvizəsinin yüksək zirvəsidir. Məruzədə ozan-şaman münasibətlərinə də toxunulur, bu ənənəyə altay-qıpçaq eposçuluğu ilə müqayisədə nəzərdən keçirilir. Belə bir qənaət təsdiqlənir ki, altay-qıpçaq eposundan fərqli olaraq, oğuz eposçuluğuna şamançılıq yad elementdir, o, başdan-başına tam və bütöv halda ozan improvizəsidir. Ozanın tanrıçılıqdan peşəkar improvizatorçuya çevrilmə spesifikasiyasının başlıca cəhətləri də məruzədə müxtəsər şəkildə xatırlanır.

Uzun və tarixi yol keçmiş poeziyanın inkişafında insanın mənəvi və ictimai həyatı ilə vəhdətdə alınan elə reallıqlar mövcuddurki, zamanın spesifik xüsusiyyətlərindən asılı olmadan estetik zövqün formalaşmasında, poetik fikrin ifadəsində bədiilik funksiyasını yerinə yetirir. Dolğun məzmunu ilə insanın daxili aləminin açılmasında bədiilik daşıyıcısı olan təbiət belə maraqlı obyektiv gerçəklikdir. Təbiəti əksətdirmə forması kimi incəsənətdə peyzaj termini geniş miqyasda işlənilsə də, təbiət və peyzaj anlayışlarını eyniləşdirmək mümkün deyil.

İncəsənət və onun müxtəlif sahələrində fərqli aspektdən obyekt alınan təbiət bədiiləşmə dinamikası ilə diqqəti cəlb edir. İnsanın fərqli zaman kəsiyindəki ictimai-fəlsəfi görüşləri təbiətə estetik münasibəti və onun poetik mənalandırılmasını dəyişikliyə uğradır. Uzun müddət ideya-məzmun komponenti, təsvir və ifadə vasitəsi kimi müxtəlif janrların tərkibinə daxil edilən təbiət milli ədəbiyyatımızda XX əsrin ortalarından başlayaraq müstəqil mövzu xüsusiyyəti kəsb etməklə vətəndaşlıq hüququ qazanır. Bu da təbiətə baxışın əhatəliliyi və onu estetik duyumun dərinliyindən irəli gələrək yeni ictimai-əxlaqi, sosial-psixoloji, etik-fəlsəfi baxışlarla əlaqəli şəkildə təzahür edir. Məhz bu xüsusiyyət təbiətin bədii yaradıcılıqda funksiya çalarlarının araşdırılması və tədqiq olunması üçün zəngin material verir.

Boylarda təbiətdə mövcud olan və bizim də elə, əsasən, bu haqda danışacağımız üç nəsnəyə-dağa, suya, ağaca Oğuzların baxışı xüsusi səciyyə daşıyır. Əksər boyların sonunda Qorqud Atanın söylədiyi alqış-dualarda da bu üç adı keçən təbiət varlıqları “Qara dağların yıxılmasın”, “Qamən axan görklü suyun qurumasın”, “Kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin” şəklində təkrar-təkrar xatırlanır.

Abidənin boylarında “Köksü gözəl qaba dağ” adı tez-tez çəkilir. Biz bilən “köksü gözəl qaba” (“qaba”-uca, hündür, yüksək deməkdir) əslində Qazlıq Dağının təyin əlamətidir. Bunun doğrudan da belə olmasını ayırd etmək üçün gəlin, elə Qazlıq Dağının da adı getdiyi birinci boya müraciət edək. Bayandır xanın buğasını Dirsə xanın oğlu Ağ meydanda öldürür. Bu şücaətə görə Dədə Qorqud oğlana ad (Buğac), atası isə bəylik, taxt verir. Bundan Buğaca həsəd aparən Dirsə xanın paxıl “qırx yigidi” namərdliklə onu aradan götürmək niyyətində düşür. Onlar Dirsə xana yalandan deyirlər ki, bəs oğlun, yəni Buğac yaramaz işlər görmüş, guya atasının namusuna toxunaraq anasına əl uzatmış, o ola-ola “Köksü gözəl qaba dağa ova çıxmışdır”. Belə-belə qəbahətli iş tutmaq, ata dura-dura oğlunun izinsiz ova çıxması Oğuz cəmiyyətində mümkün olası məsələ deyil. Əgər bu belədirsə, xəbər gedib Bayandır xana çatarsa, onlar heç vəchlə “qatı qəzəb”dən yaxa qurtara bilməyəcəklər. Dirsə xan bu namərdlərin yalanına inanıb oğlunun başını əkmək üçün ova aparır və ovda da onu oxlayır. Onların haralarda ov etmələrini biz Dirsə xanın xanımının sorğusundan öyrənirik. Ərinin evə oğulsuz qayıtdəğini görən qadın-ana təşvişlə soruşur:

Qalxıban yerindən uru durdun,
Yelisi qara qazlıq atına bütün mindin,
Köksü gözəl qaba dağa ava çıxdın,
İki vardın, bir gəlirsən, yavrum qanı [1, 124]

Deməli, Dirsə xanın Köksü gözəl qaba dağda ov etməsi anaya bəllidir. Odur ki, ərindən səhih cavab ala bilməyən nigaran ana oğlunu axtarmağa başlayır və gəlib Dirsə xanın ov ovladığı yerə-Qazlıq Dağına yetişir.

Sözü gedən dağın niyə “köksü gözəl” olmasının cavabını da biz elə birinci boyda tapırıq. “Qışda-yazda qarı-buzu əriməyən” Qazlıq Dağı sanki təbiətdəki

bütün zənginlikləri özündə cəmləşdirib. Bunu Buğacın anasının dedikləri də təsdiq edir: “Qazlıq dağı, axar sənin suların”, “Bitər sənin otların, Qazlıq dağı”, “Qaçar sənin geyiklərin, Qazlıq dağı”.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da ən çox adı keçən Qara Dağdır. Və elə abidənin özündə bu dağın otsuz-ağacsız, qoca-yaşlı (“Qarşı yatan Qara Dağ qarıyıbdır, otu bitməz”), çox yüksək, daşlı-qayalı “Yüksək-yüksək Qara Dağın daş yuvarlansa...” [1, 85] olduğu bildirilir.

Qara Dağ bir obraz olaraq canlı bilinir. Beyrəyin bacısı qardaşını ölmüş bildiyindən “Qarşı yatan Qara dağım yıxılıbdır” deyir. Yenə də elə bu boyda Banıçiçək Beyrəyin sağ olduğunu və yurda qayıtmasını qayınatasına-Bayburaya belə bildirir: “Əğrəb-əğrəb Qara dağın yıxılmışdı, ucaldı axır”. Elə onuncu boyda Səkrək də qardaşı haqqında doğru xəbər bilmək üçün anasına

Çox zamanmış Əgrək derlər bir yigit dustaqmış,
Qadir tanrı yol vermiş, çıxıb gəlmiş-

dedikdə, anası da əlbəəl ona

Qarşı yatan Qara dağın,
Yıxılmışdı, ucaldı axır-

deyə gözaydınlığı verir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı dağlar, xüsusən təpələrlə bağlı bir səciyyəvi məqamı da üzə çıxarmağı faydalı bilirik. Oğuzlar arasında, deyəsən, intizarı çəkilmə, yolu gözlənilən üçün dağa, təpəyə çıxmaq adəti də olub. Buna Bamsı Beyrəyin Banıçiçəyə dediği

Beyrək gedəli Bambam təpə başına çıxdınmı, qız?!
Qarılatab dörd yanına baxdınmı, qız?!

və Banıçiçəyin də buna cavab olaraq

Beyrək gedəli Bambam təpə başına çıxdığım çox-
sözləri də şahidlik eləyir.

Abidədə dəre dağ-daşın, təpənin əksi olaraq ölüm-itim, qəbahətli işlər məkanı bilinir. Abidənin birinci boyunda oğlunu axtaran Dirsə xanın xanımı, arxada bildirdiyimiz tək, gəlib Qazlıq dağına yetişir. Və dağdan baxıb görür ki, aşağıda “...bir dərənənin içində qarğaquzğun enər-çıxar”. Ana yanındakılarla buraya tələsir və Buğacı dərədə ölümcül yaralanmış tapır. Yaxud, abidənin altıncı boyuna müraciət edək. Selcan xatunu Qanturalıya verməkdən peşiman olan Təkür öz adamlarından altı yüz kafiri onların arxasınca göndərir ki, qızı alıb geri qaytarsınlar. Tərəflər arasında döyüş başlayır. Bir qədər vuruşdan sonra Selcan xatun gələnlərin basıldığını zənn eləyir. Amma baxır ki, Qanturalı görünmür. Boyda deyilir: Selcan xatun “Atına mahmız urdu, bir yüksək yerə çıxdı. Gözlədi gördü kim, bir dərənənin içində toz gah dərilir, gah dağılır. Üzərinə getdi, gördü kim, Qanturalının atını oxlamışlar, gözünün qapağını oxlamışlar, üzünü qan bürümüş, durmaz qanın silər”. Selcan xatun bircə an da yubansaymış kafirlər bu dərənənin içində Qanturalının axırına çıxacaqmışlar.

Beyrəyin otuz doqquz arxadaşını əsirlikdən qurtarmaq üçün Qalın Oğuz bəyləri Parasarın Bayburd hasarına gəlib yetişirlər. Qızğın vuruş başlayır və boyda deyilir ki, “Dərələrdə kafirə qırğın kərdi. Yeddi kafir bəyi qılıncdan keçdi”. Bu, eyni ilə dördüncü və on birinci boyda da təkrar olunur.

Abidədə tərkibində “dərə” olan bir “Dərəşam” toponimi də vardır. Boylarda xüsusi ad kimi “Qara dərə” də iki kərə xatırlanır və hər iki halda “Qara dərə ağzında qadir verən” şəklində Qaragünəyə aid edilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da da sudan söz düşəndə o, “böyük-böyük su”, “qanlı-qanlı su”, “soyuq-soyuq su”, “daşqın-daşqın su” adıyla xatırlanır. Amma axar sudan danışanda burada mütləq “görklü”, yəni “müqəddəs” kəlməsi də deyilir. Və Oğuzlar da bu görklü-müqəddəs suyu elə-belə keçməzlərmiş. Onlar yalnız xoş məramlı istəklər diləyində olanda və bu məqamda müsbət cavab aldıqda “Axıntılı görklü suyu” keçərmişlər. Misal üçün, Qorqud ata Beyrək üçün Banıçiçəyi, Qanturalı Selcanı istəməyə gələndə qız kimsələri bu gəlişin səbəbini soruşurlar. Onlar da ayrı-ayrılıqda “Axıntılı görklü suyunu keçməyə gəlmişəm”-deyə cavab verirlər.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un fauna aləmində sürünənlər fasiləsinə daxil olan ilan və əjdahadan da söz gedir. Burada iki kərə “sarı ilan”, iki kərə “ala ilan” adları çəkilir. Qanturalının meydanda vuruşduğu üç cənəvərin-qoğan aslan, qara buğra, qara buğanın hər biri ayrı-ayrılıqda əjdahaya oxşadılır, əjdahaya bərabər tutulur. Elə Təpəgözün də “qara əvrən”, yəni əjdaha olduğu bildirilir. Abidənin yeddinci boyunda “əjdahalar ağzından adam alan” deyəmi Dəli Əvrənin, bir növ, ayaması, hünərini göstərən təyin əlaməti olaraq verilir. Amma Dəli Əvrənin hansı şəraitdə, necə və nə məqsədlə əjdahalar ağzından adam alması haqqında abidədə bir kəlmə də danışılmayıb. Nəhayət, eposda Salur Qazanın yeddibaşlı əjdaha öldürməsi xəbər verilir. Kafirlər Qazan xanı yatmış olduğu halda tuturlar. Çox çək-çöyürdən sonra şərt qoyurlar ki, Qazan xan onları öyərsə yurduna buraxılacaq. Yadı öyməyi isə Qazan xan heç xəyalına belə gətirmir. Bu məqamda onun kafirlərə dedikləri sırasından məhz əjdaha ilə bağlı belə bir xətt keçir:

...Yeddibaşlı əjdahaya yetib vardım,
Heybətindən sol gözüm yaşardı,
Hey gözüm, namərd gözüm, müxənnət gözüm,
Bir yilandan nə var ki, qorxdun!-dedim,
Onda dəxi ərəm, bəyəm, deyü öyünmədim,
Öyünən ərənləri xoş görmədim [1, 69].

“Kitabi-Dədə Qorqud”da qarğa və quzğundan da söz açılır və çox vaxt adları bir yerdə qoşa çəkilir. Həm də bədnəiyabət quşlar kimi. Bu də təbiidir. Çünki qarğa da, quzğun da qana həris, leşə qonan quşlardır. İnam və etiqada, hətta qaynaqların verdiyi xəbərə görə, bu quşlar nə vaxt, harada döyüş-vuruş başlayacağını, qan tökülüb ölüm-itim olacağını öncədən bilir və uçuşub buraya gəlirlər. Bu məsələ “Kitabi-Dədə Qorqud”da da eynən belədir. Birinci boyda

atanın-Dirsə xanın əli ilə oğul-Buğac “qışda-yazda qarı-buzu əriməyən Qazlıq dağı”nda yaralanır. Ana bir dəstə xanımla oğlunu axtarmağa gəlir. Onlar bir dərəcəyə qarğa-quzğunun enib-qalxdığını görürlər, atlarını buraya çapırlar. Deməli, qarğa-quzğunun bir yerə toplaşmasının xəta işlə bağlılığını bu xanımlar bilirlər. Doğrudan da, onlar gəlib Buğacı burada “al qana bulaşmış” halda tapırlar. Buna görə də “qarğa-quzğun qan görüb oğlanın üstünə qonmaq istərdi” sözləri ilə dastançı fikrini tamamlayır. Altıncı boya müraciət edək. Qızını Qanturalıya verməyə məcbur olan Trabzon təkuru sonradan peşiman olur. Qızı geri qaytarmaq üçün onların arxasınca altı yüz döyüşçü göndərir. Qanturalı da, Selcan da bu gələn yağıyla vuruşurlar. Qanturalı vuruşa-vuruşa bir dərəcəyə enib görünməz olur. Bu vaxt Qanturalının ata-anası gəlir. Qızdan oğlanı soruşurlar. Selcan deyir: “Nə yerdə yenər, qarışar toz varsa, nə yerdə qarğa-quzğun oynarsa” [2, 194].

Qanturalı oradadır. Göründüyü tək, burada hələ ölüm-itimdən söz getmir. Amma bir halda ki, döyüş-vuruş var, deməli, ölüm-itim olacaq. Odur ki, belə işin olacağını öncədən hiss edən qarğa-quzğun tökülüşüb buraya gəlmişdir. Qazan xanın ev-eşiyi talananda, Beyrək otuz doqquz igidi ilə əsir gedəndə də, sözsüz ki, ölüm-itim də olur. Bu da ilk öncə yurdlar, yerlər üstə qarğa-quzğunun uçmasından bəlli olur.

SUMMARY

In the article landscape in “Kitabi-Dada Qorqud” is analyzed. As an element of the literary text landscape forms aesthetic structure of the epos. Landscape elements are used as structural parts of ethnic poetics.

ƏDƏBİYYAT

1. “Kitabi - Dədə Qorqud”. Bakı, 1988.
2. Abdulla B. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası. Bakı, 1999.

Yankova Veneta Petrova

Шуменский университет «Епископ Константин Преславский»

ГОРОД, ГРАНИЦЫ И ЛЮДИ: БАКУ

Ключевые слова: идентичность, этнические границы, культурный контакт, этнокультурное взаимодействие

Изложение относится к проблемным областям «этнологии города» (ethnologia urbana) и “этнологии пространства” [7, с. 23; 10, с. 269–289; 11, 59–62; 3]. «Урбанонология» - это подразделение проблематики этнологии пространства, которая рассматривает город и городское пространство как текст культуры. Урбанонологи считают, что город создает общности людей,

объединяемые не только их принадлежностью к пространству, где они живут, но и создаваемой ими культурой, ценностями и мифами. Человек создаёт свой микрокосмос (“наш космос”), свою “среду памяти”, которая бывает разного типа (локальная, поселковая, общностная, индивидуальная), но в данном случае важна идея об общем жизненном пространстве и чувство принадлежности к определённой социальной и этнической общности, к её культуре [3, с. 4; 2 ; 4, с. 20].

В этом контексте возникают вопросы: Городом какого типа является Баку? Каково его место в различных типологиях городов? Какова “эмблематическая картина города” (Ж. Кюизение) как доминанта в сознании его жителей? Каково её место в устойчивой, стабильной во времени идентичности бакинцев сегодня, в эпоху глобализации? Какие „образы” города Баку создают, сохраняют и распространяют искусство, культуру, литературу в различные периоды истории азербайджанского народа?

Основная задача нашего изложения, это попытка рассмотреть и проанализировать культурное пространство города Баку в локальном и в евразийском контексте. Особый акцент ставится на отношении к бинарной культурной оппозиции Восток – Запад. В этом аспекте важна методологическая роль категории «этническая граница» / здесь – «граница» [19]. В ходе работы используются культурологический и этнологический подходы. Основные источники для анализа выбраны таким образом, чтобы выразить и „восточную”, и „западную” точку зрения к культуре города Баку: популярный роман Курбана Саида „Али и Нино” (1937), исторические очерки Манафа Сулейманова „Дни минувшие” [www.azeribook.com], отрывки из книги американского журналиста Тома Рейса (Tom Reiss) “The Orientalist: Solving the Mystery of a Strange and Dangerous Life” (2004) [<http://www.tomreiss.info>] и др.

Во введении к популярной книге об азербайджанском писателе Курбане Саиде её автор, американский журналист Том Рейс, пишет: „Баку – столица Азербайджана, небольшого государства, которое гордится тем, что является самым восточным пунктом Европы, хотя большинство европейцев не знало о нем” [<http://www.washprofile.org/?q=ru/node/5393>]. Эти слова иллюстрируют представление постороннего человека, иностранца, американца о городе Баку и актуализируют проблему „Восток – Запад”, „Азия – Европа”. Они являются исходным пунктом нашего дальнейшего анализа. Дополним, что в попытках определить культурную специфику Баку, авторы обычно пользуются собственными критериями как результатом естественного человеческого этноцентризма. Так, например, в своём интервью Том Рейс, называя Баку с начала 20 в. „Кавказским Парижем” и „Манхэттеном” снова выражает европоцентрическую и американоцентрическую позицию в представлениях о городе.

В результате своих характерных природо-географических особенностей район Баку является «контактной зоной» с древних времён: здесь находятся одни из самых древних очагов человеческой цивилизации и религиозности [<http://www.window2baku.com/Index.htm>; 17]. Обобщение специфической социокультурной ситуации в районе Баку представляет Али Аббасов, который пишет о „феноменальном взаимодействии (phenomenal interaction) арабской, персидской и тюркской ментальности” во времени и о формировании „гибкой ментальности” (the plastic mentality) населения Азербайджана [18, с. 63]. Конечно, этот сложный социокультурный феномен является результатом противоречивых процессов с различной динамикой во времени. Их анализ здесь невозможен и мы остановимся только на одном определённом аспекте: образ города Баку и проблема Восток – Запад. Вот поэтому выбираем период в начале XX века, когда, по мнению специалистов, происходят процессы конструирования азербайджанской национальной идентичности.¹¹ Предварительно укажем, что в начале XX века самоопределение бакинцев (жителей города Баку) осуществляется в соотношении с универсальной культурной дихотомией Восток – Запад [21].

Город Баку в контексте проблемы Восток – Запад. Роман Курбана Саида „Али и Нино” (1937 г.)

Роман Курбана Саида „Али и Нино” (1937 г.) – классическое произведение азербайджанской литературы.¹² В аннотации к русскому изданию в октябре 2008 года (Издательство „Ad Marginem”) его сравнивают с такими „европейскими” явлениями как «Мастер и Маргарита» Булгакова и пастернаковским „Доктором Живаго”. Сюжет прослеживает индивидуальную человеческую судьбу – любовь мусульманина и христианки – в проекции судьбы азербайджанского народа в важный период его истории – в начале XX века. Текст прямо и иногда почти публицистическим пафосом задаёт вопросы, связанные с потребностью индивидуального и общностного самоопределения, т.е. выдвигает на первый план проблему идентичности, представленную в ситуации „кризиса” и выбора. Привлекая к анализу категорию „граница” / ”этническая граница” (ethnic boundary) [19], отметим, что хронотоп романа демонстрирует множество примеров мобильности границ: наступление капиталов отмечает „процессы передвижения Европы на Восток” (Reiss T.); русское

¹¹ Дальше под понятием „идентичность” будем понимать “осознаваемое чувство единства и соответствия с собой и со средой, континуитета во всех случаях перемен” [20, с. 204–205; 9; 8].

¹² Считается, что имя „Курбан Саид”, это литературный псевдоним. Далее пользуюсь переводом Мирза Гусейнзаде (1990 г.) [www.azeribook.com].

институциональное присутствие в Баку определяет его как „русский город”, а одновременно с этим провоцирует маркеров на этноконфессиональную обособленность и пр.

Сегодня роман „Али и Нино” оценивают как успешное вступление в микрокосмос города Баку и вообще на Кавказ. По словам журналиста Тома Рейса, порекомендовавший ему прочесть роман иранский друг отметил, что роман лучше любого туристического гида ознакомит его с городом и Кавказом в целом. Иными словами, в этом выражается противопоставление двух образов города: рекламный – для туристов и реальный, который передаёт художественную фикцию. Надо отметить и значительное воздействие романа на современного читателя, вероятно, за аналогию с постсоветской азербайджанской действительностью. Молодые люди, собеседники Тома Рейса, разделяют, что роман помог им раскрыть их собственную страну и весь мир, лежащий под ногами, похороненный советской системой.

Уже в первых строках романа появляется проблематика, связанная с местоположением Баку и его соотносят с условной культурной дихотомией „Запад – Восток” / „Европа – Азия”. Тем временем особую значимость приобретают проблемы: Город – Граница – Идентичность. Город Баку рассматривается не только как историко-географическая и культурная структура, но и как аспект идентичности героев и их цивилизационного выбора. Европоцентрическая позиция, выраженная русским профессором, резко определяет границу между „прогрессивной Европой или же отсталой Азией”. Понятие „граница” здесь не географическое понятие, а этнокультурная категория, которая маркирует и разделяет различные культуры и цивилизационные модели. Для представителей русской городской администрации и наступающего европейского капитализма Баку и его нефть это пространство богатства и власти, которым им необходимо овладеть. Вот поэтому они защищают тезис о Европе как образце цивилизации, которому надо следовать. К данному тезису в тексте также имеют место различные отношения – от подражательства до полного отрицания и ксенофобии. В целом процесс самоопределения в соотношении с Европой как парадигматической цивилизацией характерен для множества народов в период формирования их национальной идентичности. Иллюстрируя это, сошлёмся на турецкого писателя и публициста Яшара Наби, который тоже интересуется проблемами идентичности и почти в то же самое время в 1936 году публикует свою книгу. Он обобщает популярное (кажется и сегодня!) понимание, что для Азии Запад начинается с Анатолии, а для Европы – Восток начинается на Балканах [23, с. 7; 5]. Таким образом, в начале XX века перед азербайджанской интеллигенцией возникают

проблемы, которые позже порождают явления, выражаемые такими терминами как „ориентализм” и „оксидентализм” [12; 22].

В романе Курбана Саида Баку представлен как культурное и духовное пространство. Со своей топижкой (Девичья башня, Бинагади, пригороды, окрестности), историей и легендарностью Баку стал естественным историко-географическим и культурным контекстом сюжета. Показательны метафоры о Баку как МОСТе („*роль моста между Европой и Азией*”) и ВОРОТАх („*этот замечательный город – ворота в Европу*”). Здесь необходимо иметь в виду как культурологическое, цивилизационное содержание, так и прагматическое значение слова «мост» как особого геополитического пространства с акцентом на посредническую роль в общении между культурами [13]. С особой знаковостью подчёркнута фраза „*ворота князя Цицианишвили*” – она связывается с важным моментом из истории города и скрещивает его героическую мифологию с родовой памятью. Её защита в действительности это защита своего пространства, своего собственного мира, а смерть именно „*на Гянджинском мосту*” можем интерпретировать как полное слияние не только с пространственными, но и с его духовными измерениями Своего, как защиту его целостности и нерушимости.

Некоторые исследователи считают, что метафора граничного пространства (перекрёсток, мост, ворота) в общностной ментальности свидетельствует о колеблющемся представлении национальной идентичности. Как уже отметили, в романе Курбана Саида национальная идентичность представлена в ситуации кризиса, в ситуации её необходимого категорического самоопределения и защиты. Для главного героя (и протагонист автора!) город Баку не только место рождения, с которым крепко связана его родовая память и персональная житейская судьба. Баку существенная часть идентичности героя, город – это тот сакральный центр (*sacrum*), который порождает чувство принадлежности и гармонии:

„Я любил это ровное море, любил степь и лежащий у моих ног древний город. Суетливые, шумные люди, которые приезжали сюда в поисках нефти, обогащались, но уезжали, потому что не любили этой степи”.

Здесь пространственные маркеры идентичности отмечают такие концепты как: „море”, „степь” и „город” – каждый из них со своей символикой в создаваемой картине мира. С подобной функциональностью встречаются в тексте романа концепты „лес” и „степь” как воплощение и выражение Запада и Востока. Человек и место, человек и среда, человек и город – они взаимосвязаны и взаимозависимы. Идея Своего и Чужого выражается посредством принадлежности к городу Баку. В „идентификационном центре” героя романа поставлен город Баку как

сложная социокультурная и этноконфессиональная структура, которая приобретает категориальный характер. Город Баку конструкт устойчивой идентичности героя.¹³ А тождественность города Баку с Родиной выражается настоящей апологией родного места:

„Я звал Родину, как дитя зовет свою мать, и понял вдруг, что этой Родины больше не существует. Я ощущал чистый, степной воздух Баку, слабый запах моря, запах песка и нефти. Я ни за что на свете не должен был покидать его. Этот город дарован мне Аллахом! Как собака к своей конуре, я прочной цепью привязан к его древней природе”.

Этот идеализированный образ города и специфическое отношение к нему, удачно можем выразить термином „топофилия” [3].¹⁴

Роман ищет и ставит город Баку в цивилизационной парадигме мира не посредством противопоставления Востока и Запада, Азии и Европы, а с помощью баланса ценностей и культурных достояний. Существование границ переосмысливается как признание уникальности каждой культуры и созидание человеческого многообразия. Исламское религиозное сознание и мораль нового человека результат не только традиции, но и самопознания и преодоления сложных критических ситуаций в личной жизни и в социальной практике. В ситуации войны традиционные исламские ценности тоже подвержены испытанию, но в финале романа утверждается гуманистическое послание, вложенное в уста одного из героев:

„Я человек старый, - начал он, - и все, что я здесь вижу и слышу, глубоко печалит меня. Русские хотят уничтожить турков, турки - армян, армяне - нас, а мы - русских. Не знаю, хорошо это или плохо. ... Конечно, каждый народ думает, что у него свой Бог. Но я думаю, что Аллах, говорящий устами всех пророков, - един. Оттого я верую в Иисуса, Моисея, Конфуция, Будду, Магомета. Все мы – творения Аллаха и, пройдя сквозь Баб¹⁵, вновь вернемся к нему. Об этом мы должны сказать народу. Надо объяснить, что нет ни белого, ни черного, потому что в черном таятся белое, а в белом заключено черное. Я думаю, надо делать так, чтоб никому не был причинен вред, потому что мы представляем собой частицу людей и частица нас заключена в каждом человеке”.

¹³ Вместе с устойчивой, стабильной во времени идентичность наблюдается и ситуационная (представительная, преференциальная) идентичность, которая проявляется при определенных обстоятельствах.

¹⁴ Эмоциональная (позитивная) связь человека с пространством/местом/географическим объектом.

¹⁵ „Баб” - ворота. В данном случае и „Баб” - руководитель и идеолог движения. (Заметка переводчика).

Роман утверждает культурный и религиозный плюрализм, а город Баку – это не только центр исламской культуры, но и центр этноконфессиональной терпимости и толерантности. Самый яркий пример, конечно же, это судьба центральной пары персонажей – мусульманина и христианки. Обобщение этого религиозного и культурного конгломерата выражают слова «... *тайна этого города в непостижимом родстве рас и народов*». Это обобщение подтверждается исследователями – историками и журналистами. В отмеченном выше интервью Том Рейс говорит: «*В Баку не доминировала ни одна из культур или религий*». В письменной и устной истории Баку тоже сохранилось много примеров веротерпимости и религиозной толерантности [14; 6].

И так: Созданный в середине 30-ых годов XX века, подвластный немного устарелым эстетическим концепциям, роман „Али и Нино” звучит удивительно актуально со своим отношением к проблеме „Восток – Запад”/ „Азия – Европа”. Если в последние три столетия значение концепта “Европа” синонимично модерности, а идея Европы – символ экономического и культурного превосходства и власти, то роман предлагает представление о другом, различном, но вполне равноценном в цивилизационном отношении мире – мир азиатской культуры („*волшебный мир Азии*”). Утверждается идея множественности семантически различных культур (полицентризм, культурный релятивизм). Вот потому и герой/автор обобщает: „...*останемся здесь, в Баку, ведь здесь так незаметно переплелись Европа и Азия.*” В этом контексте город Баку не „мост” или „ворота”, а пространство аккультурации (acculturation), т.е. уникальное культурное пространство, в котором переплетаются различные традиции, культуры, конфессии, цивилизации.

Баку в контексте процесса глобализации. „Бакинство”

В переходе от постиндустриального к информационному обществу в условиях интернет-культуры границы приобретают другие измерения. Беспрепятственные возможности коммуникации через интернет создают виртуальные общности, которые выявляют принадлежность и привязанность к своему месту, к своему городу (Баку), независимо от того в какой точке мира люди находятся в данный момент. Например, интернет-портал Баку и бакинцы [<http://www.baku.ru/>]. А собственно понятие „бакинство” как самоназвание свидетельствует о стремлении терминологического выражения идеи общности [1]. Баку связывает бакинцев своей историей, местами, личностями, мифологией, культурной памятью. Это чувство принадлежности в мобильной современной „сети идентичностей” кажется исключительно важным в условиях глобализации. Люди «глобальной деревни» ищут свое место. Припомним, что

глобализация резко обостряет чувствительность к национально-культурной идентичности и сегодня превращает её в одну из важнейших проблем [16, с. 62; 15]. Современные формы знакомства с городом Баку и его культурой находят свое отражение в деятельности журналистов, туристов, в международных научно-исследовательских и экономических проектах [24]. Все эти индивидуальные и групповые представления и впечатления создают новые образы города.

И так, какой город Баку? Каковы его образы для бакинцев, азербайджанцев, кавказцев и иностранцев? Виртуальные, визуальные, рекламно-туристические, художественные, геополитические и т.д., которые существуют в представлениях об Азербайджане. В данном изложении мы только попытались коснуться этого многоликого феномена. Его дефиниция и типологизация, естественно, могли быть различными в зависимости от точки зрения и применяемой методологии. До этого в примерах город представлялся, прежде всего, как „город идентичности”, выраженный во время идентичностного «кризиса» и в контексте процесса глобализации, а также и как „город культурной множественности / поликультурности” и межкультурной толерантности. И такой он напоминает и другие подобные города мира. Припомним Броделя, что города «продукт своей цивилизации», город Баку – тоже...

Но, кажется, что вопрос о статусе города как социокультурной общности в условиях глобализации требует отдельного внимания исследователей. Если по своей природе город-космополит, обостряется ли „кризис” городской идентичности в условиях глобализации? Каково место города Баку в „сети идентичностей” для современного человека? Считает ли он его все ещё своим городом, является ли Баку для него «своим» местом и бакинцы – своей общностью, к которой он принадлежит? Что такое Баку для человека XXI века? Может быть, это принадлежность к этому городу с его историей, мифологией, традициями или место, откуда он может отправиться в путь и обязательно вернуться. Центр Своего мира, но и место, открытое миру Других.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агамалиев Ф. Старый фаэтон. В: Журнал «Баку» 2008, N2:152-154.
2. Асман, Ян. Културната памет. Писменост, памет и политическа идентичност в ранните високоразвити култури. София. 2001.
3. Башлар, Г. Поетика на пространството. София. 1988.
4. Грекова, М. Общности и идентичности. София. 1998.
5. Бибина, Йорд. Балканските идентичности през призмата на тюрклюка. – В: <http://www.ilit.bas.bg/bi/include.php?file=bibina>

6. Джаббаров, Фархад. Феномен Тагиева. – В: журнале «Город». № 2. 2009. Баку.
7. Дюркем, Е. Элементарни форми на религиозния живот. София. 1998.
8. Ериксън, Е. Идентичност. Младост и криза. София. 1996.
9. Кръстева, А., Ив. Кацарски, Н. Богомилова, Пл. Макариев. Идентичности. София. 1995.
10. Леруа-Гуран, А. Символите на обществото. – В: ABC на етнологията. Т. 2., София. 1999: 269-289.
11. Лич, Эдм. Культура и коммуникация. Логика взаимосвязи символов. К использованию структурного анализа в социальной антропологии. Москва. 2001.
12. Саид, Е. Ориентализмът. Прев. Л. Дуков, Кралица Маб, София, 1999.
13. Сачко, Г. Евразия в мировой политике: ретроспективный и перспективный дискурсы. <http://www.rami.ru/publications/convent/sachko.rtf>
14. Сулейманов, Манаф. Дни минувшие. // <http://www.azeribook.com>
15. Федотова, В. Г. Кризис идентичности в условиях глобализации. – В: Человек. 2003. № 6.
16. Шендрик, А. И. Глобализация в системе культурологических координат. – В: Знание. Понимание. Умение. 2005. N1, 56-68.
17. Фатуллаев, Шамиль. Градостроительство Баку XIX – начала XX веков. Баку. 1978.
18. Abbasov, Ali. Sovietization of Azerbaijan: how it was. – In: Today and Tomorrow. Azerbaijan in focus. N 7, Dec. 2007: 61-73.
19. Barth, Fr. Ethnic Groups and Boundaries. London. Allen and Unwin. 1969.
20. Bausinger, H. Identitat. – In: Bausinger, H., U. Jeggle, G. Korf, M. Scharfe. Grundzuge der Volkskunde. Darmstadt. 1978.
21. Breton, Roland Géographie des civilisations. Collection «Que sais-je?» Presses Universitaires de France. Paris. 1996.
22. Buruma, Ian, Avishai Margalit, Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies, The Penguin Press. 2004.
23. Nabi, Yaşar. Balkanlarda Türklük. Ankara. Ulus Basımevi. 1936.
24. Today and Tomorrow. Azerbaijan in focus. Association for Civil Society Development in Azerbaijan. N1. 2007. // <http://www.todayandtomorrow.az>

SUMMARY

This report relates to the subject area of urban studies, that explore the city as a cultural phenomenon. The city and the urban space are treated as cultural texts, which creates human community, united not only by membership of living space, but also create their culture, values, myths.

The main objective of the exposition is an attempt to examine and analyze the cultural space of the city of Baku in the local and the Eurasian context. Particular emphasis is supplied on the relation to the binary cultural opposition East - West. In this aspect is particularly important methodological role of the category "frontier" (Fr. Bart) and specific examples illustrate different ways of its functioning. The main sources for analysis are chosen to express "Eastern" and "Western" point of view in the 20th century and the present world's situation.

After analysis of the novel "Ali and Nino" (1937) and data from the current virtual space, summarizes that Baku is phenomenon with many images, among which stood the image of "city of culture plurality".

Yusifova Xədicə Ramiz qızı

Бакинский славянский университет

ПОЛЕМИКА О РОМАНТИЗМЕ И РЕАЛИЗМЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ КОНЦА XIX – НАЧАЛА XX ВЕКОВ

Азербайджанский романтизм и азербайджанский реализм, как и русский, и западноевропейский, имели свои социально-исторические корни. Расцвет восточного романтизма приходится на конец XIX века. Реалистический метод также формируется в указанный период, достигая своего апогея в первые десятилетия XX столетия. И романтизм, и реализм в азербайджанской литературе нельзя отрывать от жизни народа, от наиболее важных общественных событий.

В своем главном труде «Романтизм в азербайджанской литературе» видный ученый М.Джафар ставит такой вопрос: возможно ли называть азербайджанский романтизм поздним романтизмом и отвечает на поставленный вопрос следующим образом: романтизм в азербайджанской литературе был художественным явлением, порожденным сложной исторической обстановкой. Особо отмечая данный факт, критик-литературовед раскрывает главные исторические причины этого художественного направления. По его мнению, на развитие романтизма в первую очередь повлияла русская революция 1905 года, нашедшая свой первый отклик в Азербайджане, и именно Азербайджану было суждено

сыграть ведущую роль в распространении революционных идей на востоке [7,90].

Безусловно, развитие и совершенствование двух основных художественных методов в азербайджанской литературе начала XX века обусловлено целым комплексом причин социального, идеологического и эстетического характера. Среди них центральное значение имеет фактор постепенного пробуждения национального самосознания, попытка художественно-эстетическими средствами выйти за пределы реалистического мышления и в некоторой степени способствовать разрешению проблем, с которыми азербайджанский народ сталкивался в глобальном масштабе.

Романтизм и реализм в высшей степени отразили сложную переломную эпоху величайших социальных катастроф, столь характерных для конца XIX – начала XX веков. Нельзя, конечно, отрицать тот факт, что в азербайджанской литературе того времени продолжали параллельно сосуществовать и выполнять определенные художественно-эстетические функции самые различные течения и направления. Но основополагающими все же оставались романтизм и критический реализм. Однако было бы ошибочным делить литературные направления на так называемые прогрессивные и реакционные. В действительности любой художественный метод открывает простор для создания крупных, эстетически значимых произведений, с чем мы и сталкиваемся при анализе ряда поэтических и прозаических произведений азербайджанских авторов.

М.Джафар в вышеуказанном труде говорил, что новая историческая обстановка выдвинула также и великое множество проблем: демократические свободы, некоторые вопросы национальной независимости и другие. А они в свою очередь выдвигали на повестку дня важнейшие для того времени вопросы культуры, экономики, науки, просвещения, литературы и искусства. Мнения по поводу путей преодоления этих трудностей были различными и порою противоречивыми, и это также проявлялось не только в политической жизни, но и в художественной литературе.

Научные споры о романтизме и реализме в азербайджанском литературоведении конца XIX – начала XX веков – вопрос не надуманный и отнюдь не праздный. Следует отметить, что азербайджанские романтики начала XX века отличались друг от друга не только индивидуальным почерком, тематикой произведений, но и эстетическими ценностями. Сама суть романтизма как творческого метода заставляла художников занять четкую мировоззренческую позицию и выразить ее в своих произведениях. Для некоторых наиболее видных и прогрессивных писателей того времени границы между романтизмом и реализмом оказались весьма подвижными:

кое-кто из романтиков перешел впоследствии на реалистические позиции; другие сумели сочетать романтизм с реализмом; третьи до конца своего творческого пути оставались верными романтическому методу. Вместе с тем специфические особенности романтизма наблюдались в творчестве каждого из них.

Аббас Сиххат, к примеру, писал и в реалистическом и в романтическом ключе. Абдулла Шаиг и Джафар Джабарлы впоследствии перешли на позиции критического реализма. Гусейн Джавид и Мухаммед Хади оставались романтиками на протяжении всей своей творческой деятельности.

Ряд современных азербайджанских исследователей упорно отстаивают безусловный примат критического реализма как ведущего художественного метода. Однако, по нашим убеждениям, абсолютизация одного художественного метода означает дискредитацию другого. Нивелирование романтизма неизбежно приводит к ошибочным утверждениям, не учитывающим общественно – исторической ситуации на Востоке, которая заметно влияла на мировоззрение азербайджанских поэтов и писателей.

В этой связи следует отметить, что в переходные исторические периоды жизни общества появляются новые социальные, политические, идеологические и исторические потребности. В начале какого-либо переломного периода возможно возникновение и одновременное сосуществование различных художественных методов. Так, в начале XX века в России и на Востоке наблюдаются исключительно сложные и вместе с тем взаимосвязанные исторические явления, такие как революция, национально-освободительное движение народных масс и т.д.

В этот исторический период многочисленные народы Европы и Азии оказались в водовороте исключительно интенсивных и противоречивых идеологических тенденций. Естественно, это приводило к постепенному формированию в литературе различных художественных и исторических концепций. Именно по этой причине в азербайджанской литературе выполняли определенные художественно – эстетические функции как критический реализм, так и романтизм.

Такие значительные исторические события, как прокатившаяся по территории Китая, Ирана, Турции и Египта волна демократических революций, не могли не породить, к примеру, цикл романтических поэм М.Хади, который эти события совершенно справедливо возводил в ранг исторических катаклизмов. Основываясь на таких действительных фактах, как отсутствие феодальных отношений, ослабление влияния духовенства, развитие науки, техники, М.Хади полагал, что народы Европы близки к осуществлению идеальных общественных отношений. Однако из подобной антитезы вытекал следующий синтез: Запад – рай, Восток – ад.

Тем самым М.Хади проповедует западнические идеи. «Говоря о творчестве М.Хади как поэта-романтика, следует отметить его связь с просветительством. Пропагандируемые им идеи прогресса нации, просвещения и образования народа, технического и культурного прогресса, развития печати и промышленности, женской эмансипации в той или иной степени отчетливо звучат на всем протяжении его творчества. Вместе с тем М.Хади – романтик, и в зрелый период его поэзия демонстрирует усиливающееся философское начало, поиски ответов как на насущные общественно-политические явления и события, так и на вечные глобальные, относящиеся к истории человечества, к вопросам бытия». [8,20].

Мировоззрение М.Хади повлияло на его взгляды относительно несовместимости художественных принципов восточного и западно-европейского романтизма. М.Хади в своих поэтических произведениях изображал Восток в целом и восточный образ жизни в частности отсталым, находящимся под ярмом деспотизма. Застой в области литературы и культуры, отсутствие свободы, по мнению азербайджанского романтика, можно достигнуть только путем полновесных демократических реформ, как это, собственно говоря, происходило в западных странах. Противопоставление Запада и Востока в азербайджанской литературе появляется позже – во II половине XIX – начале XX века. Идеи западничества – это, несомненно, результат влияния прогрессивной русской культуры на азербайджанскую культуру и литературу.

Усиление борьбы за национальную независимость в восточных регионах вызвало к жизни острые полемические выступления также писателя и журналиста Дж.Мамедкулизаде и грозную, революционную, выдержанную в суровых реалистических тонах, поэзию М.А.Сабира.

Отдавая дань уважения пресловутой концепции о преимуществе реализма перед романтизмом, М.Джафар считал, что в этом плане романтики уступали реалистам. По его мнению, реалисты, к примеру, Дж.Мамедкулизаде, считали необходимым пробуждение Востока и одновременно объективно оценивали достижения западной цивилизации в области культуры и обеспечения прав человека. В целом же романтикам по-прежнему было присуще утопическое мышление. Их мечты о прекрасном будущем не имели под собой конкретно-исторической почвы. Романтики не видели сил, способных привести к этому будущему, поэтому оно ещё долгое время оставалось для них лишь прекрасной, но недостижимой мечтой.

Вместе с тем, отметим, что страстные призывы романтиков к усвоению достижений западной цивилизации отнюдь не основывались на отрицании духовных и культурных ценностей Востока. Скорее всего борьба за разумное общественное устройство была сопряжена с пропагандой силы разума, науки и просвещения. Считая западное устройство разумным,

восточные романтики подчас идеализировали его. Более того, считалось, что Восток привержен старому патриархальному укладу. Отсюда налицо явно односторонний подход к жизни народов Востока, отрицание всего положительного, веками накопленного народом.

Когда восточные романтики говорили о «райской жизни» на Западе, то они в первую очередь имели в виду его технические достижения. Скажем, М.Хади, сравнивая Париж, Берлин и другие европейские столицы, с одной стороны, и Бухару, Тегеран - с другой, отмечал тот факт, что специалисты, обучавшиеся в Европе, служат развитию технических наук, тогда как в Тегеране и Бухаре дается лишь духовное образование, применяющееся впоследствии только в религиозной жизни.

У азербайджанских романтиков также выработалась наиболее общая позиция и в отношении других жизненно важных вопросов. Все романтики относились с одинаковой ненавистью к захватническим, а, следовательно, несправедливым войнам, угнетению, порабощению и т.п. У всех налицо были одинаковые симпатии и антипатии. Романтизм как творческий метод исходил из принципа «идеи, правящей миром», из которой рождались и другие, сопутствующие данной мировоззренческой позиции спасительные идеи, как, например, «идея всеобщей любви» или «идея возрождения в борьбе».

Как нам удалось выяснить, в азербайджанском романтизме прослеживаются и другие аналогии с западноевропейским романтизмом, что в определенной степени сближало этих писателей также с азербайджанскими реалистами. Хорошо известно, что вслед за утопическими идеями возникали идеи противоположного содержания – то есть с налётом реализма. В таких случаях романтики оказывались занятыми самыми актуальными вопросами современной жизни. В качестве примера можно привести ряд стихотворений Г.Джавида, М.Хади, А.Шаига, А.Сиххата. Общественная, национальная свобода, борьба во имя демократии – все эти и аналогичные им идеи составляли основу «реалистических» призывов романтиков. Именно эти призывы сближали романтиков с реалистами.

Исходя из вышеизложенного становится очевидным, что при внимательном критическом анализе в азербайджанском романтизме и реализме конца XIX – начала XX века можно отыскать немало ассоциативных литературных стыковок и различий.

SUMMARY

There has been drawn a parallel between russian, azerbaijani and western european romanticism and realism.

ЛИТЕРАТУРА

- 1) Гаджиев А. Азербайджанский реализм. Проблемы исторической и национальной типологии. Баку: Язычы, 1984, 240 с.
- 2) Гаджиев А. Романтизм и реализм. Баку: Элм, 1972, 347 с.
- 3) Гаджиев А. Дж. Проблемы изучения азербайджанско-европейских литературных взаимосвязей – В сб.: Азербайджанско-европейские литературные взаимосвязи. Баку: Элм, 1985, 330 с.
- 4) Караев Я. Этапы азербайджанского реализма. Баку: Язычы, 1982, 289 с.
- 5) Конрад Н.И. Запад и Восток. Статьи. М.: Наука, 1966, 496 с.
- 6) Курбанов Ш.К. Этапы развития азербайджанско-русских литературных связей в XIX в. М.: Просвещение, 1976, 231 с.
- 7) Cəfər M.C. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Bakı: Azərb. SSR EA Nizami ad. Ədəbiyyat və Dil İnstitutu, 1963, 218 с.
- 8) Məhəmməd Hadi. İnsanların tarixi qiymətləri. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1957, 196 s.

Zərbəliyeva Aynur İzzətali
Bakı Slavyan Universiteti

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ SİSTEMİNDƏ MÜBTƏDA BUDAQ CÜMLƏLƏRİNİN YERİ

İngilis və Azərbaycan ədəbi dilinə aid yazılı abidələrin dilindən bəhs edən elmi yazılara nəzər salarkən belə aydın olur ki, tabeli mürəkkəb cümlə və ona xas olan müxtəlif budaq cümlələr hələ ta qədimdən hər iki dildə çox geniş miqyasda işlənmişdir.

Belə cümlələrin böyük əksəriyyəti hətta zaman keçdikcə öz əsilliyini, təbii quruluşunu mühafizə edib saxlamışdır. Hər iki dilin yazılı abidələrinin dilini nəzərdən keçirən alimlər qeyd edirlər ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, ingilis dilində də tarixən mübtəda budaq cümlələri müxtəlif münasibətlərdə baş cümlə ilə birləşmiş və rəngarəng mənalar ifadə etmişlər.

Məlum olduğu üzrə Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə əksər hallarda əsas fikri ifadə edən bir müstəqil və ona müəyyən cəhətdən bağlı vəziyyətdə olan yazı müstəqil, asılı cümlədən ibarət olur. Müstəqil və asılı

vəziyyətdə olan cümlələr tam, bitmiş fikri ifadə etmək üçün sintaktik əlaqəyə girərək bir vəhdət təşkil edir, bir məna bütövlüyü əmələ gətirir. Beləliklə, tabeli cümlənin komponentləri ayrı-ayrı sərbəst cümlələr olsalar da, tabelilik əlaqəsi nəticəsində bir məzmun vəhdəti altında birləşirlər. Bu vəziyyət mübtədə budaq cümlələrində eynilə təzahür edir. Qədim abidələrin dilində izlərkən budaq cümlənin hər hansı bir cümlə üzvünün əvəzedicisi kimi işlənməsinin qədim tarixə malik olması nəzərə çarpır. Bu isə öz növbəsində tabeli mürəkkəb cümlələrin vaxti ilə sərbəst surətdə yanaşma əlaqəsi nəticəsində əmələ gəlməsini də söyləməyə əsas verir.

Q.Abdurahmanov yazır: “Mürəkkəb cümlələrin ilkin forması bağlayıcısız mürəkkəb cümlə olmuşdur, bunlar sonralar formalaşan tabesiz və tabeli cümlələrin əsasını təşkil etmişdir” [1, 21].

Azərbaycan dili budaq cümlə tiplərinə görə xeyli zəngin olduğu kimi, baş cümlə ilə sintaktik əlaqəyə girmək üçün kifayət qədər bağlayıcı vasitələrə də malik olmuşdur. Şübhəsiz, bunların bir qismi zaman keçdikcə öz həyatiliyini itirmiş, daha sonralar isə yeni leksik vasitələrlə təmin edilmişdir.

Mübtədə budaq cümləsi baş cümlədə buraxılmış mübtədani bildirir və onun məzmununu açır. Belə cümlələrdə əsasən baş və budaq cümlə arasında “**kim, ki,**” bağlayıcısı işlənir. Baş cümlənin mübtədasi düşür, xəbəri isə isimdən və ya isimləşmiş sözdən ibarət olur. Mübtədə budaq cümləsi Azərbaycan dilinə aid yazılmış məktəb qrammatikalarında 1951-ci ildən başlayaraq verilmişdir. Mübtədə budaq cümləsi barədə nisbətən geniş elmi məlumatı M.Ş.Şirəliyevin və N.Z.Hacıyevanın əsərlərində təhlil olunmuşdur.

İngilis dilinə aid dil materiallarının tədqiqi zamanı aydın olmuşdur ki, ingilis dilində dilin inkişafının ilkin mərhələlərində sadə cümlələrin işlənməsinə üstünlük verilmiş, dildə mürəkkəbləşmə məsələləri dilin inkişafının sonrakı mərhələlərində, daha dəqiq desək XII əsrdən başlayaraq meydana çıxmağa başlamışdır. Dilçiliyin bu sahəsinə aid olan tədqiqatlar əslində ayrı-ayrı budaq cümlələrin, o cümlədən tədqiq etdiyimiz mübtədə budaq cümləsinin izah edilmiş şəkildə tədqiqinə həsr edilməmiş, bütövlükdə mürəkkəb cümlələrlə sadə cümlələr arasındakı fərqli cəhətlər, mürəkkəb cümlə anlayışının müxtəlif aspektlərdən tədqiqi, mürəkkəb cümlələri təşkil edən komponentlərin tədqiqi, mürəkkəb cümlələri tədqiq edən komponentlərin (baş və budaq cümlələrin) söz birləşmələrindən fərqli cəhətləri, budaq cümlələrin semantik cəhətdən feli bağlama və feli sifət tərkiblərinə uyğunluğu həmin tərkiblərin sintaktik-qrammatik cəhətdən fərqli cəhətləri və s. kimi məsələlər tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin tədqiqinə bu vaxta qədər əsas etibarını ilə aşağıdakı tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

- I. Ənənəvi dilçilik metodu
- II. Struktural və təsviri dilçilik metodu
- III. Psixolingvistik metod

Bu metodlar arasında struktural dilçilik daha irəli getmiş və bu işdə Amerika deskriptiv məktəbi görkəmli rol oynamışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mürəkkəb cümlənin tədqiqində əsas mübahisə baş və budaq cümlənin mürəkkəb cümlə daxilindəki strukturu və rolu məsələsi olmuşdur. Bəzi alimlər bu məsələ ilə bağlı apardıqları tədqiqat işlərində üstünlüyü baş cümləyə, digərləri budaq cümləyə, bir qisim dilçi alimlər isə hər ikisinə eyni dərəcədə üstünlük verərək onları bərabər hüquqlu cümlələr və ya tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri hesab etmişlər. B. Kaymoviç belə hesab edir: “Tabeli budaq cümlə o cümləyə deyilir ki, onun budaq cümləsi var” [3, 67]. Tədqiqatlar zamanı aydın olmuşdur ki, bir qrup xarici dilçilər mürəkkəb cümlələri təşkil edən komponentlərin müstəqil cümlələrdən ibarət olmasını qeyd etməklə bərabər üstünlüyü baş cümləyə verirlər.

Tabeli mürəkkəb cümlə komponentlərinin müəyyənləşdirilməsində dilçiliyin başqa sahəsi olan psixolinqvistikaya görə, üstünlük baş cümləyə verilir. Üstünlüyün baş cümləyə verilməsi isə danışanın psixoloji cəhətdən onu daha əhəmiyyətli dərəcədə onu nəzərə çarpdırması ilə şərtləndirilir: “The principle clause is principle because it is estimated by the speaker as psychologically more essential”.

Müqayisəli tədqiqatın nəticəsi sübut edir ki, həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilindəki mübtəda budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə həm məna ağırlığı gah baş, gah da budaq cümlə komponentində olmasına baxmayaraq, qrammatik cəhətdən hər yerdə üstünlük, sərbəstlik baş cümlə komponenti tərəfdə olur.

Şübhəsiz ki, hər iki dildə baş və budaq cümlə komponentləri birlikdə bütöv bir fikrin ifadəsinə xidmət edir. Hər iki dildə üslubi tərəflərdən asılı olaraq, adi qrammatik vəziyyətlərin dəyişməsi mümkündür. Başqa sözlə desək, baş cümlə komponenti budaq cümlə komponenti ilə yerlərini dəyişə, biri digərindən sonra işlənə bilər. Fikrimizi aşağıdakı cümlə nümunələri üzərində şərh etməyə çalışaq:

1) What we tell you, is for your good, added Bessie in no harsh voice: you should try to be useful and pleasant.

2) It's doubtful whether they had ever realized that an ending was bound to come.

3) O da bizə məlumdur ki, mərhumun adı bu saat qəbratın hüsurunda yazılıbdır. (M.Cəlal)

Yuxarıdakı cümlələri təhlil etdikdə aydın olur ki, bütün cümlələrdə baş və budaq cümlə komponentləri birlikdə bütöv bir fikir ifadəsinə xidmət edir. İngilis dilindən seçilmiş birinci mübtəda budaq cümləsində budaq cümlə komponenti əvvəlcə, baş cümlə komponenti sonra, ikinci nümunədə baş cümlə komponenti əvvəl, budaq cümlə komponenti isə sonra işlənmişdirsə, Azərbaycan dili cümlələrinin birincisində baş və cümlə komponenti əvvəl, budaq cümlə komponenti sonra, ikinci nümunədə isə əksinə, budaq cümlə komponenti əvvəl,

baş cümlə komponenti isə ondan sonra işlənmişdir. Hər iki dildə üslubi tələblərdən asılı olaraq, qrammatik vəziyyətlərin dəyişməsi halı ilə rastlaşırıq.

Həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində baş və budaq cümlə komponentlərini bir-birinə bağlayan vasitələri, komponentlərin yerini nəzərə alıqda, həmin tip budaq cümlələrin iki tipə bölündüyünün şahidi olarıq. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq müasir ingilis dilində mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümlə komponentində mübtədə olmur, budaq cümlə komponenti buraxılmış mübtədanın əvəzində işlədilir. Sadə cümlədə mübtədanın daşdığı funksiyanı mürəkkəb cümlədə mübtədə budaq cümləsi yerinə yetirir.

Əgər müasir ingilis dilindəki budaq cümlə komponenti baş cümlə komponentindən əvvəl gəlib, ona “who, what, which, whoever, whatever, when, where, whenever, wherever, how, however, why” bağlayıcı sözləri ilə bağlansa, müasir Azərbaycan dilinə «kim, kim ki, hər kim, hər kim ki, hər kəs, hər kəs ki» bağlayıcı sözləri ilə formalaşır və baş cümlə komponentinə bağlanır.

Məsələn:

1. Whatever she has told you is true, sir

“Kim xalqın mənafeyinə zidd getsə, məndən aman gözləməsin”

Müqayisə olunan hər iki dildə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin öyrənilməsi, onların sintaktik-semantik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyətə malikdir.

Hər iki dildə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr bir-birinə tabelilik əlaqəsi əsasında təşkil olunur və həmin budaq cümlələrin budaq cümlə komponentlərində predikativlik olmalıdır.

Müqayisə edilən hər iki dildə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin həm bağlayıcılı, həm də bağlayıcı əözlərlə işlənən tipləri mövcuddur .

Hər iki dildə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin çoxkomponentli növünə rast gəlmək mümkündür.

Müqayisəli aradırmalardan məlum olmuşdur ki, hər iki dildə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlə komponentində mübtədə buraxıla bilər.

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində bağlayıcı zərflər və bağlayıcı əvəzliliklərlə bağlanan mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr dilin inkişafının sonrakı mərhələsinə aid edilir. Müasir ingilis dilindən fərqli olaraq, müasir Azərbaycan dilindəki mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin bağlanmasında bir sıra əvəzliliklər (burası, orası, beləsi, eləsi, elələri, bəzisi, bəziləri, neçələri) və s əhəmiyyətli rol oynayır.

Müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, müasir ingilis dilindəki mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin «it» formal mübtədəli tipinə rast gəlik ki, bunlar da «emfatik tərkibli» öudaq cümlələr adlandırılırlar . Hər iki dildə

mübtədə budaq cümləli tabelimlərin «**that**» və «**ki**» bağlayıcıları ilə bağlanan tipi geniş işlədilir.

Müasir ingilis dilindən fərqli olaraq, müasir Azərbaycan dilindəki mübtədə budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlələrin -mı/mi/mu/mü- ədatı ilə bağlanan tipi də mövcuddur ki, bu da ifadəyə sual xarakteri verir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, belə mübtədə budaq cümlələrinin baş cümlə komponentləri bir faktı qeyri-qəti şəkildə, tərəddüdlə təsdiq və ya inkar edir ki, bu da həmin formanın mənşəyi ilə bağlı olaraq, mühafizə edilib saxlanan bir xüsusiyyətdir. Deməli, sual mənasını tamamilə itirmədiyi kimi, təsdiq və inkar etmək xüsusiyyətini də tam mənası ilə qazana bilməmişdir.

Hər iki dildə üslubi tələblərdən asılı olaraq, baş və budaq cümlə komponentləri yerlərini dəyişə bilər, birinin digərindən sonra işləmə bilməsi mümkündür.

Hər iki dildə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr digər budaq cümlələrlə mürəkkəkləşərsə, bu halda komponentlər arasında «vergül» durğu işarəsində istifadə olunur. Müasir ingilis dilindən fərqli olaraq, müasir Azərbaycan dilindəki mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri –sa, –sə ədatı ilə bağlana bilərlər.

Müasir Azərbaycan dilində müasir ingilis dilindən fərqli olaraq, ehtiva mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr vardır ki, onların baş cümlə komponentinin xəbəri ismi olub, səbəb bildirdiyi şəraitdə mübtədə budaq cümləsini tələb edir.

Müqayisəli araşdırmalardan bəlli olmuşdur ki, hər iki dildə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlə komponentləri ehtiva ifadələrlə işləmə bilər ki, onlar ara cümləyə meyilli olurlar. Müasir ingilis dilindən fərqli olaraq, müasir Azərbaycan dilindəki mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlə komponentlərində işləmə əvəzliliklərin adlıq halda, daha doğrusu, mübtədə vəzifəsində çıxış etməsi zəruridir. Hər iki dildə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentləri təkcə bağlayıcı, bağlayıcı sözlərlə deyil, habelə tabeəddi intonasiya ilə də bağlana bilər.

Hər iki dildə mübtədə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlə komponentlərinin xəbəri ismi, feli olmaqla yanaşı, feli xəbərlər məlum və məchul növdə də ola bilərlər.

SUMMARY

The article deals with the Subordinate Clause in the Azerbaijan and English languages. The place and role of Subject Subordinate Clause in the system of the complex sentence are analysed in the article. Its characteristics peculiarities are taken into consideration and a brief information is given about this clause in the article.

ƏDƏBİYYAT

1. Абдурахманов Г. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка, Ташкент, 1960, стр. 21
2. Kaushanskaya V.L., Kovner R.Z., Kozhevnikova O.N., Prokofyeva E.V., Raynes Z.M., Skvirskaya L.E., Tsirlina T.Y., A Grammar of English language, Leningrad, 1973.
3. Khaimovich B.L., Rogovskaya B.İ., A course in English Grammar, Moscow, 1967.
4. Palmer H.E., Blandford F.Y., A Grammar of Spoken English, rev. a kingdom, Cambridge, 1969.
5. İlyish B., The stucture of modern English, Prosveshcheniye L., 1971.
6. London J., Short stories, Moscow, 1950